ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 41 (1986)
ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ, 1990

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 41 (1986)

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1990

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ

ΝΙΚΟΣ ΖΙΑΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αρχαιολόγος, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του ΤΑΠ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ευαγγ. Κυπραίου

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Δέσποινα Τζάνερου

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χέλενα Τζανέκα

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: COMTEKO ΕΠΕ

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64

ISSN 0570-622X

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ..... Σελ. 1

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Π ί ν. 1) ..... » 1

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ..... » 2

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
Επανέκθεση. Εκθέσεις. Προσκτήματα. Συντήρηση (Π ί ν. 2-26) ..... » 2-9

Α′ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
Βιβλιοθήκη Αδριανού, Μακρυγιάννη (Κτίριο Weiler) (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 27-32) ..... » 10-15

Γ′ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 16

Β′ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
Σαλαμίνα: Αμπελάκια (Οικόπεδα Σκλαβούνου και Τσούτσουρα, Οδός Γκλίστη), Θέση Μαγούλα (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 33-36) ..... » 16-18
Λαύριο: Αγριλέζα, Μέθανα ..... » 18-19

1η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
Μουσειακές εργασίες. Νομός Αττικής: Μουσείο Σπετσών (Αρχοντικό Χατζηγιάννη Μέξη). Στερέωση μνημείων-Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Αττικής: Αθήνα (Ναός Αγίας Μαρίνας Θησείου, Μονή Πετράκη), Κουβαράς (Άγιος Αντώνιος), Κύθηρα (Κάστρο Αυλέμονα, Παναγία-Κακιά Μέλισσα στο Στραπόδι). Νομός Βοιωτίας: Δάφνη (Ναός Αγίου Γεωργίου). Νομός Φωκίδας: Δεσφίνα (Ναός Ταξιαρχών). Συντήρηση ψηφιδωτών - Τοιχογραφιών - Εικόνων. Νομός

Αττικής: Μονή Δαφνίου, Αθήνα (Καπνικαρέα, Ναός Αγίας Μαρίνας στο Θησείο, Ναός Αγίου Σπυρίδωνα και Αγίας Ζώνης, Άγιος Δημήτριος Λουμπαρδιάρης, Κτίριο Παλαιού Κακουργιοδικείου), Αφίδνες (Άγιοι Θεόδωροι), Πέτα (Άγιοι Θεόδωροι), Κύθηρα (Λειβάδι, Άγιος Πέτρος στους Αρέους, Άγιος Νικόλαος στο Μυλοπόταμο, Άγιος Γεώργιος στα Ντουριάνικα, Εργαστήρια Εφορείας). Νομός Βοιωτίας: Πλαταιές (Μονή Αγίας Τριάδας), Θήβα (Ναός Μεγάλης Παναγιάς ή Αγίου Δημητρίου). Περιοδείες - Επισήμανση μνημείων - Κηρύξεις. Νομός Αττικής: Ηράκλειο (Ναός Αγίου Γεωργίου και παρεκκλήσιο Αγίου Φανουρίου), Κάντζα, Οινόη (Πουρνάρι), Αιγάλεω (Ναός Αγίου Ιωάννη), Κύθηρα: Μυλοπόταμος (Αγία Τριάδα, Εισόδια της Θεοτόκου, Άγιος Αντώνιος, Άγιοι Θεόδωροι), Μητάτα (Αγία Κυριακή στη Γωνία). Νομός Βοιωτίας: Χαιρώνεια (Μονή Λυκούρεση). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αττικής: Γλυφάδα (Παλαιοχριστιανική Βασιλική). Νομός Βοιωτίας: Θήβα (Οδός Κασσάνδρου, Ρέμα της Δίρκης, Οδός Οιδίποδος, Οδοί Αφροδίτης και Εκάτης). Στερέωση μνημείων - Διαμόρφωση χώρων. Νομός Αττικής: Βραώνα, Κύθηρα (Σ χ έ δ. 1-4· Π ί ν. 37-52) ..... Σελ. 20-31

Μέθανα: Έρευνα στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία. Κύθηρα: Παλιόχωρα (Άγιος Δημήτριος) (Π ί ν. 53-56) ..... » 31-32

Δ′ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 33

Αρχαία Κόρινθος, Αρχαία Νεμέα: Τσούγκιζα. Άργος: Αρχαία πόλη, Αγορά, Οικόπεδο Καρμόγιαννη, Θέατρο, Θέρμες «Α» (Π ί ν. 57-60) ..... » 33-37

Ε′ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 38

5η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 38

Λακωνία ..... » 38-40

Ζ′ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Μουσείο Καλαμάτας. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηλείας: Ολυμπία (Θεισόα, Τρυπητή, Καλυβάκια). Νομός Μεσσηνίας: Αρσινόη Καλαμών, Φιλιατρά, Ψάρι Τριφυλίας. Αναστηλωτικές εργασίες - Συντήρηση μνημείων: Κάμπος Αβίας, Μάλθη Τριφυλίας. Τυχαία ευρήματα- Περισυλλογές - Περιοδείες. Νομός Ηλείας: Τσιπιανά, Αρχαία Ήλιδα, Κατάκωλο, Μουζάκι, Τρυπητή. Νομός Μεσσηνίας: Χώρα Τριφυλίας, Πετροχώρι Πυλίας, Πεταλίδι, Μεθώνη (Π ί ν. 61-62) ..... » 41-44

ΣΤ′ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 45

6η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Αχαΐας: Καλάβρυτα (Αρχοντικό Παλαιολογίνας), Βρόσταινα (Αρχοντικό Πασά), Μέντζαινα (Βασιλική). Νομός Ηλείας: Χλεμούτσι (Κάστρο). Νομός Κεφαλληνίας: Πουλάτα (Ναός Αγίου Σπυρίδωνα), Σουλλάρι (Ναός Αγίας Μαρίνας), Μεσοβούνι (Κωδωνοστάσιο Αγίας Παρασκευής). Συντήρηση τοιχογραφιών και εικόνων. Νομός Αχαΐας: Αγρίδι Αιγιαλείας (Ναός Αγίου Νικολάου, Παναγία Πλατανιώτισσα Αιγιαλείας, Εργαστήριο συντήρησης). Νομός Κεφαλληνίας: Κοντογενάδα (Ναός Αγίου Γεωργίου). Νομός Ζακύνθου: Μουζάκι (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου, Ναός Αγίου Νικολάου), Παντοκράτορας (Ναός Σωτήρα), Κάστρο (Ναός Σωτήρα, Εργαστήριο μουσείου Ζακύνθου). Επισήμανση μνημείων: Πάστρα (Ναός Αγίων Αναργύρων). Καθαρισμοί - Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. Νομός Κεφαλληνίας: Κάστρο Αγίου Γεωργίου. Νομός Ζακύνθου: Κάστρο. Νομός Αχαΐας. Ανασκαφικές εργασίες: Πάτρα (Οδός Γερμανού 136), Μέντζαινα (Χριστιανικό κοιμητήριο) (Σ χ έ δ. 1) » 45-50

Θ′ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 51

Βοιωτία: Θεσπιές, Αλίαρτος (Σ χ έ δ. 1-3) ..... » 51-55

ΙΑ′ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 56

Λευκαντί ..... » 56

ΙΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Επανέκθεση αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες: Λαμία (Οδός Όθωνος, Οδός Όθωνος 38, Οδός Αβέρωφ 14, Κάστρο Λαμίας, Οδός Βασακάρη και Καλλιδρόμου, Οδός Θερμοπυλών, 1η πάροδος, αριθ. 7, Οδός Θερμοπυλών), Αταλάντη (Οδός Κοκκόλα και Εθνικής Αντιστάσεως, Οικόπεδο Αικ. Σουλτανοπούλου, Θέση Μακεδονικά), Βαθύκοιλο, Βαρδάτες, Ελάτεια (Αγρός Βασ. Δουβάρα, Μυκηναϊκό νεκροταφείο), Ζέλι, Ηράκλεια, Κύνος Λιβανατών, Λιβανάτες, Νέο Μοναστήρι (Οδός Τσουλάκογλου, Ο.Τ. 26), Υπάτη (Δημοτική οδός, Οικόπεδο Δέσπ. Νικολάου), Συκά Υπάτης (Γήπεδο), Γλύφα (Θέση Φανός), Τραγάνα (Οικόπεδο Χρυσ. Βαρελογιάννη), Λιανοκλάδι (Επαρχιακή οδός Λαμίας-Καρπενησίου). Καθαρισμός - Διαμόρφωση αρχαιολογικών χώρων. Περιοδείες -Εντοπισμός - Προστασία αρχαιολογικών χώρων. Νομός Ευρυτανίας. Κατασχέσεις αρχαίων-Αρχαιολογικές συλλογές-Παραδόσεις (Σ χ έ δ. 1-6· Π ί ν. 63-72) ..... Σελ. 57-76

Ι΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 77

Δελφοί: Νότιο τμήμα παραδρομίδας γυμνασίου, Ανασκαφή ξυστού και καθαρισμός οικιών ύστερης εποχής (Π ί ν. 73-74) ..... » 77-78

ΙΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 79

ΙΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 79

7η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στερεωτικές-Αναστηλωτικές εργασίες και εργασίες συντήρησης. Νομός Λάρισας: Λάρισα (Φρούριο, Πυριτιδαποθήκη), Αγιά (Αρχοντικό Αλεξούλη, Κωδωνοστάσιο ναού Παναγίας, Γέφυρα Αλαμάνα), Μεταξοχώρι Αγιάς (Μονή Παναγίας, Κωδωνοστάσιο Αγίας Παρασκευής), Ελασσόνα (Μονή Ολυμπιώτισσας, Οθωμανικό Τέμενος), Αμπελάκια (Αρχοντικό Γεωργίου Σβαρτς). Συντήρηση τοιχογραφιών. Ανασκαφικές εργασίες: Λάρισα (Οδός Βενιζέλου 101), Φάρσαλα (Οδός Αθηνάς και Αχιλλέως). Τυχαία ευρήματα - Περισυλλογές - Περιοδείες: Λάρισα (Οδός Βενιζέλου και Φιλελλήνων), Αγιά (Άγιος Νικόλαος ο Νέος), Μεταξοχώρι Αγιάς (Αγία Παρασκευή, Άγιος Γεώργιος), Ανατολή Αγιάς (Μονή Παναγίας), Παλαιά Συκαμινέα (Αγία Τριάδα), Τσαρίτσανη Ελασσόνας (Άγιοι Ανάργυροι), Φάρσαλα (Πύργος «Καραμίχου»). Καταγραφές. Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Τρικάλων: Μετέωρα (Μονή Αγίου Στεφάνου, Μονή Ρουσσάνου), Τρίκαλα (Ναός Σωτήρος), Πύλη Τρικάλων (Γέφυρα Αγίου Βησσαρίωνος). Περιοδείες - Καταγραφές: Σαρακίνα Καλαμπάκας (Ναός Αγίων Αποστόλων), Σπαθάδες (Ναός Αγίου Νικολάου), Πλάτανος (Ναός Εισοδίων Θεοτόκου, Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, Ναός Αγίου Νικολάου), Συνοικισμός Ριζαρίου (Ναός Αγίου Γεωργίου), Νεραϊδοχώρι Καλαμπάκας (Ναός Αγίου Νικολάου, Μονή Τσούκας), Μαλακάσιο (Ναοί Αγίων Αποστόλων, Κοιμήσεως της Θεοτόκου και Προφήτη Ηλιού), Ροπωτό Τρικάλων (Ναός Αγίου Ιωάννη), Συνοικισμός Σωτήρα (Ναός Σωτήρος), Αναστηλωτικές εργασίες. Συντήρηση μνημείων. Νομός Μαγνησίας: Φθιώτιδες Θήβες, Κατηχώρι (Ναός Αγίου Αθανασίου). Συντήρηση τοιχογραφιών. Ανασκαφικές εργασίες: Φθιώτιδες Θήβες (Βασιλική Αρχιερέως Πέτρου, Οδός Ράλλη Ράλλη και Ελληνικής Αεροπορίας, Οδός Ελληνικής Αεροπορίας, Οδός Τοπάλη και Ζαρίφη, Οδός Παπάγου, Οδός Παπάγου και Λιακοπούλου, Οδός Ευλογημένου, Οδός Ελευθερίας και Διαμαντοπούλου, Οδός Παπάγου (οικόπεδο Κ. Καραγιάννη), Οδός Βενιζέλου, Οδός Ελευθερίας και Ζαρίφη, Λείψανα υδραγωγείου της αρχαίας πόλης, Ερείπια μεγάλου παλαιοχριστιανικού κτιρίου, Παραθαλάσσιο τείχος και αποβάθρες λιμένα, Παλαιοχριστιανικό κτίσμα στην περιοχή Αεροδρομίου Νέας Αγχιάλου). Καταγραφές μνημείων και κειμηλίων - Περιοδείες: Αργαλαστή (Λεφόκαστρο, θέση Καρμπιά), Ζαγορά (Θέση Χορευτό, ναός Αγίου Νικολάου), Άγιος Δημήτριος Πηλίου (Ναός Αγίου Γεωργίου). Ευρήματα: Νέα Αγχίαλος (Οδός Καρδαμάτη, Οδός Ακροπόλεως, Οδός Κύπρου, Οδός Βασιλειάδου, Οδός Αγίου Γεωργίου, Οδός Γεωργιάδου, Οδός Ελληνικής Αεροπορίας, Οδός Διαμαντοπούλου, Οδός Ευλογημένου, Οδός Βενιζέλου, Οδός Χρηστάκη, Οδός Μιχ. Τσιτσίνια, Οδός Πυράσου, Οδός Σιμοπούλου, Οδός Ηλ. Λιακοπούλου, Οδός Βλ. Παπαδοπούλου, Οδός Ράλλη Ράλλη, Οδός 30ης Ιουλίου, Οδός Δημάρχου Σταυρίδη, Οδός Τοπάλη, Οδός Ελευθερίας, Οδός Θ. Αγγελίδη). Νομός Ευρυτανίας. Περιοδείες: Κερασοχώρι (Ναός Παναγίας, Ναός Αποστόλων, Χρύσω, Ναός Θεοτόκου), Μοναστηράκι Καλεσμένου

(Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου), Δυτικό Παπαρούσι (Ναός Αγίου Αθανασίου), Ανατολικό Παπαρούσι (Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου, Ναός Αγίας Παρασκευής), Άνω Εσωχώρια (Ναός Αγίας Παρασκευής), Αμπλιανή (Ναός Αγίας Παρασκευής, Ναός Αγίου Νικολάου), Στάβλοι (Ναός Αγίου Νικολάου), Μεσοκώμη (Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου), Δομνίστα (Ναός Αγίου Νικολάου). Νομός Καρδίτσας. Στερεωτικές εργασίες: Πεζούλα (Ναός Αγίου Παντελεήμονα), Ρεντίνα (Ναός Αγίου Γεωργίου), Καταφύγιο (Μονή Πέτρας), Φανάρι (Φρούριο). Συντήρηση τοιχογραφιών: Ρεντίνα. Ανασκαφικές εργασίες: Φρούριο Φαναρίου. Περιοδείες - Καταγραφές: Μαραθέα (Ναός Αγίου Αθανασίου στο συνοικισμό Κόρδα), Καλογραιανά (Ναός Ζωοδόχου Πηγής), Πεδινό (Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου), Αγία Τριάδα (Ναός Αγίας Τριάδας), Απιδιά, Νεράιδα Δολοπών (Μονή Γεννήσεως Θεοτόκου), Μορφοβούνι (Μονή Αγίας Τριάδας, Ναός Προφήτη Ηλία), Καλλιφώνι (Μονή Παναγίας), Δρακότρυπα (Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου, Ναός Αγίας Παρασκευής, Ναός Αγίου Δημητρίου), Πετρίλο (Ναός Αγίου Παντελεήμονα στο συνοικισμό Βασιλάδες). Νομός Φθιώτιδας. Ανασκαφικές εργασίες: Υπάτη (Ενορία Αγίου Γεωργίου). Καταγραφές μνημείων και κειμηλίων - Περιοδείες: Σφάκα (Μονή Αγίου Γεωργίου) (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 75-92) ..... Σελ. 79-99

ΙΒ′ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Μουσείο Ιωαννίνων, Αρχαιολογική Συλλογή Άρτας. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Μερόπη (Παλιόπυργος Πωγωνίου). Νομός Άρτας: Άρτα (Οδός Κομμένου, Οδός Κομμένου (οικόπεδο Τάχου-Μίλλερ), Οδός Κύπρου και Αγίου Νικολάου, Εθνική οδός, Οδός Αράχθου και Πλάτωνος, Οδός Σουλίου 14, Οδός Μπιζανίου, Οδός Αράχθου, Οδός Κασσωπίτρας, Οδός Τζαβέλα, Οδός Κομνηνών, Οδός Κομμένου (οικόπεδο Κωσταδήμα), Οδός Αγίας Θεοδώρας, Τμήμα οδού Αράχθου). Ανασκαφές Ξένων σχολών και επιστημονικών ιδρυμάτων. Νομός Ιωαννίνων: Δωδώνη, Κλειδωνιά Κόνιτσας (Σπήλαιο Κλειδί). Περισυλλογή αρχαίων - Τυχαία ευρήματα - Επισημάνσεις αρχαίων. Νομός Ιωαννίνων: Κάτω Πεδινά Ζαγορίου, Πέραμα Ιωαννίνων, Θεριακήσιο Ιωαννίνων, Μέτσοβο. Νομός Πρέβεζας: Φιλιππιάδα, Βαθύ Γοργομύλου, Στεφάνη. Αναστηλωτικές εργασίες (Π ί ν. 93-108) ..... » 100-114

Κλειδί, Μεγαλάκκος ..... » 114-120

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 121

Η′ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Αρχαιολογικό μουσείο, Μουσείο Ασιατικής Τέχνης. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Κέρκυρας: Κέρκυρα (Αλμυρός Περίθειας, Οικόπεδο Θ. Ξαγοράρη), Ρόδα (Οικόπεδο Σουρλή), Κασσιόπη (Αρ. Δαφνή, Οικόπεδο Στ. Γάτου), Κανάλια (Οικόπεδο Σταμ. Γκόγκα, Ανάληψη, Στρατιά Κανονίου), Γαρίτσα (7η Πάροδος οδού Αλκινόου, Οδός Κύπρου, Ανατολική πλαγιά λόφου Σωτήρος, Οδός Κύπρου 26, Φιγαρέτο Κανονίου), Ανεμόμυλος (Οικόπεδο Κοκοτού). Τυχαία ευρήματα-Περισυλλογές-Περιοδείες (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 109-110) ..... » 121-130

ΙΣΤ′ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Πλατεία Άθωνος, Οδός Εθνικής Αμύνης, Οδός Απελλού, Οδός Προξένων, Οδός Δημοσθένους 16), Άνω Τούμπα (Οδός Ορτανσίας 4), Δερβένι, Θέρμη (Αγροτεμάχιο 1136), Επανομή (Αγροτεμάχιο 8041), Αγία Παρασκευή (Αρχαϊκό νεκροταφείο, Οικισμός). Νομός Κιλκίς: Παλαιό Γυναικόκαστρο (Αγρός Α. Ναλπαντίδη), Χωρύγι. Νομός Πιερίας: Θέση Σπάθες (Νεκροταφείο Αγίου Δημητρίου), Σεβαστή (Λόφος Κοινότητας), Λειβάδι, Μεθώνη, Μακρύγιαλος (Αγροτεμάχιο 589, Δίκτυο Ύδρευσης, Αγροτεμάχιο 934, Αγροτεμάχιο 524, Αγροτεμάχιο 537), Αλυκές Κίτρους (Αγροτεμάχιο Κ. Χρυσοχοΐδη), Κίτρος (Θέση Λουλούδια), Σεβαστή (Τούμπα Παππά), Καρίτσα (Βόρειο Νεκροταφείο, Οικόπεδο κληρονόμων Κ. Τσακνάκη, Οικόπεδο Ιω. Κωσταδέλη), Δίον (Οικόπεδο Ιω. Ζησιάδη). Νομός Χαλκιδικής: Νέα Τρίγλια (Αγρός Ν. Ραχμανίδη), Νέα Ποτίδαια, Σάνη, Μένδη, Νέα Σκιώνη, Ιερισσός (Νεκροταφείο αρχαίας Ακάνθου). Παραδόσεις - Περισυλλογές. Νομός Θεσσαλονίκης. Νομός Κιλκίς. Νομός Χαλκιδικής: Κελλί. Εργαστηριακή έρευνα: Χημείο (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 111-116) ..... » 131-151

Άσσηρος Τούμπα ..... » 151-152

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... Σελ. 153

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 153

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 153

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Συντήρηση και αναστήλωση μνημείων. Νομός Κοζάνης: Μητροπολιτικός ναός Αγίου Νικολάου. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Ναός του Σωτήρα). Νομός Καστοριάς: Καστοριά (Αρχοντικό του Νατζή, Άγιος Δημήτριος, Αρχοντικό Σκούταρη). Νομός Φλώρινας: Άγιος Αχίλλειος. Συντήρηση τοιχογραφιών: Εργαστήριο συντήρησης. Καταγραφές. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Οικόπεδο Ορφανίδη, Βασιλική Βεργίνας). Νομός Πέλλας: Πετριά, Έδεσσα (Οικόπεδο Ι. Γρούμπα, Κάστρο Χρυσής). Νομός Κοζάνης: Κόμανος Εορδαίας (Λιγνιτορυχεία ΔΕΗ), Αγία Παρασκευή, Βελβεντός (Άγιος Νικόλαος), Κάστρο Σερβίων. Κήρυξη μνημείων. Νομός Πέλλας. Νομός Φλώρινας: Πρέσπες (Σχέδ. 1-9· Πίν. 117-122) ..... » 153-167

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Καβάλας: Λιμένας (Οικόπεδο Ζ. Κάλλαχαν, Οικόπεδο Α. Καζαντζή, Αγρόκτημα Ιω. Γεροντιανού), Νεκροπόλεις, Σκάλα Μαριές, Σκάλα Σωτήρος, Καβάλα (Οδός Κουντουριώτου), Φίλιπποι (Θέατρο). Νομός Σερρών: Αμφίπολη (Οικόπεδο Μουσείου), Νέα Κερδύλλια (Θέση Παλιόκαστρο, Νεκροταφείο Αργίλου, Κερδύλλιον), Νιγρίτα (Θερμά), Δαφνούδι. Αναστηλωτικές εργασίες: Φίλιπποι (Κτιριακό συγκρότημα Βασιλικής Α΄). Εντοπισμός αρχαίων: Αμυγδαλεώνας, Αμφίπολη, Νέα Κερδύλλια Ευκαρπίας, Νιγρίτα. Τυχαία ευρήματα. Κατασχέσεις αρχαίων (Σχέδ. 1-4· Πίν. 123-131) ..... » 168-181

Θάσος: Λιμένας. Ντικιλί Τας. Φίλιπποι (Πίν. 132) ..... » 181-183

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 184

Σαμοθράκη ..... » 184

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Αναστηλωτικές εργασίες - Συντήρηση μνημείων: Σέρρες (Παλαιά Μητρόπολη Αγίων Θεοδώρων, Μονή Τιμίου Προδρόμου, Άγιος Νικόλαος Ελαιώνος), Καβάλα (Μέγαρο Τόκκου, Παναγία Κοσμοσώτειρα), Απολλωνία (Πύργος). Συντήρηση ψηφιδωτών - τοιχογραφιών - εικόνων: Σέρρες (Μονή Τιμίου Προδρόμου), Εμμανουήλ Παππά, Άβδηρα-Πολύστυλον. Ανασκαφικές εργασίες: Αμφίπολη, Καβάλα, Ανακτορούπολη, Άβδηρα-Πολύστυλον, Παπίκιον όρος, Μαρώνεια, Προσκυνητές. Νομός Καβάλας: Φίλιπποι (Βασιλική του Μουσείου). Νομός Ξάνθης: Πολύστυλον Αβδήρων. Νομός Έβρου: Μάκρη (Οικόπεδο Λάσκ. Πλιάου), Διδυμότειχο (Οδός Κατσαντώνη και Καντακουζηνού, Δημοτικό Αλσύλλιο, Πύλη (;) Αγίας Αικατερίνης, Ανασκαφή βυζαντινού οικισμού, Αγία Αικατερίνη). Βυζαντινές συναντήσεις (Σχέδ. 1-4· Πίν. 133-140) ..... » 185-195

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χίου: Πόλη της Χίου (Πάροδος Σκαραμαγκά, Οδός Αγίων Αποστόλων, Οδός Αγίων Αναργύρων), Άγιος Ιωάννης Θεολόγος (Συμβολή οδών Γυμνασιάρχου Μαδιά και Ριζαρίου, Συμβολή οδών Σκαναβή και Απλωταριάς, Ναός Παναγίας Λέτσαινας), Καρυές (Λόφος Σιταρού), Εμπορειό (Οικόπεδο Ντούλη), Νομός Λέσβου: Λήμνος (Οικόπεδο Σαραγλή), Μυτιλήνη (Νεκροταφείο Αγίας Κυριακής, Οδός Ντικελή, Οδός Εκατοννήσων, Οδός Λόγγου 13, Οικόπεδο οδού Νικομηδείας, Οδός Θεολύτου, Οδός Κιουταχείας, Οδός Καμπά), Σκάλα Ερεσσού (Οδός Πιττακού, Συμβολή των οδών Αγίου Ανδρέα και Σαπφούς, Οδός Μπουμπουλίνας), Μήθυμνα, Αχλαδερή. Τυχαία ευρήματα: Μουσείο Λήμνου, Μουσείο Μυτιλήνης. Παράδοση αρχαίων: Μουσείο Λήμνου, Μουσείο Μυτιλήνης, Αρχαιολογική αποθήκη Σκάλας Ερεσσού. Περιοδείες. Νομός Χίου: Χίος, Ψαρά. Νομός Λέσβου: Λέσβος, Λήμνος. Καθαρισμοί αρχαιολογικών χώρων. Αναστηλωτικές εργασίες. Συντήρηση μνημείων. Ξένες

σχολές (Σ χ έ δ. 1-6· Π ί ν. 141-142) ..... Σελ. 196-206

Lemno, Λέσβος: Έρευνα για εργαστήρια αμφορέων, Επιφανειακή έρευνα ..... » 206-212

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Πάρος: Παροικιά, Θολάκια (Οικόπεδο Ιω. Σκιαδά, Οικόπεδο Ειρ. Γλύπτη, Οικόπεδο Γ. Μαούνη). Μουσειακές εργασίες - Παράδοση αρχαίων. Νάξος: Οικόπεδα Καμβύση - Βαρθακοκοίλη. Σάμος: Πυθαγόρειο (Οικόπεδο Γ. Πλασταργιά). Άνδρος: Παλαιόπολη (Οικόπεδο Ολ. Μαστροδήμα) (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 143) ..... » 213-215

Νάξος: Μικρή βίγλα. Δήλος: Μνημείο με την αψίδα, Παραλία Δήλου και Ρήνειας, Αποθήκη του ακρωτηρίου με τις παραστάδες, Πρυτανείο, Η αγροικία με τις παραστάδες από γρανίτη. Ρήνεια (Παλιά Βάρδια), Σκαρδανά (Π ί ν. 144-148) ..... » 215-221

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 222

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 222

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Ηρακλείου. Ανασκαφικές εργασίες: Χερσόνησος (Οικόπεδο κληρονόμων Γιαλιτάκη, Οικόπεδο Στ. Αλεξάκη, Οικόπεδο Μ. Κατσαμποξάκη, Λύκτος), Θέση Άλωνας (Π ί ν. 149-150) » 222-224

Αγία Τριάδα. Γόρτυνα: Ελληνιστικές οχυρώσεις (Λόφος του Αρμί, Λόφοι του Προφήτη Ηλία, Νότια πλαγιά των οχυρώσεων) ..... » 224-226

ΚΕ΄ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 227

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Μουσείο Αγίου Νικολάου, Μουσείο Σητείας, Αρχαιολογική συλλογή Ιεράπετρας, Αρχαιολογική συλλογή Νεάπολης. Ανασκαφικές εργασίες: Μόχλος (Αγρός Εμμ. Καταπότη), Κουφονήσι Σητείας, Ξερόκαμπος Ζήρου, Πετράς Σητείας, Μιραμπέλλο-Ιεράπετρα, Παχειά Άμμος (Οικία Μ. Γερογιαννάκη - Εμμ. Σκορδυλάκη), Ελούντα Μιραμπέλλου (Οικία Γ. Μασσάρου-Πετράκη), Άγιος Νικόλαος (Οδός Τσελεπή-Σφακιανάκη, Οδός Σφακιανάκη), Ιεράπετρα (Οδός Παύλου Κούπερ), Σχοινοκάψαλα Ιεράπετρας, Περιοχή Σητείας, Μαρωνιά - Έξω Μουλιανά. Παραδόσεις - Περισυλλογές - Τυχαία Ευρήματα: Κατελιώνας Σητείας, Σπήλαιο Ψυχρού Λασιθίου, Επαρχιακή οδός Αγίου Νικολάου-Κριτσάς Μιραμπέλλου, Κόλπος Μιραμπέλλου, Καβούσι Ιεράπετρας, Ιεράπετρα (Οδός Στρατηγού Σαμουήλ 48), Κριτσά Μιραμπέλλου. Στερεωτικές εργασίες: Ανάκτορο Μαλίων-Οικία (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 151-154) ..... » 227-236

Παλαίκαστρο ..... » 236-237

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 238

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 238

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 238

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ (Π ί ν. 155-159) ..... » 238-244

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ - ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ..... » 244

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 244

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Σημ. τ. Συντ. Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Το κυριότερο χαρακτηριστικό του 1986 είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος των προσκτημάτων προέρχεται από παράδοση χιλίων τριακοσίων και πλέον νομισμάτων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Ήδη από πολλά χρόνια επικρατεί αυτή η συνήθεια να παραχωρούνται από το Εθνικό στο Νομισματικό Μουσείο σύνολα νομισμάτων, που προέρχονται από παλιότερες ανασκαφές, όπως και διάφορες παραδόσεις (βλ. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 12-13· 30 (1975): Χρονικά, σ. 2-3· 37 (1982): Χρονικά, σ. 1-2 και 39 (1984): Χρονικά, σ. 2).

Ενδεικτικά αναφέρουμε: α) τα 4 χάλκινα από τις ανασκαφές της Γαλλικής Σχολής στον Ορχομενό της Βοιωτίας: Φιλίππου Β', βλ. SNG Cop. αριθ. 586, Λευκάδος, 4ου αι. π.Χ., βλ. SNG αριθ. 370, Φερών, 4ου αι. π.Χ., βλ. E. Rogers, The Copper Coinage of Thessaly, London 1932, σ. 164, αριθ. 514 και Μαρκιανού μικρή χάλκινη υποδιαίρεση (450-457), νομισματοσκοπείου Κυζίκου, βλ. LRBC II, αριθ. 2609, β) 2 αργυρά, 55 χάλκινα και 24 από κράμα χαλκού, αρχαία ελληνικά, ρωμαϊκά, βυζαντινά και μεσαιωνικά νομίσματα, από ανασκαφές της Επιδαύρου στην τελευταία δεκαετία του περασμένου αιώνα.

Όπως είναι φυσικό, τα περισσότερα από τα αρχαία ελληνικά είναι πελοποννησιακές κοπές: Κορίνθου, Σικυώνος, Λακεδαίμονος (Πί ν. 1, αριθ. 1), Άργους, Επιδαύρου (Πί ν. 1, αριθ. 2) και Αχαϊκής Συμπολιτείας. Βρέθηκαν επίσης ένα τετράδραχμο Φιλίππου Γ' (Πί ν. 1, αριθ. 3), ένα χάλκινο Αίγινας, βλ. SNG Cop. 533-536 και ένα χάλκινο Κολοφώνος Ιωνίας, εποχής Βαλεριανού, βλ. SNG Cop. αριθ. 204-205.

Σχετικά με τις ρωμαϊκές κοπές, αυτές καλύπτουν μια περίοδο ενός αιώνα περίπου, αρχίζοντας από τον Γαλλιηνό έως τον Θεοδόσιο Α' (Πί ν. 1 αριθ. 4, 5, 6).

Τα περισσότερα βυζαντινά είναι ανώνυμοι φόλλεις της κατηγορίας Α2, βλ. DOC III 2, 976; - 1030/35 μ.Χ. Από τα μεσαιωνικά τα 22 αποτελούν τμήμα μεγαλυτέρου διασκορπισθέντος φραγκικού «θησαυρού», που περιλαμβάνει κοπές του Charles I ή II d'Anjou, Florent de Hainaut, Isabelle de Villehardouin, Philippe de Savoie, Philippe de Tarente, Guy II de la Roche.

Από τις παραδόσεις των μικροτέρων νομισματικών συνόλων ή των μεμονωμένων νομισμάτων, που τα περισσότερα προέρχονται από δωρεές, θα επισημάνουμε, ως πιο ενδιαφέροντα τα εξής: α) Από την ανασκαφή στη Νάξο το 1981, που πραγματοποίησε ο καθηγητής Βασίλης Λαμπρινουδάκης ένα μιλλιαρήσιο Λέοντος Ε' του Αρμενίου (813-820), βλ. DOC III 1, σ. 377, αριθ. 4.1 κ.ε. (Πί ν. 1, αριθ.7). β) Δύο χάλκινα με θαυμάσια πατίνα του Ευπολέμου, βλ. SNG Cop. αριθ. 1165-1169 και SNG von Aulock αριθ. 2378, 314 π.Χ. (Πί ν. 1, αριθ. 8) και του Αδαίου, βλ. SNG Cop. αριθ. 1177-1182 (Πί ν. 1, αριθ. 9), δωρεά του καθηγητή Άλκη Οικονομίδη. γ) Ένας αργυρός στατήρας Κορίνθου, βλ. SNG Cop αριθ. 124 του 4ου αι. π.Χ. (Πί ν. 1, αριθ. 10), δωρεά του κ. Μιχαήλ Μυριδάκη. Το νόμισμα αυτό βρέθηκε νοτιοανατολικά της Άρτας. δ) Τρία χάλκινα Μακεδονικά, των Φιλίππων, βλ. SNG Cop. Evelp. αριθ. 1274, Κασσάνδρου, βλ. SNG Cop. αριθ. 1143 και Κοινού Μακεδόνων, βλ. ZfN 24. ε) Τρεις χάλκινοι βυζαντινοί φόλλεις δωρεά κ. Αγγέλας Χαραμή, ένας Ιουστινιανού Α' νομισματοκοπείου Νικομηδείας, 17ο έτος βασιλείας, βλ. MIB 1, αριθ. 113 α (Πί ν. 1, αριθ. 11) και δύο Ηρακλείου, νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογία κοπής 624/625, βλ. BNP I, σ. 277, αριθ. 50-51 (Πί ν. 1, αριθ. 12) και Κυζίκου, χρονολογία κοπής 611/612, βλ. BNP I, σ. 287, αριθ. 2-4 (Πί ν. 1, αριθ. 13). στ) Τέλος η Βουλγαρική Νομισματική Εταιρεία έστειλε στο Νομισματικό Μουσείο το αναμνηστικό μετάλλιο, που έκοψε για τα 40 χρόνια από την ήττα του φασισμού (1945-1985).

Στο Νομισματικό Μουσείο εργάσθηκαν εκτός από την υπογράφουσα οι αρχαιολόγοι Γιάννης Τουράτσογλου και οι Ηώς Τσούρτη-Κούλη και Μίνα Γαλάνη-Κρίκου.

Στο εργαστήριο συντήρησης εργάσθηκαν η Μαρίνα Λυκιαρδοπούλου ως υπεύθυνη του εργαστηρίου και η Άννα Παυλίδη.

ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Σημ. τ. Συντ. Το Επιγραφικό Μουσείο δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Το 1986 υπηρέτησαν στο Βυζαντινό Μουσείο, εκτός από την υπογράφουσα, οι επιμελήτριες αρχαιοτήτων Μ. Μαυροειδή, Χρ. Μπαλτογιάννη, Ο. Γκράτζιου και Ν. Δημητρακοπούλου και η αρχαιολόγος Γ. Θεοδωράκη, υπεύθυνη για τα χειρόγραφα και τη βιβλιοθήκη. Η αρχαιολόγος Θ. Λίβα-Ξανθάκη είχε, μέχρι το Σεπτέμβριο που μετακλήθηκε στην Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού, την ευθύνη της γραμματείας εκθέσεων, η οποία λειτούργησε στο Μουσείο από τις αρχές του 1985 μέχρι την αποχώρησή της, με συνεργάτες την επιμελήτρια αρχαιοτήτων Α. Λαζαρίδου (ως τις αρχές Ιανουαρίου του 1986) και τις πτυχιούχους της αρχαιολογίας Ι. Διονυσιάδου (ως το Μάρτιο του 1986) και Φ. Καλαφάτη[1].

Στις τρέχουσες επιστημονικές εργασίες αυτού του χρόνου, τις οποίες ανέλαβαν κατά τομέα ευθύνης οι αρχαιολόγοι, περιλαμβάνονται η παρακολούθηση των εργασιών για τη συντήρηση εικόνων, γλυπτών, ανθιβόλων κτλ., καταγραφή και αρχειοθέτηση του φωτογραφικού υλικού, έλεγχος και ταξινόμηση μικροτεχνημάτων στις αποθήκες (Ο. Γκράτζιου), καταγραφές γλυπτών και έργων σε χαρτί, αποδελτιώσεις, σύνταξη δελτίων για την προέλευση γλυπτών και εικόνων, εξέταση και εκτίμηση εικόνων και μικροτεχνημάτων που ανήκουν σε ιδιώτες, καταγραφή, εκτίμηση και φύλαξη κατασχεμένων, εξέταση εικόνων για εξαγωγή κ.ά. Επίσης, οι εργασίες για τις εκθέσεις βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, των οποίων φορέας είναι το Μουσείο, και για την έκδοση των επιστημονικών καταλόγων τους.

Στις αρχές Οκτωβρίου παραδόθηκε, με υπουργική εντολή, στην Παναγία των Ψαριανών της Σύρου, η εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου, νεανικό έργο του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου. Η εξαιρετικής σημασίας, ενυπόγραφη εικόνα είχε μεταφερθεί το 1983 στο Βυζαντινό Μουσείο για συντήρηση και μελέτη[2]. Μετά τον καθαρισμό, τη συντήρηση και αποκατάστασή της από το ζωγράφο-συντηρητή Στ. Μπαλτογιάννη (Πίν. 2-5), η εικόνα παρουσιάστηκε στο κοινό το φθινόπωρο του 1984, στην Έκθεση για τα εκατό χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, που οργάνωσε το Μουσείο στην ανατολική πτέρυγά του, όπου και παρέμεινε ύστερα μέχρι την απόδοσή της στη Σύρο[3].

Από τις εργασίες για τη συντήρηση και επισκευή κτισμάτων του Μουσείου — περιορισμένες πάντα από την έλλειψη προσωπικού — πρέπει να σημειωθούν: η επισκευή της οροφής και ανακατασκευή κονιαμάτων στο ανατολικό κλιμακοστάσιο του κεντρικού κτιρίου· πρόχειρη επισκευή της οροφής στον προθάλαμο της δυτικής πτέρυγας, μετά την ξαφνική πτώση μεγάλου μέρους της· μερική επισκευή στεγών και του δώματος στην ανατολική πτέρυγα· επισκευές βοηθητικών χώρων. Παράλληλα, συνεχίστηκαν οι ενέργειες προς την Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου για την ανάληψη των απαιτουμένων σε έκταση εργασιών για τη συντήρηση και επισκευή όλων των κτιρίων και κυρίως των στεγών, που η κατάστασή τους ολοένα χειροτερεύει, καθώς και για την αναγκαία επέκταση του Μουσείου.

ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗ

Διευθετήθηκαν δύο προθήκες στη δυτική αίθουσα της ανατολικής πτέρυγας. Τα έργα μικροτεχνίας, που περιείχαν, συγκεντρώθηκαν και τακτοποιήθηκαν στη μία προθήκη και στην άλλη εκτέθηκε η παλιά, χρυσοκεντημένη αρχιερατική στολή του μητροπολίτη Κίτρους και Κατερίνης κυρού Βαρνάβα (Τζωρτζάτου), κατά επιθυμία του εκλιπόντος δωρητή.

Πρόσφατα συντηρημένοι και συγκολλημένοι τηνιακοί φεγγίτες τοποθετήθηκαν σε τοίχο μικρού προαυλίου του Μουσείου, δυτικά του κτιρίου όπου στεγάζεται η Συλλογή Δ. Λοβέρδου.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Τον Ιανουάριο έληξε με πολλή επιτυχία η Έκθεση «Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη», που οργάνωσε το Υπουργείο Πολιτισμού με επιστημονική

1. Στη γραμματεία εκθέσεων προσέφερε επίσης τις υπηρεσίες της για λίγο το 1985 η φοιτήτρια Α. Δρανδάκη.

2. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 3, 6.

3. Κατάλογος, Έκθεση για τα εκατό χρόνια της ΧΑΕ, σ. 10 κ.ε., αριθ. 21. Βλ. επίσης From Byzantium to El Greco, Greek Frescoes and Icons, Κατάλογος έκθεσης, Athens 1987, αριθ. 63. Παρέμειναν μερικές επιζωγραφήσεις στην εικόνα, κυρίως στους μικρογραφημένους αποστόλους στα νέφη επάνω.

οργανωτική επιτροπή και με φορέα το Βυζαντινό Μουσείο στο Παλιό Πανεπιστήμιο της Αθήνας στην Πλάκα, στα πλαίσια των εκδηλώσεων για την Αθήνα-Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985 (26 Ιουλίου 1985-6 Ιανουαρίου 1986). Τη διαμόρφωση και παρουσίαση του χώρου της έκθεσης είχε ο αρχιτέκτονας Ν. Χατζημιχάλης. Ο επιστημονικός κατάλογός της εκδόθηκε το 1986 και κυκλοφόρησε στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα. Το Μουσείο φρόντισε για τη μεταφορά και απόδοση των 312 εκθεμάτων. Πολλά από αυτά παρέμειναν για προσωρινή φύλαξη στο Μουσείο.

Η προηγούμενη Έκθεση, με αρκετά διαφορετική σύνθεση και με τίτλο «Τοιχογραφίες και Εικόνες από την Ελλάδα» παρουσιάστηκε το φθινόπωρο στη Φλωρεντία-Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1986, στο ωραίο αναγεννησιακό παλάτι των Strozzi (16 Σεπτεμβρίου-16 Νοεμβρίου 1986). Η έκθεση σημείωσε μεγάλη επιτυχία. Οργανώθηκε, όπως η προηγούμενη, από το Υπουργείο Πολιτισμού με την οργανωτική επιτροπή, της οποίας προεδρεύει ο ακαδημαϊκός Μ. Χατζηδάκης, με φορέα το Βυζαντινό Μουσείο, σε συνεργασία με το Κέντρο Εκθέσεων της Φλωρεντίας. Σε έξι αίθουσες, μοιρασμένες στα βυζαντινά και τα μεταβυζαντινά εκθέματα, παρουσιάστηκαν 102 έργα, πολλά εξαιρετικής τέχνης, και συγκεκριμένα: η ξυλόγλυπτη βυζαντινή θύρα της μονής της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσώνα, 24 αποτοιχισμένες τοιχογραφίες του 10ου-16ου αι. και 77 φορητές σε ξύλο εικόνες του 12ου-17ου αι., οι περισσότερες κρητικής τέχνης του 15ου αι. Πρέπει να σημειωθεί ότι είναι η πρώτη μεγάλη έκθεση βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης που στέλνει η χώρα μας στο εξωτερικό. Την επιμέλεια του χώρου είχε ο καλλιτέχνης Α. Κυριακούλης με τον αρχιτέκτονα Ντ. Κιουρτσή, τη φροντίδα για το στήσιμό της η διευθύντρια του Μουσείου και η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Ν. Χατζηδάκη, μέλη της οργανωτικής επιτροπής, με τη συνεργασία του Α. Κυριακούλη. Στον προθάλαμο τοποθετήθηκαν ο χάρτης της Ελλάδας με σημειωμένα τα σπουδαιότερα κέντρα και τους τόπους από τους οποίους προέρχονται τα έργα, καθώς και πινακίδες με κατατοπιστικά για την έκθεση κείμενα. Οι δυσκολίες που παρουσίασε η έκδοση του προηγούμενου καταλόγου δεν υπήρχαν αυτή τη φορά, και ο κατάλογος στην ιταλική γλώσσα κυκλοφόρησε στα εγκαίνια της έκθεσης, πλουτισμένος με έξι μικρά ειδικά άρθρα[4]. Στο τέλος της έκθεσης, τις εργασίες για τον έλεγχο, τη συσκευασία και τη μεταφορά των έργων επόπτευσαν η διευθύντρια του Βυζαντινού Μουσείου με την υπεύθυνη της Βυζαντινής Συλλογής του Μουσείου Μπενάκη Λ. Μπούρα, μέλος της οργανωτικής επιτροπής.

Στα τέλη του χρόνου άρχισαν οι προκαταρκτικές εργασίες από την οργανωτική επιτροπή και το Βυζαντινό Μουσείο για τη διοργάνωση της επόμενης έκθεσης, που θα παρουσιάσει το Υπουργείο Πολιτισμού στο Λονδίνο, σε συνεργασία με τη Βασιλική Ακαδημία Τεχνών του Λονδίνου.

Εκτός από τη συμμετοχή του με πολλά έργα στις προαναφερόμενες εκθέσεις, το Μουσείο δάνεισε επίσης έργα από τις συλλογές του σε δύο εκθέσεις που έγιναν τον ίδιο χρόνο: 1) δύο βημόθυρα (Τ. 72-73 και Τ.735), δύο εικόνες της Ζωοδόχου Πηγής (Τ.658 και Τ.1323), ένα τρίπτυχο (Τ. 462, Πίν. 8 α) και ζεύγος εξαπτέρυγα (Τ. 1457), έργα του 17ου-19ου αι. με πλούσιο και χαρακτηριστικό ξυλόγλυπτο διάκοσμο, για την έκθεση με θέμα την ελληνική λαϊκή ξυλογλυπτική του Κέντρου Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης του Δήμου Αθηναίων, 2) τρεις πίνακες του Φώτη Κόντογλου (Η Πόρτα του Παλαμιδιού, Μυστικός Δείπνος, Προφήτης Ηλίας), για την αναδρομική έκθεση έργων του ζωγράφου που οργάνωσε το Μακεδονικό Κέντρο Σύγχρονης Τέχνης στη Θεσσαλονίκη, στα πλαίσια των ΚΑ' Δημητρίων[5].

ΠΡΟΣΚΤΗΜΑΤΑ

Από περισυλλογή

Με το τέλος της Έκθεσης «Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη» μεταφέρθηκαν από το Παλιό Πανεπιστήμιο στο Μουσείο τα γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη μεσοβυζαντινών χρόνων, που βρίσκονταν στο προαύλιο του κτιρίου και είχαν παρουσιαστεί στην έκθεση[6] (Τ.1905, 1906 και 1907· τα δύο τελευταία συνανήκουν).

Παραδόθηκε στο Μουσείο τμήμα μαρμάρινου κυλινδρικού κιονίσκου με σύμφυτο κιονόκρανο, κοσμημένο με φοινικοειδές φύλλο σε λυρόσχημο πλαίσιο, μεσοβυζαντινών χρόνων (Πίν. 6 α), που κατατέθηκε από γερμανό πολίτη στο Ελληνικό Γενικό Προξενείο της Στουτγάρδης (Τ.1888, διαστ. 0,30 × 0,13 μ.).

Το Δεκέμβριο του 1985 μεταφέρθηκαν από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 85 αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά γλυ-

4. Affreschi e icone dalla Crecia (X-XVI secolo), Atene 1986.

5. Φώτης Κόντογλου, Αναδρομική Έκθεση, 1986, Κατάλογος, Μακεδονικό Κέντρο Σύγχρονης Τέχνης, Θεσσαλονίκη 1986, αριθ. 35, 44 και 45.

6. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος, Αθήνα 1986, αριθ. 4 και 8.

πτά, των οποίων η φωτογράφηση και η καταγραφή στα βιβλία εισαγωγής και ταξινόμησης του Μουσείου πραγματοποιήθηκαν στις αρχές αυτού του χρόνου[7] (Τ.1818-1902). Κατά την έρευνα που έγινε, διαπιστώθηκε ότι το γλυπτό Τ.1882 ανήκει στο φραγκοβυζαντινό τόξο Τ.232 του Μουσείου[8] και τοποθετήθηκε στη θέση του[9] (Π ί ν. 6β, 7) (Επιμελήτρια Μ. Μαυροειδή).

Από δωρεές

1. Αρχιερατική στολή του μακαριστού μητροπολίτη Κίτρους και Κατερίνης κυρού Βαρνάβα (Τζωρτζάτου), 19ου αι., βελούδινη, χρυσοκεντημένη. Αποτελείται από σάκκο, επιτραχήλιο, επιγονάτιο και μίτρα, τα δύο τελευταία κοσμημένα με σμάλτα (Τ.2797-2800).

2. Χρυσοκεντημένο βελούδινο κάλυμμα του 19ου αι. (Τ.2801), διαστ. 0,216×0,171 μ., δωρεά Κωστή και Αγλαΐας Ζαχαριάδου. Τοποθετήθηκε σε εκκλησιαστικό έπιπλο στην αίθουσα μεταβυζαντινού παρεκκλησίου, στο ισόγειο του κεντρικού κτιρίου.

3. Χάλκινο νόμισμα του Ιουστίνου Β′ (Τ.2795), δωρεά του Σταμάτη Γρ. Βασιλείου.

Από αγορά

1. Τρίπτυχο που παριστάνει τη Δέηση (Τρίμορφο) με το Χριστό Παντοκράτορα ένθρονο στο κεντρικό φύλλο, την Παναγία και τον Πρόδρομο στα πλάγια φύλλα, του 16ου αι. (Τ.2635), διαστ. (ανοιχτό) 0,21×0,165 μ. (Π ί ν. 8 β).

2. Εικόνα των αγίων Τεσσαράκοντα, καλό κρητικό έργο των αρχών του 17ου αι. (Π ί ν. 9), με φθορές από παλιότερο, κακό καθαρισμό (Τ.2628), διαστ. 0,40×0,30 μ. Η εικόνα είχε κατατεθεί τον προηγούμενο χρόνο, οπότε και συντηρήθηκε (συντηρήτρια Θ. Παπαγεωργίου).

3-6. Τέσσερις δεσποτικές εικόνες από το τέμπλο εκκλησίας της Κεφαλληνίας[10]. Παριστάνουν το Χριστό Παντοκράτορα (Τ.2632), διαστ. 0,935×0,725 μ., την Παναγία Βρεφοκρατούσα (Τ.2631), διαστ. 0,936×0,725 μ. (Π ί ν. 10 α), τον άγιο Γεώργιο έφιππο, δρακοντοκτόνο, με δέκα σκηνές μαρτυρίου του, μοιρασμένες στην επάνω και την κάτω πλευρά της εικόνας (Τ.2630), διαστ. 0,935×0,725 μ., και τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, φτερωτό, προς τ' αριστερά, με ανοιχτό ειλητό και σταυροφόρο ραβδί στο αριστερό χέρι του (Τ.2633), διαστ. 0,938×0,725 μ. (Π ί ν. 10 β). Στις εικόνες του Χριστού και της Παναγίας υπάρχει η υπογραφή του γνωστού ζωγράφου Ανδρέα Καραντινού με τις χρονολογίες 1704 και 1705, αντίστοιχα. Στον Χριστό: *Τοῦ Εὐτελοῦς καὶ ἐλα/χίστου Ἀνδρέου ἱεροδι/ακώνου Καραντινοῦ/κόπος/+ α ψ δ μαρτήου κε.* Στης Παναγίας: *Ἀνδρέου τοῦ Εὐτελοῦς Ἱερο/διακώνου Καραντινοῦ Χειρ./α.ψ.ε. ιγ μαρτήου.* Στον ίδιο ζωγράφο πρέπει να ανήκουν και οι δύο άλλες, ανυπόγραφες εικόνες. Οι τέσσερις εικόνες, που αποτελούν σημαντικό σύνολο, αποσπάστηκαν σε παλιότερη συντήρηση από το κατεστραμμένο ξύλο τους και μεταφέρθηκαν σε μουσαμά.

7. Δίζωνη εικόνα, με την Κοίμηση της Παναγίας στην επάνω ζώνη και κάτω τον άγιο Δημήτριο έφιππο, αριστερά και όρθιο κατά μέτωπο τον άγιο Παντελεήμονα, δεξιά και στο βάθος το Χριστό που προβάλλει στα σύννεφα και ευλογεί (Τ.2629), διαστ. 0,24×0,18 μ. (Π ί ν. 11 α). Στην Κοίμηση, αριστερά στο έδαφος κάτω (Π ί ν. 11 β), η υπογραφή: *ΧΕΙΡ. ΙΩΑΝΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ* -.1770. Πρόκειται για νεανικό έργο του γνωστού κρητικού ζωγράφου και μοναχού αργότερα της μονής του Σινά (1745-1796;)[11].

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Συντηρήθηκαν και αυτό το χρόνο αρκετά έργα από τους εκθεσιακούς χώρους και τις αποθήκες του Μουσείου. Εξάλλου, ο συστηματικός έλεγχος και οι περιστασιακές, μικρές ή σοβαρότερες επεμβάσεις σε πολλές από τις εικόνες που παρουσιάστηκαν στις εκθέσεις «Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη» στην Αθήνα (1985-86) και «Τοιχογραφίες και Εικόνες από την Ελλάδα» στη Φλωρεντία (1986), απαίτησαν την κατά περιόδους εντατική απασχόληση των συντηρητών.

Πρέπει να σημειωθεί σχετικά, ότι τα τρία τελευταία χρόνια το πρόγραμμα των εργαστηρίων συντονίστηκε με τις ανάγκες των διαδοχικών εκθέσεων που ανέλαβε το Βυζαντινό Μουσείο.

Το 1984, η Έκθεση για τα εκατό χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984) στο Μουσείο (Π ί ν. 13 α), δραστηριοποίησε τα εργαστήρια. Η απόφαση να εκτεθούν μόνιμα και προσωρινά αποκτήματα της τελευταίας δεκαετίας, σε αναφορά προς το συλλεκτικό έργο της Εταιρείας, οδήγησε στην επιλογή εκθεμάτων, ορισμένα από τα

7. Χ. Μπούρας, Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου, άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ΔΧΑΕ, περ. Δ′, τ. ΙΓ′ (1985-1986), σ. 39 κ.ε.

8. ΑΕ 1931, σ. 97, εικ. 31.

9. Χ. Μπούρας, ό.π., σ. 51, εικ. 23.

10. Ντ. Κονόμος, Η χριστιανική τέχνη στην Κεφαλονιά, Αθήνα 1966, σ. 20, πίν. 52, 53.

11. Για τον Ιωάννη Κορνάρο, βλ. πρόχειρα Φ. Ι. Πιομπίνος, Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821, Αθήνα 1984², σ. 196 κ.ε.

οποία χρειάζονταν γενναία επέμβαση για τη συντήρηση και αποκατάστασή τους. Αξίζει να αναφερθούν οι εργασίες για την επανασύνδεση των τεμαχισμένων από τους αρχαιοκάπηλους εικόνων, της παλαιολόγειας Σταύρωσης από το ναό του Ελκομένου Μονεμβασίας[12] (Π ί ν. 12 α-β) και της Ανάληψης του Προφήτη Ηλιού του Θεοδώρου Πουλάκη, από το ναό του Προφήτη Ηλία στην Άνω Κορακιάνα της Κέρκυρας[13] (Π ί ν. 13 β, 14)· για το διαχωρισμό των δύο ζωγραφικών στρωμάτων από εικόνα των Τριών Ιεραρχών στην αποθήκη του Μουσείου, που αποκάλυψε την εξαιρετικής τέχνης εικόνα του 14ου αι. με το ίδιο θέμα[14] (Π ί ν. 15 α-β) για την αποκάλυψη, κάτω από άτεχνη και επιπόλαιη επιζωγράφηση του 19ου αι., της καλής ζωγραφικής του 16ου αι. σε μεγάλο σταυρό και «λυπηρά» από ξυλόγλυπτο τέμπλο, που συνανήκουν και που βρίσκονταν επίσης στην αποθήκη[15] (Π ί ν. 13 α)· για τη συντήρηση, συγκόλληση, καθαρισμό των κεραμικών, μεταλλοτεχνημάτων και κοσμημάτων της δωρεάς Γ. Ζάκου και πολλών από τα μικροτεχνήματα που βρέθηκαν στην ανασκαφή του καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη στο Τηγάνι της Μάνης[16].

Το 1985, η Έκθεση «Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη» είχε επίσης το όφελος της συντήρησης πολλών από τα έργα που συγκεντρώθηκαν από όλη σχεδόν την Ελλάδα. Στα εργαστήρια του Βυζαντινού Μουσείου έγιναν τότε, μεταξύ άλλων: η συγκόλληση του σε τεμάχια ξυλόγλυπτου βημόθυρου του 13ου-14ου αι. από τα Γιάννενα[17]. Καθαρισμός, συντήρηση και συγκόλληση τεμαχισμένης τοιχογραφίας με μορφή στρατιωτικού αγίου του 13ου αι., που είχε κλαπεί από το ναό του Αγίου Νικολάου στον Πύργο Ευβοίας[18] (Π ί ν. 16 α-β). Καθαρισμός και συντήρηση μικρής εικόνας του Χριστού Παντοκράτορα των χρόνων γύρω στο 1400, που απέκτησε με αγορά το Μουσείο το 1985[19] (Π ί ν. 17 α), καθώς και των εικόνων του αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του, του έτους 1605, από το ναό του Αγίου Αθανασίου στη Συκιά Χαλκιδικής[20], και της Φιλοξενίας του Αβραάμ, του 17ου αι., με υπογραφή του Στυλιανού Γενίτη, από τη μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Ρουκουνιώτη στη Σύμη[21] (Π ί ν. 17 β-γ).

Στη διάρκεια της Έκθεσης, λειτούργησε στο Παλιό Πανεπιστήμιο της Αθήνας εργαστήριο με συντηρητές του Μουσείου, για το συνεχή έλεγχο των εκθεμάτων και την άμεση αντιμετώπιση ορισμένων περιστατικών για συμπληρωματική είτε προληπτική στερέωση εικόνων, που παρουσίασαν τοπικά φουσκώματα ή απολεπίσεις, κυρίως με τον ασυνήθιστο καύσωνα του καλοκαιριού.

Όταν έληξε η έκθεση, τον Ιανουάριο του 1986, και προτού επιστραφούν τα περισσότερα εκθέματα στους κατόχους τους, αυτά εξετάστηκαν στα εργαστήρια του Μουσείου. Παράλληλα, άρχισε η διοργάνωση της Έκθεσης «Τοιχογραφίες και Εικόνες από την Ελλάδα». Όσα έργα παρέμειναν για να παρουσιαστούν το Σεπτέμβριο στη Φλωρεντία ή μέχρι την οργάνωση των αποστολών για την απόδοσή τους σε επαρχιακά μουσεία και ναούς, διαφυλάχθηκαν σε κλιματιζόμενη αίθουσα του Μουσείου. Δόθηκε τότε, από τον Ιανουάριο και μέχρι το τέλος του χρόνου η δυνατότητα για καθαρισμούς και συντήρηση σε αρκετές από τις εικόνες, όσο βεβαίως το επέτρεπε η αποχή των συντηρητών από τοξικά υλικά. Για παράδειγμα, προχώρησε ο καθαρισμός της ωραίας Παναγίας του 14ου αι. από τη μονή Βλατάδων της Θεσσαλονίκης, σε συνέχεια εργασίας του 1985[22] (συντηρητής Ν. Νομικός), έγινε συμπληρωματικός καθαρισμός στην εικόνα με σκηνές από τα Πάθη του Χριστού, του 14ου αι., από την ίδια μονή[23] (συντηρήτρια Θ. Παπαγεωργίου), στην αμφιπρόσωπη εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας και του αγίου Νικολάου, του 14ου αι., από τη Ρόδο[24] (συντηρήτρια Α. Σημαντώνη) και στην Κοίμηση της Παναγίας, πιθανό έργο του Γεωργίου Κλόντζα από την Κω, όπου αφαιρέθηκαν και μερικές ακόμη επιζωγραφήσεις[25] (συντηρήτρια Α. Σημαντώνη).

Ψηφιδωτά

Έγινε συντήρηση σποραδικά του ψηφιδωτού

12. Κατάλογος, Έκθεση για τα εκατό χρόνια της ΧΑΕ, σ. 10, αριθ. 8.
13. Ό.π., σ. 10, αριθ. 26.
14. Ό.π., σ. 11, αριθ. 7.
15. Ό.π., σ. 11, αριθ. 23.
16. Ό.π., αριθ. 38-97 και 99-146. Βλ. επίσης ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 8.
17. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος, Αθήνα 1986, αριθ. 21.
18. Ό.π., αριθ. 50. Μ. Εμμανουήλ-Γερούση, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Πύργο της Εύβοιας, Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, Ανάτυπο από τον ΚΣΤ΄/1984-85 τόμο του Αρχείου Ευβοϊκών Μελετών, σ. 399 και 408, εικ. 11.
19. Ό.π., αριθ. 87.
20. Ό.π., αριθ. 150.
21. Ό.π., αριθ. 156.
22. Ό.π., αριθ. 84, Affreschi e icone dalla Crecia, Κατάλογος, αριθ. 37.
23. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, αριθ. 85. Affreschi e icone dalla Grecia, αριθ. 38.
24. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, αριθ. 80.
25. Ό.π., αριθ. 144. Affreschi e icone dalla Grecia, αριθ. 99. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η Κοίμηση της Θεοτόκου σε δύο κρητικές εικόνες της Κω, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. ΙΓ΄ (1985-1986), σ. 125 κ.ε.

δαπέδου στην είσοδο του Μουσείου, με στοκαρίσματα σε ψηφίδες που έχουν διασαλευθεί και επανατοποθέτηση αποσπασμένων ψηφίδων (συντηρήτρια Β. Γαλάκου).

Εικόνες

Έγιναν συνολικά εργασίες σε 103 εικόνες, που στην πλειονότητά τους χρειάστηκαν μικροεπεμβάσεις για στερέωση και καθαρισμό, με την τεχνική καθοδήγηση του ζωγράφου-συντηρητή Στ. Μπαλτογιάννη και την αρχαιολογική εποπτεία της διευθύντριας και της επιμελήτριας Χρ. Μπαλτογιάννη. Ακολουθεί λεπτομερέστερη αναφορά για μέρος των εργασιών: 1. Χριστός Παντοκράτορας, 13ου-14ου αι., από την Αρχαιολογική Συλλογή της Καστοριάς (διαστ. 0,87×0,55 μ.). Έγιναν στερέωση προετοιμασίας, συμπληρωματικός καθαρισμός από υπόλοιπα αλλοιωμένων βερνικιών, που είχαν μείνει από τον προηγούμενο καθαρισμό της εικόνας, κάλυψη φθορών με εύκολα αφαιρούμενο υδρόχρωμα. Έγινε επίσης δείγμα καθαρισμού από την επιζωγράφηση στην κόκκινη ταινία του πλαισίου κάτω, που αποκάλυψε τμήματα της αφιερωτικής επιγραφής με λευκά γράμματα στην κόκκινη αρχική ταινία: *[ΔΕΗCΙ]Ç ΤΟΥ ΔΟΥ[ΛΟΥ - - - - - - -]*[26] (συντηρήτρια Θ. Παπαγεωργίου).

2. Αμφιπρόσωπη εικόνα με την Παναγία Βρεφοκρατούσα και τον Ευαγγελιστή Λουκά, 14ου αι., από την Αρχαιολογική Συλλογή της Ρόδου[27] (διαστ. 1,19×0,82 μ.). Στην κύρια όψη, της Παναγίας, που έχει καταστραφεί σε μεγάλο μέρος, πολλές τρύπες και καρφιά από παλιά ασημένια επένδυση που υπήρχε. Αφαιρέθηκαν τα καρφιά που είχαν απομείνει, έγινε στερέωση της προετοιμασίας στην παράσταση του Λουκά, συμπληρωματικός καθαρισμός της ζωγραφικής από οξειδώσεις και αλλοιωμένα βερνίκια και στις δύο όψεις, ελάχιστα στοκαρίσματα σε φθορές και κάλυψή τους με υδρόχρωμα[28] (Πίν. 18 α) (συντηρήτρια Α. Σημαντώνη).

3. Βημόθυρα με τον Ευαγγελισμό και κάτω τον απόστολο Πέτρο και τον άγιο Ιωάννη το Θεολόγο, πιθανό έργο του Ανδρέα Ρίτζου, του ναού του Αγίου Γεωργίου των Απορθιανών στη Χώρα Πάτμου[29], (διαστ. φύλλων 1,65×0,34 και 1,44×0,385 μ.). Έγιναν στερέωση ζωγραφικής και προετοιμασίας, προχώρησε ο καθαρισμός της ζωγραφικής και η αφαίρεση επιζωγραφήσεων από το χρυσό βάθος, το έδαφος, το ξυλόγλυπτο. Στα μέρη που καθαρίστηκαν, έγιναν περιορισμένα στοκαρίσματα με κερί και κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα. Στερεώθηκαν επίσης στο πίσω μέρος του δεξιού φύλλου τα στηρίγματα του μάνταλου με παλιά, χειροποίητα καρφιά. Στο επιχρυσωμένο ξυλόγλυπτο που στέφει τη ζωγραφική επισημάνθηκαν τρεις διαδοχικές επεμβάσεις[30] (συντηρήτριες Θ. Παπαγεωργίου, Ε. Μπαλή). Η εργασία θα συνεχιστεί (Πίν. 18 β-γ).

4. Βημόθυρο (δεξιό φύλλο), με την Παναγία του Ευαγγελισμού και κάτω τους αγίους Βασίλειο και Νικόλαο, του β΄ μισού του 15ου αι., από τη μονή του Θεολόγου της Πάτμου[31] (διαστ. 1,23×0,49 μ.). Αφαιρέθηκε η ελαφριά κατασκευή που συγκρατούσε το σαθρό ξύλο στην πίσω πλευρά, και στερεώθηκε το ξύλινο υπόστρωμα. Ενισχύθηκαν η ζωγραφική και η προετοιμασία, αφαιρέθηκαν μερικά αλλοιωμένα και συρρικνωμένα από κάψιμο βερνίκια[32] (συντηρήτρια Β. Γαλάκου).

5. Παναγία του Πάθους με σκηνές του βίου της και αγίους, περί το 1500, του Μουσείου Κανελλοπούλου[33] (αριθ. 7) (διαστ. 0,645×0,485 μ.). Στερεώθηκαν η προετοιμασία και η ζωγραφική. Αφαιρέθηκαν όλα τα στοκαρίσματα και οι ζωγραφικές συμπληρώσεις που είχαν γίνει σε παλιότερη συντήρηση της εικόνας, καθαρίστηκε το γυμνωμένο από ζωγραφική ξύλο στα μέρη όπου υπήρχαν τα στοκαρίσματα και έγιναν πάτινες σε σημεία φθοράς[34] (ζωγράφος-συντηρητής Στ. Μπαλτογιάννης, συντηρήτριες Β. Αναπλιώτου, Γ. Σκαράκη).

6. Άγιος Νικόλαος με σκηνές θαυμάτων του, περί το 1500, από τη μονή της Ελεούσας στο Νησί των Ιωαννίνων[35] (διαστ. 0,92×0,62 μ.). Ενισχύθηκε η προετοιμασία και στερεώθηκε κατά τόπους η ζωγραφική. Αφαιρέθηκαν τα γύψινα στοκαρίσματα από προηγούμενη συντήρηση της εικόνας στο φωτοστέφανο του αγίου, γιατί είχαν σπασίματα, και έγιναν καινούργια στοκαρίσματα με κερί, που καλύφθηκαν με υδρόχρωμα[36] (συντηρήτρια Γ. Σκαράκη).

7. Επί σοι χαίρει, του Θεοδώρου Πουλάκη, από

26. Affreschi e icone dalla Grecia, αριθ. 31.

27. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, αριθ. 82.

28. Affreschi e icone dalla Grecia, αριθ. 34.

29. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1977, αριθ. 11, πίν. 80 και 81. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, αριθ. 108.

30. Affreschi e icone dalla Grecia, αριθ. 60.

31. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, αριθ. 38, πίν. 89 και 99. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, αριθ. 113. Affreschi e icone dalla Grecia, αριθ. 68.

32. From Byzantium to El Greco, υποσημ. 3, αριθ. 48.

33. Μ. Σ. Μπρούσκαρη, Το Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, Οδηγός, Αθήνα 1985, σ. 162, εικ. σ. 163.

34. Affreschi e icone dalla Grecia, αριθ. 76.

35. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, αριθ. 123. Affreschi e icone dalla Grecia, αριθ. 80.

36. From Byzantium to El Greco, αριθ. 56.

τη μονή του Θεολόγου της Πάτμου[37] (διαστ. 0,505 × 0,385 μ.). Προτού η εικόνα επιστραφεί στο μοναστήρι, συντηρήθηκε και καθαρίστηκε (Π ί ν. 19 α) (συντηρήτρια Θ. Παπαγεωργίου).

8. Δίζωνη εικόνα με την Παναγία Οδηγήτρια και τους αγίους Ιωάννη το Θεολόγο και Θωμά στην κύρια επάνω ζώνη και κάτω τον προφήτη Ιερεμία και τους ιεράρχες Γερμανό και Αντύπα, 17ου-18ου αι., από τη μονή του Θεολόγου της Πάτμου (διαστ. 0,295 × 0,35 μ.). Υπάρχουν επιζωγραφήσεις στα πρόσωπα, εκτός του Θεολόγου, και στα φορέματα. Έγιναν στερέωση προετοιμασίας και ξύλου, καθαρισμός της ζωγραφικής, δείγμα καθαρισμού από την επιζωγράφηση στο πρόσωπο της Παναγίας (Π ί ν. 19 β) (συντηρήτρια Α. Μέρμηγκα).

9. Άγιος Γεώργιος δρακοντοκτόνος, του όψιμου 16ου αι. (Τ.234), διαστ. 0,485 × 0,79 μ. (Π ί ν. 20 α). Έχει πολλές επεμβάσεις. Ενισχύθηκαν, σε συνέχεια μικρής εργασίας του 1985, η ζωγραφική και η προετοιμασία, αφαιρέθηκαν μερικά από τα παλιότερα στοκαρίσματα και επιζωγραφήσεις και τα σημεία φθοράς καλύφθηκαν με υδρόχρωμα. Η εργασία θα συνεχιστεί (συντηρητής Ν. Νομικός). Η καλής τέχνης εικόνα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πλούσια και ευφάνταστη ανάπτυξη του τυπικού εικονογραφικού θέματος, με πολλά δυτικότροπα, υστεροαναγεννησιακά στοιχεία. Τα χαρακτηριστικά του ύφους προσιδιάζουν στα έργα του Γεωργίου Κλόντζα και η εικόνα μπορεί να ενταχθεί στον κύκλο της τέχνης του[38].

10. Χριστός Παντοκράτορας, του 16ου-17ου αι. (Τ.1070), διαστ. 0,94 × 0,625 μ. Στερεώθηκαν η προετοιμασία και η ζωγραφική. Έγινε ελαφρός καθαρισμός της ζωγραφικής από οξειδώσεις και υπόλοιπα αλλοιωμένου βερνικιού. Αφαιρέθηκαν όλα τα στοκαρίσματα από παλιά συντήρηση και καθαρίστηκαν τα γυμνωμένα από ζωγραφική μέρη του ξύλου, αφαιρέθηκε επίσης τμήμα ξύλου που είχε προστεθεί στη δεξιά, κομμένη πλευρά της εικόνας, που είχε προσβληθεί από έντομα, καθώς και τα δύο μεταλλικά τρέσσα από το πίσω μέρος. Οι φθορές κατά μέρη της ζωγραφικής καλύφθηκαν με υδρόχρωμα (Π ί ν. 20 β) (συντηρήτρια Γ. Σκαράκη).

11. Αγία Τριάδα, του Τομίου (Θωμά) Μπαθά ή Βαθά[39], 16ου αι. (Τ.2256), διαστ. 0,985 × 0,835 μ. Στερεώθηκε και καθαρίστηκε η ζωγραφική, αφαιρέθηκαν τα αλλοιωμένα βερνίκια και επιζωγραφήσεις που υπήρχαν από δύο εποχές επισκευής της εικόνας. Διατηρήθηκε το μεγάλο, μεταγενέστερο στοκάρισμα στο κατεστραμμένο αριστερό μέρος της εικόνας, από τη δεύτερη επέμβαση, με ζωγραφική συμπλήρωση της σκηνής σ' αυτό το μέρος. Η κάλυψη με υδρόχρωμα των κατά τόπους μικρών φθορών, που διασπούσαν την ενότητα της ζωγραφικής, δεν τελείωσε. Με την αφαίρεση των επιζωγραφήσεων αποκαλύφθηκε στην άκρη δεξιά, κάτω από το θρόνο, η υπογραφή του ζωγράφου: *ΤΟΜΙΟC / ΜΠΑΘΑC/ΕΓΡΑΨΕ* (Π ί ν. 20 γ, 21 α-β) (συντηρήτρια Ε. Μπαλή). Πρόκειται για σημαντικό εύρημα. Η εικόνα είναι το δεύτερο υπογραμμένο έργο του γνωστού κρητικού ζωγράφου, που σώζεται στην Ελλάδα[40].

12. Κοίμηση της Παναγίας, με τη χρονολογία στο αριστερό του εδάφους, κάτω: *α.ψ.ι.ε. μαΐου κ'* (Τ.366), διαστ. 0,595 × 0,46 μ. Πολλές επεμβάσεις στο χρυσό βάθος, επιζωγράφηση στην κόκκινη ταινία πλαισίου. Η κάτω πλευρά της εικόνας έχει κοπεί με πριόνι σε ύψος λίγων εκατοστών. Έγιναν στερέωση της προετοιμασίας, στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής και κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα (Π ί ν. 22) (συντηρήτρια Α. Σημαντώνη).

13. Δίζωνη εικόνα με την Κοίμηση της Παναγίας επάνω και κάτω τους αγίους Δημήτριο και Παντελεήμονα, του Ιωάννη Κορνάρου, του έτους 1770, που αποκτήθηκε αυτόν το χρόνο (Τ.2629), διαστ. 0,24 × 0,18 μ.[41] Έγινε ο καθαρισμός της εικόνας και αφαιρέθηκαν επιζωγραφήσεις που υπήρχαν κατά τόπους, στο χρυσό βάθος και τις επιγραφές. Αφαιρέθηκε επίσης η λευκή ταινία που είχε καλύψει την αρχική, ευθύγραμμη ταινία στο διαχωρισμό των δύο ζωνών, σκεπάζοντας κατά μέρος την υπογραφή του ζωγράφου και τη χρονολογία (Π ί ν. 11 α-β) (συντηρήτρια Θ. Παπαγεωργίου).

14. Τρίπτυχο με την Κοίμηση στο μεσαίο φύλλο και αγίους σε τρεις ζώνες στα πλάγια φύλλα, του 18ου-19ου αι. (Τ.462), διαστ. 1,03 × 0,86 μ. Έγιναν στερέωση και ελαφρός καθαρισμός της ζωγραφικής, κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα, στερέωση του ξύλου και επανασύνδεση της ξυλόγλυπτης στέψης με το κεντρικό φύλλο (Π ί ν. 8 α) (συντηρητής Η. Λαζαρίδης).

15. Θωράκιο με παράσταση της Προδοσίας, από το ξυλόγλυπτο τέμπλο στο μεταβυζαντινό παρεκκλήσιο του κεντρικού κτιρίου (διαστ. 0,93 × 0,80 μ.), του

37. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, αριθ. 171.

38. Για τον Γεώργιο Κλόντζα, βλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ό.π., υποσημ. 24, σ. 132 κ.ε., με την προηγούμενη βιβλιογραφία. Η εικόνα από παραδρομή δεν έχει συμπεριληφθεί στον κατάλογο έργων του ζωγράφου και του κύκλου του ό.π., σ. 132, υποσημ. 28.

39. Για το ζωγράφο, βλ. Μ. Καζανάκη, Ειδήσεις για το ζωγράφο Θωμά Μπαθά (1554-1599) από το νοταριακό αρχείο της Κέρκυρας, Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας, Α' (1976), σ. 124 κ.ε. Μ. Χατζηδάκης, Το έργο του Θωμά Βαθά ή Μπαθά και η Divota Maniera Greca, Θησαυρίσματα 14 (1977), σ. 239 κ.ε.

40. ΑΑΑ XVIII (1985), σ. 145-160.

41. Βλ. υποσημ. 11.

18ου αι. Ολοκληρώθηκαν, σε συνέχεια εργασιών του προηγούμενου χρόνου, ο καθαρισμός της ζωγραφικής, ο καθαρισμός, συγκόλληση και στερέωση του επιχρυσωμένου ξυλόγλυπτου και το θωράκιο επανατοποθετήθηκε στο τέμπλο (Π ί ν. 23 α). Τμήμα από άλλο ξυλόγλυπτο συμπληρώνει το θωράκιο στο κατεστραμμένο κάτω μέρος του (συντηρητές Σπ. Βαρότσης, Β. Αναπλιώτου).

16. Βημόθυρα, 18ου-19ου αι. (Τ.735), διαστ. 1,42×0,80 μ. Ο ξυλόγλυπτος διάκοσμος καλύπτει μεγάλη επιφάνεια. Στα τοξωτά διάχωρα των δύο ζωνών εικονίζονται ο Ευαγγελισμός και οι προφητάνακτες Δαβίδ και Σολομών πάνω και ανά τρεις κάτω οι ιεράρχες Βασίλειος, Χρυσόστομος και Γρηγόριος, Αθανάσιος, Κύριλλος και Νικόλαος, στο αριστερό και το δεξιό φύλλο αντίστοιχα. Έγιναν στερέωση του ξυλόγλυπτου και συγκόλληση ξύλων στο κάτω μέρος, στερέωση ζωγραφικής και προετοιμασίας, ελαφρός καθαρισμός της ζωγραφικής και κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα (Π ί ν. 23 β) (συντηρήτριες Α. Μέρμηγκα, Ε. Διαμαντοπούλου).

17. Χριστός Μέγας Αρχιερεύς, της συλλογής Δ. Λοβέρδου (ΣΛ.211), διαστ. 1,10×0,694 μ. Στην κόκκινη ταινία πλαισίου κάτω υπάρχει η επιγραφή: *[- - - - -] ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ. ΛΕΟΝΤΙΟΥ ΙΕΡΕΟC ΤΟΥ ΧΡΙϛ ΤΟΦΟΡΟΥ. ΧΕΙΡ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΔΑΜΑCΚΗΝΟΥ*[42]. Η εικόνα είχε συντηρηθεί παλιότερα. Έγιναν ενίσχυση της προετοιμασίας, στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής. Αφαιρέθηκαν οξειδώσεις και αλλοιωμένα βερνίκια, μερικά στοκαρίσματα και επιζωγράφηση στο επάνω μέρος της μίτρας και καλύφθηκαν με χρώμα οι κατά τόπους φθορές για να ηρεμήσει η ζωγραφική επιφάνεια (Π ί ν. 24 α) (συντηρήτρια Β. Αναπλιώτου).

18. Προσκύνηση των μάγων, με την υπογραφή του Εμμανουήλ Τζάνε (ΣΛ.345), διαστ. 0,855×0,60 μ. Έγιναν στερέωση ζωγραφικής και ξύλου, κάλυψη μερικών φθορών με υδρόχρωμα (συντηρητής Η. Λαζαρίδης).

19. Θωράκιο τέμπλου με τον Πολλαπλασιασμό των άρτων (ΣΛ.84), διαστ. 0,55×0,602 μ. Έχει πολλά στοκαρίσματα και επιζωγραφήσεις. Έγιναν στερέωση ζωγραφικής και προετοιμασίας, αφαίρεση επιζωγραφήσεων από το επιχρυσωμένο πλαίσιο, καθαρισμός της ζωγραφικής και μερική κάλυψη των φθορών με υδρόχρωμα (συντηρητής Ν. Νομικός).

20. Αρχάγγελος Γαβριήλ, του 17ου αι. (ΣΛ.203), διαστ. 1,15×0,702 μ. Η εικόνα έχει επεμβάσεις από δύο εποχές. Στην πρώτη επέμβαση ανήκουν το νέο χρύσωμα του φθαρμένου χρυσού κάμπου, το οποίο κάλυψε και μικρά μέρη στις άκρες της μορφής, η επιγραφή του ονόματος και η υπογραφή του Στεφάνου Τζανκαρόλα, χρυσοκοντυλιές στα φορέματα, στοκαρίσματα με ζωγραφικές συμπληρώσεις σε κατεστραμμένα μέρη του πράσινου εδάφους και των ποδιών του αρχαγγέλου. Στη δεύτερη, σχετικά πρόσφατη, επέμβαση έγιναν νέα στοκαρίσματα σε φθορές και ζωγραφικές συμπληρώσεις και ο χρυσός κάμπος καλύφθηκε με μπρουτζίνα. Άρχισε η αφαίρεση στοκαρισμάτων και επιζωγραφήσεων. Η εργασία συνεχίζεται (συντηρήτρια Α. Σημαντώνη).

21. Γέννηση (ΣΛ. 348), διαστ. 0,605×0,45 μ. Στο βράχο αριστερά κάτω: *ΧΕΙΡ/ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΛΕΡΓΗ*. Έγιναν στερέωση ζωγραφικής, προετοιμασίας και ξύλου, συμπληρωματικός καθαρισμός της ζωγραφικής και των ορατών τμημάτων ξύλου στο κατεστραμμένο πλαίσιο, κάλυψη με υδρόχρωμα των σημείων φθοράς. Επιζωγραφήσεις που υπάρχουν στο χρυσό βάθος και αλλού, δεν κρίθηκε σκόπιμο να αφαιρεθούν (Π ί ν. 24 β) (συντηρήτρια Β. Αναπλιώτου).

22. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, 18ου αι. (ΣΛ.264), διαστ. 0,737×0,602 μ. Έγιναν στερέωση της προετοιμασίας, συμπληρωματικός καθαρισμός, μικρά στοκαρίσματα με κερομάστιχο σε σημεία φθορών και κάλυψή τους με υδρόχρωμα (Π ί ν. 24 γ) (συντηρήτρια Θ. Παπαγεωργίου).

Γλυπτά

Συνεχίστηκε η συντήρηση και ο καθαρισμός γλυπτών του Μουσείου (συντηρητής Χρ. Σταύρακας). Ο καθαρισμός στα μάρμαρα γίνεται με πολλή προσοχή, για να μην πειραχτεί η επιδερμίδα τους κατά την αφαίρεση των επικολλημένων φυτικών, χημικών κ.ά. ουσιών, που διαβρώνουν τα γλυπτά. Στο θωράκιο Τ.159 αφαιρέθηκαν παλιές συμπληρώσεις που είχαν γίνει με γύψο και καθαρίστηκε το μάρμαρο. Καθαρισμός από ξένα προσμεμειγμένα στοιχεία και συντήρηση έγινε στο ανάγλυφο Τ.1882, που αναγνωρίστηκε ότι ανήκει στο φραγκοβυζαντινό τόξο Τ.232 και συνενώθηκε μ' αυτό[43] (Π ί ν. 6 β, 7)· καθαρισμός και συντήρηση στα ανάγλυφα Τ.12, Τ13 και Τ.577, συγκόλληση και συντήρηση στο ανάγλυφο Τ.38. Έγιναν επίσης καθαρισμός, συντήρηση και συγκόλληση τμημάτων από μεταβυζαντινούς φεγγίτες της συλλογής του Μουσείου, που ταυτίστηκαν. Την επίβλεψη των εργα-

42. Μ. Χατζηδάκης, Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση (1450-1830) 1, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1987, σ. 246, αριθ. 14.

43. Βλ. σ. 4.

σιών είχαν οι επιμελήτριες Μ. Μαυροειδή και Ν. Δημητρακοπούλου.

Ξυλόγλυπτα

1. Παναγία του τύπου Madre della Consolazione, του Νικολάου Τζαφούρη, από τη Συλλογή Π. Κανελλοπούλου[44] (διαστ. 0,565×0,45 μ.). Στερεώθηκε και καθαρίστηκε η πρόσθετη, ξυλόγλυπτη κορνίζα της εικόνας (διαστ. 1,10×0,88×0,10 μ.) (συντηρητές Β. Γαλάκου, Η. Λαζαρίδης).

2. Ξυλόγλυπτο προσκυνητάριο, τοποθετημένο στον προθάλαμο του ορόφου στο κεντρικό κτίριο (διαστ. 2,40×1,13×0,20 μ.). Έγιναν στερέωση του ξυλογλύπτου και κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα (συντηρήτριες Α. Μέρμηγκα, Ε. Διαμαντοπούλου).

3. Μανουάλι, της συλλογής Δ. Λοβέρδου (ύψ. 1,475, διάμ. βάσης 0,45 μ.). Έγιναν στερέωση του ξυλογλύπτου, σταθεροποίηση του χρυσού και της προετοιμασίας (συντηρήτριες Α. Μέρμηγκα, Ε. Διαμαντοπούλου).

Ανθίβολα, χαλκογραφίες κ.ά.

Συνεχίστηκε η συντήρηση των έργων σε χαρτί, με παράλληλη τακτοποίηση σε φακέλους αυτών που βρίσκονται σε καλή κατάσταση[45]. Συντηρήθηκαν συνολικά περί τα 70 σχέδια, ανθίβολα, χαλκογραφίες και λιθογραφίες (Π ί ν. 25 α-β, 26 α-γ). Έγιναν κατά περίπτωση στεγνός καθαρισμός και με καθαρό οινόπνευμα ή με απεσταγμένο νερό, ίσιωμα των τσακισμένων και τσαλακωμένων χαρτιών, σταθεροποίηση, συνένωση των σκισμένων και μικροσυμπληρώσεις με ιαπωνικό χαρτί. Μερικά ήταν κολλημένα σε χαρτόνι ή μουσαμά, που αφαιρέθηκαν, εκτός από σπάνιες περιπτώσεις που αυτό ήταν επικίνδυνο. Έγινε σχεδόν σε όλα φοδράρισμα, ακόμη και σε ανθίβολα, όταν χρειαζόταν ενίσχυση στο χαρτί. Στην τελευταία περίπτωση, η φόδρα τοποθετήθηκε με τρόπο που να μπορεί να αφαιρεθεί πολύ εύκολα (συντηρήτρια Μ. Μερεμέτη). Την παρακολούθηση των εργασιών είχε η επιμελήτρια Μ. Μαυροειδή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα σχέδια από την Κέρκυρα (αγορές Γ. Ν. Κουρτελέση 1963 και Κ. Σομασιάνου 1964), μερικά από τα οποία αντιγράφουν γνωστές εικόνες, όπως για παράδειγμα τα σχέδια ΒΜ. 3319 (διαστ. 0,52×0,36 μ.) (Π ί ν. 26 β) και ΒΜ. 3358 (διαστ. 0,39×0,73 μ.) (Π ί ν. 26 γ), που αποδίδουν με ακρίβεια αντίστοιχες εικόνες του Εμμανουήλ Τζάνε: το σχέδιο ΒΜ. 3319 την εικόνα της Παναγίας στη μονή της Πλατυτέρας στην Κέρκυρα, του έτους 1651[46]· το σχέδιο ΒΜ. 3358 την εικόνα του ενταφιασμού στο Μουσείο Κανελλοπούλου, με αντίγραφά της σε εικόνες της Κέρκυρας[47].

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

44. Affreschi e icone dalla Grecia, αριθ. 62.

45. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 9. Το 1984 και 1985 συντηρήθηκαν περί τα 100 σχέδια, ανθίβολα, χαλκογραφίες, λιθογραφίες, μία ξυλογραφία, τέσσερα χειρόγραφα και δύο σπαράγματα.

46. Ν. Β. Δρανδάκης. Ο Εμμανουήλ Τζάνε Μπουνιαλής, θεωρούμενος εξ εικόνων του σωζομένων κυρίως εν Βενετία, Εν Αθήναις 1962, σ. 108 κ.ε., πίν. 47.

47. Ό.π., σ. 73 κ.ε., πίν. 24.

Α΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Βιβλιοθήκη Αδριανού

Το 1986 έγιναν οι ακόλουθες εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο της Βιβλιοθήκης Αδριανού:

Στο δυτικό τμήμα, σημαντικό μέρος του οποίου ερευνήθηκε κατά το 1984[1] (Π ί ν. 27, 28 α), άρχισε η αποξήλωση των καταλοίπων τουρκικών και οθωνικών τοίχων, ώστε να απελευθερωθούν τα λείψανα του ρωμαϊκού κτιρίου.

1. Συγκεκριμένα, στο πρόπυλο της Βιβλιοθήκης έγινε η αποξήλωση των καταλοίπων του βόρειου περιβόλου του Βοεβοδαλικίου και του μεγάλου πύργου, που κατασκευάστηκε κατά την οχύρωση του χώρου από το Χασεκή, ο οποίος κατέρριψε βίαια το θριγκό του προπύλου, το 2ο και 3ο (από Β.) κίονα, τα υπολείμματα του νότιου εγκάρσιου τοίχου και τη σωζόμενη έως τότε παραστάδα του (Π ί ν. 28 β). Αποκαλύφθηκαν σημαντικά στοιχεία για την οχύρωση του προπύλου κατά τους προγενέστερους του Χασεκή χρόνους, όταν αυτό χρησιμοποιήθηκε ως μια από τις δυτικές πύλες της πόλης[2]. Βρέθηκε δηλαδή το κατώφλι της πρώτης από τις τρεις πύλες, στο τρίτο (από Β.) μετακιόνιο, πίσω και σε επαφή με την πώρινη υποδομή του τρίτου κίονα και ίχνη των στροφέων της δεύτερης, στην είσοδο του μνημείου στη στάθμη της ευθυντηρίας (Π ί ν. 28 γ). Αποκαλύφθηκαν επίσης ίχνη της ανηφορικής οδού (καλντερίμι) που διέσχιζε το πρόπυλο, ακολουθώντας την πορεία του S αγωγού[3].

Κατά την αποξήλωση των καταλοίπων, στα οποία χρησιμοποιήθηκε ισχυρότατο συνδετικό ασβεστοκονίαμα και ως οικοδομικό υλικό θραύσματα από πολλά αρχιτεκτονικά μέλη του ρωμαϊκού κτιρίου, αποκαλύφθηκαν, τμήμα του κορινθιακού κιονοκράνου που ανήκε στον τρίτο κίονα, τμήματα της βάσης της παραστάδας του νότιου εγκάρσιου τοίχου του προπύλου και τμήματα όπως και ακέραιες μαρμάρινες και πώρινες λιθόπλινθοι.

Απελευθερώθηκε επίσης η πώρινη ευθυντηρία του νότιου θυραίου τοίχου και τμήμα της σωζόμενης εσωτερικής, με τούβλα, επένδυσης των ορθοστατών, σε επαφή με το σωζόμενο κατώφλι του νότιου παραστάτη του θυρώματος (Π ί ν. 28 γ) και στα ανατολικά της, σε πλάτος 1,40-1,60 μ., συμπαγής κατασκευή, αποτελούμενη από πώρινες λιθοπλίνθους τοποθετημένες ώστε να δημιουργούν οριζόντιο επίπεδο, 0,075 μ. κάτω από τη στάθμη της ευθυντηρίας (Π ί ν. 28 γ). Μετά δε την απομάκρυνση του τουρκικού αγωγού[4], μήκ. 6,50 μ., των παραρτημάτων του Βοεβοδαλικίου (Π ί ν. 27), αποκαλύφθηκε η πώρινη ευθυντηρία της νότιας πτέρυγας της δυτικής όψης.

Απομακρύνθηκε ο παράλληλος προς την ίδια πτέρυγα, τοίχος του οθωνικού στρατώνα (ύψ. 2,90, πλ. 0,70 μ.), ο οποίος εδραζόταν στον πυθμένα της δημόσιας δεξαμενής[5] (Π ί ν. 27), που αποτελείται από μαρμάρινες πλάκες διαφόρων διαστάσεων και πάχους, ενσωματωμένες σε ισχυρό λιθόδεμα, που πατά με τη σειρά του σε συμπιεσμένη επίχωση και επικαλύπτεται με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Ο τοίχος αυτός απέκρυβε σημαντικό τμήμα του εγκάρσιου προς την πρόταση τοίχου του Βοεβοδαλικίου-Στρατώνα, που αποτελείται στο ανώτερο τμήμα του από μαρμάρινες λιθοπλίνθους και λιθοπλίνθους με συμφυή παραστάδα, οι οποίες προέρχονται από τη διάλυση του νότιου πτερώματος της Βιβλιοθήκης και ταυτίζονται με τους ανώτερους από τους ορθοστάτες δόμους (Π ί ν. 29 α-β).

Κατά την αποξήλωση τμήματος οθωνικού τοίχου, στη θέση της εστίας του τουρκικού λουτρού, σε απόσταση 1,60 μ. από την εσωτερική παρειά της νότιας πτέρυγας, αποκαλύφθηκαν δύο σειρές πώρινων λιθοπλίνθων (Π ί ν. 29 β) με ελαφρά καμπυλότητα, προερχόμενες από μία των δύο εξεδρών του νότιου αρχαίου περιβόλου. Οι λιθόπλινθοι εδράζονται σε ισχυρή κρηπίδα (πάχ. 0,48 μ.), στην οποία βρίσκονται ενσωματωμένα και μέλη της ανωδομής του κτιρίου (δύο συμφυή επιστύλια-ζωφόροι). Η κρηπίδα με τη σειρά της πατά σε επίχωση που αποτελείται από αργούς λίθους και ισχνό κονίαμα, στο οποίο υπάρχει ενσωματωμένο πλήθος θραυσμάτων από την πλούσια ορθομαρμάρωση (τοιχοβάτες, πλάκες) και την κεράμωση της στοάς. Ενσωματωμένη επίσης εδώ αποκαλύφθηκε η εσωτερική, με τούβλα, επένδυση της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης και κατά χώραν τμήμα τοιχοβάτη, το οποίο εδράζεται σε τοξύλιο από τούβλα, ημικατεστραμμένο, που εφάπτεται στην πρόσοψη πέραν του πάχους των 0,90 μ. του τοίχου (Π ί ν. 29 α).

Το κενό μεταξύ του τοίχου της πρόσοψης και των πώρινων λιθοπλίνθων, πληρούται ανά στρώσεις 0,78 μ. με χυτό λιθόδεμα, αποτελούμενο από αργούς λίθους και ισχυρό κονίαμα.

Η κατασκευή αυτή, σε συνδυασμό με αυτήν του

1. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 3-6.
2. Βλ. Γ. Κνιθάκης, Φ. Μαλλούχου, Γ. Τιγγινάγκα, Το Βοεβοδαλίκι της Αθήνας, Επώνυμα αρχοντικά των χρόνων της Τουρκοκρατίας, Αθήνα 1986, σ. 108.
3. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 6.
4. Ό.π.
5. Ό.π., σ. 9· 38 (1983): Χρονικά, σ. 12.

δαπέδου των υποκαύστων του τουρκικού λουτρού[6] (Π ί ν. 29 γ) και την ίδιου πλάτους κατασκευή ανατολικά του θυρώματος (Π ί ν. 28 γ), μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τα κατάλοιπα οχύρωσης, η οποία εκτείνεται τουλάχιστον μέχρι το θύρωμα, προστατεύοντας τη μοναδική είσοδο στο χώρο.

Το σημαντικό αυτό έργο έγινε για να συμπεριληφθεί το τετράγωνο της Βιβλιοθήκης στην υστερορωμαϊκή οχύρωση και να προστατευθούν τα υφιστάμενα εκεί κτίρια (Τετράκογχο και παραρτήματα), με την ενίσχυση της πρόσοψης από το νότιο πτέρωμα, όπου συναντούσε το υστερορωμαϊκό τείχος έως το πρόπυλο. Για την κατασκευή της οχύρωσης κατεδαφίστηκε το δυτικό περιστύλιο, ανατράπηκαν βίαια ο θριγκός και η προέχουσα κιονοστοιχία της νότιας πτέρυγας, για λόγους αμυντικούς, και ανοίχθηκε βαθύ σκάμμα κατά μήκος της πρόσοψης για τη θεμελίωσή της. Η οχύρωση αυτή θα μπορούσε, σε πρώτη εκτίμηση, να αναχθεί στην τελευταία φάση του υστερορωμαϊκού τείχους, πρέπει να χρονολογείται όμως τελικά στους χρόνους του Ιουστινιανού (540-541 μ.Χ.), όταν ενισχύθηκε ο εσωτερικός και εξωτερικός περίβολος της αρχαίας πόλης. Τα στοιχεία που οδηγούν σ' αυτό το συμπέρασμα είναι, ότι η κατασκευή του τείχους έπεται της επισκευής του δυτικού περιστυλίου, της αναγόμενης στις αρχές του 5ου αι. από τον Ερκούλιο και ίχνη της αναγνωρίστηκαν ασφαλώς στο μοναδικό, ως τώρα, σωζόμενο τμήμα του στυλοβάτη του 16ου (από Β.) κίονα. Επίσης, το ότι ο τρόπος δομής της είναι όμοιος με αυτόν που συναντάται σε κατάλοιπα επισκευών και συμπληρωματικών οχυρώσεων της εποχής του Ιουστινιανού (πύργοι και πύλες κυρίως), στην Αθήνα[7], στον Ισθμό[8] και αλλού.

Τέλος, κατά την αποξήλωση των πρόχειρων τοιχαρίων και των μεμονωμένων (σε κάναβο) μαρμάρινων, με κτιστή υποδομή, βάσεων αποκαλύφθηκε σε στάθμη 0,35 ως 0,36 μ. (από τη ρωμαϊκή αυλή λόγω κλίσεων) και σε απόσταση 7,50 μ. από τη νότια πτέρυγα και 15,50 μ. από το νότιο πτέρωμα, πώρινη λιθόπλινθος (που βαίνει προς Α. και Ν. κάτω από την επίχωση). Η λιθόπλινθος αυτή θα πρέπει να ανήκει στη θεμελίωση ενός, από μια πιθανή σειρά βάθρων τιμητικών αδριάντων, που υπήρχαν στη θέση αυτή, το δε βάθρο με την τιμητική επιγραφή των Τρωαδέων[9], μπορεί να σχετίζεται με ένα από αυτά, ή από τη θεμελίωση ενός μεγάλου βάθρου που έφερε αδριάντα ή άλλο έργο τέχνης, μη αναφερόμενο από τον Παυσανία.

2. Στο νότιο περιστύλιο ολοκληρώθηκαν οι εργασίες ανάδειξης των βάθρων της β΄ φάσης του νότιου περιστυλίου, με την κατασκευή κογχών[10] (Π ί ν. 30 α). Αποκαλύφθηκε ένα ακόμα βάθρο κατά χώραν (του 10ου από Α. κίονα), ενσωματωμένο στη γωνία των αναλημματικών τοίχων, της οδού Δεξίππου και του προς Β. εγκάρσιου προς αυτόν, όπως επίσης και η νοτιοανατολική γωνία του αγωγού του περιστυλίου (Π ί ν. 30 β).

3. Στη βόρεια πτέρυγα της δυτικής όψης άρχισαν οι εργασίες συντήρησης του τουρκικού τοίχου, που πήρε τη θέση της αρχικής ρωμαϊκής συμπλήρωσης και συγκολλήθηκαν (χρήση τιτανίου και λευκού τσιμέντου) τμήματα και ουρές οριζόντιων και προεχόντων γείσων (Π ί ν. 31 α).

4. Στο τετράκογχο ολοκληρώθηκαν οι εργασίες προστασίας της άνω επιφανείας των σωζόμενων μαρμάρινων τοίχων, με την τοποθέτηση, για στεγάνωση φύλλων μολύβδου[11], τα οποία επιχρίστηκαν με χρώμα βάσης μολύβδου (στουπέτσι). Ταυτίστηκε επίσης και επανατοποθετήθηκε στην αρχική του θέση τμήμα κοσμήτου του δυτικού πεσσού (Π ί ν. 31 β).

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ - Γ. ΤΙΓΓΙΝΑΓΚΑ

Μακρυγιάννη

Κτίριο Weiler

Κατά τις εργασίες αποκατάστασης του κτιρίου Weiler (Μακρυγιάννη) χρειάστηκε να γίνουν ορισμένες εκσκαφές (Νοέμβριος '85-Απρίλιος '86) στο υπόγειο του κτιρίου για την εγκατάσταση του ηλεκτρολογικού και αποχετευτικού δικτύου.

Τις ανασκαφές παρακολούθησε η αρχαιολόγος Φ. Τυροβούζη —για ένα διάστημα και η αρχαιολόγος Π. Μαρνέρη— υπό την επίβλεψη του Εφόρου Κ. Τσάκου. Το σχέδιο 1 έγινε από την αρχιτέκτονα Τέση Αξιώτη-Σαλή σε συνεργασία με την αρχιτέκτονα Αμ. Βοναπάρτη, ενώ το σχέδιο 2 από την Αμ. Βοναπάρτη. Οι φωτογραφίες είναι του Τέλη Αναγνώστου.

Κατά την αφαίρεση κονιαμάτων του εσωτερικού του κτιρίου, φωτογραφήθηκαν και καταγράφηκαν, χωρίς να αφαιρεθούν, τα θραύσματα μαρμάρου που βρέθηκαν ενσωματωμένα στους τοίχους και ανήκουν πιθανότατα σε μνημεία της περιοχής.

Βρέθηκαν τα εξής σημαντικά αρχαία. Στο ανα-

6. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 3-6.
7. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 55-57· 23 (1968): Χρονικά, σ. 137-143, Hesperia 12 (1943), εικ. 55-57.
8. Διϊσθμιον τείχος, BSA 22 (1931-32), σ. 75-78, εικ. 1-6.
9. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 4.
10. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 11.
11. Ό.π.

τολικό μέρος του υπόγειου διαδρόμου του κτιρίου η ανασκαφική έρευνα, που διενεργήθηκε από την Εφορεία μας, αποκάλυψε τμήματα τριών παράλληλων τοίχων (Α, Β, Γ), που όριζαν αρχαίο δρόμο, και τμήματα ισάριθμων αγωγών (α, β, γ), με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. (Σ χ έ δ. 1, κάτοψη και τομή).

Οι τοίχοι Β, Γ (πλ. 0,60 και 0,70 μ. αντίστοιχα) βρίσκονται σε χαμηλότερο επίπεδο από τον τοίχο Α και όπως φαίνεται, όριζαν αρχικά το δρόμο, που είχε πλάτος 5,50 μ., ενώ ο τοίχος Α (πλ. 0,50, σωζ. ύψ. 1,28-1,70 μ.), θεμελιωμένος σε ψηλότερο επίπεδο, πρέπει να χτίστηκε μεταγενέστερα, όταν μειώθηκε το πλάτος του δρόμου (πλ. 3,50 μ. περίπου). Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι οι τοίχοι αυτοί δεν ερευνήθηκαν πλήρως, γιατί η ανασκαφή δεν ήταν δυνατό να προχωρήσει σε βάθος, λόγω κινδύνου κατάρρευσης των τοίχων του κτιρίου Weiler. Όσο επιτρέπει λοιπόν η μέχρι στιγμής έρευνα, διαπιστώθηκε ότι οι τοίχοι Β και Γ είναι όμοιας περίπου κατασκευής, χτισμένοι με αδρά δουλεμένες λιθοπλίνθους και δυσδιάγνωστο συνδετικό υλικό. Ο τοίχος Α είναι χτισμένος κάπως πρόχειρα με ανομοιογενές υλικό (λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση, ημικατεργασμένους και ακατέργαστους λίθους) και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Στο κάτω μέρος του σώζεται οπή ορθογώνια, απ' όπου περνούσε αγωγός ανάλογης διατομής.

Μεταξύ του τοίχου Γ και του αγωγού β, σε βάθος 1,57 μ. περίπου (από το σημερινό δάπεδο του υπογείου), βρέθηκε τμήμα οδοστρώματος από πατημένο τριμμένο κεραμίδι, ανάμεικτο με κιμηλιά. Με το οδόστρωμα αυτό σχετίζονται και οι δύο πήλινοι αγωγοί α και β (πλ. 0,18 μ.), ορθογώνιας διατομής, ρωμαϊκών ίσως χρόνων (βλ. κάτοψη και τομή).

Στο μέσο της απόστασης των τοίχων Α και Γ, σε βάθος 3,05 μ., βρέθηκε ο αγωγός γ. Πρόκειται για μεγάλο αποχετευτικό αγωγό ελλειψοειδούς διατομής (εσωτ. διαστ. 0,38 × 0,78 μ.), που αποτελείται από δύο σαμαρωτές κεράμους (βλ. τομή). Στο χώρο γύρω από τον αγωγό και σε έκταση (2,60 × 2 μ.) βρέθηκαν τρεις μεγάλοι ακέραιοι αμφορείς (οι δύο κατά χώραν) (Π ί ν. 32 α-β) και πλήθος θραυσμάτων από άλλους. Εκ πρώτης όψεως θεωρήθηκε ως αποθέτης, στην πραγματικότητα όμως, μάλλον πρόκειται για αμφορείς που χρησίμευαν ως ανακουφιστικά στοιχεία των αγωγών. Η μορφή του αγωγού γ και το σχήμα των αμφορέων συνηγορούν για τη χρονολόγηση του αγωγού στους ελληνιστικούς χρόνους.

Παρά την αποσπασματικότητα της ανασκαφής, η σημασία αυτού του δρόμου είναι μεγάλη για την τοπογραφία της περιοχής, για τους εξής λόγους:

α) Το πλάτος του δρόμου (5,50 μ.) δείχνει ότι πρόκειται για βασική οδική αρτηρία, που πρέπει να είχε σχέση με τον αρχαίο δρόμο, που περνούσε κάτω από την οδό Μακρυγιάννη και κατέληγε στη Φαληρική Πύλη (Άλαδε Πύλας)[12].

β) Σύμφωνα με αρχαιολογικά ευρήματα, πλησιέστατα σε αυτό το χώρο βρίσκονται σημαντικά ιερά, όπως το τέμενος Κόδρου-Νηλέως και Βασίλης, το Παλλάδιον και Διονύσιο εν Λίμναις[13].

γ) Η κατεύθυνση του δρόμου δείχνει, ότι οδηγούσε στο ιερό του Διονύσου και στο θέατρο, δεν αποκλείεται δε να συνέδεε τα δύο ιερά (Ελευθερέως Διονύσου και εν Λίμναις).

δ) Η νοητή προέκταση του αγωγού γ προς ΒΔ. πιθανότατα σχετίζεται με το μεγάλο αποχετευτικό αγωγό, που διοχέτευε τα νερά του κοίλου και της ορχήστρας του Διονυσιακού Θεάτρου προς τον Ιλισσό, ενώ η νοητή προέκταση προς ΝΑ. σχετίζεται ίσως με τον αγωγό που σημειώνεται στο τοπογραφικό σχέδιο του Judeich[14].

Στη δυτική πτέρυγα του κεντρικού υπόγειου διαδρόμου, βρέθηκε ψηφιδωτό δάπεδο σε τρία τμήματα με μαρμάρινο στυλοβάτη, που το ορίζει από τα ανατολικά. Τμήματα και άλλου μωσαϊκού δαπέδου, όχι όμως κατά χώραν, ρωμαϊκής εποχής, είχαν βρεθεί στο υπόγειο του κτιρίου Weiler το Σεπτέμβριο του 1985.

Οι πλάκες του στυλοβάτη καλύπτουν όλο το πλάτος του διαδρόμου από Β. προς Ν. με διαστάσεις: α: μήκ. 1,20, πλ. 0,78 μ., β: μήκ. 1,44, πλ. 0,84 μ., γ: μήκ. 1,05, πλ. 0,54 μ., δ: το ολικό μήκος και πλάτος του είναι άγνωστο, γιατί πάνω του εδράζεται ο νότιος τοίχος του υπόγειου διαδρόμου του κτιρίου. Όλες οι πλάκες είναι σε β΄ χρήση και φέρουν ίχνη για στερέωση κιόνων.

Δυτικά των πλακών βρέθηκε το πρώτο τμήμα ψηφιδωτού (Α) —διαστ. 4,36 × 2,90 μ.— σε ύψος 0,14 μ. περίπου πάνω από το σημερινό δάπεδο του κτιρίου Weiler σε απόσταση 11 μ. περίπου από το δυτικό τοίχο του κτιρίου· το βορειοανατολικό τμήμα του είναι κατεστραμμένο, ενώ το υπόλοιπο διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση με ωραίους χρωματισμούς: βαθύ ερυθρό, γαλάζιο, γκριζογάλανο. Ένας πλοχμός περιβάλλει τις τρεις πλευρές του, εκτός από τη βόρεια· το εσωτερικό του ψηφιδωτού κοσμείται με γεωμετρικά σχέδια, ρόμβους με άλλους εσώκλειστους μικρότερους ρόμβους, τετράφυλλους ρόδακες, ζατρίκια, φολίδες και συμπλεκόμενα ελλειψοειδή μοτίβα (Π ί ν. 32 γ).

Πέρα από το βόρειο τοίχο του διαδρόμου εντοπίστηκαν δύο άλλα τμήματα του ίδιου ψηφιδωτού σε άλλους χώρους του κτιρίου Weiler:

12. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 65 και 67, Σχέδ. 17.

13. I. Travlos, Pictorial Dictionary of Ancient Athens, σ. 333, εικ. 435· IG I^3 84.

14. W. Judeich, Topographie von Athen, 2. Auflage, Σχέδ. I.

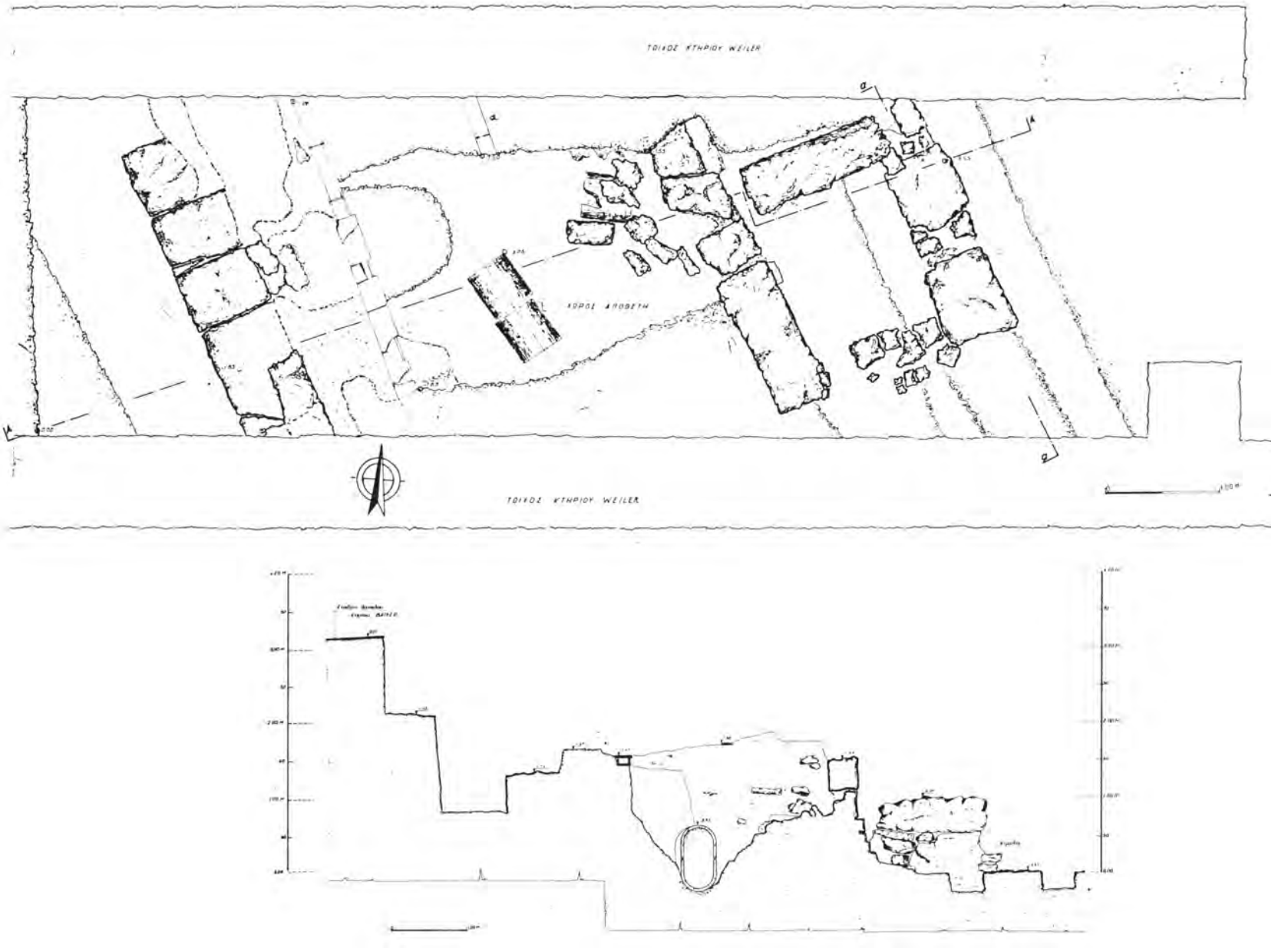

Σχέδ. 1. Μακρυγιάννη. Υπόγειο κτιρίου Weiler. Ανατολική πλευρά, κάτοψη. Δυτική πλευρά, τομή.

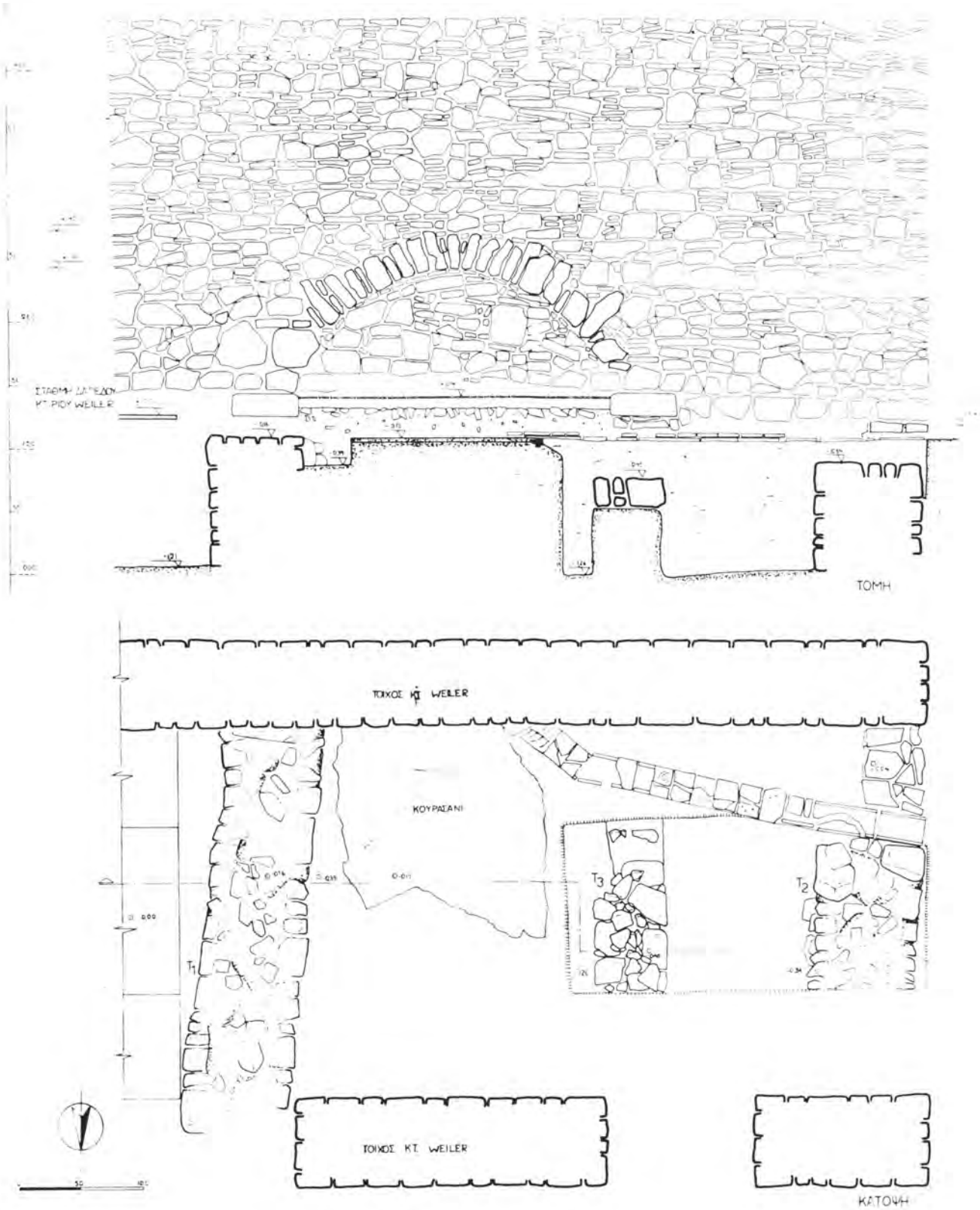

Σχέδ. 2. Μακρυγιάννη. Υπόγειο κτιρίου Weiler. Δυτική πλευρά (ανακουφιστικό τόξο και οι τοίχοι T1-T3). Κάτοψη και τομή.

α) Στο βορειοδυτικό χώρο, κατά την εκβάθυνση του εκεί δωματίου, που στα νεότερα χρόνια χρησιμοποιήθηκε ίσως ως λουτρό, βρέθηκε το τμήμα Β, διαστ. 1,86×2,18 μ. Στο τμήμα αυτό συνεχίζεται μέρος του πλοχμού κατά τη δυτική πλευρά και μερικά από τα γεωμετρικά μοτίβα, γνωστά από το κομμάτι Α, τετράφυλλοι ρόδακες, ζατρίκια.

β) Στο βορειοανατολικό χώρο (προβλεπόμενος χώρος ανελκυστήρα), ανατολικά του τμήματος Β εντοπίστηκε το κομμάτι Γ (διαστ. 1,56×0,86 μ.). Και σ' αυτό συνεχίζεται μέρος του πλοχμού κατά την ανατολική πλευρά και τετράγωνο με μία διαγώνια γραμμή και άλλες γραμμές παράλληλες προς αυτή (το μοτίβο αυτό δε βρέθηκε στα τμήματα Α και Β). Ανατολικά του τμήματος Β εντοπίστηκε επίσης ο στυλοβάτης (μαρμάρινες πλάκες ε-η· διαστ. ε: 1,18×0,74, ζ: 1,14×0,80, η: 0,84×0,58 από Β. προς Ν.). Επίσης, βρέθηκαν δύο άλλα μικρότερα τμήματα ψηφιδωτού του τμήματος Α).

Με βάση τα τεχνοτροπικά στοιχεία, το ψηφιδωτό χρονολογείται στους υστερορωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Δεν ξεκαθαρίστηκε όμως ακόμη, αν το ψηφιδωτό ανήκει σε δάπεδο δημόσιου κτιρίου ή ιδιωτικής οικίας ή ίσως κάποιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής[15].

Χαμηλότερα, μετά την αποκόλληση του ψηφιδωτού, βρέθηκε κατεστραμμένο εν μέρει δάπεδο από κονίαμα, διαστ. 1,60×1,68, πάχ. 0,3 μ. Σε βάθος 0,15-0,20 μ. καθαρίστηκε αγωγός ομβρίων υδάτων ορθογωνικής διατομής, διαστ. 3,50×0,22 μ., καλυμμένος με πλάκες, που προχωρεί και κάτω από το νότιο τοίχο του διαδρόμου προς ΝΑ.

Η έρευνα συνεχίστηκε και μετά την απομάκρυνση του δαπέδου από κονίαμα. Βρέθηκαν τρεις τοίχοι κτιρίων Τ1-Τ3 σε βάθος 0,16 ο Τ1, 0,45 ο Τ3 και 1,34 μ. ο Τ2 (διαστ. Τ1: μήκ. 3,20, ύψ. 1,05, πλ. 0,75-0,90 μ., Τ3: μήκ. 1,40, ύψ. 0,23, πλ. 0,58 μ., Τ2: μήκ. 1,25, ύψ. 0,86, πλ. 0,86-0,88 μ.) (Σ χ έ δ. 2).

Και οι τρεις τοίχοι είναι παράλληλοι μεταξύ τους και κάθετοι προς το νότιο τοίχο του κεντρικού υπογείου του κτιρίου Weiler. Ο ασβεστόκτιστος τοίχος Τ2 με αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα, συνεχίζεται και μετά τον αγωγό. Ο τοίχος Τ1, χτισμένος με αργούς λίθους και κονίαμα, είχε ενσωματώσει σε σημείο ένα μεγάλο πώρινο γωνιόλιθο. Ο Τ3 είναι κατασκευασμένος με αργούς λίθους και χώμα.

Για τις ανάγκες του κτιρίου Weiler, χρειάστηκε να απομακρυνθεί ο πηλόκτιστος τοίχος Τ3 καθώς και το τμήμα του τοίχου Τ2 που αντιστοιχούσε στο σκάμμα του ηλεκτραγωγού. Ο τοίχος Τ2 φαίνεται ότι συνεχίζεται και προς Β., βορειοδυτικό δωμάτιο του κτιρίου Weiler, ενώ το συνολικό του βάθος δε βρέθηκε, επειδή οι εργασίες διακόπηκαν για λόγους ασφαλείας.

Στο σημείο όπου διατηρήθηκε η τελευταία προς Ν. λίθινη πλάκα του στυλοβάτη, πάνω στην όψη του νότιου τοίχου του κεντρικού υπόγειου διαδρόμου διακρίνεται σε τομή τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου μέχρι μήκος 2,47 μ., όπου προσαρμόζεται σε μαρμάρινο μέλος, ίσως βάση κίονα (;), πλευράς 0,525 μ. Στο στυλοβάτη από τη μια και στο μαρμάρινο αυτό μέλος από την άλλη πλευρά στηρίζεται ανακουφιστικό τόξο, που έχει ως σκοπό τη μείωση του βάρους του νότιου τοίχου του διαδρόμου πάνω στο ψηφιδωτό δάπεδο. Το ανακουφιστικό τόξο γεμίστηκε με λιθόκτιστο τοιχάριο (Σ χ έ δ. 2), κάτοψη και τομή ανασκαφής).

Στις εργασίες συντήρησης του κτιρίου προβλέφθηκε η κατασκευή ανακουφιστικού τόξου, ώστε το τμήμα του μωσαϊκού που παρέμεινε στη θέση του να είναι ορατό, όπως και η τομή του που δείχνει τις στρώσεις και τον τρόπο κατασκευής.

Τόσο τα λείψανα του ψηφιδωτού όσο και τα υπόλοιπα κτίσματα είχαν εντοπιστεί ήδη κατά την κατασκευή του κτιρίου Weiler και γι' αυτό το λόγο δεν επιχειρήθηκε η εκσκαφή στα σημεία που έμεναν «τυφλά».

Τομή έγινε επίσης και στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου, ανατολικά της «οικίας Μακρυγιάννη». Σε βάθος 4,17 μ. από το υπέρθυρο της «οικίας Μακρυγιάννη» βρέθηκε τμήμα τοίχου, αποτελούμενο από μεγάλες κανονικές λιθοπλίνθους. Ο τοίχος χρησίμευε μάλλον ως ανάλημμα δρόμου, ο οποίος έχει κατεύθυνση από Δ.-Α. Ανατολικά του δρόμου βρέθηκε βάση στήλης. Όπως ξέρουμε και από άλλες περιπτώσεις, τοποθετούνται κάθετοι κιονίσκοι με οριζόντιες σανίδες[16].

Ίσως το σημείο αυτό, αν ευσταθούν οι μέχρι τώρα υποθέσεις, να αποτελεί το δυτικό άκρο ιερού (του Κόδρου;).

Κ. ΤΣΑΚΟΣ - Φ. ΤΥΡΟΒΟΥΖΗ

15. Βλ. Στυλ. Πελεκανίδης, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, Ι, 1974, πίν. 135.

16. The Athenian Agora, Guide, 1962, σ. 54 κ.ε., εικ. 12.

Γ′ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η Γ′ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

Β′ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΣΑΛΑΜΙΝΑ

Αμπελάκια

Οικόπεδα Σκλαβούνου και Τσούτσουρα

Στη λεωφόρο Σαλαμίνας, νότια από το εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη, στα πιο πάνω οικόπεδα, ύστερα από δοκιμαστικές τομές που έγιναν πριν δοθεί άδεια για ανέγερση οικοδομής, αποκαλύφθηκε τμήμα του νεκροταφείου της κλασικής πόλης της Σαλαμίνας. Η ανασκαφική έρευνα, που άρχισε το προηγούμενο έτος και ολοκληρώθηκε την άνοιξη του 1986, έφερε στο φως λείψανα ταφικών περιβόλων, που περιέκλειαν συστάδες τάφων (Σχέδ. 1).

Στη δυτική πλευρά του χώρου της ανασκαφής στο οικόπεδο Τσούτσουρα διατηρήθηκε τμήμα τοίχου (Α) μεγάλου ταφικού περιβόλου. Ο τοίχος είχε κατεύθυνση από Β.-Ν., πάχος 1 μ. και σωζόταν σε ύψος 0,53 μ. Τη θεμελίωση του τοίχου αποτελούσαν αργοί λίθοι, ενώ την επόμενη στρώση ορθογώνιοι επιμήκεις ογκόλιθοι τοποθετημένοι κατά πλάτος. Στην ανώτερη στρώση των ογκολίθων αυτών διακρίνονταν μοχλοβόθρια για την οριζόντια μετακίνηση των υπερκείμενων λίθων του τοίχου. Ένας τοίχος (Γ), εγκάρσιος προς τον προηγούμενο, δημιουργούσε δύο χώρους που περιέκλειαν ομάδες τάφων. Τμήμα περιβόλου, από τον οποίο σώζονταν δύο συνεχόμενοι τοίχοι (Δ και Ε), χτισμένοι από μικρούς αργούς λίθους, βρέθηκε ανατολικά από τον τοίχο Α. Μικρότερος περίβολος από αργολιθοδομή από τον οποίο διατηρήθηκαν τρεις τοίχοι (ΣΤ, Ζ, Η), βρέθηκε στο βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου. Ανάμεσα στα λείψανα αυτά των περιβόλων βρέθηκαν ομάδες τάφων. Από αυτούς, οι περισσότεροι ήταν λακκοειδείς, λαξευμένοι στο μαλακό βράχο, που ήταν από πωρόλιθο (Πίν. 33 α). Οι λακκοειδείς αυτοί τάφοι καλύπτονταν είτε με πλάκες από πωρόλιθο, που είχαν λατομηθεί επί τόπου, είτε από κογχυλιάτη λίθο, ενώ μερικοί (αριθ. 44, 45, 46) καλύπτονταν με κεραμίδες παράρους[1].

Οι περισσότεροι είχαν προσανατολισμό από Α.-Δ. και το νεκρό με το κεφάλι προς Α. Ολιγάριθμοι, αντίθετα, ήταν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι (αριθ. 1, 2, 8, 10, 14, 27)· τα τοιχώματά τους αποτελούνταν από πλάκες πωρολιθικές τοποθετημένες κατακόρυφα, καλά λειασμένες συνήθως στην εσωτερική τους όψη και την επάνω επιφάνεια, έτσι ώστε να εφαρμόζουν καλά οι πλάκες κάλυψης.

Ανάμεσα στους τάφους υπήρχαν και έξι σαρκοφάγοι, από τις οποίες οι πέντε ήταν κατασκευασμένες από πωρόλιθο (αριθ. 25, 26, 29, 30 και 42) και μία (αριθ. 32) μόνον από κογχυλιάτη λίθο. Οι σαρκοφάγοι είχαν τοποθετηθεί σε λάκκους ανοιγμένους στο μαλακό βράχο. Μόνο σε τέσσερις σαρκοφάγους (αριθ. 29, 30, 32, 42), είχαν διατηρηθεί οι πλάκες κάλυψης. Κατά την ανασκαφική έρευνα ήρθαν στο φως και δύο τάφοι κεραμοσκεπείς (αριθ. 43, 44).

Στους περισσότερους τάφους τα κτερίσματα ήταν κυρίως λήκυθοι μελανόμορφες ή ερυθρόμορφες και δακρυδόχοι. Σε μερικούς τάφους βρέθηκαν καλύμματα από χάλκινους καθρέφτες, χάλκινες ή σιδερένιες στλεγγίδες, λίγα νομίσματα, αλλά σημαντικός αριθμός από πήλινα ειδώλια, μερικά από τα οποία διατηρούσαν χρώματα.

Από τους τάφους αυτούς, σημαντικός σε ευρήματα ήταν ο τάφος 5, που ήταν λακκοειδής. Οστά δε βρέθηκαν, ίσως γιατί επρόκειτο για παιδική ταφή και τα οστά είχαν αποσαθρωθεί. Ο τάφος περιείχε δύο λευκές ληκύθους, λήκυθο ερυθρόμορφη (γυναίκα με καθρέφτη στο αριστερό χέρι), μελανόμορφη αρυβαλλοειδή και ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδή (με πτερωτή μορφή), πυξίδα άβαφη με το κάλυμμα, σκύφο και πήλινο ειδώλιο πουλιού.

Στον τάφο 6 είχαν αποτεθεί στο αριστερό χέρι του νεκρού δύο ερυθρόμορφες λήκυθοι με παράσταση γυναίκας (Πίν. 33 β), κοτύλη μελαμβαφής με εγχάρακτα κοσμήματα του β′ μισού του 5ου αι. π.Χ. (Πίν. 33 γ), δύο χάλκινες στλεγγίδες, λήκυθος μελαμβαφής εξίτηλη, πέντε λήκυθοι που κοσμούνται με κισσό ανάμεσα σε δύο ζώνες με ζατρίκιο και σιδερένια καρφιά από ξύλινο φέρετρο.

Παιδική ταφή περιείχε ο τάφος 7, αλλά τα οστά είχαν διαλυθεί. Στον τάφο βρέθηκαν δέκα ληκύθια, σκύφος μόνωτος μελαμβαφής, πήλινο ειδώλιο χελώνας, πήλινο ειδώλιο πουλιού, πήλινη μάσκα γυναίκας (στο κεφάλι φέρει στεφάνη), πήλινο ειδώλιο πεπλοφόρου (λείπει το κεφάλι) και τεμάχια πήλινων ειδωλίων.

Πλούσιος σε κτερίσματα ήταν ο τάφος 9. Εκτός από δύο ερυθρόμορφες και μία άβαφη λήκυθο, ο τά-

1. Α. Κ. Ορλάνδου, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων Α′, σ. 106, εικ. 58, 59.

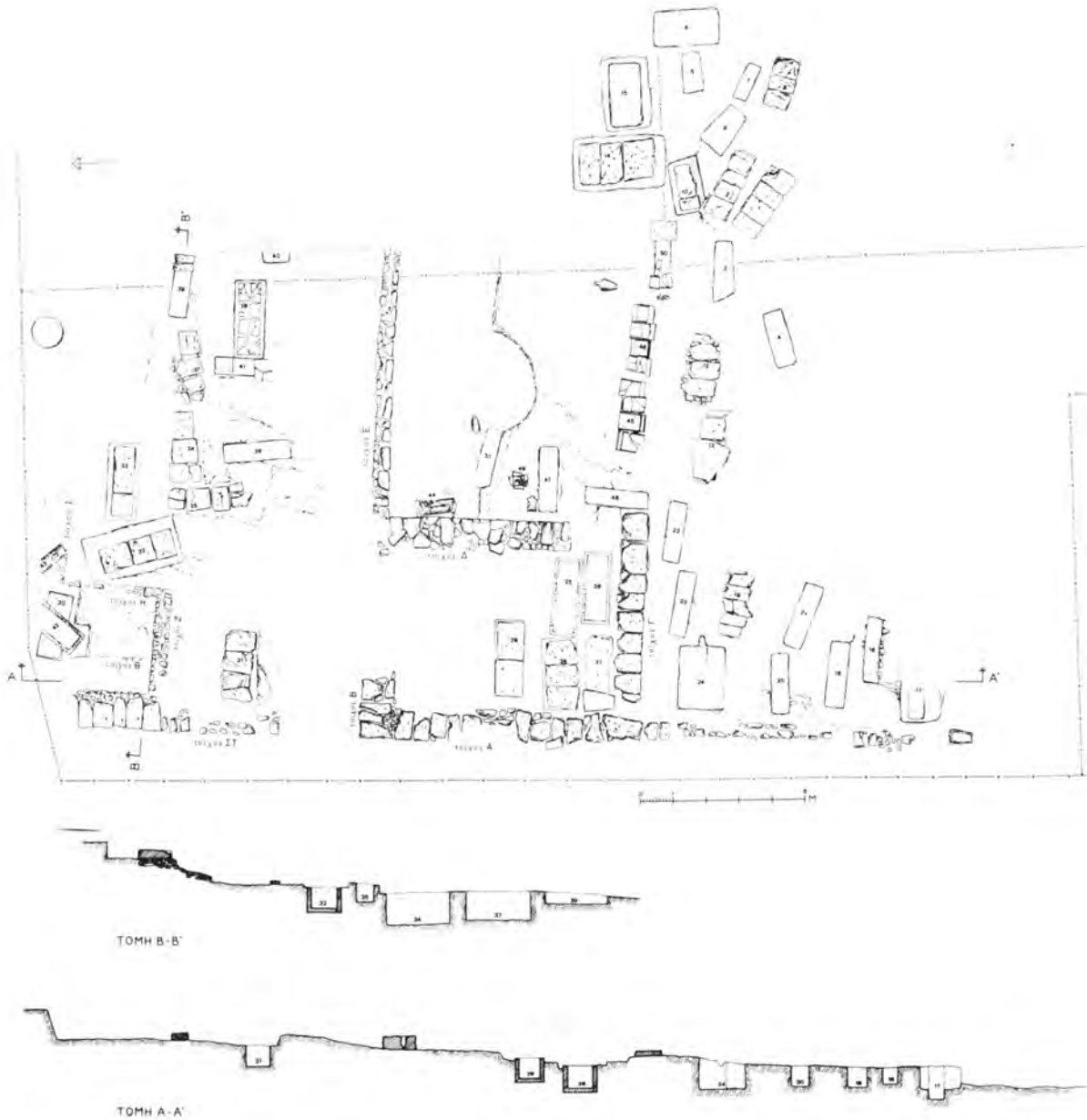

Σχέδ. 1. Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Οικόπεδα Σκλαβούνου και Τσούτσουρα. Κάτοψη και τομές τμήματος του κλασικού νεκροταφείου.

φος περιείχε πήλινα γυναικεία ειδώλια, που είχαν αποσαθρωθεί εξαιτίας της κακής όπτησης. Από αυτά συγκολλήθηκαν πέντε ολόκληρα και δύο μισά. Δύο από τα ειδώλια αυτά παριστάνουν γυναικείες μορφές καθιστές (Π ί ν. 34 α-β, 35 α)· πεπλοφόρο με τα χέρια (λείπει το δεξί χέρι) υψωμένα προς το κεφάλι (Π ί ν. 35 β), μία παρόμοια πεπλοφόρο (λείπει το κεφάλι και τα χέρια), προτομή πεπλοφόρου που φέρει στο κεφάλι στεφάνη (Π ί ν. 36 α), καθώς και δύο ειδώλια πεπλοφόρων, ελλιπή.

Λίγο δυτικότερα από τον τάφο 9 βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος 10, που περιείχε παιδική ταφή. Στα πόδια του νεκρού υπήρχαν τρεις αρυβαλλοειδείς ερυθρόμορφες λήκυθοι, μικρός μελαμβαφής αμφορίσκος, πήλινο γυναικείο ειδώλιο που διατηρούσε τα χρώματα και δέκα περίπου αυγά.

Βορειότερα από τον τάφο 9 βρέθηκε μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος 14, που είχε κατεύθυνση από

Β.-Ν. Στον τάφο αυτό είχε αποτεθεί αριστερά από το κεφάλι του νεκρού μεγάλη λευκή λήκυθος (ύψ. 0,49 μ.) με παράσταση πρόθεση νεκρής. Κοντά στην κλίνη της νεκρής στέκονται ένας γενειοφόρος και δύο γυναίκες σε στάση θρηνουσών. Η λήκυθος χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Δεξιά από το κεφάλι του νεκρού υπήρχε ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος και αλάβαστρο, ενώ δεξιά και αριστερά από τα πόδια της νεκρής επίσης από μία ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος.

Από την επίχωση του τοίχου Α του ταφικού περιβόλου (σε βάθος 0,15 μ. μόνο), προέρχεται χάλκινο έλασμα με την επιγραφή: *ΘΕΑΓΕΝΗΣ ΠΡΟΒΑΛΙΣΙΟΣ*.

Σε ελάχιστη απόσταση δυτικά από τον τάφο 12, στην επίχωση, βρέθηκε απότμημα επιτύμβιας στήλης. Σώζεται η ανθεμωτή επίστεψη και τμήμα από το πάνω μέρος της στήλης (αριθ. ευρ. 83) με την επιγραφή: *ΓΛΙΚΕΡΑ/ΚΑΛΛΙΑΣ*.

Ένα ακόμη απότμημα επιτύμβιας στήλης χρησίμευε ως καλυπτήρια πλάκα του τάφου 19. Από τη στήλη είχε διατηρηθεί το πάνω αριστερό τμήμα και μέρος από την αετωματική επίστεψη. Στο πάνω μέρος της στήλης διατηρήθηκε τμήμα επιγραφής: *Α [ ]ΒΥΣΚΥΡ/ΒΑΚΧΙΣΑΡ*.

Απότμημα επιτύμβιας αετωματικής στήλης είχε τοποθετηθεί επίσης ως καλυπτήρια πλάκα πάνω στον τάφο 37. Σωζόταν το επάνω μέρος της στήλης, που έφερε ανάγλυφους ρόδακες. Στον ίδιο τάφο είχε χρησιμοποιηθεί ως κάλυμμα τμήμα βάσης επιτύμβιου μνημείου. Η κάτω πλευρά της βάσης είχε ξαναχρησιμοποιηθεί ως βάση στήλης.

Ως κάλυμμα του τάφου 47 είχε χρησιμοποιηθεί επίσης μικρή ανθεμωτή στήλη με ανάγλυφη παράσταση. Παριστάνεται αριστερά γυναικεία μορφή καθιστή, προς τα δεξιά, και μπροστά της άλλη όρθια (Πίν. 36 β).

Στο χώρο ανάμεσα στον τάφο 47 και στον τάφο 49 βρέθηκε ενεπίγραφος κιονίσκος με την επιγραφή: *ΝΙΚΟΚΡΑΤΗΣ/ΦΡΥΝΙΩΝΟΣ/ΑΝΚΥΛΗΘΕΝ*. Μεταξύ του τάφου 48 και του τοίχου Γ του περιβόλου βρέθηκε βάση περιρραντηρίου, που λαξεύτηκε μεταγενέστερα και μετατράπηκε σε επιτύμβιο κιονίσκο με την επιγραφή: *ΤΙΜΑΙΟΣ/ΑΡΙΣΤΙΩΝΟΣ/ΕΠΙΔΑΥΡΙΟΣ*.

Μέσα στο μικρό ταφικό περίβολο που βρίσκεται δυτικά από τον τοίχο Α, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως κτιστή ορθογώνια κίστη (τάφος 49). Το δυτικό της τοίχωμα αποτελεί το κάτω μέρος στήλης, ενώ οι άλλες τρεις πλευρές σχηματίζονται από ορθογώνιες πλίνθους λειασμένες εσωτερικά. Δε βρέθηκε κάλυμμα. Μέσα στην κίστη βρέθηκε αγγείο χυτροειδές, αγάνωτο. Ανάμεσα στην κίστη και στον τοίχο Δ εκτεινόταν στρώμα πυράς, που ανήκε προφανώς σε αυτή. Σε μικρή απόσταση από την κίστη βρέθηκε μαρμάρινη λήκυθος με ανάγλυφη παράσταση.

Ανάμεσα στους τάφους βρέθηκαν δύο ταφικοί αμφορείς σε επιφανειακό στρώμα. Ο καθαρισμός των ταφικών αυτών αγγείων δεν έδωσε ευρήματα. Επίσης, κάτω από τον τάφο 17 βρέθηκαν λείψανα πυράς. Ο λάκκος που έγινε η καύση, είχε μήκος 1,70 και πλάτος 0,63 μ. και κατεύθυνση από Α.-Δ. Μέσα στην πυρά βρέθηκαν καμένα υπολείμματα οστών, όστρακα αγγείων, λείψανα σιδερένιας λαβής από στλεγγίδα και σιδερένια καρφιά.

Οδός Γκλίστη 14

Στην πιο πάνω οδό μπροστά στην οικοδομή αριθ. 14, ο μηχανικός εκσκαφέας έφερε στο φως και έσπασε δύο ενεπίγραφες ανθεμωτές στήλες· η μία έφερε την επιγραφή: *ΜΝΗΣΑΓΟΡΑ/ΘΕΟΛΛΟΣ/ΕΜΥΘΩΝ/ΘΕΟΛΛΟ* και η άλλη: *ΔΙΟΦΑΝΗΣ: ΕΥΤΕΛΗΣ / ΑΛΩΠΕΚΗΘΕΝ: ΑΛΩΠΕΚΗΘΕΝ / ΑΡΙΣΤΥΛΛΑ*.

Στο ίδιο μέρος βρέθηκε επίσης το επάνω μέρος στήλης με το λαιμό και το στόμιο ανάγλυφης λουτροφόρου.

Θέση Μαγούλα

Κατά τις εργασίες καθαρισμού του χώρου του τύμβου διαπιστώθηκε ότι αρχαιοκάπηλοι είχαν εντοπίσει τάφο στα βορειοανατολικά του τύμβου, αλλά δεν είχαν προφθάσει να τον ανοίξουν.

Ο τάφος είχε κατεύθυνση από Β.-Ν. και καλυπτόταν με τρεις πλάκες από κογχυλιάτη λίθο, ενώ τα τοιχώματα ήταν χτισμένα με μικρές πέτρες και είχαν επιχριστεί με παχύ κονίαμα από ασβέστη και άμμο, πάχ. 0,01-0,05 μ. Ο τάφος είχε μήκος 2 και πλάτος 0,85 μ. Τα οστά του σκελετού είχαν αποσαθρωθεί. Ανάμεσα στους μηρούς βρέθηκε ασημένιος οβολός, ενώ στη βόρεια πλευρά του τάφου χάλκινος καθρέφτης με τη λαβή του και σκόρπιοι τρεις χάλκινοι μικροί κρίκοι.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

ΛΑΥΡΙΟ

Αγριλέζα

Στις αρχές Ιουλίου, ο J. Ellis Jones με τη βοήθεια του L. H. Sacket, ανέλαβε την περαιτέρω μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων από τις ανασκαφές της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, που διεξάγονται στην κοιλάδα της Αγριλέζας, στο κλασικών χρόνων μεταλλευτικό εργαστήριο. Το ανασκαφικό υλικό είχε ήδη μελετηθεί και καταλογογραφηθεί από τον υπογράφοντα με τη βοήθεια της Catrin Ellis

Jones, τα καλοκαίρια του 1984 και του 1985. Τότε τα ευρήματα διαφόρων ανασκαφικών περιόδων σχεδιάστηκαν και αφού ταξινομήθηκαν πάλι, ενσωματώθηκαν σε μία ενιαία συλλογή. Μια προκαταρκτική έκθεση για τις ανασκαφές που διεξήχθηκαν από το 1977-1983, δημοσιεύθηκε στο Archaeological Reports του 1984-85, που εκδίδεται με τη συνεργασία της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής και τη Hellenic Society του Λονδίνου. Το φετινό καλοκαίρι η εργασία μας επικεντρώθηκε στη λεπτομερή φωτογράφηση των ευρημάτων με αποκλειστικό σκοπό την προετοιμασία της τελικής δημοσίευσης.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στο Υπουργείο Πολιτισμού για την έκδοση της ανασκαφικής άδειας, στον Έφορο και το λοιπό προσωπικό της Β΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, καθώς και στο Δρ. Ε. Κακαβογιάννη του Μουσείου Λαυρίου για τις πολλαπλές διευκολύνσεις που μας πρόσφεραν κατά τη διάρκεια των εργασιών μας.

J. ELLIS JONES

ΜΕΘΑΝΑ

Ένας από τους βασικούς μας στόχους το 1986 ήταν να υπολογίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τις περιόδους κατοίκησης και την έκταση των οικισμών στις τρεις κύριες κλασικές τοποθεσίες: Παλαιόκαστρο (αρχαία Μέθανα), Ογά και Μαγούλα.

Στην περίπτωση του Παλαιοκάστρου, ο οικισμός επεκτάθηκε κατά την αρχαϊκή εποχή και τελικά απλώθηκε 250 μ. πέρα από την Ακρόπολη. Η Μαγούλα και Ογά ποτέ δεν ανταγωνίστηκαν το Παλαιόκαστρο σε μέγεθος, όμως η ποσότητα της κεραμικής τους δείχνει ότι δεν ήταν ασήμαντες τοποθεσίες. Πάντως, φαίνεται ότι και οι δύο οικισμοί παρήκμασαν κατά τη διάρκεια της κλασικής περιόδου, καθώς ο αριθμός των αγροτικών τοποθεσιών αυξήθηκε.

Περαιτέρω εξέταση της περιοχής γύρω από το χωριό Κουνουπίτσα συμπλήρωσε την έρευνα των παράλιων καλλιεργειών κατά βαθμίδες (terrace systems)· επίσης καλύψαμε όση από την ορεινή ενδοχώρα ήταν προσιτή. Συνολικά εντοπίστηκαν και καταγράφηκαν 21 τοποθεσίες. Οι περισσότερες ήταν μικρού μεγέθους και θα πρέπει να αντιπροσωπεύουν αγροκτήματα που αξιοποιούσαν τα γόνιμα ηφαιστειακά εδάφη, ακόμη και στην κορυφή της Χελώνας σε υψόμετρο 720 μ.

Οι περισσότερες από τις περιοχές της ενδοχώρας χρονολογούνται από την κλασική-ελληνιστική, ρωμαϊκή-υστερορωμαϊκή και μεσαιωνική περίοδο. Μόνο στα παράλια υπήρξε ένδειξη πρωτοελλαδικής δραστηριότητας. Ο Ισθμός είναι άγονος και κρημνώδης, αλλά χαίρει στρατηγικής σημασίας, στην οποία οφείλεται η κατασκευή μιας ακολουθίας οχυρωματικών έργων. Το πρωιμότερο είναι ένα ελλειπτικό φρούριο σε πολυγωνική λιθοδομή, του 5ου αι. π.Χ., το υστερότερο είναι το πυροβολείο από την εποχή του πολέμου της ανεξαρτησίας. Τα οχυρωματικά έργα του Ισθμού σχεδιάστηκαν από τον David Smyth, τοπογράφο της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Ο ίδιος σχεδίασε την ακρόπολη του Παλαιοκάστρου και τους κλασικούς πύργους στη Λιακοτέρα, Ογά και Θρονί.

Μαζί μας επίσης συνεργάστηκε ο Θεόδωρος Κουκούλης, ο οποίος ανέλαβε την προκαταρκτική έρευνα των βυζαντινών εκκλησιών και των μεσαιωνικών τοποθεσιών. Η εργασία αυτή συνεχίστηκε και το φθινόπωρο[1]. Η μελέτη του φυσικού περιβάλλοντος από μια ομάδα γεωγράφων και γεωλόγων του Λίβερπουλ αποτέλεσε ένα μεγάλο μέρος του φετινού μας προγράμματος. Η γεωεπιστημονική έρευνα έχει σκοπό να υπολογίσει τη σχετική και απόλυτη ηλικία της επιφάνειας του εδάφους, το ιστορικό της μεταβλητότητάς του από την ύστερη πλειστόκαινο, τον ποικίλο χαρακτήρα των πετρωμάτων και χωμάτων και τέλος, το βαθμό διακίνησης των ευρημάτων στο γεωγραφικό χώρο.

Ο Michael Atherton εξέτασε γεωλογικά συγκροτήματα «θόλων» (dome) και λάβας σε όλη την έκταση της χερσονήσου και συνέλεξε δείγματα πετρωμάτων για ορυκτολογική και γεωχημική ανάλυση. Ο Adrian Harvey μελέτησε εδάφη σε πλαγιές και εδάφη αλλουβιακού χαρακτήρα. Η Angela Morrow ανέλαβε μια λεπτομερή μορφολογική και ιζηματογενή έρευνα ριπιδοειδών αλλουβιακών εδαφών στην Κυψέλη, Αγίους Θεοδώρους, Σκουμπιά, Μεγαλοχώρι και Λουτρά. Ο Peter James και η Anna Firmin μελέτησαν και δειγματολόγησαν κατατομές εδαφών στα κύρια γεωλογικά υλικά και σε αλλουβιακές επιφάνειες και επιφάνειες λάβας με γνωστή σχετική ηλικία. Στα δείγματα θα διενεργηθεί φυσική, χημική, ορυκτολογική και ορυκτή μαγνητική ανάλυση. Ο Peter James, ο Gary Taylor και ο Hugh Bowden επινόησαν και δοκίμασαν μια μεθοδολογία για λεπτομερή χαρτογράφηση της ηλικίας, μεγέθους και σχήματος οστράκων σε σχέση με τη μικρομορφολογία των πλαγιών και των εδαφών. Η χαρτογράφηση που θα πραγματοποιηθεί το 1987, θα έχει ως στόχο να επεξηγήσει την ανακατανομή των οστράκων.

Η έρευνα θα ήταν αδύνατη χωρίς τη βοήθεια του Εφόρου της Β΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δρ. Β. Πετράκου και του φύλακα αρχαιοτήτων Μεθάνων, Γ. Οικονόμου. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με τους όρους της άδειας ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α3/59317/874.

C. MEE - H. FORBES

1. Βλ. παρακάτω, σ. 31.

1η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το έτος 1986 η 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ασχολήθηκε με την ανασκαφική έρευνα (κυρίως ανασκαφή για ανέγερση Δημοτικών Σχολείων Θηβών), τις αναστηλώσεις και προστασία και ανάδειξη μνημείων, την επανέκθεση ή προετοιμασία επανέκθεσης μουσείων και συλλογών (π.χ. Μουσείο Σπετσών και Μεσαιωνικό Μουσείο Χαλκίδας), καθώς και με τη συντήρηση εικόνων και τοιχογραφιών τόσο στα εργαστήρια της Εφορείας όσο και στα μνημεία, καθώς και συντήρηση των ψηφιδωτών της Μονής Δαφνίου.

Φέτος η Εφορεία ασχολήθηκε με συνεχιζόμενες από το περασμένο έτος εργασίες, όπως και με νέα αναστηλωτικά, ανασκαφικά και έργα συντήρησης τοιχογραφιών και ψηφιδωτών. Η σύνθεση του επιστημονικού προσωπικού ήταν, αρχαιολόγοι: Ελ. Μανωλέσσου, Νίκη Αλεβίζου, Ελ. Τσοφοπούλου, Χαρ. Κοιλάκου, Αικ. Παντελίδου, Ασπ. Κούρεντα-Ραπτάκη, αρχιτέκτων: Ν. Δεληνικόλας.

Οι επιμέρους εκθέσεις συντάσσονται από τους κατά περιοχή υπευθύνους.

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Μουσείο Σπετσών (Αρχοντικό Χατζηγιάννη Μέξη)

Συνεχίστηκε και φέτος η τμηματική μεταφορά εκθεμάτων του μουσείου στα εργαστήρια της Εφορείας μας στην Αθήνα και άρχισε η συντήρησή τους. Τα αντικείμενα αυτά είναι ένα ξυλόγλυπτο κουβούκλιο επιταφίου, δύο επίσης ξυλόγλυπτα μανουάλια, το ξυλόγλυπτο ακρόπρωρο «Επαμεινώνδας», μία γυναικεία στολή και τέλος μία χρυσοκέντητη μαντήλα.

Στο Μουσείο Σπετσών επέστρεψαν συντηρημένα από το προσωπικό της Διεύθυνσης Συντήρησης τα ξυλόγλυπτα ακρόπρωρα «Ποσειδών» και «Λυκούργος». Για την επανέκθεση των εθνικών ενδυμασιών κατασκευάστηκαν τέσσερις καλαίσθητες κούκλες.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ-ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Α θ ή ν α

Ναός Αγίας Μαρίνας Θησείου

Σε προγενέστερες εργασίες, μετά την αφαίρεση του νεωτερικού δαπέδου του σπηλαιώδους ναΐσκου, βρέθηκε το αρχικό από υδραυλικό κονίαμα[1]. Επειδή σε πολλά σημεία υπήρχαν και φυσικές φθορές αλλά και τρύπες από τη δράση τρωκτικών, έγινε επίστρωση με νέο υδραυλικό κονίαμα από τον ικανότατο αρχιτεχνίτη μας Αλ. Βαλμά. Το κοίλωμα που βρίσκεται κάτω ακριβώς από τον τρούλο[2] καλύφθηκε για λόγους ασφαλείας με ξύλινο τελάρο στο ίδιο ακριβώς χρώμα του δαπέδου.

Με δαπάνες του εκκλησιαστικού συμβουλίου τοποθετήθηκαν από τον ηλεκτρολόγο της Εφορείας μας Αντ. Βαλέρη προβολείς στον τρούλο και στο Ιερό για τον καλύτερο φωτισμό του χώρου, όταν χρειάζεται, γιατί ο φυσικός είναι ανεπαρκέστατος.

Τέλος, το κιγκλίδωμα που απομονώνει το ναΐσκο από το νεότερο ναό της Αγίας Μαρίνας, μετατοπίστηκε βορειότερα, στη θέση που βρέθηκαν παλιότερα αποτυπώματά του, όταν έγινε αποξήλωση του δαπέδου στην περιοχή αυτή. Έτσι ο ναΐσκος φαίνεται να «αναπνέει» καλύτερα μετά τη διεύρυνσή του.

ΧΑΡ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

Μονή Πετράκη[3]

Με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα της Εφορείας Ν. Δεληνικόλα και την οικονομική ενίσχυση της Μονής, έγιναν εργασίες στεγάνωσης και ανακεράμωσης της βόρειας και ανατολικής κεραίας του καθολικού από συνεργείο της Εφορείας με επικεφαλής το Λαζ. Κουκούμη. Οι εργασίες θα συνεχιστούν και στα υπόλοιπα μέρη της στέγης, ώστε να διασφαλιστεί η στεγάνωση και να αποφευχθούν προβλήματα υγρασίας, που έχουν βλάψει εμφανώς τις τοιχογραφημένες επιφάνειες του ναού εσωτερικά.

Κ ο υ β α ρ ά ς

Άγιος Αντώνιος[4]

Με την οικονομική ενίσχυση του εκκλησιαστικού συμβουλίου έγιναν στερεωτικές εργασίες στη στέγη της μονόχωρης ξυλόστεγης βασιλικής. Αφαιρέθηκαν τα κεραμίδια, αντικαταστάθηκαν τα σαθρά στοιχεία της ξυλοκατασκευής, τοποθετήθηκε ασφαλτόπανο και συρμάτινο πλέγμα. Τέλος, επανατοποθετήθηκαν και στερεώθηκαν τα παλιά κεραμίδια (Π ί ν. 37 α) (αρχιτεχνίτης Α. Βαλμάς).

1. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 60.
2. Ό.π.
3. Ό.π. 27 (1972): Χρονικά, σ. 185-186, Σχέδ. 1.
4. Ό.π. 40 (1985): Χρονικά, σ. 80.

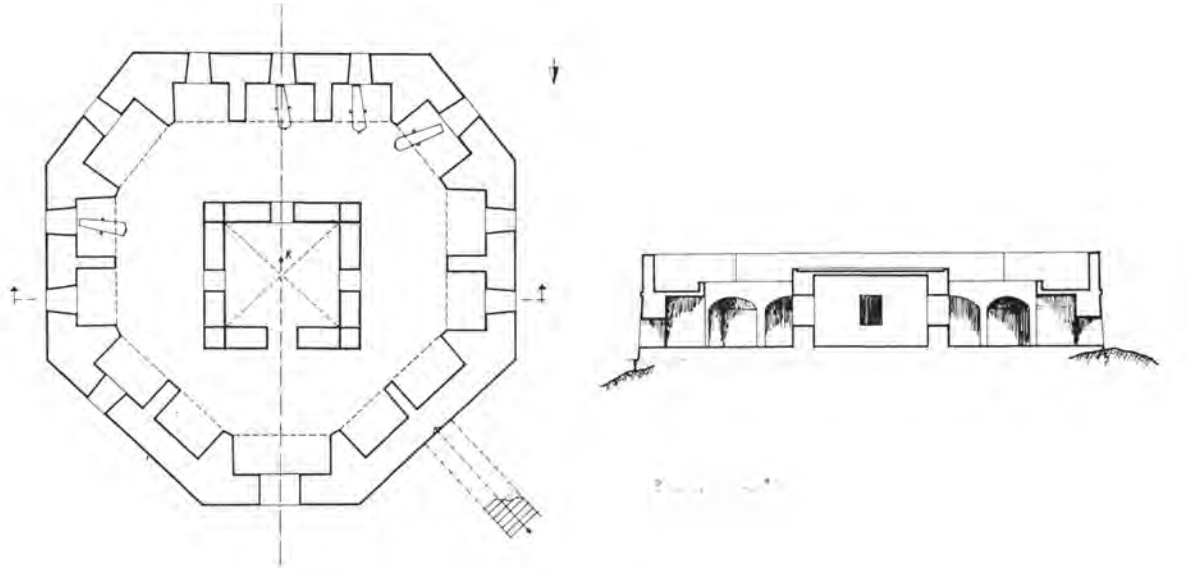

Σχέδ. 1. Κύθηρα. Κάστρο Αυλέμονα. Κάτοψη και τομή.

Κ ύ θ η ρ α

Κάστρο Αυλέμονα[5]

Με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα της Εφορείας Ν. Δεληνικόλα, συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης επικίνδυνων τμημάτων τοιχοποιίας του μικρού ενετικού οχυρού στον όρμο του Αυλέμονα.

Έχουν στερεωθεί και αρμολογηθεί τα 11 από τα 14 συνολικά τόξα του περιμετρικού εσωτερικού διαδρόμου (Σ χ έ δ. 1) (αρχιτεχνίτης Α. Βαλμάς).

Παναγία-Κακιά Μέλισσα στο Στραπόδι

Μεταξύ Χώρας και Λειβαδίου βρίσκεται η εγκαταλειμμένη μονή της Παναγίας-Κακιάς Μέλισσας[6].

Το καθολικό, μονόχωρη καμαροσκέπαστη βασιλική, παρουσίαζε προβλήματα στη στέγη. Έγινε ανάσυρση των κεράμων, καθαρισμός της στέγης αντικατάσταση φθαρμένων και επανατοποθέτηση (συνεργ. Βρεττός Κασιμάτης, Αντώνης Βάρδας). Στο εσωτερικό διατηρούνται νεότερες τοιχογραφίες, είναι όμως πιθανό να υπάρχει και δεύτερο στρώμα στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου. Επίσης σημειώνουμε την ενδιαφέρουσα εικόνα της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας, του ζωγράφου Νικολάου Φατσέα του έτους 1896, σύμφωνα με επιγραφή, και προσκυνητάρι με ωραίο ζωγραφιστό φυτικό διάκοσμο. Το ξύλινο τέμπλο του ναού απλής μορφής επιστέφεται με λυπηρά.

Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Δ ά φ ν η

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ανατολικά των Ερυθρών και κοντά στο χωριό Δάφνη βρίσκεται ένα παραλαύριο της μονής Οσίου Μελετίου, ο ναός του Αγίου Γεωργίου, όπου διέμεινε ο Όσιος Μελέτιος πριν από την εγκατάστασή του στον Κιθαιρώνα. Το ναΰδριο ανήκει στους μεταβυζαντινούς χρόνους, έχει σχήμα σταυρού με οκταγωνικό τρούλο και μια μεταγενέστερη επιμήκη προσθήκη, δυτικά.

Το αρχικό κτίσμα είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες μεταβυζαντινών χρόνων, που σε πολλά σημεία υπάρχουν πολλές απολεπίσεις από την υγρασία. Γι' αυτό έγινε ανακεράμωση του αρχικού ναού από τον αρχιτεχνίτη μας Αλ. Βαλμά και αντικατάσταση των φθαρμένων και χωρίς υαλοστάσια παραθύρων με νέα δρύινα.

Για αισθητικούς λόγους καλύφθηκε με κεραμίδια και η δίριχτη τσιμεντένια στέγη της προσθήκης (Π ί ν. 37 β).

Τέλος, από συνεργείο συντηρητών με επικεφαλής το Σωτ. Κουταβούλη έγιναν οι απολύτως απα-

5. Ό.π. 37 (1982): Χρονικά, σ. 71.

6. Για την ονομασία, βλ. Ι. Π. Κασιμάτη, Από την παλαιά και σύγχρονη κυθηραϊκή ζωή, Αθήναι 1978, β' έκδ., σ. 67.

ραίτητες εργασίες συγκράτησης των τοιχογραφιών που είχαν αποκολληθεί από τις επιφάνειες των τοίχων.

ΧΑΡ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΑΣ

Δ ε σ φ ί ν α

Ναός Ταξιαρχών

Στο βυζαντινό ναό των Ταξιαρχών[7] (14ου αι.), ο οποίος από παλιά είχε ανάγκη ορισμένων στερεωτικών εργασιών, έγιναν οι ακόλουθες εργασίες: α) επισκευή στέγης, β) συμπληρώσεις και αρμολογήματα τοιχοποιίας και γ) αποχωμάτωση γύρω από το ναό.

Η εκτέλεση του παραπάνω έργου έγινε από συνεργείο της 1ης Εφορείας με αρχιτεχνίτη τον Αλ. Βαλμά.

Α. ΚΟΥΡΕΝΤΑ-ΡΑΠΤΑΚΗ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ-ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ-ΕΙΚΟΝΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Μονή Δαφνίου

Στο καθολικό της Μονής συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των ψηφιδωτών. Μετά τις σχετικές εγκρίσεις του ΚΑΣ και σύμφωνα με το πρακτικό της επιτροπής που συνεστήθη για την παρακολούθηση των εργασιών, πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

1. Παράσταση της Γέννησης (νοτιοανατολικό ημιχώνιο). Απόσπαση δύο κεφαλών αγγέλων (Π ί ν. 38 α-β), έγινε αναγκαία επεξεργασία και επανατοποθέτησή τους, καθώς και ο καθαρισμός και η αισθητική παρουσίαση (Π ί ν. 39 α).

2. Παράσταση του αγίου Γουρία. Έγινε απόσπαση, επεξεργασία και επανατοποθέτηση της παράστασης, καθώς και αισθητική παρουσίαση.

3. Παράσταση Ευαγγελισμού (βορειοανατολικό ημιχώνιο). Αποσπάστηκαν τμήματα από το χρυσό κάμπο μεταξύ των δύο μορφών της Παναγίας και του αρχαγγέλου Γαβριήλ. Έγινε η επεξεργασία, επανατοποθέτηση και αισθητική παρουσίαση των τμημάτων αυτών.

4. Παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ (Ιερό). Αποσπάστηκε τμήμα ανθεμίου. Έγινε επεξεργασία και επανατοποθέτηση.

5. Παράσταση Μεταμόρφωσης (βορειοδυτικό ημιχώνιο). Αποσπάστηκε τμήμα από το σώμα του Αποστόλου Πέτρου, επισκευάστηκε και επανατοποθετήθηκε. Οι εργασίες αυτές έγιναν από συνεργείο συντηρητών με υπεύθυνους τους Ιω. Δαγκλή και Χρ. Σκόρδα. Οι εργασίες συντήρησης και των υπόλοιπων ψηφιδωτών του καθολικού της Μονής Δαφνίου ελπίζεται να συνεχιστούν το επόμενο έτος.

ΕΛ. ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ

Α θ ή ν α

Καπνικαρέα[8]

Έγιναν εργασίες συντήρησης —στερέωση, καθαρισμός, αισθητική αποκατάσταση— των τοιχογραφιών του Ιερού, του κυρίως ναού και του τρούλου του ναού (Π ί ν. 39 β, 40 α). Οι τοιχογραφίες έχουν φιλοτεχνηθεί από το Φώτη Κόντογλου από το 1942 μέχρι το 1959 και από το Σπ. Παπανικολάου και μαθητές τους. Οι εργασίες εκτελέστηκαν από το συνεργείο των συντηρητών Σωτήρη Κουταβούλη και Γ. Πορτάλιου μετά από προμελέτη, που συνέταξε η υπεύθυνη συντηρήτρια της Εφορείας μας Φλ. Ασημάκου, που είχε και την επίβλεψη.

ΑΙΚ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ

Ναός Αγίας Μαρίνας στο Θησείο

Μετά από διακοπή ενός χρόνου συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν φέτος οι εργασίες συντήρησης που έχουν αρχίσει από το 1981 από συνεργείο συντηρητών με επικεφαλής το Μ. Κρασαγάκη.

Από το νότιο τοίχο, από τον οποίο είχαν αφαιρεθεί σταδιακά στις προηγούμενες εργασίες επάλληλα στρώματα τοιχογραφιών, έγινε η τελυταία αποτοίχιση. Αφαιρέθηκε η ολόσωμη μορφή του αγίου Γεωργίου, του οποίου σώζεται μόνο το δεξί μισό τμήμα. Τοποθετήθηκε σε τελάρο, διαστ. $1,92 \times 0,72 \times 0,04$ μ.

Διακρίνεται η στρατιωτική του περιβολή και η ελλειψοειδής ασπίδα, που κρατάει με το αριστερό του χέρι (Π ί ν. 40 β). Η παράσταση ανήκει οπωσδήποτε στους βυζαντινούς χρόνους, η ζωγραφική όμως του κομματιού αυτού δεν έχει σχέση με καμία άλλη παράσταση στο ναΐσκο. Κάτω από τον άγιο Γεώργιο, αποκαλύφθηκε ένας προγενέστερος επί-

7. ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Γ' (1962-63), σ. 175 κ.ε., ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 245-246.

8. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 138.

σης άγιος Γεώργιος, που ανήκει στο ίδιο στρώμα ζωγραφικής με τους ιεράρχες της κόγχης του Ιερού. Από την παράσταση σώζεται κι εδώ μόνο το δεξί μισό. Παρόλο όμως που είναι περισσότερο εξίτηλη, μπορούμε να διακρίνουμε τη στρατιωτική του στολή από το φολιδωτό θώρακα και την ασπίδα στο ίδιο σχήμα με την προηγούμενη και με το ίδιο κόσμημα στην περίμετρο, που την κρατά με το αριστερό χέρι στο ίδιο ακριβώς σημείο.

Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών, τα αποτοιχισμένα κομμάτια, τα οποία είναι συνολικά πέντε, φυλάσσονται προσωρινά στο γυναικωνίτη του μεγάλου ναού της Αγίας Μαρίνας με τη φροντίδα του αιδεσιμότατου εφημέριου Αθ. Ατάρτ, με τον οποίο είχαμε άριστη συνεργασία και οικονομική ενίσχυση.

Ελπίζουμε σύντομα να διαμορφωθεί σε εκθεσιακό χώρο, μια αίθουσα νότια του ναού, όπου και θα τοποθετηθούν μόνιμα οι τοιχογραφίες. Στο χώρο αυτό έγινε ήδη ο κατάλληλος υδροχρωματισμός από συνεργείο της Εφορείας μας. Η συστηματική μελέτη του συνόλου των τοιχογραφιών θα γίνει από την υπογράφουσα.

Ναός Αγίου Σπυρίδωνα και Αγίας Ζώνης

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του πιο πάνω ναού που βρίσκεται στην Πλάκα και οι οποίες άρχισαν πέρυσι[9]. Ολοκληρώθηκε ο χημικός και μηχανικός καθαρισμός του δυτικού τυφλού αψιδώματος του νότιου τοίχου (Π ί ν. 41), καθώς επίσης και του ανατολικού στον ίδιο τοίχο, όπου αποκαλύφθηκε μόνο μία ολόσωμη μορφή νεανικού αγίου δεξιά (Π ί ν. 42), ενώ οι άλλες δύο αριστερά έχουν μάλλον αποκολληθεί κατά το παρελθόν.

Στο δυτικό τμήμα της καμαροσκέπαστης οροφής του ναού αφαιρέθηκαν επίσης μεταγενέστερα επιχρίσματα και επιζωγραφήσεις και έγινε στερέωση των τοιχογραφιών με την τοιχοποιία. Μετά τον καθαρισμό αποκαλύφθηκαν στο μέσο της καμάρας προτομές προφητών σε μετάλλια και βόρεια και νότια μέσα σε διάχωρα σκηνές των παθών του Χριστού. Οι εργασίες εκτελέστηκαν από τους συντηρητές Ιω. Θωμά, Αντ. Αναστούλη και τον τεχνίτη Ιω. Ζαχαρόπουλο.

Τέλος, από τον αρχιτεχνίτη Αλ. Βαλμά έγινε επισκευή της επίπεδης οροφής του νότιου κλίτους, που είναι κατασκευασμένη από «μπαγδατί».

ΧΑΡ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

Άγιος Δημήτριος Λουμπαρδιάρης[10]

Μετά την επίβλεψη της υπεύθυνης συντηρήτριας της Εφορείας μας Φ. Ασημάκου, άρχισαν εργασίες συντήρησης των μεταβυζαντινών τοιχογραφιών του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού. Κατ' αρχάς αφαιρέθηκαν μεταγενέστερα κακότεχνα κονιάματα, μαυρισμένα από τις αναθυμιάσεις κεριών και καντηλιών, που κάλυπταν την καμάρα, τον κυρίως ναό και το Ιερό, χωρίς να εντοπιστούν υπολείμματα τοιχογραφιών. Ακολούθησε ο μηχανικός καθαρισμός των αρχικών κονιαμάτων. Η ίδια εργασία έγινε και στους μακρούς τοίχους του κυρίως ναού, που φέρουν ανά δύο τυφλά τόξα. Η εργασία θα συνεχιστεί με τη συντήρηση των τοιχογραφημένων επιφανειών του ναού (συντηρητής Αλ. Βαλμάς).

Κτίριο Παλαιού Κακουργιοδικείου

Βρίσκεται στις οδούς Αγίας Ελεούσας και Κακουργιοδικείου στο Μοναστηράκι. Στο ανατολικό τμήμα του κτιρίου διασώζεται, όπως αποδείχθηκε μετά από ερευνητικές τομές που έγιναν σε συνεργασία με την 1η Εφορεία Νεοτέρων Μνημείων, η οποία είχε ξεκινήσει και τη γενικότερη μελέτη αποκατάστασης και ανάδειξης του κτιρίου, η τριμερής διαμόρφωση του Ιερού του ναού της Ελεούσας. Πριν από τις εργασίες ήταν ορατή η κεντρική αψίδα του ναού. Στο χώρο της πρόθεσης έγιναν δοκιμαστικές τομές κάτω από τα επιχρίσματα, από το συντηρητή της Εφορείας μας Ελ. Μιχαλαριά. Βρέθηκαν υπολείμματα τοιχογραφιών, που ανήκαν σε διακοσμητικά γεωμετρικού και φυτικού χαρακτήρα, καθώς και ίχνη από πτυχολογία. Απαιτείται συνέχιση της έρευνας για την πλήρη απελευθέρωση των μη ορατών τμημάτων του ναού και τη μελέτη ανάδειξής του στα πλαίσια της συνολικής αποκατάστασης του κτιρίου[11].

Α φ ί δ ν ε ς

Άγιοι Θεόδωροι[12]

Αφαιρέθηκαν με μηχανικό τρόπο τα ασβεστώματα που κάλυπταν τις μεταγενέστερες τοιχογραφίες του κτιστού τέμπλου.

Έγιναν στερεώσεις στο μεταγενέστερο στρώμα ζωγραφικής, που σε πολλά σημεία είχε αποκολληθεί από την τοιχοποιία, καθαιρέθηκαν ακαλαίσθη-

9. Ό.π. 40 (1985): Χρονικά, σ. 77.

10. ΕΜΜΕ, τχ. Β, Αθήναι 1929, σ. 103.
11. Ό.π., σ. 112.
12. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 78.

τα τσιμεντοκονιάματα και τα κενά πληρώθηκαν με νέα κονιάματα.

Οι εργασίες συνεχίζονται (συντηρητές Ελ. και Χρ. Μιχαλαριάς, Δημ. Καμπούρης).

Π έ τ α

Άγιοι Θεόδωροι

Ενοριακός ναός, άγνωστος μέχρι σήμερα στη βιβλιογραφία. Το αρχικό κτίσμα είναι μονόχωρη καμαροσκέπαστη βασιλική, εξωτ. διαστ. 7×4 μ., με ευρύχωρη αψίδα Ιερού, ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά. Αργότερα έγινε η επέκταση του ναού δυτικά, ενώ σχετικά πρόσφατα επεκτάθηκε και κατά πλάτος προς τα νότια. Η ανέγερση μεγαλύτερου ναού στην ίδια θέση εξαιτίας της αύξησης του πληθυσμού της κοινότητας, είχε ως αποτέλεσμα να υψωθεί γύρω από το ναό των Αγίων Θεοδώρων τσιμεντένιος σκελετός, χωρίς την έγκριση της Εφορείας, με την προοπτική κατεδάφισης του παλιού ναού. Συνεργείο συντηρητών της Εφορείας με επικεφαλής τον Ι. Θωμά, έκανε δοκιμαστική έρευνα στο εσωτερικό, που έδειξε ότι κάτω από τα αλλεπάλληλα στρώματα ασβεστωμάτων υπάρχουν αξιολογότατες τοιχογραφίες, οι οποίες εντοπίζονται κυρίως στο χώρο του Ιερού. Η έρευνα θα συνεχιστεί.

Κ ύ θ η ρ α

Λειβάδι

Στην ενοικιαζόμενη από την Εφορεία στο Λειβάδι αποθήκη, έγινε κατά τους χειμερινούς μήνες συντήρηση και συγκόλληση σπαραγμάτων τοιχογραφιών, που προέρχονται από τον ερειπωμένο ναό του Αγίου Ιωάννου στα Φριλιγκιάνικα-Πέντε Πηγάδια[13] (συντηρητές Ν. και Μ. Βάρδα, Β. και Α. Καλλίγερου).

Άγιος Πέτρος στους Αρέους

Από το μόνιμο συνεργείο συντηρητών στα Κύθηρα συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών της πρόθεσης, του διακονικού και της κεντρικής αψίδας με στερεώσεις και καθαρισμούς για την αφαίρεση κρυσταλλικών αλάτων με μηχανικό τρόπο.

Στην κεντρική αψίδα τα υπολείμματα τοιχογραφιών που εντοπίστηκαν γύρω από το στενό παράθυρο, οδήγησαν στην αποκατάσταση των αρχικών του διαστάσεων. Εξάλλου η ανύψωση του δαπέδου του ναού με τσιμέντο, πάχ. 0,30 μ., που είχε γίνει προ ετών από το εκκλησιαστικό συμβούλιο, είχε ως αποτέλεσμα την κάλυψη της κάτω ζώνης των τοιχογραφιών.

Προγραμματίστηκε η απομάκρυνση του τσιμεντένιου δαπέδου και η αποκάλυψη των τοιχογραφιών. Τέλος, έρευνα που έγινε στη νοτιοανατολική γωνία της κεντρικής αψίδας, αποκάλυψε ότι στο κτιστό μεταγενέστερο χωνευτήρι είχε ενσωματωθεί ενδιαφέρον τμήμα μαρμάρινου γυναικείου αγάλματος (σωζ. διαστ. 0,70×0,30×0,24 μ.), του 3ου-4ου αι. μ.Χ., με ιμάτιο, το οποίο συγκρατεί με το αριστερό χέρι (Π ί ν. 43).

Μαζί με άλλα τρία περισυλλεγέντα μαρμάρινα μικρά τεμάχια, που ανήκουν πιθανότατα στο γλυπτό, μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων.

Άγιος Νικόλαος[14] στο Μυλοπόταμο

Στο βόρειο τοίχο του ερειπωμένου ναού που βρίσκεται στη θέση Μολιγκάτες, σώζεται υπερμεγέθης μορφή του αγίου Νικολάου σε προτομή, του 13ου αι., που θα πρέπει να αποτοιχιστεί. Για να πραγματοποιηθούν οι εργασίες πρέπει να προηγηθεί υποστήλωση, γιατί το μνημείο βρίσκεται σε επικίνδυνα ετοιμόρροπη κατάσταση.

Άγιος Γεώργιος[15] στα Ντουριάνικα

Συνεχίστηκε η αφαίρεση παλιών κονιαμάτων και τσιμεντοκονιαμάτων και η αντικατάστασή τους με νέα στον πιο πάνω ναό που βρίσκεται στη θέση Ακρωτήρι. Έγιναν επίσης στερεώσεις αποκολλημένων τμημάτων των τοιχογραφιών από την τοιχοδομία (Π ί ν. 44), σταθεροποίηση της ζωγραφικής επιφάνειας και περιορισμένης έκτασης καθαρισμοί για την αφαίρεση κρυσταλλικών αλάτων με μηχανικό τρόπο. Στο βόρειο τοίχο, πλάι στη γνωστή απεικόνιση του αγίου Νικολάου στηθαίου[16], ήρθαν στο φως: ολόσωμη μορφή του αγίου Ονουφρίου, εν συνεχεία ανατολικότερα, ολόσωμος στρατιωτικός άγιος (Π ί ν. 45) (αδιάγνωστος προς το παρόν) και έφιππος άγιος Γεώργιος. Στην καμάρα του Ιερού αναπτύσσεται η παράσταση της Ανάληψης (Π ί ν. 46) (συντηρητές Ελ. και Χρ. Μιχαλαριά, Ν. και Μ. Βάρδα, Β. και Α. Καλλίγερου).

13. Ό.π., σ. 79.

14. Ό.π. 22 (1967): Χρονικά, σ. 17.
15. Ό.π. 40 (1985): Χρονικά, σ. 79.
16. Ό.π. 30 (1975): Χρονικά, σ. 58.

Εργαστήρια Εφορείας

α) Έγινε συντήρηση σαράντα σπαραγμάτων τοιχογραφιών, που είχαν περισυλλεγεί κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας κατά μήκος της νότιας πλευράς του ναού του Αγίου Νικολάου Νεκροταφείου Καλάμου[17], για τη στεγανοποίηση των θεμελίων (συντηρητής Ν. Βαλμάς, επίβλεψη Φ. Ασημάκου).

β) Εικόνες Κυθήρων[18]: 1) εικόνα προφήτη Ηλία, Α.Κ. 30, διαστ. 0,695 × 0,54 μ., 2) εικόνα Παναγίας Γλυκοφιλούσας, Α.Κ. 39, διαστ. 1,03 × 0,795 μ. Η κατάσταση των εικόνων, που προέρχονται από τον Άγιο Αθανάσιο Μυλοποτάμου, ήταν πολύ κακή. Έγινε συγκράτηση της ζωγραφικής, συγκόλληση αποκολλημένων τμημάτων του ξύλου της εικόνας, ξυλουργικά, απεντόμωση. Οι εργασίες συντήρησης διακόπηκαν λόγω της αποχής των συντηρητών από τα τοξικά υλικά (Ελ. και Χρ. Μιχαλαριά, Δημ. Καμπούρης).

Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Π λ α τ α ι έ ς

Μονή Αγίας Τριάδας

Στο καθολικό της παραπάνω μονής, που είχε υποστεί σοβαρότατες ζημιές από τους σεισμούς του 1981[19] έγινε περιορισμένης έκτασης έλεγχος από το συντηρητή Στ. Παπαγεωργίου για την ύπαρξη τοιχογραφιών κάτω από τα επιχρίσματα. Αποκαλύφθηκαν πολύ καλής τέχνης μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στους πεσσούς του τέμπλου και στο βόρειο και δυτικό τοίχο (Π ί ν. 47 α).

Θ ή β α

Ναός Μεγάλης Παναγίας ή Αγίου Δημητρίου

Μετά την αποπεράτωση των εργασιών στερέωσης του ναού, που είχε υποστεί σοβαρότατες ζημιές από τους σεισμούς του 1981, με δαπάνες του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, συνεργείο συντηρητών με επικεφαλής τον Ι. Θωμά ασχολήθηκε με τη στερέωση, καθαρισμό και χρωματική συμπλήρωση της παράστασης της Πλατυτέρας στην κόγχη του Ιερού, που ανήκει στους νεότερους χρόνους.

ΧΑΡ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

17. Ό.π. 36 (1981): Χρονικά, σ. 81-82.
18. Ό.π. 34 (1979): Χρονικά, σ. 116.
19. Ό.π. 36 (1981): Χρονικά, σ. 81-82.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ-ΚΗΡΥΞΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Η ρ ά κ λ ε ι ο

Ναός Αγίου Γεωργίου και παρεκκλήσιο Αγίου Φανουρίου

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου με το παρεκκλήσιο του Αγίου Φανουρίου (Π ί ν. 47 β), κηρύχθηκαν μνημεία χρήζοντα ειδικής κρατικής προστασίας, επειδή ο ζωγραφικός τους διάκοσμος έχει εκτελεστεί από το Φ. Κόντογλου και μαθητές του.

Κ ά ν τ ζ α

Κηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο ο ναός του Αγίου Νικολάου που βρίσκεται στη θέση Λιοντάρι (Π ί ν. 48 α), εποχής τουρκοκρατίας, με ζώνη απόλυτης προστασίας 50 μ., στην οποία μετά από ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν λείψανα κτιρίων, που ανάγονται από τους αρχαίους μέχρι και τους μεταβυζαντινούς χρόνους.

Ο ι ν ό η

Πουρνάρι

Στον πιο πάνω οικισμό, κηρύχθηκαν ιστορικό διατηρητέο μνημείο τα ερείπια του ναού της Αγίας Παρασκευής του τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, του τέλους του 11ου-αρχών του 12ου αι. (Π ί ν. 48 β-γ).

ΑΙΚ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ

Α ι γ ά λ ε ω

Ναός Αγίου Ιωάννη

Στο πρώην κτήμα Μερκάτη-Αλ. Μπενιζέλου, που βρίσκεται στην περιοχή του Αιγάλεω, επί της Λεωφόρου Θηβών κοντά στο Γ' Νεκροταφείο, υπάρχει ο βυζαντινός ναός του Αγίου Ιωάννη.

Είναι τρίκογχος με τρούλο και έχει την κόγχη του Ιερού ημικυκλική και τις δύο πλάγιες ημιεξαγωνικές. Ο τρούλος είναι κυλινδρικός και στη δυτική πλευρά είναι προσκολλημένος μεταγενέστερος νάρθηκας.

Η εξωτερική τοιχοποιία δεν είναι ισόδομη, αλλά ακανόνιστη με μεγάλους λίθους και με παρεμβολή οριζόντιων πλίνθων. Οδοντωτές ταινίες και κεραμική διακόσμηση δεν υπάρχει. Εσωτερικά είναι επιχρισμένος και δε φαίνεται αν διασώζονται τοιχογραφίες. Στο νότιο τοίχο του νάρθηκα είναι εντοιχισμένα δύο μαρμάρινα θωράκια προερχόμενα από

το παλιό τέμπλο (12ου και 13ου αι.). Ο ναός χρονολογείται από τον καθηγητή Α. Ορλάνδο που το δημοσίευσε στην ΕΕΒΣ τ.Η', στο 14ο αι. μ.Χ.

Το παραπάνω κτήμα, που έχει έκταση 200 στρέμματα περίπου, ανήκει σήμερα στο Υπουργείο Παιδείας και εκεί τα τελευταία χρόνια ο Οργανισμός Σχολικών Κτιρίων κτίζει εκπαιδευτικά συγκροτήματα για να στεγαστούν Τεχνικές Επαγγελματικές Σχολές (ΤΕΙ).

Η Εφορεία μας για να προστατεύσει το βυζαντινό ναό και το άμεσο περιβάλλον του με τις υπεραιωνόβιες ελιές, τα κυπαρίσσια, τις φυστικιές κ.ά. δένδρα, από τις συνεχώς αυξανόμενες δραστηριότητες των εργοταξίων, κήρυξε το ναό ιστορικό διατηρητέο μνημείο με ευρεία ζώνη προστασίας γύρω από αυτόν.

Α. ΚΟΥΡΕΝΤΑ-ΡΑΠΤΑΚΗ

ΚΥΘΗΡΑ

Μυλοπόταμος

Αγία Τριάδα

Μονόχωρη καμαροσκέπαστη βασιλική με ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά αψίδα Ιερού. Καλύπτεται με δίριχτη στέγη από κεραμίδια και οι τοίχοι της φέρουν παχύ επίχρισμα. Στη βόρεια πλευρά, πάνω από τη μοναδική θύρα εισόδου υψώνεται πλακωτό κωδωνοστάσιο. Εσωτερικά, λιτό ξύλινο τέμπλο με εικόνες του περασμένου αιώνα.

Εισόδια της Θεοτόκου

Δυτικά της Αγίας Τριάδας, του ίδιου τύπου ενδιαφέρουσα η διάρθρωση της θύρας εισόδου στη βόρεια πλευρά με δυτικίζον πλαίσιο.

Άγιος Αντώνιος (Πίν. 49 α)

Βρίσκεται νότια του οικισμού Μυλοποτάμου πάνω σε ύψωμα· έχει αρχίσει να καταρρέει. Είναι μονόχωρη καμαροσκέπαστη βασιλική με δίριχτη στέγη που καλύπτεται με σχιστόπλακες. Η στέγη του νάρθηκα, δυτικά, έχει καταρρεύσει. Εσωτερικά κτιστό τέμπλο με τοιχογραφίες δύο εποχών, οι παλιότερες του 17ου-18ου αι. Στην ίδια περίοδο ανήκαν και οι υπόλοιπες τοιχογραφίες του κυρίως ναού και του νάρθηκα, που βρίσκονται σε κακή κατάσταση (Πίν. 49 β). Έγινε προμελέτη εργασιών από την υπεύθυνη συντηρήτρια Φ. Ασημάκου.

Άγιοι Θεόδωροι

Βρίσκεται βόρεια του οικισμού Μυλοποτάμου. Είναι μονόχωρη καμαροσκέπαστη βασιλική με ημικυκλική εξωτερικά και εσωτερικά αψίδα Ιερού. Η στέγη καλύπτεται με σχιστόπλακες. Στις μακρές πλευρές ανοίγονται ανά τρία τυφλά αψιδώματα, όπως και σε άλλους μονοκάμαρους ναούς των Κυθήρων. Το κτιστό τέμπλο είναι μεταγενέστερο με τοιχογραφίες νεότερες.

Από την αρχική τοιχογράφηση, που ανήκει στο 12ο-13ο αι., διατηρούνται λείψανα στον κυρίως ναό και στην αψίδα μελισμός και ανά τρεις ιεράρχες εκατέρωθεν του παραθύρου (Πίν. 50).

Προγραμματίστηκαν στερεωτικές εργασίες και συντάχθηκε προμελέτη εργασιών συντήρησης από τη Φ. Ασημάκου.

Μητάτα

Αγία Κυριακή στη Γωνία

Ένας ακόμη ναός του γνωστού κυθηραϊκού τύπου προστίθεται, που ως γνωστόν είχε μεγάλη διάδοση στο νησί. Παρουσιάζει τετράγωνη κάτοψη και καλύπτεται από χαμηλό τρούλο με τετράγωνο τύμπανο. Ημικυκλική αψίδα προεξέχει στην ανατολική πλευρά. Εσωτερικά το κτιστό τέμπλο είναι μεταγενέστερο. Ελάχιστα υπολείμματα της αρχικής τοιχογράφησης βυζαντινών χρόνων διακρίνονται στο τύμπανο του τρούλου.

Στη νότια πλευρά του ναού έχει προσκολληθεί μονόχωρη καμαροσκέπαστη βασιλική με εξαιρετικά επιμελημένη τοιχοποιία από καλοπελεκημένους θολίτες στην καμάρα. Λείψανα μεταβυζαντινών τοιχογραφιών στο κτιστό τέμπλο και στους μακρούς τοίχους.

Έγινε πρόταση για την κήρυξη όλων των παραπάνω μνημείων ως διατηρητέων.

Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Χαιρώνεια

Μονή Λυκούρεση

Από το σεβασμιότατο Μητροπολίτη Λιβαδείας πληροφορηθήκαμε την έναρξη εργασιών επισκευής της στέγης καθολικού της μονής Λυκούρεση στην περιοχή Χαιρώνειας. Πραγματοποιήθηκε λοιπόν αυτοψία, όπου διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

Η μονή, σε εγκατάλειψη σχεδόν σήμερα, αφού μόνον ένας μοναχός διαμένει εκεί, αποτελείται από το καθολικό και μια νεότερη πτέρυγα κελιών δυτικά. Κάτω απ' αυτήν υπάρχει ένα τμήμα από τα αρχικά κελιά. Το καθολικό, σχεδόν τετράγωνο σε κάτοψη, έχει μορφή συνεπτυγμένου σταυροειδούς ναού, διαστ. 13,5 × 11,5 μ. Μια ιδιορρυθμία που δε συναντήσαμε αλλού, είναι οι εννέα τρουλίσκοι από τρεις σε τρεις σειρές με μεγαλύτερους εκείνους του

κατά μήκος άξονα, που αποκαλύφθηκαν μετά την αφαίρεση της δίριχτης στέγης.

Επάνω από το μεσαίο τρούλο υψώνεται ένας μεταγενέστερος με αρκετά μικρή διάμετρο (Π ί ν. 51 α). Εσωτερικά δηλώνονται με τη μορφή φουρνικών. Στην τοιχοποιία έχουν ενσωματωθεί γλυπτά σε β' χρήση. Δύο τμήματα επιτύμβιων στηλών με ανθεμωτή απόληξη βρίσκονται επίσης πάνω σε πεζούλι, δεξιά και αριστερά της δυτικής θύρας εισόδου.

Τοιχογραφίες, αρκετά νεότερες, αλλά σε κακή κατάσταση, σώζονται στο Ιερό του ναού, καθώς και στην αψιδωτή κόγχη εξωτερικά, πάνω από τη δυτική θύρα.

Μετά από συνεννόηση με τον καθηγητή της Αρχιτεκτονικής Σχολής του ΕΜΠ Χαρ. Μπούρα, το μνημείο αποτυπώθηκε από τις φοιτήτριες Β. Χριστοδουλοπούλου και Α. Σιμάτου, ώστε να μελετηθεί στη συνέχεια ο τρόπος αποκατάστασης της στέγης.

ΧΑΡ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Γ λ υ φ ά δ α

Παλαιοχριστιανική Βασιλική[20]

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος τη βασιλική χώρου από το Δήμο Γλυφάδας, βρέθηκαν ανθρώπινα οστά από κατεστραμμένους τάφους καλυβίτες, νότια της βασιλικής.

Ως γνωστόν η αποκάλυψη της βασιλικής έγινε με την ευκαιρία της ανασκαφής αρχαίων τάφων του Δήμου Αιξωνής[21]. Πάντως, οι ταφές που εντοπίστηκαν πρόσφατα ανήκουν στους χριστιανικούς χρόνους, χωρίς να είναι δυνατό να χρονολογηθούν επακριβώς, λόγω της κακής κατάστασής τους.

Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Θ ή β α

Κατά το 1986 άρχισε η ανασκα ρή δύο μεγάλων οικοπέδων, το ένα μέσα στο χώρο της Καδμείας και το άλλο έξω, όπου πρόκειται να ανεγερθούν το 1ο και 2ο Δημοτικό Σχολείο Θηβών. Οι πρώτες ενδείξεις μαρτυρούν ότι τα αποτελέσματα της έρευνας, όταν ολοκληρωθεί, θα είναι πολύ σημαντικά.

Μικρής χρονικής διάρκειας έρευνες έγιναν επίσης σε δύο περιοχές, εκτός της Καδμείας, όταν κατά τη διάρκεια εργασιών από τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης και Αποχέτευσης Θηβών και τον ΟΤΕ, αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες βυζαντινών χρόνων (Σ χ έ δ. 2).

Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή τη χρονιά ξεκίνησαν τα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης του ΥΠΠΟ με επιχορήγηση της ΕΟΚ. Μας δόθηκε λοιπόν η δυνατότητα για πιο συστηματική έρευνα, λόγω της αύξησης και του επιστημονικού και εργατοτεχνικού προσωπικού.

Πλην της υπογράφουσας, στις ανασκαφές των Θηβών έλαβαν μέρος και οι αρχαιολόγοι Ασπ. Λούβη-Κίζη και Καλ. Καραθανάση, που εργάστηκαν με αξιοθαύμαστο ζήλο και ικανότητα.

Οδός Κασσάνδρου (οικόπεδο 2ου Δημοτικού Σχολείου)

Στην περιοχή Αγίας Τριάδας σε οικόπεδο, έκτασης 4 στρεμμάτων, που αγόρασε ο Οργανισμός Σχολικών Κτιρίων (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 1), έγιναν στις αρχές του 1986 δύο δοκιμαστικές τομές από τη Θ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ενώ από τον Ιούλιο και μετά ανέλαβε η Εφορεία μας τη συστηματική ανασκαφή του χώρου. Στα πρώτα στρώματα αποκαλύφθηκαν πολλές επάλληλες ταφές, ακτέριστες στην πλειοψηφία τους, ενώ στα τελευταία αποκαλύφθηκαν συγκροτήματα εργαστηρίων λαξευμένα στο φυσικό πωρόλιθο (Σ χ έ δ. 3).

Η χρήση των εργαστηρίων δεν έχει προσδιοριστεί ακόμη, η ύπαρξη όμως δύο αγωγών νερού, ενός υπόγειου και ενός επιφανειακού, καθώς και πηγαδιών, φανερώνουν ότι η λειτουργία τους σχετίζεται άμεσα με το νερό. Πιθανώς, πρόκειται για επεξεργασία κάποιας οργανικής ύλης που δεν αφήνει κατάλοιπα, όπως δέρματος, μεταξιού κτλ., που είναι γνωστό ότι η παραγωγή τους είχε μεγάλη ανάπτυξη στη Θήβα, κυρίως κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους.

Τα κινητά ευρήματα (μεταλλικά αντικείμενα, κεραμικά, νομίσματα) (Π ί ν. 51 β), ανήκουν σε διάφορες εποχές, η συστηματική μελέτη τους όμως θα γίνει μετά την ολοκλήρωση της έρευνας, που θα συνεχιστεί και τον επόμενο χρόνο.

Ρέμα της Δίρκης

Κατά την εκτέλεση εργασιών από τη ΔΕΥΑΘ για την κατασκευή αποχετευτικού αγωγού μέσα στο ρέμα της Δίρκης και βορειοδυτικά της ομώνυμης κρήνης (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 2), αποκαλύφθηκε σε βάθος 6,20 μ. από το σημερινό οδόστρωμα της οδού Κασσάνδρου τμήμα αγωγού ύδρευσης βυζαντινών

20. Ό.π. 25 (1970): Χρονικά, σ. 144.
21. ΠΑΑ 1930, σ. 258, υποσημ. 1.

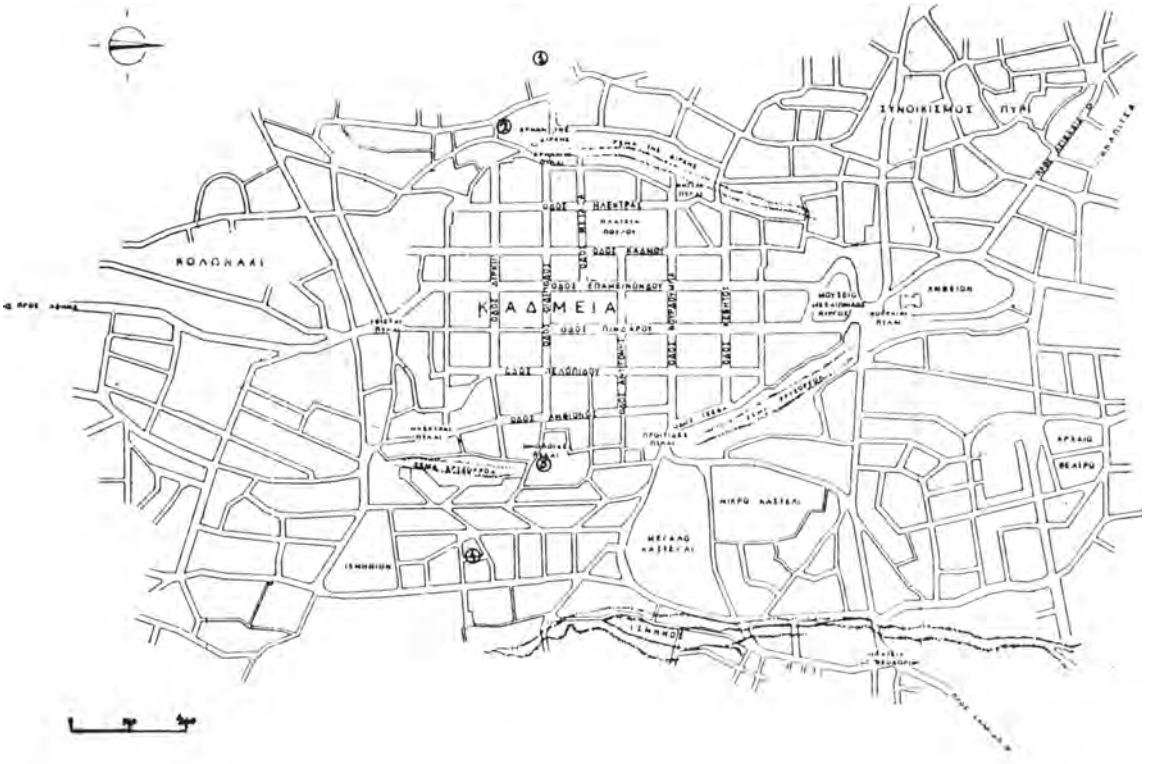

Σχέδ. 2. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της Θήβας.

χρόνων. Ο αγωγός έχει κατεύθυνση Ν.-Β. και ανασκάφηκε σε μήκος 30 μ. περίπου (Σ χ έ δ. 4 α, γ).

Έχει λαξευθεί στο φυσικό έδαφος, σε πλάτος 0,85 μ. Το αυλάκι του νερού έχει πλάτος 0,20 μ. περίπου και καλύπτεται με μακρόστενες, πλακοειδείς κυρίως πέτρες, διαφορετικού μεγέθους (Π ί ν. 52 α). Στην επίχωση βρέθηκε ένα νόμισμα του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού και τρία τουρκικά και λίγα όστρακα βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Λίγα μέτρα βορειότερα αποκαλύφθηκε μία κρήνη, λαξευμένη στο φυσικό βράχο, το νερό της οποίας διοχετευόταν σε μια τετράγωνη δεξαμενή (Σ χ έ δ. 4 β).

Διασώθηκε δυστυχώς μόνον το δάπεδό της, διακρίνεται όμως το υδραυλικό κονίαμα, με το οποίο ήταν επιχρισμένη.

Οδός Οιδίποδος (οικόπεδο 1ου Δημοτικού Σχολείου)

Από τις έντεκα τομές που προγραμματίστηκε να γίνουν στο οικόπεδο αυτό (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 3), η Εφορεία μας ανέσκαψε μόνο δύο κατά τους μήνες Μάιο και Ιούνιο.

Όπως διαπιστώθηκε από δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήθηκε από τη Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, η κατοίκηση του χώρου είναι συνεχής έως τα μυκηναϊκά χρόνια. Μετά από σύσκεψη λοιπόν υπηρεσιακών παραγόντων του ΥΠΠΟ και τοπικής αυτοδιοίκησης, αποφασίστηκε η συνέχιση της ανασκαφής από τη Θ΄ Εφορεία, η οποία διέθετε τριπλάσιο προσωπικό και επομένως θα συντόμευε ο χρόνος διάρκειας της έρευνας.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα της βυζαντινής περιόδου που βρέθηκαν στις τομές που ερευνήθηκαν από την Εφορεία μας, ανήκουν σε δύο οικοδομικές φάσεις.

Τα κινητά ευρήματα δεν έχουν μελετηθεί ακόμη, από την κεραμική όμως διακρίνουμε εκείνη της παλαιοχριστιανικής εποχής και της κυρίως βυζαντινής (Π ί ν. 52 β).

Η ανασκαφή συνεχίζεται, μετά δε την ολοκλήρωσή της, θα ανακοινωθούν τα συμπεράσματά μας για τη χρήση του χώρου.

Οδοί Αφροδίτης και Εκάτης

Κατά τη διάρκεια εργασιών του ΟΤΕ σε ανώνυμη οδό, μεταξύ των οδών Αφροδίτης και Εκάτης στη συνοικία Νέα Θήβα (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 4), βρέθηκε αποθέτης απορριμμάτων επιχρισμένος εσωτερικά, συνολ. βάθ. 3,10 μ. Συγκεντρώθηκε πλήθος εξαιρετικών βυζαντινών αγγείων και οστράκων, ε-

Σχέδ. 3. Θήβα. Οδός Κασσάνδρου (οικόπεδο 2ου Δημοτικού Σχολείου). Κάτοψη της ανασκαφής.

φυαλωμένων κυρίως, με ποικιλία και στη θεματολογία, αλλά και στην τεχνική (Π ί ν. 52 γ). Βρέθηκαν επίσης δύο νομίσματα: α) μία φόλλις ανώνυμη βυζαντινή με χρονολογία κοπής 1070-1075 και β) ένα τεταρτηρό Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) που αποτελούν χρονολογικά τεκμήρια, καθώς και ένα χάλκινο ενώτιο, λεπίδες μαχαιριών και τεμάχια οξειδωμένων μετάλλων.

ΧΑΡ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ-ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Β ρ α ώ ν α

Στην παλαιοχριστιανική βασιλική έγιναν επισκευή περίφραξης και αντικατάσταση κατεστραμμένης πόρτας εισόδου με νέα τρίφυλλη σιδερένια.

Παλαιοχριστιανικές βασιλικές Παιανίας, Λαυ-

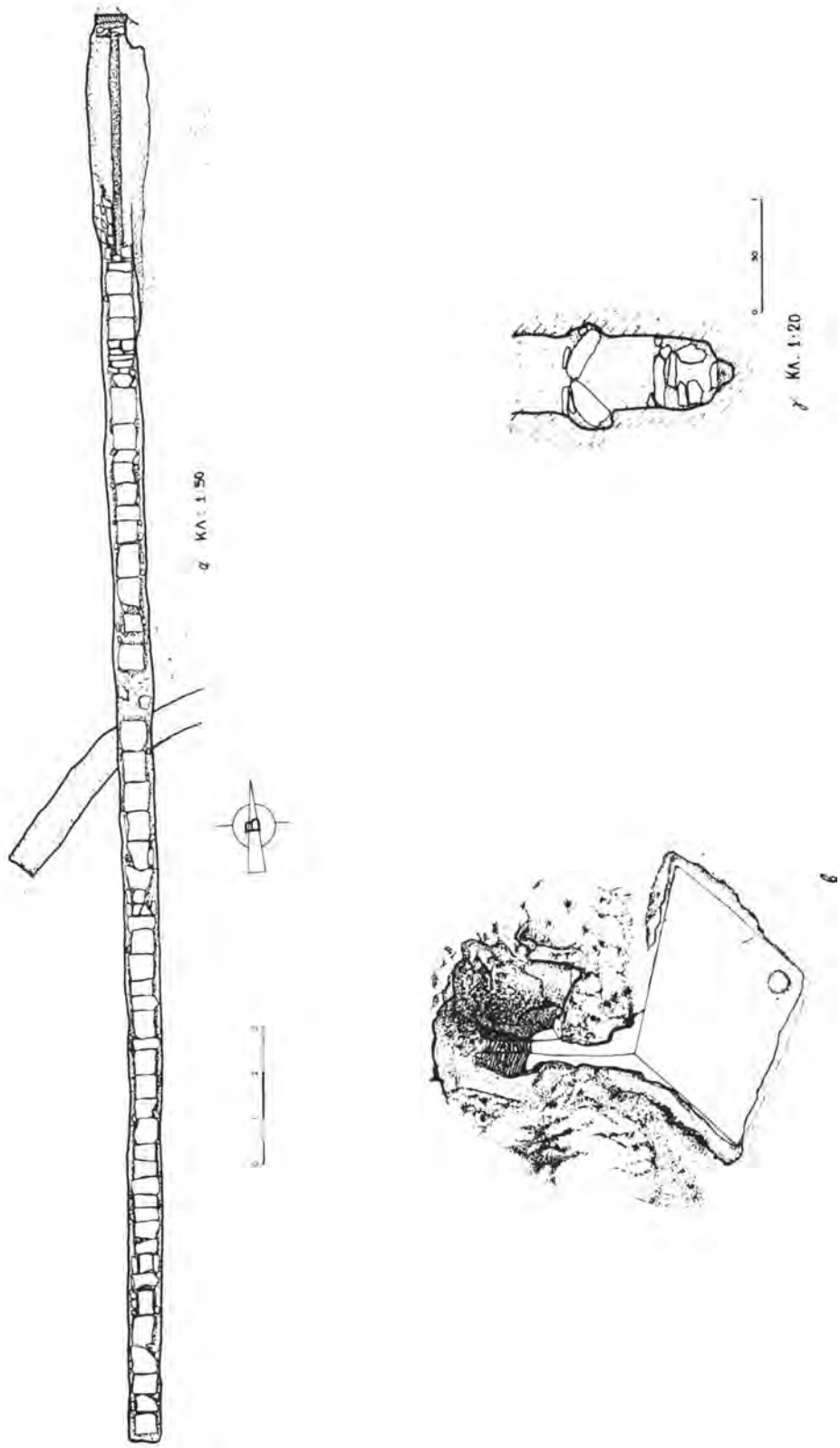

Σχέδ. 4. Θήβα. Αγωγός ύδρευσης βυζαντινών χρόνων στο ρέμα της Δίρκης.

ρεωτικού Ολύμπου, Σταμάτας. Έγιναν συστηματικοί καθαρισμοί και τακτοποίηση του χώρου των βασιλικών.

Κύθηρα

Έγιναν καθαρισμοί στα κάστρα της Χώρας, Μυλοποτάμου και στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία του νησιού που βρίσκονται σε απομακρυσμένες περιοχές και στον περιβάλλοντα αυτά χώρο (συνεργείο: Βρεττός Κασιμάτης, Αντ. Βάρδας).

Στον ετοιμόρροπο ναό του Αγίου Νικολάου στους Μολιγκάτες έγινε καθαρισμός στο άμεσο περιβάλλον του ναού και στο εσωτερικό, για να περιοριστεί κατά το δυνατόν η ραγδαία φθορά του. Έγινε περισυλλογή του πλέον αξιόλογου οικοδομικού υλικού (θολίτες κτλ.), που κινδύνευε να κλαπεί και μεταφέρθηκε στο ναό της Αναλήψεως στο Λειβάδι, που έχει παραχωρηθεί από το εκκλησιαστικό συμβούλιο στην Εφορεία.

Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΕΘΑΝΑ

Έρευνα στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία

Η έρευνα διήρκεσε μία εβδομάδα τον Αύγουστο με τη συνεργασία του Δρ. Hamish Forbes και μία εβδομάδα τον Οκτώβριο με τη βοήθεια της G. E. Ince.

Κατά τη διάρκεια των δύο αυτών εβδομάδων εξετάστηκαν λεπτομερώς τα πιο κάτω μνημεία: η μονόχωρη καμαροσκέπαστη εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στην περιοχή της Κοινότητας Κουνουπίτσας. Πρόκειται για κατάγραφη με κάπως λαϊκότροπες τοιχογραφίες εκκλησία, πιθανώς του τέλους του 13ου ή των αρχών του 14ου αι. Μέρος του ζωγραφικού διακόσμου σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση, ιδιαίτερα στο δυτικό τμήμα του ναού, ενώ στο ανατολικό η υγρασία έχει προξενήσει αρκετές καταστροφές.

Εξωτερικά ο ναός φέρει κεραμοπλαστικά κοσμήματα στη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά του — ιχθυάκανθα και ρομβοειδές πλέγμα. Η ημικυκλική αψίδα του είναι αρκετά μεγάλη για το μέγεθος του κτίσματος και δε φέρει παράθυρο. Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή, βήσαλα και ασβεστοκονίαμα, ενώ η σκεπή διασώζει όλους σχεδόν τους βυζαντινούς στρωτήρες.

Η μονόχωρη καμαροσκέπαστη εκκλησία του κοιμητηρίου Κουνουπίτσας δε φαίνεται να έφερε ζωγραφικό διάκοσμο και έχει υποστεί επισκευές και προσθήκες σε πρόσφατους χρόνους. Ίσως είναι κτίσμα της όψιμης τουρκοκρατίας. Ενδιαφέρον έχει η παρουσία αρχαίου υλικού σε β' χρήση μέσα στο ναό. Ειδικότερα, ένα κιονόκρανο αυτοκρατορικών ρωμαϊκών χρόνων έχει χρησιμοποιηθεί ως στήριγμα της πλάκας της Αγίας Τράπεζας, σπόνδυλος δωρικού κίονα έχει κτιστεί στο τέμπλο και στο δάπεδο του κυρίως ναού έχει χρησιμοποιηθεί ταφική στήλη ως τμήμα της πλακόστρωσης.

Η μονόχωρη καμαροσκέπαστη εκκλησία των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στην Κοινότητα Κυψέλης είναι ασβεστωμένη εσωτερικά και εξωτερικά, ενώ στο δυτικό άκρο της έχει υποστεί προσθήκες σε πρόσφατους χρόνους. Στην αψίδα υπάρχει μικρό μονόλοβο παράθυρο, το πάνω μέρος του οποίου περιθέει μία σειρά πλίνθων. Η στέγη διασώζει αρκετά βυζαντινά κεραμίδια.

Η μονόχωρη καμαροσκέπαστη εκκλησία της Παναγίτσας στο λόφο της Κυψέλης, έχει κι αυτή υποστεί προσθήκες στις αρχές του αιώνα μας. Το αρχικό κτίριο ίσως ανήκει στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Τοιχογραφίες δε σώζονται. Στη δυτική πλευρά του ναού υπάρχει μονόλοβο κωδωνοστάσιο. Χαρακτηριστικό είναι ότι πάνω από τη νότια και τη δυτική είσοδο του ναού έχουν εντοιχιστεί ζωγραφισμένα πινάκια λαϊκής τέχνης προφανώς μιμούμενα τη βυζαντινή παράδοση που σε ορισμένα μέρη επιβιώνει και κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας (Πίν. 53).

Τέλος, η τρίκογχη με τρούλο βυζαντινή εκκλησία του Αγίου Νικολάου στην παραλία του Παλαιοκάστρου ή Βαθύ, ίσως είναι η παλιότερη των Μεθάνων (Πίν. 54 α). Είναι χτισμένη με αργολιθοδομή, πλίνθους, ασβεστοκονίαμα και αρκετούς αρχαίους δουλεμένους λίθους που έχουν μεταφερθεί από το παρακείμενο Παλαιόκαστρο. Εξωτερικά ο ναός έχει καλυφθεί σε αρκετό ύψος από προσχώσεις, ενώ λόγω της χρήσης του μέχρι σήμερα, έχουν κτιστεί σκαλοπάτια και τσιμεντένιο υπόστεγο μπροστά στην είσοδο, που βρίσκεται στη νότια πλευρά του. Ο τρούλος έχει —εσωτερικά και εξωτερικά— σχήμα απεστρογγυλευμένου τετραγώνου (Πίν. 54 β). Τα κεραμίδια της στέγης είναι σύγχρονα.

Εσωτερικά έχει ασβεστωθεί, αλλά στο τεταρτοσφαίριο της νότιας κόγχης και σε μικρό τμήμα της δυτικής καμάρας διακρίνονται ελάχιστα ίχνη ζωγραφικού διακόσμου.

Εκτός από τις πιο πάνω εκκλησίες, εξετάστηκε από τον υπογράφοντα μια παλαιοχριστιανική βασιλική, βόρεια από την ακρόπολη των αρχαίων Μεθάνων. Μία ακόμη παλαιοχριστιανική βασιλική, ίσως βρίσκεται κάτω από τη σύγχρονη εκκλησία του Αγίου Νικολάου στη βόρεια ακτή της χερσονήσου.

Επίσης έγινε μια πρώτη καταγραφή των υπολειμμάτων κτιρίων και υδατοδεξαμενών στην κο-

ρυφή του βουνού Προφήτης Ηλίας. Αυτα ίσως αποτελούν τμήματα οικισμού βυζαντινών χρόνων.

Για τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, τα ευρήματα στον Προφήτη Ηλία, καθώς και για τις υπόλοιπες βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της χερσονήσου των Μεθάνων, θα γίνει εκτενής αναφορά στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου του επομένου χρόνου.

ΘΕΟΔ. Γ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ

ΚΥΘΗΡΑ

Παλιόχωρα (Άγιος Δημήτριος)

Η αρχαιολογική έρευνα στον πιο πάνω βυζαντινό οικισμό πραγματοποιήθηκε από το τέλος Αυγούστου μέχρι το τέλος Σεπτεμβρίου περίπου. Φέτος στην έρευνα έλαβε μέρος και ο Δρ. A. Ballantine, αρχιτέκτονας και λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Newcastle Upon Tyne, Αγγλίας.

Εξετάστηκαν λεπτομερώς τρεις οικίες στο βόρειο τομέα του οικισμού, τέσσερις στον ανατολικό και τρεις στο νοτιοανατολικό τομέα (Π ί ν. 55 α). Όλες αυτές διασώζουν τουλάχιστον τρεις από τους τέσσερις τοίχους τους σε ύψος πάνω από 1,5 μ., διακρίνεται η είσοδός τους και μερικά σχηματίζουν στους τοίχους τους μικρά ή μεγάλα ερμάρια. Σε μία αρκετά ευρύχωρη οικία στο βόρειο άκρο του οικισμού, που είναι γνωστή στην τοπική παράδοση ως «παλάτι», διασώζεται και εστία ημικυκλικής διατομής διαμορφωμένη στο πάχος ενός από τους τοίχους της.

Επίσης εξετάστηκαν υπολείμματα είκοσι ακόμη κτισμάτων, μεμονωμένοι τοίχοι (Π ί ν. 55 β) και ένας ισχυρός οχυρωματικός τοίχος, γνωστός ως «κάστρο» (Π ί ν. 56 α).

Οι οικίες που σώζονται έχουν τη μορφή ενός επιμήκους ορθογωνίου παραλληλεπιπέδου συνήθως, ή είναι επιμήκεις ακανόνιστες. Καμία δε διασώζεται με την οροφή της, αλλά είναι πολύ πιθανό ότι καλυπτόταν με δώμα. Μερικές οικίες είναι βέβαιο ότι ήταν μονόροφες και άλλες διώροφες. Ο εσωτερικός χώρος του ισογείου φαίνεται πως ήταν αδιαίρετος, ενώ για τον όροφο οι ενδείξεις δεν είναι σαφείς. Υποθέτουμε όμως ότι ήταν κι αυτός ενιαίος, όπως άλλωστε συνέβαινε στις βυζαντινές οικίες του Μυστρά, του Γερακίου και του Μουχλίου, καθώς και στις περισσότερες κυκλαδικές της ίδιας ή μεταγενέστερης εποχής, δηλαδή, που χρονολογούνται από το 13ο μέχρι το τέλος του 19ου αι. Παράθυρα στο ισόγειο των οικιών δεν παρατηρήθηκαν — υπάρχουν όμως μερικά στον όροφο (Π ί ν. 56 β). Οι πόρτες ίσως ήταν τοξωτές, όπως δείχνει υπόλειμμα τόξου σε πόρτα σπιτιού του νοτιοανατολικού τομέα.

Εκτός από τις κατοικίες, υπάρχει και ικανός αριθμός εκκλησιών που σώζονται σε μέτρια ή κακή κατάσταση. Σχεδόν όλες είναι μονόχωρες καμαροσκέπαστες και οι σπουδαιότερες από αυτές είχαν ήδη καταγραφεί περιληπτικά από τον Π. Λαζαρίδη το 1965[1].

Οι οικίες και οι εκκλησίες του οικισμού έχουν κτιστεί κολλητά η μία στην άλλη χωρίς να δημιουργούνται περιττά κενά, για αμυντικούς λόγους. Οι τυπικοί κοινόχρηστοι χώροι είναι οι στενοί δρόμοι και μια πλατεία μπροστά από μία μονόχωρη εκκλησία στη νότια πλευρά του οικισμού. Φαίνεται ότι ο οικισμός δημιουργήθηκε για να εξυπηρετήσει βασικές αμυντικές ανάγκες, τα κτίριά του κατασκευάστηκαν με ντόπια υλικά και η ανάπτυξή του προσαρμόστηκε αρμονικά στη μορφολογία του απότομου εδάφους[2].

Η έρευνα του οικισμού θα συνεχιστεί και τον επόμενο χρόνο.

ΘΕΟΔ. Γ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ - G. E. INCE

1. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 196-198.

2. Για περισσότερες λεπτομέρειες, καθώς και δύο τοπογραφικά σχεδιαγράμματα του αρχαιολογικού χώρου, βλ. BSA 82 (1987), σ. 95-106.

Δ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η Δ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΑΡΧΑΙΑ ΚΟΡΙΝΘΟΣ

Οι ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αρχαία Κόρινθο που διεξήχθησαν την άνοιξη του 1986 κάτω από την επίβλεψη της Δ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, είχαν ως επίκεντρο δύο περιοχές. Ερευνήθηκε η περιοχή γύρω από το ναό Ε και η περιοχή ανατολικά του αρχαίου θεάτρου, στο χώρο των ανασκαφών που έγιναν μεταξύ του 1983 και 1985[1].

Η ανασκαφή γύρω από το ναό Ε διαιρέθηκε σε τρεις ξεχωριστές περιοχές: σε μια σειρά τάφρων 5 × 5 μ. κατά μήκος της βόρειας πτέρυγας του κρηπιδώματος του ναού, σε μια σειρά τάφρων νοτιοανατολικά του βάθρου και σε ένα σύνολο τάφρων 52 × 64,5 μ. περίπου νότια του βάθρου. Οι τάφροι κατά μήκος της βόρειας πτέρυγας του ναού περιείχαν καλά διατηρημένα στρώματα του 12ου αι. και συμπεριλάμβαναν ένα δρόμο και τουλάχιστον ένα βιομηχανικό συγκρότημα. Μερικά ευρήματα του πρώιμου 13ου αι., μαρτυρούν φράγκικη παρουσία στην περιοχή, παρόλο που δεν είναι συγκεντρωμένα. Στις τάφρους νοτιοανατολικά του ναού υπήρχε καλύτερη στρωματογραφία του 13ου αι. Τα χαμηλότερα στρώματα γύρω από το ναό δείχνουν ότι η καταστροφή του επήλθε κατά το β΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ. και συνεχίστηκε μέχρι τα μέσα τουλάχιστον του 5ου αι. Δεν εντοπίστηκαν στρώματα οποιασδήποτε κατοίκησης στην πρωτοχριστιανική περίοδο. Φαίνεται, μάλλον, ότι ο ναός και τα κτίρια που τον περιέβαλαν, χρησιμοποιούνταν σκόπιμα ως πηγή οικοδομικού υλικού. Η αφθονία των μαρμάρινων θραυσμάτων που βρέθηκαν στο στρώμα αυτό, δείχνει ότι οι πρώτοι Χριστιανοί απογύμνωσαν το κτίριο ψάχνοντας για μάρμαρο, προκειμένου να οικοδομήσουν κτίρια σε άλλα μέρη της πόλης.

Στις τάφρους νότια του ναού Ε βρέθηκε δρόμος από σκληρό ασβεστόλιθο και λιθόστρωτα πεζοδρόμια. Ο δρόμος εκτείνεται ελαφρώς προς Ν. αντί προς Δ. και φαίνεται ότι ήταν μία μεγάλη ανατολικο-δυτική αρτηρία της πόλης. Το πλάτος του δρόμου και των πεζοδρόμων (από τον τοίχο καταστήματος στη νότια πλευρά του δρόμου μέχρι τον τοίχο καταστήματος στη βόρεια πλευρά) ήταν συνολικά 7,27 μ. Προφανώς καμία πλευρά του δρόμου δεν είχε ποτέ περιστύλιο. Η περιοχή αυτή δεν ανασκάφηκε αρκετά ώστε να είναι δυνατή η εξακρίβωση της χρονολογίας του δρόμου, αλλά φαίνεται, ότι χρησιμοποιήθηκε όπως είχε κατασκευαστεί μέχρι τους σεισμούς του β΄ μισού του 4ου αι. Κατόπιν, τα κτίρια στη βόρεια πλευρά του δρόμου επεκτάθηκαν πάνω στο πεζοδρόμιο και στένεψαν το δρόμο. Ο δρόμος αυτός με τη στενότερη μορφή του φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ως αρτηρία σε όλη τη διάρκεια του 6ου αι.

Η σπουδαιότητα της ανασκαφής ανατολικά του θεάτρου έγκειται στην καλά στρωματογραφημένη σειρά των συντριμμάτων. Από το 1983 και μέχρι σήμερα έγινε δυνατό να καθοριστούν φάσεις, οι οποίες προσδιορίζονται από μια σειρά διαδοχικών καταστροφών. Αυτό το χρόνο οι ανασκαφές έχουν προσθέσει νέα στοιχεία στη σειρά αυτή, έτσι ώστε τα αποτελέσματα να μπορούν να εξεταστούν σε αντιπαραβολή με τα στοιχεία που προέρχονται από την περιοχή της αγοράς. Η ανοικοδόμηση της Κορίνθου το 44 π.Χ. εγκαινιάζει τη Φάση 1 και τελειώνει με το σεισμό του 77 μ.Χ. Ένας δεύτερος σεισμός έπληξε την Κόρινθο στο διάστημα της βασιλείας του Τραϊανού και ένας άλλος καταστροφικός σεισμός έγινε ή στα τέλη της βασιλείας του Αδριανού ή στην αρχή της βασιλείας του Αντωνίνου Πίου. Στο τέλος της φάσης αυτής (Φάση 3) τα κτίρια 1 και 3 κατέρρευσαν και δεν ξαναχτίστηκαν. Η ανοικοδόμηση στη Φάση 4 περιλαμβάνει την επανακατασκευή του Ωδείου από τον Ηρώδη Αττικό και τελειώνει στο τέλος του α΄ τετάρτου του 3ου αι. περίπου.

Τα κτίρια 5 και 7 ανακαινίζονται στην αρχή της Φάσης 5. Το κτίριο 5 αποκτά νέα διακόσμηση, πιθανώς στον ορθοστάτη, με γιρλάντες που συγκρατούνται από κόκκινους φιόγκους. Πάνω από τον ορθοστάτη υπάρχουν σκούροι κίτρινοι πίνακες με ανθρώπινες μορφές και μαύρο φόντο με άνθινες διακοσμήσεις. Αυτή η φάση λήγει με το τέλος του 3ου ή την αρχή του 4ου αι. μ.Χ. Με τους σεισμούς του β΄ μισού του 5ου αι. η αστική οργάνωση της περιοχής ανατολικά του θεάτρου καταρρέει. Τα κτίρια δεν κατοικούνται πια κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του Ανατολικού Δρόμου του θεάτρου, και το θέατρο απογυμνώνεται από τους πωρολίθους, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν αλλού.

Κατά τη βυζαντινή περίοδο η πλευρά του λόφου χρησιμοποιείται ως χώρος απορριμμάτων τουλάχι-

1. Hesperia 53 (1984), σ. 83-122· 54 (1985), σ. 55-96· 55 (1986), σ. 129-175.

στον ενός εργαστηρίου αγγειοπλαστικής. Δεν υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι η πλαγιά του λόφου κατοικήθηκε ιδιαίτερα σε μεταγενέστερους χρόνους.

Ελληνικά στρώματα εμφανίστηκαν κατά τις ανασκαφές αυτού του χρόνου, αλλά επειδή οι φετινές εργασίες είχαν ως επίκεντρο τα ρωμαϊκά στρώματα, ερευνήθηκαν μόνο μία δεξαμενή του τέλους του 4ου - αρχών του 3ου αι. π.Χ., μία στέρνα ελληνιστικής περιόδου και μερικά συναφή στρώματα.

CHARLES K. WILLIAMS, II

ΑΡΧΑΙΑ ΝΕΜΕΑ

Τσούγκιζα

Η συνέχιση της έρευνας των υπολειμμάτων της πρώιμης εποχής του χαλκού που έγινε μερικώς από τον J. P. Harland[2] το 1926-7 στην κορυφή του λόφου, αποκάλυψε υλικό της ΠΕ Ι, ΙΙ, και ΙΙΙ περιόδου[3]. Κατά το 1986 συνεχίσαμε να ανοίγουμε και να ανασκάπτουμε μέχρι τα θεμέλια νέες περιοχές που είχαν ερευνηθεί στο παρελθόν από τον Harland. Το αρχαιότερο υλικό ήταν ΠΕ Ι τοποθετημένο σε κοιλώματα σκαμμένα στο ασβεστολιθικό υπόστρωμα. Ένα από αυτά αποδείχθηκε ότι ήταν μία βαθιά δεξαμενή, την οποία ανασκάψαμε μέχρι βάθους 5 μ.

Στα βόρεια συνεχίσαμε να εξερευνούμε μία καλοδιατηρημένη αίθουσα, η οποία καλυπτόταν από ένα παχύ στρώμα υπολειμμάτων τοίχων και οροφής που είχαν καεί και καταπέσει. Στο δάπεδο της αίθουσας ήταν διασκορπισμένος ένας μεγάλος αριθμός αγγείων ΠΕ ΙΙ περιόδου. Η αίθουσα αυτή αποκάλυψε πάνω από 20 αγγεία. Οι ανασκαφές κάτω από το δάπεδο έφεραν στο φως πολυάριθμα στρώματα παλιότερης κατοίκησης, δίνοντάς μας ικανό αριθμό στρωματογραφημένων επιπέδων των πρώτων φάσεων της ΠΕ ΙΙ περιόδου, η οποία δεν αντιπροσωπεύεται επαρκώς σε άλλους χώρους, όπως π.χ. τη Λέρνα στην Αργολίδα.

Οι ανασκαφές σε άλλα σημεία στην Τσούγκιζα, οδήγησαν στο συμπέρασμα, ότι η κύρια περιοχή κατοίκησης κατά την Πρωτοελλαδική εποχή ήταν η κορυφή του λόφου, παρόλο που υπάρχουν υπόνοιες κατοίκησης στο οροπέδιο προς Β. και στη νότια πλευρά του φαραγγιού. Επιπλέον, η εργασία διάσωσης που έγινε το 1981 και 1982, απέδειξε ότι περίπου 200 μ. στην πλαγιά του λόφου και προς Α., βρίσκεται μια απομονωμένη κατασκευή της ΠΕ ΙΙ περιόδου.

Το 1986 συμπληρώθηκε η έρευνα στον οικισμό της ύστερης εποχής του χαλκού. Οι κατασκευές του φαίνεται ότι είχαν ως επίκεντρο τη νοτιοανατολική περιοχή. Εδώ αποκαλύφθηκε μείγμα υλικού της πρώιμης και ύστερης μυκηναϊκής εποχής. Ο τομέας 7 μας αντάμειψε ιδιαίτερα. Δύο γειτονικά μέγαρα που είχαν σχεδόν ίδια σχέδια και όμοια οικοσκευή, ερευνήθηκαν πλήρως. Διατηρούσαν πολυάριθμες φάσεις χρησιμοποίησης σε όλη την ΥΕ Ι εποχή με ορισμένα ίχνη μεταγενέστερης δραστηριότητας κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΑ.

Προς Α., στο συγκρότημα 2 αποκαλύψαμε ένα κτίριο της ΥΕ ΙΙΙΒ εποχής, το οποίο διέσωζε υπολείμματα καμένου δαπέδου και το οποίο μας βοηθά πολύ να κατανοήσουμε τον οικισμό κατά τη διάρκεια εκείνης της περιόδου. Ανατολικότερα, μία τάφρος κατά μήκος των ορίων ιδιοκτησίας αποκάλυψε φυσικό έδαφος και επιβεβαίωσε την υπόνοια ότι ανασκαφές προς αυτή την κατεύθυνση δε θα φέρουν αποτελέσματα. Στα βόρεια ο τομέας ανασκαφής 11 έδειξε ότι το φυσικό έδαφος βρίσκεται ακριβώς κάτω από τη σημερινή επιφάνειά του κι έτσι επιβεβαίωσε τα αποτελέσματα των εργασιών ανθεκτικότητας που έγιναν στην περιοχή το 1985 και που υποδήλωναν ότι δε θα έπρεπε να υπάρχουν ερείπια στο μεγαλύτερο μέρος της περιοχής μεταξύ των τομέων ανασκαφής 9 και 2.

Μια δοκιμαστική τάφρος, πλ. 1 μ., που εκτεινόταν προς τα επάνω, δυτικά του τομέα 9, έφθασε επίσης στο φυσικό έδαφος ακριβώς κάτω από τη σημερινή επιφάνεια. Στο σημείο αυτό, ωστόσο, το φυσικό έδαφος κατεβαίνει απότομα προς Α., μέσα στο υπόγειο προφανώς ενός κτιρίου, που χρησιμοποιείτο στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου. Ο χώρος του υποτιθέμενου υπογείου ανοίχθηκε προκειμένου να περισυλλεγεί ένα μεγάλο μέρος από κεραμικά απορρίμματα αυτής της περιόδου. Τα όρια του «υπογείου» δεν αποκαλύφθηκαν, αλλά οι κεραμικές εναποθέσεις έδωσαν ποικίλο και αντιπροσωπευτικό άθροισμα υλικού, ανάμεσα στο οποίο υπήρχε ένα τουλάχιστον ειδώλιο αρτοποιού[3] και το κάτω μέρος ενός μεγάλου ειδωλίου όμοιο με την «Κυρία της Φυλακωπής»[4].

Η βόρεια κλιτύς του λόφου της Τσούγκιζας ερευνήθηκε με μία άλλη τάφρο, πλ. 1μ. στον τομέα 10. Αποκαλύφθηκαν ίχνη δύο οικοδομημάτων της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου χτισμένων σε οριζόντια βάση μέσα στο επικλινές φυσικό έδαφος. Ακριβώς βόρεια αυτών των κτιρίων, στην περιοχή που είχε ανασκαφεί το 1985, το φυσικό έδαφος κατέρχεται κατακόρυφα.

2. AJA 31 (1927), σ. 421-40, 32 (1928), σ. 63.
3. ASAtene VIII-IX (1946-1947), σ. 13-16, BSA 66 (1971), σ. 169.
4. BSA Suppl. Vol., σ. 18.

Διερευνήθηκαν με βυθομέτρηση πάνω από 3 μ. μέσα στις πρωτοελλαδικές επιχώσεις. Περίπου 10 μ. προς Β. η ασβεστολιθική άργιλος βρίσκεται πιο ψηλά, 0,30 μ. περίπου κάτω από την επιφάνεια. Έτσι, εμφανίζεται μία χαράδρα της πρώιμης εποχής του χαλκού, η οποία διασχίζει αυτήν την περιοχή, με κατεύθυνση από Α.-Δ. Στα ανώτερα στρώματα της βυθομέτρησης περισυλλέχθηκαν αγγεία της ΥΕ ΙΙΑ.

Είναι φανερό ότι ο λόφος κατά την πρωτομυκηναϊκή εποχή δεν ήταν πυκνοκατοικημένος. Αντίθετα, φαίνεται ότι υπάρχουν συγκροτήματα οικοδομημάτων στο οροπέδιο προς Β. ('L' και τομέας 10) και στη νοτιοανατολική πλαγιά (τομέας 2, 1/7). Ωστόσο, για την υστερομυκηναϊκή περίοδο προκύπτει μια διαφορετική εικόνα, αφού τώρα διαθέτουμε τεκμηριωμένα κτίσματα και λείψανα κατοίκησης γύρω από τις περισσότερες ψηλότερες πλαγιές (τομείς 8, 3, τάφροι 1979, τομείς 2, 9 και 10) και στην κορυφή του λόφου (τομέας 5). Προκαταρκτικά συμπεράσματα από την έρευνα που μετρά την ηλεκτρική αντίσταση της γης (resistivity survey) στη δυτική πλαγιά και προς ΒΑ., μαρτυρούν περισσότερα κτίσματα, τα οποία, ωστόσο, δεν είναι δυνατό να χρονολογηθούν.

JAMES C. WRIGHT

ΑΡΓΟΣ

Αρχαία πόλη

Η εργασία αυτή αποτελεί τη συνέχεια της γεωφυσικής έρευνας που άρχισε το 1985 στην αρχαία πόλη του Άργους. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε τέσσερα τετράγωνα (E, F, G, H), γειτονικών του τετραγώνου D, που ερευνήθηκε το 1985.

Η μέθοδος που ακολουθήθηκε καθώς και ο προσανατολισμός των γραμμών μετρήσεων είναι ο ίδιος με αυτόν του 1985[1].

Τα αποτελέσματα της έρευνας στα τετράγωνα E, F, G, H παρουσιάζουν την παρακάτω εικόνα: ξεκινώντας από το βορειότερο τετράγωνο Ε παρατηρούμε στο δεξιό του άκρο μια περιοχή μεγάλων τιμών ειδικής αντίστασης (περιοχή μαύρου χρώματος). Η ισχυρή αυτή ανωμαλία εμφανίζεται πάλι στα σύνορα των τετραγώνων F και G και μέσω του τετραγώνου D επεκτείνεται στο τετράγωνο Η για να συνεχίσει προφανώς νοτιότερα.

Τα παραπάνω αποτελέσματα, σε συνδυασμό με αυτά του 1985, αποτελούν ενδείξεις ύπαρξης σημαντικών κατασκευών μεγάλου μήκους, χωρίς όμως να μπορούν, προς το παρόν, να μας οδηγήσουν σε οριστικά συμπεράσματα.

ΙΩ. ΣΠΑΧΟΣ

Αγορά

Η ανασκαφή διήρκεσε τέσσερις εβδομάδες, από τις 14 Ιουλίου μέχρι τις 8 Αυγούστου, με δώδεκα, κατά μέσον όρο, εργάτες, και πέντε φοιτητές, που πραγματοποίησαν πρακτική εξάσκηση τριών εβδομάδων. Σκοπός της ήταν η συνέχιση της ανασκαφής στους τομείς που είχαν ερευνηθεί το 1985, στο εσωτερικό της στοάς και στο χώρο του «δρόμου» της αγοράς.

1. Συμπληρωματικές εργασίες στη στοά της αγοράς. Στα τετράγωνα ΒΑ.ΒΒ 81.83, βαθιές τομές στο εσωτερικό της βόρειας πτέρυγας της στοάς αποκάλυψαν εγκαταστάσεις αρχαϊκής εποχής και δύο φάσεις γεωμετρικής εποχής, που δείχνουν πως η κατοίκηση σε αυτή την περιοχή είναι πολύ παλιότερη. Η ανασκαφή έφερε επίσης στο φως αρχιτεκτονικά μέλη της κλασικής στοάς στο βάθος ενός λάκκου νεότερης εποχής, που είχε επιχωθεί.

Με μια σειρά τομών στα ΒΗ 84-87 συνεχίσαμε την αποκάλυψη ενός αναλημματικού τοίχου με πολυγωνική τοιχοδομία αρκετά χονδροειδή και μέτωπο προς τα νότια. Ο τοίχος αυτός είναι σχεδόν παράλληλος με το πώρινο θεμέλιο του νότιου τοίχου του κλασικού κτιρίου και ανήκει σε ένα κτίριο παλιότερο από την κλασική στοά. Στον τομέα αυτό της ανασκαφής βρέθηκαν θραύσματα μιας αττικής μελαμβαφούς κύλικας, που έφερε μια αφιέρωση σε έναν άγνωστο ήρωα *(ΤΟΗΕΡΟΣ)* (Π ί ν. 57 α). Η γραφή καθώς και η τεχνοτροπία της κύλικας την τοποθετούν στο β΄ τέταρτο του 5ου αι. Βρέθηκαν επίσης μολύβδινα βάρη και ελάσματα (Π ί ν. 57 β). Η επιγραφή που αποκρυπτογραφήθηκε στο ένα από τα ελάσματα αναφέρεται σε ποσότητες άχυρου και χορτονομής. Τα ευρήματα αυτά μαρτυρούν εμπορικές δραστηριότητες στο χώρο αυτό.

2. Αφετηρία και «δρόμος» της αγοράς. Ανασκάψαμε σε όλο το μήκος της την αφετηρία του «δρόμου» της αγοράς. Οι εργασίες επιβεβαίωσαν ότι διάφορα μέλη που είχαν βρεθεί το 1985 στον τομέα AS 79, ανήκουν στο σύστημα της «ύσπληγκος»· εξακριβώθηκαν εξάλλου οι διαστάσεις της πίστας (Π ί ν. 58 α). Ανατολικότερα αποκαλύφθηκαν κομμάτια του δαπέδου της πίστας. Η κεραμική τύπου Arezzo που βρέθηκε μέσα στις τομές της περιοχής της αφετηρίας, αποδεικνύει ότι αυτή ανήκει στην αρχή της αυτοκρατορικής εποχής. Η κατασκευή της είναι επομένως σύγχρονη με την οικοδόμηση του γυμνασίου στο εσωτερικό της στοάς.

1. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 97.

M. PIERART - J. P. THALMANN

Οικόπεδο Καρμόγιαννη

Η δεύτερη ανασκαφική περίοδος στο παραπάνω οικόπεδο άρχισε με αποχωμάτωση με εκσκαφέα του πρώτου μέτρου επιχώσεων: οι παλιότερες ανασκαφές (βλ. BCH 97 (1973), σ. 489) μας βεβαιώνουν πως δυτικά όπως και ανατολικά δεν υπήρχαν αρχαιολογικά ευρήματα.

Συνεχίσαμε την ανασκαφή της δοκιμαστικής τομής ΑΡ 79, με σκοπό να φτάσουμε στο φυσικό έδαφος, κάτω από το βυζαντινό λάκκο που είχε καθαριστεί το 1985: κάτω από ένα στρώμα άγονης άμμου αποκαλύφθηκε ένα στρώμα με άφθονα βότσαλα ανακατεμένα με όστρακα προφανώς μεσοελλαδικά, των οποίων η φθορά στο σημείο που ήταν σπασμένα αφήνει να υποθέσουμε πως θα μπορούσαν να είχαν κυλήσει. Το ίδιο στρώμα βρέθηκε δυτικά, στη δοκιμαστική τομή ΑΟ 75.

Η επέκταση της ανασκαφής στο μεσαίο τμήμα του οικοπέδου επέτρεψε να ανακαλύψουμε νέες ταφές από το εκτεταμένο νεκροταφείο της Αγοράς (πρόσφατης χρονολογίας, αλλά χωρίς κανένα στοιχείο που να την προσδιορίζει).

Κάτω από διάφορες επιχώσεις (στρώμα κεραμιδιών και κονιάματος, οστά ζώων), το δάπεδο από χαλίκι ξαναβρέθηκε στις τομές ΑΝ, ΑΟ και ΑΡ 78: κοντά στον ετερόκλιτο τοίχο που σχηματίζει το βορειοανατολικό όριο (ανασκαφές 1985), βρήκαμε πολυάριθμα κομμάτια από αρχιτεκτονικά μέλη κλασικά και ρωμαϊκά. Αυτό το δάπεδο, που σήμερα θεωρούμε πως ανήκει μάλλον σε μία αυλή και όχι σε μία δεξαμενή, συνεχίζεται σε πλάτος 10 μ. περίπου και ακαθόριστο μήκος: η μεγάλη βυζαντινή αναταραχή (ανασκαφές 1985 και 1986) κατέστρεψε πιθανώς ένα μέρος από τα νότια και ανατολικά όριά του. Η ανασκαφή του 1987 θα πρέπει να επεκταθεί προς τα βορειοδυτικά του οικοπέδου για να γίνει δυνατή η συνένωση του μεγάλου ρωμαϊκού κτιρίου που ήλθε στο φως το 1972 και αυτής της μεγάλης αυλής (;).

Πέρα από το νοτιοδυτικό όριο αυτού του επιβλητικού συνόλου ανοίξαμε τις τομές ΑΡ-ΑQ/76-77. Κάτω από αυτό το ίδιο στρώμα επιχώσεων, πλούσιων σε κεραμική διαφόρων εποχών (ορισμένα κλασικά και ελληνιστικά όστρακα, πλούσιο υλικό ρωμαϊκής και ύστερης εποχής), που μοιάζει να εκτείνεται στο σύνολο του οικοπέδου Καρμόγιαννη, αποκαλύφθηκε μια πρωτότυπη κατασκευή: πρόκειται για έναν περίβολο περίπου τραπεζοειδή, που σχηματίζεται από 8 παραλληλεπίπεδα ορόσημα από ασβεστόλιθο (7 από τα ορόσημα βρέθηκαν στη θέση τους, σε τρεις πλευρές). Περιβάλλει ένα λάκκο βάθους 0,69 μ. περίπου, καλυμμένο τη στιγμή της αποκάλυψης από ένα στρώμα στάχτης (Π ί ν. 58 β), πάνω από ένα στρώμα αποτεφρωμένων καυσόξυλων. Οι ελάχιστοι λύχνοι που βρέθηκαν μέσα στο στρώμα της στάχτης, σε συνδυασμό με τα φτωχά θραύσματα κεραμικής, χρονολογούν τον περίβολο στον 3ο-4ο αι. μ.Χ. Αυτή η σημαντική εστία (ο περίβολος ορίζει ένα χώρο 6 × 2,5 μ.), θα μπορούσε να είναι η τελευταία φάση της φωτιάς του Φορωνέα που είδε ο Παυσανίας πολύ κοντά στο ναό του Λυκείου Απόλλωνα (ΙΙ, 19, 5). Τα ορόσημα του περιβόλου παρουσιάζουν κοιλότητες που προορίζονται για την υποδοχή ενός ξύλινου κιγκλιδώματος (;), διευθετημένες χωρίς λογική· εξάλλου, πάνω στο βορειοδυτικό ορόσημο διαβάζουμε μια αρχαϊκή επιγραφή *(ΕΡΟΟΝ ΤΟΝ ΕΝ ΘΕΒΑΙΣ)* (Π ί ν. 58 γ). Αυτό μας επιτρέπει να ερμηνεύσουμε τα ορόσημα ως δεύτερη χρήση ανάλογων λίθων, που πήραν από περίβολο ενός συμπλέγματος αγαλμάτων της Αγοράς. Η ανακάλυψη αυτού του κτίσματος, του οποίου η βορειοανατολική γωνία εξαφανίστηκε μέσα στη μεγάλη αναταραχή που σημειώθηκε τα βυζαντινά χρόνια και που αποκαλύφθηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, φαίνεται να μας επιτρέπει την υπόθεση ότι βρισκόμαστε στο εσωτερικό του επιφανέστατου τόπου του αρχαίου Άργους. Οι μελλοντικές ανασκαφές θα πρέπει να αποπειραθούν να το επιβεβαιώσουν.

A. PARIENTE

Θέατρο

Οι σημαντικότερες φάσεις της ανασκαφής του θεάτρου πραγματοποιήθηκαν το 1955-1956 και το 1981-1982. Θα έπρεπε όμως, για να περατωθεί σωστά η μελέτη του μνημείου, να πραγματοποιηθούν ορισμένες συμπληρωματικές τομές και καθαρισμοί. Οι φετινές έρευνες διήρκεσαν τρεις εβδομάδες με έξι εργάτες και περιορίστηκαν στο κτίριο της σκηνής.

Τα θεμέλια του προσκήνιου καθαρίστηκαν σε όλη τους την έκταση (23,20 μ. από Β.-Ν.) (Π ί ν. 59 α). Δύο τομές βεβαιώνουν ότι κατασκευάστηκαν σε μία και μόνη φάση. Στη δυτική παρυφή του βόρειου τμήματος του πώρινου θεμελίου αποκαλύφθηκε η βάση ενός τοίχου κλασικού κτιρίου, που θα πρέπει να κατεδαφίστηκε όταν κτίστηκε το θέατρο.

Ο αγωγός, που καθαρίστηκε σε όλη τη περιφέρεια της ορχήστρας, δεν είχε αποχέτευση παρά μόνο στο νότιο τμήμα του θεάτρου. Διέσχιζε το κτίριο της σκηνής για να συναντήσει τους άλλους υπονόμους της «οδού του θεάτρου» (Π ί ν. 59 β). Η ανασκαφή που αποκάλυψε τον υπόνομο, σκεπασμένο ακόμη, ανάμεσα στην ορχήστρα και το δρόμο, απέδειξε ότι είχε τοποθετηθεί στις αρχές της ελληνιστικής περιόδου στον κλασικό δρόμο και λειτούργησε, με μερικές μικρές επιδιορθώσεις, σε όλη τη διάρκεια χρήσης του θεάτρου.

Στη νότια άκρη του πίσω τμήματος της σκηνής

(post-scaenium) βρέθηκαν δύο υπόνομοι και ένας πήλινος αγωγός, που έφερναν τα νερά της νότιας παρόδου προς την «οδό του θεάτρου». Στον ίδιο τομέα, πιστεύουμε ότι αναγνωρίσαμε τα θεμέλια ενός πολυγωνικού τοίχου παράλληλου με τον ήδη γνωστό νότιο πολυγωνικό τοίχο (Π ί ν. 60 α).

Μια δοκιμαστική τομή στο βόρειο άκρο του πίσω τμήματος της σκηνής (post-scaenium), αποκάλυψε έναν τοίχο με χονδροειδές σύστημα δομής, με κατεύθυνση Α.-Δ., μέσα σε έναν τομέα πολύ αναστατωμένο μετά την οικοδόμηση του ρωμαϊκού προσκηνίου.

A. PARIENTE - J.-C. MORETTI

Θέρμες «Α»

Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στη ζώνη που χωρίζει την ανατολική πρόσοψη των θερμών από τον αρχαίο δρόμο, που αποτελεί και το δυτικό περίζωμα της αγοράς.

Εκεί περιμέναμε να βρούμε την κύρια πρόσβαση του κτιρίου και πιο συγκεκριμένα σε μορφή κλίμακας, αφού η διαφορά επιπέδου μεταξύ του δαπέδου της ανατολικής στοάς των θερμών (z = 18,00) και της πλακόστρωσης του δρόμου (z = 13,00) φθάνει τα 5 μ.

Αυτό επιβεβαιώθηκε, αλλά ενώ η κάλυψη στο δάπεδο μιας τέτοιας κλίμακας θα έπρεπε να ήταν 7,50, στην πραγματικότητα είναι 18,20, σε πλάτος 10-11 μ. Εξάλλου πριν από το σύνολο αυτό υπάρχει πρόδομος και διάδρομος που προεκτείνεται ως το κράσπεδο του αρχαίου δρόμου (καταστράφηκε από τη διέλευση δύο σύγχρονων αγωγών) και έτσι το ολικό μήκος αυτής της διάταξης φθάνει τα 26 μ. πρόκειται λοιπόν για ιδιαίτερα μνημειώδες σύνολο.

Έγιναν δύο δοκιμαστικές τομές για στρωματογραφική αναγνώριση, βορειοδυτικά και νοτιοδυτικά, στις δύο πλευρές αυτού του αναβαθμού, αλλά δεν μπόρεσε να ολοκληρωθεί η αποκάλυψη. Μια μεγάλη τομή που πραγματοποιήθηκε νότια από τον άξονα της λωρίδας ΑΜ, επέτρεψε εντούτοις να καταλάβουμε πληρέστατα τη δομή (Π ί ν. 60 β).

Ο διάδρομος πρόσβασης χωρίζεται από τον πρόδομο με κατώφλι από ασβεστόλιθο, όπου διακρίνονται ίχνη θύρας ανάμεσα σε δύο παραστάδες από κογχυλιάτη λίθο. Ο διάδρομος και ο πρόδομος έχουν πλάτος 7 μ. και το πρώτο σκαλοπάτι βρίσκεται 2,80 μ. πίσω (δυτικά) από το κατώφλι και σημειώνει το όριο ενός περάσματος σε πλάτος 10-11 μ. του κυρίως αναβαθμού. Μια πρώτη κλίμακα από 5 σκαλοπάτια οδηγεί σε ένα πρώτο πλατύσκαλο και μια δεύτερη, σε ένα τελευταίο και ευρύχωρο πλατύσκαλο, διαστ. 4,80 × 9,30 μ., που στηρίζεται πάνω σε δύο διαδοχικούς θαλάμους καλυμμένους από ένα ημιθόλιο ο καθένας. Ένα σκαλοπάτι, του οποίου βρέθηκε ένα μέλος, επέτρεπε τέλος το πέρασμα στο επίπεδο της στοάς. Οι τοίχοι που υποβάσταζαν την κλίμακα είναι σύνθετης τοιχοποιίας με άβακες.

Αν και δεν ανασκάψαμε πουθενά κάτω από τα δάπεδα, η κατασκευή μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., για λόγους αρχιτεκτονικούς αλλά και επιγραφικούς. Η ίδια η θύρα, καθώς και ο πρόδομος, αποτελούν μεταγενέστερη προσθήκη, που ακόμη δε χρονολογήσαμε. Όσον αφορά το στρώμα καταστροφής, όπως και αυτό του ίδιου του κτιρίου, περιέχει θραύσματα σλαβικής κεραμικής, που το τοποθετούν στα τέλη του 6ου αι.

Η δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήσαμε στη νοτιοανατολική γωνία του οικοδομήματος δεν έφθασε σε αρκετό βάθος για να μάθουμε αν υπάρχει προέκταση των στοών προς την αγορά, παράλληλη με τη διάταξη της εισόδου.

Τέλος, κανένα ίχνος της πρώτης φάσης (ναός, γύρω στο 100 μ.Χ.) δεν αποκαλύφθηκε ακόμη. Λογικά πρέπει να υπήρχε κλίμακα, από εκείνη την εποχή. Η σημαντική απόκλιση του αναβαθμού που ανακαλύψαμε φέτος, σε σχέση με τον άξονα των θερμών, μας επιτρέπει να ελπίζουμε στη διάσωση λειψάνων της ή των προγενέστερων φάσεων. Η επόμενη ανασκαφική περίοδος θα πρέπει να μας επιτρέψει να τα αποκαλύψουμε.

P. AUPERT

Ε΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η Ε΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

5η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΛΑΚΩΝΙΑ

Επιφανειακή έρευνα στη Λακωνία: γεωγραφική συμβολή

Η επιφανειακή έρευνα στη Λακωνία αποτελεί μια από κοινού αγγλο-ολλανδική προσπάθεια να διερευνηθεί και μελετηθεί η ιστορία των οικισμών και του πληθυσμού της περιοχής, που βρίσκεται ανατολικά του ποταμού Ευρώτα. Η διερεύνηση αυτή είχε ως αφετηρία τις ανασκαφές στο Μενελάιο (1973-1982) και προέκυψε από την ανάγκη να τοποθετηθούν σωστά σε τοπικό και διαχρονικό πλαίσιο τα ευρήματα αυτών των ανασκαφών. Όμως, η έρευνα αυτή έχει και τον ευρύτερο σκοπό να μελετήσει την αλληλεπίδραση φυσικών καταστάσεων και πολιτισμικών παραγόντων, καθώς και την ανθρώπινη παρουσία στη διάρκεια μιας μακράς χρονικής περιόδου. Γενικός διευθύνων είναι ο Δρ. H. W. Catling, διευθυντής της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής.

Μια σημαντική πλευρά αυτής της επιφανειακής έρευνας είναι η διερεύνηση των οικισμών, των κατοίκων της περιοχής, καθώς και η χρήση της γης κατά την περίοδο που αρχίζει από τον όψιμο 17ο αι. Αυτή συμπεριλαμβάνει τη μελέτη των δημοσιευμένων και αδημοσίευτων πηγών, καθώς επίσης και ερευνητική εργασία στην ύπαιθρο. Με την παρούσα έκθεση όμως, καλύπτονται μόνον οι υπαίθριες ερευνητικές εργασίες, που πραγματοποιήθηκαν υπό την εποπτεία του Δρ. J. M. Wagstaff και με τη βοήθεια φοιτητών από το Πανεπιστήμιο του Σαουθάμπτον κατά το μήνα Ιούλιο. Οι φοιτητές που έλαβαν μέρος ήταν: R. Braithwaite, S. Capper, E. Douglas, S. Lee και R. McCarthy.

Έρευνα για τη χρήση της γης

Η περιοχή για μελέτη είναι η ίδια με αυτήν που κάλυψε η επιφανειακή έρευνα αρχαιολογικών θέσεων που άρχισε το 1983 με τη διεύθυνση του Δρ. W. C. Cavanach του Πανεπιστημίου του Νόττιγχαμ και του Δρ. J. H. Crouwel του Πανεπιστημίου του Άμστερνταμ. Περιλαμβάνει τρεις κατηγορίες εδάφους: Στα βόρεια και ανατολικά, λόφους και βουνά που έχουν σχηματιστεί από σχιστολίθους και ασβεστολίθους. Νότια και δυτικά, ένα κατατμημένο οροπέδιο από νεογενή αμμώδη πετρώματα, μάργες και κροκαλοπαγή και τέλος, πεδινά εδάφη που βρίσκονται δυτικά του οροπεδίου και καταλήγουν στην πεδιάδα του Ευρώτα.

Η εκμετάλλευση του εδάφους στις μέρες μας, καταγράφηκε από την ερευνητική ομάδα, η οποία εργαζόταν ανά δύο. Κάθε δυάδα ήταν υπεύθυνη για ένα συγκεκριμένο τμήμα της περιοχής, που ερευνήθηκε με μια σειρά από διατέμνουσες συστηματικές περιοδείες, που εξαρτήθηκαν από την κατάσταση του εδάφους, τους αμαξητούς δρόμους και το υπάρχον σύστημα μονοπατιών. Τα αποτελέσματα της καθημερινής εργασίας μεταφέρονταν σε ένα χάρτη με υψομετρικές καμπύλες σχεδιασμένο σε κλίμακα 1:10.000, το πρωτότυπο του οποίου είχε ευγενικά προετοιμαστεί από τον G. Sanders. Παρόλο που δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή σε εκτεταμένα παραδείγματα καλλιεργήσιμης γης, επιπλέον καταβλήθηκε προσπάθεια να καταγραφούν σημαντικές τοπικές παραλλαγές και να σημειωθούν τα συστήματα κλιμακωτών χωραφιών, γνωστά ως πεζούλια. Καταγράφηκαν επίσης οι καλλιεργήσιμοι αγροί, που σε κάποιο στάδιο εγκαταλείφθηκαν και έμειναν ακαλλιέργητοι, καθώς και οι μάντρες συγκέντρωσης και σταυλισμού των ζώων. Αυτές οι λεπτομέρειες θα είναι σημαντικές όχι μόνο για τη μελέτη της καθημερινής εκμετάλλευσης του εδάφους, αλλά και για να αναπαραστήσουμε τις συνθήκες διαβίωσης σε πρωιμότερους χρόνους.

Ο χάρτης της περιοχής που μελετούμε και ο οποίος αναφέρεται στην εκμετάλλευση του εδάφους, θα μελετηθεί λεπτομερώς και τα αποτελέσματα θα συγκριθούν με τις στατιστικές πληροφορίες από τις κοινότητες που καλύπτουν την περιοχή, καθώς επίσης και με τις αναλύσεις αεροφωτογραφιών του τέλους της δεκαετίας του 1960.

Όμως, οι μέχρι τώρα προκαταρκτικές μελέτες δείχνουν ότι, όπως θα ανέμενε κανείς, οι ποικίλες χρήσεις του εδάφους συμβαδίζουν με την ποιότητα του εδάφους και τη γεωλογική σύνθεση του συγκεκριμένου χώρου. Η ύπαρξη νερού για πότισμα είναι επίσης ένας σημαντικός παράγοντας που επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο γίνεται η εκμετάλλευση του εδάφους.

Στην εκμεταλλεύσιμη ζώνη που βρίσκεται κοντά

στον Ευρώτα επικρατεί η καλλιέργεια των εσπεριδοειδών, ενώ άλλα πεδινά εδάφη λίγο πιο μακριά χρησιμοποιούνται κυρίως για ελαιόδενδρα. Το νεογενές οροπέδιο είναι κατά μεγάλο ποσοστό καλυμμένο με θάμνους και χρησιμοποιείται για βοσκή αιγοπροβάτων, αλλά οι πλατιές κοιλάδες διαθέτουν συστήματα κλιμακωτών χωραφιών (πεζουλιών), τα οποία παλιότερα χρησιμοποιούνταν για την καλλιέργεια σιτηρών.

Οι γήλοφοι που υπάρχουν ανάμεσα στα ρέματα, έχουν τώρα καθαριστεί με προωθητές χωμάτων — μπουλντόζες — έχουν οργωθεί βαθιά και φυτευθεί με νέα ελαιόδενδρα. Πολλά λοφώδη και ορεινά εδάφη καλύπτονται τώρα με θαμνώδη φυτά και επειδή η βοσκή έχει λιγοστέψει πολύ, αυτά τα κομμάτια γης μετατρέπονται σταδιακά σε δάσος. Στα βόρεια όμως της περιοχής, έχει πραγματοποιηθεί αναδάσωση από την ελληνική δασική υπηρεσία. Συναντιούνται βέβαια διαφορές στη βλάστηση και στην καλλιέργεια, οπουδήποτε υπάρχει σχετικά εύφορο έδαφος που συγκρατεί το νερό, όπως π.χ. στις κοιλάδες και στα χαμηλώματα, καθώς και σε περιοχές γύρω από οικισμούς και μάντρες. Στις πιο πάνω περιοχές, μπορεί κανείς να δει μικρά κομμάτια γης με λαχανικά, αραποσίτι, εσπεριδοειδή, ελαιόδενδρα και άλλα οπωροφόρα δένδρα. Η καλλιέργεια της γης είναι εντατική κοντά στα χωριά και σε τέτοιους τόπους συναντά κανείς φυτά παντός είδους.

Μέρος από το αρχικό σχέδιο για τη φετινή χρονιά, ήταν να αρχίσουμε μια σειρά συνεντεύξεων με τους ηλικιωμένους αγρότες γύρω από την καλλιέργεια και τις λοιπές χρήσεις της γης πριν από την εισαγωγή της μηχανοκαλλιέργειας, δηλαδή, πριν από το 1940. Παρόλο που η αρχή έγινε, για διαφόρους λόγους δε σημειώθηκε μεγάλη πρόοδος προς αυτήν την κατεύθυνση.

Οικιστικές μελέτες

Η μελέτη των χωριών της περιοχής άρχισε αμέσως μετά την ολοκλήρωση της έρευνας, που σχετιζόταν με την καλλιέργεια και την εκμετάλλευση του εδάφους. Από την ομάδα μας, που εργαζόταν χωρισμένη σε ομάδες δύο ατόμων, μελετήθηκαν έντεκα χωριά, τα εξής: Αφισσού, Βουτιάνοι, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Καλύβια Θεολόγου, Κεφαλά, Κλαδά, Πλατάνα, Ζάγοβο, Σελλασία, Χρύσαφα και Κοκκινόραχη. Η Γκοριτσά και το εγκαταλελειμμένο, γειτονικό Πολύδροσο δε μελετήθηκαν. Επίσης, δεν επιχειρήσαμε να μελετήσουμε ούτε τη μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα, ούτε τις πολυάριθμες μάντρες της περιοχής. Οι μάντρες πάντως, συγκροτούνται από ένα τετράγωνο ανοικτό χώρο που περιβάλλεται από ένα χαμηλό τοίχο χτισμένο με πέτρες. Στεγασμένοι χώροι για τα ζώα βρίσκονται κατά μήκος της μιας ή και των δύο πλευρών του μαντρότοιχου. Ακόμη, συχνά βρίσκεται και μια κατοικία εκεί κοντά.

Σε κάθε χωριό έγινε προσπάθεια να ξεχωρίσουμε τα κτίρια με βάση τον τύπο και τη σχετικής τους ηλικία. Τα αποτελέσματα μεταφέρθηκαν σε χάρτες κλίμακας 1:5.000, οι οποίοι προήλθαν απ' αυτούς που μας παρεχώρησε η Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού για τις έρευνές μας. Όλα τα νέα κτίρια προστέθηκαν στους χάρτες. Συγχρόνως λάβαμε υπόψη και σημειώσαμε διάφορα κτίρια, όπως εκκλησίες, σχολεία, εμπορικές και βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Επίσης, έγινε χαρακτηρισμός χώρων και της κατάστασης καθενός από αυτούς. Όπου ήταν δυνατόν, σημειώσαμε και τον τόπο προέλευσης του νερού.

Από την προκαταρκτική μελέτη των οικιστικών στοιχείων, είναι ήδη φανερό, ότι τα παλιότερα σπίτια ήταν μονόροφα και ότι πολλά από τα διώροφα, χαρακτηριστικό στοιχείο πολλών χωριών σήμερα, χτίστηκαν κατά την περίοδο από το τέλος του 19ου μέχρι τις αρχές του 20ου αι. Πολλά σπίτια έχουν τώρα υποστεί αλλαγές, συχνά με την προσθήκη δωματίων, όπως κουζίνες και αποχωρητήρια, και άλλοτε με τον εκσυγχρονισμό της πρόσοψής τους. Το αποτέλεσμα αυτών των αλλαγών είναι, ότι η ηλικία και η ιστορία των κτιρίων γίνεται εξαιρετικά δύσκολη να καθοριστεί.

Μελλοντικές εργασίες

Τα αποτελέσματα της χαρτογράφησης που αφορούν στις χρήσεις της γης, πρέπει τώρα να συγκριθούν με άλλα δεδομένα. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται οι αγροτικές απογραφές των ετών 1971 και 1981, οι οποίες δεν ήταν ακόμη προσιτές όταν γραφόταν αυτή η σύντομη αναφορά, καθώς και οι αεροφωτογραφίες που λήφθηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960. Κατόπιν, η σύγχρονη εικόνα εκμετάλλευσης του εδάφους θα είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί μαζί με τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία, τις περιγραφές διαφόρων περιηγητών και τις ενθυμήσεις των γηραιοτέρων αγροτών, ως βάση για την ανασύνθεση των προτύπων αρχαιοτέρων εποχών. Προβλέπεται μία ακόμη τουλάχιστον, ερευνητική περίοδος στην ύπαιθρο, κατά την οποία ελπίζουμε να συνεχίσουμε και να επεκτείνουμε τις συνεντεύξεις που αρχίσαμε φέτος. Εάν αυτό γίνει δυνατό να πραγματοποιηθεί κατά τη χειμερινή περίοδο, ίσως μας δοθεί και η ευκαιρία να διερευνήσουμε τις μεθόδους μετανάστευσης των ζώων, που σχετίζονται με την ύπαρξη των μαντρών στην περιοχή. Η περισσότερη ερευνητική εργασία που μας απομένει, αφορά στις διάφορες ανθρώπινες εγκαταστάσεις. Πρέπει να γίνουν αναλύσεις των μαντρών, όσον αφορά στην τυπολογία τους και στο χώρο που εντάσσονται. Είναι φανερό ότι σήμερα οι μάντρες

είναι ένα χαρακτηριστικό της περιοχής. Τα αρχαιολογικά δεδομένα που έχουν προκύψει από την επιφανειακή έρευνά μας στο χώρο, δείχνουν ότι παρόμοιου τύπου εγκαταστάσεις ίσως ήταν πολύ διαδεδομένες στο παρελθόν.

Επίσης, πρέπει να μελετηθεί η πολεοδομική διάταξη των οικισμών λαμβάνοντας υπόψη τρεις βασικούς σκοπούς. Πρώτον, ότι είναι δυνατό να προχωρήσουμε σε γενικεύσεις για τη μορφολογική εξέλιξη των οικισμών κατά την τελευταία εκατονταετία και να συνδυάσουμε αλλαγές με την ιστορία του τοπικού πληθυσμού, την οποία έχουμε ανασυνθέσει με βάση τις δημοσιευμένες απογραφές. Δεύτερον, ότι ένα μικρό ποσοστό οικισμών θα επιλεγεί για λεπτομερέστερη μελέτη, με σκοπό όχι μόνο να ελέγξει τις γενικεύσεις που θα έχουν προκύψει από την ευρύτερη μελέτη του χώρου, αλλά και με την ελπίδα ότι θα μπορέσουμε να διαφωτίσουμε την παλιότερη ιστορία τους. Η διαδικασία αυτή θα περιλαμβάνει διεξοδική μελέτη μερίδας κτιρίων και τη συλλογή αφηγήσεων παρομοίων με αυτές της πεδιάδας του Έλους. Τρίτον, ότι θα γίνει προσπάθεια να συνδυαστούν τα αποτελέσματα της έρευνάς μας στο ύπαιθρο με αυτά που θα προκύψουν από τη μελέτη των βενετικών και οθωμανικών πηγών και των περιηγητικών κειμένων. Είναι λοιπόν φανερό ότι θα είναι απαραίτητες και άλλες επισκέψεις στην περιοχή που μελετούμε.

W. C. CAVANAGH - J. H. CROUWEL

Ζ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Καλαμάτας

Ο καταστροφικός σεισμός της 13ης Σεπτεμβρίου 1986 έπληξε καίρια και τα αρχαία του Μπενακείου Μουσείου. Το επιστημονικό και εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας μέσα σε ένα δεκαήμερο και κάτω από επικινδυνότατες συνθήκες κατέγραψαν, εγκιβώτισαν και μετέφεραν στο παλιό Μουσείο της Ολυμπίας τα εκτεθειμένα και αποθηκευμένα αρχαία του Μουσείου. Προστατευμένα με ξύλινο κάλυμμα παρέμειναν στη θέση τους τα ψηφιδωτά της Αγίας Τριάδας και Κορώνης, ο πίθος των Νιχωρίων και τα βαρύτερα λίθινα εκθέματα του ισογείου, ενώ άλλα λίθινα αντικείμενα μετακινήθηκαν στον κήπο του Μουσείου ή τοποθετήθηκαν μέσα στη μεγάλη λίθινη σαρκοφάγο.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Ολυμπία

Θεισόα

Η Ολλανδική Αρχαιολογική Σχολή συνέχισε την αρχαιολογική έρευνα στο λόφο Κάστρο Θεισόας (πρώην Λάβδα) της επαρχίας Ολυμπίας υπό τη διεύθυνση του καθηγητή G.J.M.J. te Riele με την επίβλεψη της Εφορείας (αρχαιολόγοι Σοφία Κασβίκη και Ζωή Κασσιανού, του προγράμματος ΕΟΚ-ΥΠΠΟ[1]).

Τρυπητή

Στους νοτιοανατολικούς πρόποδες του λόφου Κάστρο στη θέση Ρικιάς εντοπίστηκε, σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένος από το Δημ. Ηλιόπουλο του Γεωργίου-κάτοικο Τρυπητής, κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 2×0,55 μ., με επενδυμένες πλευρές και κάλυψη από μονοκόμματη, ορθογώνια πώρινη πλάκα. Κατά τον καθαρισμό του και την έρευνα των γύρω χωμάτων βρέθηκαν ελάχιστα μονόχρωμα όστρακα ύστερων ελληνιστικών χρόνων, μερικά κομμάτια από κεραμίδες και υπολείμματα ανθρώπινου σκελετού.

Καλυβάκια

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης κοινοτικού χώρου στη θέση Ματεσιώτη, για εγκατάσταση συνεταιριστικής αποθήκης, αποκαλύφθηκαν τάφοι ρωμαϊκών χρόνων: δύο κεραμοσκεπείς σε συνεχόμενη διάταξη, που περιείχαν από μία ακτέριστη ταφή, ενώ μεταξύ τους παρεμβάλλονταν δυο συμπιεσμένες κοίλες κεραμίδες, τοποθετημένες η μια πάνω στην άλλη με εφαπτόμενες τις εσωτερικές κοίλες επιφάνειες· κάτω από αυτές βρέθηκε πρακτικά ακέραιο σφαιρικό μόνωτο κύπελλο του 3ου αι. μ.Χ. (Π 4099, ύψ. 0,081 μ.). Ένας τρίτος αβαθής λάκκος, περίκλειστος από ασβεστολιθικές πέτρες, βρέθηκε ανατολικά των προηγούμενων. Περιείχε οστά και ανθρώπινο κρανίο, αναμοχλευμένα, καθώς και όστρακα από πήλινο κλειστό αγγείο που μερικώς συγκολλήθηκε και σώζει στον ώμο χαρακτές κυματοειδείς περιφέρειες (Π 4100).

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Αρσινόη Καλαμών

Σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από το χωριό στη θέση Χαλιάς σε διαπλάτυνση αγροτικού δρόμου με μηχάνημα αποκαλύφθηκε ορθογώνια λιθόπλινθος. Σε μικρής έκτασης καθαρισμό που έγινε αυθημερόν αποκαλύφθηκαν τρεις ορθογώνιοι τάφοι, σε μήκος τριών μέτρων περίπου, κεραμίδες και άφθονη κεραμική του 3ου αι. π.Χ. κυρίως.

Φιλιατρά

Στη θέση Στόμιον, 3 χλμ. περίπου βόρεια-βορειοδυτικά των Φιλιατρών, η Εφορεία[2] πραγματοποίησε δοκιμαστική έρευνα προκειμένου να κριθεί η τύχη του υπολοίπου υπό ανέγερση τμήματος οικοδομής ιδιοκτησίας Νιόβης Κ. Παπαβασιλείου, στο οποίο είχαν διακοπεί οι εργασίες το 1985[3], αλλά και για να διαπιστωθεί το μέγεθος της καταστροφής που τυχόν είχε προκληθεί στο ήδη οικοδομημένο τμήμα. Η ολιγοήμερη έρευνα, σε πρώτο τουλάχιστον στάδιο, επιβεβαίωσε και τεκμηρίωσε τις προ 25ετίας και πλέον μνημονευόμενες ενδείξεις, για κατοίκηση στη θέση[4]. Σε βάθος, μόλις 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχων, μέγ. πάχ. 0,60 μ., που ορίζουν τρεις οικιστικούς

1. BCH CXI (1987), σ. 632.

2. Στις εργασίες συμμετείχαν διαδοχικά οι πτυχιούχοι αρχαιολογίας Σοφία Κασβίκη και Ζωή Κασσιανού.

3. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 187.

4. AJA 73 (1961), σ. 134.

χώρους, ενώ κάτω από το επίπεδο μεσοελλαδικής ακτέριστης ταφής — σε δοκιμαστικό όρυγμα — φάνηκε τμήμα τοίχου πρωιμότερης φάσης[5]. Η χρήση του χώρου και στις τρεις περιόδους της εποχής του χαλκού πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη, και η συμπλήρωση της ανασκαφής κρίνεται απαραίτητη, αλλά εναποτίθεται στο μέλλον, όταν θα υπάρχουν ευνοϊκότερες προϋποθέσεις για απασχόληση ειδικευμένου εργατικού προσωπικού. Εντούτοις τα δεδομένα θα μελετηθούν για δημοσίευση.

Ψάρι Τριφυλίας

Το Φεβρουάριο του 1986 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποτύπωσης στο θολωτό τάφο 1 από τον αρχιτέκτονα Δημ. Ι. Κορρέ, ο οποίος κατέθεσε σειρά σχεδίων και σχετική έκθεση στην Εφορεία και αντιστοίχως στον ΕΟΤ, με χρηματοδότηση του οποίου εκτελέστηκαν οι εργασίες. Το φθινόπωρο, με λίγες διαθέσιμες πιστώσεις και για μικρό χρονικό διάστημα έγιναν συμπληρωματικοί καθαρισμοί και φωτογράφηση στο τυμβοειδές έξαρμα του δευτέρου θολωτού τάφου στο ύψωμα Μετσίκι, μόλις 100 μ. ανατολικά του πρώτου τάφου. Κατά τις εργασίες αυτές διαπιστώθηκε ότι πράγματι η είσοδος του τάφου αυτού είναι στραμμένη προς Ν. και το στόμιο έχει μήκος 3,60 μ. περίπου, υπολογιζόμενο από το μεγάλο μονοκόμματο ανώφλι που βρίσκεται στη θέση του. Στην επίχωση του στομίου βρέθηκε πρώιμη μυκηναϊκή κεραμική. Παράλληλα, συνεχίστηκε για λίγο και το κοσκίνισμα των χωμάτων της ανασκαφής του θολωτού τάφου 1, από το οποίο προήλθαν δύο πήλινα σφονδύλια, αιχμή βέλους από πυριτόλιθο, μερικά κατεργασμένα κομμάτια από οψιανό και πυριτόλιθο και πήλινο πηνίο.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ-ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Κάμπος Αβίας

Μετά από απόπειρα λαθρανασκαφής που έγινε στον από παλιά ανασκαμμένο θολωτό μυκηναϊκό τάφο[6], με συνέπεια να καταστραφεί μέρος του τοιχώματος της θόλου και περισσότερο το αντίστοιχο τμήμα του τύμβου από τη διάνοιξη τάφρου, βάθους 1,40 μ., η Εφορεία έκανε περίφραξη του μνημείου, δημιούργησε αποστραγγιστική τάφρο, τοποθέτησε σωλήνες για την απομάκρυνση των ομβρίων, και αντιστήριξε με ξυλοδοκούς τα σημεία στα οποία παραβιάστηκε το μνημείο.

Μάλθη Τριφυλίας

Για προστασία του τύμβου και των τοιχωμάτων του μοναδικού στη Μεσσηνία ακέραιου σωζομένου μυκηναϊκού θολωτού τάφου[7], στα πλαίσια δε προοπτικής οριστικής του στέγασης σύμφωνα με μελέτη που εκπονείται από το Υπουργείο Πολιτισμού, η Εφορεία κάλυψε προσωρινά τον τύμβο του μνημείου με φύλλα παχύτατου αγρονάυλον και το δρόμο του θολωτού τάφου με φύλλα τσίγκου.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΕΜΜ. ΧΑΤΖΗ

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ-ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ-ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Από τον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας (Άλτη) παραδόθηκαν τα ακόλουθα αρχαία: α) από την περιοχή ανατολικά του «Εργαστηρίου του Φειδία», ο φύλακας Π. Παναγόπουλος παρέδωσε χάλκινο φθαρμένο νόμισμα, μέγ. διάμ. 0,014 μ. (ΒΕ 245), β) από την περιοχή του Σταδίου ο επισκέπτης Ζαχ. Γεωργίου, κάτοικος Αθηνών, παρέδωσε βάση από πήλινο μελαμβαφές αγγείο κλασικών χρόνων (ΒΕ 275).

Άλλα αρχαία παραδόθηκαν και περισυλλέχθηκαν από τις ακόλουθες περιοχές.

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Τσιπιανά

Στη θέση Λιθαράκια βρέθηκε και παραδόθηκε από τον Νικ. Παπανικολάου τμήμα προϊστορικού εργαλείου από ψαμμίτη (ίσως σφύρα). Σώζεται σχεδόν το μισό κατά το πλάτος, με μέρος της «οπής στειλεώσεως». Μέγ. σωζ. μήκ. 0,072, μέγ. σωζ. πλ. 0,084, μέγ. πάχ. 0,048 μ. (Λ 2034).

Αρχαία Ήλιδα

α) Από τη θέση Παλιοκριθαριές, ο Δημ. Β. Σχίζας, κάτοικος του χωριού Πηγάδι, παρέδωσε πήλινα αγγεία, όστρακα αγγείων και θραύσματα από τερρα-

5. Οι συντηρητές Τ. Βασιλάρας και Σωκρ. Χριστόπουλος μερίμνησαν για την επιτόπου στερέωση-συντήρηση και αποκομιδή της μεσοελλαδικής ταφής που μεταφέρθηκε στο Μουσείο Ολυμπίας.

6. Στις εργασίες συμμετείχε η Ζ. Κασσιανού, πτυχιούχος αρχαιολογίας, και οι: Γ. Δρες, Τασία Σωρβανή, Άννα Πολογιώργη, Απ. Φωτόπουλος, ως ειδικευμένο εργατικό προσωπικό, όλοι εκπευδευόμενοι στα πλαίσια του προγράμματος ΕΟΚ-ΥΠΠΟ '86. Για τη φιλόπονη προσπάθεια συμμετοχής και συνεργασίας τους ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή.

7. M. Valmin, Swedish Mycenaean Expeditions, Lund 1938, σ. 209, εικ. 36.

κόττες, του τέλους 4ου αι. π.Χ. Τα αρχαία βρέθηκαν σε ταφικό πιθάρι (Π ί ν. 61 β), που καταστράφηκε από μηχάνημα στο κτήμα Κων. Γεωργιόπουλου. Αναφέρουμε ορισμένα από τα πιο χαρακτηριστικά ευρήματα:

Π 2603. Μελαμβαφής κώθων, του οποίου λείπει τμήμα της βάσης και η αψίδα της οριζόντιας λαβής. Ύψ. 0,08, διάμ. χείλους 0,097, μέγ. διάμ. σώματος 0,142 μ.

Π 2604. Μελαμβαφής κύλικα με χαμηλό πόδι (Π ί ν. 61 α), ελλιπής ως προς τμήμα του χείλους. Φέρει πεταλόσχημες λαβές που υψώνονται πάνω από το χείλος, με άκρα που κάμπτονται κατά ορθή γωνία προς τα πάνω. Ύψ. χωρίς τις λαβές 0,47, διάμ. στομίου 0,93, διάμ. βάσης 0,42 μ.

Π 2605. Άωτος κύαθος, ελλιπής κατά μικρό τμήμα του στομίου, με δακτυλιόσχημη βάση. Φέρει καστανέρυθρο, εξίτηλο γάνωμα. Ύψ. 0,48, διάμ. βάσης 0,50, διάμ. χείλους 0,89 μ.

Π 2606. Τμήμα από ανοικτό αγγείο με βάση, της οποίας ο εξωτερικός πυθμένας φέρει ομόκεντρους μελανούς κύκλους με τονισμένο το κέντρο. Φέρει επίσης καστανέρυθρο, εξίτηλο γάνωμα. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,68, διάμ. βάσης 0,59 μ.

Π 2607. Αρυβαλλόσχημο ληκύθιο, ελλιπές κατά το στόμιο και τη λαβή, ολόβαφο με καστανέρυθρο, εξίτηλο γάνωμα. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,52, διάμ. βάσης 0,26, μέγ. διάμ. σώμ. 0,34 μ.

Π 2608. Πήλινο ειδώλιο σε σχήμα πτηνού (Π ί ν. 61 β). Λείπουν τα πόδια και το κεφάλι. Μέγ. σωζ. μήκ. 0,86 μ.

Π 2609. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο από μήτρα, σε μετωπική στάση (Π ί ν. 62). Λείπει το κάτω τμήμα του κορμού και η αριστερή πλευρά. Η κεφαλή φέρει περίτεχνη κόμμωση που σώζει ίχνη επίθετου κίτρινου χρώματος. Το ένδυμα αφήνει ακάλυπτο τον αριστερό μαστό. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,235, μέγ. σωζ. πλ. 0,91 μ. Πηλός ερυθρωπός.

Π 2611. Τμήμα πήλινου γυναικείου ειδωλίου από μήτρα (Π ί ν. 62). Λείπει το κάτω τμήμα του κορμού, τα χέρια και το κεφάλι. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,118, μέγ. σωζ. πλ. 0,93 μ. Πηλός ερυθρωπός.

Μαζί με τα παραπάνω κτερίσματα του ταφικού πίθου παραδόθηκε και ακέραιος μολύβδινος σύνδεσμος, καθώς και τεμάχιο άλλου ομοίου.

β) Από τη θέση Πλάγια, νότια της λίμνης Ηρεμίας, του τεχνητού φράγματος Πηνειού, περισυλλέχθηκαν σε αυτοψία όστρακα υστεροκλασικών χρόνων μαζί με τμήματα από κεραμίδες λακωνικού τύπου, προερχόμενα από κατεστραμμένο κεραμοσκεπή τάφο (ΒΕ 258).

Κ α τ ά κ ω λ ο

Στη θέση Συκιά, στους ανατολικούς πρόποδες του λόφου του Αγίου Ανδρέα (Ποντικόκαστρο), περισυλλέχθηκε κεραμική πρωτοελλαδικών και ελληνικών χρόνων, που βρέθηκε στην ιδιοκτησία Θεοφίλη, από αυτοψία (ΒΕ 267).

Μ ο υ ζ ά κ ι

Από θέση εντός της κοινότητας, της οποίας το όνομα δε δηλώθηκε, παραδόθηκε πήλινο ακέραιο μόνωτο φιαλίδιο μυκηναϊκών χρόνων (ΥΕ ΙΙΙΑ-Β). Έχει δισκοειδή βάση, χείλος που νεύει ελαφρά προς τα έξω, και λαβή ταινιωτή με άκρα που εδράζονται πάνω στο χείλος. Εσωτερικά και εξωτερικά είναι ολόβαφο με καστανέρυθρη, εξίτηλη βαφή. Ύψ. 0,47, διάμ. βάσης 0,23, διάμ. χείλους 0,66 μ. (Π 4101).

Τ ρ υ π η τ ή

Από επιφανειακή περισυλλογή στη θέση Κάστρο βρέθηκαν και παραδόθηκαν από τον αγροφύλακα Τρυπητής Νικ. Δαλαβούρα τα παρακάτω αρχαία:

α) Δισκάριο από λεπτό έλασμα χαλκού σε σχήμα ανάγλυφου ρόδακα, ελλιπές, διαστ. 0,44 × 0,47 και πάχ. 0,004 μ. (Μ 1380).

β) Τμήμα ταινίας από έλασμα χαλκού με διακόσμηση ανάγλυφων σπειρών. Μέγ. σωζ. μήκ. 0,023, πλ. 0,014 μ. (Μ 1382).

γ) Χάλκινο σπειροειδές κόσμημα ακέραιο, σε σχήμα φιδιού, με τέσσερις περιελίξεις, που μειώνονται σταδιακά από τη βάση έως το κεφάλι του φιδιού. Μέγ. διάμ. 0,02, ύψ. 0,07 μ. (Μ 1385).

δ) Τμήμα από χάλκινο κόσμημα (περόνη;), που καταλήγει σε κεφάλι κύκνου ή φιδιού. Μήκ. 0,018, μέγ. σωζ. πλ. 0,014 μ. (Μ 1383).

ε) Χάλκινη κυλινδρική χάνδρα με ελαφρώς κυρτά τοιχώματα. Ύψ. 0,06 μ. (Μ 1386 α).

στ) Χάλκινος κρίκος, διάμ. 0,0144 μ. (Μ 1386 β).

ζ) Κεφάλι πτηνού ή φιδιού (ίσως τμήμα κοσμήματος) από συμπαγή χαλκό. Μήκ. 0,017 μ. (Μ 1384).

η) Τρία χάλκινα δακτυλίδια: ένα απλό, ελλιπές σε τμήμα της περιφέρειας μεγ. διάμ. 0,022 μ. (Μ 1387 γ), και δύο άλλα με κυκλική σφενδόνη, που διακοσμείται με χαρακτά θέματα, διάμ. 0,022 μ. (Μ 1387 α, β).

Από τον ίδιο παραδόθηκαν και τα ακόλουθα νομίσματα: δύο Ιονικού Κράτους, ένα φθαρμένο Γεωργίου Α', ένα χάλκινο ηλειακό περί το 271-191 π.Χ., διάμ. 0,0178 μ., και τρία χάλκινα ελληνικών χρόνων, φθαρμένα (ΒΕ 127).

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Χ ώ ρ α Τ ρ ι φ υ λ ί α ς

Από αυτοψία στον ελαιοπερίβολο ιδιοκτησίας

Στ. Αντωνοπούλου-Χαχή, νοτιοδυτικά του περιφραγμένου χώρου του Ανακτόρου του Νέστορος στον Άνω Εγκλιανό, περισυλλέχθηκε άφθονη κεραμική ΥΕ ΙΙΙΑ κυρίως περιόδου, που προήλθε από διαμόρφωση στο κτήμα (ΒΕ 274).

Π ε τ ρ ο χ ώ ρ ι Π υ λ ί α ς

Σε σημείο της αμμώδους παράλιας ζώνης νοτιοδυτικά του χωριού και βορειοδυτικά από τους πρόποδες του υψώματος Κούκουρας και του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς, από περιοδεία στην περιοχή, εντοπίστηκαν λείψανα θεμελίων κτιρίων των πρώιμων φάσεων της εποχής του χαλκού και περισυλλέχθηκε κεραμική κυρίως, πρωτοελλαδικών χρόνων (ΒΕ 276).

Π ε τ α λ ί δ ι

Στην ιδιοκτησία Δημ. Παναγόπουλου, νοτιοανατολικά της κοινότητας, στη θέση Καλάθι, όπου από καταστροφική επέμβαση που προκλήθηκε από διαμόρφωση με μηχάνημα, καταστράφηκαν θεμέλια κτιρίων υστερορωμαϊκών χρόνων, περισυλλέχθηκε σε αυτοψία άφθονη κεραμική της περιόδου. Στα σωρευμένα μπάζα βρέθηκε και πήλινο λυχνάρι, ελλιπές μόνο ως προς ένα τμήμα της μύξας που φέρει ανάγλυφη διακόσμηση ιχθυάκανθας και ψαριού, εκατέρωθεν του οποίου υπάρχουν δύο μικρές «οπές πληρώσεως». Ύψ. 0,031, μέγ. σωζ. μήκ. 0,010 μ. (ΒΕ 272). Από τον ίδιο χώρο πρισυλλέχθηκε και μικρό τμήμα από ψηφιδωτό δάπεδο, που αποτελείται από απλές έγχρωμες ψηφίδες (ΒΕ 273).

Μ ε θ ώ ν η

Κατά τη διάρκεια περιοδείας στην αμμώδη παράλια έκταση ανατολικά του φρουρίου της Μεθώνης, όπου υπάρχουν ορατά λείψανα ρωμαϊκών τοίχων, περισυλλέχθηκε κεραμική ρωμαϊκών χρόνων (ΒΕ 309).

ΝΙΚ. ΚΟΚΟΤΑΚΗ
ΓΕΩΡΓ. ΕΜΜ. ΧΑΤΖΗ

ΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

6η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στην 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά το 1986 υπηρέτησαν οι αρχαιολόγοι: Μαρία Λάζαρη, Αφέντρα Μουτζάλη, Διαμάντω Ρηγάκου, Κωνσταντίνα Σκαρμούτσου (με έδρα την Αρχαία Κόρινθο) και Ζωή Μυλωνά (με έδρα τη Ζάκυνθο). Η υπογράφουσα μεγάλο χρονικό διάστημα απουσίασε με εκπαιδευτική άδεια. Παρακολούθησε όμως τα παρακάτω συνεχιζόμενα έργα.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Καλάβρυτα

Αρχοντικό Παλαιολογίνας

Συμπληρωματικές εργασίες υποστύλωσης έγιναν και φέτος στο αρχοντικό της Παλαιολογίνας[1] που κρίθηκαν αναγκαίες, αφενός εξαιτίας της επιδείνωσης της κατάστασης του μνημείου, αφετέρου για να είναι δυνατή και ακίνδυνη η προσπέλαση στο εσωτερικό του κτιρίου, ώστε να ερευνηθούν επιπρόσθετα κάποια σημεία αμφισβητήσιμα στη μελέτη αποκατάστασης. Το έργο αποκατάστασης του μνημείου εντάχθηκε στα ΜΟΠ.

Βρόσταινα

Αρχοντικό Πασά

Κατά τη διάρκεια του χειμώνα και ύστερα από τις μεγάλες χιονοπτώσεις του Μαρτίου κατέρρευσε τμήμα της στέγης στο κεντρικό μέρος του αρχοντικού, συμπαρασύροντας εκτός από τους εσωτερικούς μεσότοιχους και τμήμα του εξωτερικού τοίχου που συνδέει τις δύο πτέρυγες του κτιρίου. Μετά από σειρά αυτοψιών με μηχανικούς της ΔΑΒΜΜ και την απόρριψη της περίπτωσης αποχαρακτηρισμού του κτιρίου λόγω επικινδυνότητος, που στην αρχή είχε φανεί αναπόφευκτος, έγιναν από την Εφορεία περιορισμένης έκτασης εργασίες, εξαιτίας έλλειψης πιστώσεων, καθαιρέσεις επικινδύνων τμημάτων και αντιστηρίξεις με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα της Εφορείας Μιχάλη Σταυρινού.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

Μέντζαινα

Βασιλική

Στερεώθηκαν τα πλακίδια του μεσοβυζαντινού δαπέδου του ναού από συνεργείο συντηρητών που διέθεσε η ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και σύμφωνα με μελέτη που συνέταξε ο Θ. Χριστόπουλος. Τα πλακίδια του δαπέδου καθαρίστηκαν προσεκτικά και στερεώθηκαν με νέο κονίαμα αποτελούμενο από θηραϊκή γη, άμμο, λευκό τσιμέντο και τουβλόσκονη.

ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Χλεμούτσι

Κάστρο

Συνεχίστηκαν οι αναστηλωτικές εργασίες στο Κάστρο και ειδικότερα στα παρακάτω μέρη: α) Έγινε στερέωση της τοιχοδομίας της θολωτής εισόδου του εξωτερικού περιβόλου και διαμόρφωση-αποκατάσταση του λιθόστρωτου, που οδηγεί από την είσοδο αυτή προς τον εσωτερικό περίβολο. Αποτυπώθηκαν τα τόξα που περιβάλλουν τις πύλες, ώστε να μελετηθεί η αποκατάστασή τους και η ανακατασκευή της κύριας πύλης του Κάστρου. β) Ολοκληρώθηκε η αποχωμάτωση της αίθουσας της θεωρούμενης από τον Α. Βόη ως νομισματοκοπείου. Επίσης, συνεχίστηκε η αποχωμάτωση και ανασκαφή του κεντρικού περιβόλου του μέσα Κάστρου. γ) Συνεχίστηκε η στερέωση, συμπλήρωση και αποκατάσταση του θόλου της αίθουσας Ε, έργο το οποίο άρχισε το 1985 μετά την ολοκλήρωση της αποχωμάτωσης του δαπέδου και την αποτύπωση του χώρου. δ) Συνεχίστηκε η στερέωση και αποκατάσταση ανοιγμάτων των αιθουσών περιμετρικά του κεντρικού περιβόλου, όπου τα μορφολογικά στοιχεία ήταν ασφαλή. ε) Μετά την αποχωμάτωση και καθαίρεση πρόσθετων κατασκευών στο δώμα της αίθουσας Α που συνετέλεσαν στη σημαντική ελάφρυνση του θόλου αφαιρέθηκε η ξύλινη υπο-

1. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 108.

στήλωση της αίθουσας που υπήρχε σε όλο το μήκος από τη δεκαετία του '60, γιατί η ξυλεία είχε τελείως καταστραφεί. Άρχισε η αποτύπωση του χώρου, ώστε να μελετηθεί ο τρόπος στερέωσης και αποκατάστασής του.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Π ο υ λ ά τ α

Ναός Αγίου Σπυρίδωνα

Μετά την έγκριση της μελέτης που εκπόνησε το 1985 ο αρχιτέκτονας της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ Δ. Ποζιόπουλος, έγινε η δημοπράτηση του έργου για τη στερέωση των λιθοδομών του Ναού Αγίου Σπυρίδωνα Πουλάτων[2]. Το 1986 η Εφορεία περιορίστηκε σε προκαταρκτικές εργασίες, καθαρισμό του χώρου εσωτερικά και εξωτερικά, καθαίρεση των επιχρισμάτων, αποξύλωση της στέγης, τοποθέτηση νέων πώρινων κλειδιών στα τόξα θυρών και παραθύρων. Οι εργασίες εκτελέστηκαν από τον τεχνίτη της Εφορείας Χρήστο Αρβανίτη και συνεργείο ντόπιων εργατών με την επίβλεψη της Διεύθυνσης Αναστήλωσης (Δ. Ποζιόπουλος - Ε. Δεληνικόλα).

Σ ο υ λ λ ά ρ ο ι

Ναός Αγίας Μαρίνας

Με χρηματοδότηση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του ναού και με την επίβλεψη της Εφορείας έγινε αντικατάσταση της στέγης του ναού που χτίστηκε το 1786, με παράλληλη υποστήλωση της ουρανίας καθώς και εργασίες αποκατάστασης του γυναικωνίτη.

Μ ε σ ο β ο ύ ν ι

Κωδωνοστάσιο Αγίας Παρασκευής

Από τον προσεισμικό ναό της Αγίας Παρασκευής σώθηκε μόνον το ελεύθερα τοποθετημένο στον χώρο κωδωνοστάσιο, χτισμένο σύμφωνα με εντοιχισμένη επιγραφή το 1880.

Ανήκει στον τύπο των πυργοειδών κωδωνοστασίων, όπως αυτά εξελίσσονται στο τέλος του 19ου αιώνα, και χαρακτηρίζεται από απλότητα και σωστές αναλογίες. Συνολικού ύψους 25 μ., διαιρείται σε τρία τμήματα: τη βάση, τον κορμό που περιλαμβάνει το κλιμακοστάσιο και, με την παρεμβολή ενός εξώστη, το τμήμα με τις καμπάνες και τρίτο τον ωοειδή τρούλο με ψηλό οκταγωνικό τύμπανο, που στέφει την όλη κατασκευή. Στην ανατολική πλευρά του έχει εντοιχιστεί ανθρωπόμορφο λιθανάγλυφο.

Με χρηματοδότηση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του ναού και την επίβλεψη της Εφορείας, έγιναν στερεωτικές εργασίες του τμήματος που φέρει τις καμπάνες και παρουσίαζε επικίνδυνες ζημιές· κατασκευάστηκε συγκεκριμένα σε κάθε μία από τις οκτώ κολόνες μανδύας από οπλισμένο σκυρόδεμα, αντικαταστάθηκαν οι διαβρωμένοι ελκυστήρες, αποκαταστάθηκαν τα επίκρανα και καλύφθηκαν οι εργασίες με νέα επιχρίσματα.

ΔΙΑΜΑΝΤΩ ΡΗΓΑΚΟΥ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Α γ ρ ί δ ι Α ι γ ι α λ ε ί α ς

Ναός Αγίου Νικολάου

Συνεργείο συντηρητών αποτελούμενο από τους Απόστολο και Αγγελική Θεοδωρακοπούλου, εργάστηκαν για τη στερέωση των τοιχογραφιών του βυζαντινού ναού του Αγίου Νικολάου.

Ο σταυρεπίστεγος ναός του Αγίου Νικολάου, γνωστό αλλά αδημοσίευτο μνημείο από παλιά (κήρυξη του 1923, βλ. Α. Καρακατσάνη - Θ. Σταθακοπούλου, Οδηγός Αχαΐας-Ηλείας, έκδ. Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος 1973, σ. 17), διατηρεί τον τοιχογραφικό του διάκοσμο στο Ιερό και στους πλάγιους τοίχους του κυρίως ναού. Συγκεκριμένα σώζονται, στην αψίδα η Παναγία Βλαχερνίτισσα με τους προσκυνούντες αγγέλους, οι ιεράρχες συλλειτουργούντες και το Άγιο Μανδήλιο. Στο μέτωπο εικονίζονται προφήτες στηθαίοι και στους πλάγιους τοίχους του Ιερού μετωπικοί ιεράρχες. Από την παράσταση της Ανάληψης της ανατολικής καμάρας σώθηκαν μόνο τμήματα με τη μορφή ενός αποστόλου, και στα ανατολικά, μέρος της Δόξας του Χριστού και των δύο αγγέλων που την κρατούν. Στην εγκάρσια καμάρα και στη δυτική δε σώθηκε διάκοσμος. Μόνο στις τριγωνικές επιφάνειες μεταξύ των θόλων διακρίνονται ίχνη παραστάσεων των Ευαγγελιστών. Στο βόρειο τύμπανο της εγκάρσιας καμάρας διατηρούνται σκηνές του βίου του αγίου Νικολάου. Μεγάλη παράσταση του αγίου ένθρονου στο κάτω τμήμα του βόρειου τοίχου ανήκει σε μεταγενέστερη τοιχογράφηση, πιθανώς του 18ου αι. Στο νότιο τύμπανο ταυτίζονται οι παραστάσεις της

2. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 32, Πίν. 347 α-β.

Έγερσης του Λαζάρου και της Σύναξης των Ασωμάτων. Στο κάτω μέρος του τυμπάνου υπάρχει ζώνη με προτομές ιαματικών αγίων. Ο τοιχογραφικός αυτός διάκοσμος ανήκει στο 13ο αι. και μετά τη συντήρησή του προτίθεται η υπογράφουσα να τον δημοσιεύσει.

Ο ναός είχε από παλιά υποστεί καθίζηση, με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται σημαντικές ρωγμές στην αψίδα και στους θόλους. Πριν από δέκα περίπου χρόνια και χωρίς την άδεια της Υπηρεσίας, ο ναός στερεώθηκε εξωτερικά με την προσθήκη αντηρίδων από μπετόν και την τοποθέτηση σιδερένιων ελκυστήρων, με συνέπεια την εξωτερική αλλοίωση του κτίσματος. Για τη στερέωση και αποκατάστασή του σήμερα απαιτείται αποτύπωση και αρχιτεκτονική μελέτη, την οποία προγραμματίζει η Εφορεία. Έτσι, η συντήρηση περιορίστηκε στη στερέωση και συγκράτηση της ζωγραφικής επιφάνειας μέχρι την εκτέλεση των κτιριακών εργασιών.

Παναγία Πλατανιώτισσα Αιγιαλείας

Έγιναν προσωρινές συγκρατήσεις και προμελέτη για την αποκατάσταση του τοιχογραφικού διακόσμου του μεταβυζαντινού ναού Παναγίας Πλατανιώτισσας.

Εργαστήριο συντήρησης

Σταδιακά οργανώνεται και εξοπλίζεται το εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας σε κτίριο νοικιασμένο για το σκοπό αυτό στην οδό Ηφαίστου στην Πάτρα. Κατά το 1986 συντηρήθηκαν οι εικόνες της μονής Αγίας Τριάδος Βούρας Αιγιαλείας, οι οποίες πρόκειται να εκτεθούν στο νέο Μητροπολιτικό Εκκλησιαστικό Μουσείου Αιγίου.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Κοντογενάδα

Ναός Αγίου Γεωργίου[3]

Ολοκληρώθηκε η αποτοίχιση της παράστασης της Δέησης από το νότιο τοίχο του ναού, προκειμένου να αποκαλυφθεί το παλιότερο στρώμα. Η τοιχογραφία μεταφέρθηκε για συντήρηση στο Μουσείο Ζακύνθου.

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Μουζάκι

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Κάτω από τα μεταγενέστερα κονιάματα εντοπίστηκαν ίχνη τοιχογραφιών. Μετά τον καθαρισμό αποκαλύφθηκαν μόνο στο βόρειο τοίχο αρκετά κατεστραμμένες οι εξής μορφές: στο χώρο του Ιερού ο άγιος Κήρυκος (;) και στον κυρίως ναό ο ασπασμός Πέτρου και Παύλου και ο άγιος Νικόλαος ολόσωμος. Πρόκειται για μεταβυζαντινές τοιχογραφίες καλής τέχνης.

Τις εργασίες καθαρισμού και συντήρησης εκτέλεσαν οι συντηρητές του Μουσείου Ζακύνθου Α. Μάνεση και Α. Ραζής.

Ναός Αγίου Νικολάου

Αντικαταστάθηκαν σαθρωμένα τμήματα του ξυλόγλυπτου τέμπλου του ναού (συντηρητής Δημ. Σταμίρης).

Παντοκράτορας

Ναός Σωτήρα

Ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός και η συντήρηση των τοιχογραφιών που βρέθηκαν κάτω από τα κονιάματα: στο βόρειο τοίχο τμήμα μετωπικού αδιάγνωστου αγίου και στο νότιο τοίχο τμήμα πτυχολογίας όρθιας μετωπικής μορφής (συντηρητές Α. Μάνεση, Α. Ραζής).

Κάστρο

Ναός Σωτήρα

Από τον ανατολικό τοίχο της μεσαίας αψίδας του παραπάνω βυζαντινού ναού αποτοιχίστηκε τμήμα τοιχογραφίας σε δύο στρώματα. Μετά το διαχωρισμό των δύο στρωμάτων και τον καθαρισμό διακρίνονται στο νεότερο στρώμα (διαστ. 1,25 × 1 μ.) ίχνη από πτυχολογία μορφής και διακοσμητικό θέμα, ενώ στο παλιότερο (0,24 × 0,10 μ.) μόνο διακοσμητικό θέμα.

Εργαστήριο Μουσείου Ζακύνθου

Συντηρήθηκαν οι παρακάτω εικόνες: α) από Μουσείο Ζακύνθου: τρεις, β) από ναούς Ζακύνθου: τριάντα δύο, γ) ιδιωτικές: δέκα (συντηρητές: Μαρία Ρουσέα, Μαρίνα Ραζή, Άννα Μάνεση, Αντ. Ραζής, Δημ. Σταμίρης).

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

3. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 113-114.

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Π ά σ τ ρ α

Ναός Αγίων Αναργύρων

Στην κοινότητα Πάστρας εντοπίστηκαν τα ερείπια της βυζαντινής μονής των Αγίων Αναργύρων. Από το ναό σώζονται μόνον ο ανατολικός και δυτικός τοίχος σχεδόν σε όλο τους το ύψος. Πρόκειται για μονόχωρο, μικρών διαστάσεων (8,20×4,40 μ.) κτίσμα, θεμελιωμένο πάνω σε βράχο, που στεγαζόταν με δίριχτη στέγη. Η αψίδα του είναι ημικυκλική και έχει στενή φωτιστική θυρίδα. Η τοιχοδομία του είναι αργολιθοδομή με ακανόνιστη χρήση κεραμιδιών. Ιδιαίτερα επιμελημένα είναι τα ελαφρά οξυκόρυφα πώρινα τόξα της εισόδου και της αψίδας του ιερού. Στο δυτικό τοίχο πάνω από την είσοδο έχει σχεδιαστεί στο κονίαμα ένα μικρό ισοσκελές τρίγωνο, ενώ στην αετωματική απόληξη του δυτικού τοίχου σώζεται η βάση του τοξωτού μονόλοβου κωδωνοστασίου.

Κατά την ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε το Σεπτέμβριο του 1986, αποκαλύφθηκε η κτιστή Αγία Τράπεζα του ναού, καθώς και το κτιστό τέμπλο που σώζεται μέχρι 0,40 μ. ύψος. Από το ναό περισυλλέχθηκαν πώρινα μέλη από τα ημικυκλικά τόξα των ανοιγμάτων, καθώς και ένα χάλκινο νόμισμα του 14ου αι., που βρέθηκε μέσα στο Ιερό κάτω από τον τοίχο του τέμπλου, που είχε καταπέσει.

Ο ναός, όπως διαπιστώθηκε από τα σπαράγματα τοιχογραφιών που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή, πρέπει να ήταν κατάγραφος.

Σήμερα σώζονται μόνον οι τοιχογραφίες του ανατολικού τοίχου σε αρκετά κακή κατάσταση. Στην κόγχη της αψίδας η Θεοτόκος στον τύπο της Νικοποιού κρατάει το μετάλλιο, όπου παριστάνεται ο Χριστός Εμμανουήλ. Αριστερά και δεξιά της δύο ημίσωμοι σεβίζοντες αρχάγγελοι με κατάκοσμη στολή και σκήπτρο. Στον ημικύλινδρο της αψίδας 4 συλλειτουργούντες ιεράρχες (Γρηγόριος ο Θεολόγος-Βασίλειος-Ιωάννης ο Χρυσόστομος και αδιάγνωστος) παριστάνονται ανά δύο εκατέρωθεν της Αγίας Τράπεζας με λειτουργικά σκεύη.

Στο δεξιό ποδαρικό της αψίδας διακρίνεται μορφή αρκετά εξίτηλη, καθισμένη σε κατάκοσμο θρόνο και στραμμένη προς τα αριστερά, προφανώς η Παναγία από την παράσταση του Ευαγγελισμού. Στο αριστερό ποδαρικό, τμήμα παράστασης (Άκρα Ταπείνωση;) απ' όπου σώζεται μόνον η μία κεραία του σταυρού, η λόγχη και το κεφάλι του Ιωάννου του Θεολόγου, που συνοδεύεται από σχετική επιγραφή. Η παράσταση αυτή ανήκει σε μεταγενέστερη φάση τοιχογράφησης του ναού. Τέλος, στο μέτωπο της αψίδας σώζονται ίχνη από πολυπρόσωπη παράσταση, πιθανώς από την Ανάληψη.

Τεχνοτροπικά οι παράστασεις του ναού των Αγίων Αναργύρων θα μπορούσαν να ενταχθούν στην τέχνη του τέλους του 13ου αι.

Η Εφορεία έκρινε σκόπιμη την αποτοίχιση των παραπάνω τοιχογραφιών δεδομένου ότι ήταν εντελώς εκτεθειμένες στις καιρικές συνθήκες και είχαν ήδη αρκετά καταστραφεί.

Τις εργασίες ανέλαβαν οι συντηρητές του Μουσείου Ζακύνθου με υπεύθυνη τη Μ. Ρουσέα. Τα αποτοιχισμένα τμήματα μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Ζακύνθου, όπου και θα συντηρηθούν.

ΔΙΑΜΑΝΤΩ ΡΗΓΑΚΟΥ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ-ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Κάστρο Αγίου Γεωργίου

Πραγματοποιήθηκε ο ετήσιος καθαρισμός του κάστρου από τη βλάστηση, τοποθετήθηκαν προστατευτικές σχάρες σε ανοίγματα δεξαμενών και έγινε υποστύλωση του αριστερού τμήματος της πρώτης εισόδου του Κάστρου, όπου είχαν δημιουργηθεί επικίνδυνες ρωγμές.

Καθαρισμοί έγιναν επίσης και σε άλλα μνημεία του νησιού: ναός Παναγίας των Ρόγγων, ναός Αγίας Παρασκευής Λεπέδων, μονή Αγίων Φανέντων Σάμης, ναός Αγίων Αναργύρων Πάστρας και ναός Αγίου Γεωργίου Κοντογενάδας.

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Κάστρο

Πραγματοποιήθηκε ο ετήσιος καθαρισμός του κάστρου Ζακύνθου και παράλληλα διαμορφώθηκε ο χώρος της ενετικής πυριτιδαποθήκης και του διοικητηρίου. Επίσης, άρχισε αποχωμάτωση και ανασκαφική έρευνα στο βυζαντινό ναό του Σωτήρα. Τα συμπεράσματα της ανασκαφής θα δοθούν μετά την ολοκλήρωσή της.

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Π ά τ ρ α

Οδός Γερμανού 136 (οικόπεδο Γ. Καραλή)

Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου και σε βάθος 2 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του δρόμου αποκαλύφθηκε καμαροσκεπές κτίσμα ορθογώνιας κάτο-

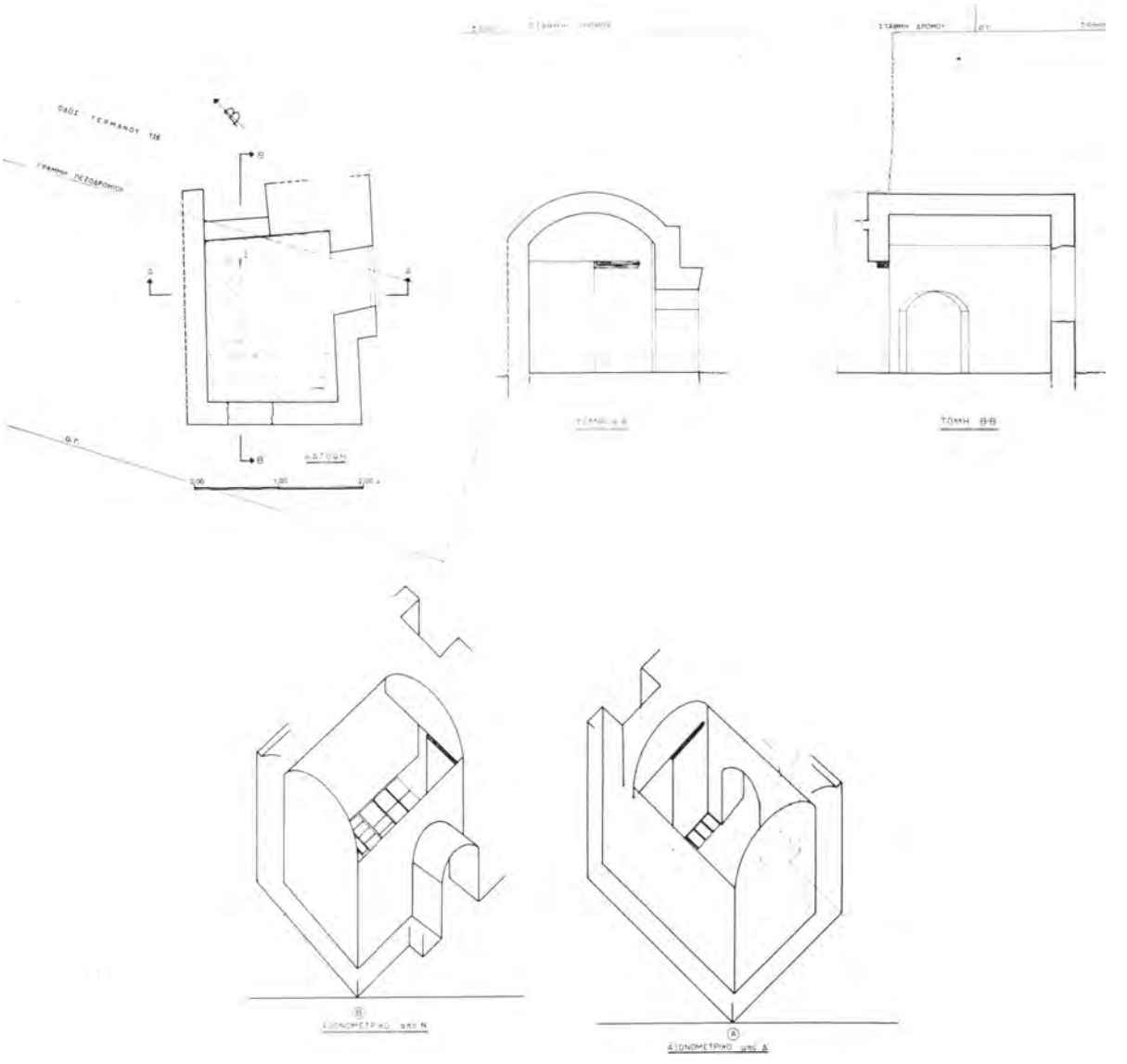

Σχέδ. 1. Πάτρα. Οδός Γερμανού 136. Μεσαιωνικό θολωτό κτίσμα. Κάτοψη, τομές και αξονομετρικά από Ν. και Δ.

ψης (μήκ. 2,80, πλ. 2,04 και ύψ. 2,10 μ.) (Σ χ έ δ. 1).

Οι τοίχοι του είναι χτισμένοι από λίθους, πήλινες πλάκες και συνδετικό κονίαμα. Για την κατασκευή της ημικυλινδρικής καμάρας χρησιμοποιήθηκαν ξυλότυποι, όπως αποδεικνύουν τα ίχνη τους στο κονίαμα της οροφής.

Στη νότια πλευρά του, τοξωτό άνοιγμα από καλοπελεκημένους πωρολίθους αποτελεί την κύρια είσοδο, ενώ το άνοιγμα της ανατολικής πλευράς οδηγούσε πιθανώς σε δεύτερο θάλαμο. Οι τοίχοι εσωτερικά καλύπτονται από ασβεστοκονίαμα και το δάπεδο αποτελείται από τετράγωνες (0,23 × 0,23 μ.) και ορθογώνιες (0,23 × 0,15 μ.) οπτοπλίνθους. Στο εσωτερικό βρέθηκαν διάσπαρτα οστά και ελάχιστα όστρακα.

Το κτίσμα, προφανώς ταφικό, ανήκει σε σύνολο παρόμοιων κτισμάτων που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών στα γειτονικά οικόπεδα: Ν. Ρόδη (οδός Αγίου Δημητρίου 81), Δ. Αγαλιώτη (οδός Γερμανού 134), ΣΕΠ (οδός Γερμα-

νού 80) και Δ. Αϊβαλή (Βότσαρη 56 και Γερμανού 142)[4].

ΔΙΑΜΑΝΤΩ ΡΗΓΑΚΟΥ

Μ έ ν τ ζ α ι ν α

Χριστιανικό κοιμητήριο

Η φετινή ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε ανατολικά και βόρεια της μεσοβυζαντινής βασιλικής[5] κι έφερε στο φως άλλους έντεκα τάφους (Τ56-Τ66), που εντοπίστηκαν 1,50 μ. πιο ψηλά από το κατά χώραν σωζόμενο δάπεδο του ναού. Όλοι οι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι και τους κάλυπταν επίπεδες λιθόπλακες εγκάρσια τοποθετημένες, εκτός από τη λακκοειδή κεραμοσκεπή ταφή 61. Εννέα τάφοι (Τ56, Τ57, Τ58, Τ59, Τ60, Τ61, Τ62, Τ63, Τ64) έχουν προσανατολισμό Δ.-Α. και δύο (Τ65, Τ66) είναι προσανατολισμένοι ΒΔ.-ΝΑ. Κάθε τάφος περιέχει σκελετό ενός νεκρού. Σε όλους τους τάφους οι νεκροί βρέθηκαν εκτάδην. Ανακομιδή υπήρχε μόνο στον τάφο 59, όπου μέσα σε αγγείο τοποθετημένο στο δυτικό του όριο υπήρχαν οστά προηγούμενης ταφής. Ακτέριστες ήταν έξι ταφές (Τ57, Τ60, Τ61, Τ63, Τ65, Τ66), ενώ στις υπόλοιπες (Τ56, Τ58, Τ59, Τ62, Τ64) βρέθηκαν: χάλκινο δακτυλίδι στον τάφο 56, δύο ευτελή χάλκινα σκουλαρίκια και δύο χάλκινα δακτυλίδια στον τάφο 58, από ένα χάλκινο δακτυλίδι στους τάφους 59 και 62 και ένα χάλκινο σκουλαρίκι στον τάφο 64.

ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ

4. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 117-118· 32 (1977): Χρονικά, σ. 71-72· 33 (1978): Χρονικά, σ. 79-80 και 37 (1982): Χρονικά, σ. 59.
5. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 111 και 40 (1985): Χρονικά, σ. 148.

Θ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΒΟΙΩΤΙΑ

Θεσπιές

Η έβδομη περίοδος επιτόπιας εξέτασης ήταν μια προσπάθεια «περιορισμένων αντικειμενικών σκοπών». Άλλες υποχρεώσεις —με σημαντική μεταξύ τους τον εορτασμό στο Καίμπριτζ της εκατονταετηρίδας της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής, τον περασμένο Απρίλιο— κατέστησαν δύσκολη την οργάνωση πλήρους αντιπροσώπευσης του Καίμπριτζ αυτή τη χρονιά. Αποφασίστηκε, λοιπόν, ότι μόνον το Μπράντφορντ θα συμμετείχε με πλήρη σύνθεση κάτω από τη διεύθυνση του J. L. Bintliff, και ο A. M. Snodgrass θα ερχόταν να συνενωθεί με την ομάδα για μια περίοδο στο μέσο της διάρκειας της εργασίας. Η διάρκεια αυτή υπολογίστηκε σε τρεις εβδομάδες. Η ερευνητική αποστολή ενισχύθηκε φέτος με την παρουσία του καθηγητή B. E. Davies (Γεωλογικές Επιστήμες, Μπράντφορντ), που εκτέλεσε ορισμένες εξετάσεις εδάφους, που ίσως αποδειχθούν μεγάλης σημασίας στο να καταδειχθεί αν υπάρχουν συστηματικές διαφορές της σύστασης του εδάφους μεταξύ σημείων μέσα στη γνωστή τοποθεσία, σε μικρή απόσταση από αυτή, και αρκετά μακριά της. Επίσης, ο C. Slaughter (Κοινωνικές Επιστήμες, Μπράντφορντ), συνοδευόμενος από μια ομάδα Ελλήνων μεταπτυχιακών φοιτητών, συνέχισε τη μελέτη των σημερινών κοινοτήτων της περιοχής, και της οικονομικής τους βάσης.

Ο πρώτος και κύριος αντικειμενικός στόχος που έπρεπε να επιτευχθεί ήταν η συμπλήρωση της εξέτασης της τοποθεσίας των αρχαίων Θεσπιών, που άρχισε στο δεύτερο μέρος της περιόδου 1985 από την ομάδα του Μπράντφορντ. Αποδείχθηκε ότι αυτό ήταν ακόμη πιο επίπονη δουλειά από ό,τι προβλέπαμε πέρυσι. Με τους σημερινούς μας υπολογισμούς, το συνολικό εμβαδόν της κατοικούμενης περιοχής (στο ύστερο τμήμα της κλασικής ελληνικής περιόδου τουλάχιστον) πλησίαζε τα 140 εκτάρια και πάνω από το μισό έμενε ακόμη να εξεταστεί.

Πιστεύουμε ότι, τουλάχιστον στην περιοχή της Μεσογείου, αυτή είναι η μεγαλύτερη αστική περιοχή που ερευνήθηκε ποτέ με τέτοιο βαθμό έντασης. Οι ομάδες επιτόπιας έρευνας εκτέλεσαν την επιχείρηση σε δύο στάδια. Στο πρώτο στάδιο κάλυψαν ολόκληρη την επιφάνεια της περιοχής με μια σειρά κανονικών διατομών, 50 × 60 μ., αποκομίζοντας όποια κεραμικά ευρήματα θα ήταν χρήσιμα στη χρονολόγηση της κατοίκησης της περιοχής. Το δεύτερο στάδιο αποτέλεσε η εντατική καταγραφή σειράς δειγμάτων μικρότερης επιφάνειας, 30 × 10 μ., σχεδιασμένης, ώστε να δώσει ένα ακριβές μέτρο της συνολικής πυκνότητας ευρημάτων.

Ο J. W. Hayes, με τη βοήθεια εκπαιδευμένων μελών της ομάδας Μπράντφορντ, πέτυχε να εξετάσει ένα μεγάλο τμήμα των κεραμικών ευρημάτων από τα δύο αυτά στάδια της επιχείρησης. Ως αποτέλεσμα, είναι ήδη δυνατό να παράγουμε χάρτες που παριστάνουν την επέκταση, τη σύμπτυξη και τις αλλαγές της τοποθεσίας της πόλης των Θεσπιών μέσα σε περίοδο 2.500 ετών. Οι χάρτες αυτοί έχουν ως πρότυπο τους χάρτες που παρήχθησαν το 1985 για τις μικρότερες τοποθεσίες της Αλιάρτου και της Άσκρας. Στην παράσταση αυτή δεν περιελήφθησαν οι προϊστορικές περίοδοι, οι οποίες αντιπροσωπεύτηκαν κυρίως από ένα πολύ πυκνό πυρήνα οστράκων της νεολιθικής ή πρώτης εποχής του χαλκού από την τοποθεσία Μαγούλα.

Αφετηρία όλης της διερεύνησης της τοποθεσίας στάθηκε η αναγνώριση, από αεροφωτογραφίες της περιοχής, μιας μικρής πολυγωνικής έγκλεισης. Αυτή οριοθετείται κατά προσέγγιση από σύγχρονα μονοπάτια, βρίσκεται στο κέντρο της περιοχής, όπου υπάρχει πυκνή διασπορά οστράκων, και καλύπτει 12-15 εκτάρια. Τα όρια του πολυγώνου αυτού δείχνουν, σε πολλά σημεία τους, ίχνη της γραμμής των τειχών της πόλης στην πρόσφατη περίοδο της αρχαιότητας: αυτά είναι τα τείχη που διέλυσε ο P. Jamot το 1899 για να ανασύρει τους παλιούς δομικούς λίθους που έφεραν επιγραφές και είχαν ξαναχρησιμοποιηθεί στην ανέγερση των τειχών αυτών.

Γεωφυσική ερευνητική εργασία από τον C. Gaffney επιβεβαίωσε την παρουσία θεμελίων τειχών κάτω από την επιφάνεια. Οι παλιοί περιηγητές, που είδαν βέβαια τα τείχη αυτά όρθια ακόμη, θεώρησαν ότι σημείωναν το κέντρο της αρχαίας πόλης· οι ίδιοι όμως αναφέρουν συχνά την έκταση των ερειπίων προς Α. της έγκλεισης, που έτσι φαίνεται ότι αποτελούσε μια επέκταση εκτός των αρχικών τειχών.

Η δική μας αναπαράσταση δίδει αρκετά διαφορετικά αποτελέσματα. Αρχικά, ο χάρτης που σχεδιάσαμε για την υστερορωμαϊκή εποχή (4ος έως 6ος αι. μ.Χ.) (Σχέδ. 1) επιβεβαιώνει με εντυπωσιακή σαφήνεια ότι η πολυγωνική έγκλειση χρονολογείται στην περίοδο αυτή. Το σύνολο των υστερορωμαϊκών οστράκων που μπορούν να διαγνωσθούν με βεβαιότητα, δείχνεται από τελείες για σύνολα μέχρι έξι όστρακα για κάθε διατομή. Εκεί όπου το σύνολο ήταν μεγαλύτερο από έξι όστρακα, ο αριθμός εκ-

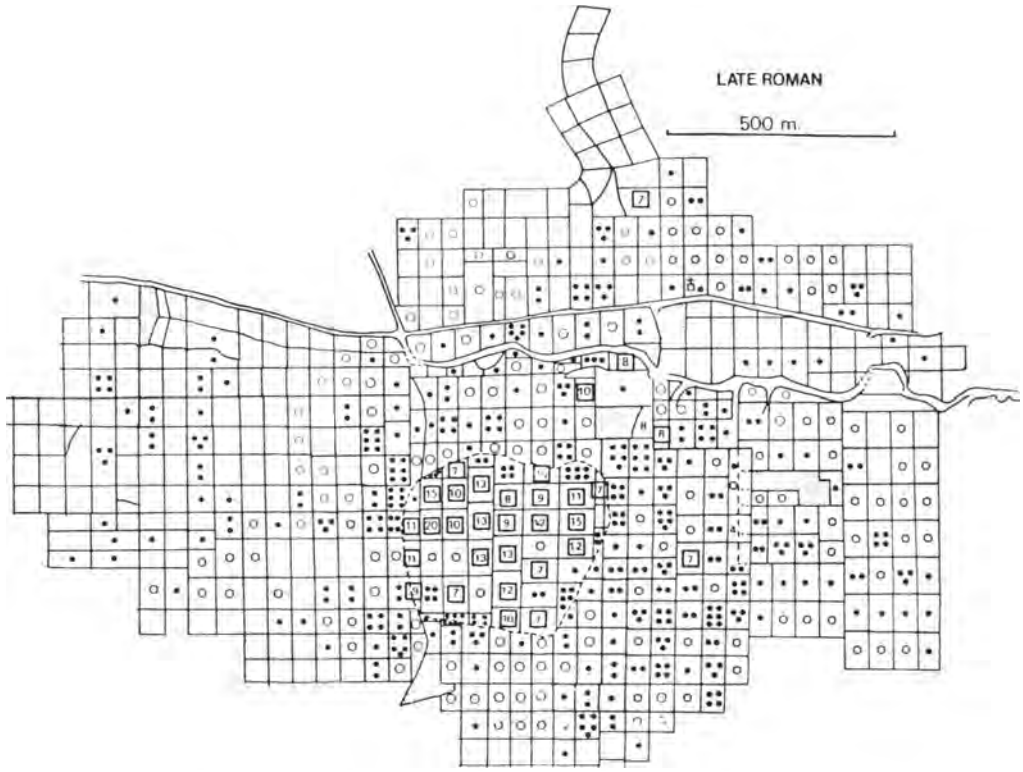

Σχέδ. 1. Βοιωτία. Χάρτης των αρχαίων Θεσπιών στην υστερορωμαϊκή εποχή.

φράζεται με ψηφία. Από 30 περιπτώσεις της δεύτερης ομάδας για την περίοδο αυτή, οι 25 βρίσκονται μέσα στο πολύγωνο και άλλες στην εξωτερική του πλευρά, αλλά πολύ κοντά του. Η κύρια έμφαση κατοίκησης εκτός των τειχών είναι πράγματι προς Α. και η τάση αυτή ενισχύεται ιδιαίτερα κατά τη βυζαντινή περίοδο, τα επιφανειακά ευρήματα της οποίας επαυξάνονται από τα διατηρηθέντα ίχνη αρκετών εκκλησιών (βλ. παρακάτω). Είναι σαφές ότι τα ορατά αυτά ερείπια οδήγησαν τους περιηγητές στο να εντοπίσουν τον κύριο οικισμό. Συνέβη όμως κάτι παρόμοιο και στις παλιότερες περιόδους και ιδιαίτερα στην περίοδο ακμής των Θεσπιών;

Στο χάρτη της κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής περιόδου (Σ χ έ δ. 2) μεγάλο μέρος της προηγούμενης σαφήνειας εξαφανίζεται. Η καταμέτρηση των διαγνωστικών κεραμικών ευρημάτων δίνει σύνολα ακόμη υψηλότερα από την προηγούμενη και καλύπτει πολύ μεγαλύτερη έκταση. Αξιοσημείωτες θετικές διαφορές είναι: πρώτα, μια σημαντική επέκταση, βόρεια της χαράδρας Καναβάρι και του σύγχρονου δρόμου, που δε διατηρείται στην ύστερορωμαϊκή εποχή· και μια υψηλή συγκέντρωση ευρημάτων δυτικά και βορειοδυτικά του πολυγώνου.

Αρνητικές διαφορές: δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι το ίδιο το πολύγωνο υπήρξε περιοχή ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένη, ούτε ότι η οικοδομημένη περιοχή επεκτεινόταν αρκετά ανατολικά του πολυγώνου. Γνωρίζουμε αρκετά καλά (από το Θουκυδίδη IV 133, και άλλες πηγές) ότι οι Θεσπιές του 5ου αι. ήταν ήδη περιτειχισμένη πόλη, αλλά δεν είμαστε ακόμη σε θέση να μαντέψουμε πού ήταν χτισμένα τα τείχη αυτά. Δικαιούμεθα εντούτοις να κάνουμε μια αρνητική πρόβλεψη: τα κλασικά τείχη είναι απίθανο να ακολουθήσουν τις γραμμές των τειχών της κατοπινής πολυγωνικής έγκλεισης. Όχι μόνον είναι το εμβαδόν της έγκλεισης αυτής πάρα πολύ μικρό, αλλά και μια ανασκαφή (αδημοσίευτη ακόμη) της Εφόρου Κλασικών Αρχαιοτήτων Βοιωτίας, Δρος Αγγελικής Ανδρειωμένου το 1981 προσέφερε επιβεβαιωτικές ενδείξεις. Είμαστε ιδιαίτερα ευγνώμονες στη Δρα Ανδρειωμένου για τις πληροφορίες που μας έδωσε για την ανασκαφή αυτή, η οριοθέτηση της οποίας είναι σταθερή σε μορφή ενός ανοικτού ορύγματος, που κατευθύνεται από Α.-Δ. και εκτείνεται μέχρι την εσωτερική πρόσοψη του τείχους του πολυγώνου στο μέσον της ανατολικής τους πλευράς (θέση 2 στο Σ χ έ δ. 3). Η ανασκαφή αυτή έφερε στο φως τάφους, τα χρονολογήσιμα ευρήματα των οποίων ανήκαν στη αρχαϊκή και την

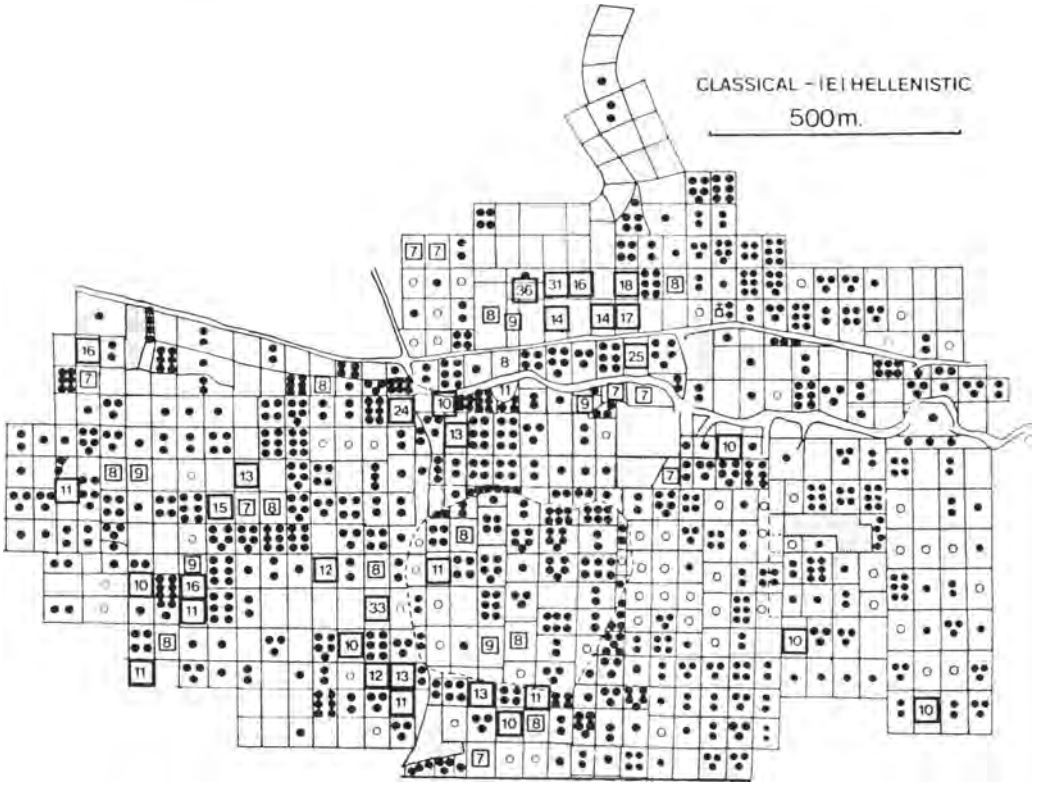

Σχέδ. 2. Βοιωτία. Χάρτης των αρχαίων Θεσπιών στην κλασική και ελληνιστική εποχή.

ελληνιστική περίοδο. Αυτό αποτελεί βάσιμη εκ πρώτης όψεως ένδειξη ότι, τουλάχιστον στις δύο αυτές περιόδους, η θέση αυτή βρισκόταν έξω από την οικοδομημένη περιοχή.

Το μάλλον άτακτο αποτύπωμα της κατοίκησης της κλασικής περιόδου ίσως εξηγείται εν μέρει από το γεγονός ότι η διασπορά των γεωμετρικών και αρχαϊκών οστράκων, αν και πολύ αραιότερη, ήταν απλωμένη σε έναν αριθμό θέσεων βόρεια του ποταμού, καθώς και δυτικά, βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά του πολυγώνου. Όπως άλλες νεοδημιουργούμενες πόλεις, οι Θεσπιές της πρότερης ιστορικής περιόδου φαίνεται ότι είχαν τη μορφή μιας διασποράς γειτονικών οικισμών.

Στο μεταξύ, ο A. M. Snodgrass διεξήγαγε μια αποτύπωση των ορατών αρχιτεκτονικών ερειπίων, τα αποτελέσματα της οποίας εμφανίζονται περιληπτικά στο Σχέδιο 3, και θα περιγραφούν εδώ σε συντετμημένη μορφή. Η περιγραφή αυτή συνοδεύεται από μια σειρά φωτογραφιών, που διατίθενται για μελέτη σε κάθε ενδιαφέρομενο.

Στη γραμμή των τειχών του πολυγώνου, τα αξιοσημείωτα αρχιτεκτονικά τεμάχια σημειώνονται στις θέσεις 1, 4, 5, 6, 7 και 9 στο Σχέδιο 3, και άλλοι δομικοί λίθοι σημειώνονται με σταυρούς. Στα ερείπια αυτά περιλαμβάνονται εντοιχισμένοι σπόνδυλοι κιόνων, με ραβδώσεις ή χωρίς ραβδώσεις, δομικοί λίθοι τοίχων και περιστόμιο φρέατος, καθώς και μαρμάρινοι ορθοστάτες και ένας τοιχοβάτης λίθος. Ένα μεγάλο κτίριο-ναός πρέπει να υπήρχε κοντά στις θέσεις 5-6. Πολλά από τα τεμάχια αυτά βρίσκουν ένα terminus ante quem στην ανέγερση του τείχους, που τα ξαναχρησιμοποίησε αφομοιώνοντάς τα.

Η τοποθεσία της ανασκαφής του 1981 που αναφέραμε παραπάνω σημειώνεται στο χάρτη με τη θέση 2. Η θέση 10, ευρισκόμενη στη διακλάδωση δύο μονοπατιών, δείχνει μία σειρά δομικών λίθων στην αρχική τους θέση, εκτεινόμενη για τουλάχιστον 6 μ. Λαμβανομένου υπόψη ότι κείται εκτός του πολυγώνου προς Δ., παρέχει μια ένδειξη της επέκτασης της δόμησης προς αυτή την κατεύθυνση, πιθανώς κατά τους κλασικούς χρόνους. Στη θέση 11 υπάρχει μια διασπορά τεσσάρων λίθινων φατνωμάτων από λεπτό λευκό μάρμαρο, παρόμοιων μεταξύ τους, τα οποία μοιάζουν μετακλασικά. Άλλη συγκέντρωση εντοιχισμένων δομικών λίθων εμφανίζεται μακριά προς ΒΑ. στη θέση 12, ενώ στη θέση 16 βρίσκεται η μόνη από τις τρεις σωζόμενες γέφυρες του ποταμού Καναβάρι, η οποία φέρει ενσωμα-

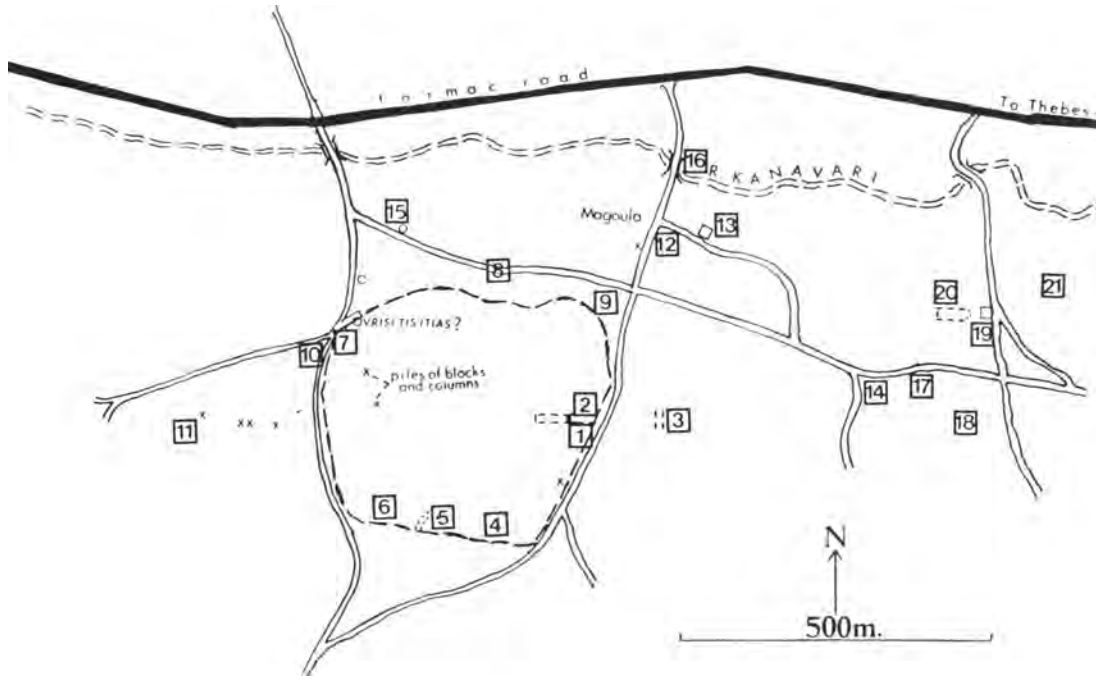

Σχέδ. 3. Βοιωτία. Τοπογραφικό της ευρύτερης περιοχής των αρχαίων Θεσπιών με αποτύπωση των ορατών αρχιτεκτονικών στοιχείων.

τωμένους αρχαίους δομικούς λίθους· αυτή θα πρέπει να είναι η «αρχαία γέφυρα» που αναφέρει ο H. Ulrichs στην αρχή της περιγραφής του των Θεσπιών, το 1844.

Στις θέσεις 3, 13 και 20 προς Α. βρίσκονται τα εκτεταμένα ερείπια τριών από τις βυζαντινές εκκλησίες που επισημάναμε παραπάνω. Στη θέση 3 ο C. Heron προέβη το 1985 σε γεωφυσική εξέταση, η οποία δείχνει ότι ο σωζόμενος, όρθιος τοίχος βρίσκεται στο άκρο μιας μεγάλης κατασκευής, προφανώς κόγχης ναού, ενώ τα ερείπια στη θέση 20 δείχνουν ολόκληρο το σχέδιο ενός τέτοιου ναού.

Εντούτοις, η πιο ενδιαφέρουσα θέση, από μια άποψη, είναι η 13, η οποία βρίσκεται δίπλα σε ένα εικονοστάσι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και δείχνει την πλήρη κατώτατη στρώση ενός κτίσματος σε σχήμα Π. Η στρώση αυτή έχει γίνει αποκλειστικά με αρχαίους δομικούς λίθους.

Έγινε επίσης προσπάθεια να ταυτιστούν τα ερείπια των εκκλησιών αυτών με τα περιγραφόμενα από τους παλιούς περιηγητές. Ο Ulrichs αναφέρει τέσσερις εκκλησίες: μία από αυτές είναι του Αγίου Ιωάννη και πρέπει να είναι αυτή της θέσης 13· δύο ακόμη πρέπει να ταυτίζονται με τις περιγραφόμενες παραπάνω στις θέσεις 3 και 20, ενώ τα θεμέλια της τέταρτης πιθανώς να είναι στη θέση 21, όπου σώζεται μόνο μία μεγάλη επίπεδη επιφάνεια από τσιμέντο και τούβλο.

Οι περιηγητές αναφέρουν επίσης πλούσιες πηγές, που η αναγνώρισή τους παρουσιάζει προβλήματα. Είναι σαφές ότι μερικές από αυτές δεν υπάρχουν πια. Η «Μεγάλη Βρύση» του Ulrichs τοποθετείται από τον ίδιο στα βόρεια του ναού του Αγίου Ιωάννη, όπου τίποτα τέτοιο δε φαίνεται σήμερα· αλλά η «Βρύση της Ιτιάς», σε κάποια απόσταση, αντίθετα προς το ρεύμα του ποταμού (δηλαδή προς Δ.), μπορεί να ήταν είτε στη θέση 8, όπου κάτι που μοιάζει με αρχαία χτισμένη πρόσοψη πηγής είναι ορατό νότια του μονοπατιού, είτε στο σημείο ενός τεράστιου σωζόμενου πηγαδιού, στην εξωτερική πλευρά της βορειοδυτικής γωνίας του πολυγώνου, κοντά στη θέση 7.

Υπάρχουν και άλλες αξιοσημείωτες συγκεντρώσεις δομικών λίθων στον ανατολικό τομέα, αλλά μπορεί να βρίσκονται σε κάποια απόσταση από το αρχικό σημείο χρησιμοποίησης τους. Μια σειρά εντοιχισμένων δομικών λίθων και τεμαχίων κιόνων οριοθετούν τη νότια πλευρά του μονοπατιού προς Α. από ένα άλλο εικονοστάσι στη θέση 14, και στη θέση 17 υπάρχει ένας εξαίρετος μαρμάρινος ορθοστάτης, 1,08 × 0,88 μ., με ένα καλοδιατηρημένο ιωνικό περίζωμα γύρω στη βάση του. Τα τεμάχια αυτά θα μπορούσαν να είχαν ενσωματωθεί σε μια εκκλησία, κατεστραμμένη τώρα. Ένα άλλο στοιχείο που εμφανίζεται, χαρακτηριστικό της ύστερης αρχαϊκής ή βυζαντινής δομικής πρακτικής της περιοχής,

παρατηρείται στις θέσεις 13 και 18: δομικοί λίθοι από ορθοστάτες έχουν αναποδογυριστεί και στηριχθεί στις μικρότερες πλευρές τους με σκοπό να ενσωματωθούν σε μεταγενέστερους τοίχους. Μια σειρά τεσσάρων τέτοιων αναποδογυρισμένων ορθοστατών είχε σημειωθεί λίγο έξω από τον αρχαιολογικό χώρο της Άσκρας το 1985· σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, φαίνεται ότι οι δομικοί λίθοι είναι ξαναχρησιμοποιημένοι ορθοστάτες από τους κλασικούς χρόνους. Τέλος, στη θέση 19 ένα αχρηστευμένο συντριβάνι, πιθανώς από την τουρκοκρατία, έχει ενσωματωμένους αρκετούς αρχαίους μαρμάρινους δομικούς λίθους.

Η άλλη κύρια περιοχή δραστηριότητας της αποστολής του 1986 βρίσκεται αρκετά μίλια προς Β., στην περιοχή της αρχαίας Αλιάρτου και κατά μήκος της νότιας άκρης της λεκάνης της Κωπαΐδας. Πρόσφατη εργασία της ομάδας υδρογραφικής μηχανικής του Μονάχου πρότεινε τη θεωρία ότι, για μεγάλη περίοδο στην αρχαιότητα, το ύψος των υδάτων της λίμνης Κωπαΐδας κάτω από κανονικές συνθήκες δεν υπερέβαινε την υψομετρική καμπύλη των 94,5 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας και ότι επομένως η λίμνη ήταν πολύ μικρότερη από ό,τι ήταν το 19ο αι., όταν άρχισε η σύγχρονη επιχείρηση αποξήρανσης.

Άρα, οι άτλαντες της αρχαιότητας, βασισμένοι στην εικόνα της περιοχής από τους περιηγητές του 19ου αι., έχουν υπερεκτιμήσει το εμβαδόν της επιφάνειας της λίμνης κατά την ίδια διαφορά.

Σκοπός μας ήταν να ελέγξουμε το συμπέρασμα αυτό με επιτόπια έρευνα και συγχρόνως να προσθέσουμε ένα μεγάλο τμήμα στη γνωστή περιοχή της αρχαίας Αλιάρτου. Το αποτέλεσμα ήταν εντυπωσιακό: η «βασική» πυκνότητα οστράκων παρέμενε πολύ υψηλή για αρκετή απόσταση όσο προχωρούσαμε προς Β. μέσα στη λεκάνη, πολύ πέρα από το σημείο όπου είχαμε σταματήσει το 1981, όταν πιστέψαμε ότι είχαμε φθάσει στην αρχαία αιγιάλιο γραμμή. Κατόπιν, μεταξύ των υψομετρικών καμπυλών 95 και 94,5 μ., μειώθηκε απότομα, σχεδόν στο μηδέν. Θεωρούμε το φαινόμενο αυτό ως επιβεβαίωση των συμπερασμάτων της γερμανικής ομάδας, στα οποία κατέληξε εξετάζοντας άλλου είδους ενδείξεις σε άλλο σημείο της λεκάνης. Άλλο ένα αποτέλεσμα της ανακάλυψης αυτής είναι η σημαντική αύξηση της μέχρι τώρα θεωρούμενης μικρής καλλιεργήσιμης περιοχής της αρχαίας Αλιάρτου. Όσο για πραγματικούς αρχαιολογικούς χώρους, λίγοι μικροί χώροι βρέθηκαν λίγο πριν από το χείλος της λεκάνης. Είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι ένας από τους χώρους αυτούς χρονολογείται από τη γεωμετρική και την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, και επομένως μπορεί να προστεθεί στους άλλους δύο που ανακαλύφθηκαν το 1985. Και οι τρεις βρίσκονται περίπου σε ευθεία γραμμή ανατολικά της Αλιάρτου. Η ακρόπολη της Αλιάρτου, που είναι γνωστό από παλιά ότι κατοικείτο την ίδια περίοδο, αποδεικνύεται έτσι ένας χώρος από μια σειρά μικρών οικισμών κατά μήκος της νότιας πλευράς της Κωπαΐδας.

Απομένουν τρεις περίοδοι επιτόπιας έρευνας για την επίτευξη του αρχικού μας σκοπού, της διεξαγωγής επιτόπιας έρευνας επί δέκα χρόνια. Τα σχέδιά μας για τις τρεις αυτές περιόδους εκτίθενται στη συνοδεύουσα αίτηση αδείας για το 1987.

Η εργασία μας θα ήταν αδύνατο να γίνει χωρίς τη συνεχή υποστήριξη της Βρετανικής Ακαδημίας και της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής. Επαναλαμβάνουμε τις ευχαριστίες μας στη Δρα Ανδρειωμένου της Θ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων για την ενθάρρυνση που μας πρόσφερε, και προς τη συνεχώς αυξανόμενη ομάδα ειδικών επιστημόνων που βοηθούν το έργο μας.

J. L. BINTLIFF - A. M. SNODGRASS

ΑΛΙΑΡΤΟΣ

Κάτω από την επίβλεψη των R. A. Tomlinson, H. M. Tomlinson και της P. A. Tomlinson πραγματοποιήθηκε χωρογράφηση με ισοϋψείς καμπύλες της αρχαιολογικής τοποθεσίας της Αλιάρτου.

Αυτή περιέλαβε ένα σχέδιο λίθο προς λίθο των ερειπίων του ναού της Αθηνάς και του διπλανού ορθογώνιου κτίσματος, που είχαν ανασκαφεί από τον R. P. Austin το 1928. Τα ερείπια έχουν μερικώς καλυφθεί από τη βλάστηση και χρειάζονται καθαρισμό, αλλά οι περισσότερες πέτρες είναι ορατές, αν και επήλθε κάποια φθορά από την εποχή της ανασκαφής από τον Austin. Θα προταθεί μια νέα ερμηνεία της χρήσης του βοηθητικού κτίσματος και της σχέσης του με το ιερό.

Δύο τμήματα της αρχαίας πόλης, το ένα στη χαμηλότερη επέκταση του αρχικού οικισμού, ιδίως στα νότια της ακρόπολης, και το άλλο πάνω στην ίδια την ακρόπολη, χρησιμοποιήθηκαν από τον ομότιμο καθηγητή Γεωλογίας του Πανεπιστημίου του Μπέρμιγχαμ D. G. Griffiths για τη δοκιμή ενός νέου συστήματος ειδικής αντίστασης, που ανέπτυξε ο ίδιος. Η διαφορά μεταξύ των δύο τμημάτων συνίσταται στο ότι η χαμηλότερη επέκταση έχει πιθανότατα σχετικά αξιόλογα αλλά απλά κτίσματα, ενώ η ακρόπολη (όπως φαίνεται από τη γειτονική, αλλά αδημοσίευτη ανασκαφή από το Θ. Σπυρόπουλο), έχει περίπλοκα ερείπια διαφόρων περιόδων. Μια προκαταρκτική ανάλυση των συλλεχθέντων στοιχείων με το νέο σύστημα δημιουργεί την πεποίθηση, ότι τα στοιχεία αυτά θα δώσουν χρήσιμες πληροφορίες για τα κτίσματα και τα τείχη, που δεν είναι ορατά στην επιφάνεια του εδάφους.

R. A. TOMLINSON

ΙΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η ΙΑ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΛΕΥΚΑΝΤΙ

Κατά την τελευταία περίοδο της ελληνοαγγλικής έρευνας στο νεκροταφείο της Τούμπας, που τη διηύθηναν οι υπογράφοντες, αποκαλύφθηκαν έντεκα ακόμη τάφοι και έξι πυρές.

Τα όρια του νεκροταφείου πιθανώς να επεκτείνονται και πέρα από την περιοχή που ανασκάφηκε, προς Β. και ΒΑ. Βρέθηκαν δύο λακκοειδείς τάφοι ασυνήθιστου μεγέθους, από τους οποίους ο ένας περιείχε δύο ανθρώπινες ταφές και ο άλλος δύο σκελετούς αλόγων. Δύο άλλες ταφές είχαν εξαιρετικής τέχνης χρυσά κοσμήματα, ενώ σε μια ακόμη βρέθηκαν στοιχεία που δείχνουν σχέσεις με τη Μέση Ανατολή, όπως ένας σκαραβαίος, μία λεκάνη, ένα αγγείο φαγεντιανής σε σχήμα ροδιού και ένας δακτυλιόλιθος φαγεντιανής φτιαγμένος σε μήτρα.

Βρέθηκαν αρκετές παιδικές ταφές, καθώς και μία ταφή σε τεφροδόχο αττικού τύπου. Το διαταραγμένο περιεχόμενο μιας ταφής και ίσως περισσότερων, απέδωσε τεμάχια αρκετών αγγείων καλής ποιότητας από αττικά και τοπικά εργαστήρια. Από αυτά, μια πυξίδα έφερε στη μια όψη της παράσταση πλοίου, που συνοδευόταν από πτηνά και ψάρια.

Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ - Μ. R. POPHAM

ΙΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το έργο της Εφορείας και οι αρμοδιότητές της δεν άλλαξαν κατά το 1986. Από πλευράς διοίκησης και διαχείρισης ο φόρτος εργασίας δεν παραλλάσσει από τις άλλες Εφορείες: άδειες οικοδομών, έγγραφα, εντάλματα κ.ά. Η διαφοροποίηση προέρχεται από το καθαρά αρχαιολογικό έργο, το οποίο για την Εφορεία της Λαμίας είναι και μεγάλο, αλλά και άκρως ενδιαφέρον, αν σκεφθεί κανείς ότι η Εφορεία είνα μια από τις νεότερες και ο χώρος αρμοδιότητάς της ατελώς ερευνημένος. Το έργο που συντελέστηκε και συντελείται, είναι πέραν από αυτό που θα μπορούσε να απαιτηθεί από το τόσο λίγο προσωπικό της και τις πιστώσεις που της διατέθηκαν. Οι περιγραφόμενες λοιπόν δραστηριότητες είναι αποτέλεσμα αφοσίωσης, αυτοθυσίας και μόχθου του προσωπικού, που όχι μόνο δεν αυξήθηκε, αλλά μειώθηκε κατά δύο άτομα από αυτό που διέθετε το 1985[1].

ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Συνεχίστηκε η τακτοποίηση της αρχαιολογικής αποθήκης στη Λαμία και καταβλήθηκε προσπάθεια στο πλαίσιο των πιστώσεων που μας διατέθηκαν, να εξοπλιστεί καλύτερα το εργαστήριο συντήρησης.

Εξάλλου, έγιναν οι απαραίτητες ενέργειες για τη μεταφορά της αρχαιολογικής αποθήκης Αταλάντης, που μέχρι τότε στεγαζόταν σε νοικιαζόμενο μικρό ακατάλληλο χώρο στο ισόγειο διώροφης κατοικίας. Έτσι, μας παραχωρήθηκε από τη Μητρόπολη Αταλάντης ασφαλές κτίριο, ιδιοκτησίας της Αποστολικής Διακονίας, αντί μικρού συμβολικού ποσού. Το κτίριο καθαρίστηκε και βάφτηκε με μικρή δαπάνη, μόνο για υλικά, από τους μόνιμους εργάτες της Εφορείας. Εκεί, οργανώθηκε χώρος για εργαστήριο, γραφείο και αποθήκη και μεταφέρθηκαν όλα τα ευρήματα της Λοκρίδας (όστρακα, αρχιτεκτονικά κ.ά.), που φυλάγονταν πριν στη μικρή αποθήκη που προαναφέρθηκε.

Έγινε τακτοποίηση του υλικού σε ξύλινα κιβώτια και ράφια ντέξιον και άρχισε η καταγραφή των λίθινων, που φυλάγονται εκεί.

Καθαρίστηκαν και συντηρήθηκαν τα ευρήματα των ανασκαφών του 1986 και μερικά παλιότερων ετών.

Με γοργό ρυθμό συνεχίστηκε η συντήρηση των μεταλλικών ευρημάτων παλιότερων ετών, που κινδύνευαν από αφανισμό, αλλά και των πρόσφατων από τις ανασκαφές του 1986.

Καθαρίστηκε και συντηρήθηκε μεγάλος αριθμός νομισμάτων και μεταφέρθηκαν στο Νομισματικό Μουσείο για ταύτιση.

Έγινε καταγραφή των ευρημάτων, φωτογράφηση, συμπλήρωση και ενημέρωση του φωτογραφικού αρχείου ανασκαφών και κινητών ευρημάτων.

Στο πλαίσιο του προγράμματος της ΕΟΚ για την καταπολέμηση της ανεργίας, προσελήφθη ως σχεδιάστρια η Ένζα Μώρη, η οποία ασχολήθηκε με τη σχεδίαση πολλών αρχαιολογικών αντικειμένων.

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός και η συντήρηση ψηφιδωτών δαπέδων, που είχαν αποκολληθεί στο παρελθόν από διάφορες ανασκαφές.

Άρχισε και συνεχίζεται ο έλεγχος των βιβλίων της βιβλιοθήκης της Εφορείας και η τακτοποίησή τους κατά θέματα. Εμπλουτίστηκε εξάλλου και με νέα συγγράμματα και περιοδικά, είτε από δωρεές είτε με αγορά από τις σχετικές πιστώσεις του ΥΠΠΟ.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Λαμία

Οδός Όθωνος (έργα ΔΕΥΑΛ)

Κατά τη διάνοιξη χάνδακα κατά μήκος της οδού Όθωνος στο πλαίσιο των έργων κατασκευής αποχετευτικού έργου ομβρίων υδάτων από το Δήμο Λαμίας, βρέθηκε τμήμα του αρχαίου τείχους της Λαμίας, το οποίο έβαινε κάθετα προς το χάνδακα με κατεύθυνση Β.-Ν., στο ύψος του αριθ. 43-45 της οδού Όθωνος, και εκτεινόταν και πέρα από τα όρια εκσκαφής. Το κεντρικό τμήμα του ήταν από παλιά μερικά κατεστραμμένο, λόγω διέλευσης από εκεί του παλιού αγωγού.

Το ευρεθέν τμήμα σώζεται κατά την ανατολική πλευρά σε ύψος τεσσάρων δόμων (συνολ. ύψ. 1,80 μ.) και κατά τη δυτική σε ύψος έξι δόμων (συνολ. ύψ. 3,40 μ.). Το τείχος είχε πλάτος 2,95 μ. και ήταν χτισμένο με ορθογώνιες λαξευτές λιθοπλίνθους δρομικά τοποθετημένες κατά το ισόδομο σύστημα στις δύο όψεις και στο εσωτερικό είχε γέμισμα από πέτρες. Μερικές από τις πλίνθους είχαν αναθύρωση. Το τείχος εδραζόταν σε βάθος 2,20 στην ανατολική πλευρά και 4,70 μ. στη δυτική πλευρά του, πάνω σε αμμουδερό στρώμα.

Τα ελάχιστα άβαφα όστρακα που συγκεντρώθηκαν από τις επιχώσεις, δεν είναι επιδεκτικά χρονολόγησης. Η τοιχοποιία του όμως, που είναι όμοια και συνέχεια των τμημάτων του τείχους που ανασκάφηκαν στο παρελθόν σε γειτονικά οικόπεδα, μας επιτρέπει τη χρονολογική ένταξη του τμήματος

1. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 153.

που περιγράφηκε στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.[2].

Οδός Όθωνος 38

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Αθανασίου, κατά τις εργασίες θεμελίωσης νέας οικοδομής, βρέθηκε στη βορειοδυτική γωνία του, σε βάθος 2 μ. από τη στάθμη του σύγχρονου δρόμου, μέσα σε φερτές ύλες (μπάζα), το κάτω τμήμα πίθου γεμάτου με όστρακα, αγγεία και καμένα οστά ζώων.

Τα αγγεία που προήλθαν από τη συγκόλληση των οστράκων και εκείνα που βρέθηκαν ακέραια, είναι τα εξής: α) δύο μελαμβαφείς ακέραιοι λύχνοι του τέλους του 3ου αι. π.Χ.[3], β) πινάκιο ακέραιο, τύπου «οξύβαφου» του 2ου αι. π.Χ.[4], γ) τρία άβαφα χυτροειδή ελλιπή, από συγκόλληση οστράκων του 1ου αι. π.Χ.[5], δ) πέντε ελλιπείς πρόχοι από συγκόλληση οστράκων χρονολογούμενες στην περίοδο 1ου-3ου αι. μ.Χ.[6], ε) ελλιπές μόνωτο αγγείο (πρόχους) των μέσων του 3ου αι. μ.Χ.[7], ζ) ελλιπής όλπη από συγκόλληση.

Στον υπόλοιπο χώρο του οικοπέδου δε διαπιστώθηκαν άλλες αρχαιότητες. Ο πίθος προφανώς χρησιμοποιήθηκε ως αποθέτης.

Οδός Αβέρωφ 14

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Θ. Τοπάλη, κατά την εκσκαφή για την ανέγερση νέας οικοδομής, βρέθηκε στο βόρειο τμήμα του, τμήμα του αρχαίου τείχους της πόλης, που διασχίζει το οικόπεδο από Α.-Δ. και συνεχίζεται κάτω από την όμορη οικοδομή. Το τείχος σώζεται σε μήκος 8,80, ύψος μέχρι τρεις δόμους, δηλαδή 1,50 και έχει πλάτος 1-1,50 μ. Είναι κατασκευασμένο από ορθογώνιες λαξευτές λιθοπλίνθους, μερικές από τις οποίες φέρουν αναθύρωση. Η όλη κατασκευή εδράζεται στο βράχο σε ύψος 0,50 μ. πάνω από τη σημερινή στάθμη του δρόμου.

Η ανασκαφή δεν απέδωσε κινητά ευρήματα ή χαρακτηριστικά όστρακα. Από την τοιχοδομία πάντως και από άλλα παρόμοια δείγματα χρονολογημένα, που έχουν βρεθεί στη Λαμία, εξάγεται το συμπέρασμα ότι το τείχος μπορεί να χρονολογηθεί ευρύτερα μέσα στους ελληνιστικούς χρόνους.

Κάστρο Λαμίας

Τον Οκτώβριο του 1986 συνεργείο της Εφορείας εγκαταστάθηκε στο κάστρο Λαμίας για να παρακολουθεί τις εργασίες ανάπλασης και διαμόρφωσης του χώρου και να επεμβαίνει έγκαιρα για τη διάσωση των αρχαίων που έρχονταν στο φως, κατά τη διάρκεια των εκσκαφών του συνεργείου των αναδόχων του έργου. Οι εργασίες ανάπλασης συνίστανται: α) στην αναπαλαίωση του οθωνικού Στρατώνα, ο οποίος μελλοντικά θα χρησιμοποιηθεί ως Αρχαιολογικό Μουσείο, που θα στεγάσει τα αρχαία από το Νομό Φθιώτιδας, β) στην κατασκευή υπαίθριου θεάτρου, γ) στη δημιουργία κυλικείου στην πυριτιδαποθήκη του κάστρου και δ) στη φύτευση και διαμόρφωση χώρων περιπάτου και καθιστικών κ.ά.

Οι εργασίες εκτελούνται μετά από απόφαση του ΥΠΠΟ, που εκδόθηκε μετά από γνωμοδότηση του ΚΑΣ.

Ως γνωστόν το κάστρο της Λαμίας ταυτίζεται με την αρχαία ακρόπολη, η οποία σήμερα διατηρεί τη μεσαιωνική και μεταβυζαντινή της οχύρωση σε καλή κατάσταση. Στη βάση της παραπάνω οχύρωσης διακρίνονται σε πολλά σημεία, τμήματα των αρχαίων τειχών του 5ου αι. π.Χ. και της ελληνιστικής εποχής. Στο παρελθόν είχαν διενεργηθεί δοκιμαστικές τομές, που απέδειξαν ότι ο χώρος της Ακρολαμίας είχε κατοικηθεί τουλάχιστον από την εποχή του χαλκού[8].

Μετά λοιπόν την εσπευσμένη εγκατάσταση των συνεργείων του εργολάβου, η Εφορεία μας έδρασε και δρα «πυροσβεστικά» στο χώρο.

Το χειμώνα του 1986 έγιναν οι παρακάτω εργασίες στο χώρο:

1. Με αφορμή τη διαπλάτυνση και βάθυνση του κεκλιμένου επιπέδου-διαδρόμου, που οδηγεί από τη βόρεια πύλη του κάστρου προς τον εντός αυτού χώρο, αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν οικοδομικά λείψανα νεότερης εποχής (τουρκοκρατίας;), των οποίων όμως η ταύτιση λόγω της περιορισμένης έκτασης του ανασκαπτόμενου χώρου ήταν αδύνατη. Τα υλικά δομής των τοίχων όλων των κατασκευών είναι πέτρα, κεραμίδι και ισχυρό κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Τα όστρακα και τα άλλα κινητά ευρήματα είναι νεότερα (μεταβυζαντινά και νεότερα). Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν αποθηκευτικοί κτιστοί σιροί και ένας αγωγός κτιστός, με κατεύθυνση Δ.-Α. (Πίν. 63 α).

2. Διαμορφώθηκε και καθαρίστηκε η παλιά τομή που είχε ανοιχθεί στα δυτικά του κτιρίου του

2. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 187· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 519.

3. Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας 1980, Π 2150, σ. 91, 135, πίν. 58.

4. Ό.π., Π 1350, σ. 158, πίν. 58.

5. Agora V, 1959, Group F, F 83, σ. 19, πίν. 3.

6. Ό.π., M 39, σ. 88, πίν. 18 και L 24, σ. 76, πίν. 16.

7. Ό.π., Group K, σ. 58 κ.ε., πίν. 14, K 97-103.

8. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 519-520.

στρατώνα[9] με την καθετοποίηση των παρειών και την απομάκρυνση των επιχώσεων, που με τα χρόνια είχαν καλύψει τμήμα της. Σκοπός της συνέχισης των εργασιών στην τομή αυτή είναι η αποτύπωση της στρωματογραφίας και η εξάντληση των αρχαιολογικών αποθέσεων μέχρι το στέρεο έδαφος.

Μέχρι το τέλος του 1986 ασχοληθήκαμε μόνο με την αποκάλυψη και τον καθαρισμό των τοίχων, που είχαν βρεθεί κατά τη διάρκεια της παλιάς ανασκαφής (Π ί ν. 63 β).

3. Στο χώρο της μεγάλης αίθουσας του κτιρίου του στρατώνα, κατά τις εκσκαφές για την κατασκευή ενίσχυσης της στατικής του κτιρίου, βρέθηκε τμήμα τοίχου σχεδόν σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο του στρατώνα, μήκ. 0,88-1,35, πλ. 1,42 και ύψ. 0,56 μ. Ήταν χτισμένος με πέτρες και κεραμίδια χωρίς συνδετικό υλικό. Η ανώτερη επιφάνεια του τοίχου βρίσκεται σε βάθος 1,42 από το κατώφλι του στρατώνα και ο τοίχος εδράζεται σε βάθος 1,80-1,98 μ. από το ίδιο σημείο, σε επίχωση. Μεταξύ των δόμων του τοίχου βρέθηκαν όστρακα με εφυάλωση.

Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

Οδός Βασακάρη και Καλλιδρόμου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών του Δήμου Λαμίας για τη διαμόρφωση πλατείας, αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση σχεδόν Α.-Δ., οικοδομημένου από ορθογώνιες πώρινες πλίνθους. Σωζόταν σε μέγιστο ύψος δύο δόμων και σε μήκος 2,09 μ. και εδραζόταν στο στέρεο έδαφος στο επίπεδο της σημερινής οδού. Περισυλλέχθηκαν μία ελλιπής αγνύθα, ένα σιδερένιο καρφί και τμήμα μελαμβαφούς φιάλης.

Ο τοίχος αυτός, που δεν έρχεται για πρώτη φορά στο φως[10], πρέπει να ανήκει στο νοτιοδυτικό τμήμα του τείχους της αρχαίας πόλης[11].

Οδός Θερμοπυλών, 1η πάροδος, αριθ. 7

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση νέας οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο, ιδιοκτησίας Νικ. και Αλ. Αγγελάκη, αποκαλύφθηκαν τέσσερις τάφοι, που ανήκουν στο ελληνιστικό νεκροταφείο της πόλης[12] και φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν από το β' μισό του 4ου μέχρι τα τέλη του 2ου αι. π.Χ. Οι τρεις ήταν κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι από πωρολιθικές πλάκες, με καλυπτήριες επίσης πωρολιθικές πλάκες, που βρέθηκαν στη θέση τους κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, και ο ένας κεραμοσκεπής. Όλοι είχαν κατεύθυνση Α.-Δ. και εδράζονταν στο παρθένο έδαφος, σε βάθος 0,94-1,53 μ. από τη στάθμη του δρόμου.

Τάφος Ι. Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 1,95 × 0,78 × 0,70 μ. ύψος. Ήταν γεμάτος μαλακό χώμα και περιείχε δύο ταφές. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί εκτάδην, με τα κρανία στα ανατολικά. Από τον προς Ν. νεκρό σώζονταν τα κάτω άκρα και τμήμα του κρανίου, σε βάθος 0,64 και 0,67 μ. Έξω από τον τάφο βρέθηκε κάτω τμήμα ειδωλίου. Κτερίσματα: ένα πινάκιο, ένα λυχνάρι (Π ί ν. 64 α), μία σιδερένια στλεγγίδα και άνω τμήμα ειδωλίου γυναικείας μορφής. Περισυλλέχθηκαν λίγα όστρακα.

Τάφος ΙΙ. Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 1,81 × 0,61 × 0,67 μ. ύψος. Τμήμα του προχωρούσε κάτω από τα θεμέλια της όμορης προς Β. οικοδομής, κατά την ανέγερση της οποίας εισχώρησε τσιμέντο στο εσωτερικό του. Το χώμα ξεκινούσε από βάθος 0,30 μ. από το επίπεδο των πλευρών του. Σε βάθος 0,40 μ. βρέθηκαν λίγα διαταραγμένα οστά. Κτερίσματα: δύο λεκανίδες με τα πώματά τους (Π ί ν. 64 β, δ), μία πρόχους, δύο τμήματα χάλκινου αντικειμένου, τμήμα ειδωλίου. Περισυλλέχθηκαν λίγα όστρακα.

Τάφος ΙΙΙ. Κεραμοσκεπής, ημικατεστραμμένος από τον εκσκαφέα. Σωζόταν η βορειοδυτική γωνία του και το αποτύπωμα στο χώμα της βόρειας πλευράς του, από το οποίο φάνηκε ότι τις μακρές πλευρές του αποτελούσαν τρεις τετράγωνες κεραμίδες, διαστ. 0,50 × 0,50, πάχ. 0,035-0,04 μ. Στο εσωτερικό του δε βρέθηκε τίποτα.

Τάφος ΙV. Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 1,72 × 0,60 × 0,72 μ. ύψος. Ήταν γεμάτος μαλακό χώμα. Τα οστά βρέθηκαν διαλυμένα σε βάθος 0,50 μ. Κτερίσματα: ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο (Π ί ν. 64 γ), μία πρόχους, μία πυραμιδόσχημη αγνύθα. Περισυλλέχθηκαν λίγα όστρακα.

Οδός Θερμοπυλών (Έργα ΔΕΥΑΛ)

Κατά τη διάνοιξη δύο τάφρων για την κατασκευή του κεντρικού αγωγού ομβρίων υδάτων, κατά μήκος των οδών Θερμοπυλών, Καποδιστρίου και Κολοκοτρώνη, αποκαλύφθηκαν αρχαία (Σ χ έ δ. 1).

Στην οδό Θερμοπυλών διανοίχθηκαν δύο παράλληλες τάφροι: αρχικά η βορειοανατολική, πλ. 1,40-1,60 και βάθ. 3,65 μ., και στη συνέχεια η νοτιοδυτική με τις ίδιες περίπου διαστάσεις. Στην πρώτη βρέθηκαν δύο τάφοι, τμήματα τοίχων, σκόρπια πουριά και λείψανα του τείχους της πόλης και στη δεύτερη η προς Ν. συνέχεια του τείχους. Στην τάφρο της οδού Κολοκοτρώνη βρέθηκε τμήμα τοίχου.

9. Ό.π.

10. Τρ. Παπαναγιώτου, Ιστορία και μνημεία της Φθιώτιδος, Αθήνα 1971, σ. 102.

11. F. Stählin, Das hellenische Thessalien, 1924, σ. 215-217.

12. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 132-134· 37 (1982): Χρονικά, σ. 192· 38 (1983): Χρονικά, σ. 162-163· 40 (1985): Χρονικά, σ. 154.

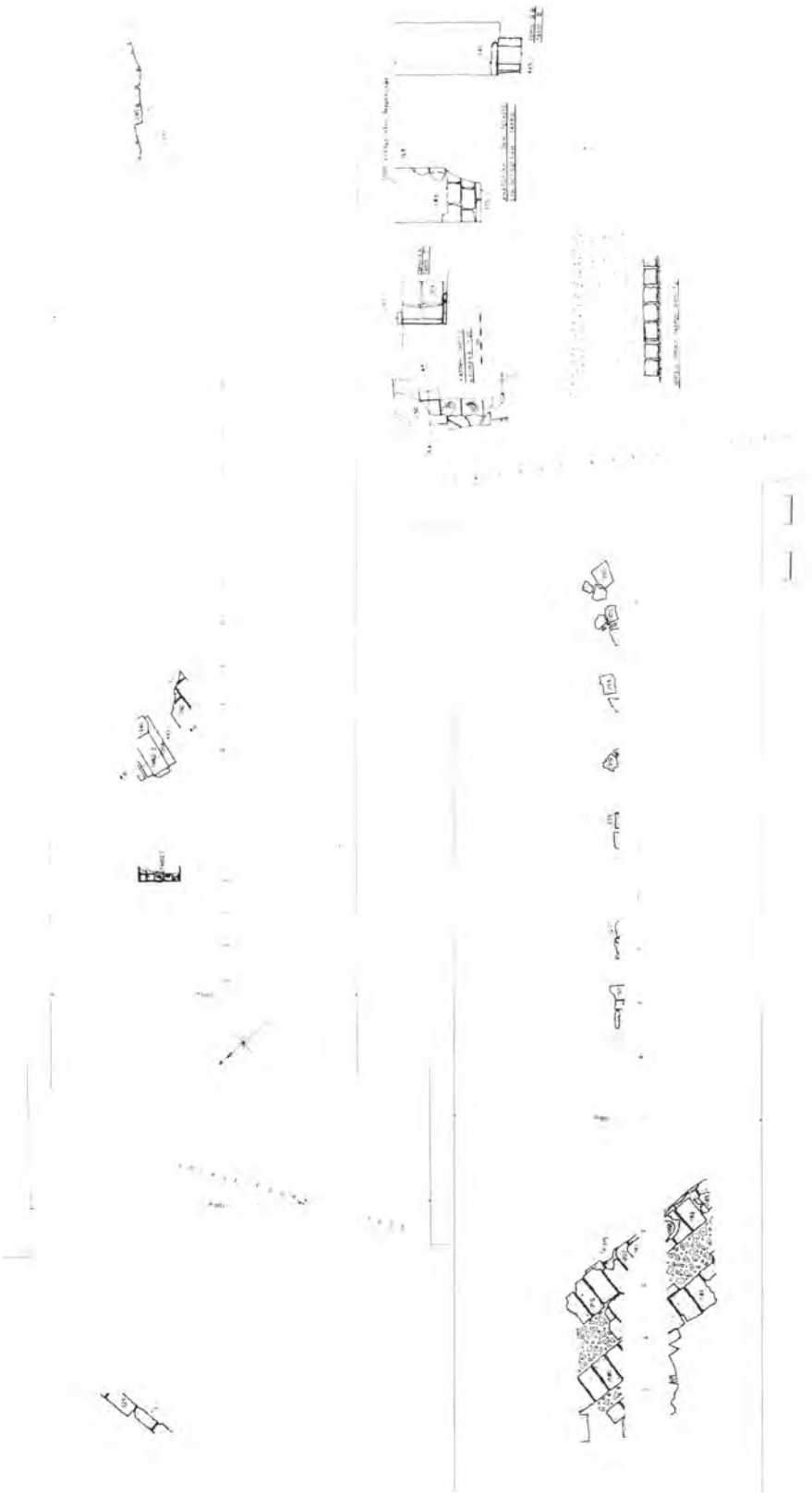

Σχέδ. 1. Λαμία. Οδός Θερμοπυλών (Έργα ΔΕΥΑΛ). Κάτοψη της ανασκαφής.

Τάφος Ι. Εσωτ. διαστ. 1,45 × 0,50 (σωζ.) × 0,58 μ. ύψος. Βρέθηκε στο ύψος της οικοδομής ιδιοκτησίας αφών Τσιώτρα (αριθ. 13), ημικατεστραμμένος από το εκσκαφικό μηχάνημα. Ήταν κεραμοσκεπής και οι κεραμίδες ήταν στερεωμένες με κουρασάνι. Είχε κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. και εδραζόταν στο παρθένο έδαφος, σε βάθος 3,30 μ. από τη στάθμη του δρόμου. Σώζονταν οι στενές πλευρές του και η βορειοδυτική μακρά, που αποτελείται από δύο κεραμίδες. Οι καλυπτήριες ήταν τρεις κεραμίδες, που βρέθηκαν σπασμένες. Το δάπεδο ήταν στρωμένο με δέκα τετράγωνες κεραμίδες, διαστ. 0,28 × 0,28 μ., τοποθετημένες ανά δύο σε πέντε σειρές. Έφεραν εγχαράξεις, όπως και αυτές των πλευρών. Το εσωτερικό του τάφου είχε διαταραχθεί από τον εκσκαφέα. Τα κτερίσματα, που βρέθηκαν έξω από αυτόν, μαζί με λίγα όστρακα, από τα οποία συγκολλήθηκε τριφυλλόσχημη οινοχόη, ήταν: τμήμα σώματος οινοχόης όμοιου τύπου με την προηγούμενη, δύο δακρυδόχα του 2ου αι. π.Χ. (Π ί ν. 64 ε) και τμήμα χάλκινου αντικειμένου.

Τάφος ΙΙ (Π ί ν. 66 α). Ήταν κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος από μονολιθικές πλάκες πωρολίθου και είχε κατεύθυνση Α.-Δ. (εσωτ. διαστ. 1,84 × 0,60 × 0,82-0,85 μ. ύψος). Το βορειοανατολικό τμήμα του εκτεινόταν και έξω από τα όρια της τάφρου. Η καλυπτήρια καταστράφηκε από τον εκσκαφέα, εκτός από μικρό κομμάτι της στα βορειοανατολικά. Δάπεδό του το παρθένο έδαφος, σε βάθος 4,45 μ. από τη στάθμη του δρόμου. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν λίγα οστά, όστρακα, τμήμα χάλκινου αντικειμένου και τμήματα σιδερένιας στλεγγίδας.

Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε περισσότερες από μία φορές. Δύο κρανία, όχι καλά διατηρημένα, βρέθηκαν στα ανατολικά, σε βάθος 0,65-0,70 μ. από το επίπεδο των πλευρών του. Στο ίδιο τμήμα του τάφου βρέθηκαν και οστά κάτω άκρων, που πρέπει να ανήκαν σε προγενέστερες ταφές με αντίθετο προσανατολισμό. Τα οστά και μέρος των ευρημάτων απομακρύνθηκαν βεβιασμένα, διότι η βλάβη του παλιού αγωγού είχε ως αποτέλεσμα τη διαρροή νερού, που πολύ γρήγορα πλημμύρισε ολόκληρη την τάφρο.

Κτερίσματα: χάλκινη στλεγγίδα, χάλκινη περόνη, τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας, τμήματα χάλκινων και σιδερένιων αντικειμένων, γυάλινος οξυπύθμενος αμφορίσκος, δύο γυάλινα δακρυδόχα, γυάλινο άωτο κύπελλο, λυχνάρι σπασμένο, πρόχους, μελαμβαφές αγγείο, πώμα πυξίδας με διακόσμηση τύπου δυτικής κλιτύος (Π ί ν. 65 α), εννέα ακέραια δακρυδόχα, που χρονολογούνται άλλα στο α΄ μισό του 3ου και άλλα στο 2ο αι. π.Χ. (Π ί ν. 65 β-γ), όστρακα, από τα οποία συγκολλήθηκε ένα δακρυδόχο, έξι δακρυδόχα ελλιπή κατά το λαιμό και δύο χωρίς πόδι, των μέσων του 1ου αι. π.Χ.

Οι τάφοι ανήκουν στο ελληνιστικό νεκροταφείο της πόλης (βλ. τάφο οικοπέδου Ν. και Α. Αγγελάκη, σ. 59) και χρησιμοποιήθηκαν από τον 3ο μέχρι τον 1ο αι. π.Χ. Στα βόρεια του τάφου ΙΙ, σε απόσταση 0,05 μ., φάνηκε, σε μήκος 0,75 μ., η νότια προφανώς μακρά πλευρά άλλου, όμοιου τύπου τάφου. Πάνω από αυτή διακρινόταν η αρχή καλυπτήριας. Ο τάφος δεν ερευνήθηκε, γιατί εκτεινόταν έξω από το όριο της τάφρου. Σε απόσταση 1,10 μ. νοτιοανατολικά του τάφου ΙΙ, στη βορειοανατολική παρειά της τάφρου, βρέθηκε τμήμα χυτροειδούς αγγείου, σε βάθος 2,07 μ. από τη στάθμη του δρόμου.

Στα νότια και νοτιοανατολικά των τάφων βρέθηκαν δύο τμήματα τοίχων:

Τοίχος Ι. Βρέθηκε στη νοτιοδυτική παρειά της τάφρου, με κατεύθυνση Α.-Δ., αποκαλ. μήκ. 1,35 και πλ. 1,26 μ. Προχωρούσε έξω από το νοτιοδυτικό όριο της τάφρου και εδραζόταν σε επιχώσεις, σε βάθος 3,20 μ. από τη στάθμη του δρόμου. Ήταν κατασκευασμένος από ογκώδεις λαξευτές λιθοπλίνθους και σωζόταν σε μέγιστο ύψος δύο δόμων (0,84 μ.).

Τοίχος ΙΙ. Στη βορειοδυτική παρειά της τάφρου, με κατεύθυνση Α.-Δ., αποκαλ. μήκ. 4,20 και πλ. 0,30 μ. Εκτεινόταν έξω από το όριο της τάφρου. Ήταν κατασκευασμένος από ορθογώνιες λιθοπλίνθους, που εδράζονταν στο στέρεο έδαφος και σώζονταν σε ύψος ενός δόμου.

Το τείχος (Π ί ν. 66 β). Στο ύψος της οικοδομής, ιδιοκτησίας Αθ. Κατόπη, και στις δύο τάφρους φάνηκε η προς Β. συνέχεια του τμήματος του αρχαίου τείχους της πόλης, που βρέθηκε κατά την εκσκαφή θεμελίων της παραπάνω οικοδομής και διατηρήθηκε ορατό στο υπόγειό της μετά από απαλλοτρίωση[13].

Είχε κατεύθυνση από Β.-Ν., συνολ. μήκ. 6,50, πλ. 3,80 και σωζόταν σε μέγιστο ύψος πέντε δόμων, δηλαδή 2,37 μ. Ήταν χτισμένο με ορθογώνιες λαξευτές λιθοπλίνθους, μπατικά κατά το μεγαλύτερο μέρος τους τοποθετημένες κατά το ισόδομο σύστημα. Στο εσωτερικό είχε γέμισμα από πέτρες. Η έδρασή του δε βρέθηκε, γιατί εμπόδιζαν τα συγκεντρωμένα από τη διαρροή του παλιού αγωγού νερά.

Το τείχος χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., από τον τρόπο κατασκευής του και το συσχετισμό του με τα άλλα γνωστά μέχρι τώρα τμήματά του.

Στη συνέχεια της πορείας των τάφρων, βρέθηκε τμήμα τοίχου στην Πλατεία Πάρκου, στην αρχή της οδού Κολοκοτρώνη. Είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ.

13. Βλ. ό.π., υποσημ. 8.

και εκτεινόταν έξω από τα όρια της τάφρου. Το αποκαλυφθέν μήκος του ήταν 2,30 και το πλάτος του 0,40-0,55 μ. Σωζόταν σε μέγιστο ύψος τριών δόμων, δηλαδή 0,95-1,60 μ., και εδραζόταν σε επιχώσεις, σε βάθος 4,40 μ. από τη στάθμη του δρόμου

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΚΑΤΣΟΥΝΗ

Αταλάντη

Οδός Κοκκόλα και Εθνικής Αντιστάσεως

Σε οικόπεδο ιδιοκτησίας του Δήμου Αταλάντης, με αφορμή εκσκαφές για τη θεμελίωση νέας οικοδομής, βρέθηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα, η ανασκαφική διερεύνηση των οποίων αποκάλυψε τμήμα υστερορωμαϊκής βίλας. Βρέθηκε η αψίδα και τμήμα της ορθογώνιας αίθουσας του τρικλινίου (Σχέδ. 2-3). Η αψίδα του βρίσκεται προς Ν. Όλος ο αποκαλυφθείς χώρος του τρικλινίου έσωζε μωσαϊκά δάπεδα με γεωμετρικές και φυτικές διακοσμήσεις. Ανατολικά του τρικλινίου ανοίγονται μικρότερα δωμάτια της βίλας, προς τα οποία οδηγούσε θύρα από το τρικλίνιο, της οποίας σώζεται το μαρμάρινο κατώφλι.

Οι τοίχοι του κτιρίου εδράζονται στο στέρεο έδαφος σε βάθος 4,35 μ. από τη μέση στάθμη του σημερινού δρόμου και σώζονται μέχρι ύψος 1 μ. Είναι χτισμένοι με χυτή τοιχοποιία και σειρές οπτοπλίνθων, διατηρούνται δε και ίχνη ορθομαρμάρωσης στην εσωτερική όψη της αψίδας.

Τα μωσαϊκά δάπεδα αποκολλήθηκαν και μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Λαμίας για συντήρηση και φύλαξη. Τα οικοδομήματα διατηρήθηκαν με κατάχωση μετά από σχετική απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδας.

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου συνέβη ένα δυσερμήνευτο φαινόμενο. Στη νότια παρειά της εκσκαφής, σε βάθος μόλις 3,30 μ. από τη στάθμη της σημερινής οδού, δηλαδή σε ψηλότερο σημείο από το επίπεδο έδρασης του τρικλινίου, βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος με κατεύθυνση Β.-Ν., κατασκευασμένος από πλάκες πωρολίθου, πάχ. 0,10 μ. και με κάλυψη από όμοια πλάκα πωρολίθου. Ο τάφος κατά το μεγαλύτερο μέρος του καταστράφηκε κατά την εκσκαφή του οικοπέδου και τα οστά που περιείχε δε βρέθηκαν στη θέση τους.

Βεβαιωμένη πάντως είναι η θέση μιας ακέραιας πρωτογεωμετρικής οινοχόης, που βρέθηκε μέσα στον τάφο και κατά τεκμήριο έπρεπε να τον χρονολογεί. Οι εξηγήσεις που μπορούν ίσως να δοθούν σ' αυτή την περίπτωση είναι: α) είτε ότι κατά την κατασκευή του νεότερου κτιρίου βρήκαν τον τάφο και από σεβασμό δεν τον κατέστρεψαν, γεγονός μάλλον απίθανο, δεδομένου ότι είναι ασφαλές ότι το συγκρότημα στο οποίο ανήκε το τρικλίνιο εκτεινόταν προς Ν. και πέραν του ορίου του οικοπέδου και β) είτε ότι σε πολύ μεταγενέστερη εποχή, όταν το κτίριο είχε καταστραφεί, κατασκευάστηκε ο τάφος και τοποθέτησαν την οινοχόη μέσα σ' αυτόν, την οποία είχαν βρει σε κάποιο άλλο σημείο.

Τα άλλα κινητά ευρήματα από την ανασκαφή εκτός του συνήθους αριθμού οστράκων, συνίστανται κυρίως από διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη.

Οικόπεδο Αικ. Σουλτανοπούλου

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στην κεντρική πλατεία της Αταλάντης στην παρειά του βόρειου ορίου του οικοπέδου, κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την ανέγερση νέας οικοδομής, αποκαλύφθηκε σε τομή τμήμα υδατοδεξαμενής ρωμαϊκών χρόνων. Οι τοίχοι της δεξαμενής ήταν κατασκευασμένοι με χυτή τοιχοποιία από λίθους και κεραμίδια και επιχρισμένοι εσωτερικά με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα.

Θέση Μακεδονικά

Στην παραπάνω θέση της κτηματικής περιφέρειας Αταλάντης, εκτός σχεδίου πόλεως, βορειοανατολικά μέσα στον ελαιώνα, διακρίνονταν επιφανειακά λιθόπλινθοι και αφθονία οστράκων. Με αφορμή τις αλλεπάλληλες βαθιές αρόσεις και μετακινήσεις λίθων, αποφασίστηκε να ερευνηθεί ο χώρος ανασκαφικά.

Αποδείχθηκε έτσι ότι από εκεί διέρχεται αρχαία οχύρωση πόλης μη ταυτιζόμενης ακόμη. Αποκαλύφθηκε τμήμα της, μήκ. 90 μ., που έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και προχωρά και κατά τις δύο κατευθύνσεις πέρα από την ερευνημένη έκταση.

Η έρευνα περιορίστηκε κατά το αρχικό αυτό στάδιο στην απομάκρυνση των επιφανειακών επιχώσεων, που είχαν αναταραχθεί από τις αρόσεις, και την αποκάλυψη της κάτοψης.

Το τείχος είναι κατασκευασμένο από δύο παράλληλες σειρές ορθογώνιων λαξευτών λιθοπλίνθων από εύθριπτο κροκαλοπαγές πέτρωμα τοποθετημένων δρομικά. Πλάτος του τείχους 2,60 μ. Στο μεταξύ των σειρών των ογκολίθων διάστημα, κατά αποστάσεις 1,70 μ., εγκάρσιοι τοίχοι όμοιας κατασκευής και στα κενά διαστήματα χώμα.

Στο μέσον περίπου του ερευνηθέντος τμήματος υπήρχε πύργος, τετράγωνης κάτοψης, προβαλλόμενος στη βόρεια όψη του τείχους, που είναι και η εξωτερική του πλευρά. Ο πύργος στη βάση του εσωτερικά είχε δύο εγκάρσιους τοίχους σταυροειδούς διάταξης, όμοιας κατασκευής με τον πύργο και το τείχος. Είναι προφανές ότι οι εγκάρσιοι τοίχοι στο τείχος και στον πύργο είχαν σκοπό την ενίσχυση της αντίστασης της οχύρωσης σε πολιορκητικές

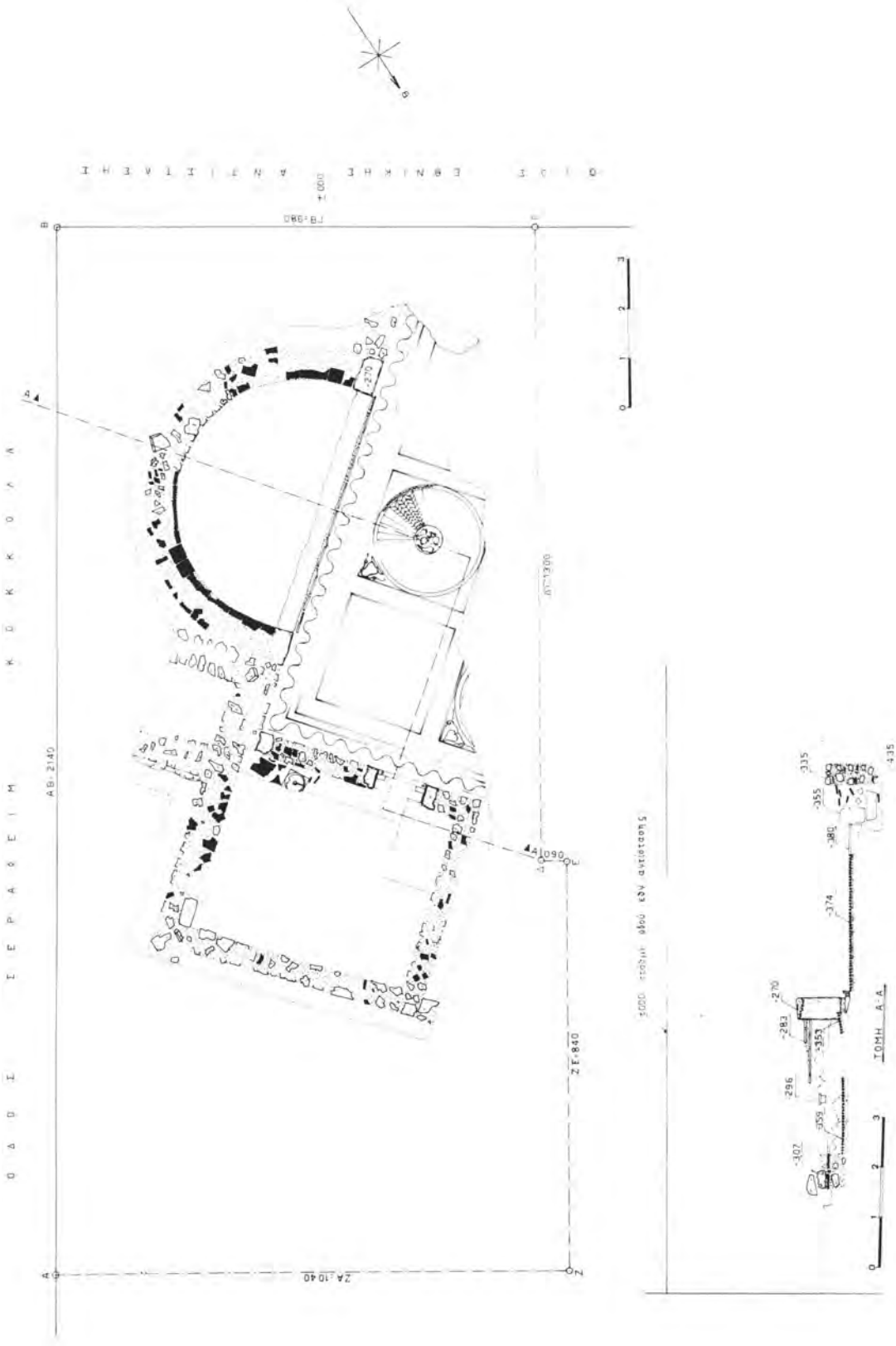

Σχέδ. 2. Αταλάντη. Οδός Κοκκόλα και Εθνικής Αντιστάσεως. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

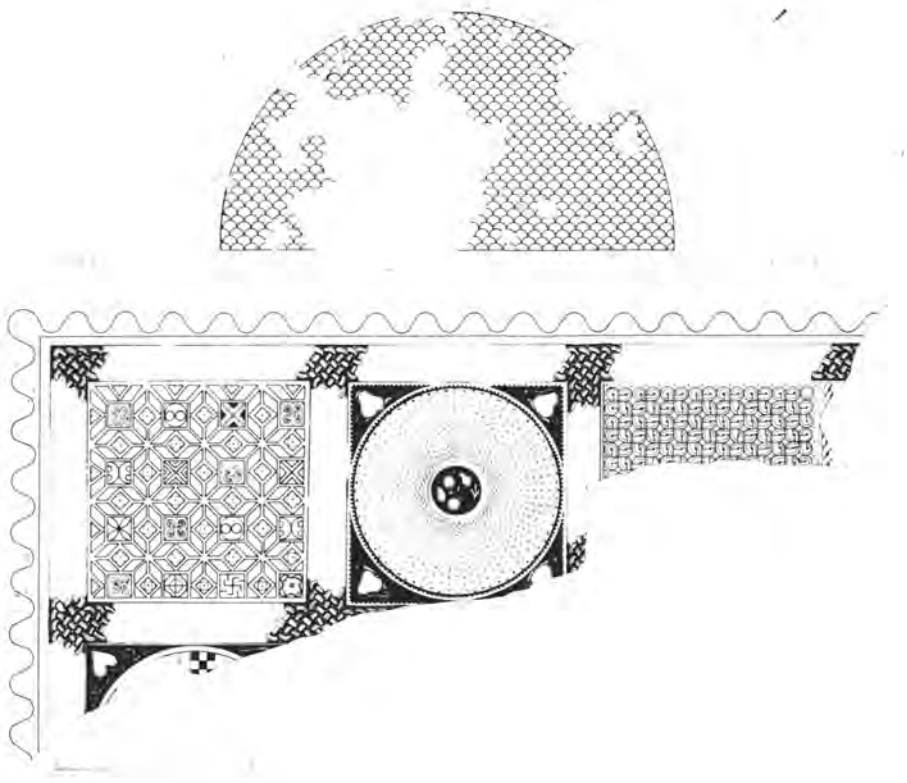

Σχέδ. 3. Αταλάντη. Οδός Κοκκόλα και Εθνικής Αντιστάσεως. Σχεδιαστική αποκατάσταση της αψίδας και του μωσαϊκού δαπέδου.

μηχανές και είναι χαρακτηριστικό των οχυρώσεων της ελληνιστικής περιόδου[14].

Το τείχος είναι βέβαιο ότι είχε κατά τη ρωμαϊκή εποχή περιπέσει σε αχρηστία, δεδομένου ότι αμέσως μετά την αφαίρεση της επίχωσης σε ένα από τα διάχωρα του τείχους, βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι των ρωμαϊκών χρόνων.

Χρονολογία και αιτία καταστροφής του τείχους αυτού είναι αβέβαια προς το παρόν. Η έρευνα συνεχίζεται.

Βαθύκοιλο

Σε αυτοψία που κάναμε στη θέση Σκήτη της κοινότητας Βαθυκοίλου, διαπιστώσαμε χαμηλό έξαρμα (μαγούλα), στην επιφάνεια του οποίου αφθονούσε κεραμική της νεολιθικής εποχής.

Μετά την κατά νόμον δημοσίευση στο ΦΕΚ διενεργήσαμε δοκιμαστικές τομές, προκειμένου να συλλέξουμε περισσότερα και ασφαλέστερα στοιχεία για την κήρυξη του χώρου.

Ανοίχθηκε μια τομή, διαστ. 4×4 μ. και αποκαλύφθηκαν λείψανα οικοδομημάτων και κιβωτιόσχημος τάφος. Συγκεντρώθηκαν άφθονα όστρακα, λίθινα εργαλεία, λίθινο περίαπτο, πήλινα σφονδύλια, λεπίδες οψιανού κ.ά. Τα ευρήματα αποδεικνύουν ότι η μαγούλα, η οποία ήδη κηρύχθηκε ως αρχαιολογικός χώρος, καλύπτει οικισμό της μέσης νεολιθικής περιόδου[15].

14. F. E. Winter, Greek Fortifications, 1971, σ. 180 κ.ε., πίν. 175.

15. Η έρευνα έγινε κάτω από την επίβλεψη της υπογράφουσας και με τη συνεχή παρακολούθηση των αρχαιολόγων Έλσας Νικολάου και Σοφίας Δημάκη, οι οποίες και επεξεργάζονται ήδη το υλικό για την τελική παρουσίασή του.

Β α ρ δ ά τ ε ς

Στην κτηματική περιφέρεια της κοινότητας Βαρδατών, ανατολικά-νοτιοανατολικά του ομώνυμου χωριού δεξιά της επαρχιακής οδού Βαρδατών-Νέου Κρικέλλου, σε απόσταση 200 μ. από αυτή και 1.500 μ. περίπου νοτιοδυτικά από το Νέο Κρίκελλο, υπάρχει μέσα στους αγρούς τυμβοειδές έξαρμα, το οποίο είχε δεχθεί αλλεπάλληλες επιδρομές από αρχαιοκαπήλους, οι οποίοι μάλιστα έσκαβαν με εκσκαφικά μηχανήματα.

Έτσι η Εφορεία για να προλάβει ενδεχόμενη σύλληση αρχαίων, διεξήγαγε έρευνα με τομές που έφθασαν σε βάθος 5 μ. και τα αποτελέσματα ήταν αρνητικά. Αποδείχθηκε ότι πρόκειται για λιθοσωρό, που είχε συγκεντρωθεί από διαδοχικούς καθαρισμούς από πέτρες των γύρω αγρών επί πολλά χρόνια.

Η πληροφορία, αν και αρνητική, είναι χρήσιμη γιατί το έξαρμα έχει ελκύσει την προσοχή των επιστημόνων και αναφέρεται στη βιβλιογραφία, ως πιθανός τύμβος.

Ε λ ά τ ε ι α

Αγρός Βασ. Δουβάρα

Στη θέση Καλογερού ή Κουμούλα Πυργάκη που βρίσκεται βορειοανατολικά του σημερινού χωριού, στον παραπάνω αγρό υπήρχε ένα έξαρμα —από όπου και η ονομασία της θέσης Κουμούλα— το οποίο είχαν κατά καιρούς επισκεφθεί αρχαιοκάπηλοι και διενήργησαν επανειλημμένες λαθρανασκαφές. Επειδή υπήρχαν ενδείξεις ότι πιθανώς κάτω από αυτό υπήρχε τάφος κτιστός, η Εφορεία άρχισε ανασκαφική έρευνα εκεί, η οποία έφερε σε φως μεγάλο οικοδόμημα των ελληνιστικών χρόνων (Σ χ έ δ. 4).

Το οικοδόμημα ήταν χτισμένο αποκλειστικά από ορθογώνιους λαξευτούς πωρολίθους, δρομικά και μπατικά εναλλάξ τοποθετημένους. Σώζονται 8 δόμοι, συνολ. ύψ. 3,80 μ. Το οικοδόμημα έχει διαστάσεις 11,10 × 11 μ. Στη νότια πλευρά του στο κέντρο περίπου αυτής, υπάρχει ένα κενό από πάνω μέχρι κάτω, που δημιουργήθηκε μάλλον από τους αρχαιοκάπηλους. Στο σημείο όμως αυτό στη βάση του οικοδομήματος υπάρχει ένα αρχαϊκό κενό, που σχηματίζει σήραγγα και διατρέχει τη βάση του οικοδομήματος από Β. και το οποίο φαίνεται, ότι από κατασκευής είχε αφεθεί κενό και έχει πλάτος μιας λιθοπλίνθου περίπου και ύψος μιας έως δύο. Αυτό το κενό οδήγησε τους αρχαιοκάπηλους να πιστέψουν ότι ήταν είσοδος τάφου.

Όστρακα στην επίχωση δε βρέθηκαν. Στην ανατολική πλευρά του, σε βάθος 1,30 μ., βρέθηκε εκτεταμένο στρώμα καύσης, από το οποίο προήλθαν τεμάχια χαλκού, πήλινες επιχρυσωμένες χάνδρες, οστά ζώων και χαρακτηριστικά ελληνιστικά όστρακα. Η καύση αυτή ίσως προέρχεται από θυσία κατά τη θεμελίωση.

Στη στρωματογραφία όλων των πλευρών διακρίνονται μέχρι σχεδόν τη στάθμη του σημερινού εδάφους, εναλλάξ στρώματα λατύπης και χώματος, γεγονός που συνηγορεί ότι το οικοδόμημα είχε καταχωθεί τουλάχιστον μέχρι τη στάθμη του δεύτερου από την κορυφή δόμου και δεν ήταν ορατό μέχρι αυτό το σημείο.

Η μνημειώδης και ισχυρή κατασκευή δε δικαιολογεί την ταύτισή του με βάθρο συντάγματος. Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για βάση ηρώου, άγνωστου μέχρι στιγμής στην αρχαία γραμματεία.

Μυκηναϊκό νεκροταφείο

Με αφορμή επανάληψη της δραστηριότητας των αρχαιοκαπήλων στο μυκηναϊκό νεκροταφείο, που εντοπίστηκε το περασμένο έτος στη θέση Αλωνάκι-Άγιος Λουκάς στην Ελάτεια[16], η Εφορεία για να προλάβει περαιτέρω καταστροφές και σύλληση του νεκροταφείου συνέχισε την ανασκαφική έρευνα εκεί.

Ερευνήθηκαν συνολικά ένδεκα τάφοι. Από αυτούς οι εννέα ήταν θαλαμωτοί και οι δύο (IX και X) ήταν κεραμοσκεπείς μεταγενέστεροι (ρωμαϊκοί), που είχαν κατασκευαστεί πάνω από την πεσμένη οροφή του θαλαμωτού τάφου VIII. Ο τύπος και των νέων αυτών θαλαμωτών τάφων ανταποκρίνεται στον τυπικό μυκηναϊκό θαλαμωτό με μικρές παραλλαγές, όπως περιγράφηκαν στην έκθεση του 1985.

Κόγχες στους δρόμους και στους θαλάμους και λάκκοι στα δάπεδα των θαλάμων με πρωτογενείς ή δευτερογενείς ταφές διαπιστώθηκαν και στους νέους τάφους. Μερικοί από τους λάκκους ήταν καλυμμένοι με πέτρες ή πλάκες.

Η οροφή των τάφων VI, VIII, XI, XII και XV είχε καταπέσει μέσα στο θάλαμο. Ο χώρος του θαλάμου του τάφου XI καταλαμβανόταν από οικοδομήματα νεότερων χρόνων (ρωμαϊκά), τα οποία εκτείνονταν και πέραν των ορίων του τάφου και είχαν καταστρέψει τις ταφές. Ο δρόμος του όμως και η είσοδος με την ξερολιθιά της ήταν αδιατάρακτα και κάτω από την ξερολιθιά βρέθηκαν δύο ψευδόστομοι αμφορίσκοι.

Νότια των οικοδομημάτων και ανατολικά του δρόμου του τάφου XI, βρέθηκε αποσπασματικά διατηρημένος κεραμικός κλίβανος, γεγονός που μας επιτρέπει τη σκέψη ότι τα οικοδομικά λείψανα

16. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 171.

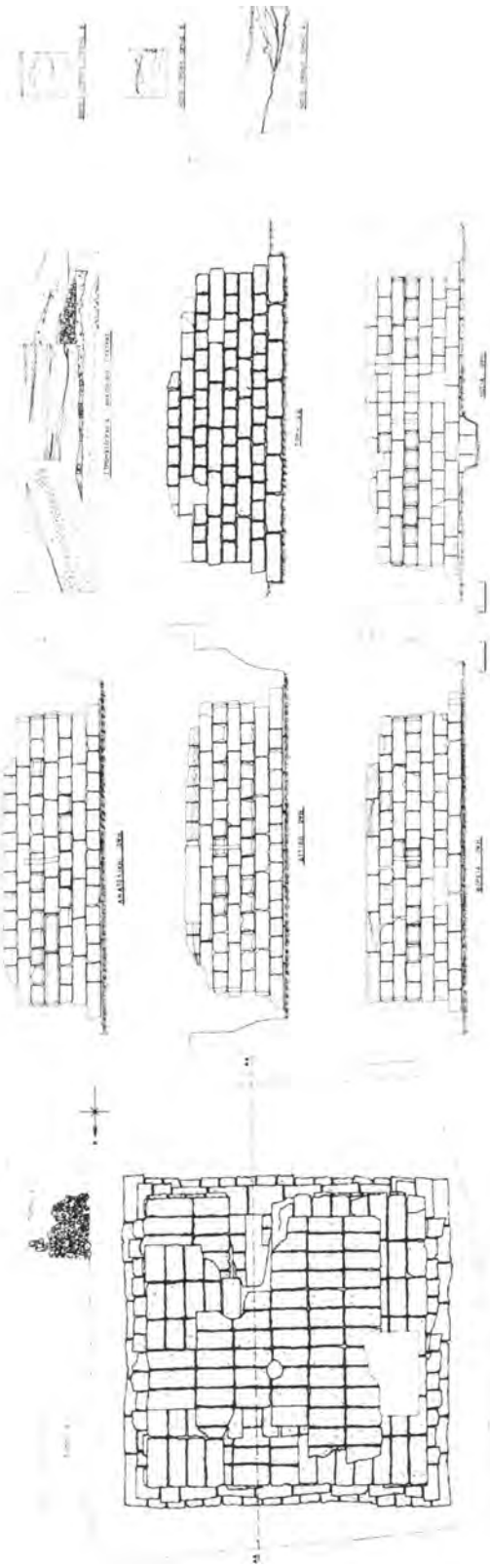

Σχέδ. 4. Ελάτεια. Αγρός Βασ. Δουβάρα. Ελληνιστικό οικοδόμημα.

ανήκαν σε συγκρότημα εργαστηρίων (Π ί ν. 66 γ).

Τέσσερις από τους τάφους (V, VII, XIII, XIV), διατηρούσαν την οροφή τους· από αυτούς όμως, ο V ήταν διαταραγμένος από τους αρχαιοκάπηλους. Ίχνη καύσης διαπιστώθηκαν στις διαταραγμένες επιχώσεις του θαλάμου του τάφου V και στη νοτιοδυτική πλευρά του δαπέδου του δρόμου του τάφου VII. Στο θάλαμο του τάφου VI, στη νοτιοδυτική γωνία, βρέθηκε αμφορέας, που περιείχε σαθρά οστά (παιδιού;) (Π ί ν. 68 α).

Τα κινητά ευρήματα κατά τάφο είναι τα εξής:

Τάφος V. Στις διαταραγμένες από τους αρχαιοκάπηλους επιχώσεις βρέθηκαν: α) πέντε κωνικά κουμπιά από στεατίτη, β) πέντε απλοί χάλκινοι δακτύλιοι, γ) ένας χάλκινος σφηκωτήρας, δ) δύο χάλκινα δακτυλίδια με σφενδόνη και η σφενδόνη ενός τρίτου, ε) χάλκινη τοξωτή πόρπη και τεμάχια τουλάχιστον δύο άλλων, στ) τμήμα πήλινου ειδωλίου ζώου, ζ) πέντε χάνδρες από διάφορα υλικά, η) τρεις σφραγιδόλιθοι, θ) μικρή λίθινη ακόνη.

Τάφος VI: α) τρεις ακέραιοι ψευδόστομοι αμφορίσκοι, β) ακέραιη πρόχους, γ) ακέραιη χειροποίητη πρόχους, δ) μικρός αμφορίσκος με τις λαβές κάθετα στον ώμο, ε) τρίωτο αλάβαστρο, στ) τέσσερις ελλιπείς ψευδόστομοι αμφορίσκοι από συγκόλληση, ζ) ελλιπής αμφορίσκος από συγκόλληση και όστρακα από άλλον ένα με λαβές κάθετες στον ώμο, η) ελλιπής μεγάλη πυξίδα, θ) το ήμισυ αμφορίσκου με λαβές από το λαιμό στην κοιλιά, ι) ελλιπής πρόχους και πολλά όστρακα, ια) αγγείο το οποίο ξεκίνησαν ως ψευδόστομο και αντί για το λαιμό του πρόσθεσαν λαβή, ιβ) τρεις χάλκινες περόνες, ιγ) χάλκινη σφραγίδα, ιδ) χάλκινη αιχμή δόρατος, ιε) χάλκινος ξυρός, ιστ) μία δοξαρωτή και δύο φυλλόσχημες χάλκινες πόρπες, ιζ) χάλκινη τριχολαβίδα, ιη) 11 ακέραιοι χάλκινοι απλοί δακτύλιοι και πολλά τεμάχια από άλλους, ιθ) τεμάχια ασημένιων κρίκων, κ) μεγάλος αριθμός από επεξεργασμένους χαυλιόδοντες, προφανώς από οδοντόφρακτο κράνος (Π ί ν. 67 α), και τέσσερις χάλκινοι σφηκωτήρες, κβ) χάλκινο ελλιπές ενώτιο, κγ) έξι σφονδύλια από όστρακα αγγείων, κδ) δύο πήλινα κωνικά σφονδύλια, κε) ένα αμφικωνικό και οκτώ κωνικά «κουμπιά» από στεατίτη και λίθο, κστ) χάνδρα από στεατίτη, κζ) λίθινο περίαπτο, κη) μεγάλος αριθμός από χάνδρες από διάφορα υλικά (καρνεόλη, υαλόμαζα κ.ά.) (Π ί ν. 67 β), κθ) κοχύλι θαλασσινό (πορφύρα), λ) χρυσό δακτυλίδι με σφενδόνη και δύο χρυσές χάνδρες σχήματος σχηματοποιημένης κεφαλής ζώου (βοός;), λα) δύο κομμάτια σιδερένιων μαχαιριών.

Τάφος VII: α) υπομυκηναϊκή προχοΐσκη ελλιπής στο χείλος, β) σφονδύλι από όστρακο, γ) οκτώ χάλκινοι κρίκοι, δ) τεμάχιο λεπίδας από οψιανό, ε) χάλκινη τοξωτή πόρπη, στ) δύο τόξα, από χάλκινες τοξωτές πόρπες, συνεστραμμένα, ζ) από τα όστρακα τεφρός χειροποίητος ελλιπής αμφορέας με εγχάρακτη διακόσμηση.

Τάφος VIII: α) αμφορίσκος ελλιπής στο χείλος και τη μία λαβή, β) έξι ψευδόστομοι αμφορείς, γ) χειροποίητος δίωτος σκύφος (Π ί ν. 68 γ), δ) ελλιπής αμφορίσκος, ε) ελλιπές τρίωτο αλάβαστρο, στ) πέντε χάλκινες περόνες, ζ) δύο χάλκινες τοξωτές πόρπες, η) τρεις χάλκινοι κρίκοι, θ) στρεπτό χάλκινο από πολύ λεπτό συρμάτιο, ι) βαρελόσχημη χάνδρα από στεατίτη, ια) οκτώ «κουμπιά» από στεατίτη, κωνικά.

Τάφος IX: πρόχους.

Τάφος XII: α) δακτυλιόσχημος ασκός, β) ένας ψευδόστομος αμφορίσκος, γ) λήκυθος ακέραιη, δ) δύο προχοΐσκες, ε) τρεις αμφορίσκοι με κάθετες στον ώμο λαβές, στ) χειροποίητος αμφορέας, ζ) δύο μεγάλοι αμφορείς από συγκόλληση οστράκων, η) σώμα ελλιπούς πρόχου, θ) μόνωτο κύπελλο, ι) χάλκινη περόνη με κεφαλή συστρεφόμενη, ια) μία φυλλόσχημη πόρπη με στικτή διακόσμηση, ιβ) τμήμα δοξαρωτής πόρπης, ιγ) τέσσερα κωνικά και δύο αμφικωνικά «κουμπιά» από στεατίτη, ιδ) μία σφαιρική χάνδρα από στεατίτη, ιε) πυραμιδόσχημη χάνδρα, ιστ) λίθινη χάνδρα, ιζ) παραλληλόγραμμη χάνδρα με εγχάρακτη διακόσμηση, ιη) δύο λίθινα στρογγυλά περίαπτα, ιθ) φακοειδής λίθινη χάνδρα, κ) σπαράγματα χαλκών αντικειμένων (δακτύλιος, σφηκωτήρας, ενώτιο), κα) ελλιπές σιδερένιο δρεπανόσχημο μαχαίρι, κβ) αριθμός χανδρών από υαλόμαζα, καρνεόλη, ορεία κρύσταλλο.

Τάφος XIII: α) ακέραιο ειδώλιο Ψ, β) χάνδρες από υαλόμαζα, γ) κυλινδρικό λίθινο σφονδύλι, δ) τεμάχια οστέινων περονών, ε) τέσσερα προχοΐδια, στ) άωτο αλάβαστρο, ζ) λήκυθος, η) αμφορίσκος με κάθετες στον ώμο λαβές, θ) μεγάλος αμφορέας, ι) υδρία ελλιπής στο χείλος (Π ί ν. 68 β), ια) κλειστό αγγείο ελλιπές, σχήματος πρόχου, που λείπει η βάση, από πολύ εύθρυπτο πηλό, ιβ) ελλιπές στο κάτω τμήμα στενόλαιμο προχοΐδιο, ιγ) ένα αμφικωνικό και εννέα κωνικά «κουμπιά» από στεατίτη, ιδ) ελλιπές κωνικό σφονδύλι από πηλό, ιε) χάνδρες από υαλόμαζα, στεατίτη, καρνεόλη και λίθο, ιστ) δύο κωνικές χάνδρες (περίαπτα;), εκ των οποίων η μία από στεατίτη και η άλλη οστέινη, ιζ) τεμάχια χάλκινης περόνης και σπαράγματα από χάλκινους κρίκους.

Τάφος XIV: α) δύο προχοΐσκες, β) δύο κωνικά «κουμπιά» από στεατίτη, γ) χάλκινος δακτύλιος.

Τάφος XV: α) δύο κωνικά «κουμπιά» από στεατίτη, β) 18 χάλκινοι κρίκοι και τεμάχια περισσότερων, γ) χάλκινο δακτυλίδι με ελλειψοειδή σφενδόνη, δ) ακέραιη οστέινη περόνη και τεμάχιο από μία δεύτερη, ε) τμήμα τοξωτής πόρπης και αποτμήματα μιας άλλης, στ) χάλκινη ακέραιη περόνη, ζ) χάν-

δρες από υαλόμαζα, καρνεόλη κ.ά., η) λίθινο περίαπτο, θ) τέσσερις αμφορίσκοι με λαβές κάθετες στον ώμο, ι) δύο ψευδόστομοι αμφορίσκοι, ια) προχοΐσκη, ιβ) μικρός αμφορέας με λαβές από το λαιμό στον ώμο, ιγ) πυξίδα.

Ζέλι

Λόγω νέας επιδρομής αρχαιοκαπήλων στο μυκηναϊκό νεκροταφείο στη θέση Κβέλα της κοινότητας Ζελίου, επαναλάβαμε την έρευνα και κατά το 1986. Οι πρώτοι τάφοι, που βρέθηκαν από την ίδια αιτία το 1985, ήταν τέσσερις θαλαμωτοί[17] του συνήθους τύπου. Κατά το 1986 εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν άλλοι τρεις, οι V, VI και VII[18].

Και οι τρεις αυτοί τάφοι ήταν ορυγμένοι στο μαλακό σαθρό ασβεστολιθικό πέτρωμα της περιοχής, διατηρούσαν τις οροφές τους, είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. με το δρόμο και την είσοδο στο ανατολικό τοίχωμα του θαλάμου. Των δύο (V, VII) ο θάλαμος ήταν ακανόνιστος τραπεζιόσχημος, του άλλου (VI) ακανόνιστος τετράπλευρος με δύο από τις πλευρές καμπύλες. Το ίδιο ακανόνιστες ήταν και οι οροφές, που τείνουν προς κοίλες. Τα τοιχώματα των θαλάμων ήταν αμελώς λαξευμένα. Οι είσοδοι ήταν τραπεζιόσχημοι (V, VI) ή ακανόνιστες κυκλικές (VII) και έκλειναν με ξερολιθιά. Στον τάφο VI, στο μέτωπο πάνω από το άνοιγμα της εισόδου με λάξευση σχηματίστηκαν άτεχνα αψιδώματα.

Από τους τρεις τάφους, οι δύο είχαν διαταραχθεί από τους αρχαιοκάπηλους και μόνον ο VI, βρέθηκε άθικτος. Στο δάπεδο του τάφου V βρέθηκαν τρεις νεκροί, που είχαν ταφεί σε πλάγια συνεσταλμένη στάση με την κεφαλή αντίθετα από την είσοδο, δηλαδή στα δυτικά.

Στο δάπεδο του τάφου VI, βρέθηκαν αποσαθρωμένα οστά τεσσάρων τουλάχιστον νεκρών, από τους οποίους μόνον του ενός ήταν σαφής ο τρόπος ενταφιασμού, συνεσταλμένος με το κεφάλι δυτικά. Στη βορειοανατολική γωνία του θαλάμου του τάφου αυτού, στο δάπεδο υπήρχε κυκλικό όρυγμα μέσα στο οποίο υπήρχαν τα προϊόντα —οστά και κτερίσματα— παλιότερων παραμερισμένων ταφών που είχαν καλυφθεί με λεπτό στρώμα χώματος.

Τα προϊόντα του τάφου VII είχαν όλα διασκορπιστεί έξω από τον τάφο και στο θάλαμο δε βρέθηκαν παρά λίγα κινημένα οστά και μία προχοΐσκη (Πίν. 68 δ), που ξέφυγε της προσοχής των αρχαιοκαπήλων.

Τα υπόλοιπα ευρήματα κατά τάφο είναι τα εξής:

Τάφος V: χάνδρα από υαλόμαζα και κωνικό «κουμπί» από στεατίτη στην επίχωση του τάφου.

Τάφος VI: α) τρίωτο άβαφο αλαβαστροειδές, β) τρίωτος πιθαμφορίσκος με διακόσμηση σπείρας, ελλιπής στις δύο λαβές, γ) τρίωτο πεπιεσμένο αλάβαστρο (πυξίδα) με κόσμημα δυκτιωτό, ελλιπές στη μία λαβή, δ) τρίωτο αρτόσχημο αλάβαστρο (πυξίδα) με διακόσμηση βραχόσχημη, ε) άωτο αλάβαστρο με διακόσμηση μελανών ταινιών, στ) δύο κωνικά και πέντε αμφικωνικά «κουμπιά» από στεατίτη. Όλα τα ευρήματα προέρχονται από το όρυγμα με τις παραμερισμένες ταφές.

Ηράκλεια

Στους βορειοανατολικούς πρόποδες του λόφου αριστερά του Ασωπού, όπου σώζονται αρχαία οικοδομήματα και τείχος, και όπου τοποθετείται η αρχαία Ηράκλεια[19], κατά τις εργασίες γεωτρήσεων βρέθηκαν και καταστράφηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, που ήταν κατασκευασμένοι από πλάκες πωρολίθου και είχαν κατεύθυνση Β.-Ν. Από τον καθαρισμό των διαταραγμένων επιχώσεων γύρω από αυτούς, βρέθηκε ένας άβαφος μικρός αμφορέας με χείλος διπλό, πλαστικά διαμορφωμένο[20] και όστρακα, από τα οποία συγκολλήθηκαν δύο άβαφοι αμφορείς οικιακής χρήσης. Η χρονολόγηση των τάφων στο 2ο αι. π.Χ. από τα αγγεία είναι ασφαλής.

Κύνος Λιβανατών

Επαναλήφθηκε για δεύτερη χρονιά η συστηματική ανασκαφή στο ύψωμα Πύργος Λιβανατών, η οποία διήρκεσε πέντε εβδομάδες και ενισχύθηκε οικονομικά από το Ίδρυμα Ψύχα. Οι εργασίες είχαν αρχίσει το 1985 με τη διάνοιξη δύο τομών (Α και Β), διαστ. 5×5 μ. η καθεμιά[21].

Ανατολικά και παράλληλα στις δύο πρώτες τομές ανασκάφηκαν άλλες δύο, των ίδιων, διαστάσεων οι Γ και Δ.

Βρέθηκαν και στις δύο νέες τομές τοίχοι νεότερων οικοδομημάτων της ύστερης ρωμαϊκής εποχής, που είχαν διαπιστωθεί και στις τομές Α και Β. Επίσης βρέθηκε και η συνέχεια του δαπέδου της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ υπομυκηναϊκής περιόδου, πάνω στο οποίο είχαν κατασκευαστεί κιβωτιόσχημοι μικροί τάφοι βρεφών (Πίν. 69 α).

Μετά τη μερική αφαίρεση του δαπέδου στην τομή Δ βρέθηκαν παλιότεροι τοίχοι αποθηκευτικών

17. Ό.π., σ. 5.

18. Η αρίθμηση συνεχής από το προηγούμενο έτος.

19. Y. Bequignon, La vallée du Spercheios, 1937, σ. 243 κ.ε., Fr. Stählin, Das hellenische Thessalien, 1924, σ. 206 κ.ε.

20. Γ. Τουράτσογλου - Σ. Δρούγου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, 1980, Νο ΙΙ 1326, σ. 50, 118, 119.

21. ΑΔ ό.π., σ. 173.

πάλι χώρων από αργολιθοδομή. Σκάβοντας σε βάθος διαπιστώσαμε στρώμα οπτοπλίνθων. Σ' αυτό το στάδιο σταμάτησε η έρευνα της τομής Δ. Στην τομή Γ βρέθηκε η συνέχεια του τοίχου με τις οπτοπλίνθους, που είχε βρεθεί πέρυσι και όριζε προς Ν. τον αποθηκευτικό χώρο με τα πιθάρια. Διαπιστώθηκε, λοιπόν, με την ανασκαφή της τομής Γ και την σε βάθος διερεύνηση της τομής Β ότι πρόκειται για δύο τουλάχιστον αποθήκες, διότι και προς Ν. της πρώτης και του πλινθόκτιστου τοίχου βρέθηκαν αποθηκευτικοί πίθοι (Πίν. 69 β) με σπόρους. Στην τομή Γ βόρεια του πλίνθινου τοίχου κάτω από το δάπεδο με τις ταφές, αποκαλύφθηκαν λείψανα προγενέστερων οικοδομημάτων, των οποίων η διερεύνηση δεν ολοκληρώθηκε.

Στην τομή Β ο αποθηκευτικός χώρος δε χρησιμοποιήθηκε μόνο για πίθους, αλλά και για οικοδομικά υλικά προφανώς, όπως μας βεβαιώνουν στίβες από έτοιμες οπτοπλίνθους.

Ερευνώντας σε βάθος στην τομή Α κάτω από το επίπεδο των πίθων σε μικρή έκταση στο βόρειο τμήμα της, όσο μας επέτρεπε ο ελεύθερος από οικοδομικά λείψανα χώρος, διαπιστώσαμε ότι οι πίθοι εδράζονταν σε ένα στρώμα καταστροφής από καμένες πλίνθους και κάτω από αυτό βρέθηκαν στρογγυλές θήκες, που είχαν ανοιχθεί στο χώμα και επιχριστεί εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα για αποθηκευτική χρήση. Μέσα σε αυτές πεσμένες πλίνθοι (Πίν. 69 γ).

Τα μέχρι στιγμής στοιχεία βεβαιώνουν ότι στις τομές που ερευνούμε ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί για αποθήκες στις δύο παλιότερες από τις τρεις φάσεις χρήσης του. Η παλιότερη αποθήκη με τις θήκες πρέπει να καταστράφηκε από σεισμό και η νεότερη με τους πίθους από φωτιά. Και οι δύο αυτές αποθήκες κατασκευάστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν μέσα στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε και προγραμματίστηκε η επανάληψή της για το καλοκαίρι του 1987.

Λιβανάτες

Στη θέση Κοκκινόνυζες της κτηματικής περιφέρειας Λιβανατών, 2 χλμ. νοτιοδυτικά του χωριού, στο βόρειο κράσπεδο του αγροτικού δρόμου που οδηγεί προς τη μονή Μεταμορφώσεως, κατά το παρελθόν είχε εντοπιστεί νεκροταφείο κλασικών χρόνων και είχε διενεργηθεί σωστική ανασκαφή που έφερε σε φως ταφικούς πίθους[22].

Στον ίδιο χώρο, από άγνωστη αιτία (λαθρανασκαφές, κατολίσθηση επιχώσεων από βροχές;) φάνηκαν πέντε νέοι τάφοι και ανασκάφηκαν.

Πρόκειται και πάλι για ταφικούς πίθους τοποθετημένους πλάγια με το στόμιο προς Α., το οποίο έκλεινε με μία πήλινη πλάκα ή ένα μεγάλο τεμάχιο από κοιλιά πίθου. Οστά διαταραγμένα βρέθηκαν σε τρεις πίθους (Ι, ΙΙ, V), το μέγεθός τους όμως μαρτυρεί συνεσταλμένη στάση του νεκρού. Οι τάφοι βρέθηκαν λιγότερο (Ι, ΙΙ, V) ή περισσότερο (ΙΙΙ, IV) κατεστραμμένοι και γεμάτοι χώματα.

Εκτός του πίθου ΙΙ, που ήταν και ο μικρότερος, ύψ. 0,46 μ., και δεν περιείχε κανένα κτέρισμα, οι νεκροί των υπόλοιπων είχαν κτεριστεί με αγγεία — τα περισσότερα των οποίων συγκεντρώθηκαν σε όστρακα— ειδώλια και λίγα μεταλλικά αντικείμενα, που βρέθηκαν αποσπασματικά και οξειδωμένα.

Τα ευρήματα κατά τάφο είναι τα ακόλουθα:

Τάφος Ι: λίγα όστρακα.

Τάφος ΙΙ: όστρακα μη συγκολλούμενα, διαφόρων μελαμβαφών αγγείων· διακρίνονται λαβές από κύλικες και σκύφους, βάσεις κορινθιακής κοτύλης, σκύφου με graffito , χείλη σκύφων κ.ά., χαρακτηριστικών 5ου αι. π.Χ. και τμήμα σιδερένιου ξίφους.

Τάφος IV: α) ελλιπές πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναικείας θεότητας (Κυβέλη;), που διατηρεί χρώμα, β) μία ολόκληρη και μία μισή κοτυλίσκες κορινθιακές, γ) πολλά όστρακα από τη συγκόλληση των οποίων προήλθαν μεγαλύτερα ή μικρότερα τμήματα αγγείων, όπως μελαμβαφής προχοΐσκη, πινάκια των οποίων η εσωτερική επιφάνεια ήταν επιχρισμένη με λευκό χρώμα, πάνω στο οποίο διακόσμηση ανθεμίων με κόκκινο κίτρινο και μαύρο. Διακρίνονται επίσης όστρακα κυλίκων και σκύφων.

Τάφος V. Περιείχε όστρακα, από τα οποία κολλήθηκαν: α) μελανόμορφη κύλικα ελλιπής, β) δύο κορινθιακές ελλιπείς κοτύλες (υπάρχουν και όστρακα περισσότερων, που δε συνανήκουν), γ) μικρή κοτυλίσκη, δ) άβαφη πρόχους, ε) πολλά όστρακα κυλίκων με διακόσμηση μελανών ανθεμίων σε εδαφόχρωμο βάθος, σκύφων, άλλης μιας άβαφης πρόχου.

Εξάλλου συγκεντρώθηκαν όστρακα από τα χώματα γύρω από τον πίθο —από μελαμβαφείς σκύφους, κύλικες, πινάκια, κανθάρους και άβαφες πρόχους— γεγονός που υποδεικνύει ότι μερικά από τα κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί έξω από τον τάφο.

Η χρονολόγηση των περιγραφέντων τάφων στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ. είναι ασφαλής με βάση τα ευρήματά τους.

Νέο Μοναστήρι

Οδός Τσουλάκογλου, Ο.Τ. 26 (οικόπεδο Θ. Βουβαλούδη)

Εκσκαφικές εργασίες για τη θεμελίωση νέας οι-

22. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 250.

κοδομής στο παραπάνω οικόπεδο, έφεραν στο φως λείψανα αψιδωτών πρωτοελλαδικών οικοδομημάτων (Σ χ έ δ. 5).

Το οικόπεδο, που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του Ο.Τ. 26, στην οδό Τσουλάκογλου, απέχει 240 μ. νότια του προϊστορικού λόφου Ταψί[23].

Ανασκάφηκαν στο νότιο τμήμα του οικοπέδου θεμέλια ενός αψιδωτού δωματίου, σωζόμενου αποσπασματικά με σαφή όμως κάτοψη, και τμήματα των αψίδων άλλων δύο, που προχωρούν δυτικά και νότια κάτω από το όμορο οικόπεδο. Οι θεμελιώσεις αυτές, που εδράζονταν στο παρθένο έδαφος σε βάθος 1,70 μ. περίπου κάτω από τη σημερινή στάθμη του δρόμου είχαν ύψος από 0,10-0,35 μ. και είχαν κατασκευαστεί από αργούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Η αψίδα του καλύτερα διαγραφόμενου δωματίου ήταν επίσης από αργούς λίθους κατασκευασμένη και ορθές πλακαρές πέτρες κατά τις όψεις.

Το δωμάτιο είχε προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και η είσοδος προφανώς ήταν από νοτιοανατολικά και είχε μήκος 4,70 και πλάτος 4,5 μ.

Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου επισημάνθηκε δάπεδο από χαλίκια, πάνω στο οποίο υπήρχε παχύ στρώμα καύσης και όστρακα. Πρόκειται προφανώς για αυλή ή υπαίθριο χώρο μεταξύ των οικοδομημάτων[24].

Οι επιχώσεις πάνω από τα οικοδομήματα ήταν διαταραγμένες και μας έδωσαν όστρακα πρωτοελλαδικών, μεσοελλαδικών, μυκηναϊκών, πρωτογεωμετρικών, γεωμετρικών και κλασικών αγγείων, γεγονός που δείχνει τη μακρόχρονη χρήση του χώρου.

Τα οικοδομήματα όμως και το δάπεδο χρονολογούνται με ασφάλεια στην πρωτοελλαδική εποχή, εφόσον τα όστρακα του τελευταίου στρώματος πάνω από αυτά ανήκουν χρονολογικά κατά κύριο λόγο σε τύπους αγγείων αυτής της εποχής. Μερικά από τα όστρακα αυτά συγκολλήθηκαν και μας έδωσαν τμήματα χαρακτηριστικών αγγείων. Από την ανασκαφή του χώρου προήλθαν μεγάλος αριθμός πήλινων πηνίων, σφονδύλι από όστρακο, αγνύθες, μάζες από σκουριές και τεμάχια σιδηρών αντικειμένων.

Υ π ά τ η

Δημοτική Οδός

Κατά τη διάνοιξη χάνδακα από το Δήμο Υπάτης για την κατασκευή αποχέτευσης σε δημοτική οδό απέναντι από το Γυμνάσιο Υπάτης, αποκαλύφθηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα.

Ανασκάφηκε τμήμα υδατοδεξαμενής με τοιχώματα από ξερολιθιά με πέτρες και κεραμίδια, επιχρισμένης εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Η κατασκευή αυτή, που εκτεινόταν προς Β. πέρα από το όριο του χάνδακα, εδραζόταν σε επιχώσεις σε βάθος 1,12 και διατηρείτο σε ύψος 1,06 μ. και είχε πάχος τοιχωμάτων 0,40-0,45 μ. Ευρεθείσες διαστάσεις 2,86 × 1,31 μ.

Σε απόσταση 7,55 μ. ανατολικά της υδατοδεξαμενής και παράλληλα με αυτή βρέθηκε φαρδύς τοίχος μικτής τοιχοποιίας με λαξευτούς λίθους και στρώσεις κεράμων συνδεδεμένα με κονίαμα. Εδραζόταν σε βάθος 2,88 μ. από το σύγχρονο έδαφος, πάνω σε επιχώσεις, σωζόταν σε ύψος 2,50 και είχε πλάτος 1,10 μ. Το μήκος του μέσα στο χάνδακα ήταν 1,80 μ. και εκτεινόταν και κατά τα δύο άκρα του πέρα από το όριο της εκσκαφής.

Εκτός αριθμού οστράκων, άλλα κινητά ευρήματα από την ανασκαφή του χώρου ήταν βάση γυάλινου αγγείου και σκουριές.

Τα όστρακα των διαταραγμένων επιχώσεων κυμαίνονται χρονολογικά από την ύστερη ελληνιστική εποχή μέχρι τουλάχιστον τον 5ο αι. μ.Χ. και συνίστανται κατά κύριο λόγο σε όστρακα άβαφων αγγείων οικιακής χρήσης. Ελάχιστα εφυαλωμένα με διακόσμηση μεταγενέστερων χρόνων δυσκολεύουν ακόμη περισσότερο τη χρονολόγηση των λειψάνων.

Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

Οικόπεδο Δέσπ. Νικολάου

Η ύπαρξη επιφανειακών αρχαιοτήτων στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στο βόρειο όριο του οικοδομημένου χώρου της Υπάτης, οδήγησε σε ανασκαφική έρευνα, που αποκάλυψε λείψανα της αρχαίας οχύρωσης της πόλης.

Στο ευρεθέν τμήμα του τείχους, συνολ. μήκ. 10,50 μ. και κατεύθυνσης Α.-Δ., διακρίνονται περισσότερες της μιας οικοδομικές φάσεις (τουλάχιστον δύο). Η παλιότερη ήταν κατασκευασμένη από αδρά δουλεμένες ορθογώνιες λιθοπλίνθους, που εδράζονται στο στέρεο έδαφος, σε βάθος 4,50 μ. από τη στάθμη της δημοτικής οδού.

Σε μεταγενέστερη εποχή το τείχος επισκευάστηκε με πέτρες, κεραμίδια και κουρασάνι.

Από την αρχική φάση σώζονται μόνον τρεις λιθόπλινθοι στη θέση τους στα δυτικά, σε μήκος 2,33 μ. Εικάζεται ότι σε αυτή την αρχική φάση ανήκει λιθόστρωτος κατηφορικός δρόμος, σωζ. μήκ. 6,50 μ., που λόγω της κλίσης του εδάφους σχηματίζει αναβαθμούς κατά αποστάσεις (κλιμακωτή ράμπα).

23. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 139.

24. Α. Σάμψων, Μάνικα Ι, 1985, σ. 28, σχέδ. 2. H. Goldman, Excavations at Eutresis in Boeotia, Camb., Mass. 1931, σ. 48, πίν. 53, σ. 52, πίν. 55 και 57.

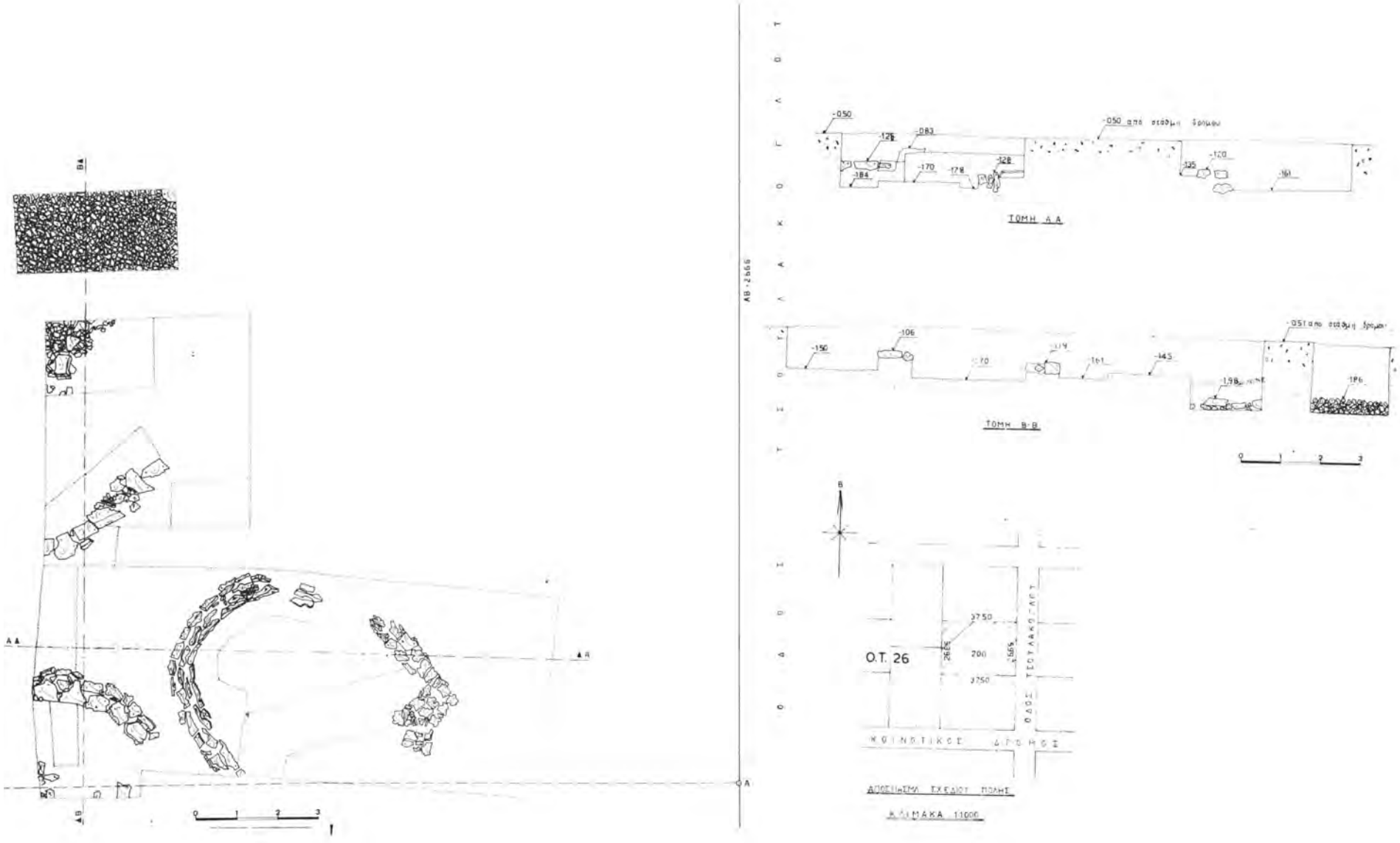

Σχέδ. 5. Νέο Μοναστήρι. Οδός Τσουκάλογλου (Ο.Τ. 26). Κάτοψη αψιδωτών ΠΕ οικοδομημάτων και τομές.

Ο δρόμος αυτός, που προφανώς οδηγούσε από κάποιο κατώτερο σημείο προς μια πύλη που δεν έχει βρεθεί, βαίνει στο νοτιοδυτικό τμήμα του παράλληλα και σε επαφή προς το τείχος.

Στο παρακείμενο προς Δ. οικόπεδο, σώζεται ορατό τμήμα της παλιότερης φάσης του τείχους. Και τα δύο αυτά κομμάτια βρίσκονται στην ίδια ευθεία και στη συνέχεια του τείχους και του πύργου που βρέθηκαν στο οικόπεδο, ιδιοκτησίας Ε. Κατσίμπρα[25].

Ο τοίχος από αργολιθοδομή με κατεύθυνση Β.-Ν. στα βόρεια του τείχους είναι ανεξάρτητος από αυτό και ανήκει στους βυζαντινούς ή μεταβυζαντινούς χρόνους.

Εκτός του συνήθους αριθμού οστράκων, που κλιμακώνονται χρονολογικά από τους ελληνιστικούς μέχρι τους μεταβυζαντινούς χρόνους, στις διαταραγμένες επιχώσεις του οικοπέδου βρέθηκαν πέντε χάλκινα νομίσματα, ένα λυχνάρι, σιδερένια καρφιά, τμήματα σιδερένιων και χάλκινων αντικειμένων και λίγα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Το ανωτέρω οικόπεδο απαλλοτριώθηκε από το ΥΠΠΟ στα πλαίσια της γενικότερης πολιτικής της Εφορείας, για την προστασία και ανάδειξη του αρχαίου τείχους της Υπάτης.

Σ υ κ ά Υ π ά τ η ς

Γήπεδο

Με αφορμή την καταστροφή κεραμοσκεπών τάφων στο υπό διαμόρφωση γήπεδο της παραπάνω κοινότητας μετά από ισοπεδωτικές εργασίες, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα στο χώρο.

Διανοίχθηκαν 24 τομές, οι περισσότερες από τις οποίες στο νότιο τμήμα του γηπέδου και βρέθηκαν σπαράγματα τοίχων, οκτώ ημικατεστραμμένοι τάφοι και ένας αποθέτης.

Οι τοίχοι (Σ χ έ δ. 6) είναι οικοδομημένοι από αργολιθοδομή και η αποσπασματική τους διατήρηση δε μας επιτρέπει την ταύτιση των οικοδομημάτων από τα οποία προέρχονται. Με βεβαιότητα μόνο μπορούμε να πούμε ότι ανήκαν σε στεγασμένα κτίρια, όπως δείχνουν στρώματα καταστροφής με κεραμίδες.

Οι τάφοι (Σ χ έ δ. 6) ήταν κεραμοσκεπείς λακκοειδείς και ταφικοί πίθοι και βρέθηκαν ανάμεσα στα οικοδομικά λείψανα. Ήταν γεμάτοι με πολύ σκληρό χώμα και εν μέρει κατεστραμμένοι από την ισοπέδωση. Είχαν κοινή κατεύθυνση από Α.-Δ.

Τάφος Ι. Κεραμοσκεπής, εσωτ. διαστ. 1,71 × 0,27-0,41 × 0,25 μ. σωζ. ύψος. Ο σκελετός δε σωζόταν σε καλή κατάσταση. Βρέθηκε το κρανίο στα δυτικά, λίγα οστά από τα πλευρά και οστούν κάτω άκρων. Συγκεντρώθηκαν λίγα όστρακα έξω από τον τάφο, όστρακα από το εσωτερικό του, μία λεπίδα πυριτολίθου και δεκατέσσερις αστράγαλοι. Κτερίσματα: δακρυδόχο, ερυθροβαφής κύλικα-σκύφος ελλιπής, σπασμένη, έξι ασημένια νομίσματα, ένα ασημένιο έλασμα, χάλκινος δίσκος και τρεις μικροί χάλκινοι κρίκοι.

Τάφος ΙΙ. Πιθάρι σε οριζόντια θέση, μήκ. 1,62 και πλ., στο ύψος του πλαστικού δακτυλίου, 1,14 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τμήματα επάνω και κάτω άκρων και το κρανίο στα βορειοδυτικά. Έξω από τον τάφο συγκεντρώθηκαν λίγα όστρακα (Π ί ν. 70 α). Κτερίσματα: πρόχους, μόνωτο κύπελλο, δίωτο ανοιχτό ερυθροβαφές αγγείο σπασμένο και τμήμα σιδερένιου μαχαιριού.

Τάφος ΙΙΙ. Κεραμοσκεπής, εσωτ. διαστ. 0,88 × 0,39 × 0,27 μ. σωζ. ύψος. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν υπολείμματα καύσης και μία χάλκινη τεφροδόχος κάλπη (Π ί ν. 70 β). Κτερίσματα: πρόχους με δύο ψευδολαβές, κάνθαρος σπασμένος, πήλινο ειδώλιο γυμνής μορφής και ένα χάλκινο νόμισμα.

Τάφος IV. Πιθάρι ανοιγμένο από παλιά, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν λίγα όστρακα και καμένο χώμα (Π ί ν. 70 γ).

Τάφος V. Τμήμα πιθαριού, σωζ. διαστ. 1,06 × 0,65 × 0,18 μ. Ίχνη κρανίου σώζονταν στα δυτικά και τμήματα οστών των επάνω άκρων. Κτερίσματα: αρυβαλλοειδές ληκύθιο σπασμένο και δύο χάλκινες περόνες σε τεμάχια.

Τάφος VI. Κεραμοσκεπής, εσωτ. διαστ. 0,64 × 0,21 × 0,09 μ. ύψος. Περιείχε παιδική ταφή, με διαλυμένα τα οστά. Στα ανατολικά βρέθηκε ένα δόντι, που κάνει πιθανή τη θέση της κεφαλής στην κατεύθυνση αυτή. Συγκεντρώθηκαν λίγα όστρακα από τον εξωτερικό καθαρισμό του.

Τάφος VII. Λακκοειδής, καλυμμένος με μια κυρτή κεραμίδα. Ο σκελετός ήταν καλά διατηρημένος και σωζόταν σε μήκος 0,88 μ. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο στα βορειοδυτικά. Συγκεντρώθηκαν όστρακα από τον εξωτερικό και εσωτερικό καθαρισμό του.

Τάφος VIII. Λακκοειδής. Περιείχε ένα νεκρό τοποθετημένο εκτάδην με το κρανίο στα ανατολικά. Σωζ. μήκος σκελετού 1,48 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν ένα σιδερένιο καρφί, κεφαλή σιδερένιου καρφιού και ένα όστρακο.

Ο αποθέτης ήταν ένα κυκλικό λάξευμα στο στέρεο έδαφος, διαμ. 1,70 και βάθ. 0,70 μ. Περιείχε πολλές κεραμίδες στέγης και άλλες προερχόμενες από τοιχώματα πιθαριών με ίχνη φωτιάς, όστρακα, ένα σιδερένιο οβελό, μία μελαμβαφή οινοχόη ελλιπή κατά το χείλος και μία σπασμένη μελαμβαφή

25. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 159.

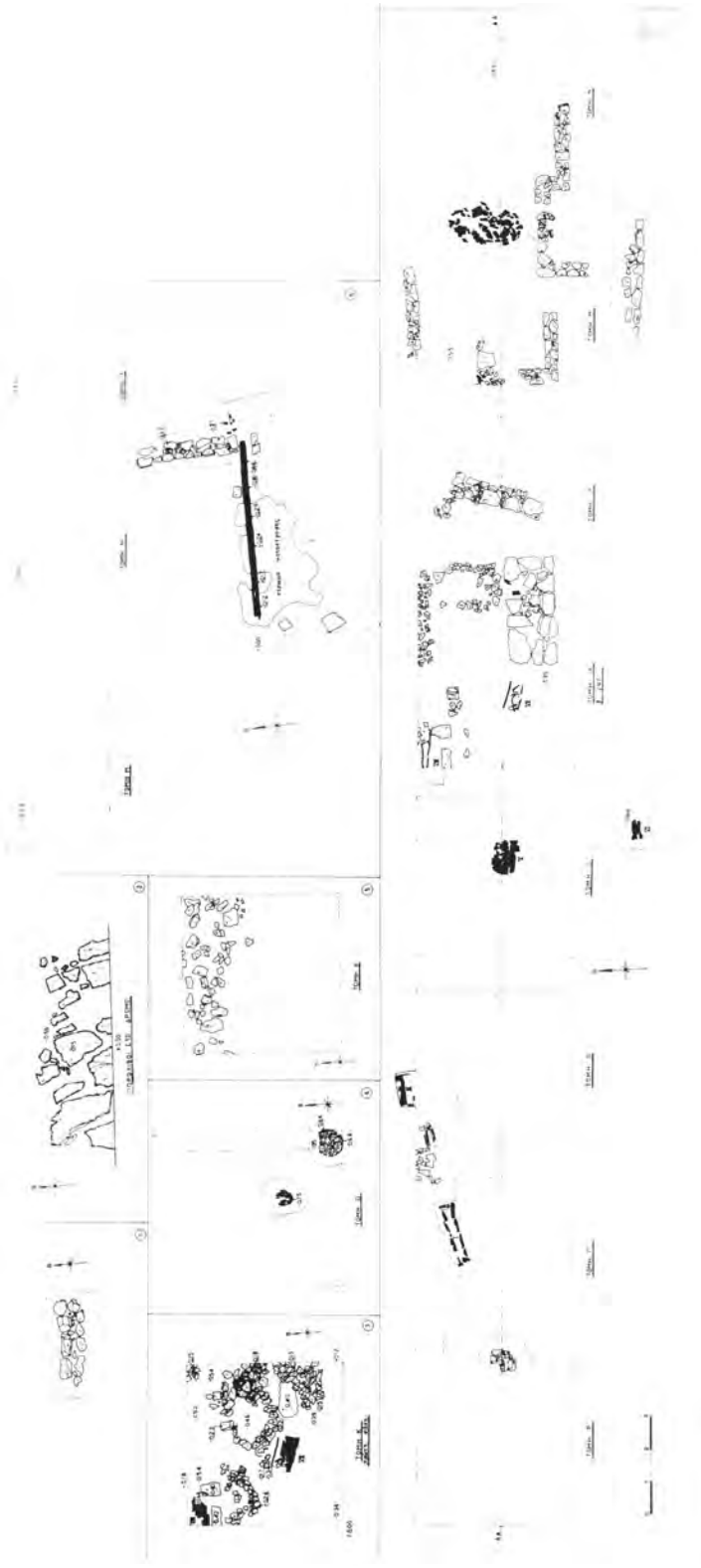

Σχέδ. 6. Συκά Υπάτης. Γήπεδο. Κάτοψη της ανασκαφής.

πρόχου με ανάγλυφες ραβδώσεις.

Στις επιχώσεις των κατεστραμμένων κτιρίων βρέθηκαν τμήματα αγγείων (δακρυδόχων, μόνωτων κυπέλλων κτλ.), μελαμβαφές λυχνάρι, αμφορέας, μικκύλο αγγείο, δύο δακρυδόχα, τμήματα χάλκινων, σιδερένιων και μολύβδινων αντικειμένων, ένα από τα οποία σώζει τμήμα επιγραφής, σιδερένια καρφιά, ένα χάλκινο νόμισμα, μία χάλκινη πόρπη (Π ί ν. 71 α), μία οστέινη και δύο χάλκινες υαλόμαζες, αγνύθες, πηνίο, χάλκινοι και σιδερένιοι κρίκοι και λίγα τμήματα πώρινων αρχιτεκτονικών μελών.

Τα κτερίσματα των τάφων επιτρέπουν τη χρονολογική ένταξη του νεκροταφείου από τα τέλη του 4ου μέχρι το ἀ΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. Στον 4ο αι. πρέπει να ανήκει και το υλικό του αποθέτη, ενώ τα όστρακα και τα ευρήματα από τις επιχώσεις των οικοδομημάτων κλιμακώνονται από τους ύστερους κλασικούς χρόνους μέχρι τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Έξω από τα όρια του γηπέδου αποκαλύφθηκαν πωρόλιθοι που προχωρούν προς την κατεύθυνση του δρόμου και στον περίβολο της εκκλησίας του χωριού και πηγάδι βυζαντινών ή μεταβυζαντινών χρόνων.

Γ λ ύ φ α

Θέση Φανός (ελαιώνας Κλεάνθη Κατσαρού)

Μετά από δραστηριότητες αρχαιοκαπήλων αποκαλύφθηκε το εκτεταμένο νεκροταφείο της αρχαίας Αντρώνας, λείψανα της οχύρωσης της οποίας σώζονται στον παραλιακό λόφο[26]. Στο ίδιο νεκροταφείο ανήκε προφανώς και ο τάφος που βρέθηκε το 1980 στον αγροτικό δρόμο Γλύφα-Φανού[27].

Άρχισε η συστηματική διερεύνηση του χώρου με τη διάνοιξη πέντε συνολικά τομών (Π ί ν. 71 β). Αποκαλύφθηκαν 34 ορθογώνιοι περίπου λακκοειδείς τάφοι (Π ί ν. 71 γ), λαξευμένοι στο φυσικό πωρόλιθο. Τα τοιχώματα δύο από αυτών έφεραν επένδυση από κεραμίδες και ενός από πλάκες. Επίσης βρέθηκε μία λίθινη σαρκοφάγος και δύο εγχυτρισμοί. Πέντε λαξεύματα περιείχαν υπολείμματα πυρών.

Οι τάφοι είχαν μικρή επίχωση (0,10-0,20 μ. περίπου) και προσανατολισμό κατά το μεγαλύτερο μέρος τους Α.-Δ., με μικρές αποκλίσεις. Δυο μόνον είχαν κατεύθυνση Β.-Ν. Τα αγγεία και τα οστά, όπου βρέθηκαν, δε σώζονταν σε καλή κατάσταση, προφανώς λόγω των εδαφολογικών συνθηκών. Βρέθηκαν κυρίως αρυβαλλοειδή ληκύθια, σκύφοι, κύλικες-σκύφοι, δακρυδόχα, λυχνάρια και ένα χάλκινο νόμισμα.

Από τα κτερίσματα, οι τάφοι χρονολογούνται στους ύστερους κλασικούς έως πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους, εκτός των δύο με αντίθετη κατεύθυνση που ανήκουν στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Τ ρ α γ ά ν α

Οικόπεδο Χρυσ. Βαρελογιάννη

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου για την ανέγερση νέας οικοδομής, αποκαλύφθηκαν στη νοτιοδυτική γωνία του δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι (Π ί ν. 72 α). Είχαν κατεύθυνση Α.-Δ. και ήταν κατασκευασμένοι από αδρά δουλεμένες ορθογώνιες πωρολιθικές πλάκες.

Τάφος Ι. Εσωτ. διαστ. 1,13-1,21 × 0,56-0,60 × 0,47-0,51 μ. ύψος. Πάχ. πλευρών 0,05-0,23 μ. Είχε μία καλυπτήρια, διαστ. 1,43 × 0,87 × 0,21-0,25 μ. και ήταν γεμάτος αμμώδες χώμα κατά τα 3/4, ενώ στο δυτικό τέταρτο το χώμα άρχιζε σε βάθος 0,30 μ. από την ανώτερη επιφάνεια των πλευρών του. Ο νεκρός πρέπει να ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση, όπως εικάζεται από τα υπολείμματα του σκελετού που βρέθηκαν σε βάθος 0,25 μ. (κρανίο στα ανατολικά)-0,49 μ. Έξω από τον τάφο, στη βορειοανατολική γωνία του βρέθηκαν ένας σπασμένος αμφορέας και ένα σιδερένιο εγχειρίδιο, ενώ στα δυτικά ένα χυτροειδές αγγείο. Κτερίσματα: δύο σιδερένια ξίφη, ένας χάλκινος σφηκωτήρας. Επάνω μισό προχοΐσκης, τμήμα μόνωτου κυπέλλου, μία πρόχους με πώμα με γραπτή διακόσμηση.

Τάφος ΙΙ. Εσωτ. διαστ. 1,16 × 0,51-0,55 × 0,45-0,58 μ. Είχε μία καλυπτήρια, διαστ. 1,43 × 0,45 × 0,19-0,28 μ. ύψος, και ήταν γεμάτος αμμώδες χώμα. Λίγα σαθρά οστά βρέθηκαν σε βάθος 0,42 μ. και πρέπει να προέρχονταν από τα επάνω και κάτω άκρα. Στην περίπτωση αυτή ο νεκρός θα ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο στα ανατολικά. Κτερίσματα: ένα μόνωτο κύπελλο με γραπτή διακόσμηση (Π ί ν. 72 β) και τμήμα σιδερένιας ράβδου.

Οι τάφοι ανήκουν στο γεωμετρικό νεκροταφείο της Τραγάνας, τμήμα του οποίου έχει έρθει σε φως στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Καλλίμπαση[28].

26. Βλ. Ιλ. Β, 697. Στράβων, Γεωγρ. IX, σ. 435. F. Stählin, Das hellenische Thessalien, 1924, σ. 181.

27. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 240.

28. ΑΔ 36 (1981): Μελέτες, σ. 1-57.

Λιανοκλάδι

Επαρχιακή οδός Λαμίας-Καρπενησίου (οικόπεδο ιδιοκτησίας Αναστ. Μαλισόβα)

Με αφορμή εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στην αριστερή πλευρά του δρόμου, 100 μ. περίπου πριν τη διασταύρωση προς τα Λουτρά Υπάτης, βρέθηκαν στη νοτιοδυτική γωνία του οικοδομήσιμου χώρου, ένας κιβωτιόσχημος τάφος, τμήμα καλυπτήριας και τμήμα κρανίου, που προέρχονταν από άλλο κατεστραμμένο τάφο, καθώς και δύο ταφικά αγγεία.

Ο τάφος, που βρέθηκε σε βάθος 2,06 μ. από τη στάθμη του εδάφους, ήταν κατασκευασμένος από αδρά δουλεμένες πωρολιθικές πλάκες, πάχ. 0,06-0,13 μ. και είχε κατεύθυνση Α.-Δ. Μία όμοια πλάκα, διαστ. 1,46×0,92×0,11-0,18 μ., σπασμένη σε δύο κομμάτια, είχε τοποθετηθεί ως καλυπτήρια. Οι εσωτερικές του διαστάσεις ήταν 0,47-1,05×0,49-0,51×0,47-0,52 μ. ύψος. Ήταν γεμάτος με μαλακό χώμα και περιείχε ένα νεκρό, τοποθετημένο σε συνεσταλμένη προφανώς στάση, με το κρανίο στα δυτικά. Στα βόρεια του κρανίου βρέθηκαν τμήματα σιδερένιου εγχειριδίου.

Τα δύο ταφικά αγγεία, από τα οποία το ένα είναι δίωτο σφαιρικό και το άλλο τρίωτο απιόσχημο, βρέθηκαν σε βάθος 1,40-1,45 μ. από τη στάθμη του εδάφους, σε κατακόρυφη σχεδόν θέση (Πίν. 72 γ). Τα στόμιά τους έκλειναν με κομμάτια πωρολίθου. Περιείχαν εντελώς σαθρά οστά νηπίων (Πίν. 72 δ) και ένα σιδερένιο καρφί.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΚΑΤΣΟΥΝΗ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ-ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Έγινε ο καθιερωμένος καθαρισμός των αρχαιολογικών χώρων της Εφορείας και επισκευή περιφράξεων.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ-ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ-ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Από πληροφορίες που συλλέξαμε, εντοπίσαμε νέες αρχαιολογικές θέσεις, όπως π.χ. αρχαία οχύρωση στη θέση Καστράκι Κολάκας, στις Μεξιάτες, στο Βαθύκοιλο, στη Συκά Υπάτης, στο Ζέλι, στην Ευρυτανία κ.ά.

Έγιναν οι απαιτούμενες ενέργειες για την προστασία τους είτε με άμεση ανασκαφή, π.χ. Ζέλι, Συκά, Βαθύκοιλο κ.ά, είτε με την κήρυξή τους ως αρχαιολογικών χώρων. Προτάθηκε και κηρύχθηκαν πέντε αρχαιολογικοί χώροι.

ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ

Ο νομός Ευρυτανίας, που ανήκει στην περιοχή αρμοδιότητας της Εφορείας μας, ορεινός και δυσπρόσιτος, είναι πρακτικά ανερεύνητος και ατελώς γνωστός στην αρχαιολογική βιβλιογραφία. Δεν είναι όμως κενός από λείψανα της ανθρώπινης παρουσίας, κατά την αρχαιότητα. Αρχαίες οχυρώσεις, κατά κύριο λόγο, σώζονται μέχρι σήμερα.

Προκειμένου σε πρώτο στάδιο να καταγραφούν τα σωζόμενα αρχαία της Ευρυτανίας, σχεδιάσαμε και αρχίσαμε την εφαρμογή ενός προγράμματος εντοπισμού, καταγραφής, αποτύπωσης και φωτογράφησης αρχαιολογικών θέσεων, γνωστών και άγνωστων της Ευρυτανίας. Την προσπάθειά μας υποστήριξε με κάθε τρόπο η Νομάρχης Ευρυτανίας Αν. Κανελλοπούλου, που έδειξε μια πρωτοφανή ευαισθησία για τη δραστηριότητά μας και αποτέλεσε μια από τις φωτεινές εξαιρέσεις συμπαράστασης τοπικού παράγοντα στο έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Χωρίς την υποστήριξη της κ. Νομάρχου, το πρόγραμμα δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί[29].

Οι εξορμήσεις μας άρχισαν τον Οκτώβριο και διήρκεσαν μία εβδομάδα, διακόπηκαν δε λόγω του χειμώνα για την άνοιξη του 1987.

Κατά την πρώτη αυτή εβδομάδα επισκεφθήκαμε τους ήδη γνωστούς αρχαιολογικούς χώρους Νέου Αργυρίου, Τοπολιάνων, Βελαώρας, Πρασιάς, Ιτέας, Ραπτόπουλου, Βούλπης.

Εντοπίσαμε νέους αρχαιολογικούς χώρους στις θέσεις Αγία Ελεούσα Γρανίτσας, Τσούμα Λημερίου, Σαλομνήματα Λεπιανών, Τσούκα και Παλιόκαστρο Παλαιοκατούνας.

Από τους παραπάνω χώρους, στους οποίους σώζονται κυρίως λείψανα τειχών, φωτογραφήθηκαν και αποτυπώθηκαν τα κάστρα Νέου Αργυρίου, Τοπολιάνων, Βελαώρας, Βούλπης.

Έγινε επίσης σύντομη ανασκαφική έρευνα σε ορατό κιβωτιόσχημο τάφο στην περιοχή Δαφνούλας, που όμως δεν έδωσε στοιχεία χρονολόγησης.

Συγκεντρώσαμε ακόμη όστρακα επιφανείας, νομίσματα, κεραμίδια για τη χρονολόγηση των χώρων, οι οποίοι από πρώτη εκτίμηση ανήκουν στους ελληνιστικούς χρόνους[30].

29. Με εντολή της κ. Νομάρχου μας παραχωρήθηκε για όλες τις εξορμήσεις μας αυτοκίνητο της Νομαρχίας, κατάλληλο για ορεινές περιοχές και μας συνόδεψε το συνεργείο της Τοπογραφικής Υπηρεσίας Καρπενησίου υπό το διευθυντή-τοπογράφο κ. Δεσκάτα, το οποίο και αποτύπωσε όλες τις σωζόμενες αρχαίες οχυρώσεις. Για τη συνεργασία τους και τον κόπο, που κατέβαλαν ακολουθώντας μας σε δύσβατα μέρη —συχνά με πολύωρες αναβάσεις— τους ευχαριστούμε θερμά.

30. Επικεφαλής της ομάδας καταγραφής και τοπογράφησης ήταν η συμβασιούχος αρχαιολόγος Έλσα Νικολάου, η οποία και

ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ-ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

1. Κατασχέθηκαν από την αστυνομία στην οικία Σωτ. Π. Πεινασμένου, κατοίκου Καινούργιου Λοκρίδας, μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο, ελλιπές κατά το λαιμό και τη λαβή και χάλκινο μεσαιωνικό νόμισμα με σταυρό και οικόσημο με φθαρμένη λατινική επιγραφή.

2. Εγκρίθηκε άδεια κατοχής από το Ν. Στεφανίδη συλλογής 290 νομισμάτων (78 ρωμαϊκά, κυρίως υστερορωμαϊκά, οκτώ σελτζουκικά, 84 ελληνικά-μακεδονικών, αιτωλικών ή μικρασιατικών πόλεων, 41 βυζαντινά 6ος-7ος αι. μ.Χ., επτά μεσαιωνικά και νεότερα Δύσεως, δύο ενετικά 17ου αι., πέντε παλαιοτουρκικά, 64 φθαρμένα αδιάγνωστα, ένα νεότερο νομισματόμορφο), μετά από σύμφωνη γνώμη του Νομισματικού Μουσείου και του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδας.

3. Εγκρίθηκε άδεια συλλογής στο Ν. Βλαχογιώργο διαφόρων αρχαίων και μεταγενέστερων αντικειμένων (24 πήλινων αγγείων, 10 αγνύθων, ενός χάλκινου κατόπτρου, χάλκινης λαβής αποτελούμενης από κρίκο και φύλλο κισσού, κομμάτι χάλκινου ελάσματος, λίθινο σφονδύλι λίθινου περίαπτου με χαράγματα, τμήματος κορμού από μαρμάρινο μικρό άγαλμα, τεμαχίου από λίθινο αρχιτεκτονικό μέλος, χαλκών νομισμάτων, εικόνας μεταβυζαντινής, πορπών από ζώνες). Τα ανωτέρω καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν από την Εφορεία μας.

4. Το έτος 1986 παραδόθηκαν αρχαία στην Εφορεία από διάφορους ιδιώτες, στους οποίους μετά από εισήγηση της Εφορείας και γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδας, εγκρίθηκε η χορήγηση ανάλογης αμοιβής: α) από τον Παρασκευά Νικολάου κάτοικο Λιβανατών, αμφορέας πήλινος, στόμιο μεγάλου αμφορέα, πήλινο αγγείο, χάλκινο καρφί, κομμάτι χαλκού, β) από τον Αθανάσιο Δανιήλ, κάτοικο Λαμίας, επιτύμβια στήλη με αετωματική επίστεψη, σχηματοποιημένους ρόδακες και την επιγραφή *ΕΜΠΕΔΟΝΦΒΑ (IG IX, 311)*, γ) από τους Ανάργυρο και Παναγιώτα Γιαλούρη, μελαμβαφής πρόχους, λαιμός τριφυλλόσχημης πρωτογεωμετρικής οινοχόης, θραύσμα ανδρικού κορμού αγαλματιδίου, τέσσερις λύχνοι, κάτω μέρος μυροδοχείου, χάλκινο μικρό αγγείο νεότερο, δ) από τον Κων. Λίνο, κάτοικο Πελασχίας, χάλκινη φόλλις βυζαντινή (1085-1092 μ.Χ.) από τη θέση Λιασίκι, ε) από την Α. Αρκουμάνη, κάτοικο Λαμίας, χάλκινο Tornesello Michel Steno (1400-1413 μ.Χ.), στ) από την Ελ. Νικολάου, κάτοικο Λαμίας, θησαυρός 402 νομισμάτων 13ου-14ου αι. μ.Χ., ζ) από το Ν. Κτενά, κάτοικο Λαμίας, τουρκικό νόμισμα φθαρμένο άνευ αξίας, η) από το Δημ. Κοκκοτάτο, κάτοικο Λαμίας, χάλκινο νόμισμα εποχής Αδριανού, ελληνικής πόλης φθαρμένο, θ) από το Δ. Κορδογιάννη, ένα χάλκινο νόμισμα Αιτωλών.

Τα παραπάνω αρχαία καταγράφηκαν και φυλάσσονται στην αρχαιολογική αποθήκη Λαμίας.

Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

έχει αναλάβει τη λεπτομερή δημοσίευση των σχετικών πληροφοριών που συγκεντρώθηκαν.

Ι΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η Ι΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΔΕΛΦΟΙ

Νότιο τμήμα παραδρομίδας γυμνασίου

Η ελληνογαλλική αυτή ανασκαφή, κυρίως στο νότιο τομέα της παραδρομίδας, διήρκεσε από τις 18 μέχρι τις 29 Αυγούστου 1986, με 10 εργάτες κατά μέσον όρο, τον επιστάτη της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Δημήτρη Κορίτο και τη συνεργασία του Michel Rousset, βοηθού ανασκαφής.

Πέρυσι την άνοιξη καθαρίστηκε ο αρχαιολογικός χώρος, που είχε εν μέρει επιχωματωθεί και τοποθετήθηκε ο κάναβος για το σύνολο του υψηλότερου ανδήρου του γυμνασίου. Ανασκάφηκαν αρχικά οι μάρτυρες, που κάλυπταν μερικώς την κατασκευή από πλίνθους και κεραμίδια σε δεύτερη χρήση, που είχε εντοπιστεί πέρυσι (τετράγωνο F 8): η κατασκευή αυτή, που διακόπτεται από μια τάφρο με κατεύθυνση Α.-Δ. μιας παλιότερης ανασκαφής, διασχίζεται στο κέντρο της από ένα αυλάκι με τομή U, σκεπασμένο με ασβέστη με κατεύθυνση Ν.-Β. και που διακόπτεται στα νότια από έναν πλίνθινο τοίχο της παραπάνω κατασκευής (Π ί ν. 73). Η κάτοψη είναι πλέον πλήρης και επιβεβαιώνει την υπόθεση για την παρουσία κλιβάνου, αλλά η απουσία οποιουδήποτε υλικού σχετικού με κατάλοιπα ενός κεραμικού κλιβάνου και η παρουσία ενός στρώματος ασβέστη μέσα σ' αυτό, που πιθανώς ήταν το καμίνι, αν πρόκειται για κεραμικό κλίβανο, μας επιτρέπουν να μην αποκλείσουμε τη χρήση αυτού του κτίσματος ως ασβεστοκάμινο. Η αποκάλυψη του νεότερου κτιρίου που βρίσκεται σ' αυτό τον τομέα συνεχίστηκε, χωρίς όμως ακόμη να μπορούμε να καθορίσουμε τη γενική κάτοψη. Μια προηγούμενη επιχωμάτωση που περιέχει όστρακα ύστερης εποχής, με την παρουσία όμως ενός αρχαϊκού χάλκινου ειδωλίου σε μικρογραφία, εντοπίστηκε στο τετράγωνο Ε 9. Σημειώνουμε επίσης ένα αριστερό πόδι από άσπρο μάρμαρο, που μπορεί να προέρχεται από τη θόλο (Π ί ν. 74 α).

Μια δοκιμαστική τομή πραγματοποιήθηκε, εξάλλου, στον περιορισμένο τομέα του κεντρικού τμήματος του ξυστού, δίπλα στον τοίχο του βάθους (BC 24/25) για να ανασκαφεί ο περίγυρος ενός σφόνδυλου κίονα από πωρόλιθο. Στο σχέδιο της τομής εμφανίζεται κάτω από το στρώμα της εγκατάλειψης, ένα λεπτό στρώμα ασβέστη που μπορεί να προέρχεται από το επίχρισμα του τοίχου του βάθους που διατηρείται κατά χώραν κάτω από αυτή τη γραμμή. Ο σπόνδυλος τοποθετημένος κατακόρυφα είναι σφηνωμένος στο ίδιο επίπεδο με την κορυφή του επιχρίσματος που διατηρείται κατά χώραν (Π ί ν. 74 β): τοποθετήθηκε σ' αυτή τη θέση πριν κατακρημνισθεί ο ξυστός.

Μια τελευταία τομή πραγματοποιήθηκε σε ένα τμήμα του μάρτυρα που είχε απομείνει στον ίδιο τομέα μετά τις εργασίες του Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1985 (D 21-22-23). Διαπιστώσαμε ότι το κατώτερο επίπεδο του στρώματος καταστροφής του ξυστού αντιστοιχούσε στο επίπεδο του στυλοβάτη σ' αυτό το σημείο.

Η μελέτη του υλικού, εξάλλου, προχώρησε και μάλιστα σχετικά με την ταύτιση των αρχιτεκτονικών μελών που είχαν ήδη αποκαλυφθεί (ακροκέραμοι του ξυστού, γείσο του δεύτερου ναού της Μαρμαριάς, κίονες εν παραστάσει του ίδιου αυτού ναού, απόσπασμα από το θησαυρό της Μασσαλίας). Η συντηρήτρια François Lefebvre εργάστηκε για τη στερέωση των επιγραφών, που είναι ζωγραφισμένες πάνω σε επίχρισμα και βρέθηκαν την άνοιξη του 1985 (λίθοι Χ 486, Χ 487, Χ 493, Χ 500, Χ 502, Χ 503, Χ 510, Χ 515, χωρίς εμφανή αριθμό).

FR. QUEYREL

Ανασκαφή ξυστού και καθαρισμός οικιών ύστερης εποχής

Η ανασκαφική περίοδος 1985/1986 μας επέτρεψε να καθαρίσουμε την «οικία με περιστύλιο» για να γίνει δυνατή η αποτύπωση και να ελευθερώσουμε κάπως τις «νότιες Θέρμες», ιδιαίτερα το ανάχωμα που χρησίμευε για το βαγονάκι μεταφοράς χωμάτων της μεγάλης ανασκαφής, ώστε να μειωθεί το βάρος των επιχωματώσεων πάνω στους αρχαίους τοίχους που βρίσκονται χαμηλότερα, στη στάθμη του «πεζόδρομου» (έτσι είχε γκρεμιστεί και ένας τοίχος κλασικής εποχής την άνοιξη του 1985)· οι εργασίες αυτές, που εκτελέστηκαν με τη συνεργασία της Ι΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, δεν είχαν σκοπό να ελευθερώσουν το κτίριο (οι στάθμες του εδάφους παραμένουν άγνωστες) και τα ευρήματα μέσα στην επιχωμάτωση ήταν τυχαία. Αναφέρουμε, λοιπόν, την εμφάνιση μωσαϊκού, στη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου, καλυμμένου μερικώς από ύστερη φάση και κακά διατηρημένο· την ανακάλυψη μιας ακρωτηριασμένης επιγραφής πάνω σε έναν πωρόλιθο, που προσδιορίζει το πρόστιμο των 300 ταλάντων που επιβλήθηκε στους Αιτωλούς από τους Ρωμαίους το 190 π.Χ. (μελέτη και ταύτιση από τον J. Bousquet, που θα

δημοσιευθεί προσεχώς) και επιβεβαιώνει το κείμενο του Τίτου Λίβιου· ο λίθος θυμίζει τους λίθους της βάσης του Μάνιου Ακίλιου αλλά δεν μπορεί να σχετίζεται με αυτούς· άφθονη κεραμική εκτός στρωματογραφίας, που περιλαμβάνει σύγχρονα όστρακα και κυρίως κεραμική υστερορωμαϊκής εποχής. Η απουσία στρωματογραφίας μας απαγορεύει, ωστόσο, να διατυπώσουμε συμπεράσματα για τη χρονολόγηση του κτιρίου. Αναφέρουμε δύο ενεπίγραφες σφραγίδες του ίδιου αγγειοπλάστη.

Μια ανασκαφή με βοήθεια μηχανικών μέσων στο ξυστό, που διήρκεσε πέντε εβδομάδες την άνοιξη του 1986, μας επέτρεψε: α) την ελευθέρωση του ξυστού στο νότιο, ήδη γνωστό του τμήμα, χάρη στην απομάκρυνση των λίθων του τοίχου του βάθους, που είχαν αποθηκευθεί εκεί μετά από την αρίθμησή τους, β) την ελευθέρωση του μεσαίου τμήματος του ξυστού, που είχε σχεδόν τελειώσει τον περασμένο χρόνο, αφήνοντας πολλούς «δείκτες» για να είναι δυνατή αργότερα η επαλήθευση της στρωματογραφίας, γ) την απομάκρυνση των επιχωματώσεων που μαζεύτηκαν ακριβώς πάνω από τον ξυστό, μετατρέποντας τη χάραξη της οδού προσπέλασης —που περνάει τώρα χαμηλότερα και ξεκινάει από πιο μακριά, προς τη στροφή του σύγχρονου δρόμου, για να μειωθεί το ύψος των επιχωματώσεων που πιέζουν τον κλασικό τοίχο.

Το πιο ουσιαστικό αποτέλεσμα ήταν η επανεμφάνιση του ξυστού σε όλο του το μέγεθος· είναι επιβεβαιωμένο πλέον ότι όλο το μήκος του τοίχου, τουλάχιστον στην τελευταία του φάση, ήταν καλυμμένο με επίχρισμα που έφερε γραπτές επιγραφές τουλάχιστον στο μεσαίο του τμήμα και ότι ολόκληρος ο τοίχος του βάθους επισκευάστηκε τη ρωμαϊκή εποχή, ίσως όταν εγκαταστάθηκε η ιωνική κιονοστοιχία. Εξάλλου, το χαμήλωμα της στάθμης του δρόμου αποκάλυψε ένα ολόκληρο κτίριο ύστερης εποχής, ακριβώς πάνω από το δρόμο· δεν έγινε ακόμη δυνατή ανασκαφή στις λεπτομέρειες, υπάρχει όμως πιθανότητα να είναι μεσαιωνικός και σύγχρονος του κτιρίου που αναγνωρίστηκε τον περασμένο χρόνο επάνω στην παραδρομίδα (η ανασκαφή του φετινού καλοκαιριού —έκθεση του F. Queyrel— απέδειξε ότι ο κλίβανος που σκέπαζε αυτό το κτίριο ήταν ρωμαϊκός και όχι μεσαιωνικός, όπως είχε θεωρηθεί τον περασμένο χρόνο).

Τέλος, δύο δοκιμαστικές τομές του «υπαίθρου» προς το κέντρο του ξυστού αποκάλυψαν το «λιθόστρωτο» του τεχνητού ανδήρου που σχηματίζει η παραδρομίδα και που η στάθμη κατεβαίνει προς τα δυτικά. Κάτω από αυτό το λιθόστρωτο εμφανιζόταν μια στρώση γεμάτη με όστρακα ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής κεραμικής, καθώς επίσης και λείψανα καταστροφής του κλιβάνου που προαναφέραμε· αυτή η επιχωμάτωση πραγματοποιήθηκε είτε στο τέλος της αρχαιότητας είτε, πιθανότερο, όταν κτίστηκε το οικοδόμημα που αναφέραμε πιο πάνω. Σε μία από τις τομές εμφανίστηκαν λείψανα ύστερης πήλινης αποχέτευσης, στο ίδιο επίπεδο με το λιθόστρωτο, με κατεύθυνση Β.-Α./Ν.-Δ.

F. QUEYREL - V. DEROCHE

ΙΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η ΙΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΙΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η ΙΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

7η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το έτος 1986 αποχώρησαν από το δυναμικό της Υπηρεσίας οι εργατοτεχνίτες Χαρ. Ζήνδρος και Γ. Παπαδημητρίου, μετά από συνταξιοδότηση, λόγω ορίου ηλικίας. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει κάθε είδους προβληματισμό απέναντι στη σταθερή μείωση άξιου, ίσως και αναντικατάστατου προσωπικού αναστηλώσεων.

Για την ουσιαστικότερη απόδοση των εργασιών της Υπηρεσίας —εκτός από κάθε μία Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων, που συνεχίζει να έχει την ευθύνη νομού ή νομών της Εφορείας— και οι δύο πολιτικοί υπομηχανικοί Ν. Κουτσάκης και Ι. Παπαδόπουλος ανέλαβαν την ευθύνη τριών νομών ο καθένας, όπως και την επίβλεψη των αναστηλωτικών εργασιών και των αντίστοιχων συνεργείων.

Κατά το έτος αυτό συνεχίστηκε η καταγραφή και φωτογράφηση ναών, τοιχογραφιών, εικόνων και λοιπών κειμηλίων του νομού Ευρυτανίας σε συνεργασία με το Ball State University της Ινδιάνας των ΗΠΑ, καθώς και του Dumbarton Oaks Research Library and Collection του Πανεπιστημίου του Harvard των ΗΠΑ. Στο νομό Καρδίτσας, με χρηματοδότηση του οικείου Νομαρχιακού Ταμείου, συνεχίστηκε η σημαντική ανασκαφή του Φρουρίου του Φαναρίου, του οποίου η πρώτη οικοδομική φάση ανάγεται στο 13ο αι., όπως επίσης συνεχίζεται και η έρευνα του παλαιοχριστιανικού κτίσματος στην Υπάτη του νομού Φθιώτιδας.

Με εντατικό επίσης και αμείωτο ρυθμό συνεχίστηκαν οι ανασκαφές στη Νέα Αγχίαλο Μαγνησίας, όπως και η καταγραφή και η φωτογράφηση των αρχαιολογικών αντικειμένων.

Με τον ίδιο ρυθμό εκτελέστηκαν αναστηλωτικές και στερεωτικές εργασίες σε πολλά μνημεία της Εφορείας, όπως των μονών Αγίου Στεφάνου και Ρουσάνου Μετεώρων, του ναού της Σωτήρας Τρικάλων, της μονής Παναγίας Μεταξοχωρίου Αγιάς Λάρισας, του Αγίου Αθανασίου Κατηχωρίου Πηλίου κτλ. Φέτος επίσης άρχισε με χρηματοδότηση του ΥΠΠΟ και της Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων η αποκατάσταση και συντήρηση του Αρχοντικού Γ. Σβαρτς στα Αμπελάκια.

Τέλος, η ιστορία της πόλης της Λάρισας κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας αποκτά πλέον απτά αποδεικτικά στοιχεία ύστερα από την αποκάλυψη, μέσα στο εμπορικό κέντρο της πόλης, ικανού τμήματος του δίδυμου τουρκικού λουτρού (Χαμάμ), το οποίο πιθανώς ανήκε στο Λουτρό, που έχτισαν (15ος αι.) οι διάδοχοι του τούρκου κατακτητή της Θεσσαλίας Τουρχάν-Βέη.

Παρακάτω, οι επιμελήτριες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Αικ. Καλαντζή, Ευ. Ιωαννιδάκη, Ασπ. Ντίνα, Στ. Σδρόλια και Σ. Χούλια εκθέτουν λεπτομερέστατα το έργο της Υπηρεσίας κατά νομούς. Την ευθύνη και επίβλεψη του έργου αυτού είχε ο προϊστάμενος της Εφορείας Λάζ. Δεριζιώτης.

Εκτός από τους προαναφερθέντες, στην πραγματοποίηση του αναστηλωτικού έργου της Υπηρεσίας συνετέλεσαν οι εργατοτεχνίτες: Κων. Αρχοντής, Αλ. Αρχοντής, Ιω. Πλατσάς, Στέφ. Βάλλας, Γ. Μπάκος, Χρησ. Τσιάρας, Παν. Γιάννης, Στερ. Τσουκάρας, Λ. Μπαλλής, Νικηφ. Ντέλλας και Δ. Τάσσης.

Η συντήρηση τοιχογραφιών και εικόνων πραγματοποιήθηκε από τους συντηρητές Ιω. Σκοτεινιώτη, Κ. Κορμάζο και Κ. Χρυσόπουλο. Η συντήρηση των μνημείων και των χώρων της Νέας Αγχιάλου έγινε από το συνεργείο του συντηρητή Ιω. Βέγγου, η συντήρηση των μαρμάρινων μελών από το συνεργείο των συντηρητών Κ. Δασκαλόπουλου και Δ. Τερψιάδη, ο καθαρισμός, η συντήρηση και η αποκόλληση των ψηφιδωτών δαπέδων από το συνεργείο των συντηρητών Δ. Μαλτέζου και Ιω. Ερρινάκη και τέλος η συντήρηση χαλκών και κεραμικών πραγματοποιήθηκε από τη συντηρήτρια Αν. Ντίνα. Το ανασκαφικό έργο της Εφορείας πραγματοποιήθηκε από τους εργατοτεχνίτες Αντ. Ζιούρκα, Ευ. Μπρουζιώτη, Ιω. Σπανούλη, Ιω. Σάκκα, Δ. Βασιλό, Κ. Κυρμά, Δ. Νταϊλιάνη και Σ. Δημοπούλου.

Η σχεδιαστική αποτύπωση ανασκαφών και ευρημάτων έγινε από τις σχεδιάστριες Φ. Κυριάκη-Κουτσάκη, Λ. Γιαννακέρη και Μ. Κωστάρα.

Τέλος στο έργο της Εφορείας συνετέλεσαν οι 12 εργατοτεχνίτες που απασχολήθηκαν επί εξάμηνο

στα πλαίσια του επιμορφωτικού προγράμματος της ΕΟΚ, η σχεδιάστρια Β. Σιούρα και κυρίως η αρχαιολόγος Κρ. Μαντζανά.

† *ΕΥΑΓΓ. ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ*

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ-ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Λάρισα

Φρούριο

Συνεχίστηκε η αποχωμάτωση στο εσωτερικό του Μπεζεστενίου, που δεν είχε ολοκληρωθεί παλιότερα. Διαμορφώθηκαν οι χώροι αποθήκευσης υλικών και δημιουργήθηκε εργαστήριο συντήρησης ψηφιδωτών.

Πυριτιδαποθήκη

Έγινε προσωρινή περίφραξη του μνημείου που βρίσκεται στο χώρο του 5ου Γυμνασίου και Λυκείου Λάρισας και συνεχίστηκε ο καθαρισμός των τοιχοποιιών από τα σαθρά επιχρίσματα.

Αγιά

Αρχοντικό Αλεξούλη

Καθαρίστηκε το βόρειο τμήμα του αύλειου χώρου του αρχοντικού, στερεώθηκαν τμήματα της τοιχοδομίας και αποκαταστάθηκαν ορισμένα εσωτερικά και εξωτερικά επιχρίσματα των τοίχων.

Κωδωνοστάσιο ναού Παναγίας

Αφαιρέθηκαν όλα τα σαθρά επιχρίσματα της τοιχοδομίας του κωδωνοστασίου και στη συνέχεια αρμολογήθηκε και στερεώθηκε, ενώ αντικαταστάθηκαν ορισμένες φθαρμένες οπτόπλινθοι. Διαμορφώθηκε η ανωδομή και έγινε ανακεράμωση της στέγης (Π ί ν. 75 α).

Γέφυρα Αλαμάνα

Καθαρίστηκε και αρμολογήθηκε η λίθινη τοξωτή γέφυρα που βρίσκεται στον επαρχιακό δρόμο Αγιάς-Αγιοκάμπου, από συνεργείο της Εφορείας (Π ί ν. 75 β).

Μεταξοχώρι Αγιάς

Μονή Παναγίας

Αποκαταστάθηκε εξ ολοκλήρου η στέγη του καθολικού της μονής, αντικαταστάθηκε η φθαρμένη ξυλεία και τα κεραμίδια και τοποθετήθηκε ασφαλτικό μονωτικό υλικό. Στερεώθηκαν επίσης οι ξύλινες οροφές εξωτερικά και έγινε μερική χρωματική αποκατάστασή τους. Αφαιρέθηκαν τα επιχρίσματα της τοιχοδομίας της ανατολικής πλευράς και αρμολογήθηκε κατάλληλα (Π ί ν. 75 γ). Αντικαταστάθηκαν επίσης ορισμένες φθαρμένες πλάκες του δαπέδου του Ιερού. Τέλος, καθαρίστηκε ο περιβάλλων χώρος του ναού και αποκαταστάθηκε κατεστραμμένο τμήμα της τοιχοδομίας του περιβόλου.

Κωδωνοστάσιο Αγίας Παρασκευής

Από συνεργείο της κοινότητας και με την επίβλεψη της Εφορείας, στερεώθηκε το κωδωνοστάσιο. Αφαιρέθηκαν τα σαθρά επιχρίσματα των τοίχων και έγινε κατάλληλο αρμολόγημα της τοιχοδομίας.

Ελασσόνα

Μονή Ολυμπιώτισσας

Από συνεργείο της μονής, με την επίβλεψη της Εφορείας και τις υποδείξεις της Διεύθυνσης Αναστηλώσεων Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, πραγματοποιήθηκαν ορισμένες στερεωτικές εργασίες στο δάπεδο και την οροφή του νάρθηκα του καθολικού, αντικαταστάθηκε η φθαρμένη ξυλεία και τα κεραμίδια, καθώς και η θύρα της δυτικής πλευράς (Π ί ν. 76 α). Διαμορφώθηκε επίσης ο περίβολος και ο ανατολικός πυλώνας.

Οθωμανικό Τέμενος

Με σχέδια του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων έγινε η περιτείχιση του περιβάλλοντος χώρου του οθωμανικού Τεμένους Ελασσόνας. Η εργασία ανατέθηκε ύστερα από επίσημο διαγωνισμό και πραγματοποιήθηκε με την επίβλεψη της Εφορείας. Με την ευκαιρία αυτή εκχερσώθηκε ολόκληρος ο περιβάλλων χώρος του μνημείου, έκταση 2 στρεμμάτων περίπου (Π ί ν. 76 β).

Αμπελάκια

Αρχοντικό Γεωργίου Σβαρτς

Κατά τους φθινοπωρινούς μήνες, άρχισε με χρηματοδότηση του Υπουργείου Πολιτισμού και της Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων η αποκατάσταση και συντήρηση του αρχοντικού. Στο διάστημα αυτό αποκαταστάθηκε πλήρως η στέγη. Συγκεκριμένα, αφαιρέθηκαν και αντικαταστάθηκαν η σα-

θρή ξυλεία και τα φθαρμένα κεραμίδια, τοποθετήθηκε δε ασφαλτικό μονωτικό υλικό. Αντικαταστάθηκαν επίσης τμηματικά τα φθαρμένα ξύλινα τμήματα στις προσόψεις του αρχοντικού και άρχισε η αφαίρεση των φθαρμένων επιχρισμάτων των όψεων.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Συνεχίστηκε η συντήρηση ορισμένων τμημάτων τοιχογραφιών του Αγίου Αθανασίου Άνω Αμυγδαλής Αγιάς, στα εργαστήρια της Εφορείας στη Λάρισα. Έγινε επίσης προληπτική συγκράτηση ορισμένων τοιχογραφιών στη μονή Παναγίας και στο ναό Αγίου Γεωργίου στο Μεταξοχώρι Αγιάς, καθώς και στο Αρχοντικό Γεωργίου Σβαρτς στα Αμπελάκια Λάρισας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Λάρισα

Οδός Βενιζέλου 101 (κατάστημα Γ. Κατσογιάννη)

Το κατάστημα Γ. Κατσογιάννη στεγάζεται σε τμήμα των παλιών τουρκικών λουτρών της Λάρισας. Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του καταστήματος, διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές στο υπόγειο τμήμα του και αποκαλύφθηκαν τμήματα των υποκαύστων, των υδραυλικών και θερμαντικών συστημάτων. Το τμήμα αυτό ανήκει πιθανότατα στο 18ο αι.

Φάρσαλα

Οδός Αθηνάς και Αχιλλέως (οικόπεδο Βερόγγου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση πολυόροφης οικοδομής στη γωνία των οδών Αθηνάς και Αχιλλέως, στο κέντρο των Φαρσάλων, αποκαλύφθηκαν τμήματα τοιχοδομίας σε βάθος 3 μ. από το κράσπεδο του πεζοδρομίου. Διενεργήθηκε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα και μετά τον καθαρισμό διαπιστώθηκε ότι το τμήμα της τοιχοδομίας, αποτελούμενο από λεπτές οπτοπλίνθους και κουρασάνι, ανήκε σε τουρκικό κτίσμα του 17ου ή 18ου αι.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ-ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ-ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Στη διάρκεια του χρόνου πραγματοποιήθηκαν περιοδείες στο νομό Λάρισας, κατά τις οποίες έγινε αφενός έλεγχος της κατάστασης των μνημείων και αφετέρου καταγραφή άλλων, τα σημαντικότερα από τα οποία είναι τα παρακάτω:

Λάρισα

Οδός Βενιζέλου και Φιλελλήνων (Τουρκικά Λουτρά)

Στη συμβολή των οδών Βενιζέλου και Φιλελλήνων (από Βενιζέλου 103 μέχρι Φιλελλήνων 19), σώζεται τμήμα των δίδυμων τουρκικών λουτρών (Χαμάμ) της Λάρισας, τα οποία καταλάμβαναν άλλοτε ολόκληρο το οικοδομικό τετράγωνο. Σήμερα το τμήμα αυτό είναι χωρισμένο σε μικρές ιδιοκτησίες, που στεγάζουν εμπορικά καταστήματα. Παρά τις διάφορες μετασκευές που πραγματοποιήθηκαν στο παρελθόν κατά τη διαμόρφωση των καταστημάτων, τα λουτρά διασώζουν αρκετά αυθεντικά αρχιτεκτονικά στοιχεία. Διασώζεται ο κεντρικός θόλος της θερμής αίθουσας του ανδρικού τμήματος, καθώς και μικρές θολωτές αίθουσες στα υπόγεια και το ισόγειο, στο θόλο δε της μιας διατηρούνται ακόμη οι κυλινδροειδείς υαλοσκέπαστοι φεγγίτες. Ο θόλος στηρίζεται σε ημιχώνια με οξυκόρυφη απόληξη, μεταξύ των οποίων υπάρχουν τυφλά οξυκόρυφα τόξα, που κοσμούν την τοιχοδομία. Διασώζονται επίσης άλλα δευτερεύοντα αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως δίοδοι επικοινωνίας και διακοσμητικά μοτίβα. Η τοιχοδομία του κτίσματος φανερώνει ιδιαίτερα καλή κατασκευή. Οι τοίχοι, αποτελούμενοι κυρίως από πλίνθους με παχύ στρώμα κουρασανίου, έχουν πάχος 0,70 μ. Κατά τόπους παρατηρείται χρήση αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών. Η αρχική οικοδομική φάση του κτίσματος πιθανώς ανάγεται στο 15ο αι. και ανήκε στο λουτρό που έχτισαν οι διάδοχοι του τούρκου κατακτητή της Θεσσαλίας Τουρχάν-Βέη.

Το κτίσμα χαρακτηρίστηκε ιστορικό-διατηρητέο μνημείο.

Αγιά

Άγιος Νικόλαος ο Νέος (Κερασάς)

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με υπερυψωμένο μεσαίο κλίτος, απολήγουσα ανατολικά σε τρεις ημικυκλικές κόγχες. Υπολείμματα τοιχογραφιών υπάρχουν στις τρεις κόγχες του Ιερού, καθώς και ελάχιστα στις γενέσεις των τόξων, στις τοξοστοιχίες που χωρίζουν τα κλίτη. Σύμφωνα με επιγραφή χαραγμένη σε μαρμάρινη πλάκα και εντοιχισμένη στη δυτική πλευρά εξωτερικά, πάνω από την είσοδο, ο ναός ανεγέρθη εκ βάθρων το 1891 σε θέση παλιότερου, του 16ου αι.

Στη νοτιοανατολική πλευρά υψώνεται εξάπλευρο πυργοειδές κωδωνοστάσιο σε τετράπλευρη βάση, η οποία αποτελεί την είσοδο του περιβόλου του ναού.

Μεταξοχώρι Αγιάς

Αγία Παρασκευή

Τρίκλιτη βασιλική των αρχών του 19ου αι., στο κέντρο του χωριού. Φέρει δίριχτη στέγη και ανατολικά απολήγει σε τρεις ημικυκλικές κόγχες (Π ί ν. 76 γ).

Το 1852 ιστορήθηκε εξ ολοκλήρου από χιοναδίτες ζωγράφους της συντροφιάς του Μιχαήλ Ζήκου, όπως μας πληροφορεί και η σχετική επιγραφή. Νότια του ναού, σε μικρή απόσταση υψώνεται λιθόδμητο ψηλό πυργοειδές κωδωνοστάσιο.

Ο ναός χαρακτηρίστηκε ιστορικό-διατηρητέο μνημείο.

Άγιος Γεώργιος

Τρίκλιτη βασιλική σε μικρή απόσταση από το χωριό, απολήγουσα ανατολικά σε ημικυκλική κόγχη. Στη δυτική πλευρά φέρει ευρύχωρο νάρθηκα και στη νότια, ανοιχτή στοά. Καλύπτεται με δίριχτη στέγη και σχιστολιθικές πλάκες (Π ί ν. 78 α). Ο ναός χτίστηκε το 1831 και ιστορήθηκε από τους χιοναδίτες ζωγράφους που αγιογράφησαν και την Αγία Παρασκευή στο ίδιο χωριό. Σύμφωνα με επιγραφές οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού έγιναν το 1843 και του νάρθηκα το 1852. Ο ναός χαρακτηρίστηκε ιστορικό-διατηρητέο μνημείο.

Ανατολή Αγιάς

Μονή Παναγίας

Μέσα σε χαράδρα, στην ορεινή περιοχή ανάμεσα στην Ανατολή και το Μεγαλόβρυσο, βρίσκεται το ερειπωμένο μοναστήρι της Παναγίας. Το καθολικό είναι τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα, απολήγουσα ανατολικά σε ημικυκλική κόγχη. Η στέγη έχει καταστραφεί και στην τοιχοδομία παρατηρείται συχνή χρήση πλίνθων. Σώζονται λίγες τοιχογραφίες, χρονολογούμενες στα τέλη του 17ου ή στις αρχές του 18ου αι. (Π ί ν. 77 α). Δυτικά του καθολικού υπάρχουν ερείπια κελιών.

Παλαιά Συκαμινέα

Αγία Τριάδα

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με μεταγενέστερο νάρθηκα στη δυτική πλευρά και ανοιχτή στοά στη νότια. Ανατολικά απολήγει σε τρεις ημικυκλικές κόγχες και καλύπτεται με δίριχτη στέγη και σχιστολιθικές πλάκες. Εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες, που σώζονται όχι σε ιδιαίτερα καλή κατάσταση (Π ί ν. 77 β). Ο ναός χρονολογείται πιθανότατα στο 18ο αι. Χαρακτηρίστηκε ιστορικό-διατηρητέο μνημείο.

Τσαρίτσανη Ελασσόνας

Άγιοι Ανάργυροι

Δρομικός ναός με νάρθηκα στη δυτική πλευρά και υπερυψωμένο γυναικωνίτη στη βόρεια. Τοιχογραφίες σώζονται λίγες στο βόρειο και νότιο τοίχο. Στην ανατολική απόληξη του γυναικωνίτη διαμορφώνεται παρεκκλήσιο αφιερωμένο στον άγιο Χαράλαμπο. Είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες, που οφείλονται, σύμφωνα με την επιγραφή, στον ιερέα Ιωάννη και έγιναν το 1761 (Π ί ν. 78 β). Ο ζωγράφος αυτός δε φαίνεται να έχει αγιογραφήσει και τον κυρίως ναό, του οποίου οι τοιχογραφίες δεν είναι τόσο καλής τέχνης και είναι μεταγενέστερες του παρεκκλησίου.

Στο ναό και το παρεκκλήσιο σώζονται εξαιρετικής τέχνης ξυλόγλυπτα τέμπλα. Ο ναός χαρακτηρίστηκε ιστορικό-διατηρητέο μνημείο.

Φάρσαλα

Πύργος «Καραμίχου»

Διώροφη λιθόδμητη πυργοειδής οικία με ισόγειο, διαστ. 7 × 9,60, ύψ. 12 μ., καλυμμένη με τετράριχτη στέγη που φέρει βυζαντινά κεραμίδια. Στο ισόγειο φέρει δύο εισόδους, ανατολικά και νότια. Τα ανοίγματα του πρώτου ορόφου είναι επιμήκη ορθογώνια, κατασκευασμένα μεταγενέστερα και του δεύτερου τοξωτά. Στον όροφο αυτό υπάρχουν, νοτιοανατολικά και βορειοδυτικά, γωνιαίοι εξώστες (έρκερ), οι οποίοι παλιότερα ήταν υαλόφρακτοι (Π ί ν. 78 γ). Στο εσωτερικό έχουν γίνει πολλές επεμβάσεις, ιδίως στην τοιχοδομία, η οποία παλιά έφερε τοιχογραφίες. Η οικία ανήκει στις αρχές του 19ου αι. και χαρακτηρίστηκε ιστορικό-διατηρητέο μνημείο.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Ολοκληρώθηκε η καταγραφή των φυλασσόμενων γλυπτών στο αρχοντικό Αλεξούλη στην Αγιά, καθώς και των εικόνων της Ανατολής Αγιάς, οι οποίες εκτέθηκαν στο νεοϊδρυμένο εκκλησιαστικό Μουσείο της Κοινότητας. Καταγράφηκαν επίσης οι εικόνες που φυλάσσονται στο ναό των Αγίων Αναργύρων Τσαριτσάνης Ελασσόνας και προέρχονται από το ναό της Παναγίας, στην ίδια κοινότητα που καταστράφηκε από πυρκαγιά. Καταγράφηκαν επίσης τα κειμήλια της αλβανικής μονής Ασπρογείων Φαρσάλων και παραχωρήθηκαν στη Λαογραφική Εταιρεία Λάρισας για φύλαξη και συντήρηση. Τέλος, στα Αμπελάκια Λάρισας καταγράφηκε μεγάλο τμήμα της συλλογής Δογάνη, που αποτελείται κυρίως από προσωπικά αντικείμενα του Γ. Σβαρτς.

Σ. ΧΟΥΛΙΑ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Μ ε τ έ ω ρ α

Μονή Αγίου Στεφάνου

Συνεχίστηκαν και φέτος οι αναστηλωτικές και στερεωτικές εργασίες, οι οποίες αφορούσαν στην ανακατασκευή της βορινής πτέρυγας των κελιών, η οποία «βλέπει» στον αύλειο χώρο της μονής. Συγκεκριμένα, αποξυλώθηκε η παλιά ξύλινη στέγη, κατεδαφίστηκε ο ετοιμόρροπος βορινός εξωτερικός τοίχος των κελιών, ενώ ενισχύθηκε ο εσωτερικός —διαχωριστικός του υπογείου— με υποστηλώματα από οπλισμένο σκυρόδεμα.

Στερεώθηκε επίσης ο εξωτερικός ανατολικός τοίχος του μαγειρείου, αφού προηγουμένως κατεδαφίστηκε η ξύλινη μεταγενέστερη βεράντα. Στη συνέχεια ανακατασκευάστηκε η στέγη και ο βορινός εξωτερικός τοίχος από δρομική οπτοπλινθοδομή και λίθινη επένδυση.

Παράλληλα ανακατασκευάστηκε ο τοίχος αντιστήριξης της αυλής, ο οποίος είχε παρουσιάσει απόκλιση από την κατακόρυφο.

Μονή Ρουσσάνου

Αντικαταστάθηκαν με μισόταβλες τα φθαρμένα σκουρέτα της στέγης, η οποία ενώνει την είσοδο με το καθολικό, το μαγειρείο και την Τράπεζα, τοποθετήθηκε ασφαλτικό πανί και στη συνέχεια αντικαταστάθηκαν τα παλιά φθαρμένα κεραμίδια με νέα, βυζαντινού τύπου.

Στο χώρο της εισόδου της μονής κατασκευάστηκε δάπεδο από άοπλο σκυρόδεμα και επικαλύφθηκε με πλάκες Πηλίου.

Πλάκες επίσης Πηλίου τοποθετήθηκαν στις ποδιές των παραθύρων των βορινών κελιών.

Τ ρ ί κ α λ α (συνοικισμός Σωτήρα)

Ναός Σωτήρος

Συνεχίστηκαν και φέτος επί τρίμηνο οι αναστηλωτικές εργασίες του ναού[1]. Συγκεκριμένα, ολοκληρώθηκε η ανακατασκευή της στέγης, υποθεμελιώθηκε εξωτερικά ο νότιος τοίχος και τμήμα του νοτιοανατολικού τοίχου μέχρι τη γέννηση της κόγχης του Ιερού, ενώ στη συνέχεια διαμορφώθηκε στο τμήμα αυτό πεζούλι αντιστήριξης. Κατά τη διάρκεια της καθαίρεσης των σαθρών σοβάδων της τοιχοποιίας του ναού, αποκαλύφθηκε στο δυτικό τοίχο, πάνω από την είσοδο του νάρθηκα, τρίλοβο παράθυρο. Πλίνθινη και στη συνέχεια οδοντωτή ταινία πλαισιώνει τις παρειές του παραθύρου μέχρι το ύψος του τόξου των πλευρικών λοβών. Η ύπαρξη τριών φάσεων ζωγραφικού διακόσμου στο ναό, αλλά και η αποκάλυψη του παραθύρου αυτού, είναι δυνατό να δικαιολογήσουν την αναγωγή της α΄ φάσης του ναού στο 15ο αι.

Π ύ λ η Τ ρ ι κ ά λ ω ν

Γέφυρα Αγίου Βησσαρίωνος

Αποκαταστάθηκε το τμήμα του προστατευτικού στηθαίου της γέφυρας, το οποίο είχε καταρρεύσει.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Στις περιοδείες που έγιναν στο νομό Τρικάλων, καταγράφηκαν αρκετά μνημεία, από τα οποία αναφέρονται τα σημαντικότερα από εικονογραφικής και αρχιτεκτονικής άποψης:

Σ α ρ α κ ί ν α Κ α λ α μ π ά κ α ς

Ναός Αγίων Αποστόλων

Πρόκειται για ένα μονόχωρο δρομικό κτίσμα με μία κόγχη στα ανατολικά και στοά στη νότια πλευρά. Ο ναός είναι χτισμένος μέσα στο βράχο με αποτέλεσμα ως βόρειος τοίχος του ναού να χρησιμοποιείται ο βράχος. Ο ναός είναι κατάγραφος ακόμη και στη βραχώδη επιφάνεια, οι δε τοιχογραφίες διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση. Σύμφωνα με επιγραφή ο διάκοσμος έγινε το έτος 1604/5 (*ΖΡΙΓ*) και είναι έργο του ζωγράφου Γεωργίου εκ χώρας Σταγών. Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού καλύπτουν σε δύο ζώνες τον κύκλο των Παθών, του Δωδεκαόρτου, του Ευχαριστιακού και των μετά την Ανάσταση, είναι δε πιθανότατα σύγχρονες ή λίγο μεταγενέστερες των αντίστοιχων του Βήματος (Π ί ν. 79 α). Τοιχογραφημένος επίσης είναι και ο βόρειος τοίχος της στοάς, οι δε τοιχογραφίες αναπτύσσονται σε δύο ζώνες. Απεικονίζονται ολόσωμοι, μετωπικοί άγιοι, η Δευτέρα Παρουσία και οι άγιοι Πέτρος και Παύλος φέροντες την εκκλησία. Επιγραφή χρονολογεί το νάρθηκα στο 1766.

Καταγράφηκαν επίσης και πέντε δεσποτικές εικόνες (αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, Θεοτόκου Οδηγήτριας, Χριστού Παντοκράτορος, αγίου Ιωάννου Προδρόμου και αγίου Αθανασίου Αλεξανδρείας), οι οποίες ιστορήθηκαν δια χειρός Γεωργίου Ζωγράφου Χατζηχαρίτου (;) το 1787. Οι ει-

1. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 209.

κόνες είναι λαϊκής τεχνοτροπίας και διατηρούνται σε καλή κατάσταση.

Σ π α θ ά δ ε ς

Ναός Αγίου Νικολάου

Πρόκειται για ένα μονόχωρο δρομικό κτίσμα με νάρθηκα στα δυτικά, στοά στα νότια και μία ημικυκλική κόγχη στα ανατολικά. Ο ναός είναι λιθόκτιστος με πρόχειρη αργολιθοδομή και στεγασμένος με δικλινή στέγη. Ο ναός πρέπει να ήταν κατάγραφος, πλην όμως, τμήμα του διακόσμου έχει ασβεστωθεί, ενώ το υπόλοιπο διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Από τις σωζόμενες τοιχογραφίες είναι δυνατό να σημειωθούν: η Πλατυτέρα, οι ιεράρχες, ο Ευαγγελισμός, η Αποκαθήλωση —η οποία επαναλαμβάνεται και στον κυρίως ναό— Η Πεντηκοστή και η Γέννηση της Θεοτόκου στο Ιερό, ενώ στον κυρίως ναό σώζονται άγιοι σε μετάλλια, η Βάπτιση, η Υπαπαντή, τμήμα της Ανάστασης, η Κοίμηση της Θεοτόκου κτλ.

Ο ναός είναι δυνατό να αναχθεί χρονολογικά στο 18ο αι., ενώ οι εικόνες του ναού χρονολογούνται στο α΄ τέταρτο του αιώνα μας.

Π λ ά τ α ν ο ς

Ναός Εισοδίων Θεοτόκου

Πρόκειται για ένα μονόχωρο δρομικό ναό με μία κόγχη στα ανατολικά. Ο ναός έχει ανακαινιστεί πρόσφατα. Οι τοιχογραφίες σώζονται στο Ιερό, καθώς επίσης στο βόρειο και νότιο τοίχο. Αναπτύσσονται σε δύο ζώνες και απεικονίζονται όρθιοι μετωπικοί άγιοι, σκηνές από το Δωδεκάορτο, τον Ευχαριστιακό κύκλο και από τα μετά την Ανάσταση. Οι τοιχογραφίες, παρόλο που διατηρούνται σε πολύ κακή κατάσταση (αποξέσεις, απολεπίσεις και αμαυρώσεις), είναι δυνατό να χρονολογηθούν μέσα στο 18ο αι.

Καταγράφηκαν τρεις δεσποτικές εικόνες: της Θεοτόκου Οδηγήτριας και του Χριστού Σωτήρος, οι οποίες βάσει επιγραφών χρονολογούνται στις αρχές του 17ου αι. [(1601-*Ζρθ* (;)], όπως επίσης και η εικόνα των Εισοδίων της Θεοτόκου, η οποία πάλι, σύμφωνα με επιγραφή χρονολογείται στο 1700.

Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών

Είναι μονόχωρος δρομικός ναός με νάρθηκα στα δυτικά και μία ημικυκλική κόγχη στα ανατολικά. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος διατηρείται σε πολύ κακή κατάσταση, διακρίνεται δε μόνο στο βόρειο τοίχο, σε τρεις ζώνες.

Στις δύο ζώνες σώζονται ολόσωμοι μετωπικοί άγιοι, ενώ στην τρίτη διακρίνονται οι παραστάσεις της Κυριακής της Σαμαρείτιδας, της Αποκαθήλωσης, της Γεννήσεως της Θεοτόκου και της Φιλοξενίας του Αβραάμ.

Από τις τοιχογραφίες του νάρθηκα σώζονται ορισμένες παραστάσεις: ο Αδάμ καλών τα ονόματα των ζώων, η Δευτέρα Παρουσία, η Ετοιμασία του Θρόνου και οι «Κοιμώμενοι μετά Κυρίου».

Καταγράφηκαν επτά δεσποτικές εικόνες, οι οποίες χρονολογούνται στα τέλη του 19ου αι., είναι λαϊκής τεχνοτροπίας και διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Στον ίδιο αιώνα χρονολογούνται και οι σωζόμενες τοιχογραφίες.

Ναός Αγίου Νικολάου

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με τρούλο, με μία κόγχη στα ανατολικά και με μεταγενέστερο νάρθηκα στα δυτικά. Τα κλίτη διαχωρίζονται με δύο κιονοστοιχίες. Ο ναός είναι κατάγραφος, πλην όμως ο διάκοσμος διατηρείται σε εξαιρετικά κακή κατάσταση.

Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών κυμαίνεται ανάμεσα στα έτη 1861-1864, βάσει αφιερωματικών επιγραφών.

Καταγράφηκαν τέσσερις δεσποτικές εικόνες (της Μεταμορφώσεως του Χριστού, της Θεοτόκου Οδηγήτριας, του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέως και του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου) και δεκαπέντε από το επιστύλιο του τέμπλου, οι οποίες είναι λαϊκής τεχνοτροπίας, μέτριας διατήρησης και χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι.

Σ υ ν ο ι κ ι σ μ ό ς Ρ ι ζ α ρ ί ο υ

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ο ναός ανήκει στον τύπο του σταυρεπίστεγου με τρουλοκαμάρα, με τρεις κόγχες στα ανατολικά και νάρθηκα στα δυτικά (Π ί ν. 79 β, 80 α). Η πόρτα που ανοίγεται στο βόρειο τοίχο του ναού, περιβάλλεται από λιθανάγλυφο περιθύρωμα με πλούσια φυτική και ζωική διακόσμηση. Παρόλο που το περιθύρωμα έχει ασβεστωθεί, η χρονολογία 1810 είναι εμφανής και είναι δυνατό να αναφέρεται στο έτος ανέγερσης του ναού. Ο ναός είναι κατάγραφος, πλην όμως οι τοιχογραφίες διατηρούνται σε κακή κατάσταση (αμαυρώσεις, απολεπίσεις, βαθιές ρηγματώσεις κτλ.).

Στο δυτικό τοίχο και κάτω από την παράσταση της Κοιμήσεως της Θεοτόκου σώζεται επιγραφή, η οποία χρονολογεί τη συγκεκριμένη τοιχογραφία στο έτος 1872, Ιουνίου 15, ο δε ζωγράφος αυτής είναι ο εκ κωμοπόλεως Σαμαρίνης Αθανάσιος.

Επιγραφή πάνω από τη βόρεια είσοδο του ναού εσωτερικά, χρονολογεί την ιστόρηση του τοιχογραφικού διακόσμου στο έτος 1878, ζωγράφοι δε αυτού

ήταν μέλη της σαμαρινιώτικης οικογένειας Ντόβα, γνωστής από αντίστοιχες επιγραφές στις ορεινές κυρίως περιοχές του νομού Τρικάλων.

Παράλληλα, στις περιοδείες που πραγματοποιήθηκαν φέτος καταγράφηκαν και αρκετές εικόνες που προέρχονται από εκκλησίες του νομού Τρικάλων.

Νεραϊδοχώρι Καλαμπάκας[2]

Ναός Αγίου Νικολάου

Καταγράφηκαν 46 εικόνες (13 δεσποτικές, 21 επιστυλίου τέμπλου). Οι εικόνες διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση, ορισμένες είναι λαϊκής τεχνοτροπίας, χρονολογούνται δε στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι., βάσει επιγραφών, πλην μιας, που χρονολογείται στο 1781. Από τις επιγραφές, εκτός από τα ονόματα ορισμένων ζωγράφων που μας γνωστοποιούνται (Ζήσης Σαμαριναίος, Θεοφόρος Ναούμ, Μαργαρίτης Μακριντζιώτης —ζωγράφος των περισσότερων δεσποτικών— και Ν. Αδάμος Σαμαριναίος), πληροφορούμαστε και τη χρηματική αξία ορισμένων (π.χ. 500 γρόσια).

Μονή Τσούκας[3]

Καταγράφηκαν επίσης 31 εικόνες, οι οποίες προέρχονται από το καθολικό της μονής, η οποία εντάσσεται στην παραπάνω κοινότητα. Οι οκτώ δεσποτικές εικόνες είναι πιθανότατα έργα του ίδιου ζωγράφου, του ιερομονάχου Στεφάνου Δραμιτινού, ο οποίος υπογράφει σε μια από αυτές το έτος 1793. Έναν αιώνα αργότερα (1891-1892) χρονολογούνται, βάσει επιγραφών, οι εικόνες του επιστυλίου του τέμπλου. Γενικότερα, οι εικόνες διατηρούνται σε μέτρια κατάσταση και είναι λαϊκής τεχνοτροπίας.

Μαλακάσιο

Ναοί Αγίων Αποστόλων, Κοιμήσεως της Θεοτόκου και Προφήτου Ηλιού

Καταγράφηκαν 31 εικόνες. Οι εικόνες είναι λαϊκής τεχνοτροπίας, μετριότατης διατήρησης και χρονολογούνται στο τέλος του 19ου, ορισμένες δε στο 18ο αι. Οι ναοί της κοινότητας, από τις οποίες προέρχονται οι εικόνες, είναι κτίσματα του 18ου αι. πιθανώς, πλην όμως οι προσθήκες και οι επεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν, έχουν αλλοιώσει το χαρακτήρα των εκκλησιών.

Ροπωτό Τρικάλων

Ναός Αγίου Ιωάννη

Καταγράφηκαν έξι δεσποτικές εικόνες που προέρχονται από τον παραπάνω κατεδαφισθέντα ναό. Οι εικόνες είναι καλής τέχνης και διατήρησης, χρονολογούνται δε, βάσει επιγραφών, ανάμεσα στα έτη 1873 και 1875· μια από αυτές ιστορήθηκε δια χειρός Γεωργίου Νούλη Νίκου εκ χώρας Σαμαρίνης.

Συνοικισμός Σωτήρα[4]

Ναός Σωτήρος

Καταγράφηκαν 34 εικόνες. Είναι λαϊκής τεχνοτροπίας και μέτριας διατήρησης και είναι έργα του τελευταίου τετάρτου του 19ου αι. (Πίν. 80 β). Δεκαέξι από τις εικόνες αυτές προέρχονται από το επιστύλιο του τέμπλου και είναι έργα του ίδιου ζωγράφου.

† ΕΥ. ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ-ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Φθιώτιδες Θήβες (Νέα Αγχίαλος)

1. Συνέχιση καθαρισμού-συντήρησης ψηφιδωτού δαπέδου του βόρειου κλίτους της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου.

2. Καθαρισμός-συντήρηση ψηφιδωτού δαπέδου παλαιοχριστιανικού κτιρίου στο αεροδρόμιο Νέας Αγχιάλου.

3. Καθαρισμός-συντήρηση ψηφιδωτών δαπέδων παλαιοχριστιανικού κτιρίου, ανατολικά της βασιλικής Επισκόπου Ελπιδίου.

4. Συντήρηση μαρμαροθετήματος του εσωνάρθηκα της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου.

5. Συντήρηση ψηφιδωτών δαπέδων της κοιμητηριακής βασιλικής.

6. Συντήρηση μαρμαροθετημάτων βαπτιστηρίου της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου.

7. Συντήρηση ψηφιδωτών δαπέδων στα σημεία που υπήρχαν φθορές, της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου, της βασιλικής Μαρτυρίου, της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου και του Κοσμικού κτίσματος.

8. Καθαρισμός, ταύτιση και συγκόλληση εντοιχίων ψηφιδωτών χώρου XVI της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου.

2. Ό.π., σ. 210.
3. Ό.π.
4. Ό.π.

9. Στερέωση-επανατοποθέτηση στις βάσεις τους δέκα κιόνων της στοάς στα νότια της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου (Π ί ν. 81 α).

10. Καθαρισμός, συντήρηση, συγκόλληση των ευρημάτων των ανασκαφών, κιονοκράνων, θωρακίων, βάσεων, κιόνων, τραπεζών προερχόμενων από τις βασιλικές και τα αστικά κτίσματα της παλαιοχριστιανικής πόλης των Φθιωτίδων Θηβών.

11. Προετοιμασία νότιου στυλοβάτη χώρου XVI της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου, για επανατοποθέτηση κιόνων (συγκόλληση δόμων από ηφαιστειακό λίθο).

12. Στερέωση και συμπλήρωση πέντε τοίχων της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου.

13. Συντήρηση μαρμάρινης κυκλικής τράπεζας προερχόμενης από ανασκαφή στο οικόπεδο Α. και Δ. Κάρλου.

14. Καθαρισμός, διαλογή, ταύτιση και συγκόλληση οστράκων προερχόμενων από σωστικές ανασκαφές Νέας Αγχιάλου.

15. Καθαρισμός πενήντα χάλκινων νομισμάτων, ταύτιση και συγκόλληση εβδομήντα πήλινων αμφορέων και συμπλήρωση τριών από αυτούς (Π ί ν. 81 β), προερχόμενων από τις σωστικές ανασκαφές των Φθιωτίδων Θηβών.

16. Καθαρισμός χάλκινης σφραγίδας προερχόμενης από ανασκαφή στο οικόπεδο Α. και Δ. Κάρλου (Π ί ν. 81 γ).

17. Καθαρισμός, διαλογή, ταύτιση και συγκόλληση πινακίων, προερχόμενων από ανασκαφική έρευνα στην οδό Διαμαντοπούλου κατά τη φετινή περίοδο (Π ί ν. 82 α).

18. Καθαρισμός σπαραγμάτων τοιχογραφιών, που περισυλλέχθηκαν από την ανασκαφή των παλαιοχριστιανικών μνημείων στα Πλατανίδια.

19. Συντήρηση τεσσάρων χρυσών νομισμάτων, προερχόμενων από ανασκαφή στο φρούριο Λάρισας, και δέκα χάλκινων νομισμάτων και ενός χάλκινου δακτυλιδιού από σωστικές ανασκαφές στη Λάρισα.

20. Συνέχιση συντήρησης πινακίων προερχόμενων από το βυζαντινό ναυάγιο Πελαγοννήσου Βόρειων Σποράδων (Π ί ν. 82 β).

ΑΣΠ. ΝΤΙΝΑ

Κ α τ η χ ώ ρ ι

Ναός Αγίου Αθανασίου

Έγιναν εργασίες αποκατάστασης της στέγης: ενίσχυση της ξυλείας της στέγης, απομάκρυνση μπάζων και σαθρών υλικών, τοποθέτηση μονωτικού υλικού (ασφαλτόπανου), αφαίρεση των γαλλικών κεράμων που είχαν τοποθετηθεί κατά τη διάρκεια παλιότερης επισκευής του ναού. Πρόκειται να αποκατασταθεί η αρχική κάλυψη της στέγης με σχιστολιθικές πλάκες. Επίσης, καθαιρέθηκε το σαθρό κονίαμα από την εσωτερική παρειά των τοίχων των πλαϊνών κλιτών και έγινε ανακατασκευή του.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Συνεχίστηκε η συντήρηση των τοιχογραφιών της Άνω Μονής Ξενιάς στο εργαστήριο, εργασία που έχει αρχίσει από το 1981.

Ειδικότερα, έγινε ταύτιση σπαραγμάτων των τοιχογραφιών αυτών.

ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Φ θ ι ώ τ ι δ ε ς Θ ή β ε ς (Νέα Αγχίαλος)

Βασιλική Αρχιερέως Πέτρου

Συνεχίστηκε και κατά το 1986 η ανασκαφική έρευνα στη βασιλική του Αρχιερέως Πέτρου της παλαιοχριστιανικής πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, στον τομέα ΤΜ-Φ, όπου αποκαλύφθηκαν τα τμήματα του βαπτιστηρίου, του αψιδωτού κτίσματος και του αρχαίου τείχους σ' όλη την έκταση (29,50 × 25,50 μ.) του απαλλοτριωμένου οικοπέδου, νότια του αιθρίου της βασιλικής[5].

Τα αποτελέσματα της έρευνας εκθέτονται λεπτομερέστερα από τον τέως διευθυντή του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών Παύλο Λαζαρίδη στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας 1986.

Οδός Ράλλη Ράλλη και Ελληνικής Αεροπορίας (οικόπεδο Α. και Δ. Κάρλου)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Α. και Δ. Κάρλου, τα αποτελέσματα της οποίας, σε συνδυασμό με τα ευρήματα της προηγούμενης ανασκαφικής περιόδου[6], είναι τα εξής (Π ί ν. 83 α-β): έγινε πλήρης αποκάλυψη των τοίχων Τ1-Τ10, οι οποίοι είχαν επισημανθεί και αποκαλυφθεί κατά ένα μέρος τους στην ανασκαφή του έτους 1985, καθώς και των χώρων οι οποίοι ορίζονται από αυτούς. Αποκαλύφθηκαν και επτά ακόμη τοίχοι, καθώς και μία κλίμακα.

Τα ερείπια που ήρθαν στο φως στο πιο πάνω οικόπεδο, ανήκουν, όπως συμπεραίνεται από τη διάταξή τους, σε δύο κτίρια σύγχρονης κατασκευής,

5. Το Έργον, Πανηγυρικόν τεύχος 1837-1987, Αθήναι 1987, σ. 87-90, πίν. 52-59.

6. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 218.

τα οποία χωρίζονται με ένα δρόμο, πλ. 1,65-2 μ., κάτω από τον οποίο αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχοποιίας παλιότερης οικοδομής (Τ12 και Τ13).

Τα ερείπια του ενός κτιρίου, που καταλαμβάνουν τη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου (τοίχοι Τ1, Τ2, Τ3, Τ4, Τ6), σχηματίζουν χώρους λίγο παράγωνους. Το δάπεδο (Δα) του ενός δωματίου, που βρίσκεται σε βάθος 1,70 μ. από το κράσπεδο της οδού, είναι στρωμένο με μεγάλες πήλινες πλάκες, διαστ. 0,50×0,50 μ.

Στο άλλο κτίριο προς το κέντρο του οικοπέδου, σχηματίζονται στην κάτοψη στενόμακροι χώροι, από τους οποίους ο ένας έχει, ενδεικτικά, διαστάσεις 2,85×7,25 μ. (τοίχοι Τ5, Τ7, Τ8, Τ9, Τ10, Τ11, Τ14, Τ15, Τ16, Τ17). Οι χώροι αυτοί επικοινωνούν μεταξύ τους με ανοίγματα και διαδρόμους. Η είσοδος στο κτίριο αυτό γινόταν από τον αρχαίο δρόμο, που βρίσκεται μεταξύ των δύο κτιρίων. Το πέτρινο κατώφλι της εισόδου αυτής σώζεται κατά χώραν με την αναθύρωσή του και τις υποδοχές για τη στήριξη και περιστροφή των φύλλων της ξύλινης θύρας. Αμέσως δεξιά από την είσοδο αποκαλύφθηκαν βαθμίδες κλίμακας (κλίμ. 1), γεγονός που υποδηλώνει ότι το κτίριο είχε και όροφο. Οι στρώσεις των δαπέδων του κτιρίου αυτού δε σώζονται. Η τοιχοποιία και των δύο κτιρίων είναι κοινή, με ακατέργαστες πέτρες και ασβεστοκονία.

Τα κυριότερα από τα ευρήματα είναι: είκοσι χάλκινα νομίσματα, θραύσματα από γυάλινα αγγεία και υαλοπίνακες, τμήμα μαρμάρινου γείσου με λατινικό σταυρό ανάμεσα σε φύλλα ακάνθου, τμήμα αρράβδωτου κίονα, ύψ. 1,54 και διαμ. 0,32 μ., ένα λυχνάρι και πολλά όστρακα. Το σημαντικότερο από τα ευρήματα θεωρείται μεταλλική σφραγίδα (Π ί ν. 81 γ), διαστ. 0,142×0,05 και πάχ. 0,008 μ., με καμπύλη χειρολαβή σε σχήμα δελφινιού. Το συνολικό ύψος της σφραγίδας είναι 0,045 μ. Στην κάτω επίπεδη επιφάνεια της σφραγίδας δίστιχη επιγραφή:

\+ *ΤΟΝΠΕΝΙS*
ΤΟΥΑΓΙSΟΝΙS

Ύψ. γραμμάτων: 0,015-0,02 μ. Η γραφή μπορεί να διαβαστεί: *Τῶν πενήτων τοῦ Ἁγίου Ὀνησίμου*.

Τα ερείπια που βρέθηκαν στο πιο πάνω οικόπεδο, πρέπει να ανήκουν σε ένα μεγάλο κτιριακό συγκρότημα, το οποίο εκτεινόταν προς ΝΑ. και συμπεριελάμβανε και τα ερείπια που έχουν αποκαλυφθεί στο γειτονικό οικόπεδο Χρυσοπηγής Πασχαλούδη, κατά τα έτη 1983[7] και 1984[8], και θα σχετιζόταν με το παρακείμενο συγκρότημα των τριών βασιλικών του Αρχιερέως Πέτρου, καθώς και με την ανασκαμμένη μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Δημητρίου.

Από τα κινητά ευρήματα (κίονες, αμφικίονες, γείσα, πολλά από τα οποία είχαν διάκοσμο με σταυρούς) (Π ί ν. 83 γ) και κυρίως από την επιγραφή του Αγίου Ονησίμου, συμπεραίνεται ότι τα κτίρια αυτά ανήκουν σε ιδρύματα εκκλησιαστικά (φτωχοκομεία, νοσοκομεία κτλ.), τα οποία αποτελούσαν προσκτίσματα των μεγάλων βασιλικών του Αρχιερέως Πέτρου και του Αγίου Δημητρίου.

Οδός Ελληνικής Αεροπορίας (οικόπεδο Μ. Ντούμα)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για οικοδόμηση στο οικόπεδο Μ. Ντούμα, αποκαλύφθηκαν δύο παλαιοχριστιανικοί τάφοι: ένας κτιστός κιβωτιόσχημος, διαστ. 2,20×0,90×1,05 μ., και ένας καμαροσκεπής, διαστ. 1×2,20×1,40 μ., στην ανατολική πλευρά του οποίου υπάρχουν τρεις βαθμίδες.

Οδός Τοπάλη και Ζαρίφη (οικόπεδο Κ. Κατσαρού)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για οικοδόμηση στο πιο πάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκαν δύο παλαιοχριστιανικοί τάφοι: ένας καλυβίτης και ένας κτιστός κιβωτιόσχημος πλακοσκεπής, διαστ. 2×0,53×0,76 μ.

Η τοιχοποιία του πλινθοδομή. Περιείχε δύο σκελετούς. Στο δυτικό τμήμα, πάνω από τους σκελετούς, πήλινη πλάκα, διαστ. 0,63×0,63 μ., επί της οποίας πινάκιο, μέσα στο οποίο ένα λυχνάρι και ένα χάλκινο δακτυλίδι.

Οδός Παπάγου (οικόπεδο Δ. Κραβαρίτη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για οικοδόμηση στο πιο πάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκαν τρεις παλαιοχριστιανικοί τάφοι: ένας λακκοειδής πλακοσκεπής, ένας καλυβίτης και ένας κτιστός κιβωτιόσχημος πλακοσκεπής.

Από τους παραπάνω τάφους περισυλλέχθηκαν τρεις μαρμάρινες ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες: η πρώτη, διαστ. 0,60×0,18×0,04 μ., έχει την εξής επιγραφή:

\+
ΜΗΜΟΡΙ[ΟΝ]
ΟΝΗCΙΜΟ
Υ ΚΑΙ CΕΒΗ
ΡΑC

και στο τέλος εγχάρακτο κισσόφυλλο.

Η δεύτερη, διαστ. 0,48×0,34×0,035 μ., αρχίζει με εγχάρακτο σταυρό και ακολουθεί η ελλιπής επιγραφή:

7. Ό.π., 38 (1983): Χρονικά, σ. 225.
8. Ό.π., 39 (1984): Χρονικά, σ. 173.

+
[ΜΗ]ΜΟΡΙΟΝ
----ΤΙΟΤ Η
----ΡΙΑΝΟΥ

Και η τρίτη, διαστ. 1×0,26×0,10 μ., έχει στην αρχή χριστόγραμμα και ακολουθεί η επιγραφή:

ΜΕΜΟΡΙ
ΟΝΟΝΙCΙ
ΜΟΥ ΚΑΙ
ΜΑΡΙΑC

Οδός Παπάγου και Λιακοπούλου (οικόπεδο Ιω. Κουμαρίδη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για οικοδόμηση στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκαν επτά τάφοι, τέσσερις λακκοειδείς πλακοσκεπείς και τρεις καλυβίτες, παλαιοχριστιανικής εποχής.

Οδός Ευλογημένου (οικόπεδο Ευ. Νοταρά)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκε ιδιωτική κατοικία παλαιοχριστιανικής εποχής (Π ί ν. 84 α-β), ευτελούς κατασκευής με ασκεπή χώρο στρωμένο με ακατέργαστες λίθινες πλάκες (δάπεδο Δβ) διαφόρων σχημάτων, διαστ. 0,48×0,66, 0,67×0,33, 0,19×0,21, 0,45×0,45, 0,70×0,80 μ.

Από την ιδιωτική κατοικία αποκαλύφθηκαν έντεκα τοίχοι (Τ1-Τ11), δύο δάπεδα με σχιστολιθικές πλάκες (Δα και Δδ), ένα δάπεδο (Δγ) με πήλινες πλάκες και ένα πηγάδι (φρέαρ 1), διαστ. στομίου 0,55×0,86 μ., το οποίο είχε για κάλυψη το πάνω τμήμα πιθαριού.

Κατά την έρευνα περισυλλέχθηκαν: ιωνικό κιονόκρανο ακέραιο, διαστ. 0,285×0,22, ύψ. 0,11 και διαμ. 0,18 μ., τμήμα λεκάνης από ατράκιο λίθο, τμήμα από τράπεζα, τρία χάλκινα νομίσματα, θραύσματα από γυάλινα αγγεία και πολλά όστρακα.

Οδός Ελευθερίας και Διαμαντοπούλου (οικόπεδο Ευ. Δασκαλοπούλου)

Κατά δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, σε μικρή απόσταση από το συγκρότημα των τριών βασιλικών του Αρχιερέως Πέτρου, αποκαλύφθηκαν λείψανα έξι τοίχων (Τ1-Τ6) και ένα δάπεδο (Δα) από πηλόχωμα, τα οποία ανήκουν σε ιδιωτικά κτίσματα παλαιοχριστιανικής εποχής, ευτελούς κατασκευής (χωματόκτιστα), τα οποία δεν είναι αρκετά για να αποδώσουν ένα συγκροτημένο ή ορισμένο σε κάτοψη κτίριο, που να συντελεί στην καλύτερη γνώση της πολεοδομίας, της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, επειδή η ανασκαφή περιορίστηκε σε μικρό χώρο του οικοπέδου.

Κατά την έρευνα περισυλλέχθηκαν αρκετά ευρήματα, όπως: τμήματα από μαρμάρινες λεκάνες, μία τριφυλλόσχημη οινοχόη, δύο ληκύθια, τρία πήλινα αγγεία, ένα λυχνάρι, θραύσματα από γυάλινα αγγεία και υαλοπίνακες, τεμάχια ορθομαρμαρώσεων, δεκαπέντε νομίσματα, ελάσματα μολύβδου, χάλκινες βελόνες, γάντζοι, αλυσίδες και πολλά όστρακα.

Οδός Παπάγου (οικόπεδο Κ. Καραγιάννη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο για οικοδόμηση, αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν επτά τάφοι παλαιοχριστιανικής εποχής: ένας τάφος καμαροσκεπής, πλ. 1,04 και υψ. 1,50 μ., δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς, ένας λακκοειδής πλακοσκεπής, διαστ. 1,55×0,55×0,80 μ., και τρεις δίδυμοι κτιστοί κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς, διαστ: 1) α) 2,22×0,90×1, β) 2,20×0,90×1, με κοινή διαχωριστική τοιχοποιία, πλ. 0,90, 2) α) 2,55×0,93×1,08, β) 2,60×0,93×1,08, με κοινή διαχωριστική τοιχοποία, πλ. 0,95 μ., 3) α) 2,30×0,82×1,13, β) 2,30×0,80×1,13, με κοινή διαχωριστική τοιχοποιία, πλ. 0,80 μ. Στη δυτική πλευρά και των τριών δίδυμων τάφων υπάρχει οπή επί της τοιχοποιίας, μικρών διαστάσεων, πιθανώς για την τοποθέτηση λυχναριών. Οι τάφοι εσωτερικά ήταν επιχρισμένοι με ασβεστοκονία και περιείχαν πολλούς σκελετούς σε αποσύνθεση, σε θέση χριστιανικής ταφής.

Οδός Βενιζέλου (οικόπεδο νηπιαγωγείου Νέας Αγχιάλου)

Κατά τη διάνοιξη φρεατίου αποχέτευσης στο οικόπεδο του νηπιαγωγείου Νέας Αγχιάλου, αποκαλύφθηκαν, σε βάθος 1,20 μ. από το κατάστρωμα της οδού, δύο τοίχοι ασβεστόκτιστοι (Τ1 και Τ2), πλ. 0,65 μ., με προσανατολισμό ο μεν Τ1 Α.-Δ., ο δε Τ2 Β.-Ν., και οι οποίοι ανήκουν σε αστικό κτίσμα.

Οδός Ελευθερίας και Ζαρίφη (οικόπεδο Ιωάννου Παπαδοπούλου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκαν έντεκα παλαιοχριστιανικοί τάφοι: επτά καλυβίτες, ένα ταφικό αγγείο, δύο λακκοειδείς πλακοσκεπείς και ένας κιβωτιόσχημος πλακοσκεπής.

Από τους παραπάνω τάφους περισυλλέχθηκε ελλιπής στήλη, διαστ. 0,60×0,28×0,08 μ. Καταλήγει στη λέξη *ΧΑΡΙΝ* και σε εγχάρακτο κισσόφυλλο.

Λείψανα υδραγωγείου της αρχαίας πόλης

Κατά τις εργασίες διάνοιξης φρεατίου αποχέτευ-

σης ανατολικά της σημερινής εκκλησίας Άγιος Γεώργιος, αποκαλύφθηκε μια δεξαμενή, εσωτ. διαστ. 3×6 μ., πολύ ισχυρής τοιχοποιίας, πλ. 1 μ., επιχρισμένη εσωτερικά με κουρασάνι.

Στη δεξαμενή έφερνε νερό κτιστός αγωγός, από εγκαταστάσεις υδραγωγείου[9], οι οποίες θα ήταν στο λόφο που βρίσκεται ανατολικά της εκκλησίας και που ακόμη δεν έχουν ανασκαφεί. Ο λόφος αυτός είναι ένας από τους πέντε λόφους της αρχαίας Πυράσου. Ο αγωγός, πλ. 0,30 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 15 μ. περίπου.

Από τη νότια πλευρά της δεξαμενής ξεκινά αγωγός, ο οποίος διακλαδίζεται· το ένα σκέλος του θα έφερνε νερό στο παρακείμενο λουτρό-υπόκαυστο, που έχει πριν από πολλά χρόνια αποκαλυφθεί κατά το μισό του, και το άλλο στο λουτρό-υπόκαυστο στα δυτικά της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου και στην κρήνη της βασιλικής.

Ερείπια μεγάλου παλαιοχριστιανικού κτιρίου

Κατά τις εργασίες καθαρισμού του χώρου της εξέδρας που είχε επισημάνει ο καθηγητής Γ. Σωτηρίου πριν από πολλά χρόνια[10], περί τα 200 μ. ανατολικά της βασιλικής Επισκόπου Ελπιδίου, και κατά τη διάρκεια συντήρησης του ψηφιδωτού δαπέδου της, αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχοποιίας (Τ1-Τ10) μεγάλου κτιρίου, το οποίο εκτείνεται στα βόρεια της εξέδρας.

Από τη θέση των λειψάνων της τοιχοποιίας και από τη σύστασή της συμπεραίνεται ότι το κτίριο αυτό αντιπροσωπεύει δύο οικοδομικές περιόδους.

Τα πατώματα των κτιρίων και των δύο περιόδων ήταν στρωμένα με ψηφιδωτά με γεωμετρικό διάκοσμο (Π ί ν. 84 γ).

Σε ψηφιδωτό του πρώτου κτιρίου αναγνώστηκε η επιγραφή: *ΑΝΕΙΚΗ*

Για λόγους κυκλοφορίας και επειδή ο χώρος είναι ιδιόκτητος, η έρευνα περιορίστηκε σε αποχετευτικό χαντάκι, που έχει πριν από πολλά χρόνια ανοιχθεί από την Κοινότητα Νέας Αγχιάλου, πλ. 3 μ. Για τους λόγους αυτούς, δεν μπορεί να καθοριστεί η μορφή και ο προορισμός του κτιρίου.

Τα ευρήματα όμως της ανασκαφικής έρευνας, όπως σπαράγματα τοιχογραφιών και εντοιχίων ψηφιδωτών, πλάκες ορθομαρμάρωσης, ιωνικό κιονόκρανο, τμήματα από θωράκια, νομίσματα κ.ά., σε συσχετισμό με την εξέδρα-αψίδα, βοηθούν στο να χαρακτηριστεί το κτίριο αυτό πολύ σημαντικό και ίσως εκκλησιαστικής χρήσης.

Παραθαλάσσιο τείχος και αποβάθρες λιμένα

Έγινε καθαρισμός σε μήκος 50 μ. του παραθαλάσσιου τείχους της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, ανατολικά του σημερινού λιμενίσκου, το οποίο είχε καλυφθεί από την άμμο της θάλασσας.

Το τμήμα αυτό του τείχους (Π ί ν. 85 α), πλ. 2,70 μ. περίπου, έχει πολύ ισχυρή τοιχοποιία από μεγάλους τραχίτες λίθους και μεγάλους δόμους από ασβεστολιθικά πετρώματα, συνδεδεμένους με ισχυρότατο κονίαμα με κύριο συστατικό τη θηραϊκή γη.

Κατά τον καθαρισμό επισημάνθηκαν επίσης και τα λείψανα δύο αποβαθρών, πάχ. τοιχοποιίας 2,20-2,30 και μήκ. 5 μ. περίπου.

Παλαιοχριστιανικό κτίσμα στην περιοχή Αεροδρομίου Νέας Αγχιάλου

Συνεχίστηκε φέτος η συστηματική έρευνα των λειψάνων τοιχοποιίας, που είχαν επισημανθεί κατά τις εργασίες καθαρισμού της κοίτης του Χολορέματος μέσα στο χώρο του Αεροδρομίου Νέας Αγχιάλου[11].

Η έρευνα έγινε κατά μήκος των δύο επικλινών πλευρών, βόρειας και νότιας, μεγάλου αναχώματος, το οποίο σχηματίστηκε κατά τις εργασίες ισοπέδωσης του χώρου του Αεροδρομίου κατά μήκος της βόρειας πλευράς του Χολορέματος.

Κατά την έρευνα αποκαλύφθηκε το βόρειο μισό ημικυκλικής αψίδας και τμήματα τοιχοποιίας είκοσι τεσσάρων συνολικά τοίχων, που κατανέμονται ανά δώδεκα σε κάθε πλευρά του αναχώματος.

Από την τοποθέτηση των λειψάνων των τοίχων αυτών συνάγεται ότι το αρχαίο κτίριο αποτελείτο από πολλά τετράγωνα διαμερίσματα. Τα πατώματα μερικών από τα διαμερίσματα ήταν στρωμένα με ψηφιδωτά με γεωμετρικά σχέδια και άλλων με πήλινες πλάκες.

Από τα κινητά ευρήματα, τον τρόπο δομής των τοίχων και το διάκοσμο των ψηφιδωτών βγαίνει το συμπέρασμα, ότι το κτίριο αυτό, άγνωστου για την ώρα προορισμού και πολύ μεγάλων διαστάσεων, ανήκε στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ-ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Αργαλαστή

Λεφόκαστρο, θέση Καρμπιά

Σε ολόκληρο το νοτιότερο τμήμα της χερσονή-

9. ΑΕ 1929, Αθήναι 1931, σ. 13, πίν. Α'.
10. Ό.π., σ. 16.
11. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 175.

σου, εντοπίστηκαν ίχνη τοίχων με κουρασάνι, τοίχοι κτιρίων βυζαντινής εποχής και άφθονη εφυαλωμένη και εγχάρακτη κεραμική, που βοηθούν στην ενίσχυση της άποψης, ότι η θέση ταυτίζεται με το βυζαντινό Λυφόκαστρο[12].

Ζαγορά

Θέση Χορευτό, Ναός Αγίου Νικολάου

Μονόχωρος δρομικός ναός στεγαζόμενος με ασπίδα. Η τοιχοδομία του είναι επιμελημένη λιθοδομή από λαξευτές πέτρες έως τα 2/3 του συνολικού ύψους του ναού — στο σημείο αυτό σταματά και η κόγχη του Ιερού — και το υπόλοιπο 1/3 του ύψους είναι αμελής αργολιθοδομή, πράγμα που μας επιτρέπει να διακρίνουμε δύο οικοδομικές φάσεις του κτιρίου. Στην ανατολική πλευρά, πάνω από το δίλοβο παράθυρο της ημιεξάπλευρης κόγχης του Ιερού, υπάρχει εντοιχισμένη μαρμάρινη κτιτορική επιγραφή, με χρονολογία ΑΨΡΝΘ' (=1650), έτος ανακαίνισης του ναού, *διὰ συνδρομῆς Διονυσίου ἱερομονάχου*.

Εσωτερικά, ο ναός είναι κατάγραφος και έχει ξυλόγλυπτο τέμπλο με βαθύ ανάγλυφο καλής τέχνης, χρονολογούμενο στο 18ο αι.[13].

Άγιος Δημήτριος Πηλίου

Ναός Αγίου Γεωργίου

Μονόχωρος δρομικός ναός με δίριχτη πλακοσκεπή στέγη. Δε διαγράφεται κόγχη στην εξωτερική πλευρά του ανατολικού τοίχου. Πάνω από το ορθογώνιο στενό παράθυρο του Ιερού υπάρχει μαρμάρινη λαξευτή κτιτορική επιγραφή με ισοσκελή σταυρό και χρονολογία 1808.

Στη δυτική πλευρά, μέσα σε κόγχη πάνω από τη θύρα εισόδου, υπάρχει λαϊκότροπο ανάγλυφο ωραίας τέχνης: εικονίζεται έφιππος ο άγιος Γεώργιος να σκοτώνει το δράκοντα και από κάτω αφιερωματική επιγραφή μας πληροφορεί ότι είναι *προσφορά τῶν εὐλογημένων ραφτάδων κεκεπέσδων τὸ ροφέτιον παρασταθείσαν*.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Νέα Αγχίαλος

Κατά τις εργασίες ανακατασκευής του εσωτερικού δικτύου ύδρευσης από την Κοινότητα Νέας Αγχιάλου, σ' όλους σχεδόν τους δρόμους της κωμόπολης, αποκαλύφθηκαν αρχαία, τα οποία ερευνήθηκαν. Τα ευρήματα αυτά συνοπτικά έχουν ως εξής:

Οδός Καρδαμάτη (τμήμα μεταξύ των οδών Θ. Αγγελίδη και Εθνικής)

Δύο παλαιοχριστιανικοί τάφοι: ένας καλυβίτης και ένας κτιστός κιβωτιόσχημος πλακοσκεπής, διαστ. 1,80×0,90×0,82 μ. Επιχρισμένος εσωτερικά με κουρασάνι. Για δάπεδό του έχουν χρησιμοποιηθεί πήλινες πλάκες.

Λείψανα δεκαπέντε τοίχων (Τ1-Τ15), από τους οποίους οι έξι χωματόκτιστοι και οι εννέα ασβεστόκτιστοι, ένα δάπεδο από πήλινες πλάκες και ένα από ασβεστοκονία και αγωγός κτιστός (αγ. 1), τα οποία ανήκουν σε αστικά κτίρια.

Οδός Ακροπόλεως

Στο τμήμα μεταξύ των οδών Περιφερειακής και Πρωτεσιλάου, σε βάθος 0,50 μ. από το κατάστρωμα της οδού, ένας τοίχος από αργολιθοδομή και χωματολάσπη ως συνδετικό μείγμα, πλ. 2,20 μ., και στο τμήμα μεταξύ των οδών Πατριάρχου Βασιλείου και 30ης Ιουλίου, δεκατρείς τάφοι καλυβίτες, παλαιοχριστιανικής εποχής.

Οδός Κύπρου

Στο τμήμα μεταξύ των οδών Βλ. Παπαδοπούλου και 30ης Ιουλίου, δώδεκα παλαιοχριστιανικοί τάφοι: οκτώ καλυβίτες, πέντε λακκοειδείς πλακοσκεπείς με καλυπτήριες πλάκες από ηφαιστειακό λίθο ή ασβεστολιθικά πετρώματα και δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς, διαστ. 1,90×0,90×0,86 και 1,80×0,90×1,10 μ., από τους οποίους ο ένας είχε για δάπεδό του ακατέργαστες πλάκες. Περιείχαν οστά σε αποσύνθεση. Στο τμήμα μεταξύ των οδών Θ. Αγγελίδη και Τοπάλη, τέσσερις καλυβίτες και λείψανα τεσσάρων τοίχων (Τ1-Τ4) ασβεστόκτιστων, πλ. 0,65 μ., από τους οποίους ο ένας αποκαλύφθηκε σε μήκος 14,25 μ. Οι παραπάνω τοίχοι ανήκουν σε αστικά κτίρια.

Οδός Βασιλειάδου (τμήμα μεταξύ των οδών Βλ. Παπαδοπούλου και 30ης Ιουλίου)

Δεκαεπτά τάφοι καλυβίτες και δύο ταφικά αγγεία παλαιοχριστιανικής εποχής.

Οδός Αγίου Γεωργίου (τμήμα μεταξύ των οδών Πρωτεσιλάου και 30ης Ιουλίου)

1) Λείψανα τεσσάρων τοίχων (Τ1-Τ4) από αργο-

12. Α. Αβραμέα, Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι το 1204, σ. 106-107, Π. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1910.

13. Κ. Μακρής. Η Λαϊκή Τέχνη του Πηλίου, Αθήνα 1976, σ. 93-98.

λιθοδομή και χωματολάσπη, πλ. 0,60, 0,46, 0,85, 0,60 μ. αντίστοιχα, τα οποία ανήκουν σε αστικά κτίρια.

2) Πενήντα πέντε παλαιοχριστιανικοί τάφοι, από τους οποίους ένας δίδυμος καμαροσκέπαστος, σωζόμενος σε πολύ καλή κατάσταση (Πίν. 85 β), διαστ.: α) 2,28 × 1,01 × 1,60 και β) 2,28 × 1,06 × 1,60 μ., με κοινή διαχωριστική τοιχοποιία, πλ. 0,85 μ., και τρεις βαθμίδες στα ανατολικά. Η καμάρα του με πλίνθους. Στο επίχρισμα του βόρειου τοίχου, χαραγμένο ένα ψάρι. Στο εξωτερικό επίχρισμα, πάνω από τις πλίνθους των τόξων, χαραγμένα δύο ψάρια. Περιείχε οστά αποσαθρωμένα. Είκοσι δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς, από τους οποίους οι πέντε έχουν οπές στη δυτική πλευρά. Σε έναν από αυτούς βρέθηκε ευλογία που εικονίζει άγιο με Ευαγγέλιο. Είκοσι ένας καλυβίτες, τρεις λακκοειδείς πλακοσκεπείς και επτά καμαροσκέπαστοι με τρεις βαθμίδες στα ανατολικά, σε έναν από τους οποίους, διαστ. 2,50 × 1,25 × 1,50 μ., βρέθηκε μία μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, διαστ. 1,05 × 0,36 × 0,06 μ., με την εξής επιγραφή:

+ Ο ΓΛΥΚΕΡΟC
Ο ΜΝΗΜΗC ΑΞ[ΙΟC]
Ο ΤΡΙΑΔΑ ΔΟΞΑ
Κ[ΑΙ] ΠΡΟC Θ[ΕΟ]Ν ΑΕΙ
Ο ΠΑΝΤΩΝ ΠΡΟC
Κ[ΑΙ] ΥΠΟΠΑΝΤΩΝ Α
Ο ΤΩ Π[ΑΤ]ΡΙ ΑΕΙΜΝΗ
Κ[ΑΙ] ΤΗ Μ[ΗΤ] ΡΙ ΠΟΛΥC
Ο ΤΩΝ ΚΑΚΩΝ
Κ[ΑΙ] ΤΩΝ ΚΑΛΩ Ν
Ο ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΛΑ
ΕΥΓΕΝΕCΤΑΤ[ΟC]
ΑΛΕΞΑΝΔ[ΡΟC]
ΕΝΔΘΑΔΕ
ΑΝΑΠ
Μ Η[ΝΙ] ΙΑΝ [ΟΥΑΡΙΩ]

Οδός Γεωργιάδου (τμήμα μεταξύ των οδών 30ης Ιουλίου και Πατριάρχου Βασιλείου)

Ένας τάφος λακκοειδής πλακοσκεπής και πέντε καλυβίτες παλαιοχριστιανικής εποχής.

Οδός Ελληνικής Αεροπορίας

Στο τμήμα μεταξύ των οδών 30ης Ιουλίου και Πατριάρχου Βασιλείου, σε βάθος 0,40 μ. από το κατάστρωμα της οδού:

1) Τμήμα της οχύρωσης της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, πλ. 2 μ., αποτελούμενο από αργολιθοδομή με ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό.

2) Λείψανα τεσσάρων τοίχων (Τ1-Τ4) αστικών κτιρίων, από τους οποίους οι δύο ασβεστόκτιστοι και οι άλλοι δύο χωματόκτιστοι.

Στο τμήμα μεταξύ των οδών Ελευθερίας και Δημ. Σταυρίδη, λείψανα τοιχοποιίας αστικών κτιρίων (ένας τοίχος ασβεστόκτιστος και δύο χωματόκτιστοι) και τμήμα του τείχους του λιμανιού, πλ. 1,35 μ., από αργολιθοδομή και ασβεστοκονία.

Στο τμήμα μεταξύ των οδών Πρωτεσιλάου και Βλ. Παπαδοπούλου, είκοσι τρεις παλαιοχριστιανικοί τάφοι, από τους οποίους έντεκα κτιστοί κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς (στη δυτική πλευρά ενός, επί της τοιχοποιίας, σταυρόσχημη οπή, διαστ. 0,40 × 0,24 × 0,21 μ.), επτά καλυβίτες, τέσσερις λακκοειδείς πλακοσκεπείς και ένας καμαροσκεπής, διαστ. 2,10 × 1 × 1,30 μ., με τρεις βαθμίδες στα ανατολικά.

Οδός Διαμαντοπούλου

Στο τμήμα μεταξύ των οδών Βλ. Παπαδοπούλου και Ηλ. Λιακοπούλου, είκοσι επτά παλαιοχριστιανικοί τάφοι, από τους οποίους είκοσι τέσσερις καλυβίτες και τρεις κτιστοί κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς. Από την έρευνα στο παραπάνω τμήμα περισυλλέχθηκε περγαμηνό κιονόκρανο.

Στο τμήμα μεταξύ των οδών 30ης Ιουλίου και Ράλλη Ράλλη:

1) Τμήμα της οχύρωσης της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, πλ. 1,90 μ., ισχυρής κατασκευής από αργολιθοδομή και ασβεστοκονία.

2) Λείψανα δεκαέξι τοίχων (Τ1-Τ16), από τους οποίους οι έντεκα χωματόκτιστοι και οι πέντε ασβεστόκτιστοι, τα οποία ανήκουν σε αστικά παλαιοχριστιανικά κτίσματα.

3) Εννέα δάπεδα, από τα οποία ένα από ασβεστοκονία, πέντε από πηλόχωμα, δύο από πατημένο χώμα και ένα από μαρμάρινες πλάκες. Έξι αγωγοί, από τους οποίους πέντε κτιστοί, καλυπτόμενοι με πλάκες από ηφαιστειακό λίθο ή σχιστόλιθο, και ένας από πήλινους σωλήνες.

Από την παραπάνω έρευνα περισυλλέχθηκαν δύο πιθάρια, θραύσματα τριών μαρμάρινων τραπεζών, μία μαρμάρινη λεκάνη και πάρα πολλά θραύσματα γραπτών πινακίων και αμφορέων.

Οδός Ευλογημένου

Στο τμήμα μεταξύ των οδών Ελευθερίας και Κασνέτη:

1) Λείψανα τοιχοποιίας αστικών κτιρίων (Τ1-Τ14) από: δεκατέσσερις τοίχους, από τους οποίους οι επτά χωματόκτιστοι και οι άλλοι επτά ασβεστόκτιστοι.

2) Τέσσερα δάπεδα (Δα-Δδ) από σχιστολιθικές πλάκες, πήλινες πλάκες, πηλόχωμα, ακατέργαστες πέτρες, ακανόνιστα τοποθετημένες.

3) Ένας δρόμος από σειρά δόμων ηφαιστειακού λίθου.

4) Το τείχος του λιμανιού, πλ. 1 μ., από αργολιθοδομή και ασβεστοκονία.

Στο τμήμα μεταξύ των οδών Πρωτεσιλάου και Ελευθερίας:

1) Δύο τοίχοι ασβεστόκτιστοι, αστικού κτιρίου.

2) Φρέαρ, διαστ. 1×0,90×3,20 μ.

3) Οκτώ παλαιοχριστιανικοί τάφοι: ένας καμαροσκεπής, διαστ. 2,30×2,03×1,80 μ., με την ιδιορρυθμία ότι η είσοδός του είναι στη δυτική πλευρά, ένας λακκοειδής πλακοσκεπής, δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς και τέσσερις καλυβίτες.

Οδός Βενιζέλου

Στη διασταύρωση των οδών Βενιζέλου και Πρωτεσιλάου, αγωγός κτιστός, ανοίγματος 0,40 μ., καλυπτόμενος με πλάκες από σχιστόλιθο.

Οδός Χρηστάκη

Στο τμήμα μεταξύ των οδών Πατριάρχου Βασιλείου και Ράλλη Ράλλη:

1) Εννέα καλυβίτες.

2) Ένας κτιστός κιβωτιόσχημος πλακοσκεπής, διαστ. 1,96×0,46×0,54 μ., ο οποίος για δάπεδο είχε πήλινες πλάκες και περιείχε οστά ενός σκελετού αποσαθρωμένα, τέσσερα γυάλινα αγγεία ακέραια και μία μαρμάρινη επιτύμβια στήλη της ύστερης ρωμαιοκρατίας, διαστ. 0,51×0,37×0,05 μ., η οποία έχει τρεις απολήξεις τριγωνικές και την εξής επιγραφή:

ΟΝΗCΙΜΗ ΑΛΕ
ΞΑΝΔΡΩ ΤΩ ΥΙΩ
ΜΝΕΙΑCΧΑΡΙΝ

3) Δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς.

4) Ένας αγωγός (αγ. 1) με πήλινους σωλήνες.

Στο τμήμα μεταξύ των οδών Ελευθερίας και Σταυρίδη:

1) Λείψανα τοιχοποιίας αστικών κτιρίων (Τ1-Τ4), χωματόκτιστα.

2) Δύο δάπεδα με πήλινες πλάκες.

3) Ένας δρόμος λιθόστρωτος.

4) Πέντε καλυβίτες.

Οδός Μιχ. Τσιτσίνια

Στο τμήμα μεταξύ των οδών 30ης Ιουλίου και Ελευθερίας:

1) Τμήμα της οχύρωσης της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, πλ. 1,90 μ., από αργολιθοδομή και ασβεστοκονία.

2) Τμήμα τετράγωνου πύργου της οχύρωσης, ίδιας σύστασης με το τείχος.

3) Λείψανα τοιχοποιίας αστικών κτιρίων (Τ1-Τ4), χωματόκτιστα και ένας αγωγός πήλινος.

4) Τρεις καλυβίτες.

5) Λείψανα τεσσάρων τοίχων (Τ1-Τ4) κοντά στη βασιλική του Αρχιερέως Πέτρου, τα οποία βοηθούν κάπως στον προσδιορισμό της επικοινωνίας του βαπτιστηρίου με το αίθριο της βασιλικής.

Στο τμήμα μεταξύ των οδών Ελευθερίας και Ηρ. Κασνέτη:

1) Λείψανα αστικών κτιρίων (Τ1-Τ12) από δώδεκα τοίχους, εννέα ασβεστόκτιστους και τρεις χωματόκτιστους.

2) Τέσσερα δάπεδα (Δα-Δδ) από ασβεστοκονία, σχιστολιθικές πλάκες και πήλινες πλάκες.

3) Ένας αγωγός (αγ. 1) κτιστός.

4) Το τείχος του λιμανιού, πλ. 1,35 μ., από αργολιθοδομή και ασβεστοκονία.

Οδός Πυράσου (τμήμα μεταξύ των οδών Λιακοπούλου και Παπαδοπούλου)

Είκοσι επτά τάφοι καλυβίτες, παλαιοχριστιανικής εποχής.

Οδός Σιμοπούλου (τμήμα μεταξύ των οδών Ελευθερίας και Τοπάλη)

Στις δυτικές παρυφές του λόφου, όπου αποκαλύφθηκε παλιότερα το ρωμαϊκό νεκροταφείο, ήρθαν σε φως:

1) Τρεις τάφοι της ύστερης ρωμαιοκρατίας με αρκοσόλια, αποτελούμενοι από την είσοδο, τον κεντρικό θάλαμο και τρία αρκοσόλια.

2) Μία δεξαμενή, διαστ. 2,50×2,10 μ., πολύ ισχυρής τοιχοποιίας, πάχ. 1,10 μ., με δάπεδο από πήλινες πλάκες, διαστ. 0,65×0,65×0,075 μ., επιχρισμένη εσωτερικά με ασβεστοκονία, πάχ. 0,02-0,03 μ.

Οδός Ηλ. Λιακοπούλου

Τμήμα μεταξύ των οδών Βενιζέλου και Ελληνικής Αεροπορίας:

1) Αγωγός κτιστός, ανοίγματος 0,35 μ.

2) Είκοσι παλαιοχριστιανικοί τάφοι, από τους οποίους τρεις καλυβίτες, οκτώ λακκοειδείς πλακοσκεπείς, πέντε καμαροσκεπείς, διαστ.: 1) 2,17×1×0,73, 2) 2,22×1×1,50, 3) 2,35×1,04×1,77, 4) 2,35×1,05×1,60 μ., με τρεις βαθμίδες στα ανατολικά και σκελετούς σε αποσύνθεση και τέσσερις κτιστοί κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς, εκ των οποίων ο ένας στη δυτική του πλευρά έχει οπή στην τοιχοποιία, μικρών διαστάσεων, και ακριβώς πάνω από την οπή, επί του επιχρίσματος, σταυρό λατινικό και ο άλλος, διαστ. 2,19×0,77×1,11 μ., στη δυτική του πλευρά επί της τοιχοποιίας σχηματίζει σταυρόσχημη οπή. Ο τάφος αυτός περιβάλλεται από τοιχοποιία, εσωτ. διαστ. 3,80×3,80 μ.

Στο τμήμα μεταξύ των οδών Ελληνικής Αεροπορίας και Διαμαντοπούλου: τρεις παλαιοχριστιανικοί τάφοι κτιστοί κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς,

διαστ. 2,20 × 1 × 1,40 μ., επιχρισμένοι εσωτερικά από κουρασάνι. Στη δυτική του πλευρά οπή μικρών διαστάσεων.

Από τους παραπάνω τάφους περισυλλέχθηκε μία μαρμάρινη επιτύμβια στήλη από τέσσερα συνανήκοντα τεμάχια, διαστ. 1,12 × 0,53 × 0,035 μ. Στην κορυφή, εγχάρακτος σταυρός περιβαλλόμενος από δύο κισσόφυλλα. Ακολουθεί η επιγραφή:

\+
\+ *ΜΝΗΜΕΙΟΝ*
\+ *ΕΝΘΑ ΚΗ*
ΤΕ ΠΕΤΡΟΣ ΔΗΑΚΟΥΝ
ΔΙΑΦΕΡΟΝΤΑ ΔΕ ΣΤΕ
ΦΑΝΟΥ ΚΑΙ ΠΕΤΡΟΥ
ΤΟΙΣ ΕΝΓΟΝΟΙΣ ΑΥΤΟΥ

Οδός Βλ. Παπαδοπούλου (τμήμα μεταξύ των οδών Διαμαντοπούλου και Πυράσου)

Πενήντα πέντε παλαιοχριστιανικοί τάφοι: τριάντα τέσσερις καλυβίτες, δέκα λακκοειδείς πλακοσκεπείς, δύο ταφικά αγγεία και εννέα κτιστοί κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς, σε δύο από τους οποίους οπή στη δυτική πλευρά, ενώ σε έναν άλλο για καλυπτήρια πλάκα χρησιμοποιήθηκε τμήμα αμφικιονίσκου στρεπτού, με την επιγραφή *ΑΡΤΕΜΙΟΥ*. Αγωγός (αγ. 1) κτιστός, ανοίγματος 0,35 μ., επιχρισμένος εσωτερικά με κουρασάνι.

Οδός Ράλλη Ράλλη (τμήμα μεταξύ των οδών Ελλ. Αεροπορίας και Ευλογημένου)

1) Λείψανα τοιχοποιίας (τοίχοι Τ1, Τ2, Τ3, Τ4, Τ5, Τ6, Τ7) και ένας αγωγός πήλινος (αγ. 1), τα οποία ανήκουν σε αστικά κτίσματα.

2) Δρόμος αποτελούμενος από πέντε σειρές δόμων από ηφαιστειακό λίθο.

3) Τμήμα της οχύρωσης της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, πλ. 1,85 μ., αποτελούμενο από αργολιθοδομή με ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό, στη δυτική δε παρειά του έχει γίνει χρήση κυβολίθων από ηφαιστειακό λίθο, διαστ. 0,75 × 0,30 μ.

4) Τέσσερις τάφοι καλυβίτες.

Οδός 30ης Ιουλίου (τμήμα μεταξύ των οδών Εμμανουηλίδου και Ελλ. Αεροπορίας)

1) Τμήμα της οχύρωσης της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, πλ. 2,30 μ., σε βάθος 0,94-1,40 μ. από το κατάστρωμα της οδού.

2) Λείψανα τοιχοποιίας (Τ1-Τ4) αστικών κτιρίων, ασβεστόκτιστα.

3) Δρόμος, μήκ. 20 και πάχ. 0,12 μ., από χώμα, θαλάσσια και ποταμίσια άμμο και βότσαλα.

4) Είκοσι έξι τάφοι, από τους οποίους έξι κτιστοί κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς, δεκαπέντε καλυβίτες και πέντε ταφικά αγγεία. Από τους τάφους περισυλλέχθηκαν: δύο μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες της ύστερης ρωμαιοκρατίας. Η μία ελλιπής, διαστ. 0,37 × 0,40 × 0,06 μ., εικονίζει το κάτω μισό ανδρικής μορφής με χιτώνα, που φθάνει ως τα γόνατα. Η άλλη, αετωματική, διαστ. 0,91 × 0,48 × 0,08 μ., εικονίζει ολόσωμη γυναικεία μορφή, η οποία κρατά με το δεξί της χέρι πτηνό. Στην κορυφή της στήλης η επιγραφή:

ΡΟΔΟΠΗ ΘΥΓΑ[ΤΗΡ]
Μ[Ν] ΗΜΗΣ ΧΑΡ [ΙΝ]

Επίσης: χάλκινα νομίσματα, ληκύθια, λυχνάρια, πινάκια, πήλινα αγγεία και πολλά όστρακα.

Οδός Δημάρχου Σταυρίδη

Διασταύρωση οδών Σταυρίδη και Διαμαντοπούλου: τμήμα οχύρωσης της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, πλ. 1,90 μ. Στη βόρεια πλευρά του τείχους, κυβόλιθος από ασβεστόλιθο, πλ. 3,10 μ. Άλλοι τρεις κυβόλιθοι μεγάλων διαστάσεων υπάρχουν ανατολικότερα, σε γειτονικό οικόπεδο. Προφανώς, ανήκουν σε αποβάθρα του λιμανιού.

Τμήμα μεταξύ των οδών Διαμαντοπούλου και Τσιτσίνια:

1) Λείψανα τοιχοποιίας αστικών κτιρίων (Τ1-Τ11), από τα οποία επτά ασβεστόκτιστα και τέσσερα χωματόκτιστα.

2) Τέσσερα δάπεδα από πηλόχωμα, πατημένο χώμα και θαλάσσια άμμο, κοκκινόχωμα, πήλινες πλάκες.

3) Ημικυκλική κατασκευή, διαμ. 2,20 μ.

4) Αγωγός (αγ. 1) κτιστός.

Το τείχος του λιμανιού, πλ. 1,35 μ., αποτελούμενο από αργολιθοδομή με μεγάλους πλακοειδείς λίθους και ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό.

Τμήμα μεταξύ των οδών Τσιτσίνια και Ευλογημένου:

1) Λείψανα τοιχοποιίας αστικών κτιρίων (Τ1-Τ17), δεκαέξι ασβεστόκτιστα και ένα χωματόκτιστο.

2) Δύο δάπεδα από πηλόχωμα και δύο από πήλινες πλάκες.

3) Δύο καλυβίτες.

4) Δρόμος από ακανόνιστες πέτρες.

5) Ένας αγωγός (αγ. 1) κτιστός, καλυπτόμενος με ασβεστολιθικές πλάκες.

Τμήμα μεταξύ των οδών Ζλατάνου και Εμμανουηλίδου.

Γωνία δύο τοίχων ασβεστόκτιστων, πλ. 0,80 και 1 μ., οι οποίοι αποτελούν συνέχεια των προσκτισμάτων της βασιλικής Μαρτυρίου.

Οδός Τοπάλη (τμήμα μεταξύ των οδών Καρδαμάτη και Σιμοπούλου)

Ένας τοίχος ασβεστόκτιστος και ένας τάφος λακκοειδής.

Οδός Ελευθερίας (τμήμα μεταξύ των οδών Δραγούμη και Σιμοπούλου)

Έξι τάφοι καλυβίτες παλαιοχριστιανικής εποχής.

Οδός Θ. Αγγελίδη (τμήμα μεταξύ των οδών Κύπρου και Βασιλειάδου)

Λείψανα τοιχοποιίας αστικών κτιρίων (Τ1-Τ2) και τέσσερις τάφοι καλυβίτες.

Στο τμήμα μεταξύ των οδών Ελλ. Αεροπορίας και Αγ. Γεωργίου, στα δυτικά της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου, αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχοποιίας τεσσάρων τοίχων (Τ1-Τ4) ασβεστόκτιστων, πλακόστρωτο δάπεδο (Δα) από σχιστολιθικές πλάκες, και αγωγός κτιστός ορθογωνίου διατομής, τα οποία αποτελούν τη συνέχεια του λουτρού-υποκαύστου που υπάρχει στα δυτικά της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου, καθώς και του αστικού κτίσματος στα βορειοδυτικά της ίδιας βασιλικής.

Άλλες εργασίες

1. Καθαρισμός και διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου και των ανεσκαμμένων μνημείων.
2. Ανακατασκευή δυτικού τμήματος περίφραξης της βασιλικής Μαρτυρίου.
3. Ανακατασκευή ανατολικού και βόρειου τμήματος περίφραξης βαπτιστηρίου της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου.
4. Ανακατασκευή ανατολικού και βόρειου τμήματος περίφραξης της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου.
5. Ανακατασκευή νότιου τμήματος περίφραξης σαρκοφάγων στην περιοχή «Δώδεκα» Νέας Αγχιάλου.
6. Κατασκευή περίφραξης στο χώρο ανατολικά της βασιλικής Επισκόπου Ελπιδίου, όπου αποκαλύφθηκε μεγάλο παλαιοχριστιανικό κτίσμα.
7. Κατασκευή αναλημματικού τοίχου στην περιοχή «Δώδεκα», όπου υστερορωμαϊκοί τάφοι.
8. Κατασκευή ξύλινων κιβωτιδίων για τοποθέτηση ευρημάτων ανασκαφών.
9. Κατασκευή σιδερένιων στηριγμάτων για τοποθέτηση συγκολλημένων και συμπληρωμένων αμφορέων.
10. Κατασκευή μεταλλικών στηριγμάτων για τοποθέτηση γλυπτών.
11. Τακτοποίηση γλυπτών στις βασιλικές: Αρχιερέως Πέτρου, Αγίου Δημητρίου, στο βαπτιστήριο της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου και στο Επισκοπικό Μέγαρο.
12. Τοποθέτηση μαρμάρινων ενεπίγραφων στηλών σε μεταλλικά στηρίγματα.
13. Τακτοποίηση κεραμικών ευρημάτων στις αποθήκες δυτικά της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου.
14. Καταγραφή ευρημάτων προερχόμενων από συστηματικές και σωστικές ανασκαφές.
15. Σχεδιαστική αποτύπωση ευρημάτων ανασκαφών.
16. Καταγραφή πινακίων προερχόμενων από το βυζαντινό ναυάγιο Πελαγοννήσου Αλοννήσου Βορείων Σποράδων.
17. Καθαρισμός χώρου των βασιλικών στα Πλατανίδια, συντήρηση της περίφραξης και κάλυψη με άμμο των ψηφιδωτών δαπέδων των βασιλικών για προστασία.

Με συνεργασία της Κοινότητας Νέας Αγχιάλου, της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, της ΙΓ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών, υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, διοργανώθηκε Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συμπόσιο Νέας Αγχιάλου στις 14, 15, 16 Νοεμβρίου 1986.

Στο συμπόσιο έγιναν 25 ανακοινώσεις πάνω σε θέματα Ιστορικά-Αρχαιολογικά και Λαογραφικά των Φθιωτίδων Θηβών-Νέας Αγχιάλου και της ευρύτερης περιοχής του νομού Μαγνησίας.

ΑΣΠ. ΝΤΙΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Στη φετινή περίοδο του προγράμματος καταγραφών στο νομό Ευρυτανίας, που χρηματοδοτεί το Πανεπιστήμιο του Ball State University της Indiana των ΗΠΑ, συμμετείχαν, εκτός από την υπογράφουσα, ο Αθ. Ευθυμιόπουλος, φωτογράφος και η Αγγ. Κυριτσάκα, φοιτήτρια Αρχαιολογίας.

Κερασοχώρι

Ναός Παναγίας[14]

Είναι ναός μονόχωρος, που καλύπτεται σήμερα με ξύλινη στέγη, αλλά σώζει τις γενέσεις της αρχικής καμάρας. Διατηρείται το μεγαλύτερο μέρος του αρχικού ζωγραφικού διακόσμου, που χρονολογείται, σύμφωνα με την επιγραφή, στο 1716, και περιλαμβάνει στην κάτω σειρά ολόσωμους αγίους και στην επάνω τον Ακάθιστο Ύμνο και την Κοίμηση της Παναγίας. Στο τέμπλο από τις δεσποτικές σώζεται μόνον η Κοίμηση, καθώς και η σειρά της Μεγάλης Δέησης, ο Εσταυρωμένος και τα λυπηρά.

14. Αρμονία 2 (1902), σ. 71 κ.ε.

Ναός Αποστόλων

Ανακαινίστηκε το 1954. Φέρει ξυλόγλυπτο τέμπλο των αρχών του 18ου αι., στο οποίο υπάρχουν εικόνες διαφόρων εποχών, άλλες επιζωγραφισμένες πρόσφατα και άλλες πολύ κατεστραμμένες. Πίσω από την εικόνα του Παντοκράτορα σώζεται η επιγραφή *1568. Λουκᾶ Ἀρχιερέως Λιτζᾶς καὶ Ἁγράφων*.

Χρύσω

Στο χωριό υπήρχαν αρκετοί ναοί[15], από τους οποίους άλλοι σώζονται σε ερειπιώδη κατάσταση και άλλοι έχουν ανακαινιστεί ριζικά.

Ναός Θεοτόκου

Είναι ευρύχωρη βασιλική, μονόχωρη. Ανατολικά εξέχουν τρεις αψίδες, που φέρουν διακοσμητικά αψιδώματα. Έχει ωραίο ξυλόγλυπτο τέμπλο με χρονολογία 1732 και εικόνες της ίδιας εποχής.

Μοναστηράκι Καλεσμένου

Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου

Καταγράφηκαν επτά εικόνες, 18ου και 19ου αι.

Δυτικό Παπαρούσι

Ναός Αγίου Αθανασίου

Φυλάσσεται εικόνα αγίου Γεωργίου, του 1723.

Ανατολικό Παπαρούσι

Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου

Καταγράφηκε εικόνα των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ του 17ου αι., εικόνα με αγίους σε τέσσερις ζώνες, τέλους 17ου ή αρχών 18ου αι., εικόνα Χριστού, του 1701, καθώς και άλλες εικόνες στο τέμπλο του 18ου αι.

Ναός Αγίας Παρασκευής

Τρίκλιτη βασιλική του 1881. Φέρει τέμπλο των αρχών του 18ου αι. με τρεις σειρές εικόνων. Καταγράφηκαν και πέντε φορητές εικόνες 18ου και 19ου αι., καθώς και εκκλησιαστικά βιβλία εκδόσεων Βενετίας, του 17ου, 18ου και 19ου αι.

15. Ό.π., σ. 72 κ.ε., Α. Ορλάνδος, ΕΕΒΣ Γ′ (1926), σ. 300.

Άνω Εσωχώρια

Ναός Αγίας Παρασκευής

Φυλάσσεται εικόνα Παντοκράτορα, του 1657.

Αμπλιανή (πρώην Σταυροπήγιο)

Ναός Αγίας Παρασκευής

Τρίκλιτη βασιλική του 1867 (Πίν. 86α). Η οροφή ζωγραφίστηκε το 1908 και διασώζει επιγραφή με τα ονόματα των τεχνιτών. Το τέμπλο κοσμείται με ενδιαφέροντα λαϊκά ανάγλυφα και οι εικόνες του (Πίν. 86β), που χρονολογούνται από το 1806 κ.ε., φέρουν πολλές αφιερωτικές επιγραφές.

Ναός Αγίου Νικολάου

Τρίκλιτη βασιλική του 1894 με ζωγραφιστή οροφή. Μια από τις εικόνες του τέμπλου φέρει την επιγραφή: *1890 Διὰ χειρὸς Ἀποστόλη...*

Στάβλοι

Ναός Αγίου Νικολάου

Χτίστηκε το 1882. Και εδώ, οι εικόνες του τέμπλου είναι γεμάτες από αφιερωτικές επιγραφές και οι περισσότερες χρονολογούνται στο 1885.

Μεσοκώμη

Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου

Έχουν συγκεντρωθεί πολλές εικόνες από άλλους ναούς του χωριού. Καταγράφηκαν οκτώ δεσποτικές εικόνες μεγάλων διαστάσεων (0,90×0,60 μ.), του τέλους του 18ου αι., λαϊκής τεχνοτροπίας, που έχουν σημαντικές φθορές. Επίσης, υπάρχουν πέντε δεσποτικές εικόνες που χρονολογούνται στα 1810-1819, καθώς και δώδεκα άλλες μικρότερες, του 19ου αι.

Δομνίστα

Ναός Αγίου Νικολάου

Οι εικόνες του τέμπλου χρονολογούνται στο 1881. Καταγράφηκαν επίσης δέκα εικόνες του 18ου αι., που φυλάσσονται στο Ιερό, καθώς και τέσσερις εικόνες των αρχών του 19ου αι.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πεζούλα

Ναός Αγίου Παντελεήμονα

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αναστήλωσης που εί-

χαν αρχίσει το 1984. Φέτος, αντικαταστάθηκε η ξύλινη στέγη και τοποθετήθηκαν μονωτικά υλικά.

Ρεντίνα

Ναός Αγίου Γεωργίου

Στη νότια πλευρά του υπάρχει πρόσφατο πρόσκτισμα (του 1973), όπου φυλάσσονται πολυάριθμες εικόνες, σκεύη και άλλα κειμήλια από τους ναούς της κοινότητας. Έγινε επισκευή της στέγης, γιατί εισχωρούσε υγρασία, καθώς επίσης θερμομόνωση και υγρομόνωση των πλευρικών τοίχων.

Καταφύγιο

Μονή Πέτρας

Έγινε ισοπέδωση του προαυλίου και κατασκευή αποστραγγιστικών αυλάκων, για να μην εισχωρούν τα νερά της βροχής στα θεμέλια του καθολικού.

Φανάρι

Φρούριο

Έγινε στερέωση της τοξωτής εισόδου με ξύλινα στηρίγματα.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ρεντίνα

Καθαρίστηκαν οι τοιχογραφίες της μονής Κοιμήσεως του ναού Αγίου Γεωργίου (εκτός από τη νότια στοά και το παρεκκλήσιο) (Πίν. 87 α-β), καθώς και το τέμπλο του ναού Αγίου Νικολάου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Φρούριο Φαναρίου

Συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές εργασίες, που είχαν αρχίσει το 1985 με χρηματοδότηση του Νομαρχιακού Ταμείου Καρδίτσας (Πίν. 88 α).

α) Φέτος καθαρίστηκαν όλες οι εσωτερικές όψεις του φρουρίου και ολοκληρώθηκε η σχεδιαστική του αποτύπωση. Αποκαλύφθηκαν δύο κτιστές κλίμακες, μία στη βορειοανατολική και η άλλη στη νοτιοδυτική γωνία (Πίν. 88 β), από τις οποίες γινόταν η άνοδος στον περίδρομο του τείχους. Κάτω από τη νοτιοδυτική κλίμακα βρέθηκε το στόμιο κτιστού αγωγού, ο οποίος ήταν ήδη ορατός εξωτερικά.

β) Καθαρίστηκε η μεγάλη δεξαμενή, της οποίας το δάπεδο είναι στρωμένο με πήλινες πλάκες. Ανατολικά υπάρχει η κλίμακα καθόδου.

γ) Δυτικά και νότια της δεξαμενής βρέθηκαν αρκετοί τοίχοι κτισμάτων της τουρκοκρατίας, πήλινοι αγωγοί, καθώς και δύο λιθόστρωτοι διάδρομοι. Στο κέντρο περίπου του φρουρίου αποκαλύφθηκε μεγάλο κτίριο, διαστ. 10×11 μ., στη νότια πλευρά του οποίου προσκολλάται η τετράγωνη βάση του μιναρέ, που σωζόταν πριν είκοσι χρόνια.

Στο κτίριο αυτό βρέθηκε η αρχή ενός δαπέδου από πήλινες πλάκες, ενώ στο ανατολικό τμήμα περικλείεται και η μικρή δεξαμενή, που ήταν ορατή από παλιά. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί την επόμενη περίοδο.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ-ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Μαραθέα[16]

Ναός Αγίου Αθανασίου στο συνοικισμό Κόρδα

Είναι μονόχωρος ναός καμαροσκέπαστος. Σώζονται τοιχογραφίες του 18ου αι., καθώς και το τέμπλο που φέρει τη χρονολογία 1730. Δυτικά υπήρχε και νάρθηκας τοιχογραφημένος, ο οποίος έχει καταστραφεί.

Καλογραιανά

Ναός Ζωοδόχου Πηγής

Είναι μονόχωρος ναός ξυλόστεγος, με νάρθηκα στη δυτική πλευρά και στοά στη νότια. Ο κυρίως ναός χωρίζεται υποτυπωδώς σε τρία κλίτη με ξύλινα στηρίγματα. Χτίστηκε το 1723, σύμφωνα με ανάγλυφη επιγραφή στο υπέρθυρο της νότιας εισόδου. Είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 18ου αι. Στην ίδια εποχή χρονολογείται και το ξυλόγλυπτο τέμπλο, που φέρει τρεις σειρές εικόνων. Καταγράφηκαν και ορισμένες εικόνες 19ου αι. Έξω από το ναό υπάρχει κωδωνοστάσιο του 1859.

Πεδινό

Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου

Είναι τρίκλιτη βασιλική θολοσκέπαστη, που χρονολογείται στο 1850. Σώζονται τμήματα τοιχογραφιών της ίδιας εποχής και ωραίος ξυλόγλυπτος άμβωνας του 1864 (Πίν. 89 α). Την ίδια χρονολογία φέρουν και πολλές από τις εικόνες του τέμπλου, με υπογραφές από τους ζωγράφους Βασίλειο Γρεβενών και Μαργαρίτη Μακριντζιώτη. Έξω από το ναό υπάρχει κωδωνοστάσιο με χρονολογία 1894.

16. Τις καταγραφές στις κοινότητες Μαραθέας, Πεδινού, Απιδιάς, Αγίας Τριάδας, Δρακότρυπας, Καλλιφωνίου, Καλογραιανών και Μορφοβουνίου διενήργησε η αρχαιολόγος Κρ. Μαντζανά. Τις εργασίες στο νομό χρηματοδότησε το Νομαρχιακό Ταμείο Καρδίτσας.

Αγία Τριάδα (πρώην Μερίχοβο)

Ναός Αγίας Τριάδας

Είναι τρίκλιτη θολοσκέπαστη βασιλική με τρούλο. Εξωτερικά η στέγη είναι δικλινής και καλύπτεται με κεραμίδια. Η τοιχοδομία είναι αρκετά επιμελημένη και τα υπέρθυρα των ανοιγμάτων κοσμούν λιθανάγλυφα, ένα από τα οποία φέρει τη χρονολογία 1872. Σώζεται μέρος του ζωγραφικού διακόσμου (με χρονολογίες 1895 και 1899), καθώς και το ξυλόγλυπτο τέμπλο, ο άμβωνας, ο δεσποτικός θρόνος και τα προσκυνητάρια. Καταγράφηκαν αρκετές εικόνες του 19ου αι., αρκετές από τις οποίες φέρουν υπογραφές Σαμαριναίων ζωγράφων, ενώ εκείνη του αγίου Δαμιανού (καταγόμενου από την Αγία Τριάδα) φέρει την υπογραφή των Μαργαρίτου Μακριντζιώτου και Βασιλείου Γρεβενών, που έχουν ζωγραφίσει και σε άλλους ναούς, κατά το β΄ μισό του 19ου αι.

Απιδιά

1. Στο ναό Ζωοδόχου Πηγής, κοιμητηριακό ναό χτισμένο πρόσφατα, είναι τοποθετημένο ξυλόγλυπτο τέμπλο του 17ου αι., προερχόμενο από τη μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου, που έχει καταστραφεί.

2. Οι εικόνες από τους κατεστραμμένους ναούς της κοινότητας φυλάσσονται στο ναό Αγίου Χαραλάμπους. Καταγράφηκαν είκοσι οκτώ εικόνες, 18ου αι. (Πίν. 89 β) και αρκετά εκκλησιαστικά βιβλία παλιών εκδόσεων.

Νεράιδα Δολοπών

Μονή Γεννήσεως Θεοτόκου

Σώζεται μόνο το καθολικό, που είναι ναός τρίκογχος με επίπεδη οροφή και ξύλινη στέγη (Πίν. 90 β). Χρονολογείται στο 1608, σύμφωνα με λιθανάγλυφη επιγραφή εντοιχισμένη στην αψίδα του Ιερού. Εσωτερικά, σώζεται μεγάλο μέρος του τοιχογραφικού διακόσμου, που κατασκευάστηκε το 1651 από το ζωγράφο Ιωάννη τον Ευτελή (Πίν. 90 α). Η επιγραφή στο δυτικό τοίχο αναφέρει επίσης ως δαπανήσαντα τον άρχοντα Θεοδόσιο Τζιοπέλη, ο οποίος έχει ζωγραφιστεί στο κάτω μέρος. Το τέμπλο του ναού είναι μεταγενέστερο.

Μορφοβούνι

Μονή Αγίας Τριάδας

Σώζεται το καθολικό, ο περίβολος και το τμήμα των κελιών στη βόρεια πλευρά. Την είσοδο του περιβόλου κοσμεί λιθανάγλυφο υπέρθυρο με χρονολογία 1872. Ο ναός είναι τετρακιόνιος αγιορείτικου τύπου, χτισμένος με λιθοδομή κατά το ισόδομο σύστημα (Πίν. 90 γ). Στο ανάγλυφο υπέρθυρο της νότιας εισόδου υπάρχει επιγραφή, που αναφέρει τον τεχνίτη Κοσμά από το Ζουπάνι και τη χρονολογία 1858.

Ναός Προφήτη Ηλία

Νεότερος ναός, όπου φυλάσσεται το τέμπλο παλιότερου. Η χρονολογία του είναι σκαλισμένη στο κέντρο: 1849. Καταγράφηκαν δεκατρείς δεσποτικές εικόνες και έντεκα εικονίδια Δωδεκαόρτου.

Καλλιφώνι

Μονή Παναγίας[17]

Το κτίριο έχει ανακαινιστεί ριζικά. Σώθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών του τέλους του 18ου αι. στο νάρθηκα. Καταγράφηκαν δύο εικόνες του 19ου αι., καθώς και ασημένια λειψανοθήκη, που κατασκεύασαν το 1859 τεχνίτες από το Πετρούλι Ασπροποτάμου.

Δρακότρυπα

Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου

Μονόκλιτος με νάρθηκα στη βόρεια πλευρά. Μέρος των τοίχων έχει ανακαινιστεί, αλλά σώζονται ακόμη ορισμένες τοιχογραφίες στο βόρειο και ανατολικό τοίχο εσωτερικά, που χρονολογούνται στο 18ο αι. Υπάρχει ξυλόγλυπτο τέμπλο με εικόνες του 17ου και 18ου αι. σε τρεις σειρές (Πίν. 91 α). Σώζεται επίσης και το βημόθυρο.

Ναός Αγίας Παρασκευής

Καταγράφηκαν τέσσερις εικόνες του 19ου αι., από τις οποίες οι δύο έχουν ζωγραφιστεί από το Ματθαίο εκ Σαμαρίνας το 1885.

Ναός Αγίου Δημητρίου

Φυλάσσονται έντεκα εικόνες, 17ου-19ου αι.

Πετρίλο

Ναός Αγίου Παντελεήμονα στο συνοικισμό Βασιλάδες

Είναι καινούργιος ναός, όπου φυλάσσεται τέ-

17. Μητροπολίτου Ιεζεκιήλ, Αι ιεραί μοναί της Πίνδου, Θεολογία 7 (1929), σ. 28.

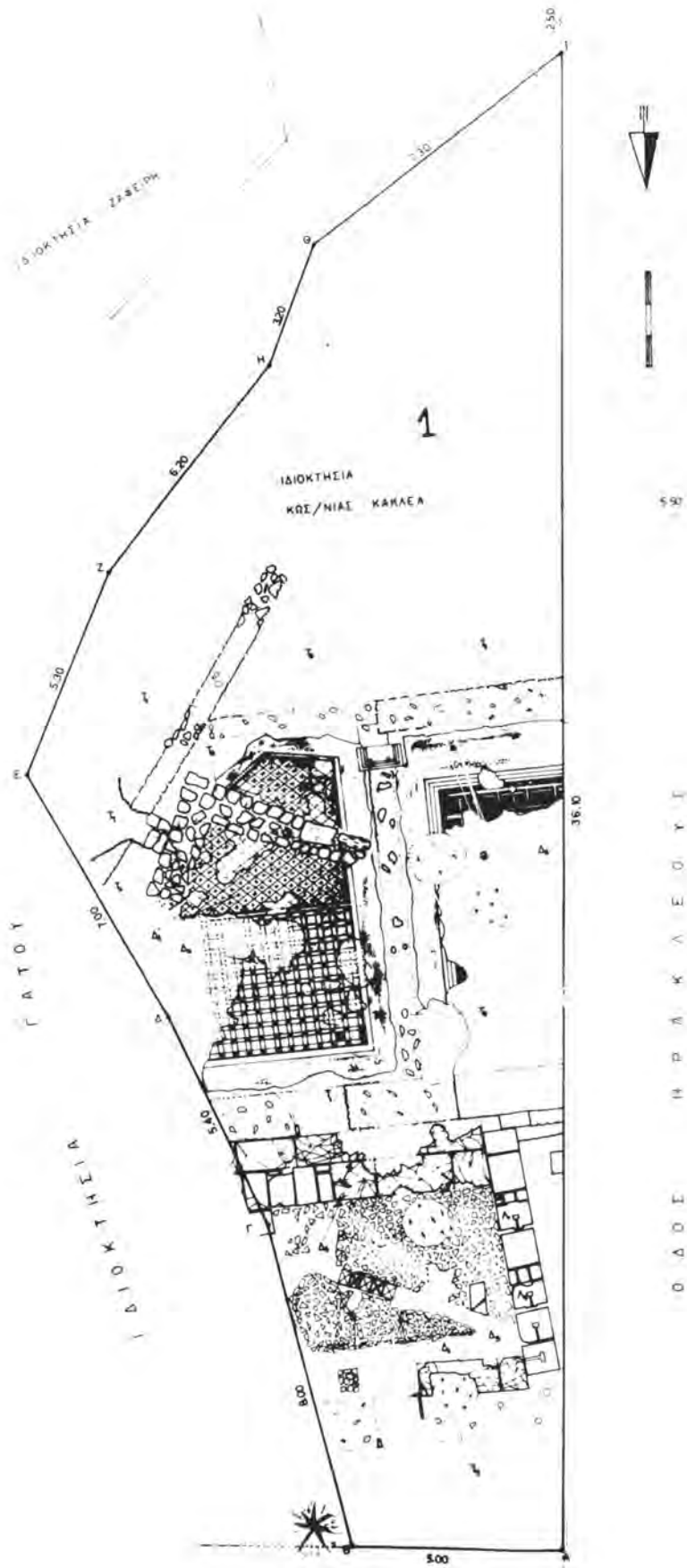

Σχέδ. 1. Υπάτη. Οικόπεδο Κωνστ. Κακλέα. Κάτοψη της ανασκαφής.

μπλο 17ου αι. από το ναό του Αγίου Αθανασίου, που υπήρχε παλιότερα στην ίδια θέση.

Καταγράφηκαν πέντε δεσποτικές εικόνες καλής τέχνης του 17ου αι., μία εικόνα του 18ου και άλλες τρεις με τη χρονολογία 1895. Επίσης, σώζονται αρκετές εικόνες από τη σειρά της Μεγάλης Δέησης και εκείνη του Δωδεκαόρτου, καθώς και ο Σταυρός και τα λυπηρά (Π ί ν. 91 β).

Έξω από το ναό υπάρχει ενεπίγραφη πλάκα με δυσανάγνωστη επιγραφή και χρονολογία *ΖΡΙΣΤ* (1608).

ΣΤ. ΣΔΡΟΛΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Υ π ά τ η

Ενορία Αγίου Γεωργίου (οικόπεδο Κωνστ. Κακλέα)

Η έρευνα απέδωσε κτίριο υστερορωμαϊκής ή παλαιοχριστιανικής, πιθανώς, εποχής με ποικιλία δαπέδων: α) ψηφιδωτά δάπεδα, που έχουν ποικίλα γεωμετρικά θέματα και πολυχρωμία, β) μαρμάρινα δάπεδα, καλυπτόμενα με μεγάλες πλάκες από άσπρο μάρμαρο. Κινητά ευρήματα πολλά, από την παλαιοχριστιανική περίοδο (εγχάρακτα όστρακα) και τη μεσοβυζαντινή (εφυαλωμένη κεραμική), μαρτυρούν για τη σπουδαιότητα του κτιρίου, το οποίο συνεχίζεται —όπως απέδειξε η ανασκαφική έρευνα προς Δ., μέσα στο οικόπεδο Κοντογεωργίου[18] (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 92 α-β).

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ-ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Σ φ ά κ α

Μονή Αγίου Γεωργίου

Στα βόρεια του χωριού και κοντά στην περιοχή όπου τοποθετείται η πόλη των αρχαίων Αβών, υπάρχει το ξωκλήσι του Αγίου Γεωργίου, που ανήκει στον τύπο των μονόκλιτων σταυρεπίστεγων ναών (κατηγορία A_1 του Α. Ορλάνδου). Πρόκειται για καθολικό ερειπωμένης σήμερα μονής, από τα κτίρια της οποίας είναι ορατά σήμερα μόνον τα θεμέλια, σε μεγάλη ακτίνα γύρω από το ναό. Το κτίριο εξωτερικά έχει επιμελημένη τοιχοδομία: λαξευτούς λίθους με παρεμβολή ακανόνιστων σειρών οπτοπλίνθων. Εσωτερικά, είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες καλής τέχνης, χρονολογούμενες, σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή, στο 1562.

ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

ΙΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Ιωαννίνων

Έγινε συντήρηση, φωτογράφηση και καταγραφή εκατοντάδων ευρημάτων, που προέρχονται από τις σωστικές ανασκαφές της Εφορείας και τις συστηματικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας στην περιοχή αρμοδιότητας της ΙΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Παρά τις τεράστιες ελλείψεις του φωτογραφικού εργαστηρίου και του εργαστηρίου συντήρησης αρχαίων, τόσο ο φωτογράφος της Εφορείας Βασ. Πτηνόπουλος, όσο και οι συντηρητές Κων. Σακκάς και Παν. Σύμπας κατόρθωσαν να φέρουν σε πέρας μεγάλο φόρτο εργασίας.

Στην αίθουσα Β του Μουσείου, η οποία περιλαμβάνει έργα πλαστικής και αρχιτεκτονικά μέλη, εκτέθηκαν δύο πρόσφατα ευρήματα. Πρόκειται για:

α) Άγαλμα Διονύσου, μέγεθους μικρότερου του φυσικού, από το οποίο λείπει το κάτω μέρος των ποδιών με τη βάση, ενώ έχει συγκολληθεί κομμάτι του δεξιού υψωμένου χεριού (Π ί ν. 93 α-β). Το άγαλμα παρέδωσε ο κ. Γεωργιάδης στο Μουσείο Ιωαννίνων και κατά τη δήλωσή του βρέθηκε στην περιοχή Μύτικα Πρέβεζας, δυτικά του αρχαιολογικού χώρου Νικοπόλεως. Σύμφωνα όμως με τα στοιχεία της Εφορείας, το άγαλμα πρέπει να ανακαλύφθηκε σε εκσκαφές για θεμελίωση οικοδομής, σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Βαγγέλη, επί της Εθνικής οδού Πρέβεζας-Ιωαννίνων, μεταξύ Πρέβεζας και Νικοπόλεως, σε απόσταση 2,5 χλμ. νότια της τελευταίας, σε περιοχή μη ελεγχόμενη από πλευράς αρχαιολογικού νόμου. Χάρη στην παρατηρητικότητα του φύλακα αρχαιοτήτων Νικοπόλεως Γεωργίου Νούσια, διαπιστώθηκε ότι η εκσκαφή είχε αποκαλύψει και καταστρέψει εν μέρει θεμέλια ρωμαϊκού οικοδομήματος με δεξαμενή. Σε πρόχειρη έρευνα για περισυλλογή στοιχείων βρέθηκαν όστρακα αγγείων και πιθαριών, κομμάτια από κεραμίδες στέγης, κομμάτια από πλάκες ορθομαρμάρωσης και μαρμαροθετήματα δαπέδων, καθώς επίσης και τμήμα χεριού αγάλματος από μάρμαρο, μεγέθους μικρότερου του φυσικού. Ακολούθησε καταγγελία στην Εισαγγελία Πρέβεζας και συσχετισμός των δύο υποθέσεων αμέσως μετά την παράδοση του αγάλματος. Ο έλεγχος απέδειξε ότι πράγματι το κομμάτι του χεριού από το οικόπεδο Α. Βαγγέλη εφάρμοζε απόλυτα στο άγαλμα που παρέδωσε ο Γεωργιάδης (Π ί ν. 93 β). Ελπίζεται ότι τα πλήρη στοιχεία για την ανεύρεση του αγάλματος ή και τυχόν άλλων αγαλμάτων θα φωτιστούν κατά την εκδίκαση της υπόθεσης στα δικαστήρια.

Το άγαλμα, ρωμαϊκών χρόνων (αριθ. ευρ. 7520), είναι μαρμάρινο και εικονίζει γυμνό νέο, η πίσω όψη του οποίου είναι συμφυής με τετράπλευρο κιονίσκο. Λείπει τμήμα των ποδιών από το κάτω μέρος της κνήμης μαζί με τη βάση, ενώ έχει συγκολληθεί το μεγαλύτερο τμήμα του δεξιού χεριού. Το παιδί στηρίζεται στο αριστερό πόδι με έντονη προβολή του άνετου δεξιού και υψώνει σχεδόν κατακόρυφα το δεξί χέρι, το οποίο κάμπτει σε ορθή γωνία και στηρίζει πάνω στο κεφάλι. Το αριστερό χέρι, σε χαλαρή κάμψη προς τα κάτω, στηρίζεται σε καρπόσχημη διαμόρφωση-προεξοχή του κιονίσκου (φύλλα αμπέλου και σταφύλια). Το κεφάλι, αρκετά καλά διατηρημένο, προεξέχει κατά τα 3/4 από τον κιονίσκο και φέρει ταινία γύρω από το μέτωπο, που συγκρατεί τα μαλλιά, χωρισμένα στη μέση και σηκωμένα πάνω από τον αυχένα. Δύο βόστρυχοι προεξέχουν δεξιά και αριστερά και πέφτουν μπροστά, μέχρι το στήθος. Μεταξύ του κεφαλιού και του ακουμπισμένου σ' αυτό δεξιού χεριού παρεμβάλλονται καρποί, όμοιοι με αυτούς που προεξέχουν από το στήριγμα. Η διατήρηση της επιφάνειας είναι αρκετά καλή και παρουσιάζει ίζημα κατά τόπους.

β) Τμήμα επιτύμβιας ρωμαϊκής ναϊσκόμορφης στήλης με ανάγλυφη παράσταση δεξιώσεως (αριθ. ευρ. 7521), συγκολλημένη από δύο κομμάτια. Βρέθηκε σε εργασίες διαμόρφωσης της εσωτερικής ακρόπολης του Κάστρου Ιωαννίνων (Ιτς Καλέ) και η δημοσίευσή της θα γίνει από συναδέλφους της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, που την ανακάλυψαν.

Αρχαιολογική Συλλογή Άρτας

α) Στην Αρχαιολογική Συλλογή Άρτας, η οποία στεγάζεται στην Τράπεζα της Παρηγορήτισσας, προστέθηκε μια νέα προθήκη με αντιπροσωπευτικά ευρήματα από τις σωστικές ανασκαφές 1984 στα οικόπεδα ιδιοκτησίας Β. Γιαννούλα και Δ. Βέτσιου στην οδό Κομμένου Άρτας[1]. Τα αντικείμενα που έχουν εκτεθεί προέρχονται από ταφικά σύνολα του δυτικού νεκροταφείου της Αμβρακίας, το οποίο εκτείνεται κατά μήκος της οδού Κομμένου.

Η προθήκη περιλαμβάνει δύο ερυθρόμορφες πελίκες με παραστάσεις από την κοινωνική και θρησκευτική ζωή των αρχαίων, αμφορέα τεφροδόχο με πώμα πήλινο, που φέρει χαραγμένο το όνομα του νεκρού, οκτώ πολύχρωμα γυάλινα αγγεία φοινικικού τύπου, χρυσό δακτυλίδι, 41 μικρά χάλκινα καμάκια για ψάρεμα, αγγεία καθημερινής χρήσης και άλλα. Τα αντικείμενα αυτά χρονολογούνται στον 4ο και 3ο αιώνα π.Χ., συμπληρώνουν τις γνώσεις

1. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 180-182, 184.

μας και φωτίζουν πολλές πλευρές της ιστορίας της Αμβρακίας (Π ί ν. 94 α).

β) Σε ιδιαίτερο βάθρο στήθηκε το μικρό μαρμάρινο ακέφαλο άγαλμα Αφροδίτης (Π ί ν. 94 β), που βρέθηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου ιδιοκτησίας Αγγ. Μπαϊκούση στη διασταύρωση των οδών Κύπρου και Αγ. Νικολάου (αριθ. ευρ. 3084).

γ) Στον ίδιο χώρο εκτέθηκε η αετωματική στήλη (αριθ. ευρ. 3083) με την επιγραφή της συνθήκης καθορισμού συνόρων μεταξύ Αμβρακίας και Χαράδρας[2]. Η στήλη συγκολλήθηκε από τα δύο μεγάλα τμήματα της επιγραφής και μερικά μικρότερα, συμπληρώθηκε δε με ειδικό μείγμα και στήθηκε από τον αρχιτεχνίτη Γιάννη Τσεύλικο (Π ί ν. 94 γ).

Πρόκειται για μνημειακή επιγραφή (σωζ. ύψ. 1,70 και ολικό πλ. 0,85 μ.), χαραγμένη προσεχτικά με φροντισμένα γράμματα πάνω στην εργασμένη επιφάνεια του λίθου. Το κείμενο, γραμμένο στη δωρική διάλεκτο της βορειοδυτικής Ελλάδας, αφορά σε συνθήκη καθορισμού ορίων μεταξύ δύο όμορων πόλεων, της Αμβρακίας και της Χαράδρας. Στο πρώτο σωζόμενο τμήμα (Α) διατηρούνται 43 στίχοι και στο δεύτερο (Β) 50 στίχοι (Π ί ν. 95 α-β).

Όπως προκύπτει από το κείμενο, η συνθήκη καθορίζει τα όρια μεταξύ της πόλης Αμβρακίας αφενός, γνωστής ήδη και ταυτισμένης με τα λείψανα της αρχαίας πόλης που καλύπτει η σημερινή Άρτα, και της Χαράδρας αφετέρου, γνωστής από επιγραφές και αρχαία κείμενα[3], αταύτιστης όμως μέχρι σήμερα, η οποία, σύμφωνα με τα στοιχεία της επιγραφής, τοποθετείται στην έξοδο της κοιλάδας του Λούρου, περίπου στην περιοχή της σημερινής Φιλιππιάδας.

Η συνθήκη, όπως μας πληροφορεί το κείμενο, είχε κατατεθεί σε λίθινες στήλες (*ἐς στάλας*) στα κύρια ιερά της Αμβρακίας και της Χαράδρας. Επίσης, αντίγραφα σε *χαλκέας στάλας* κατατέθηκαν σε δύο γνωστά, πανελλήνιας ακτινοβολίας ιερά, του Ολυμπίου Διός στην Ολυμπία της Ήλιδας και του Κερδώου Απόλλωνος στη Λάρισα.

Το κείμενο χωρίζεται σε δύο ενότητες, οι οποίες διαφέρουν και χρονολογικά μεταξύ τους. Η πρώτη ενότητα (στίχοι Α1-43 και Β1-21), περιλαμβάνει το κυρίως περιεχόμενο της συμφωνίας, ενώ η δεύτερη αφορά στην πρακτική υλοποίηση των συμφωνηθέντων.

Η πρώτη ενότητα αρχίζει (στίχοι Α 1-16) με αναφορά των χρονολογικών και πολιτικών στοιχείων, δηλαδή την κοινή και για τις δύο πόλεις ονομασία του μηνός (Φοινικαίος) και τα ονόματα των αρχών, πρώτα της Αμβρακίας (γραμματιστής, βουλή, εκκλησία και 24 εκπρόσωποι πόλης) και μετά της Χαράδρας (πολιτάρχης, βουλή, εκκλησία και 9 εκπρόσωποι πόλης).

Στη συνέχεια (στίχοι Α16-31) περιγράφεται η σειρά καθορισμού των ορίων με αναφορά σε συγκεκριμένα τοπογραφικά σημεία (τείχος Αμβρακίας, ονόματα και όρια άλλων πόλεων, φρούριο, ποταμός Άφας, το όρος Καλα[- - - - -] κτλ.). Η αναφορά αυτή έχει εξαιρετική σημασία, επειδή για πρώτη φορά έχουν σαφή στοιχεία για την ταύτιση της σημαντικής ακρόπολης του Αμμοτόπου με το γνωστό από επιγραφές και αρχαίες πηγές μολοσσικό πόλισμα Όρραον[4]. Επίσης, προσδιορίζεται σαφώς ο ποταμός Λούρος με το αρχαίο του όνομα (*Ἄφας*) και αναφέρονται δύο ακόμη αρχαία τοπωνύμια, το Ηράκλειο ή Ηράκλεια και το Οίστρεον, άγνωστα μέχρι τώρα.

Στους επόμενους στίχους (Α31-43 και Β1-21), καθορίζονται οι γενικές αρχές της συνθήκης. Δυστυχώς αυτές περιλαμβάνονται στο πιο κατεστραμμένο τμήμα της επιγραφής και ελάχιστα αποσπάσματα διατηρούνται. Σημαντική εδώ είναι η αναφορά σε «ρωμαϊκάς αρχάς», η οποία προσδιορίζει ακριβέστερα τους χρόνους σύναψης της συνθήκης.

Η δεύτερη ενότητα των κειμένων είναι μεταγενέστερη της πρώτης (*μετά Διοφάνην - - -*) και περιλαμβάνει χρονολογικά στοιχεία (μήνες *Ψυδρέα* και *Αρτεμίσιο*) και πρακτικές λεπτομέρειες για την υλοποίηση των όρων συνθήκης (στίχοι Β 22-44). Κάθε πόλη υποχρεώνεται να ορίσει εκπροσώπους, οι οποίοι μαζί με ένα γεωμέτρη θα τοποθετήσουν τα ακριβή σημεία κατά χώραν. Αναλαμβάνουν επίσης την ευθύνη να διατηρούν τα κείμενα στα «γραμματοφυλακεία» και να φροντίσουν για την αναγραφή της συνθήκης σε στήλες λίθινες και ορειχάλκινες, οι οποίες θα κατατεθούν σε συγκεκριμένα ιερά. Και οι δύο πόλεις υποχρεούνται να τηρούν πιστά τα συμφωνηθέντα και να τιμωρούν με πρόστιμο τις τυχόν παραβάσεις. Τέλος, η Αμβρακία αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου *τὰν εἰς τὰς στάλας καὶ ἀναγραφὰς δαπάναν*, ενώ από κοινού οι δύο πόλεις επωμίζονται τη δαπάνη του γεωμέτρη και της σήμανσης των ορίων.

Ο ελάχιστα σωζόμενος επίλογος του κειμένου περιλαμβάνει όρκο στους θεούς για την πιστή τήρηση των όρων της συνθήκης, με ιδιαίτερη έμφαση στην επίκληση του Σωτήρος, η οποία πρέπει να α-

2. BCH 109 (1985), σ. 533-534.

3. Πολύβιος IV, 63, 4 και XXI, 26, 7. SGDI 1352 (P. Cabanes, L' Epire, σ. 581, αριθ. 56) και Ηπειρ. Χρον. 10 (1935), σ. 261-262.

4. Τίτος Λίβιος, XLV, 26,4. Διονυσίου του Καλλιφώντος (έκδοση C. Müller), Geographi Graeci Minores, σ. 239, στ. 40-47. Ηπειρ. Χρον. 10 (1935), σ. 247-248, αριθ. 2. P. Cabanes, L' Epire, σ. 589-591, αριθ. 76, στ. 18. C. Carapanos, Dodone et ses ruines, πίν. XXXII,7.

ποδοθεί στον Σωτήρα Πύθιο Απόλλωνα, τον προστάτη της Αμβρακίας και ιδιαίτερα τιμώμενο θεό[5].

Η ανέρευση της επιγραφής στο χώρο του υστεροαρχαϊκού ναού της Αμβρακίας, επιβεβαιώνει απολύτως την υπόθεση ταύτισής του με το σημαντικότερο ναό της πόλης, τον αφιερωμένο δηλαδή στον Απόλλωνα Πύθιο Σωτήρα[6].

Με βάση τα στοιχεία της επιγραφής, αλλά και τα ιστορικά δεδομένα της περιοχής κατά το 2ο αι. π.Χ., η συνθήκη χρονολογείται στους αμέσως μετά τη ρωμαϊκή επικράτηση (167 π.Χ.) χρόνους. Αποδεικνύει ότι η πολιτική ζωή σε ηπειρωτικές πόλεις και κώμες συνεχίζεται. Τα πολίσματα-έθνη αυτονομούνται πλέον από τα Κοινά, συνομολογούν με πόλεις-κράτη, συναποφασίζουν για κοινού ενδιαφέροντος θέματα ή αναγκάζουν τις «ρωμαϊκές αρχές» να ορίσουν επιδιαιτητές σε μεταξύ τους διαφορές. Στην τελευταία περίπτωση ανήκουν δύο ακόμη συνθήκες των Αμβρακιωτών, η πρώτη με τους Αθαμάνες, με κριτές τους Κερκυραίους[7], και η δεύτερη με τους Ακαρνάνες, με «δικαστές» τους Αθηναίους[8].

Αξιοσημείωτη είναι η έλλειψη αναφοράς στο ιερό της Δωδώνης για την ανάθεση των «χαλκέων στηλών» και στο όμορο προς την Αμβρακία Βουχέτιο (Κάστρο Ρωγών) ως προς τον καθορισμό των ορίων. Αιτία ίσως της έλλειψης αυτής είναι η ολοκληρωτική καταστροφή τους από τις ρωμαϊκές λεγεώνες το 167 π.Χ.

δ) Συγκολλήθηκαν αρκετές επιτύμβιες στήλες που ανακαλύφθηκαν σε κομμάτια στις ανασκαφές των οικοπέδων της οδού Κομμένου (δυτικό νεκροταφείο Αμβρακίας). Μεταξύ τους περιλαμβάνεται και μεγάλη ναϊσκόμορφη στήλη με αετωματική επίστεψη, η οποία τοποθετήθηκε στο ύπαιθρο, δίπλα στο βόρειο τοίχο της Τράπεζας της Παρηγορήτισσας.

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ - ΗΛ. ΑΝΔΡΕΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μ ε ρ ό π η

Παλιόπυργος Πωγωνίου

Συνεχίστηκε και φέτος για όγδοη χρονιά η ανασκαφή στη θέση Παλιουριά των κοινοτήτων Παλιοπύργου και Μερόπης στο Πωγώνι.

Η κυρίως ανασκαφική έρευνα διήρκεσε συνολικά δεκατέσσερις μέρες, έγινε κάτω από τις γνωστές δυσμενείς συνθήκες (μεγάλη απόσταση, δύσβατη και δυσπρόσιτη περιοχή μέσα στο δάσος, έλλειψη εργατών) και μόνον αφού διατέθηκε από τη Νομαρχία Ιωαννίνων αυτοκίνητο τύπου τζιπ. Οι εργασίες έγιναν σε ένα χώρο, όπου υπάρχουν πολλά θεμέλια ελληνιστικών κτιρίων μαζί με τύμβους. Ο χώρος αυτός βρίσκεται περί τα 50 μ. ανατολικά της μεγάλης συστάδας των τύμβων.

Η έρευνα περιορίστηκε στον καθαρισμό και την έρευνα ορθογώνιου κτιρίου, εσωτ. διαστ. 6,50 × 6,50 μ. Το κτίριο βρίσκεται στο πρανές λόφου, είναι χτισμένο από μεγάλες και μικρές αδροδουλεμένες ασβεστολιθικές πέτρες, οι τοίχοι του σώζονται σε ύψος 0,50-1 και έχουν πλάτος 0,50 μ. Ο εσωτερικός χώρος είναι ενιαίος (δε βρέθηκε κανένας διαχωριστικός τοίχος). Το εσωτερικό του κτιρίου καλυπτόταν από ένα στρώμα καταστροφής, πάχ. 1-1,50 μ. (κυρίως στο δυτικό μισό) από μικρές και μεγάλες πέτρες και πολλά κεραμίδια στέγης λακωνικού τύπου.

Η έρευνα του εσωτερικού του κτιρίου (η οποία δεν έχει ολοκληρωθεί), απέδωσε πολλές αγνύθες (15 πυραμιδοειδείς και 2 κωνικές) και πολλά πήλινα φυλλόσχημα υποστηρίγματα αγγείων, τα οποία χρησιμοποιούνταν στους κεραμικούς κλιβάνους ανάμεσα στα αγγεία για να μην κολλάνε μεταξύ τους κατά το ψήσιμο[9].

Συγκεντρώθηκαν πολλά όστρακα άβαφων αγγείων, κυρίως σκυφοειδών και λεκανίδων, λίγα μελαμβαφών κοτυλών και κανθάρων, όλα των ύστερων ελληνιστικών χρόνων.

Η έρευνα των ελληνιστικών κτιρίων, παράλληλα με την έρευνα των προϊστορικών τύμβων, είναι απαραίτητη, δεδομένου ότι έχουν άμεση σχέση με τη συνέχεια της κατοίκησης του χώρου και της χρήσης των τύμβων, ελπίζουμε δε συν τω χρόνω η έρευνα να μας δώσει νέα στοιχεία για την ταύτιση της άγνωστης μέχρι στιγμής πόλης, στην οποία ανήκουν.

Στο χώρο της μεγάλης συστάδας των τύμβων έγινε γενικός καθαρισμός των τύμβων Δ', Ε' και ΣΤ' από τα χόρτα. Ερευνήθηκε ο χώρος βόρεια του τύμβου Ε', όπου αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, κατασκευασμένοι πρόχειρα με κομμάτια ασβεστολιθικών πλακών. Οι τρεις τάφοι είχαν τον ίδιο προσανατολισμό από Α. προς Δ. και χρονολογούνται στον 5ο ή 6ο αι. μ.Χ.

Ανασκάφηκε επίσης ο τύμβος ΣΤ' από το λιθοσωρό του οποίου συγκεντρώθηκαν όστρακα χειρο-

5. Αντωνίνος Λιβεράλις, Μεταμορφώσεων συναγωγή IV, 4.

6. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 357 και Ι. Βοκοτοπούλου, Χαλκαί κορινθιουργείς πρόχοι, σ. 153.

7. BCH 48 (1924), σ. 381-398.

8. IG II2, αριθ. 951, Addenda et corrigenda, σ. 669.

9. ΑΑΑ III (1970), σ. 429-434.

ποίητων αγγείων. Κάτω αποκαλύφθηκε ωοειδές άνοιγμα, μήκ. 2,55 και πλ. 1,80 μ. Περιβάλλεται από τοίχο κατασκευασμένο με πλακοειδείς ασβεστολιθικές πέτρες, ακανονίστου πλάτους (0,80-1 μ.) (Πίν. 96 α).

Στο νοτιοανατολικό άκρο του ωοειδούς χώρου βρέθηκαν δύο μικροί κιβωτιόσχημοι τάφοι. Ο ένας είχε προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ. και ο άλλος από Α. προς Δ. Και οι δύο τάφοι ήταν παιδικοί ακτέριστοι.

ΗΛ. ΑΝΔΡΕΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Άρτα

Χάρη στην εφαρμογή του 5μηνου Προγράμματος Επιμόρφωσης της ΕΟΚ, το προσωπικό της Εφορείας ενισχύθηκε στην Άρτα με τρεις αρχαιολόγους και δύο σχεδιαστές. Η αύξηση του προσωπικού είχε ως αποτέλεσμα την ταχύτερη διεξαγωγή της ανασκαφικής έρευνας στα οικόπεδα της πόλης, στα οποία είχαν αποκαλυφθεί σημαντικά οικοδομικά και ταφικά σύνολα της Αμβρακίας.

Σε αρκετά από τα οικόπεδα η έρευνα είχε αρχίσει παλιότερα, ολοκληρώθηκε όμως ή συμπληρώθηκε το 1986.

Η παρουσίαση των αποτελεσμάτων των ανασκαφών γίνεται περιληπτικά για τα περισσότερα οικόπεδα, δεδομένου ότι μέχρι την εποχή της σύνταξης των χρονικών δεν είχε ολοκληρωθεί η συντήρηση και μελέτη των χιλιάδων ευρημάτων, τα οποία συσσωρεύονται στις αποθήκες του Μουσείου Ιωαννίνων. Ήδη το πρόβλημα αποθήκευσης των ευρημάτων στους βοηθητικούς χώρους της Παρηγορήτισσας είναι αξεπέραστο και καθιστά επιτακτική την ανάγκη ίδρυσης νέου Αρχαιολογικού Μουσείου στην Άρτα το οποίο θα περιλαμβάνει εκθεσιακούς χώρους, αποθήκες, εργαστήρια κτλ. που θα πληρούν τις σύγχρονες απαιτήσεις και που θα προβλέπει χώρους ικανούς να δεχθούν τα ευρήματα που υπάρχουν αλλά και όσα θα προκύψουν από τις συνεχείς σωστικές ανασκαφές των επόμενων δεκαετιών.

Η Εφορεία είχε προτείνει την ίδρυση Αρχαιολογικού Μουσείου για τα ευρήματα της πόλης και του νομού Άρτας, σε συνδυασμό με την απαλλοτρίωση του οικοδομικού τετραγώνου αριθ. 426, στο οποίο είχαν αποκαλυφθεί τμήματα και πύλη του τείχους της Αμβρακίας, αλλά και τμήμα του γειτονικού οικοδομικού τετραγώνου προς Α., στο οποίο διατηρείται τμήμα του μεγάλου θεάτρου της[10]. Κατά την άποψή μας, η δημιουργία ενιαίου αρχαιολογικού χώρου που θα περιελάμβανε το τείχος, το θέατρο και το Μουσείο με διαμόρφωση πεζοδρόμων κτλ., θα αποτελούσε χώρο-κόσμημα για την πόλη της Άρτας. Όπως όμως αναφέρουμε στην έκθεση για την ανασκαφή των οικοπέδων Μέλιου-Φούντα, η εισήγηση δεν έγινε αποδεκτή.

Οδός Κομμένου (οικόπεδο Χαρίτου-Μανάρα)

Κατά τις εκσκαφές θεμελίων που έγιναν το 1981 στο παραπάνω οικόπεδο, εντοπίστηκαν θεμέλια μεταβυζαντινών τοίχων και ερευνήθηκε ο χώρος από την 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Η έρευνα αποκάλυψε τα ερείπια ναϋδρίου των ύστερων βυζαντινών ή πρώτων μεταβυζαντινών χρόνων και θεμέλια κτιρίου της ίδιας εποχής στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου[11].

Στους τοίχους και το δάπεδο της εκκλησίας είχαν χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση πολλά αρχιτεκτονικά μέλη από ταφικά σύνολα της Αμβρακίας. Στο δάπεδο βρέθηκαν ενσωματωμένες εννέα ακέραιες και κομμάτια από άλλες ασβεστολιθικές ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων (Πίν. 96 β).

Στη συνέχεια, το οικόπεδο ερευνήθηκε από τη ΙΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων για λίγο χρονικό διάστημα την άνοιξη του 1982. Η έρευνα διακόπηκε επί τριετία (προκειμένου να εξεταστεί από το ΚΑΣ το θέμα της τύχης των θεμελίων του βυζαντινού ή μεταβυζαντινού κτιρίου, το οποίο εκάλυπτε τα αρχαία στρώματα), συνεχίστηκε δε το 1985-1986[12]. Εν τω μεταξύ το 1984 ανασκάφηκε το αμέσως συνεχόμενο οικόπεδο προς Ν. (ιδιοκτησίας Β. Γιαννούλα), στο οποίο αποκαλύφθηκε τμήμα του κεντρικού δρόμου, που διέσχιζε το δυτικό νεκροταφείο της Αμβρακίας με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 15 και πλ. 11-12 μ., με μνημειακούς ταφικούς περιβόλους στις δύο πλευρές του[13].

Η έρευνα στο οικόπεδο Χαρίτου-Μανάρα αποκάλυψε τη συνέχεια του δρόμου (Ιερά οδός), σε μήκος 20 μ. Το πλάτος του είναι 11 μ. και κατά μήκος του ανατολικού ορίου του υπάρχει ρείθρο από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, πλ. 1,10-1,20 μ. Στις δύο πλευρές του δρόμου σώζονται ταφικοί περίβο-

10. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 263.

11. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 274.

12. Η ανασκαφική έρευνα και η αποκάλυψη της ταφικής οδού και των περιβόλων θα ήταν προβληματική χωρίς τη συνεργασία του αρχιτεχνίτη αναστηλώσεως Γιάννη Τσεύλικου, στις ικανότητες του οποίου οφείλεται η μετακίνηση, ανάσυρση και επανατοποθέτηση των πεσμένων ογκολίθων των περιβόλων και του δημόσιου ταφικού μνημείου. Σημαντική βοήθεια επίσης προσέφεραν ο φύλακας Αρχαιοτήτων Άρτας Κ. Γεωργίου και οι τεχνίτες της Εφορείας, Κ. Λέκκας και Λ. Σούκιος.

13. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 180-182.

λοι μνημειακής κατασκευής (Α, Β και Γ ανατολικά, Δ και Ε δυτικά) (Π ί ν. 96 γ).

Οι ταφικοί περίβολοι που βρίσκονται κατά μήκος του ανατολικού ορίου, περικλείουν με τις τρεις πλευρές τους κεκλιμένα επίπεδα της δυτικής πλαγιάς του λόφου Περράνθη και μέσα στη φυσική αλλά και τεχνητή επίχωση την οποία συγκρατούν, τοποθετούνται οι ταφές, δηλαδή κιβωτιόσχημοι τάφοι, θήκες ή απλές ταφές που καλύπτονται με κεραμίδια. Ανατολικά, σε ψηλότερο επίπεδο, οι περίβολοι ορίζονται από πρόχειρης κατασκευής δρόμο, μεταγενέστερο των περιβόλων και παράλληλο προς την Ιερά οδό.

Οι ταφικοί περίβολοι Δ και Ε, δυτικά της Ιεράς οδού, αποκαλύφθηκαν εν μέρει, δεδομένου ότι τμήμα του Ε καλύπτεται (νότια) από το βυζαντινό ναΐσκο, ενώ το βόρειο τμήμα του Ε και το δυτικό τμήμα των Δ και Ε καλύπτεται από σύγχρονο αγροτικό δρόμο.

Περιγραφή μνημείων:

α) Δρόμος. Ο αρχαίος δρόμος, κύρια οδός του δυτικού νεκροταφείου της Αμβρακίας, αλλά και οδικός άξονας που οδηγούσε από τη νότια πύλη του τείχους της πόλης προς Ν., ίσως στον Άμβρακο, το επίνειό της, έχει πλάτος 11-12 μ. Εκτός από το πλακόστρωτο ρείθρο της ανατολικής πλευράς του, το οποίο, είναι μεταγενέστερη κατασκευή, δηλαδή του τέλους του 4ου αι. π.Χ., είχε οδόστρωμα από πέτρες και λατύπη, αλλά και πλακόστρωτο σε μερικά τμήματά του. Έχει επανειλημμένα επιχωθεί από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Τομή που έγινε μπροστά από τμήμα του δυτικού αναλήμματος, απέδειξε ότι η επιφάνεια του ρείθρου του 4ου αι. βρίσκεται ένα μέτρο ψηλότερα από την επιφάνεια του οδοστρώματος της πρώιμης κλασικής εποχής. Πλημμύρες του ποταμού Αράχθου και παράλληλες εναποθέσεις από την πλαγιά του λόφου της Περάνθης κάλυψαν το δρόμο στο 2ο αι. π.Χ., πάνω δε σε αυτά τα υλικά, ισχυρός σεισμός του 1ου αι. π.Χ. έριξε ολόκληρους δόμους από τους ταφικούς περιβόλους, τμήματα στηλών, ακόμη και ογκώδεις βάσεις στηλών και ταφικών αναθημάτων.

β) Ταφικός περίβολος Α (Π ί ν. 97 α-β). Πρόκειται για το μνημειωδέστερο ταφικό περίβολο του δυτικού νεκροταφείου της Αμβρακίας, αλλά και για έναν από τους σημαντικότερους που έχουν αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα στον ελλαδικό χώρο. Έχει μήκος όψης 12,50, σωζόμενο ύψος 2,50 και μήκος σκελών 3,50 (βόρειο) και 6 μ. (νότιο). Είναι κατασκευασμένος από καλοδουλεμένους ασβεστολιθικούς ογκολίθους και αποτελείται κατά σειρά από: ευθυντηρία, ορατού σήμερα ύψους 0,10 μ., δόμο, ύψους 8,45 μ., κυμάτιο, ύψους 0,35 μ., τρεις δόμους ψευδοϊσοδομικού τοίχου, συνολ. ύψους 1,05 μ., κυμάτιο, ύψους 0,30 μ. και ενεπίγραφο δόμο, ύψους 0,45 μ. Το κυμάτιο περικλείει το ισοδομικό τμήμα της όψης του περιβόλου και στις κατακόρυφες «ακμές» της, ενώ η διαμόρφωση των δύο ανωτέρων δόμων (κυμάτιο-ενεπίγραφος) συνεχίζεται και στα σκέλη του περιβόλου.

Από τον ανώτερο ενεπίγραφο δόμο διασώθηκαν πέντε ογκόλιθοι, συνολ. μήκ. 8,69 μ. Βρέθηκαν πεσμένοι κάτω, σχεδόν στη σειρά, μέσα στην επίχωση της Ιεράς οδού, μετακινημένοι προφανώς από ισχυρό σεισμό (η επίδραση του σεισμού είναι φανερή και στην όψη του περιβόλου, στην οποία οι ογκόλιθοι αποκλίνουν τόσο από την ευθεία όσο και από την κατακόρυφο). Αποτελούν τα 2/3 περίπου του συνολικού μήκους του ενεπίγραφου δόμου και σώζουν στην κύρια όψη τους επιγραφή-επίγραμμα «βουστροφηδὸν ἐς τὸ εὐθὺ» και στοιχηδόν χαραγμένο σε τρεις σειρές. Τα γράμματα είναι χαραγμένα επιμελέστατα σε αρχαϊκό κορινθιακό αλφάβητο (Π ί ν. 97 γ). Δυστυχώς, σώζεται η αρχή και το τέλος του επιγράμματος, λείπει δηλαδή το τμήμα στο οποίο θα γινόταν αναφορά στο συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, το οποίο προκάλεσε την ίδρυση του περιβόλου. Από τα σωζόμενα τμήματα προκύπτει ότι το ταφικό μνημείο είναι δημόσιο κενοτάφιο, το οποίο κατασκευάστηκε για να τιμηθούν νεκροί Αμβρακιώτες που χάθηκαν σε ναυμαχία. Η αναφορά-επίκληση του Αράχθου, ως «εὐξένου» πάντοτε στην πολιτεία, αλλά και με συμμετοχή στο συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός («συνάντησε το θάνατο» μαζί με τους τιμώμενους νεκρούς), αποτελούν ένδειξη για την ταύτιση της ναυμαχίας με αυτήν που αναφέρεται στη γνωστή επιτύμβια στήλη του Αρνιάδα από την Κέρκυρα[14].

Τμήματα επιτύμβιας ενεπίγραφης αρχαϊκής στήλης, σε κορινθιακό επίσης αλφάβητο, βρέθηκαν πεσμένα στο δρόμο μπροστά ακριβώς από τον περίβολο Α. Σώζεται τμήμα επιγραφής με τις λέξεις *ΤΕΔΕ ΚΟΡΙΝΘΙΟ* - - - - - - - - -, το οποίο αποδεικνύει τη συνεργασία Αμβρακιωτών και Κορινθίων στο συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, δηλαδή σε ναυμαχία που έγινε στις αρχές του 6ου αι. π.Χ., κοντά στις εκβολές του Αράχθου, απέναντι σε κοινό αντίπαλο, κατά πάσα πιθανότητα τους Κερκυραίους.

Το γεγονός της σημασίας και ιερότητας του μνημείου αποδεικνύει και η έλλειψη ταφών στο εσωτερικό του περιβόλου Α, αντίθετα με την πληθώρα των ενταφιασμών στους περιβόλους Β, Γ, Δ, Ε.

Υπάρχει μόνον ένας επιμελημένης κατασκευής κιβωτιόσχημος τάφος, συμμετρικά τοποθετημένος

14. IG IX, 1, αριθ. 868 και Tod, A Selection of Greek Historical Inscriptions, I, σ. 3.

στο βάθος του περιβόλου σε σχέση με την κύρια όψη του. Είναι κτιστός εξωτερικά, ενώ εσωτερικά έχει επένδυση με πωρολιθικές πλάκες στις πλευρές και στο δάπεδο. Είχε δύο καλύμματα, εσωτερικά από πλάκα πωρολίθου και εξωτερικά από ασβεστολιθικές πλάκες. Περιείχε αποσαθρωμένο σκελετό, μελαμβαφή κοτύλη και σιδερένια αιχμή δόρατος, τα οποία χρονολογούν ταφή στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Πιθανότατα, λόγω της σημασίας του μνημείου, πρόκειται για ταφή δημόσιου άνδρα.

γ) Ταφικός περίβολος Β (Π ί ν. 98 α). Η κύρια (δυτική) όψη του έχει μήκος 7,10, το νότιο σκέλος 1,80, ενώ το βόρειο σκέλος έχει μήκος 4 και απέχει μόλις 0,30 μ. από το νότιο σκέλος του περιβόλου Α.

Στην όψη σώζεται η ευθυντηρία, δύο γωνιαίες λιθόπλινθοι του πρώτου και δεύτερου δόμου της βορειοδυτικής γωνίας, συνολ. ύψ. 1 μ., και ο πρώτος δόμος της νοτιοδυτικής γωνίας, ύψ. 0,60 μ. Ο περίβολος Β περιείχε συνολικά 34 τάφους, από τους οποίους οκτώ ήταν κιβωτιόσχημοι, είκοσι ένας κεραμοσκεπείς, ένας κτιστός ορθογώνιος και τέσσερις θήκες, οι οποίες περιείχαν πήλινα τεφροδόχα αγγεία. Καύση νεκρού βρέθηκε μέσα σε χάλκινη υδρία του 4ου αι. π.Χ.

Ο περίβολος Β ήταν σε συνεχή χρήση από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. έως και τα μέσα του 1ου αι. π.Χ., βρέθηκε όμως σε αυτόν και μια παιδική κεραμοσκεπής ταφή των ύστερων αρχαϊκών χρόνων. Οι τάφοι βρέθηκαν σε τέσσερα διαφορετικά επίπεδα, τα οποία ερμηνεύονται τόσο από τη συνεχή χρήση του περιβόλου, όσο και από τη φυσική απότομη κλίση του εδάφους προς τα δυτικά (υψομετρική διαφορά τριών μέτρων). Περιείχαν μεγάλη ποικιλία κτερισμάτων, ενώ βρέθηκαν πολλές επιτύμβιες στήλες (συνολικά 64), οι περισσότερες σε β΄ χρήση στους κιβωτιόσχημους τάφους. Μερικές ήταν ακέραιες, οι περισσότερες όμως σε κομμάτια. Πολλές σώζουν επιγραφές με ονόματα και πατρώνυμα νεκρών. Οι πλέον χαρακτηριστικές ανήκουν στον τύπο επιτύμβιων στηλών της βορειοδυτικής Ελλάδας και διακοσμούνται με αετωματική επίστεψη, αρχιτεκτονικά κοσμήματα και ζώνες ανάγλυφων κλάδων (δρυός, κισσού και δάφνης). Οι περισσότεροι από τους τάφους ήταν συλημένοι. Στα κτερίσματα που διασώθηκαν, υπερτερούν τα μυροδοχεία· βρέθηκαν επίσης αρκετές πυξίδες, λάγηνοι, κυάθια, κοτύλες, κάνθαροι, λίγα ειδώλια, ελάχιστα λυχνάρια και αρκετά χάλκινα νομίσματα (γύρω στα 100), τα περισσότερα κατεστραμμένα από την οξείδωση.

δ) Ταφικός περίβολος Γ. Αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα του με μήκος όψης 2,10 μ. Βρίσκεται βόρεια και συνέχεια του περιβόλου Α και η νότια γωνία της όψης του έχει διαμορφωθεί κατάλληλα (σε απόσταση μόλις 0,10 μ. από το βόρειο σκέλος του Α), για να μη θίξει το κατακόρυφο κυμάτιο της βόρειας γωνίας του περιβόλου Α.

Η φροντισμένη κύρια όψη του διατηρεί τρεις δόμους πάνω σε ευθυντηρία, συνολ. ύψ. 1,10 μ. Το εσωτερικό του δεν ερευνήθηκε.

ε) Ταφικός περίβολος Δ. Όπως προαναφέρθηκε, ορίζεται από το βόρειο τμήμα του δυτικού αναλήμματος της Ιεράς οδού. Η κύρια (ανατολική) όψη του σώζει τέσσερις δόμους (συνολ. ύψ. 1,65 και αποκαλ. μήκ. 4,65 μ., ενώ το νότιο σκέλος του σε μήκος 5 μ.). Το εσωτερικό του δεν ερευνήθηκε.

στ) Ταφικός περίβολος Ε. Αποτελεί συνέχεια του Δ και η όψη του σώζεται επίσης σε τέσσερις δόμους, πάνω σε ευθυντηρία (συνολ. ύψ. 1,65 μ.).

ΗΛ. ΑΝΔΡΕΟΥ

Οδός Κομμένου (οικόπεδο Τάχου-Μίλλερ)

Στο οικόπεδο έγιναν δοκιμαστικές τομές, προκειμένου να χορηγηθεί άδεια οικοδόμησης, και αποκαλύφθηκαν τμήματα αρχαίων τοίχων (Π ί ν. 98 β).

Άρχισε ανασκαφική έρευνα[15], η οποία παρουσιάζει ενδιαφέρον, επειδή στο οικόπεδο αναμένεται να αποκαλυφθεί η συνέχεια της ταφικής οδού, τμήματα της οποίας ήδη έχουν ερευνηθεί στα γειτονικά προς Ν. οικόπεδα Καρατζένη, Χαρίτου-Μανάρα, Γιαννούλα. Επίσης, στην ίδια περιοχή είναι πιθανό να αποκαλυφθεί η νότια πλευρά του τείχους της Αμβρακίας, σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα για την τοπογραφία της αρχαίας πόλης. Η ανασκαφή του οικοπέδου θα συνεχιστεί και τον επόμενο χρόνο εξαιτίας ειδικών συνθηκών και δυσκολιών (πρόβλημα απομάκρυνσης τεράστιου όγκου επιχώσεων, ανάβλυση λυμάτων και υπόγειων νερών κτλ.).

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

Οδός Κύπρου και Αγίου Νικολάου (οικόπεδο Ιω. και Αγγ. Μπαϊκούση)

Κατά την εκσκαφή των θεμελίων για την ανέγερση πολυώροφης οικοδομής, αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων σπιτιών της Αμβρακίας. Ήδη το 1983, πριν την έναρξη της ανασκαφής, είχαν καταστραφεί τμήματα των αρχαίων τοίχων, κυρίως κατά μήκος της οδού Κύπρου, από τη συμπληρωματική πεδίλωση που κατασκεύασε παράνομα ο ιδιοκτήτης, μετά την απαγόρευση από την Εφορεία της συνέχισης των οικοδομικών εργασιών στο οικόπεδο. Πολλά σημεία επίσης των αρχαίων οικοδομικών

15. Η έρευνα έγινε με την επίβλεψη της αρχαιολόγου Βασιλικής Ορφανού.

λειψάνων είχαν καταστρέψει 14 αποθέτες μεταβυζαντινής περιόδου, που είχαν ανοιχθεί σε βάθος 1-2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους που κάλυπτε τα ελληνιστικά ερείπια. Παρόλες όμως τις καταστροφές, αρχαίες και σύγχρονες, στο οικόπεδο Μπαϊκούση αποκαλύφθηκε μια ολόκληρη ελληνιστική οικία, στη γωνία δύο οδών, που με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και ΒΑ.-ΝΔ. διέσχιζαν την αρχαία πόλη (Π ί ν. 98 γ).

Η από ΝΑ.-ΒΔ. οδός αποκαλύφθηκε σε μήκος 11,70 μ. Το βορειοανατολικό ανάλημμά της, που αποτελούσε συγχρόνως και τον εξωτερικό τοίχο του οικοδομικού τετραγώνου στο οποίο ανήκε η ελληνιστική οικία, παρακολουθήθηκε σε μήκος 20,50 μ. Το πλάτος της οδού ήταν 5 μ., όπως καθορίστηκε από το πολύ μικρό τμήμα (0,50 μ. περίπου) του νοτιοδυτικού αναλήμματος, που βρέθηκε στη νότια γωνία του σκάμματος. Κατά μήκος του υπήρχε πεζοδρόμιο, πλ. 1 μ., από μεγάλες τεφρές ασβεστολιθικές πλάκες. Στην απέναντι πλευρά της οδού δεν υπήρχε πεζοδρόμιο (σε όλες σχεδόν τις οδούς που είχαν αποκαλυφθεί στις ανασκαφές, πεζοδρόμιο είχε μόνον η μία πλευρά τους). Το κατάστρωμα της οδού, πάχ. 0,20 μ., είχε κλίση από ΝΑ.-ΒΔ., ακολουθώντας την κλίση του φυσικού εδάφους (ερυθραγή), και αποτελείτο από υπόστρωμα χαλικιών και λατύπης (από την επιτόπια εργασία των λιθοπλίνθων του αναλήμματος) και υπόστρωμα από σκληρά σκύρα (χαλίκι, άμμο, σπασμένα κεραμίδια και όστρακα). Το νοτιοανατολικότερο τμήμα του καταστρώματος ήταν από μεγάλα χαλίκια και πέτρες (καλντερίμι), που κάλυπταν έναν παλιό λοξό και άσχετο με την οδό τοίχο (Τ 26). Τέλος, είσοδος με δύο σκαλοπάτια οδηγούσε από την οδό στην κεντρική αυλή της γωνιακής ελληνιστικής οικίας (το χαμηλότερο, που είχε σπάσει και μετακινηθεί με τη διάνοιξη του μεταβυζαντινού αποθέτη 14, ξανατοποθετήθηκε στη θέση του).

Η κάθετη, με κατεύθυνση και κλίση από ΝΔ.-ΒΑ., οδός αποκαλύφθηκε σε μήκος 21 μ. από τη γωνία της με την προηγούμενη οδό. Το συνολικό ακριβές πλάτος της δε διαπιστώθηκε, γιατί το βορειοδυτικό ανάλημμά της, που θα το καθόριζε, βρίσκεται έξω από την οικοδομική γραμμή του οικοπέδου. Κατά μήκος του νοτιοανατολικού αναλήμματος, υπήρχε πεζοδρόμιο, πλ. 1 μ., από τεφρές μεγάλες πλάκες, που συνεχιζόταν και μετά από τη γωνία των δύο οδών. Δύο θύρες με κατώφλια οδηγούσαν από την οδό σε δύο από τους εσωτερικούς χώρους της ελληνιστικής οικίας (Χ 19, 15). Από το κατώφλι του χώρου 1δ κατέβαιναν απευθείας στο πεζοδρόμιο της οδού, ενώ ένα μικρό στενό σκαλοπάτι (0,45 × 0,24 μ.) υπήρχε μπροστά από το κατώφλι του χώρου 1α.

Η γωνιακή ελληνιστική οικία, διαστ. 15 × 11,50 μ., χτίστηκε στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., πάνω στα ερείπια παλιότερης οικίας (5ου αι. π.Χ.), που καταστράφηκε τον 4ο αι. π.Χ. Οι παλιοί ερειπωμένοι τοίχοι (Τ 22, 23, 24, 27, 28) και τα στρώματα καταστροφής είχαν ισοπεδωθεί, για να θεμελιωθεί η νέα οικία, που στην πρώτη φάση της αποτελείτο από επτά χώρους (Χ δ, ε, ζ, η, ιγ, ιδ, ιε), οι οποίοι εκτός από μερικές ιδιομορφίες στη βασική διάταξή τους γύρω από την κεντρική αυλή, ακολουθούσαν το γνωστό και από άλλα παραδείγματα σχέδιο των οικιών της αρχαίας πόλης. Αγωγός, πλ. 1 μ., και χαλικόστρωτη στενωπός, πλ. 0,60 μ., χώριζε την οικία από τις γειτονικές προς ΒΑ. (Χ ιβ) και ΝΑ. (Χ α, β, γ) οικίες του οικοδομικού τετραγώνου.

Οι ισχυροί εξωτερικοί τοίχοι της οικίας (Τ 17, 18, 5), ήταν χτισμένοι από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, ενώ οι μεσότοιχοι από αργές πλακωτές πέτρες και λάσπη. Η ανωδομή των τοίχων ήταν πλίνθινη και η στέγη από ξύλα, δόρωση και κεραμίδια (πάνω στην πεσμένη πρώτα στέγη, υπάρχει σε όλους τους χώρους παχύ στρώμα διαλυμένων πλίνθων).

Στο βάθος της κεντρικής αυλής (Χ δ, διαστ. 6,20 × 4,20 μ.), που είχε είσοδο από τη νοτιοανατολική-βορειοδυτική οδό, θύρα με μαρμάρινο κατώφλι οδηγούσε σε ισοπλατή με την αυλή χώρο (Χ.Ε, διαστ. 6,20 × 4,10 μ.), με δάπεδο από μικρό φυσικό χαλίκι πάνω σε υπόστρωμα πηλού.

Ο χώρος αυτός έδωσε τα περισσότερα ευρήματα (αγγεία, νομίσματα κτλ.) και πρέπει να ήταν ο ανδρώνας της οικίας, που σε όλα σχεδόν τα γνωστά από τις ανασκαφές παραδείγματα βρίσκεται στο βάθος της αυλής, σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις με την παρεμβολή ενός προθαλάμου.

Δεξιά από την κεντρική είσοδο της αυλής (στα νοτιοανατολικά), μια άλλη θύρα με μαρμάρινο κατώφλι έβγαζε στη στενή χαλικόστρωτη στενωπό (ο χώρος πέρα από το κατώφλι είχε καταστραφεί από τους μεταβυζαντινούς αποθέτες 1, 2, 6 και πέδιλο θεμελίωσης που είχε ανοίξει ο ιδιοκτήτης, οπωσδήποτε όμως διαπιστώθηκε η στενωπός ανάμεσα στους τοίχους 6 και 16). Στον άξονα πάντοτε της εισόδου της αυλής, πίσω από τον ανδρώνα, αλλά χωρίς να επικοινωνούν μαζί του, υπήρχαν δυο δωμάτια (Χ ζ, η) που όπως έδειξε το άφθονο καθημερινής χρήσης κεραμικό υλικό τους (χύτρες, λοπάδες, λεκάνες κτλ.), ήταν τα μαγειρεία της οικίας. Σε άλλες οικίες και οπωσδήποτε όχι γωνιακές, τα μαγειρεία ήταν αριστερά από τον ανδρώνα και δεν επικοινωνούσαν μαζί του, εδώ όμως, αριστερά από την αυλή και τον ανδρώνα υπήρχαν τρεις σχεδόν τετράγωνοι χώροι (Χ Ιγ, Ιδ, Ιε), με ίδιες διαστάσεις οι ακραίοι (4,40 × 3,80 μ.), και λίγο στενότερος ο μεσαίος (4,20 × 3,80 μ.), που είχαν είσοδο από τη νοτιοδυτική-βορειοανατολική οδό και επικοινωνούσαν μεταξύ τους, αλλά και με τους υπόλοιπους χώρους της οικίας. Αρχικά και οι τρεις χώροι είχαν

είσοδο από την οδό, αργότερα όμως φράχθηκε η θύρα του γωνιακού δωματίου (Χ Ιγ) με δύο ογκολίθους, που σφηνώθηκαν ανάμεσα στις λιθοπλίνθους του εξωτερικού τοίχου. Από τον κεντρικό χώρο Ιδ, θύρα, πλ. 1,10 μ. στον άξονα της εξωτερικής εισόδου, οδηγούσε στον ανδρώνα, ενώ δύο ίδιου πλάτους πλαϊνές θύρες στους χώρους Ιγ και Ιε. Ο χώρος Ιδ πρέπει να ήταν προθάλαμος που εξυπηρετούσε την επικοινωνία των υπόλοιπων βασικών χώρων της οικίας. Ο χώρος Ιε, που είχε ιδιαίτερη από την οδό είσοδο και επικοινωνούσε με τον προθάλαμο αλλά και τα μαγειρεία, ήταν πιθανότατα ο γυναικωνίτ ς του σπιτιού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως παρουσίασε το γωνιακό δωμάτιο (Χ Ιγ), το οποίο μετά το φράξιμο της εξωτερικής θύρας ήταν προσιτό μόνον από τον προθάλαμο, αλλά και από την κεντρική αυλή. Στο δωμάτιο βρέθηκαν ακέφαλο αγαλμάτιο Αφροδίτης (σωζ. ύψ. 0,58 μ.) (Π ί ν. 99 β), καθώς και θραύσμα από βραχίονα άλλου μικρού αγάλματος, που είναι και τα πρώτα γλυπτά που βρέθηκαν στις μέχρι τώρα ανασκαφές της Άρτας.

Χαρακτηριστικό είναι ότι ο χώρος Ιγ και εν μέρει ο χώρος Ιδ ήταν και οι μόνοι χώροι της οικίας που είχαν σκαφτεί και ερευνηθεί από τους αρχαιοκαπήλους μέχρι σχεδόν τα θεμέλια των τοίχων τους. Το μαρμάρινο αγαλμάτιο γλύτωσε την αρπαγή, γιατί ήταν πεσμένο και σφηνωμένο στη νότια γωνία του δωματίου. Μέσα στο τελείως διαταραγμένο δωμάτιο Ιγ βρέθηκαν κομμάτια από το μωσαϊκό δάπεδό του.

Η ελληνιστική οικία καταστράφηκε στα τέλη του 3ου ή στις αρχές του 2ου αι. π.Χ., αλλά επισκευάστηκε μέχρι τα τέλη του 2ου ή τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Ο ανδρώνας με νέο τοίχο χωρίστηκε σε δύο δωμάτια (Χ ε, Χ θ), ο αγωγός φράχθηκε προς την οδό, αλλά και στα νοτιοανατολικά με το νέο τοίχο 12. Προς ΝΑ. της οικίας καταργήθηκε η στενωπός και με δύο νέους κάθετους τοίχους (Τ 2, 15), ο χώρος β χωρίστηκε σε δύο χώρους (Χ β1, Χ β2), που ο πλησιέστερος προς το δρόμο στρώθηκε με δάπεδο από μικρά χαλίκια.

Τέλος, στο βορειοανατολικότερο μισό της ελληνιστικής οικίας, σε τομές που έγιναν σε βάθος, διαπιστώθηκε αρχαϊκό στρώμα καταστροφής και σε μικρό τμήμα θεμέλια από αρχαϊκό τοίχο (Τ 14). Από τη νεότερη βυζαντινή περίοδο πάνω στους εξωτερικούς χώρους της οικίας Ιγ, Ιδ, Ιε, διαπιστώθηκε μια χαλικόστρωτη οδός, πλ. 3,50 μ., παράλληλη στην αρχαία οδό που έχει κατεύθυνση από ΝΔ.-ΒΑ.

Στο οικόπεδο βρέθηκαν επίσης 14 μεταβυζαντινοί αποθέτες. Εκτός από το μαρμάρινο αγαλμάτιο της Αφροδίτης, τα ευρήματα από τους χώρους της ελληνιστικής οικίας και τις διάφορες αρχαίες επιχώσεις ήταν 450 χάλκινα νομίσματα, περί τα 150 χάλκινα μικροαντικείμενα και 55 ακέραια αγγεία.

ΕΥΑΓΓ. ΧΑΤΖΙΩΤΗ

Εθνική Οδός (οικόπεδο Γ. Χριστογιώργου)

Το οικόπεδο Χριστογιώργου βρίσκεται μεταξύ των οδών Αράχθου και Εθνικής Περιφερειακής (Ο.Τ. 424), στη συνέχεια των οικοπέδων Κοτσαρίδα-Μπανταλούκα-Ζήκου, όπου σε ανασκαφές των τελευταίων ετών αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα της αρχαίας Αμβρακίας[16].

Η ανασκαφική έρευνα, συνολικής διάρκειας επτά περίπου μηνών (εμβαδόν οικοπέδου: 791 μ.^{2}), έφερε στο φως αρχαίο δρόμο, αποχετευτικό αγωγό και θεμέλια σπιτιών (Π ί ν. 99 α).

Ο δρόμος αποκαλύφθηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, σε μήκος 13 μ. Το πλάτος του δε διαπιστώθηκε, εφόσον το ανατολικό του όριο βρίσκεται κάτω από την οδό Αράχθου.

Έχει κατεύθυνση Β.-Ν., είναι δηλαδή παράλληλος προς τους δύο δρόμους που βρέθηκαν δυτικά του, στα οικόπεδα που αναφέρουμε πιο πάνω. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του σώζει πεζοδρόμιο από μεγάλες αμμολιθικές και ασβεστολιθικές πλάκες, πλ. 0,90 μ. Το οδόστρωμα, όπως φάνηκε σε τομές που έγιναν στο άνοιγμα του δρόμου, έχει πάχος 0,50 μ. και αποτελείται από λατύπη, άμμο, ποταμίσιο χαλίκι και θρυμματισμένα κεραμίδια.

Στο βόρειο άκρο του οικοπέδου, δίπλα στον τοίχο 42, αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,30 μ. πεζοδρόμιο δρόμου, κάθετου προς τον προηγούμενο (Π ί ν. 99 γ). Η ανακάλυψη δύο κάθετων μεταξύ τους δρόμων αποτελεί σημαντικό στοιχείο για τη γνώση του πολεοδομικού συστήματος της Αμβρακίας, το οποίο μετά τις ανασκαφές των 15 τελευταίων χρόνων αρχίζει πια να διαγράφεται καθαρά: πυκνοί (ανά 30 μ.), παράλληλοι δρόμοι, με αποχετευτικό διάδρομο ανάμεσά τους διέσχιζαν την πόλη από Β. προς Ν., ενώ πλατύτερες πλακόστρωτοι λεωφόροι, αραιότερα χαραγμένες, με κατεύθυνση Α.-Δ., όριζαν το μήκος των οικοδομικών νησίδων, οι οποίες, καθώς φαίνεται, ήταν αρκετά επιμήκεις[17]. Μέχρι στιγμής, ακριβώς λόγω της αραιής τους χάραξης, λίγα

16. Για τα οικόπεδα Κοτσαρίδα-Μπανταλούκα, βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 179-180· 34 (1979): Χρονικά, σ. 244-245· 35 (1980): Χρονικά, σ. 307-310. Για το οικόπεδο Ζήκου, βλ. 37 (1982): Χρονικά, σ. 260-262.

17. Στη γειτονική Κασσώπη, οι οικοδομικές νησίδες έχουν πλάτος 30 μ. και μήκος που ποικίλλει από 70 ως 160 μ. Βλ. Σ. Δάκαρης, Κασσώπη, σ. 17 και σχέδ. 2. Μακρόστενες οικοδομικές νησίδες συναντάμε και στον επίσης γειτονικό Αμμότοπο, βλ. Σ. Δάκαρης, ό.π., σ. 49, σχέδ. 14.

τμήματα λεωφόρων έχουν βρεθεί[18] αντίθετα, τμήματα δρόμων με κατεύθυνση Β.-Ν., συναντάμε σχεδόν σε κάθε ανασκαπτόμενο οικόπεδο.

Δεκατέσσερα μέτρα δυτικά του από Β.-Ν. δρόμου, αποκαλύφθηκε παράλληλος αγωγός αποχέτευσης, πλ. 1 μ. Πρόκειται για την προς Β. συνέχεια του αγωγού, που βρέθηκε στο οικόπεδο Ζήκου[19]. Ανάμεσα στο δρόμο και τον αγωγό αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια δύο σπιτιών, ενώ στον περιορισμένο χώρο δυτικά του αγωγού αποκαλύφθηκε μέρος από τα θεμέλια ενός τρίτου σπιτιού.

Πολλά σημεία των αρχαίων οικοδομικών λειψάνων έχουν καταστραφεί, λόγω της συνεχούς χρήσης του χώρου μέχρι και τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Συγκεκριμένα, στο νότιο τμήμα του οικοπέδου είχαμε πολλές βυζαντινές ταφές (συνέχεια βυζαντινού νεκροταφείου οικοπέδου Ζήκου), στο κέντρο περίπου δύο μεγάλους βυζαντινούς κεραμικούς κλιβάνους και δύο αποθέτες, οι οποίοι παραβίασαν την αρχαία επίχωση μέχρι το φυσικό κοκκινωπό έδαφος, ενώ στο βόρειο τμήμα βρέθηκε τρίτος κεραμικός κλίβανος και υπολείμματα τοίχων βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων. Σε δύο τουλάχιστον από αυτούς είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό ογκώδεις ασβεστόλιθοι, που αφαιρέθηκαν από τους αρχαίους τοίχους.

Από τα δύο συνεχόμενα σπίτια δυτικά του αρχαίου δρόμου, σχετικά καλύτερα διατηρείται το νοτιότερο (σπίτι 1), διαστ. 16×14 μ., με μεγάλη πλακόστρωτη αυλή (α), ανδρώνα (β) με δάπεδο από κονίαμα, που σχηματίζει υπερυψωμένη ζώνη σε σχήμα Γ, μαγειρείο (γ) με τετράγωνη εστία από αμμολιθικές πλάκες, αποθήκη (δ), στο νότιο τμήμα της οποίας βρέθηκε κατά χώραν το κάτω μέρος μεγάλου πιθαριού και δίπλα του ορθογώνιος χειρόμυλος από σκούρα τραχιά πέτρα[20].

Ο μισοκατεστραμμένος χώρος (ε) ήταν πιθανότατα λουτρό, γιατί σώζει δάπεδο από παχύ υδραυλικό κονίαμα, που καλύπτει και το κάτω μέρος των τοίχων. Το σπίτι διέθετε μάλλον και δεύτερο όροφο, γιατί στο δωμάτιο στ΄ βρέθηκε ογκώδης ορθογώνιος λίθος, πάνω στον οποίο σώζεται άλλος μικρότερος ελαφρά μετακινημένος, που δίνουν την εντύπωση ότι αποτελούν το κάτω τμήμα σκάλας.

Στην αυλή διακρίνονται τρεις επάλληλες πλακοστρώσεις, από τις οποίες η κατώτερη χρονολογείται στον 4ο, η μεσαία στον 3ο αι. π.Χ. (στη φάση αυτή έγινε μια μικρή μετατόπιση της αυλής προς τα δυτικά), η δε ανώτερη στα υστεροελληνιστικά χρόνια. Στην τελευταία οικοδομική φάση φαίνεται ότι η αυλή στεγάστηκε και μετατράπηκε σε μαγειρείο, όπως αποδεικνύουν η τετράπλευρη εστία που χτίστηκε στο κέντρο της, καθώς και πολλά υστεροελληνιστικά άβαφα πινάκια και άλλα μαγειρικά σκεύη, που βρέθηκαν δίπλα της[21].

Στο σπίτι 2 οι τοίχοι σώζονται αποσπασματικά, ώστε δεν είναι δυνατό να διακρίνουμε τους διάφορους χώρους, εκτός από το δωμάτιο α, όπου σώζεται εν μέρει το δάπεδο από κονίαμα με παράσταση πιθανότατα στο κέντρο, όπως υποδηλώνει κύκλος από ποταμίσια χαλίκια.

Δυτικά του αποχετευτικού αγωγού αποκαλύφθηκαν ορισμένοι χώροι του σπιτιού 3. Στο δωμάτιο α, που σώζει μέρος του δαπέδου του, υπάρχει μικρή (0,70×0,70 μ.) τετράγωνη στέρνα, βάθ. 0,80 μ., τα τοιχώματα της οποίας καλύπτονταν με υδραυλικό κονίαμα. Σε μια γωνία της σχηματίζει ρηχή λακκούβα για τον ευκολότερο καθαρισμό της.

Ο δρόμος, ο αγωγός και η πρώτη οικοδομική φάση των σπιτιών, λείψανα της οποίας αποτελούν η κατώτερη πλακόστρωση της αυλής και το τμήμα δαπέδου δυτικά του τοίχου 15, χρονολογούνται στα τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ. Διακρίνονται άλλες δύο οικοδομικές φάσεις, μία του 3ου αι. π.Χ., την οποία αποδίδει κατά κύριο λόγο το σχέδιο της κάτοψης της ανασκαφής (σε αυτήν τη φάση χρονολογείται και το οδόστρωμα) και μία υστεροελληνιστική, της οποίας ο αμελής χαρακτήρας —τοίχοι προχειροχτισμένοι από μικρούς αργούς λίθους— μας δίνει την εικόνα της παρακμής της πόλης, μετά την καταστροφή της από τους Ρωμαίους (168 π.Χ.). Ίχνη παλιότερων κατασκευών (4ου αι. π.Χ.) βρέθηκαν δυτικά του αγωγού (τοίχος 51), καθώς και στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, όπου αποκαλύφθηκε, σε μήκος 4 μ. τμήμα παλιότερου αγωγού, πλ. 1,10 μ., κατασκευασμένου από όρθια τοποθετημένες αμμόπλακες, με δάπεδο από μικρότερους αμμολίθους. Ο αγωγός αυτός αχρηστεύθηκε στο τέλος του 4ου αι. και ελληνιστικοί τοίχοι θεμελιώθηκαν μέσα στο άνοιγμά του.

Ως προς τα κινητά ευρήματα, η ανασκαφή έδωσε 700 περίπου χάλκινα νομίσματα, τα περισσότε-

18. Τμήματα λεωφόρων έχουν βρεθεί: στο οικόπεδο Στρουμπή (βλ. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 442), στο οικόπεδο Γ. Χριστογιώργου στην οδό Κομμένου (βλ. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 231 και 39 (1984): Χρονικά, σ. 181-182). Τέλος, τμήμα πλακοστρωμένης λεωφόρου ήταν ορατό, τουλάχιστον μέχρι το 1954, στην πλατεία Καραϊσκάκη, στο ανατολικό άκρο της πόλης.

19. Αποχετευτικοί αγωγοί στη μέση των οικοδομικών νησίδων έχουν βρεθεί στην Όλυνθο, Κασσώπη, Αντιγόνεια και στο Κάλλιον, βλ. Σ. Δάκαρης, ό.π., σ. 17-18 και υποσημ. 18, 19.

20. Όμοιοι χειρόμυλοι έχουν βρεθεί στη Δήλο, Ερέτρια κ.α. Για τον τρόπο χρήσης τους, βλ. ΑΕ 1917, σ. 151 κ.ε.

21. Παρόμοια μετατροπή, στέγαση δηλαδή της αυλής και κατασκευή μεγάλης τετράγωνης εστίας στο κέντρο, σημειώνεται στα υστεροελληνιστικά επίσης χρόνια στο σπίτι 5 της Κασσώπης, βλ. Σ. Δάκαρης, ό.π., σ. 45.

ρα Αμβρακίας, λίγα πήλινα ειδώλια και μικρό αριθμό μικροαντικειμένων από μέταλλο.

Οδός Αράχθου και Πλάτωνος, Ο.Τ. 135, οικόπεδο Α. Τζουμάκα (Μπαρτζώκα)

Σε ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο και τον Ιούλιο στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκαν λείψανα της αρχαίας Αμβρακίας. Η έρευνα περιορίστηκε στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, εφόσον το μεγαλύτερο προς Β. μέρος του κατασκάφηκε μέχρι το φυσικό βράχο κατά τη διάνοιξη των θεμελίων τον Απρίλιο του 1985, με αποτέλεσμα να καταστραφούν όλα τα αρχαία που υπήρχαν στο χώρο αυτό, όπως πιστοποιούν οι ριγμένοι στα μπάζα ογκόλιθοι, τα διάσπαρτα όστρακα, κεραμίδια, νομίσματα κτλ. Το οικόπεδο, πρέπει να σημειωθεί, βρίσκεται σε μικρή (25 μ. περίπου) απόσταση από το τείχος της Αμβρακίας, που εντοπίστηκε από την Υπηρεσία μας δίπλα στην Εθνική Οδό.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και συγκεκριμένα στη νοτιοδυτική γωνία, αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου δρόμου με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 7 μ. Δε φάνηκε σε όλο το πλάτος του, γιατί ο τοίχος που τον ορίζει δυτικά βρίσκεται εκτός οικοπέδου. Ο τοίχος — ανατολικό όριο του δρόμου — αποκαλύφθηκε σε ύψος ενός δόμου και είναι θεμελιωμένος πάνω στο φυσικό βράχο. Ο δρόμος χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια (τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.) και φαίνεται ότι κατά τη διάνοιξή του καταστράφηκαν παλιότερα σπίτια, όπως πιστοποιεί υπόλειμμα κλασικού τοίχου, κάτω από το νότιο άκρο του τοίχου που ορίζει από Α. το δρόμο, καθώς και ο πυθμένας μεγάλου πιθαριού, που βρέθηκε κατά χώραν στο βόρειο τμήμα του (Π ί ν. 99 δ). Ανατολικά του δρόμου αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά πέντε αρχαίοι τοίχοι, θεμελιωμένοι στο φυσικό βράχο. Δίπλα σε δύο από αυτούς και στο ύψος της θεμελίωσής τους, βρέθηκαν βυζαντινές ταφές, ενώ στο βόρειο άκρο του δρόμου αποκαλύφθηκαν δύο μεταβυζαντινοί τοίχοι.

Λόγω της συνεχούς χρήσης του χώρου από τους κλασικούς μέχρι τους μεταβυζαντινούς χρόνους, η επίχωση μέχρι το φυσικό βράχο ήταν τελείως διαταραγμένη.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ήταν κυρίως όστρακα αγγείων, λίγα χάλκινα νομίσματα και ελάχιστα πήλινα ειδώλια.

Π. ΚΑΡΑΝΤΖΕΝΗ

Οδός Σουλίου 14 (οικόπεδο Χ. Γεωργούλα)

Τα αρχαία στρώματα με τα αντίστοιχα οικοδομικά λείψανα κάλυπταν βυζαντινές-μεταβυζαντινές επιχώσεις (συνολ. πάχ. 2-2,50 μ.), με αρκετή κεραμική και στις φάσεις αυτές ανήκουν οι ισχυρότατοι παράλληλοι τοίχοι Τ11 και Τ13 και οι κάθετοι σε αυτούς, αντίστοιχα, Τ11α, Τ11β και Τ13α. Εξάλλου οι τόσο γνωστοί πλέον από τις ανασκαφές των οικοπέδων της Άρτας λάκκοι-αποθέτες με τα άφθονα εφυαλωμένα μεταβυζαντινής εποχής σπασμένα αγγεία, οστά ζώων κτλ. είναι συχνότατοι και στο οικόπεδο Γεωργούλα, ανοιγμένοι όλοι μέχρι το φυσικό κόκκινο πηλόχωμα διαταράσσουν τα αρχαία στρώματα ή καταστρέφουν τοίχους.

Η πρώτη αρχαία φάση που μπορούμε να χρονολογήσουμε στους ελληνιστικούς χρόνους, περιλαμβάνει τα οικοδομικά λείψανα δύο οικιών, της δυτικής οικίας Α και της ανατολικής Β. Οι οικίες χωρίζονται από στενωπό με τον κατά μήκος άξονα από Β.-Ν. και προοδευτική κλίση από Β.-Ν., που έφερε αποχετευτικό λούκι με λίθινα τοιχώματα και κομμάτια στρωτήρων στον πυθμένα (μήκ. αγωγού 13,35, πλ. 0,72-1,20 μ.).

Της δυτικής οικίας Α αποκαλύφθηκε τμήμα, διαστ. (από Α.-Δ.) 6,48 (βόρειο τμήμα) και 7,50 (νότιο τμήμα) και (από Β.-Ν.) 19,70 μ. Σε αυτήν ανήκουν οι τοίχοι Τ8, Τ18, Τ20, Τ23, Τ24, Τ27, Τ30, Τ35, που ορίζουν τα δωμάτια 1, 2, 3, 4. Η ύπαρξη τετράπλευρης εστίας και ενός καλοχτισμένου πηγαδιού, εσωτ. διαμ. 0,90 μ., καθορίζουν τη χρήση δύο χώρων της οικίας αυτής.

Έχουμε δηλαδή τη διάταξη των βοηθητικών χώρων, όπως της κουζίνας, στο πίσω μέρος του σπιτιού, προς την πλευρά της στενωπού και της αυλής στο βόρειο τμήμα της οικίας (Π ί ν. 100).

Στα δωμάτια δε βρέθηκαν τα κατώφλια των θυρών και συνεπώς δε γνωρίζουμε τον τρόπο επικοινωνίας μεταξύ τους.

Η οικία Α, που ασφαλώς η πρόσοψή της θα ήταν προς Δ., κάλυπτε παλιότερη οικοδομική φάση, την οικία Γ κλασικών χρόνων, στην οποία ανήκουν οι τοίχοι Τ8α, Τ25, Τ26, Τ28, Τ28α, Τ34, Τ35, Τ39, Τ43. Ενώ τοίχοι της οικίας αυτής, όπως ο Τ8α, Τ35α και Τ38, χρησιμοποιήθηκαν ως υποθεμελίωση των διαφορετικής τοιχοδομίας τοίχων Τ8, Τ35 και Τ24 αντίστοιχα, της νεότερης οικίας Α.

Στο νοτιότερο χώρο της οικίας Γ βρέθηκε τετράπλευρη εστία και τμήμα του πλακόστρωτου δαπέδου της, ενώ πιθανότατα η αυλή να βρισκόταν όπου και η αντίστοιχη της οικίας Α με το πηγάδι, που σημειωτέον η χρήση του συνεχίστηκε και μέχρι σήμερα, αφού τα τοιχώματά του υπερυψώθηκαν με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα.

Η οικία Γ των κλασικών χρόνων αλλού εδράζεται στο φυσικό κόκκινο πηλόχρωμα και αλλού σε στρώμα αρχαϊκής εποχής, από το οποίο και τα κορινθιακά όστρακα.

Σημειώνουμε την ανεύρεση δύο μικρών λάκκων (διαμ. 0,40-0,50 μ.), στο χώρο της οικίας Γ, τον πε-

ρικλειόμενο από τους τοίχους Τ8α, Τ28, Τ26 και ενός τρίτου στο χώρο της αυλής στα βορειοδυτικά του πηγαδιού, οι οποίοι περιείχαν μέσα σε στρώμα με στάχτες, κάρβουνα και καμένα οστάρια, ακέραια μικκύλα αγγεία, πινάκια, κοτύλες, μελαμβαφή, ειδώλια περιστεριών, καρπών, τραπεζών προσφορών, μικρό ειδώλιο καθήμενης γυναικείας μορφής με πόλο, που πρέπει να έχουν σχέση με κάποιο έθιμο σχετικό με το χτίσιμο του σπιτιού (εγκαίνια;), γιατί οι μικρές αυτές προσφορές δε βρέθηκαν σε χώρο με καθαρά λατρευτικό χαρακτήρα (Π ί ν. 102 α-δ).

Της ανατολικής οικίας Β (το μεγαλύτερο μέρος της οποίας προς Α. προχωρεί κάτω από νεόκτιστη οικοδομή) αποκαλύφθηκε μικρό μόνο τμήμα, διαστ. (από Β.-Ν.) 14, 45 και (από Α.-Δ.) 0,78 (βόρεια) και 5,50 μ. (νότια).

Σε αυτήν ανήκουν οι τοίχοι Τ19, Τ21, Τ22, Τ29, Τ32, Τ32α, Τ33, Τ36, Τ37, Τ40, Τ42. Η διάταξη των δωματίων είναι και εδώ η αυτή, δηλαδή ένας χώρος μαγειρείο με τετράπλευρη εστία και δίπλα σε αυτόν προς Ν. πλακόστρωτο λουτρό με μικρό αποχετευτικό λούκι κάτω από το δάπεδό του, που κατέληγε στο μεγάλο αποχετευτικό αγωγό (Π ί ν. 101).

Οι διπλοί εξωτερικοί τοίχοι Τ31, Τ36 της οικίας Β, από τους οποίους ο Τ31 θεμελιώνεται πολύ βαθύτερα, δείχνουν τη συνεχή χρήση του χώρου με επισκευές και ανακατασκευές των οικιών των οικοδομικών τετραγώνων της αρχαίας Αμβρακίας, όπου οι μεταξύ των οικιών στενωποί έχουν πάντα αγωγούς, τα λίθινα τοιχώματα των οποίων υπερυψώνονται, ενώ τα παλιότερα καταχώνονται, ώστε να δημιουργηθεί στη μεταγενέστερη οικοδομική φάση ένας νέος επίπεδος πυθμένας για την απομάκρυνση των νερών. Το οικόπεδο, εκτός από την ενδιαφέρουσα κεραμική, έδωσε αρκετά χάλκινα νομίσματα, χάλκινα μικροαντικείμενα και κομμάτια πήλινων ειδωλίων.

ΦΩΤ. ΛΙΑΠΗ

Οδός Μπιζανίου (οικόπεδο Ιω. Κατσιώρα)

Στο παραπάνω οικόπεδο έγινε το Νοέμβριο του 1985 δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα, η οποία πιστοποίησε την ύπαρξη αρχαίων. Η σωστική ανασκαφή έγινε τον Ιούνιο-Ιούλιο 1986[22], σε περιορισμένη δυστυχώς κλίμακα, επειδή οι διαστάσεις του οικοπέδου είναι μικρές, και επιπλέον αφέθηκε άσκαφη λουρίδα κατά μήκος της μεσοτοιχίας με τη διπλανή οικοδομή για λόγους στατικής ασφαλείας· αφέθηκε επίσης άσκαφη περιμετρική λωρίδα ασφαλείας γύρω από πηγάδι σε χρήση, που καταλαμβάνει μεγάλο τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου. Το πηγάδι είναι πιθανότατα αρχαίο και χρησιμοποιήθηκε μέχρι την εποχή μας με υπερύψωση των τοιχωμάτων του.

Μεγάλο τμήμα των αρχαίων λειψάνων είχε καταστραφεί από την επανειλημμένη χρήση του χώρου στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια, οπότε έγιναν οικοδομικές κατασκευές, λειτούργησε μικρό εργοστάσιο με κεραμικό κλίβανο και ανοίχθηκαν λάκκοι-αποθέτες.

Τα αρχαία ευρήματα του οικοπέδου έχουν τοπογραφικό, κυρίως, ενδιαφέρον, γιατί πιστοποιούν τη διέλευση αρχαίου δρόμου της Αμβρακίας, με κατεύθυνση Β.-Ν., ενός ακόμη από τους πολλούς που έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα στην Άρτα και μας δίνουν τη δυνατότητα να συμπληρώνουμε σιγά-σιγά τον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας Αμβρακίας.

Το τμήμα του αρχαίου δρόμου αποκαλύφθηκε σε μήκος 19 μ., άνισα κατανεμημένο στις δύο πλευρές του, επειδή διασχίζει λοξά το οικόπεδο. Οι τοίχοι-όρια του δρόμου σώζονται μόνο στο ύψος της υποθεμελίωσης, όπως αποδεικνύει τμήμα του πλακόστρωτου πεζοδρομίου, που αποκαλύφθηκε κατά μήκος του δυτικού τοίχου-ορίου και σώζεται στην ίδια επιφάνεια με το ψηλότερο τμήμα της τοιχοδομίας.

Τμήματα των τοίχων αλλά και τμήματα του οδοστρώματος και των χώρων των σπιτιών, δεξιά και αριστερά του δρόμου, έχουν παραβιαστεί ή καταστραφεί από την εκσκαφή των μεταβυζαντινών λάκκων-αποθετών.

Ανατολικά του δρόμου αποκαλύφθηκε πολύ μικρό τμήμα διαχωριστικού τοίχου δύο δωματίων αρχαίου σπιτιού με δάπεδο από κροκάλες και κομμάτια κεραμιδιών. Τομή που έγινε στο οδόστρωμα του δρόμου (σκληρό στρώμα μικρών χαλικιών με άμμο και θρυμματισμένα όστρακα αγγείων), το χρονολογεί στους ύστερους κλασικούς χρόνους με χρήση και στην ελληνιστική εποχή.

Τα κινητά ευρήματα της έρευνας ήταν κυρίως χάλκινα νομίσματα και όστρακα αγγείων.

Οδός Αράχθου (οικόπεδα Κωνστ. Φούντα και Αν. Μέλιου)[23]

Στα συνεχόμενα οικόπεδα Κ. Φούντα και Α. Μέλιου, αποκαλύφθηκε τμήμα σημαντικού κτιρίου της Αμβρακίας, το οποίο βρίσκεται στη γωνία αρχαίου δρόμου και τριγωνικής πλατείας (Π ί ν. 103 α-β).

22. Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Φ. Καρίνου.

23. Η ανασκαφή έγινε με επίβλεψη της αρχαιολόγου Ιουλίας Χριστογιώργου.

Ο δρόμος είναι ένας από τους πυκνούς (ανά 30 μ.) παράλληλους του πολεοδομικού ιστού της Αμβρακίας, με κατεύθυνση Β.-Ν., ενώ η πλατεία σχηματίζεται μεταξύ του βόρειου εξωτερικού τοίχου του κτιρίου και τμήματος του τείχους της Αμβρακίας, το οποίο αποκαλύφθηκε δυτικά και βορειοδυτικά του κτιρίου, μέσα στο πλάτος του καταστρώματος της οδού Αράχθου, αλλά δεν ερευνήθηκε μέχρι στιγμής.

Το ανατολικό όριο του αρχαίου δρόμου (δυτικός εξωτερικός τοίχος του κτιρίου) αποκαλύφθηκε σε μήκος 11 μ. και κατά μήκος του σώζει πλακόστρωτο πεζοδρόμιο, πλ. 1 μ. (Π ί ν. 103 γ). Το οδόστρωμα αποτελείται από άμμο, χαλίκια και θρυμματισμένα όστρακα, καλύπτεται δε από λατύπες επεξεργασίας των λίθων του κτιρίου. Δυτικό «όριο» του αρχαίου δρόμου στο τμήμα αυτό αποτελεί το τείχος. Οι εξωτερικοί τοίχοι του κτιρίου (βόρειος και δυτικός) είναι επιμελημένης κατασκευής. Ο δυτικός, με όψη στον αρχαίο δρόμο, σώζει την ευθυντηρία και δύο δόμους ασβεστολιθικών ογκολίθων, συνολ. ύψ. 0,60 μ. Ο βόρειος τοίχος, με όψη στην πλατεία, αποκαλύφθηκε σε μήκος 23 μ., είναι κατασκευασμένος από αδρά δουλεμένους ασβεστολιθικούς ογκολίθους και σώζεται σε ύψος 2,60 μ., από το οποίο το 1,60 μ. ήταν ορατό και το υπόλοιπο θεμελίωση (Π ί ν. 104 α). Η μεγάλη υψομετρική διαφορά των εξωτερικών τοίχων του κτιρίου, των οποίων η ανώτερη σημερινή επιφάνεια βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο, οφείλεται στην έδρασή τους σε διαφορετικά επίπεδα, λόγω της απότομης κλίσης του εδάφους προς Β. Τμήμα του νοτιότερου τοίχου του κτιρίου έχει λαξευθεί πάνω στο φυσικό βράχο, ενώ οι τοίχοι του βόρειου τμήματος έχουν ισχυρή θεμελίωση σε μεγάλο βάθος και παράλληλα οι χώροι έχουν γεμιστεί με πέτρες και χώμα για να διαμορφωθούν τα δάπεδα των δωματίων. Ο βόρειος εξωτερικός τοίχος του κτιρίου λειτουργεί παράλληλα ως ανάλημμα για τη στήριξη όλων αυτών των επιχώσεων.

Στο τμήμα του κτιρίου που αποκαλύφθηκε, σημαντική θέση καταλαμβάνει ένα αίθριο στη γωνία δρόμου και πλατείας, με στοές στις τρεις πλευρές (ανά τέσσερις πεσσοί σε κάθε πλευρά). Η ισχυρή θεμελίωση των πεσσών υποδηλώνει πιθανότατα την ύπαρξη ορόφου στις στοές και το κτίριο.

Οι διαστάσεις του ανοικτού χώρου είναι 6,50 × 6,50 μ., είναι δηλαδή τετράγωνος, ενώ οι διαστάσεις των στοών ποικίλλουν. Η δυτική έχει μήκος 7 και πλάτος 1,50, η ανατολική αντίστοιχα 7 και 2, ενώ η νότια 12 και 3,50 μ. Στον πεσσό της νοτιοδυτικής γωνίας της στοάς σώζονται ίχνη κυκλικού λαξεύματος για έδραση κίονα. Από αρχιτεκτονικά μέλη βρέθηκε μόνον ένα κομμάτι σπονδύλου πώρινου κίονα.

Ισχυρής και προσεγμένης κατασκευής είναι δύο τοίχοι (Π ί ν. 104 β) στο εσωτερικό του κτιρίου, οι οποίοι σχηματίζουν γωνία και δημιουργούν χώρο νότια της μεγάλης στοάς του αιθρίου. Από το χώρο αυτό αποκαλύφθηκε ελάχιστο τμήμα, το υπόλοιπο συνεχίζεται στο διπλανό άκτιστο οικόπεδο.

Ανατολικά του αιθρίου αποκαλύφθηκαν τμήματα δωματίων, δύο από τα οποία διατηρούν δάπεδα από κοκκινωπό κονίαμα (Π ί ν. 104 γ), στο ένα μάλιστα σχηματίζονται γεωμετρικά σχέδια με ένθετα χαλίκια.

Η κύρια οικοδομική φάση του κτιρίου ανήκει στον 4ο προς 3ο αι. π.Χ., αποκαλύφθηκαν όμως τοίχοι παλιότερων εποχών (5ου-4ου αι. π.Χ.), αλλά και μεταγενέστεροι (3ου προς 2ο αι. π.Χ.). Στην τελευταία αυτή φάση ανήκουν και οι κατασκευές που καταλαμβάνουν το χώρο της τριγωνικής πλατείας, μεταξύ κτιρίου και τείχους, οι οποίες κατασκευές ελάχιστα ερευνήθηκαν, επειδή βρίσκονται εκτός των οικοπέδων Φούντα-Μέλιου. Σ' αυτόν το χώρο βρέθηκε λίθινο σφαιρικό βλήμα, πιθανότατα υπόλειμμα της επίμονης πολιορκίας της Αμβρακίας από τους Ρωμαίους το 189 π.Χ.[24]. Αποτέλεσμα της πολιορκίας υπήρξε η παράδοση των Αμβρακιωτών, η απογύμνωση της πόλης από τα καλλιτεχνήματά της, που μεταφέρθηκαν στη Ρώμη, η σύναψη συνθήκης των Ρωμαίων με Αμβρακιώτες και Αιτωλούς και η ουσιαστική επικράτηση των Ρωμαίων στην περιοχή, η οποία ολοκληρώθηκε το 167 π.Χ. με την εκστρατεία του Αιμιλίου Παύλου, την καταστροφή 70 ηπειρωτικών πόλεων και τον εξανδραποδισμό χιλιάδων κατοίκων.

Πάνω από το αρχαίο κτίριο στα βυζαντινά χρόνια χτίστηκε άλλο, διαφορετικού προσανατολισμού, από το οποίο σώθηκαν θεμέλια των τοίχων, ενώ στη μεταβυζαντινή εποχή ανοίχθηκαν οι γνωστοί λάκκοι-αποθέτες με την πλούσια εφυαλωμένη κεραμική.

Σε δοκιμαστική τομή που ανοίχθηκε διαγώνια στο πλάτος της αδιαμόρφωτης στο τμήμα αυτό οδού Αράχθου, αποκαλύφθηκε αναμενόμενο τμήμα του τείχους της Αμβρακίας, σε απόσταση 18 μ. βόρεια του κτιρίου. Η πάνω επιφάνεια της συνέχειας του τείχους αποκαλύφθηκε σε μεγάλο μήκος δύο μήνες μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας του οικοπέδου, όταν ο Δήμος Αρταίων άρχισε εργασίες διανοίξεως της οδού Αράχθου (Π ί ν. 105 α). Αξίζει να σημειωθεί ότι τμήμα της πάνω επιφάνειας του τείχους είχε ήδη αποκαλυφθεί στην ίδια περιοχή το 1962, σε μήκος 60 μ. περίπου κατά τις εργασίες κατασκευής της Εθνικής Περιφερειακής οδού Αντιρρίου-Ιωαννίνων. Τότε, για να προστα-

24. Πολύβιος XXI, 27-28.

τευθεί το μνημείο απαλλοτριώθηκαν αγροί, μεταφέρθηκε ο άξονας της Εθνικής οδού δυτικότερα και το τείχος αφέθηκε ελεύθερο δίπλα και κατά μήκος της, σε αρκετό βάθος σχετικά με το υπερυψωμένο κατάστρωμα της οδού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την κάλυψή του από διάφορα υλικά, κυρίως από τη λειτουργία παλιού μυλαύλακα κατά μήκος του.

Δεύτερο τμήμα του τείχους στην ίδια περιοχή αποκαλύφθηκε λίγο νοτιότερα, επίσης κατά τη διαμόρφωση της Εθνικής οδού το 1962, το οποίο εντοπίστηκε πάλι το 1983 με τη βοήθεια της 3ης ΔΕΚΕ. Το τμήμα αυτό βρίσκεται σε ελεύθερη νησίδα μεταξύ Εθνικής οδού και οδού Αράχθου, πρόκειται δε να ερευνηθεί σε συνδυασμό με την ανασκαφή της οδού Αράχθου.

Τρίτο τμήμα του τείχους της δυτικής πλευράς της Αμβρακίας αποκαλύφθηκε το 1982 νοτιότερα με πύλη και πύργους. Το 1984 αποφασίστηκε από το ΚΑΣ η διατήρησή του με απαλλοτρίωση του οικοδομικού τετραγώνου και η ανάδειξή του σε συνδυασμό με τα γνωστά από το 1962 τμήματα Α και Β του τείχους. Η απαλλοτρίωση όμως ανακλήθηκε το 1986, χωρίς να επιτραπεί καν η έρευνα του μνημείου, μετά την οργανωμένη αντίδραση ιδιωτών αλλά και φορέων της Άρτας.

Τέλος, δύο ακόμη τμήματα του τείχους της δυτικής πλευράς της Αμβρακίας έχουν αποκαλυφθεί[25] και διατηρούνται ορατά σε οικόπεδα της Άρτας, 70 μ. ανατολικά των οικοπέδων Μέλιου-Φούντα.

Οδός Κασσωπίτρας (οικόπεδο Παππά)

Σε εκσκαφές για θεμελίωση νέας οικοδομής, αποκαλύφθηκαν αρχαία. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα[26], που έφερε στο φως τμήμα δρόμου της Αμβρακίας και δωμάτια σπιτιών στην ανατολική πλευρά του (Πί ν. 105 β).

Ο δρόμος διασχίζει λοξά το οικόπεδο και ανήκει στην ομάδα των πυκνών παράλληλων, ανά 30 μ., που διατρέχουν την πόλη στο μακρύ της άξονα, με κατεύθυνση Β.-Ν. Αποκαλύφθηκε μόνο το ανατολικό ανάλημμά του, σε μήκος 15 μ., χωρίς ρείθροπεζοδρόμιο. Το οδόστρωμα είναι του γνωστού τύπου της Αμβρακίας, συμπαγές δηλαδή στρώμα με λεπτά κομμάτια κεραμιδιών, χαλίκι, άμμο και μικρές πέτρες.

Το ανάλημμα στην τελευταία οικοδομική φάση, ελληνιστικών χρόνων, εμφανίζει δύο εντελώς διαφορετικούς τρόπους τοιχοδομίας, οι οποίοι αντιστοιχούν σε τμήματα όψεων δύο σπιτιών (Πί ν. 105 γ). Από το νότιο διατηρείται μικρό μόνον τμήμα ενός δωματίου, του οποίου η πρόσοψη στο δρόμο είναι κατασκευασμένη στην ανωδομή με επιμελημένα λαξευμένους ορθογώνιους ασβεστολίθους, ενώ η θεμελίωσή τους αποτελείται από μεγάλες αδρά δουλεμένες πέτρες.

Το βόρειο σπίτι έχει στην πρόσοψη τοίχο χτισμένο με μικρούς ακανόνιστους ογκολίθους, ενώ αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών χώρων του. Το μεγαλύτερο χώρο στο βόρειο τμήμα καταλαμβάνει πλακόστρωτη αυλή, την οποία διασχίζει αυλάκι-αγωγός, κάθετος προς το δρόμο, στον οποίο οδηγούσε τα νερά. Το πλακόστρωτο της αυλής είναι κατεστραμμένο σε μεγάλο τμήμα του από νεότερες επεμβάσεις, πιθανώς στους βυζαντινούς χρόνους, όταν ανοίχθηκαν λάκκοι-αποθέτες στους χώρους του σπιτιού. Νότια της αυλής αποκαλύφθηκε τμήμα δωματίου, ενώ ανατολικά της σώζεται ελάχιστο τμήμα τρίτου χώρου.

Τομές που έγιναν στα δωμάτια νότια της αυλής, αποκάλυψαν ότι της ελληνιστικής φάσης προϋπήρξαν παλιότερες κλασικών χρόνων, ενώ υπάρχουν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου νεότερες κατασκευές, μετά τους ελληνιστικούς χρόνους, που επεκτείνονται πάνω στο οδόστρωμα.

Η έρευνα έδωσε αρκετά κινητά ευρήματα, κυρίως νομίσματα και αγνύθες, αλλά και μεταλλικά μικροαντικείμενα, από δε τους αποθέτες προέρχονται δείγματα ενδιαφέρουσας βυζαντινής-μεταβυζαντινής κεραμικής.

Οδός Τζαβέλα (οικόπεδο Δ. Σκλιβανίτη)[27]

Πρόκειται για μικρό οικόπεδο, του οποίου τα αρχαία στρώματα είχαν ταραχθεί σε μεγάλο βαθμό από τη χρήση του χώρου στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους (τοίχοι σπιτιών, αποθέτες κτλ.). Από το αρχαίο σπίτι σώθηκαν μικρά τμήματα τοίχων, των οποίων η σημασία έγκειται κυρίως στην ένταξή τους στον πολεοδομικό ιστό της πόλης και επίσης στη σύνδεσή τους με όσα τμήματα τοίχων σώθηκαν στις παρειές του διπλανού (ανατολικά) οικοπέδου, στο οποίο έγινε σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή των αρχαίων από τους ιδιοκτήτες το 1984[28].

Οδός Κομνηνών (οικόπεδο Σιλιόγκα)[29]

Η έρευνα αποκάλυψε ενδιαφέρουσα κατασκευή κλασικών χρόνων με μεταγενέστερες επισκευές. Πρόκειται για τμήματα δύο χώρων κτιρίου, από τους οποίους ο βόρειος περιλαμβάνει σκάλα λίθινη

25. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 209 και 32 (1977): Χρονικά, σ. 152.

26. Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Φ. Καρίνου.

27. Ό.π.

28. ΑΔ 34 (1984): χρονικά, σ. 183.

29. Η έρευνα έγινε με την επίβλεψη της αρχαιολόγου Β. Ορφανού.

με επτά σκαλοπάτια (Πίν. 106 α).

Η σκάλα οδηγεί σε τετράπλευρο χώρο με πηγάδι στη βορειοανατολική γωνία του, του οποίου τα τοιχώματα είναι εξαιρετικά επιμελημένης κατασκευής. Το πηγάδι δεν είχε καταχωθεί, αλλά είχε καλυφθεί πρόχειρα με μεγάλους ογκολίθους. Φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε συνεχώς, από τους αρχαίους χρόνους μέχρι και τους νεότερους, όπως και πολλά άλλα πηγάδια που έχουν αποκαλυφθεί στις ανασκαφές της Άρτας, λόγω της εξαιρετικής σημασίας τους για την ύδρευση της πόλης, η οποία στερείται πηγών. Σε μεταγενέστερη φάση, στο νοτιοδυτικό τμήμα του χώρου κατασκευάστηκε δεξαμενή επενδυμένη με υδραυλικό κονίαμα. Η σημασία του ευρήματος είναι μεγάλη, δεδομένου ότι θα πρέπει να συσχετιστεί ίσως με την οχύρωση της Αμβρακίας.

Οδός Κομμένου (οικόπεδο Κωσταδήμα)

Στις εκσκαφές για διάνοιξη θεμελίων, αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων βυζαντινών χρόνων, αλλά και οικοδομικά λείψανα της Αμβρακίας. Έγινε πρόχειρος καθαρισμός, ενώ συστηματική ανασκαφική έρευνα θα πραγματοποιηθεί μελλοντικά, σύμφωνα με τη σειρά προτεραιότητας που ισχύει για τις ανασκαφές των οικοπέδων της Άρτας.

Οδός Αγίας Θεοδώρας

Σε εργασίες διαμόρφωσης πεζοδρόμου μεταξύ του περιβόλου του βυζαντινού ναού της Αγίας Θεοδώρας και του μανδρότοιχου του Γυμνασίου Άρτας, αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχου ισχυρής κατασκευής, ο οποίος πρέπει να ανήκει σε σημαντικό οικοδόμημα της Αμβρακίας. Έγινε περιορισμένης έκτασης έρευνα, η οποία θα συνεχιστεί το 1987 από την αρχαιολόγο Π. Καρατζένη.

Τμήμα οδού Αράχθου (μεταξύ οδών Πλάτωνος και Αλαμάνας)

Στις εργασίες εκσκαφής που έγιναν, προκειμένου να διαμορφωθεί η συνέχεια της οδού Αράχθου, αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου της Αμβρακίας και θεμέλια σπιτιών στις δύο πλευρές του. Η έρευνα θα συνεχιστεί το 1987 από την αρχαιολόγο Π. Καρατζένη.

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΞΕΝΩΝ ΣΧΟΛΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Δωδώνη

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στο κτίριο Ο (Πρυτανείο) από τον καθηγητή Σ. Δάκαρη, με χρηματοδότηση της Αρχαιολογικής Εταιρείας και του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Κλειδωνιά Κόνιτσας

Σπήλαιο Κλειδί

Συνεχίστηκε η έρευνα της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην παλαιολιθική βραχοσκεπή του Κλειδιού με την παρακολούθηση της Εφορείας Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας (βλ. παρακάτω, σ. 114 κ.ε.).

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΩΝ-ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κάτω Πεδινά Ζαγορίου

Στα Κάτω Πεδινά Ζαγορίου (θέση Νταμπούρια), σε αγρό ιδιοκτησίας Θεοχάρη Γράτζιου, εντοπίστηκε και ερευνήθηκε κιβωτιόσχημος τάφος. Ο τάφος ήταν κατασκευασμένος πρόχειρα από όρθια τοποθετημένες ασβεστολιθικές πλάκες. Είχε εσωτερικές διαστάσεις 1,70×0,50 μ. και προσανατολισμό Α.-Δ.

Η έρευνά του απέδωσε πήλινο αγγείο χωρίς λαβές, κατασκευασμένο από χονδρόκοκκο πηλό φθαρμένο. Ο σκελετός ήταν διατηρημένος σε καλή κατάσταση, με το κρανίο στο ανατολικό άκρο. Ο τάφος χρονολογείται στον 5ο-7ο αι. μ.Χ. και ανήκει στη κατηγορία των λεγόμενων σλαβικών.

Πέραμα Ιωαννίνων

Βορειοδυτικά του λόφου του γνωστού σπηλαίου Περάματος και κατά μήκος του νότιου μανδρότοιχου του νεκροταφείου του χωριού, κατά τις εκσκαφές για τη διαμόρφωση του χώρου, βρέθηκαν πολλά όστρακα αγγείων ελληνιστικών χρόνων, τέσσερις σιδερένιες αιχμές δοράτων και τμήμα σιδερένιου μαχαιριού. Βρέθηκαν επίσης πολλά όστρακα από χονδρά χειροποίητα αγγεία προϊστορικών χρόνων (πιθανότατα έχουν κυλήσει από το λόφο).

ΗΛ. ΑΝΔΡΕΟΥ

Θεριακήσιο Ιωαννίνων

Σε αυτοψία για εξέταση δημόσιου χώρου στην περιοχή, προκειμένου να εξεταστεί η δυνατότητα παραχώρησής του σε ιδιώτη για κατασκευή ποιμνιοστασίου, διαπιστώθηκε ύπαρξη αρχαίων επιφανειακά. Συγκεκριμένα, πάνω στη βραχώδη πλαγιά λόφου διατηρούνται τμήματα τοίχων, που σχη-

ματίζουν δωμάτια σπιτιών και σώζονται σε ύψος 0,50-1 μ. Μέχρι σήμερα ήταν γνωστή μόνον η ακρόπολη, σε λόφο νότια του οικισμού, δυτικά της συμβολής της Εθνικής οδού Ιωαννίνων-Άρτας και της επαρχιακής οδού προς Θεριακήσιο-Δερβίζιανα[30]. Η ανακάλυψη δεύτερου οικισμού σε μικρή απόσταση από την ακρόπολη, καθιστά φανερή τη σημασία της περιοχής στην αρχαιότητα, δεδομένου ότι βρίσκεται στη νότια φυσικά διαμορφωμένη είσοδο της κοιλάδας της Δωδώνης, σε θέση που ελέγχει και την πρόσβαση προς το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, επομένως είχε στρατηγική σημασία για τους Μολοσσούς. Οι περιορισμένες δυνατότητες της Εφορείας δεν επέτρεψαν την έρευνα του χώρου, ελπίζουμε όμως να πραγματοποιηθεί μελλοντικά.

Μέτσοβο

Πραγματοποιήθηκε αυτοψία στη θέση Beratori της περιοχής Φράγματος ΔΕΗ των πηγών Αώου, για την οποία ο Leake[31] αναφέρει ότι πρέπει να ταυτιστεί με ρωμαϊκή εγκατάσταση-φυλάκειο στην ορεινή διάβαση της Πίνδου, σε ένα δηλαδή από τους δρόμους επικοινωνίας Ηπείρου-Μακεδονίας, πράγμα που δέχεται και ο Hammond[32].

Η θέση Beratori ή Beratoria βρίσκεται σε μικρό οροπέδιο (υψόμετρο 1350-1400 μ.), το οποίο διασχίζει ο ποταμός Αώος (Πίν. 106 β). Σε επίπεδο χώρο, φυσικά προστατευμένο στις τρεις πλευρές του από το ρεύμα του ποταμού και υπερυψωμένο κατά 5-10 μ. από την κοίτη, διακρίνεται είδος οχύρωσης και περιβόλου, πλ. 2-3 μ., κατασκευασμένο από μικρές ντόπιες πέτρες, χωρίς συνδετικό υλικό. Οι διαστάσεις του «οχυρωμένου» χώρου είναι 700 × 1.400 μ. περίπου, οι άσχημες όμως καιρικές συνθήκες (δυνατή βροχή και λάσπη) δεν ευνόησαν τη λεπτομερέστερη επιφανειακή έρευνα του χώρου.

Διακρίνονται πάντως εσωτερικοί τοίχοι και φαίνεται ότι πολλές ενδείξεις καταστράφηκαν, γιατί ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως θερινή εγκατάσταση των κτηνοτρόφων του Μετσόβου μέχρι πριν λίγα χρόνια.

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Φιλιππιάδα

Στο δεξιό πρανές της Εθνικής οδού Ιωαννίνων-Άρτας (στο 64ο χλμ. περίπου), πριν από το εργοστάσιο ΦΙΞ, κατά τις εργασίες καθαρισμού του δρόμου από την 3η ΔΕΚΕ, αποκαλύφθηκε το δυτικό άκρο κεραμοσκεπούς τάφου κατασκευασμένου από κορινθιακούς στρωτήρες. Βρέθηκαν λίγα κόκαλα του σκελετού. Από το είδος των κεραμιδιών, ο τάφος χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.

Βαθύ Γοργομύλου

Από το αστυνομικό τμήμα Φιλιππιάδας παραδόθηκαν στην Εφορεία δύο σιδερένιες αιχμές δοράτων και κομμάτια γυάλινων αγγείων, τα οποία προέρχονταν από χωράφι του Θεόδωρου Ζυγούρη στο Βαθύ Γοργομύλου. Σε αυτοψία που έγινε, διαπιστώθηκε ότι ο Ζυγούρης σε εργασίες άροσης είχε καταστρέψει τάφους, που περιβάλλουν μάλλον τον ταφικό περίβολο.

Στεφάνη

Οι αδελφοί Κριτσιμά βρήκαν σε βραχώδη περιοχή του χωριού ομάδα χάλκινων πελέκεων, τους οποίους παρέδωσαν στους φύλακες αρχαιοτήτων Νικοπόλεως. Πρόκειται για σημαντικό αρχαίο θησαυρό, που περιλαμβάνει καλά διατηρημένους ακέραιους πελέκεις, τέσσερις συγκολλημένους από κομμάτια, τρεις χάλκινες αιχμές δοράτων και μερικά κομμάτια άλλων αντικειμένων (Πίν. 107 α-γ, 108).

ΗΛ. ΑΝΔΡΕΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Λόγω έλλειψης εγκεκριμένων μελετών αλλά και ειδικευμένου προσωπικού, δεν έγιναν αναστηλωτικές και στερεωτικές εργασίες, εκτός από συντήρηση των εδωλίων στο Ωδείο Νικοπόλεως και συγκόλληση λίθων στα μνημεία της Δωδώνης. Για μια ακόμη φορά τέθηκε το σοβαρότατο θέμα της προστασίας και συντήρησης των μνημείων της Δωδώνης από την τρομακτική φθορά που προκαλεί η διάβρωση του λίθου, εξαιτίας των δυσμενών καιρικών συνθηκών, και που καθιστά προβληματική, αν όχι απαγορευτική, την περαιτέρω έρευνα και αποκάλυψη των κτιρίων του ιερού και της ακρόπολης της Δωδώνης.

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

ΚΛΕΙΔΙ

Ευρύ πεδίο μελετών πραγματοποιήθηκε τη χρο-

30. N.G.L. Hammond, Epirus, σ. 158-159.
31. M. Leake I, σ. 296 και IV, σ. 278.
32. N.G.L. Hammond, ό.π., σ. 265.

νιά αυτή, όπως ανασκαφή και αρχαιολογική έρευνα στο Κλειδί, υπό την επίβλεψη της Εφορείας Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας, και γεωλογική έρευνα (τεταρτογενής γεωμορφολογία και παλαιοβοτανική) στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, υπό την επίβλεψη του Ινστιτούτου Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών (ΙΓΜΕ). Ο πρώτος από τους παραπάνω φορείς αντιπροσωπεύτηκε επιτόπου από τη Μ. Κουμουζέλι, που εργάστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου στο Κλειδί, ενώ ο δεύτερος από τον Κ. Ιωακείμ.

Σκοπός των γεωλογικών ερευνών μας είναι να αναπαραστήσουμε τη σειρά των μεταβολών της επιφάνειας του εδάφους, της υδρολογίας και του καλύμματος βλάστησης, τόσο στην τοποθεσία αυτή καθαυτή, όσο και την περιοχή γενικά κατά την Ύστερη Πλειστόκαινο και την Ολόκαινο. Η αναπαράσταση αυτή θα δώσει τη βάση για δύο ερμηνείες:

1) Συμπεράσματα για τις διεργασίες —κλιματολογικές, τεκτονικές και ανθρωπογονικές— που έφεραν τις παρατηρούμενες μεταβολές του τοπίου.

2) Εκτίμηση της οικονομικής δυνατότητας του προϊστορικού τοπίου να συντηρήσει ζώα βοσκής και άλλες πηγές συντήρησης, σημαντικές για τους προϊστορικούς κατοίκους του Κλειδιού και άλλων τοποθεσιών, σε διαφορετικές περιόδους της αρχαιολογικής τάξης (παλαιογεωγραφία).

Οι επιτόπου έρευνες στο Κλειδί συνεχίζονται ήδη για τέταρτη περίοδο, και τρεις εκθέσεις έχουν ήδη δημοσιευθεί. Με την προοπτική μιας πέμπτης περιόδου μελέτης, πριν από την κύρια δημοσίευση των αποτελεσμάτων, είναι σωστό να επαναπροσδιορίσουμε τα κεφάλαια, με τα οποία θα ταξινομήσουμε τα συμπεράσματά μας:

1) *Η τοποθεσία*: α) στρωματογραφία και ιζήματα, χρονολογία, ασχολίες και πανίδα, β) χωροταξική κατανομή των αρχαιολογικών χαρακτηριστικών.

2) *Το άμεσο περιβάλλον*: α) αναπαράσταση τοπικών παλαιοπεριβαλλόντων και παλαιοκλίματος στη συλλεκτήριο λεκάνη του ποταμού Βοϊδομάτη, β) η συσχέτιση του Κλειδιού με άλλες παλαιολιθικές τοποθεσίες στην κοιλάδα Βοϊδομάτη.

3) *Το περιφερειακό περιβάλλον:* α) αναπαράσταση περιφερειακών παλαιοπεριβαλλόντων και παλαιοκλίματος, β) η συσχέτιση του Κλειδιού με άλλες παλαιολιθικές τοποθεσίες της περιοχής της Ηπείρου, και κυρίως τις τοποθεσίες Καστρίτσα, Ασπροχάλικο και Κοκκινόπηλος.

4) *Το ηπειρωτικό περιβάλλον*: η συσχέτιση του Κλειδιού ως τοποθεσίας της Ηπείρου με γενικότερους τύπους περιβαλλοντολογικών και πολιτιστικών μεταβολών, ιδιαίτερα αυτών που σχετίζονται με τις ασχολίες της ύστερης επιγραφικής εποχής (Βραχογραφημάτων) των Παγετώνων στη Μεσόγειο και στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη.

Και στους τέσσερις κλάδους έρευνας παρατηρείται πρόοδος μέσα στη χρονιά που διανύσαμε. Φυσικά, η επιτόπια έρευνα έχει σχέση με τα τρία πρώτα κεφάλαια, ενώ το τέταρτο βοηθήθηκε σημαντικά από τη συμμετοχή του J. Kozlowski στην ανάλυση της χρησιμοποίησης πυρολίθου, κατά την ερευνητική αυτή περίοδο. Κατά το ταξίδι του στην Ελλάδα, ο G. Bailey είχε επίσης την ευκαιρία να επισκεφθεί άλλες παλαιολιθικές ανασκαφές, που βρίσκονται τώρα σε εξέλιξη στην περιοχή των Βαλκανίων.

Νωρίτερα, την ίδια περίοδο και σε σχέση με τον τρίτο κλάδο έρευνας, η Ε. Adam ανέλυσε ένα δείγμα των ασχολιών στο Κλειδί, σαν μέρος της συγκριτικής μελέτης της για την Ανώτερη Παλαιολιθική τεχνολογία πυρολίθου στην Καστρίτσα και το Ασπροχάλικο, και ο Ε. Παπακωνσταντίνου επανεξέτασε τις μικρο-Μουστιέριες οικοτεχνίες της τοποθεσίας Ασπροχάλικο.

Άλλες νέες εξελίξεις αυτή τη χρονιά ήταν μία επιτόπου δοκιμή γεωτρητικού μηχανήματος, που οργανώθηκε από τον G. Thomas με σκοπό την εξέταση δειγμάτων από τα βαθύτερα σημεία των προσχώσεων στο Κλειδί. Επίσης, οι M. Macklin και J. Lewin άρχισαν μια λεπτομερή μελέτη της προσχωματικής σειράς στην κοιλάδα του Βοϊδομάτη, βοηθούμενοι από τον J. Woodward, που άρχισε έρευνα της ιζηματολογίας των προσχώσεων στο Κλειδί και του πρανούς και των ποτάμιων ιζημάτων της γύρω περιοχής. Κατά την τοπογράφηση των ποτάμιων αναβαθμίδων, οι ερευνητές ανακάλυψαν μια νέα βραχοσκεπή πρόσχωση στην τοποθεσία Μεγαλάκκος, σε απόσταση μισού χιλιομέτρου περίπου από το Κλειδί, σε ένα μικρό παραπόταμο του Βοϊδομάτη. Η πρόσχωση περιέχει αρχαιολογικό υλικό και έχει υποστεί μερική διάβρωση, με αποτέλεσμα να έχει αποκαλυφθεί μια τομή, βάθ. 6 μ. Κατά τη διάρκεια της ερευνητικής περιόδου, παρασχέθηκε άδεια από την ΙΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων για δειγματοληψία μικρής έκτασης, με σκοπό την ιζηματολογική ανάλυση και τη χρονολόγηση με ραδιενεργό άνθρακα.

Η συλλογή κατάλληλου υλικού για απόλυτη χρονολόγηση και χρονολογική συσχέτιση αρχαιολογικών και γεωλογικών σειρών παραμένει κύριος στόχος της επιτόπου εργασίας μας. Τη χρονιά αυτή συλλέξαμε υλικό κατάλληλο για χρονολόγηση με ραδιενεργό άνθρακα, με θερμαιγλοβολία (T/L) και με τη σειρά Ουρανίου. Έχουν γίνει οι συνεννοήσεις με τα κατάλληλα εργαστήρια στη Βρετανία για τις αναλύσεις των χρονολογήσεων αυτών.

Η ανασκαφή

Η χρονιά αυτή είχε τρεις κύριους στόχους: 1) συνέχιση της έρευνας στη μείζονα περιοχή της εστίας, στο πίσω μέρος του καταφυγίου, και της εξέτασης

του χωροταξικού σχεδίου των αρχαιολογικών υλικών, των κατανεμημένων στην περιφέρειά του, 2) μια πειραματική δοκιμή εξέτασης των βαθύτερων σημείων της πρόσχωσης με τη βοήθεια γεωτρητικού μηχανήματος, 3) επανεξέταση των διατομών της βαθιάς καταμέτρησης του έτους 1983, και συλλογή δειγμάτων για ιζηματολογική ανάλυση.

Οργανωμένη από τον G. Bailey με τη βοήθεια των A. Sinclair και B. Ibbs, η ανασκαφή περιορίστηκε κυρίως στο πίσω όρυγμα, στα τετράπλευρα S20, 21, 22 και T21, ώστε να ληφθούν διατομές διαμέσου της περιοχής της εστίας. Η εργασία επεκτάθηκε και στην περιοχή του αναχώματος —τετράπλευρα R23, S23, και T23— για να ακολουθηθεί η κατανομή των απορριμμένων αρχαιολογικών υλικών γύρω από τη νότια παρυφή της περιοχής της εστίας, για να ληφθεί τομή του μεγάλου βράχου στη γωνία του τετραπλεύρου T23, και για να δημιουργηθεί ένας στρωματογραφικός δεσμός μεταξύ των προσχώσεων των δύο κύριων ορυγμάτων. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν ήταν παρόμοιες με αυτές του 1985. Αφαιρέθηκαν συνολικά 83 τεταρτημόρια εκσκαφής και 207 αριθμημένοι σάκκοι εκσκαφέντος υλικού. Έγινε σχεδίαση όλων των τεταρτημορίων εκσκαφής πριν, κατά και μετά την ανασκαφή. Φέτος, όλο το υλικό καταγράφηκε με αναφορά στο πλησιέστερο μινιτεταρτημόριο, συμπεριλαμβανομένων και των καταλοίπων γης για κοσκίνισμα, ώστε να απλοποιηθούν οι διαδικασίες ανασκαφής και οι στατιστικές αναλύσεις που θα ακολουθήσουν. Όλα τα κατάλοιπα γης από την ανασκαφή πέρασαν από υγρό κοσκίνισμα από κόσκινο, διαμ. 1 χιλιοστού, στεγνώθηκαν και υποβλήθηκαν σε διαλογή. Το κατάλοιπο μετά τη διαλογή τοποθετήθηκε πάλι στους σάκκους, και ένα δείγμα περίπου 35% των σάκκων αυτών κρατήθηκε για μελλοντική μελέτη.

Στρωματογραφία. Μια σειρά τομών από Β.-Ν. και από Α.-Δ. έχουν ήδη καθαριστεί, σχεδιαστεί και φωτογραφηθεί. Η δυτική τομή της βαθιάς καταμέτρησης του 1983 στη δυτική πρόσοψη των W31, W32 και W33 επίσης καθαρίστηκε, επανεξετάστηκε και επανασχεδιάστηκε, και δείγματα ιζημάτων ελήφθησαν τόσο από την τομή αυτή, όσο και από άλλα σημεία της τοποθεσίας για λεπτομερή εργαστηριακή ανάλυση σε ευθετότερο χρόνο.

Βγήκαν δύο προκαταρκτικά συμπεράσματα: το πρώτο συμπέρασμα είναι ότι οι τεφροφόρες προσχώσεις στο πίσω όρυγμα είχαν επανειλημμένα σκαφθεί στους προϊστορικούς χρόνους, για να απομακρυνθεί υλικό από το κέντρο της εστίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα μια περίπλοκη μικρο-στρωματογραφία με απότομα κεκλιμένες διαμορφώσεις και αποδιαμορφώσεις, με τις νεότερες προσχώσεις να βρίσκονται στο πίσω μέρος του καταφυγίου και τις παλιότερες εμπρός. Χρονολόγηση με ραδιενεργό άνθρακα της ανασκαφής του 1984 έχει δείξει, ότι υλικό του εμπρόσθιου μέρους του πίσω ορύγματος (στο Q22) είναι αρχαιότερο από υλικό του οπισθίου μέρους (S20) μέχρι και 2000 χρόνια (Bailey και άλλοι, 1986a, 1986b). Η διαθέσιμη τώρα στρωματογραφική τομή παρέχει μια εκφραστική επεξήγηση του πώς είναι δυνατόν τμήματα υλικού που τα χωρίζουν λιγότερο από 0,05 μ. καθέτως και 0,03 μ. οριζοντίως, να ανήκουν σε τόσο διαφορετικές εποχές. Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι η επιφάνεια του φυσικού λιθώνα στα νότια της εστίας παρουσιάζει μια συνεχή κλίση από Ν. προς Β., δηλαδή προς το πίσω μέρος του καταφυγίου. Αυτό επαληθεύεται και από την κλίση που παρουσιάζουν τα μεγαλύτερα από τα δείγματα οστών και πυρολίθων. Οι τομές κατά πλάτος του αναχώματος (στο R23) δείχνουν επίσης τις τεφροφόρες προσχώσεις να διαμορφώνονται σε φυσικό λιθώνα. Μια παρόμοια τεφροφόρα διαμόρφωση είναι εμφανής στη δυτική τομή του W24, που τώρα πιθανολογείται ότι αποτελεί απόριμμα από την κύρια περιοχή της εστίας στο πίσω μέρος του καταφυγίου.

Χωροταξία. Όσον αφορά τη χωροταξική κατανομή των ασχολιών των κατοίκων της τοποθεσίας, μπορούμε τώρα να αναγνωρίσουμε τέσσερις τουλάχιστον τύπους αποθέσεων, σχετιζόμενων με την κύρια περιοχή της εστίας:

1) Αποθέσεις εστίας. Αυτά είναι τεφροφόρα ιζήματα περιέχοντα μικρό αριθμό λίθων. Η χαρακτηριστική τους μορφή φέρει έναν κεντρικό θόλο από πυκνό, συμπυκνωμένο, λευκό τεφροφόρο υλικό, που αραιώνει προς τις άκρες σε γκρίζο τεφροφόρο ίζημα. Τα αποθέματα αυτά έχουν μερικώς καθαριστεί και περιέχουν πολύ μικρό αριθμό πυρολίθων και οστών ζώων, που τα περισσότερα είναι κατακαμένα.

2) Αποθέσεις απορριμμάτων. Είναι αραιές πετρώδεις αποθέσεις με καφεκόκκινο ιζηματικό περίβλημα και ελάχιστο ή καθόλου τεφροφόρο υλικό. Είναι εξαιρετικά πλούσιες σε οστά και πυρολίθους όλων των μεγεθών και ευρισκόμενων υπό διάφορες γωνίες κλίσης. Ανευρίσκονται χαρακτηριστικώς στην οπίσθια πλευρά του καταφυγίου, μεταξύ της κύριας εστίας και του οπισθίου τοιχώματος.

3) Ζώνες πτώσης. Αυτές είναι πετρώδεις αποθέσεις, πλουσιότατες σε οστά και πυρόλιθο όλων των μεγεθών, και με κλίσεις που ακολουθούν χαρακτηριστικά την κλίση της φυσικής επιφάνειας. Περιλαμβάνουν μεγάλα βότσαλα του ποταμού, που χρησίμευαν ως αμόνια, σφυρολίθους, τεμάχια πυρήνα κεράτων αίγαγρου και μεγάλους ακατέργαστους ή εγκαταλειμμένους κονδύλους πυρολίθου. Ως πρώτη ερμηνεία θεωρούμε τους χώρους αυτούς σαν μεμονωμένες περιοχές δραστηριότητας, τόπους γύρω στην εστία, όπου οι άνθρωποι προτιμούσαν να κάθονται, να τρώγουν και να επεξεργάζονται ακατέργαστα υλικά.

4) Απορρίμματα εστίας. Αυτά είναι μίγματα πετρωδών αποθέσεων και στάχτης και μάλλον αποτελούν σημεία όπου απορρίφθηκαν και άλλα υλικά προερχόμενα από την εστία. Οι αποθέσεις είναι αρκετά πλούσιες σε οστά και πυρόλιθο, αν και μικρότερου μεγέθους και περισσότερο κατατεμαχισμένα από ό,τι σε άλλες περιοχές.

Μελέτη αρχαιολογικού υλικού. Ο C. Roubet οργάνωσε την ανάλυση της κατεργασίας πυρολίθου, βοηθούμενος από τους M. Σιομποτή, S. Smith και Α. Ζαούρη. Ο C. Gamble οργάνωσε την ανάλυση των λειψάνων της πανίδας, βοηθούμενος από την Ε. Κοτζαμποπούλου. Οι C. Roubet και J. Kozlowski ανέλαβαν μια εξαρχής μελέτη της κατεργασίας πυρολίθου από τη βαθιά καταμέτρηση του 1983, με σκοπό να προσδιορίσουν τυχόν χρονολογικές τάσεις. Κατά την επανεξέταση ανακάλυψαν δείγματα καμένου πυρολίθου κατάλληλα για χρονολόγηση με θερμοαιγλοβολία (T/L). Έγινε μόνο μία χρονολόγηση με ραδιενεργό άνθρακα από δείγμα από το βαθύ όρυγμα, λόγω της απουσίας απανθρακωμένου υλικού ή οστεϊκού κολλαγόνου. Η χρονολόγηση T/L θα αποτελέσει μια ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη ευκαιρία να συμπληρωθεί ένα σημαντικό κενό στη χρονολόγηση της τοποθεσίας Κλειδί.

Έχει ήδη συγκεντρωθεί μια πλούσια συλλογή υπολειμμάτων μικροπανίδας, όπως τρωκτικών, λαγομόρφων, ψαριών και πτηνών. Έχει ζητηθεί άδεια προσωρινής εξαγωγής μερικών από αυτά στην Αγγλία για αναγνώριση από εμπειρογνώμονες.

Δοκιμαστική γεώτρηση στο Κλειδί

Στόχοι. Η πλειοψηφία του ανασκαφέντος υλικού βρίσκεται χρονολογικά μεταξύ 14.000 από σήμερα (α.σ.) και 10.000 α.σ., με μια παλιότερη χρονολόγηση 16.500 α.σ. στη βάση της βαθιάς καταμέτρησης του 1983. Αυτό αφήνει αναπάντητο το ερώτημα αν υπάρχει παλιότερο αρχαιολογικό υλικό της ύστερης παλαιολιθικής ή της μέσης παλαιολιθικής εποχής σε βαθύτερα επίπεδα. Για λόγους σύγκρισης πρέπει να αναφερθεί ότι στη θέση Ασπροχάλικο (μια μικρότερη βραχοσκεπή), οι αποθέσεις είναι τουλάχιστον βάθους 6 μ., με μια παλαιολιθική χρονική συνέχεια που εκτείνεται σχεδόν 100.000 χρόνια. Δεν είναι καθόλου προφανές ότι θα βρεθεί στο Κλειδί παλιότερο παλαιολιθικό υλικό. Σύμφωνα με μια θεωρία, τοποθεσίες αυτού του τύπου σε μεγάλο υψόμετρο και σε δυσπροσπέλαστες ορεινές θέσεις κατοικήθηκαν μόλις στη νεότερη περίοδο των παγετώνων (μετά από τη χρονολογία 18.000 α.σ.). Αποτελεί έναν από τους λιγότερο άμεσους στόχους της έρευνας στο Κλειδί να θέσει σε δοκιμασία τη θεωρία αυτή. Είναι επομένως σημαντικό να εκτιμήσουμε την πιθανότητα να βρεθεί παλιότερο υλικό σε βαθύτερο σημείο.

Η καθιερωμένη τεχνική είναι η εκσκαφή μεγάλης οπής αρκετά γρήγορα, έξω από τη γραμμη υδρορροής. Η βαθιά καταμέτρηση του 1983 (επιφάνειας 4 μ.^{2}), ανασκάφηκε με αυτή την αρχή, και έφτασε μέχρι βάθους 2 μ. Αυτό θεωρήθηκε το μεγαλύτερο βάθος που μπορούσε να ανασκαφεί με ασφάλεια, χωρίς να εκσκαφεί μεγαλύτερη επιφάνεια. Η τεχνική αυτή παρουσιάζει δυσχέρειες, μία από τις οποίες είναι ότι ένα όρυγμα τόσο κοντά στο πρανές των προσχωμάτων, ιδιαίτερα όταν το δεύτερο έχει μεγάλη κλίση, όπως συμβαίνει στο Κλειδί, είναι πιθανό να συναντήσει περιοχές παλιών κατολισθήσεων και διαταραγμένων αποθέσεων. Ως παράδειγμα αναφέρεται ότι στην τοποθεσία Ασπροχάλικο το μεγαλύτερο μέρος του αρχαιολογικού υλικού, έξω από τη γραμμή υδρορροής, δεν κρίθηκε χρησιμοποιήσιμο για έρευνα, λόγω συμπαγών καταρρεύσεων και στρωματογραφικών αναμείξεων των αποθέσεων κατά την αρχαιότητα (Bailey και άλλοι, 1983).

Αναζητώντας λύση στα πολλά προβλήματα, καταστρώσαμε ένα σχέδιο δοκιμαστικής γεώτρησης για να εξετάσουμε, με ταχύτητα και με την ελάχιστη δυνατή καταστροφή των αποθέσεων, τα βαθύτερα στρώματα στο Κλειδί. Υπολογίζαμε ότι θα αποκτούσαμε τουλάχιστον μία ένδειξη του βάθους των αποθέσεων και κάποιες πληροφορίες για την ιζηματική ακολουθία, πιθανώς δε και μία αρχαιολογική ακολουθία όσον αφορά τους τύπους επεξεργασμένων εργαλείων από πυρόλιθο και οστών, καθώς και απόλυτες χρονολογίες.

Εξοπλισμός. Επιλέξαμε ένα κρουστικό γεωτρύπανο, κατασκευής Eijkelkamp Ολλανδίας. Αποτελείται από χαλύβδινους σωλήνες με κοφτερή άκρη από ενανθρακωμένο (βαμμένο) χάλυβα και εντομές στις πλευρές. Η κορυφή του τρυπανιού φέρει σπείραμα για να επιτρέπει τη σύνδεση σωλήνων επιμήκυνσης. Το όλο σύστημα προωθείται μέσα στο έδαφος από μηχανοκίνητο σφυρί και εξάγεται με τη βοήθεια μηχανικού εξολκέα και ένσφαιρου σφίκτρου. Ο εξοπλισμός δοκιμάστηκε σε γεωλογικά ιζήματα στη λεκάνη των Δολιανών, πριν επιχειρηθούν δοκιμές στο Κλειδί.

Αποτελέσματα. Εκτελέστηκαν τρεις γεωτρήσεις στο Κλειδί. Η πρώτη (Υ25), έφτασε σε βάθος 6,93 μ. κάτω από την επιφάνεια, η δεύτερη (Υ27), σταμάτησε σε εμπόδιο 1,18 μ. κάτω από την επιφάνεια, και η τρίτη (Υ23), εγκαταλείφθηκε σε βάθος 3,07 μ. Μετά την εξαγωγή κάθε τρυπανιού, οι εντομές των πλευρών καθαρίστηκαν από το ανώμαλης σύνθεσης υλικό, προερχόμενο από τα τοιχώματα της γεώτρησης, και η στήλη του εξαχθέντος υλικού αποτυπώθηκε σε σχέδιο και φωτογραφήθηκε. Ακολούθως αφαιρέθηκε από το τρυπάνι σε τεμάχια, μήκ. 0,05 μ. (αφού ελήφθησαν υπόψη τα στρωματογραφικά όρια). Η θέση όλων των τεμαχίων πυρολίθου, οστών και απανθρακωμένου υλικού σχεδιάστηκε

με προσέγγιση εκατοστού, προτού αυτά αφαιρεθούν.

Η βαθύτερη και επιτυχέστερη γεώτρηση (Υ25) αποκάλυψε μια στρωματογραφική ακολουθία, που μπορεί να διαιρεθεί σε δύο κύρια μέρη. Αποθέσεις μέχρι βάθους 2,4 μ. αποτελούνται από χαλαρούς λιθώνες με περίβλημα λεπτόκοκκου φαιού ιζήματος, με μία σαφώς διακρινόμενη τεφροφόρο ζώνη σε βάθος 1,20 μ., και περιέχουν άφθονο πυρόλιθο, οστά και απανθρακωμένο υλικό, καλά κατανεμημένο σε όλη την έκταση της σειράς. Ανευρέθησαν 30 τεμάχια οστών, 41 δείγματα άνθρακα, κατάλληλα για ραδιοχρονολόγηση με ραδιενεργό άνθρακα μέσω επιταχυντή, και 128 τεμάχια κατεργασμένου πυρολίθου. Τα εργαλεία από πυρόλιθο περιλαμβάνουν τέσσερις πυρήνες ή τεμάχια πυρήνων, μια γλυφίδα, έναν ξύστη και δυο μικρές λεπίδες με λαβή. Σε βάθος μεγαλύτερο από 2,40 μ., οι αποθέσεις αποτελούνται από στείρους λιθώνες με ελάχιστο λεπτόκοκκο ιζηματικό περίβλημα, καθόλου οστά ή άλλο οργανικό υλικό και καθόλου κατεργασμένο πυρόλιθο. Δεν έχει ακόμη καθοριστεί αν η γεώτρηση αυτή έφτασε στο υπόστρωμα.

Αυτή η ακολουθία πλούσιων αρχαιολογικών ασχολιών, στρωματούμενη πάνω από πυκνές αποθέσεις αρχαιολογικά στείρων λιθώνων, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί έχει την παρόμοιά της στην ακολουθία στην τοποθεσία Μεγαλάκκος (βλ. παρακάτω).

Μια ερμηνεία της ακολουθίας αυτής είναι ότι η κοιλάδα του ποταμού Βοϊδομάτη δεχόταν μόνο σποραδικές ή και καθόλου επισκέψεις κατά τα πιο δριμέα κλιματικά συμβάντα της εποχής των παγετώνων. Εργαστηριακή ανάλυση των ιζημάτων από τις δύο ακολουθίες, και η ανάλυση της γύρεως που βρίσκεται μέσα στα ιζήματα και τους πυρήνες από λίμνες στη γύρω περιοχή (βλ. παρακάτω), θα βοηθήσουν στον έλεγχο της ακρίβειας της κλιματικής αυτής ερμηνείας. Μένει ακόμη να εξακριβωθεί αν υπάρχουν παλιότερες αρχαιολογικές αποθέσεις στρωματοποιημένες κάτω από τους στείρους λιθώνες, που να αντιστοιχούν στο ήπιο κλίμα που προηγήθηκε των ακραίων συνθηκών των παγετώνων.

Αφού αφαιρέσαμε τα δείγματα κατεργασμένου πυρολίθου, οστών και άνθρακος, όλη η ποσότητα ιζημάτων που ανευρέθηκε στους πυρήνες, επανατοποθετήθηκε σε σάκκους για μελλοντική μελέτη. Δεκαπέντε από τα δείγματα ιζημάτων από επιλεγμένους στρωματογραφικούς ορίζοντες διαχωρίστηκαν για να υποστούν λεπτομερή ιζηματολογική ανάλυση στο εργαστήριο.

Μεγαλάκκος

Η βραχοσκεπή Μεγαλάκκος βρίσκεται 1 χλμ. περίπου ανατολικά της τοποθεσίας Κλειδί σε ένα στενό, απότομο παραπόταμο του ποταμού Βοϊδομάτη, 100 μ. περίπου πάνω από το σημείο συμβολής του. Το καταφύγιο βρίσκεται 10 μ. περίπου ψηλότερα από την κοίτη του παραπόταμου, που τη σημερινή εποχή είναι ξηρός το καλοκαίρι, και το ίδιο ψηλότερα από τον κύριο ποταμό, όσο και το Κλειδί. Διαφέρει από το Κλειδί στο ότι είναι πολύ μικρότερο, με άνοιγμα μόλις 5 μ. προς Δ. (το Κλειδί έχει άνοιγμα πλάτους 30 μ. προς Ν.).

Οι αποθέσεις έχουν υποστεί μερική διάβρωση και συγκόλληση, έτσι ώστε μπορεί εύκολα να γίνει εξέταση και δειγματοληψία μιας ακολουθίας, βάθ. 6 μ., με ελάχιστη ανασκαφή. Το πάνω τμήμα έχει υποσκαφτεί επικίνδυνα και μπορεί να καταρρεύσει από στιγμή σε στιγμή, γεγονός που προσδίδει επείγοντα χαρακτήρα στην ανάγκη επιστημονικής μελέτης της τοποθεσίας.

Το ορατό μέρος της τομής εξετάστηκε με λεπτομέρεια για πρώτη φορά και σχεδιάστηκε από τους M. Macklin, J. Lewin και J. Woodward, για να καταγραφούν τα κύρια ιζηματικά τμήματα. Στη συνέχεια η ομάδα άνοιξε ένα όρυγμα, πλ. 0,25 μ., στις κεκλιμένες αποθέσεις στο κάτω μέρος της τομής, για να διευκολυνθεί η μελέτη των αποθέσεων και η συλλογή νέου υλικού για χρονολογική και ιζηματολογική ανάλυση. Δείγματα για χρονολόγηση και ιζηματολογία αφαιρέθηκαν επίσης και από το εκτεθειμένο μέρος του άνω τμήματος της ακολουθίας.

Μέχρι στιγμής έχουν αναγνωριστεί δεκατέσσερις αποθέσεις. Αυτές έχουν χαρακτηριστεί προσωρινά με τα γράμματα Α έως Ο, και κατατάσσονται σε τρεις κατηγορίες. Στο μέσον της ακολουθίας υπάρχει μία ομάδα αποθέσεων (C έως Μ), που αποτελείται από γωνιώδεις λιθώνες, πλούσιους σε τέφρα, οργανικά υλικά και αρχαιολογικά ευρήματα πυρολίθου και οστών. Αυτές είναι ανάλογες με τις αποθέσεις στο Κλειδί, αλλά διαφέρουν στο ότι μεταξύ τους παρεμβάλλονται παχιές λουρίδες λεπτόκοκκου, κίτρινου ιζήματος, αρχαιολογικά στείρου. Κάτω από αυτές υπάρχει ακολουθία αρχαιολογικά στείρων γωνιωδών λιθώνων (αποθέσεις Α και Β). Επάνω από τις αποθέσεις C έως Μ υπάρχει ένας σχεδόν στείρος λιθώνας με μικρές στρογγυλεμένες πέτρες (απόθεση Ν) και στην κορυφή της ακολουθίας άλλη μία απόθεση κίτρινου ιζήματος (απόθεση Ο).

Κατά την εκσκαφή του ορύγματος, ανευρέθηκαν δύο τεμάχια σπασμένου στελέχους οστού, που ανήκε αναμφίβολα σε ελαφοειδές. Αυτό είναι μοναδικό εύρημα και πρέπει να αντιπαρατεθεί με την ουσιαστική απουσία ελαφοειδών από τις πολύ μεγαλύτερες συλλογές πανίδας στο Κλειδί. Γι' αυτόν το λόγο, το όρυγμα στις αποθέσεις Ε έως F διευρύνθηκε για να αυξηθεί το μέγεθος του δείγματος του οστού. Παρόλα αυτά, δε βρέθηκαν άλλα δείγματα ελαφοειδών, ενώ τα υπόλοιπα ήταν οστά αιγοειδών (αίγαγρος ή ίβηξ), όπως στο Κλειδί. Η μικρή συλλογή

πυρολίθου και οστών, που δημιουργήθηκε κατά τη δειγματοληψία, εξετάστηκε προκαταρκτικά και κρατήθηκε, για να υποβληθεί σε λεπτομερή ανάλυση αργότερα.

Μια μεγάλη σειρά δειγμάτων συλλέχθηκε για ιζηματολογική ανάλυση από τον J. Woodward, για ανάλυση της γύρεως από τον K. Willis και για χρονολόγηση με ραδιενεργό άνθρακα. Η ανάλυση αυτή θα δώσει μια σημαντική σύγκριση με το Κλειδί, καθορίζοντας με λεπτομέρεια την κλιματική και περιβαλλοντολογική ιστορία της κοιλάδας του ποταμού Βοϊδομάτη, κατά την εποχή των παγετώνων.

Γεωλογικές και παλαιοπεριβαλλοντολογικές έρευνες

Αυτή τη χρονιά εκτελέστηκαν τρία σχέδια ερευνών: 1) εξέταση αλλουβιανών ιζημάτων και στρωματογραφία της κοιλάδας του ποταμού Βοϊδομάτη από τους J. Lewin, M. Macklin και J. Woodward, 2) εξέταση της ακολουθίας επιχωμάτωσης της κοιλάδας και παλαιογεωγραφία της λεκάνης των Δολιανών, από τους D. Sturdy και D. Webley, 3) ανάλυση της γύρεως της περιεχόμενης σε ιζήματα της λεκάνης των Δολιανών (λίμνη Γκραμουστή και λίμνη Τσαραβίνας) και της κοιλάδας του ποταμού Λούρου (λίμνη Ζερός), από τους C. Turner και K. Willis.

Παλαιογεωγραφία. Η ακολουθία είναι αναγκαίο να ελεγχθεί με περαιτέρω εργασία και κυρίως με ραδιομετρική χρονολόγηση, για την οποία υπάρχουν ήδη δείγματα. Εντούτοις μία προκαταρκτική εκτίμηση της γεωγραφίας της ύστερης εποχής των παγετώνων δείχνει το ακόλουθο πρότυπο. Στη βορινή περιοχή υπήρχαν χαλίκια και λιθώνες από εκρέοντα νερά παγετώνων στις ανατολικές πλευρές της Νεμέρτζικας, καθόλου ελκυστικά στα ζώα. Σε υψόμετρο μεταξύ 600 και 800 μ. ο συνδυασμός σταθερών παλιών ριπιδοειδών δέλτα πλούσιων σε άργιλο, μερικής κάλυψης με ασβεστιτικό πηλό, και υγρότερου μικροκλίματος της ορεινής περιοχής, δημιουργούσαν στο τέλος του θέρους καλές προϋποθέσεις για φυτοφάγα ζώα.

Στα άλλα σημεία η περιοχή είναι ανώμαλη ασβεστολιθική, με λεπτό στρώμα χώματος και περιοχές με διάφορες ομάδες φυτών. Η ίδια η λεκάνη ήταν μια ώριμη επιφάνεια, με ελάχιστη συσώρευση ή διάβρωση αποθέσεων. Ριπιδοειδείς σχηματισμοί καπνίου και Τριάσιες επανθήσεις του υποστρώματος δημιούργησαν ένα ομαλό, καλά αποστραγγιζόμενο τοπίο, υποκείμενο σε ξηρασία και στερούμενο των σημερινών επιφανειακών αργιλικών χωμάτων, που θα συγκρατούσαν το νερό. Αυτό υπαινίσσεται περιβάλλον στέππας, αλλά με συστάδες δέντρων εδώ και εκεί, όπου αργιλικές λωρίδες γης εμφανίζονται στις ριπιδοειδείς αποθέσεις. Ένα όμοιο πρότυπο προτείνεται για την περιοχή Μαζαράκι, στα νότια της κύριας λεκάνης, όπου η ακάλυπτη βλάστηση πάνω στις εκτεταμένες προσχωματικές αποθέσεις υπόκειται σε θερινή ξηρασία, ενώ ένα περιβάλλον με περισσότερη ικανότητα συγκράτησης του νερού και πιο δασωμένο υπάρχει πάνω στην παλιά λιμναία μάργα.

Η γεωμορφολογία της λεκάνης μεταβλήθηκε μετά την Πλειστόκαινο, όταν τεκτονικές ανυψώσεις στην περιοχή Λιθινών άλλαξαν την ίδια τη λεκάνη από ώριμη επιφάνεια σε παγίδα ιζημάτων. Οι πλευρές της λεκάνης υπέστησαν διαδοχικές φάσεις διάνοιξης και διάβρωσης και η κεντρική λεκάνη γέμισε με λεπτόκοκκα ιζήματα. Πιστεύουμε ότι οι διαταράξεις των κλιτύων κατά την Ολόκαινο μπορούν να αποδοθούν τόσο σε τεκτονικές ανυψώσεις, όσο και σε ανθρώπινη παρέμβαση ή κλιματική μεταβολή. Και οι τρεις αυτοί παράγοντες θα εκτιμηθούν κατά την τελική ανάλυση.

Παλαιοεδαφολογία. Κατά την ανασκαφική περίοδο 1985, οι D. Webley και D. Sturdy βασιζόμενοι σε παλαιογεωγραφικές μελέτες, πρότειναν τη θεωρία ότι τα ασβεστολιθικά τοπία παρέχουν πολύ μεγαλύτερες πιθανότητες δημιουργίας ομάδων φυτών χρήσιμων στα φυτοφάγα ζώα, παρά τα τοπία φλύσχου. Για να δοκιμαστεί η υπόθεση αυτή, συλλέγησαν δείγματα του γηίνου υποστρώματος από πληθώρα τοποθεσιών.

Σύγχρονες εδαφικές κατατομές κόπηκαν κατά πλάτος και ελήφθησαν δείγματα από τη βάση της κατατομής κοντά στο μητρικό πέτρωμα, για να ελαττωθεί κατά το δυνατόν η πιθανότητα μόλυνσης από σύγχρονα λιπάσματα, και να κατοπτρίζει όσο το δυνατόν τη «φυσική» γονιμότητα του εδάφους, πάνω από διαφορετικούς τύπους μητρικού πετρώματος. Κατά την περίοδο του χειμώνα εκτελέστηκαν εργαστηριακές εξετάσεις για φωσφορικά άλατα και ραδιενεργούς δείκτες από τα εργαστήρια της Υπηρεσίας Υποστήριξης και Ανάπτυξης Γεωργίας στο Καίμπριτζ. Οι εξετάσεις αυτές επιβεβαίωσαν εντυπωσιακά την υπόθεση και έδειξαν, ότι η δειγματοληψία εδαφικών υποστρωμάτων μπορεί να αναπτυχθεί σε βασικό εργαλείο για τη σχεδίαση του οικονομικού δυναμικού των αρχαίων γήινων επιφανειών. Για το σκοπό αυτό, μια μεγάλη σειρά νέων δειγμάτων συλλέγεται τη χρονιά αυτή από πληθώρα τοποθεσιών και τύπων αποθέσεων.

Μελέτη της γύρεως. Την περίοδο 1985 περατώθηκε η δειγματοληψία γης στη λίμνη Γκραμουστή, στη λεκάνη των Δολιανών και στα έλη της Ρεζίνας, στο όρος Γκαμήλα. Κατά τη διάρκεια του χειμώνα η K. Willis ανέλυσε τα δείγματα και ετοίμασε προσχέδια γραφικών παραστάσεων της γύρεως. Ανέλαβε επίσης τη μαγνητική ανάλυση ορυκτών από τους πυρήνες που ελήφθησαν από την περιοχή Γκραμουστή. Αυτοί παρέχουν ένα μέτρο της προέλευσης και της ταχύτητας συσσώρευσης των ιζημά-

των της λίμνης. Ο πυρήνας γης από το Γκραμουστή είναι ο σπουδαιότερος από τους δύο πυρήνες, γιατί η ακολουθία του φθάνει μέχρι την ύστερη Πλειστόκαινο. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η Κ. Willis ασχολήθηκε το καλοκαίρι με τη χωρογράφηση της γεωλογίας και της σύγχρονης βλάστησης της λεκάνης απορροής της λίμνης Γκραμουστή, απαραίτητα βοηθήματα στην πλήρη ερμηνεία των στοιχείων που προκύπτουν από την εξέταση των πυρήνων. Ελπίζεται ότι η χωρογράφηση της βλάστησης θα συνεχιστεί και την επόμενη άνοιξη.

Επίσης, ο C. Turner άρχισε δειγματοληψία γης στις λίμνες Τσεραβίνας και Ζερός. Η λίμνη Τσεραβίνας είναι η μεγαλύτερη λίμνη τσυ βορείου τμήματος της Ηπείρου (εκτός από τη λίμνη Ιωαννίνων) και επομένως θα έπρεπε να δώσει μια μακρά «τεταρτογενή» ακολουθία. Η λίμνη Ζερός είναι κοντά στον Κοκκινόπυλο, μεταξύ των κοιλάδων Θεσπρωτικού και Λούρου. Η γύρη της τοποθεσίας αυτής θα μπορούσε να δώσει μια συγκριτική βοτανική ακολουθία από την περιοχή χαμηλού υψομέτρου της Ηπείρου, πλησιέστερα στη θάλασσα. Είναι επίσης σε ιδανικό σημείο για να βοηθήσει στην παλαιογεωγραφική εξήγηση των παλαιολιθικών τοποθεσιών στην κοιλάδα του Λούρου. Η δειγματοληψία γης αυτή τη χρονιά έφθασε σε βάθος 16 μ. στην Τσεραβίνα και 13 μ. στο Ζερό και οι πιθανότητες διατήρησης γύρεως είναι καλές και στις δύο περιπτώσεις.

Εργαστηριακή ανάλυση δειγμάτων

Μεγάλο μέρος της εργασίας που περιγράφεται παραπάνω, βασίζεται σε ειδική εργαστηριακή ανάλυση των δειγμάτων, για να συμπληρωθεί με επιτυχία. Από γεωλογικής πλευράς, ελήφθησαν 250 δείγματα ιζημάτων. Αυτά περιλαμβάνουν 70 περίπου πυρήνες ιζημάτων για μελέτη γύρεως και 44 δείγματα για χρονολόγηση, ενώ τα υπόλοιπα είναι δείγματα εδάφους και ιζημάτων, προοριζόμενα για ποικίλες φυσικές και χημικές εξετάσεις. Όλα τα δείγματα επιθεωρήθηκαν και σφραγίστηκαν προς εξαγωγή, μέσω τελωνείου από το Γραφείο Πρεβέζης του ΙΓΜΕ, και έφθασαν στην Αγγλία μέσα σε δύο από τα οχήματα της αποστολής. Η ανάλυσή τους θα αρχίσει σύντομα.

Από αρχαιολογικής πλευράς, υποβλήθηκαν επίσημες αιτήσεις στη Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στην Αθήνα, κατά τη διάρκεια του θέρους, για την εξαγωγή 230 δειγμάτων. Αυτά περιλαμβάνουν 51 ιζηματικά δείγματα (27 από το Κλειδί, 24 από το Μεγαλάκκο), προοριζόμενα για τον ίδιο τύπο εργαστηριακών εξετάσεων, όπως τα γεωλογικά δείγματα που περιγράφηκαν παραπάνω· 90 δείγματα για χρονολόγηση, μερικά από τα οποία θα συγχωνευθούν στο εργαστήριο (64 ραδιενεργού άνθρακος και επτά θερμοαιγλοβολίας (T/L) από το Κλειδί, 19 ραδιενεργού άνθρακος από το Μεγαλάκκο)· 72 οστά από το Κλειδί (είτε μικροπανίδας, είτε ασυνήθιστων ειδών, που απαιτούν εξέταση από ειδικούς)· και, τέλος, 17 τεμάχια πυρολίθου από το Κλειδί, που αντιπροσωπεύουν τους διάφορους τύπους πυρολίθου, που ανευρέθησαν στην τοποθεσία, για ορυκτολογική ανάλυση προς προσδιορισμό της προέλευσής τους. Μέχρι το τέλος της περιόδου δεν είχε ληφθεί απόφαση και τα δείγματα αποθηκεύθηκαν στο Μουσείο Ιωαννίνων, μέχρις ότου δοθεί η άδεια εξαγωγής και κανονιστεί η μεταφορά τους. Όλο το υπόλοιπο αρχαιολογικό υλικό, το οποίο υπολογίζουμε σε περίπου 250.000 δείγματα συνολικά, έχει αποθηκευθεί στο οίκημα της αποστολής στο χωριό Αρίστη.

Είμαστε ευγνώμονες προς όλους τους οργανισμούς και τα πρόσωπα που βοήθησαν το έργο μας αυτό το καλοκαίρι. Ευχαριστούμε το Υπουργείο Πολιτισμού, τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών, την Εφορεία Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας, και το Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών για τις απαραίτητες άδειες ανασκαφής. Το κοινοτικό συμβούλιο του χωριού Κλιθώνια και το Μητροπολίτη Σεβαστιανό της Κόνιτσας, για την επέκταση της άδειας ανασκαφής στο Κλειδί. Ευχαριστούμε επίσης το Διευθυντή και το προσωπικό του Μουσείου Ιωαννίνων και το γραφείο Πρεβέζης του ΙΓΜΕ για τη συνεργασία και τη βοήθειά τους στην επιτόπου εργασία. Αναγνωρίζουμε με ευγνωμοσύνη την οικονομική υποστήριξη που μας παρασχέθηκε από τη Βρετανική Ακαδημία, την Εθνική Γεωγραφική Εταιρεία, τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών, την Εταιρεία Αρχαιοφίλων, τον Ε. Σαχπέρογλου και τον Dr J. Cadbury. Η εργασία των Κ. Willis και J. Woodward υποστηρίχθηκε οικονομικά από το Συμβούλιο Θετικών και Μηχανικών Επιστημών της Βρετανίας. Ευχαριστούμε επίσης τις εταιρείες Van Walt Agricultural Services, Haslemere, Eijkelkamp της Ολλανδίας και Atlas Copco των Αθηνών, και τον Α. Κοτζαμπόπουλο για τη βοήθειά τους στο πρόγραμμα γεωτρήσεων.

G.N. BAILEY

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

Η΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Η΄ Εφορεία πραγματοποίησε το 1986 τις παρακάτω εργασίες:

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο

Συνεχίστηκε η καταγραφή[1] και αποδελτίωση των αρχαίων από τις ανασκαφές της χρονιάς. Η εύρεση πάμπολλων αρχαιοτήτων στους αρχαιολογικούς χώρους της Θεσπρωτίας, Πύργο, Τιτάνη, Ελέα και Παραπόταμο που πρόσφατα παραχωρήθηκαν στην Εφορεία και άρχισαν σιγά-σιγά να ανασκάπτονται και να διαμορφώνονται με τη χρηματοδότηση του προγράμματος της ΕΟΚ, δημιούργησε την ανάγκη εκπόνησης ξεχωριστού καταλόγου για το Νομό.

Στο εργαστήριο συντήρησης[2] συντηρήθηκαν αρχαία από πηλό, χαλκό, χρυσό, ασήμι, σίδηρο και λίθο που αποκαλύφθηκαν στα οικόπεδα Μικάλεφ, Κοκοτού, Μούτσου, Γραμμένου, Δαφνή, Ευελπίδη και στους χώρους της Θεσπρωτίας. Τα αρχαία αυτά ταξινομήθηκαν στην αποθήκη του Μουσείου.

Το φωτογραφικό αρχείο[3] της Εφορείας εμπλουτίστηκε με πολλές νέες φωτογραφίες των σπουδαιοτέρων ευρημάτων της χρονιάς και της ανασκαφικής δραστηριότητας της Υπηρεσίας.

Στο σχεδιαστήριο[4] εκπονήθηκαν τα σχέδια όλων των ανασκαφών, γενικό τοπογραφικό σε κλίμακα 1:1000 των αρχαίων οικισμών Κερκύρας και Κασσιόπης, σχέδια τομών αγγείων των ανασκαφών Αλμυρού, Κώτση, αποχετευτικού Γαρίτσας και όλες οι τεχνικές μελέτες μικρής κλίμακας για τις διαμορφώσεις των κτιρίων και χώρων της Υπηρεσίας. Επίσης, έγινε μακέτα της αίθουσας των ρωμαϊκών γλυπτών του Μουσείου, στην οποία προτίθεται να εκτεθεί χάλκινο αγαλμάτιο Ηρακλή δεξιούμενου (ύψ. 0,50 μ.), που βρέθηκε στη θαλάσσια περιοχή Μαραθιά Λευκίμμης.

΄Αρχισε η μελέτη[5] για την πανίδα της αρχαίας Κερκύρας, με οστά που βρέθηκαν στα οικόπεδα Μικάλεφ, Αυλωνίτη, Ευελπίδη και στα αποχετευτικά έργα Φιγαρέτου. Τα περισσότερα από τα οστά ανήκαν σε μηρυκαστικά (βόδια, κατσίκια, πρόβατα), τα υπόλοιπα σε χοίρους, άλογα, γαϊδούρια, ελάφια και αγριόχοιρους.

Μουσείο Ασιατικής Τέχνης[6]

1. ΄Αρχισε η σύνταξη καταλόγου αντικειμένων από το Σιάμ.
2. Συνεχίστηκε η μελέτη μεμονωμένων αντικειμένων και συνόλων από τις περιοχές Νεπάλ, Θιβέτ και Κορέας.
3. Συνεχίστηκε η τακτοποίηση του φωτογραφικού αρχείου.
4. Στις αίθουσες περιοδικών εκθέσεων του ισογείου έγινε έκθεση συνόλων επίπλων της Εφορείας, που προέρχονται από τη βίλα Μιμπέλλι και την παλιά Νομαρχία Κερκύρας.
5. Συντάχθηκαν ενημερωτικές πινακίδες για τη μουσειακή αίθουσα της Γερουσίας του Ανακτόρου.
6. ΄Αρχισε η μελέτη για την έκθεση της Συλλογής Χιωτάκη.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ[7]

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Κέρκυρα

Αλμυρός Περίθειας (οικόπεδο Λ. Μωραΐτη)

Κατά την έρευνα στο προαναφερόμενο οικόπεδο, που κατελάμβανε τμήμα ενός δεύτερου τύμβου του νεκροταφείου του Αλμυρού[8], αποκαλύφθηκαν

1. Στην καταγραφή των αντικειμένων εργάστηκε η αρχαιολόγος Χρ. Βλασσοπούλου.
2. Στη συντήρηση των αρχαίων εργάστηκαν οι συντηρητές Στεφ. Σουρβίνος και Δέσποινα Ζερνιώτη.
3. Το φωτογραφικό αρχείο ταξινόμησε ο Σπ. Αλαμάνος.
4. Τα σχέδια των ανασκαφών εκπόνησαν, η αρχιτέκτων Μ. Βραδή και η σχεδιάστρια Ε. Χονδρογιάννη. Η δακτυλογράφηση των κειμένων έγινε από τη Νικ. Μαστοράκη.
5. Με τη μελέτη της πανίδας της Κέρκυρας ασχολείται ο ερευνητής J. M. Cordy του εργαστηρίου Παλαιοντολογίας ζώων του Πανεπιστημίου της Λιέγης Βελγίου.
6. Στις μουσειακές εργασίες του Ασιατικού εργάζονται οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Αγλ. Καραμάνου και Παν. Μελά.
7. Στις ανασκαφές της Εφορείας, εκτός από την υπογράφουσα, εργάστηκαν και οι αρχαιολόγοι Παν. Μελά, Αικ. Κάντα, Χρ. Βλασσοπούλου, Γ. Ρήγινος, Σ. Αυγερινού, Δ. Κουρκουμέλης και Π. Σπάτουλας.
8. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 211· 40 (1985): Χρονικά, σ.225.

στην άμμο τρεις ακτέριστες ταφές σε βάθος 0,50-1,75 και 2,66 μ., αντίστοιχα.

Οικόπεδο Θ. Ξαγοράρη

Στις Σκάλες Αχαράβης συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά η σωστική ανασκαφή προς Β., ΒΔ., Ν. και ΝΔ. του παραπάνω οικοπέδου[9].

Στα βόρεια των λουτρών αποκαλύφθηκε η συνέχεια του κτιστού αγωγού και διερευνήθηκε το εσωτερικό του. Ο αγωγός στο δέκατο μέτρο του προς Β. μήκους του, κάμπτεται σε αμβλεία γωνία και συνεχίζει ακόμη κατά 2,50 μ. ανατολικότερα, για να εξαφανιστεί κάτω από τον κεντρικό δρόμο.

Το τελευταίο αυτό τμήμα του αγωγού έχει πλάτος 0,85 μ. και το δάπεδό του είναι καλυμμένο από πήλινες κεραμίδες.

Στα βορειοανατολικά του βαλανείου, αποκαλύφθηκε το επίμηκες κτίριο 1 του οποίου σώζονται ο Τα κατά 18,50 μ. και ο Τβ, κάθετος προς αυτόν, κατά 3,50 μ. Στο δεύτερο τμήμα του κτιρίου αποκαλύφθηκαν λείψανα δύο αποθηκευτικών πίθων. Τα κομμάτια των πίθων ήταν συνδεδεμένα με μολύβδινους συνδέσμους.

Προς Ν. των λουτρών αποκαλύφθηκε τμήμα ορθογωνίου κτιρίου 2 με προσανατολισμό ΝΑ.-ΝΔ., που διαιρείται σε δύο χώρους. Οι τοίχοι του είναι χτισμένοι με αδρά δουλεμένους ασβεστολίθους και αργούς λίθους.

Τέλος, στα δυτικά των λουτρών και σε βάθος 0,25 μ. αποκαλύφθηκε ένας ακόμη λιθόκτιστος αγωγός, μήκ. 10 μ., του οποίου ο Τ34 στην προς Δ. αποκαλυφθείσα απόληξή του κάμπτεται προς ΝΔ. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων συγκαταλέγονται: μαρμαροθετήματα, θραύσματα υαλοπινάκων και λίγα νομίσματα των ρωμαϊκών χρόνων, 1ου, 2ου, 3ου και 4ου αι. μ.Χ.

Ρόδα

Οικόπεδο Σουρλή

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, εντοπίστηκε κεραμική ρωμαϊκής εποχής. Κατά την ολιγοήμερη έρευνα που ακολούθησε δε διαπιστώθηκε η ύπαρξη κτίσματος.

Κασσιόπη

Οικόπεδο Αρ. Δαφνή

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής, αποκαλύφθηκε σημαντικό τμήμα ρωμαϊκού οικοδομήματος με προσανατολισμό Β.-Ν. Έχει μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις 16×4,20 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,45 μ.

Σώζονται τμήματα των εξωτερικών τοίχων της ανατολικής μακράς και της βόρειας στενής πλευράς του κτιρίου (τοίχοι Τ1 και Τ4), καθώς και τμήματα δύο διαχωριστικών παράλληλων τοίχων (τοίχοι Τ3 και Τ2) (Σχέδ. 1).

Όλοι οι τοίχοι είναι όμοιας τοιχοδομίας (Σχέδ. 1· Πίν. 109 α). Αποτελούνται από χονδροδουλεμένους πλακοειδείς ασβεστολίθους σε στρώσεις και παχύ κονίαμα από ασβέστη και κόκκινη άμμο, ως συνδετική ύλη. Είναι θεμελιωμένοι στο φυσικό έδαφος (βράχος ή κόκκινη άμμος), με τη βοήθεια κρηπίδας από μια στρώση λίθων που επεκτείνονται και πέρα από τις δύο όψεις των τοίχων. Η κρηπίδα του τοίχου Τ1 έχει κλίση 0,20 μ. από Ν.-Β. και προφανώς οφείλεται στο επικλινές του φυσικού εδάφους.

Στο εσωτερικό του κτιρίου διακρίνονται τρεις ορθογώνιοι χώροι (Ι, ΙΙ, ΙΙΙ), διαστ. 4,90×2,90, 4,90×3,20 και 3,40×4,35 μ. αντίστοιχα.

Στο τμήμα του κτιρίου που έχει ανασκαφεί μέχρι τώρα, δε βρέθηκαν εσωτερικά ή εξωτερικά θυραία ανοίγματα. Πιθανότατα, θα πρέπει να αναζητηθούν έξω από το δυτικό όριο του οικοπέδου, κάτω από το κράσπεδο του κοινοτικού δρόμου, όπου θα συνεχίζεται το οικοδόμημα.

Θραύσματα κεραμίδων, κυρίως στρωτήρων, κορινθιακού και λακωνικού τύπου, που βρέθηκαν στην επίχωση των εσωτερικών χώρων μαρτυρούν ότι το κτίριο ήταν στεγασμένο. Κάτω από τη στρώση των κεραμίδων, βρέθηκε στρώμα καταστροφής με ίχνη φωτιάς. Το δάπεδο των δωματίων αποτελείται από πατημένο χώμα.

Στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής, έξω από τον τοίχο Τ1, αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής παιδικός τάφος, ακτέριστος, διαστ. 0,90×0,40 μ., ο οποίος σκεπάζεται από λακωνικούς καλυπτήρες. Σώθηκαν λείψανα του σκελετού, ο οποίος ήταν στραμμένος προς Α.

Η έρευνα του στρώματος καταστροφής του κτιρίου έδωσε άφθονη κεραμική (όστρακα άβαφων αγγείων, αμφορέων, πρόχων, λύχνων με ανάγλυφη διακόσμηση), που μπορεί να χρονολογηθεί στον 3ο και 4ο αι. μ.Χ. (βλ. πρόχειρα Agora VII, 873, ανάγλυφη μάσκα κωμωδίας, μέσα 4ου αι. μ.Χ., θραύσματα αττικών λύχνων 3ου και 4ου αι. μ.Χ. Agora VII, πίν. 15-22).

Αξιόλογα ευρήματα είναι μια χάλκινη λαβή σκεύους, που αποτελεί ολόγλυφη σύνθεση δύο δελφινιών με εγχάρακτη απόδοση των λεπτομερειών και μια ζωόμορφη πήλινη πλαστική λαβή σκεύους (πρβλ. Agora V, αριθ. Μ 209, 4ου αι. μ.Χ.).

Η ανασκαφή έδωσε σημαντικό αριθμό χάλκινων νομισμάτων του 3ου και 4ου αι. μ.Χ. Τα περισσότε-

9. Ό.π. 40 (1985): Χρονικά, σ. 226.

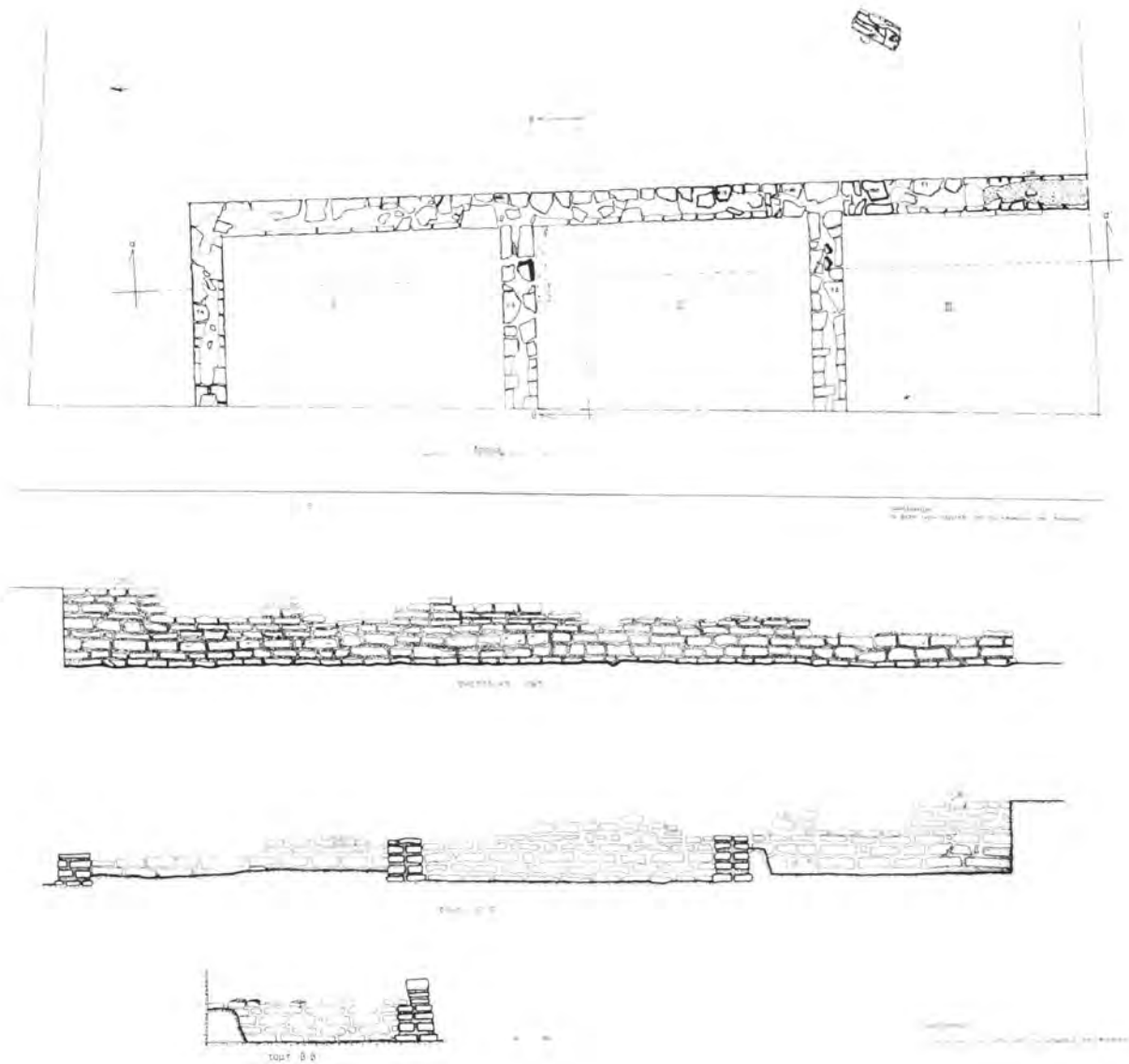

Σχέδ. 1. Κέρκυρα. Κασσιόπη. Οικόπεδο Αρ. Δαφνή. Κάτοψη της ανασκαφής, ανατολική όψη και τομές.

ρα είναι κακοδιατηρημένα και αποτελούν υποδιαιρέσεις νομισμάτων της υστερορωμαϊκής περιόδου. Αναφέρουμε αυτά που διατηρούνται καλύτερα: ένας χάλκινος Αντωνιανός Βαλεριανού Ι (253-260 μ.Χ.) και δύο Κωνσταντίνειας δυναστείας (Κωνσταντίνου ΙΙ 346-354 μ.Χ.).

Οικόπεδο Στ. Γάτου

Αποκαλύφθηκαν πέντε λείψανα ταφών και ένα οστεοφυλάκιο, που ανήκαν σε τμήμα νεκροταφείου ρωμαϊκής εποχής.

Δύο από τις ταφές αυτές, η Τ3 και η Τ4, είχαν ανοιχθεί στο εσωτερικό ορθογώνιου ναόσχημου οικοδομήματος. Το οικοδόμημα, μήκ. 3,65, πλ. 3,10 μ., αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,70 μ. μετά το humus, μέσα σε στρώμα καφεκόκκινου λεπτού πηλοχώματος, ανάμεικτου με χαλίκι. Οι εξωτερικοί του τοίχοι ήταν χτισμένοι από πλακοειδείς σινιώτικες πέτρες προσαρμοσμένες με κονίαμα. Οι τοίχοι της πρόσοψης σχημάτιζαν άνοιγμα, πλ. 1,25 μ., το οποίο πλαισίωναν παραστάδες.

Ο τάφος Τ3 είχε τη νοτιοανατολική και νοτιοδυτική πλευρά του κατασκευασμένες από τούβλα, ε-

νώ οι δύο άλλες ήταν από πέτρες. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν λίγα αποσαθρωμένα οστά επάνω στο δάπεδο του τάφου, που κάλυπταν λαξευμένες αμυγδαλόπετρες.

Νότια και σχεδόν σε επαφή με τον Τ3, αλλά σε χαμηλότερο επίπεδο, βρέθηκε κιβωτιόσχημος λιθοπερίβλητος τάφος Τ4. Ο σκελετός διατηρείτο σε καλή σχετικά κατάσταση, με το κεφάλι προς Α., πάνω σε λαξευμένες αμυγδαλόπετρες που σκέπαζαν τον πυθμένα του τάφου. Ήταν κτερισμένος με μικρό πήλινο πιθοειδές αγγείο και ένα νόμισμα αυτοκρατορικής περιόδου (2ος-3ος αι. μ.Χ.).

Εξωτερικά του οικοδομήματος, κοντά στη δυτική γωνία του και σε βάθος 0,70 μ., εντοπίστηκαν λίγα σπαράγματα οστών του τάφου Τ1 (κνήμη και τμήμα κρανίου).

Κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του οικοδομήματος αποκαλύφθηκε ο τάφος Τ2. Ο τάφος είχε καταστραφεί στο μεγαλύτερο μέρος της βορειοδυτικής και της νοτιοδυτικής πλευράς. Το δάπεδο του τάφου σκέπαζαν κεραμίδες, πάνω στις οποίες είχε εναποτεθεί ο νεκρός με το κεφάλι ανατολικά· ο σκελετός διασώθηκε μέχρι κάτω από τη λεκάνη. Στο στόμα του νεκρού είχε τοποθετηθεί ρωμαϊκό νόμισμα αυτοκρατορικής περιόδου.

Νοτιοδυτικά του Τ2, σε βάθος 0,90 μ., στο ίδιο επίσης στρώμα, βρέθηκε λιθοπερίβλητο κιβωτιόσχημο οστεοφυλάκιο, διαστ. 2,70 × 1,20 μ. Μέσα σε αυτό υπήρχαν πέντε κρανία προς Α., αρκετά οστά και ένα νόμισμα ρωμαϊκών χρόνων φθαρμένο.

Τέλος, στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου σε βάθος 0,90 μ. και στο ίδιο στρώμα, βρέθηκαν λείψανα του κεραμοσκεπούς Τ5. Από τον τάφο διασώθηκαν δύο μόνο από τις κεραμίδες του δαπέδου και μικρό τμήμα από την καλυπτήρια της οροφής.

Κανάλια

Οικόπεδο Σταμ. Γκόγκα

Κατά τη διάνοιξη λάκκου στο παραπάνω οικόπεδο, επισημάνθηκε και μερικώς καταστράφηκε ταφή.

Μετά τη γνωστοποίηση του γεγονότος, η Υπηρεσία διενήργησε ανασκαφική έρευνα δύο ημερών, κατά την οποία αποκαλύφθηκε μεγάλος ταφικός πίθος του 6ου αι. π.Χ. Ο πίθος ήταν τοποθετημένος σε πλάγια θέση με το στόμιο προς Β. μέσα σε στρώμα σκαμμένου «καγιά».

Στο κατώτερο τμήμα του πίθου, που δεν είχε αναμοχλευθεί, βρέθηκαν τα υπολείμματα από τα οστά των κνημών και της λεκάνης του νεκρού. Επίσης, τρία κορινθιακά αγγεία και συγκεκριμένα μια ωοειδής τριφυλλόστομη πρόχους μελανή πολύχρωμη (black-polychrome), μια άβαφη κοτύλη και ένας άβαφος σκύφος. Βορειοανατολικά του πίθου βρέθηκε μια ορθογώνια ασβεστολιθική πέτρα, που ίσως σφράγιζε για προστασία το στόμιό του. Το κρανίο του νεκρού, μία λίθινη κοκκινοκάστανη δισκοειδής, με διαμπερή οπή και εγχάρακτο κόσμημα, ψήφος και πολλά κομμάτια από πιθάρι βρέθηκαν έξω και γύρω από τον τάφο.

Ανάληψη (οικόπεδο Θ. Τόλη)

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων, αμέσως μετά το επιφανειακό στρώμα στο κέντρο του οικοπέδου, σε βάθος 1,70 μ., επισημάνθηκε επιμήκης αποθέτης, αποτελούμενος κυρίως από κεράμους, όστρακα άβαφων αγγείων, πέτρες και κάρβουνα. Μεταξύ αυτών βρέθηκε και μαρμάρινος δακτυλιόσχημος τριπτήρας. Ο αποθέτης, μήκ. 3 και πλ. 0,50 μ., εδραζόταν πάνω σε στρώμα «καγιά».

Επίσης, στο δρόμο που οδηγεί στο οικόπεδο, αποκαλύφθηκε ορθογώνιο οικοδόμημα θεμελιωμένο πάνω στον «καγιά», μέγ. σωζ. μήκ. 5,70 και σωζ. πλ. 3,50 μ. Από το οικοδόμημα αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο παράλληλων τοίχων (Α και Β) και ο κάθετος πάνω σε αυτούς τοίχος Γ. Η συνέχεια του οικοδομήματος πρέπει να αναζητηθεί στις διπλανές ιδιοκτησίες. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από πλακοειδείς, αδρά δουλεμένους λίθους, χωρίς συνδετικό κονίαμα. Στο οικοδόμημα βρέθηκαν όστρακα κλασικής και ελληνιστικής εποχής.

Στρατιά Κανονίου (οικόπεδο Σταμ. Μεταλληνού)

Κατά τη διάρκεια διάνοιξης πεδίλων, για την κατασκευή πολυκατοικίας, γύρω από υπάρχουσα οικία, με σκοπό την κατεδάφισή της σε περίπτωση μη υπάρξεως αρχαίων, αποκαλύφθηκαν στις εκ διαμέτρου αντίθετες γωνίες της τμήματα δύο παράλληλων τοίχων. Το πρώτο τμήμα, διαστ. 0,80 × 1 μ., το οποίο βρέθηκε στην ανατολική γωνία του σπιτιού και σε βάθος 2,80 μ., ήταν κατασκευασμένο από μεγάλες λιθοπλίνθους και μικρές πλακοειδείς πέτρες σε παράλληλες σειρές. Το δεύτερο τμήμα, διαστ. 0,40 × 1,20 μ., βρέθηκε στη δυτική γωνία του σπιτιού, σε βάθος 1,25 μ., και ήταν με τον ίδιο τρόπο κατασκευασμένο.

Γαρίτσα

7η Πάροδος οδού Αλκινόου (οικόπεδο Κ. Αγγελάτου)

Για τοπογραφικούς λόγους αναφέρουμε ότι στο παραπάνω οικόπεδο κάτω από το επιφανειακό μπάζωμα αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,38 μ., δύο τμήματα τοίχων που σχημάτιζαν γωνία. Ο πρώτος τοίχος, διαστ. 4 × 0,60 μ., είχε κατεύθυνση από Β.-Ν. και ο δεύτερος, διαστ. 1,20 × 0,65 μ., από Ν.-Δ. Ήταν χτισμένοι από πλακοειδείς λίθους και κομ-

μάτια κεραμιδιών και πιθανώς η χρήση τους ανήκε στους χρόνους της ενετοκρατίας (17ος αι.). Το συνολικό μήκος τους δεν αποκαλύφθηκε γιατί προχωρούσε κάτω από τις γειτονικές οικοδομές. Το ύψος τους όμως κυμαινόταν από 0,50-0,60 μ.

Οδός Κύπρου (αποχετευτικός αγωγός)

Στην ανατολική πλευρά της παραπάνω οδού, περιοχή του αρχαίου νεκροταφείου της Κέρκυρας, διανοίχθηκε χαντάκι, μήκ. 70 μ. περίπου, για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού.

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες, μέσα σε κιτρινωπό στρώμα που αποτελείται από πηλό και άμμο, αποκαλύφθηκαν τρεις πυρές εναγισμών, ένας χώρος καύσης, μία τεφροδόχος χάλκινη κάλπη, δέκα ταφικά αγγεία, επτά μεγάλοι ταφικοί πίθοι, από τους οποίους οι τρεις πλούσια κτερισμένοι (Πίν. 110 α-γ), και δύο κεραμοσκεπείς με αετωματική στέγη.

Επίσης, κάθετα προς το δρόμο αποκαλύφθηκε τοίχος, μήκ. 2,60, πλ. 0,50 και ύψ. 1,10 μ., κατασκευασμένος από πλακοειδείς λίθους. Ο τοίχος αυτός ίσως είχε κατασκευαστεί για να στηρίξει κάποιο άνδηρο, πάνω στο οποίο είχε ταφεί μια ομάδα νεκρών. Δυστυχώς, η περαιτέρω έρευνα του τοίχου αυτού, εξαιτίας της ύπαρξης σπιτιών στις πλευρές του δρόμου, δεν είναι δυνατή.

Οι περισσότερες ταφές ανήκαν στους αρχαϊκούς χρόνους και μάλιστα στην περί το 600 π.Χ. εποχή. Οι δύο κεραμοσκεπείς ίσως ήταν τάφοι των ελληνιστικών χρόνων.

Ανατολική πλαγιά λόφου Σωτήρος (οικόπεδο 6ου Δημ. Σχολείου)

Σε ένα από τα πέδιλα που ανοίχθηκαν για την ανοικοδόμηση του σχολείου αποκαλύφθηκαν, σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, δύο ταφές.

Η πρώτη ταφή ανήκει στον τύπο του κεραμοσκεπούς με αετωματική οροφή, που απαντάται στην Κέρκυρα στην ελληνιστική εποχή κυρίως. Περιείχε το σκελετό ακτέριστου νεκρού που διασώθηκε μέχρι τα άκρα περίπου των κνημών.

Ο τάφος είχε καταστραφεί σε νεότερους χρόνους από αγωγό στα βορειοανατολικά.

Η δεύτερη ταφή ανήκε στον τύπο του μνημειώδους πίθου, που απαντάται στην Κέρκυρα τον 6ο αι. π.Χ. Η ταφή μέσα σε αυτόν είχε καταστραφεί και ο τάφος είχε συληθεί. Γύρω όμως από τον πίθο βρέθηκαν όστρακα κορινθιακών γραπτών αγγείων.

Οδός Κύπρου 26 (οικόπεδο Φρ. Τάντη και Θ. Κώτση) (Σχέδ. 2)

Το οικόπεδο ερευνήθηκε σε δύο μικρά χρονικά διαστήματα το 1985-1986, με τη χρήση δύο αντλιών νερού που δούλευαν συνεχώς εξαιτίας του υψηλού υδροφόρου ορίζοντα της περιοχής, και των δυο πηγαδιών νερού που είχαν ως αποτέλεσμα να πλημμυρίζει συνεχώς ο ανασκαφικός χώρος.

Συνολικά αποκαλύφθηκαν: τρεις ταφές στο έδαφος, ένας κεραμοσκεπής τάφος του αετωματικού τύπου, δεκαέξι ταφικά αγγεία, κυρίως πίθοι και αμφορείς, ένας χώρος καύσης και έξι τουλάχιστον πυρές εναγισμών.

Πλην του κεραμοσκεπούς τάφου, ελληνιστικής πιθανώς εποχής, οι λοιπές ταφές ανήκαν στους αρχαϊκούς χρόνους.

Το σπουδαιότερο όμως εύρημα της ανασκαφής ήταν ένα λίθινο ταφικό μνημείο του οποίου ερευνήθηκαν μόνο οι δύο πλευρές, διότι οι άλλες δύο — αν υπάρχουν — είναι κάτω από τις διπλανές ιδιοκτησίες. Το μνημείο, πιθανώς αρχαϊκής εποχής, ήταν κατασκευασμένο από πλακοειδείς λίθους. Η πρώτη πλευρά του μνημείου, κατεύθυνσης από Β.-Ν., είχε μήκος 3,80, πλ. 0,50 και ύψ. 0,70 μ. Η δεύτερη πλευρά, κατεύθυνσης από Α.-Δ., είχε πλάτος 0,60 και ύψος 0,70 μ.

Φιγαρέτο Κανονίου (οικόπεδο Μικάλεφ)

Συνεχίστηκε για μια ακόμη χρονιά[10] η ανασκαφή στην περιοχή της εργαστηριακής συνοικίας της αρχαίας πόλης.

Στα νότια του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο νέοι χώροι (δωμάτια Β και Γ), ενώ προς Β. δύο ακόμη κεραμικοί κλίβανοι (4 και 5). Οι κλίβανοι (Πίν. 109 γ) αυτοί είναι μικρότεροι από εκείνους που βρέθηκαν τα προηγούμενα χρόνια και διασώζονται μέχρι και την εσχάρα του άνω ορόφου.

Από όλη την έκταση που ανασκάφηκε, μαζεύτηκαν πλήθος από κομμάτια αμφορέων κλασικής εποχής, αγνύθες, αρχαϊκά ειδώλια, κεραμίδες στέγης (Πίν. 109 β) και αρκετά ερυθρόμορφα όστρακα.

Ανεμόμυλος

Οικόπεδο Κοκοτού (Σχέδ. 3)

Η θέση βρίσκεται στην περιοχή που έχει ταυτιστεί με το κέντρο της αρχαίας πόλης από τους χρόνους του κορινθιακού αποικισμού μέχρι την ύστερη ρωμαϊκή εποχή[11].

Κοκοτού Ι: Οι πρώτες τομές έγιναν το 1982, αλλά η ανασκαφή άρχισε συστηματικά από το 1984.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε

10. Ό.π., σ. 228.
11. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 321.

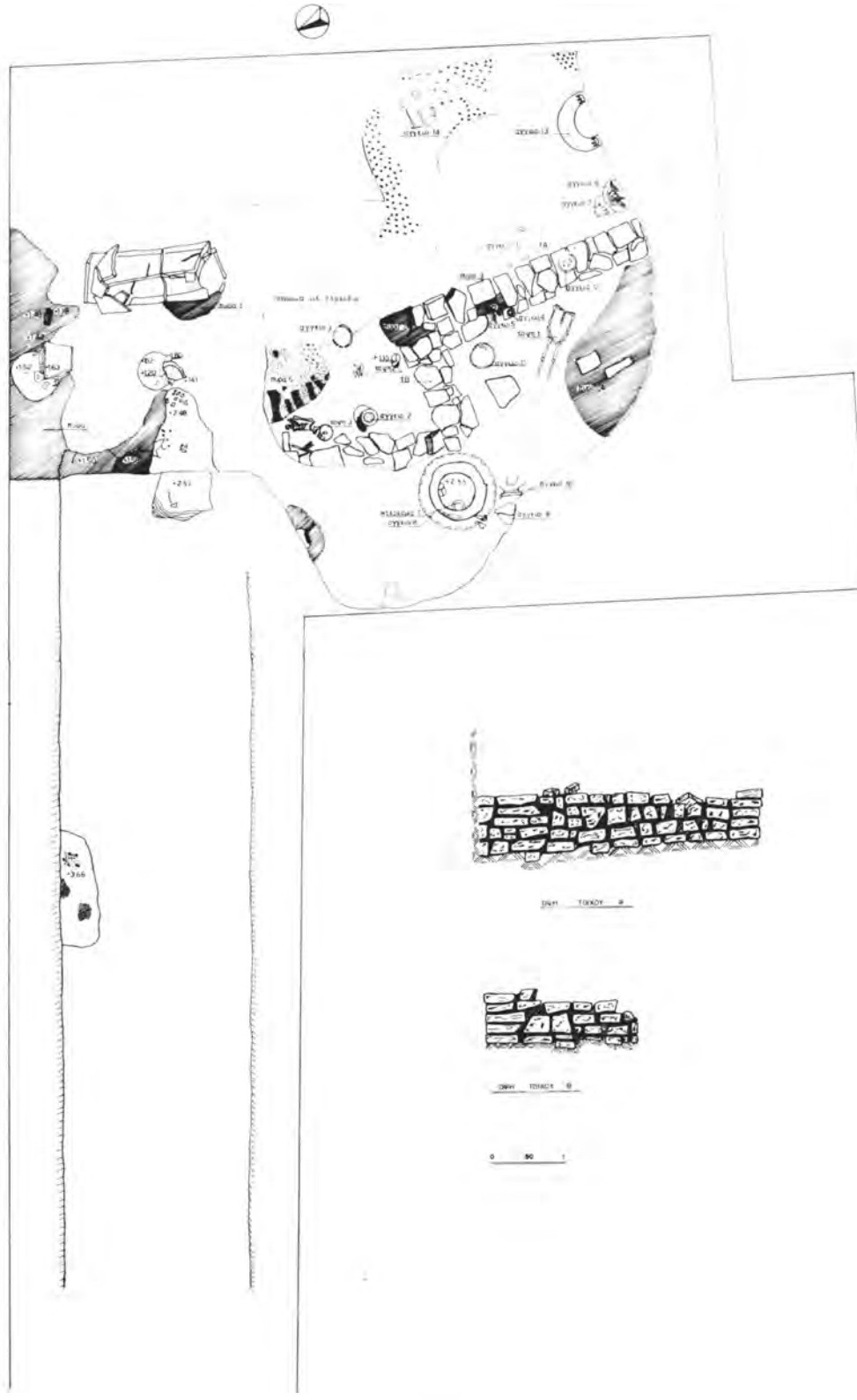

Σχέδ. 2. Κέρκυρα. Γαρίτσα. Οδός Κύπρου 26. Κάτοψη της ανασκαφής και όψεις τοίχων Α και Β.

τμήμα κτιρίου Α, διαστ. 17,50×13,40 μ., που αποτελείται από τρεις σειρές ορθογωνίων βάσεων πεσσών, που σχηματίζουν δύο εσωτερικούς στενόμακρους χώρους, πλ. 5,40 μ. Στα νότια του κτιρίου αυτού (Α) και κάθετα στο νοτιότερο τμήμα της νοτιοδυτικής του πλευράς, βρέθηκε καλοχτισμένος τοίχος από επιμελώς επεξεργασμένες λιθοπλίνθους κατά το ισοδομικό σύστημα, με κλιμακωτή διάταξη του θεμελίου του, για να αντιμετωπιστεί η υψομετρική διαφορά του εδάφους από ΝΔ.-ΒΑ. Σώζεται σε μήκος 12 μ., συνεχίζεται σε όλη την έκταση του τομέα IV, αποκαλ. μήκ. 34,40 μ., και προχωρεί προς το άσκαφο τμήμα του τομέα II. Χρονολογείται πιθανώς στην υστεροκλασική ή πρώιμη ελληνιστική εποχή. Η ανωδομή του (Τ2), από την οποία σώθηκαν ορισμένα τμήματα, αποτελεί νεότερη προσθήκη. Το οικοδόμημα ήταν πιθανώς δημόσιο, άποψη που ενισχύεται από τα σφραγίσματα $\Delta^{\Delta}A$, από ενσφράγιστες επιγραφές με ονόματα πρυτάνεων σε κεραμίδες στέγης και από μία οικοδομική επιγραφή μολύβδινου πλακιδίου με ανάθεση παραγγελίας κεράμων, που προέρχονται από το στρώμα καταστροφής. Το οικοδόμημα πιθανώς είχε διάρκεια ζωής από τον 6ο αι. π.Χ. μέχρι την υστερορωμαϊκή εποχή.

Κάτω από τη θεμελίωση του,αποτελούμενου από στοές,οικοδομήματος, βρέθηκαν τμήματα παλιότερου κτιρίου Β, διαστ. 8,50×5,20 μ. Τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου που βρίσκεται σε σχέση με το κτίριο, διαστ. 4,30×4,80 μ., βρέθηκε κάτω από το Α σκέλος του τοίχου Τ2α. Τα ευρήματα του στρώματος καταστροφής χρονολογούνται από τον 6ο αι. π.Χ. μέχρι τον 4ο αι. μ.Χ.

Στα ανατολικά του τοίχου Τ2 βρέθηκαν θεμέλια τοίχων άλλων κτιρίων, σύστημα αγωγών και δυο αναλημματικοί τοίχοι που αποτέλεσαν τα πλευρικά τοιχώματα μεγάλου αγωγού (Τ6, Τ7), των οποίων η συνέχεια εντοπίστηκε μέσα στον τομέα IV.

Στα δυτικά του Τ2 βρέθηκαν τμήματα ισχυρού πλακόστρωτου δαπέδου και εκτεταμένος λιθοσωρός με κατεστραμμένο οικοδομικό υλικό των κτιρίων.

Σε πολλά σημεία της ανασκαφής διαπιστώθηκαν παραβιάσεις της διαδοχής των στρωμάτων και λιθολόγηση των κτιρίων για οικοδόμηση τόσο στη ρωμαϊκή, όσο και τη μεταγενέστερη εποχή. Η ρωμαϊκή περίοδος αντιπροσωπεύεται με τμήματα τοίχων και δαπέδων από αργολιθοδομή και κουρασάνι (3ος-4ος αι. μ.Χ.).

Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται χάλκινο ειδώλιο οπλίτη, χάλκινος λύχνος 2ου αι. π.Χ., μικρός πίθος 6ου αι. π.Χ., αργυρά και χάλκινα νομίσματα Κέρκυρας (4ου αι. π.Χ., 300-220, 220-48 π.Χ. και ρωμαϊκής δημοκρατίας και αυτοκρατορικής περιόδου, ένας κερκυραϊκός στατήρας 600 π.Χ.). Κεραμικά μελαμβαφή αγγεία 4ου-3ου αι. π.Χ., ερυθρόμορφα όστρακα 5ου-4ου αι. π.Χ., μελανόμορφα όστρακα, υστεροαρχαϊκά, λίγα κορινθιακά, οξυπύθμενοι αμφορείς 4ου-1ου αι. π.Χ., ρωμαϊκή κεραμική 1ου αι. π.Χ.-4ου αι. μ.Χ., όστρακα αγγείων οικιακής χρήσης διαφόρων εποχών.

Κοκοτού IV: Στον τομέα αυτό αποκαλύφθηκε η συνέχεια του Τ2α που είχε αποκαλυφθεί στον τομέα Ι, σε μήκος 20 επιπλέον μέτρων. Κατά μήκος της νότιας όψης του βρέθηκαν τρεις παραστάδες, διαστ. 0,50×0,50 μ., σε κανονικές αποστάσεις 5 μ. μεταξύ τους. Σε μήκος 17 μ. από το βόρειο ορατό άκρο του, ο τοίχος φέρει νεότερη προσθήκη (Τ2), πλ. 1 μ. περίπου.

Σε αυτή την προσθήκη, που πιθανώς, ανήκει σε νεότερη φάση της ελληνιστικής εποχής ανήκουν δύο παραστάδες (αντηρίδες), διαστ. 1×1 μ. σε απόσταση 4,70 μ. μεταξύ τους.

Σε απόσταση 1,80-2,10 μ. ανατολικά του τοίχου Τ2/Τ2α, αποκαλύφθηκε παράλληλος ισχυρά χτισμένος τοίχος (Τ31), από σειρά λιθοπλίνθων και κυβολίθων με επιμελημένη επεξεργασία των όψεων. Φέρουν περιτένεια, τόρμους πελεκίνων συνδέσμων, αγκώνες και υποτομές. Στην άνω επιφάνεια σώζονται ίχνη γόμφων. Το υλικό του Τ31 πιθανότατα βρίσκεται εδώ σε β' χρήση (μήκ. 13,10, πλ. 0,70 μ.). Το βόρειο άκρο του απολήγει σε εγκάρσια τοποθετημένη λιθόπλινθο, υπό μορφή παραστάδας.

Στο νότιο τμήμα, μεταξύ των απολήξεων των δύο τοίχων και των αντηρίδων του τοίχου Τ2α, αποκαλύφθηκε πρόσφατα ορθογώνια κτιστή κατασκευή από επιμήκεις λαξευμένους ασβεστολίθους, που εσωτερικά καλύπτεται με στρώση κεραμίδων.

Στα ανατολικά του συγκροτήματος αυτού βρέθηκαν τμήματα κτιρίων και η συνέχεια του αγωγού του τομέα Ι (τοίχοι Τ6-Τ7), ενώ στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν τοίχοι ελληνιστικής (Τ26) και ρωμαϊκής (Τ25) εποχής.

Στον υπόλοιπο χώρο της ανασκαφής, ανασκάφηκε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής με κατεστραμμένο οικοδομικό υλικό (λιθοπλίνθους, κυβολίθους και αργούς λίθους) και διαπιστώθηκαν βαθιές παραβιάσεις ρωμαϊκών και νεότερων χρόνων.

Κοκοτού III: Έγινε σύντομη ανασκαφική έρευνα στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και αποκαλύφθηκε και άλλο τμήμα του ρωμαϊκού συγκροτήματος, δηλαδή τοίχοι από αργολιθοδομή και κουρασάνι, οι οποίοι προεκτείνονται στο χώρο της ανασκαφής Ι· στο στρώμα επίχωσης του κτιρίου Α βρέθηκαν δύο χάλκινα ρωμαϊκά αγγεία (καδίσκος και οινοχόη)[12].

12. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 206.

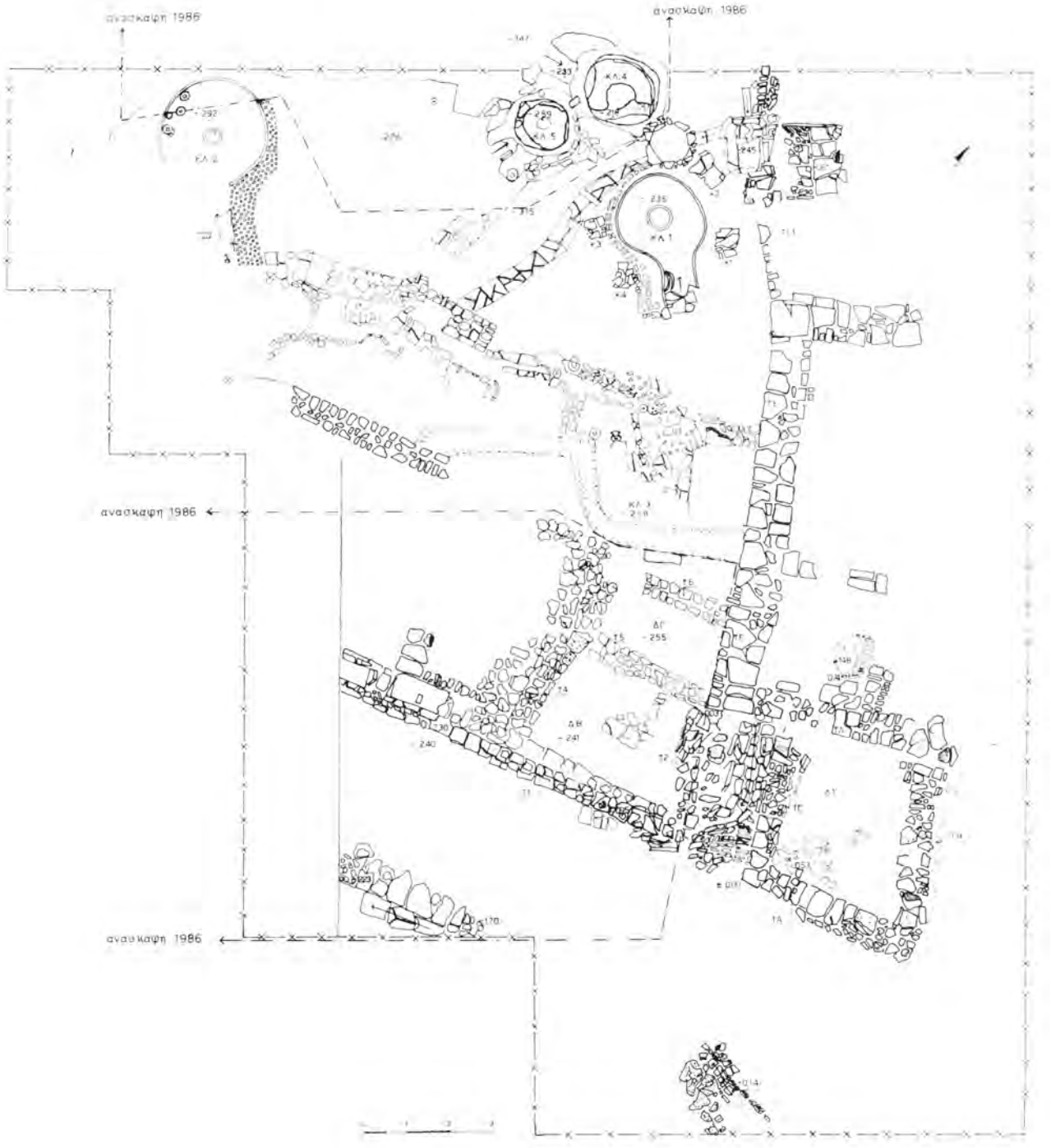

Σχέδ. 3. Κέρκυρα. Ανεμόμυλος. Οικόπεδο Κοκοτού. Κάτοψη ανασκαφής.

Κοκοτού ΙΙ: Μετά την αφαίρεση των επιφανειακών επιχώσεων με ανάμεικτο ρωμαϊκό, βυζαντινό και νεότερο υλικό, στο νότιο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε η συνέχεια πλακόστρωτου δαπέδου, το οποίο είχε εντοπιστεί το 1973 και βρίσκεται σήμερα κάτω από πολυκατοικία. Το πλακόστρωτο αυτό είναι κατασκευασμένο από καλοδουλεμένες αμυγδαλόπετρες με λείανση της επιφάνειας από τη χρήση. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν δύο ρωμαϊκοί τοίχοι χτισμένοι με παλιότερο υλικό, οπτοπλίνθους και κουρασάνι. Το πλακόστρωτο δάπεδο αποτελεί πιθανώς τη συνέχεια άλλου όμοιου που βρέθηκε στις ανασκαφές της Παλαιόπολης, χρονολογήθηκε στο τέλος της ελληνιστικής εποχής (1ος αι. π.Χ.) και ταυτίστηκε με το χώρο της Αρχαίας Αγοράς της Κερκύρας[13].

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ-ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ-ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Στην περιοχή Μαραθιά Λευκίμμης, κατά τη διάρκεια περιοδείας, εντοπίστηκε θέση στρώματος που δημιουργήθηκε από την απόρριψη προϊόντων προερχομένων από την κατεργασία εργαλείων πυριτολίθου.

Στη θέση Φουκαριό του χωριού Μελικίων Λευκίμμης και στο κτήμα του Σπ. Μάλλου, εντοπίστηκε καμαροσκεπές οικοδόμημα πιθανώς ρωμαϊκής εποχής, το οποίο δεν ερευνήθηκε ακόμη.

Έπειτα από συνδυασμένες ενέργειες της Ασφάλειας Θεσπρωτίας[14] και του αρχαιοφύλακα Φιλιατών Ηλ. Γιοβάνη, εξαρθρώθηκε στο τέλος του '85 σπείρα αρχαιοκαπήλων που δρούσε στην περιοχή του Νομού. Στην κατοχή των αρχαιοκαπήλων βρέθηκαν τα παρακάτω αντικείμενα:

1) Χάλκινη χυτή λαβή μεγάλου σκεύους (υδρίας ή οινοχόης), κατακόρυφη. Το στέλεχος φέρει ανάγλυφη νεύρωση και απολήγει κάτω σε καρδιόσχημη προσαρμογή με οπή προσήλωσης στο κέντρο. Πάνω καταλήγει σε τοξοειδή οριζόντια στεφάνη με αυλακωτή υποδοχή, στην οποία προσαρμόζεται το χείλος του αγγείου με τη βοήθεια δύο καρφιών. Η στεφάνη κοσμείται με χυτό πηνιοειδές κόσμημα στο κέντρο, κατά τον άξονα της λαβής, και με δύο κανονικά εξάρματα στα πλάγια. Καλύπτεται με σκούρα πράσινη πατίνα. Ύψ. 0,17 μ.

2) Σιδερένια αιχμή δόρατος με φυλλόσχημη λάμα, αποκρουσμένη στις ακμές, και κυλινδρικό στέλεχος, αποκρουσμένο στο κάτω μέρος. Μήκ. 0,242, μέγ. πλ. 0,04 μ.

3) Σιδερένια αιχμή δόρατος που σώζει ολόκληρο το κυλινδρικό στέλεχος. Οι ακμές της λάμας είναι αποκρουσμένες. Μήκ. 0,395, μέγ. πλ. 0,027 μ.

4) Σιδερένια αιχμή δόρατος, αποκρουσμένη τελείως στις ακμές της λάμας, σώζει ελάχιστο μέρος του στελέχους. Μήκ. 0,185, πλ. 0,01-0,025 μ.

5) Χάλκινο ανάγλυφο άνθος λωτού, διακοσμητικό στοιχείο κάποιου αντικειμένου. Ύψ. 0,057, πλ. 0,042, πάχ. 0,008 μ.

6) Χάλκινη εφηλίδα κωνικού σχήματος, διαμ. 0,05, ύψ. 0,035 μ.

7) Τεμάχια χάλκινου αγγείου.

8) Χάλκινο καρφάκι, μήκ. 0,02 μ.

9) Χάλκινο δακτυλίδι. Αποτελείται από ταινιόσχημο έλασμα, με διακόσμηση εμπίεστων στιγμών σε σειρές τεσσάρων δακτυλίων. Πλ. 0,012, μεγ. διάμ. 0,02 μ.

10) Χάλκινη πεπλατυσμένη ελαφρά τοξοειδής ράβδος, πιθανώς από το χείλος αγγείου (;). Μήκ. 0,208, πλ. 0,02 μ.

11) Χάλκινη στρεβλωμένη βελόνα ραψίματος ορθογώνιας διατομής, με ωοειδές μάτι. Μήκ. 0,125 μ.

12) Μολύβδινο σφαιρίδιο.

13) Χάλκινο διακοσμητικό αντικείμενο με οπές προσαρμογής. Κοσμείται με ομάδες δύο και τριών εμπίεστων ομόκεντρων κύκλων. Μήκ. 0,046 μ.

14) Χάλκινο ωοειδές αντικείμενο με ωοειδή σφραγίδα και διαμπερή οπή στο κέντρο. Μέγ. διαμ. 0,023 μ.

15) Χάλκινο περίτμητο πλακίδιο με τοξοειδές σχήμα. Μήκ. 0,028, πλ. 0,028 μ.

16) Χάλκινο διακοσμητικό αντικείμενο σε σχήμα χελώνας, κοίλο εσωτερικά, μήκ. 0,055, πλ. 0,03, ύψ. 0,022 μ.

17) Χάλκινο αντικείμενο (λαβή;). Αποτελείται από οριζόντιο κυλινδρικό στέλεχος με ανάγλυφα ανθέμια στα άκρα του και κόμβο στο κέντρο του, και δύο κάθετα στελέχη με ημισφαιρικά εξάρματα στο μέσον του μήκους τους και πεπλατυσμένα άκρα, που φέρουν από δύο οπές προσαρμογής (διαστ. 0,07 × 0,055 μ.).

18) Πήλινη ιωνική κύλικα (αρχές 6ου αι. π.Χ.), συμπληρωμένη σε μέρος του χείλους και του σώματος. Σώμα ημισφαιρικό, βάση δακτυλιόσχημη, χείλος ταινιόσχημο και λαβές οριζόντιες κυλινδρικές. Γάνωμα καστανόμαυρο, κατά τόπους απολεπισμένο. Ύψ. 0,073, διάμ. χείλ. 0,132, διάμ. βάσ. 0,058 μ.

19) Νεότερο πήλινο άωτο κύπελλο με εφυάλωση, εσωτερικά σπασμένο στο μεγαλύτερο μέρος του χείλους και την αρχή του σώματος. Σώμα κωνικό, βάση δισκόμορφη, χείλος ταινιόσχημο. Στον πυθμένα τετράφυλλο μπλε άνθος σε λευκό φόντο. Ύψ. 0,06 μ.

20) Νομίσματα: 1. Ασημένια δραχμή Αλεξάν-

13. ΠΑΕ 1955, σ. 187-192.

14. Η Η΄ Εφορεία ευχαριστεί και από τη θέση αυτή τους αξιωματικούς και τους άνδρες Ασφαλείας Ηγουμενίτσας για τη βοήθεια που πρόσφεραν στην Υπηρεσία.

δρου Γ' (Εμπρ. Κεφαλή Αλεξάνδρου με λεοντή, δεξιά. Οπ. Ζευς αετοφόρος *ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ*).

2. Ασημένιο νόμισμα Κερκύρας, 229-48 π.Χ. (Εμπρ. κεφαλή Αφροδίτης αριστερά). Οπ. Πήγασος. Βλ. BMC, σ. 137, αριθ. 382, πίν. XXIV 6)

A

3. Χάλκινο βυζαντινό νόμισμα φθαρμένο. Οπ. *N K*

N

O

4. Χάλκινο νόμισμα φθαρμένο.

5. Ενετικό αργυρό νόμισμα.

6. Ενετικό χάλκινο νόμισμα (Εμπρ. *S. MARCVS-VEN* ενετικός λέων. Οπ. *CORFU/CEFALONIA/ZANTE).*

7-12. Έξι αραβικά αργυρά νομίσματα.

13-18. Έξι αραβικά χάλκινα νομίσματα.

19-21. Τρία ιταλικά χάλκινα νομίσματα *Vittorio Emanuelle*.

22. Ένα χάλκινο (pfenning) 1950.

23-46. 24 χάλκινα νομίσματα Γεωργίου Α', διώβολα και οβολοί ετών 1869, 1870, 1878, 1882.

47. Χάλκινο δίλεπτο Γεωργίου Α', 1869.

49-51. Τρία χάλκινα νομίσματα Ιονικού κράτους ετών 1831, 1851, 1857.

Κατά τη διάρκεια καθαρισμού του βαλανείου των Μπενιτσών, βρέθηκε σε κόγχη αίθουσας του κτιρίου ο παρακάτω θησαυρός ενετικών νομισμάτων:

1) 49 ενετικά νομίσματα χάλκινα 17ου αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MARC-VEN/II.* Οπ. *CORF CEFAL ZANT.*

2) 14 ενετικά νομίσματα χάλκινα 17ου αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MARCUS-VEN* ή *VE/IΓ.* Οπ. *CORFV-CEFAL-ZANTE.*

3) Οκτώ ενετικά νομίσματα χάλκινα 17ου αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MARC VEN/II.* Οπ. *CORFV CEFAL ZANT.*

4) Ένα ενετικό χάλκινο νόμισμα 17ου αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MARC VEN/II.* Οπ. *CORF CEF A L ZA.*

5) Επτά ενετικά χάλκινα νομίσματα 17ου αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MAR VEN/II.* Οπ. *CORF CEFAL ZAN.*

6) Επτά ενετικά χάλκινα νομίσματα, 17ου αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MARC VEN/II.* Οπ. *CORFU-CEFALON-ZANTE.*

7) Οκτώ ενετικά χάλκινα νομίσματα 17ου αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MARCUS VEN/II.* Οπ. *CORFU-CEFALONIA-ZANTE.*

8) Ένα ενετικό χάλκινο νόμισμα 17ου αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MARCUS VEN/II.* Οπ. *CORFU CEFAL ZANTA.*

9) Τρία ενετικά χάλκινα νομίσματα 17ου αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MARCUS VEN/II.* Οπ. *DALMAT/ET/ALBANIA.*

10) Ένα χάλκινο ενετικό νόμισμα 17ου αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MARC VEN.* Οπ. *DALMA/ET/ALBAN.*

11) Δέκα χάλκινα ενετικά νομίσματα 17ου αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MARC V/I.* Οπ. *CORF/CEFA/ZAN.*

12) Επτά χάλκινα ενετικά νομίσματα 17 αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MARC V/I.* Οπ. *COR/CEF/ZAN.*

13) Ένα χάλκινο ενετικό νόμισμα 17ου αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MARC-VEN/I.* Οπ. *COR/CEF/ZAN.*

14) Τρία χάλκινα νομίσματα ενετικά 17ου αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MARC V/I.* Οπ. *CORF/ZANT/CEF.*

15) Ένα χάλκινο ενετικό νόμισμα 17ου αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MARC VE/I.* Οπ. *DALM/ET/ALB.*

16) Ένα χάλκινο ενετικό νόμισμα 17ου αι. Εμπρ. Λέων Βενετίας *S. MARC VE/I.* Οπ. *DAL/ET/ALB.*

17) Ένα χάλκινο νόμισμα ενετικό. Εμπρ. Λέων Βενετίας, Σταυρός, μορφή προς τα αριστερά *S-M-V-Io-I/12.* Οπ. Χριστός ευλογών *ΔΕΓΕΝS NOSTER.*

ΚΑΛ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το 1986 υπήρξε κατεξοχήν χρονιά ανασκαφικής δραστηριότητας για την Εφορεία μας. Όλες σχεδόν οι ανασκαφές είχαν σωστικό χαρακτήρα.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Πλατεία Άθωνος

Στη διάρκεια κατασκευής αποχετευτικού δικτύου στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, στην πλατεία Άθωνος, αποκαλύφθηκε υπόγεια καμαροσκέπαστη στοά κατά μήκος της οδού Αυγερινού, μεταξύ των οδών Δήμητσα και Γενναδίου. Οι εργασίες αποχωμάτωσης και ανασκαφικής έρευνας τμήματος του κτίσματος αυτού έγιναν στο χρονικό διάστημα από τα τέλη Ιουνίου μέχρι τα μέσα Ιουλίου 1986 περίπου.

Η επιφάνεια της οροφής της στοάς εντοπίστηκε σε βάθος 1,50 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου· τεχνητό άνοιγμα, που προκλήθηκε από τον εκσκαφέα, χρησιμοποιήθηκε για την κάθοδο στο εσωτερικό αλλά και την αποχωμάτωσή της (Πίν. 111 α).

Ο κατά μήκος άξονας της στοάς, από ΝΑ.-ΒΔ., συμπίπτει με τον άξονα της οδού Αυγερινού, όπως προαναφέρθηκε. Οι εσωτερικές διαστάσεις του τμήματος που ερευνήθηκε είναι: μήκ. 4,52 (ΒΑ. πλευρά)-4,72 (ΝΔ.), πλ. 4,97 (ΝΑ.)-5,16 (ΒΔ.) και ύψ. 2,95-3 μ.

Η υπόγεια αυτή στοά είναι πλινθόκτιστη με εξαίρεση το ανώτερο τμήμα του ημικυκλικού τόξου-οροφής, που είναι χτισμένο με αργολιθοδομή και πλινθοδομή (Πίν. 111 γ). Η οριζόντια, εξωτερική, επιφάνειά του είναι επιχρισμένη με παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος, που έχει χρησιμοποιηθεί και ως συνδετική ύλη. Η κατασκευή της στοάς είναι γενικά επιμελημένη. Οι πλίνθοι είναι προσεκτικά τοποθετημένες σε επάλληλες στρώσεις «παρά μήκος» των τοίχων, έτσι ώστε να δημιουργείται η εντύπωση ψευδοϊσόδομου συστήματος δομής. Η τοιχοποιία αυτή καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος των τοίχων μέχρι τη γένεση, σε ύψος 1,97-2,01 μ., του οργανικού ημικυκλικού τόξου που καλύπτει τη στοά. Στην πλινθόκτιστη εκφορική επιφάνειά του, που αποτελεί συνέχεια της επιφάνειας των τοίχων, παρεμβάλλονται εγκάρσια τμήματα, όπου οι πλίνθοι είναι τοποθετημένες κάθετα στις προηγούμενες: αυτά έχουν πλάτος που κυμαίνεται από 0,55-0,77-0,86 μ., ενώ τα άλλα που είναι συνέχεια των τοίχων είναι πλατύτερα: 1,07-1,29-1,32 μ. (Πίν. 111 β).

Οι πλίνθοι ποικίλλουν ως προς το μέγεθος και τις διαστάσεις. Ένας συνηθισμένος τύπος πλίνθου έχει διαστάσεις 0,28 × 0,26 × 0,04 μ.· το μήκος τους όμως σε πολλές περιπτώσεις είναι 0,32 ή 0,37 μ. Στις τέσσερις κατώτερες σειρές το πάχος των πλίνθων είναι 0,06 μ., ενώ το πάχος των αρμών κυμαίνεται από 0,03-0,035 μ. Ψηλότερα το πάχος των πλίνθων γίνεται 0,04-0,05 μ. και των αρμών 0,025-0,03 μ.

Αρχικά η επιφάνεια των τοίχων ήταν επιχρισμένη με υπόλευκο ασβεστοκονίαμα, όπως δείχνουν τα ελάχιστα τμήματα που έχουν διασωθεί σε μερικά σημεία.

Η νοτιοανατολική στενή πλευρά του μνημείου — και η μόνη που αποκαλύφθηκε εντελώς — ορίζεται από τμήμα αρχαιότερης στοάς, που έχει κοινό κατά μήκος άξονα αλλά μικρότερες διαστάσεις: πλ. (εσωτ.) 3,48, ύψ. 1,75 μ. μέχρι τη γένεση της καμάρας και 2,37 μ. μέχρι την κορυφή της. Έτσι, οι πλευρικοί της τοίχοι προβάλλονται στο πλάτος της νεότερης, υπό έρευνα, στοάς και έχουν πάχος 0,80 (ΒΑ.) και 0,56 μ. (ΝΔ.) στο κατώτερο τμήμα, όπου διατηρούνται καλύτερα. Οι πλίνθοι των τοίχων έχουν μήκος 0,27-0,28 μ., στα περισσότερα παραδείγματα, πάχος 0,05 μ., ενώ το πάχος των αρμών κυμαίνεται από 0,035-0,04 μ.· συνδετική ύλη: ασβεστοκονίαμα όπου περιέχεται άφθονο κεραμίδι και πετραδάκια. Το τόξο έχει πάχος 0,48 μ. και παρουσιάζει πολλές φθορές· έχει υποστεί πολλά ραγίσματα και ζημιές, από τις οποίες η μεγαλύτερη προκλήθηκε από τον εκσκαφέα και δημιούργησε το σημερινό άνοιγμα καθόδου στη στοά, πλ. 0,64 μ. Η αρχαιότερη αυτή στοά εγκαταλείφθηκε μετά τη φθορά της. Το εσωτερικό της στο μεγαλύτερο μέρος είναι γεμάτο από διάφορες ακατέργαστες πέτρες και χώμα, αλλά και μερικές λιθοπλίνθους που τοποθετημένες επάλληλα και προσεκτικά δίπλα στη νότια γωνία σχηματίζουν ένα ευθύγραμμο τμήμα τοίχου, επιχρισμένο αρχικά με υπόλευκο κονίαμα. Το γέμισμα αυτό καθώς και το αντίστοιχο τμήμα τοίχου που εφάπτεται στη νότια πλευρά της στοάς, σχηματίζοντας ορθή γωνία, ανήκουν πιθανότατα, σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε, στη β΄ τουλάχιστον, οικοδομική φάση του κτίσματος.

Το δάπεδο της στοάς είναι στρωμένο με πλάκες κυρίως από σχιστόλιθο. Ορθογώνιες, πολυγωνικές ή ακανονίστου σχήματος είναι προσεκτικά προσαρμοσμένες μεταξύ τους. Συνδετική ύλη: λάσπη. Στρώση λάσπης επίσης ή πηλού αποτελεί και την υποδομή του δαπέδου. Σε μερικά σημεία στους αρμούς έχουν χρησιμοποιηθεί κεραμιδάκια ή πετραδάκια. Σε επιδιόρθωση ίσως του δαπέδου — σε ορισμένα τμήματα έχει εντελώς καταστραφεί — οφείλεται η ύπαρξη μιας πλίνθου (διαστ. 0,28 × 0,26 μ.), διακοσμημένης με παράλληλες δακτυλιές που σχηματίζουν Ζ. Σε τομή, διαστ. 0,70 × 0,60 μ., δίπλα στη νότια γωνία της στοάς διαπιστώθηκε, σε βάθος 0,25 μ. από την επιφάνεια του δαπέδου, η ύπαρξη

κι άλλου αρχαιότερου, λίθινου επίσης δαπέδου, από το οποίο αποκαλύφθηκαν δύο μόνο επίπεδες ορθογώνιες πέτρες.

Στους τοίχους της στοάς και σε επίπεδο ψηλότερο κατά 0,40 μ. από την επιφάνεια του δαπέδου υπάρχουν παράλληλα, ορθογώνια τοξωτά ανοίγματα-κόγχες διευθετημένα στο πάχος της τοιχοποιίας. Τέσσερις ακέραιες κόγχες αναλογούν σε κάθε τοίχο και πρόκειται πιθανότατα για δοκοθήκες του κτίσματος από την αρχική οικοδομική του φάση. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 0,32×0,22×0,4-0,45×0,26×0,42 μ.· στις καλύτερα διατηρημένες περιπτώσεις των κογχών αυτών διαπιστώνει κανείς εύκολα την τοξωτή τους απόληξη. Οι μεταξύ τους αποστάσεις κυμαίνονται από 0,66-0,72 μ.

Μια τρίτη οικοδομική φάση διαπιστώθηκε στο νοτιοδυτικό τοίχο της στοάς, όπου στο δυτικότερο τμήμα του διαμορφώνεται άνοιγμα πόρτας και πρόχειρο κλιμακοστάσιο από τρία σκαλοπάτια. Το άνοιγμα αυτό —εσωτ. διαστ. 1,70×0,85 μ.— έχει προσεγμένο σχετικά περιθύρωμα, χτισμένο με τμήματα λιθοδομής και πλινθοδομής εναλλάξ. Το πλάτος του είναι 0,24-0,26 επάνω, 0,36 δεξιά και 0,16 μ. αριστερά. Αρχικά ήταν επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα, ενώ οι δύο κάθετες πλευρές του ήταν επενδεδυμένες εσωτερικά με διακοσμημένες μαρμάρινες πλάκες· από αυτές έχουν διασωθεί μόνο δύο, στο επάνω και κάτω τμήμα της δεξιάς ως προς το θεατή πλευράς. Η πλάκα του επάνω τμήματος, η καλύτερα διατηρημένη, έχει ύψος 0,47, πλάτος 0,28 και πάχος 0,045 μ. Στο κέντρο του ανώτερου μέρους της υπάρχει ανάγλυφος ρόδακας εγγεγραμμένος σε κύκλο, που περιβάλλεται από τεθλασμένη γραμμή. Αργό κυμάτιο και τεθλασμένη επίσης γραμμή διακοσμούν τις ακμές των μακρών πλευρών της. Στην πλάκα που καλύπτει το κάτω τμήμα, διακρίνονται ίχνη, μόνο, ανάλογης διακόσμησης.

Τα τρία σκαλοπάτια καλύπτουν το χώρο ανάμεσα σε δύο τοξωτά ανοίγματα, που έχουν μισοκατασταφεί. Αποτελούνται από ισάριθμες ορθογώνιες λιθοπλίνθους, διαστ. 1,44×0,24-0,28 μ. Το κατώτερο σκαλοπάτι βρίσκεται κατά 0,78 μ. ψηλότερα από το δάπεδο της στοάς. Στον κενό χώρο αντί για σκαλοπάτια έχει τοποθετηθεί μια μικρότερη λιθόπλινθος, διαστ. 0,73×0,25×0,21 μ., που ίσως είναι ακόμη νεότερη επέμβαση. Το τμήμα της οροφής της στοάς, που αποκαταστάθηκε προφανώς μετά την οριστική διαμόρφωση του ανοίγματος της πόρτας, έχει επιδιορθωθεί πρόχειρα με αργολιθοδομή, όπου παρατηρείται άφθονο ασβεστοκονίαμα.

Από την περιορισμένη έρευνα της στοάς προκύπτουν λίγα σχετικά στοιχεία, ασαφή σε μερικές περιπτώσεις. Εξωτερικά το μνημείο μας είναι άγνωστο, καθώς και ο περιβάλλων χώρος. Το μήκος του, σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις αλλά και τις μαρτυρίες των κατοίκων της περιοχής, καλύπτει πιθανώς όλο το μήκος της οδού Αυγερινού. Εξάλλου, οι διάφορες οικοδομικές φάσεις και επιδιορθώσεις ή αλλαγές που έχει υποστεί το μνημείο, σε συνδυασμό με την αδυναμία της περαιτέρω έρευνας, δημιουργούν ακόμη μεγαλύτερες δυσκολίες στο να διαμορφωθεί μια θετική άποψη για το χαρακτήρα, τον προορισμό και την ακριβή χρονολόγησή του.

Ενδεικτική βέβαια είναι η θέση του στο κέντρο της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης και συγκεκριμένα στη γειτονική περιοχή νότια του συγκροτήματος της Αγοράς και των δημοσίων κτισμάτων. Η στοά, σε θέση παράλληλη προς το συγκρότημα, θα μπορούσε να είναι υποδομή και παράλληλα ο αποθηκευτικός χώρος ενός κτιρίου, ίσως δημόσιου. Δεν αποκλείεται άλλωστε να εντάσσεται στον ευρύτερο χώρο του κτίσματος, που ερευνήθηκε εν μέρει στην ανασκαφή του οικοπέδου στην οδό Εγνατίας 94[1], από το οποίο απέχει 62 μ. (ΝΔ.).

Με βάση κυρίως τα μορφολογικά στοιχεία και τον τρόπο δομής, το αρχαιότερο τμήμα της στοάς μπορεί να χρονολογηθεί με κάποια επιφύλαξη στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ οι δύο επόμενες οικοδομικές φάσεις του στην παλαιοχριστιανική και μεσαιωνική περίοδο.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Εθνικής Αμύνης (πρώην Βασιλίσσης Σοφίας)

Από 26/6/1986 ως 12/7/1986 έγινε παρακολούθηση των εργασιών εγκατάστασης αποχετευτικών αγωγών κατά μήκος της παραπάνω οδού, από το ύψος της οδού Μανουσογιαννάκη μέχρι τη διασταύρωση με την οδό Σβώλου (πρώην Πρίγκηπος Νικολάου).

Την παρακολούθηση των εργασιών άρχισε η Μαρία Τσιμπίδου (Τ. 1-7) και μετά ανέλαβε ο Κ. Σουέρεφ (Τ. 8-18 και 23-30). Συμμετείχε επίσης η Ε. Λαμπροθανάση (Τ.19, 21, 22), η Δ. Ιγνατιάδου (Τ.20) και η Σ. Μοσχονησιώτου (Τ.31-33).

Το τμήμα της οδού, όπου έγιναν οι έρευνες, ανήκει στο ανατολικό νεκροταφείο Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τα δεδομένα, βρέθηκαν σε βάθος από 4-6 μ. τάφοι εποχής της ρωμαιοκρατίας διαφόρων κατηγοριών: α) κιβωτιόσχημος πλινθόκτιστος με ορθομαρμάρωση (Τ.1, 9), β) κιβωτιόσχημος πλινθόκτιστος (Τ. 2, 3, 5, 7, 8, 10, 12, 19, 21, 27, 28, 31), γ) κιβωτιόσχημος με ορθομαρμάρωση (Τ. 4, 6), δ) κεραμοσκεπής (Τ. 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 22, 23, 24, 25, 29, 30, 32, 33), ε) εγχυτρισμός (Τ. 26).

1. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 32 κ.ε.

Η κατεύθυνση των τάφων δεν ήταν ορισμένη και οι τάφοι περιείχαν άτομα ενήλικα και ανήλικα. Οι καλυπτήριες πλάκες ήταν επί το πλείστον ασβεστολιθικές, σχιστολιθικές και μερικές φορές μαρμάρινες απλές ή σε β΄ χρήση (ανάγλυφη διακόσμηση). Οι περισσότεροι τάφοι είχαν προσκεφάλαιο συνήθως από διπλή πλίνθο και κονίαμα ή πέτρα ή χώμα. Σε μια περίπτωση διαπιστώθηκαν σιδερένια καρφιά στη θέση της κεφαλής, που υπονοούν ότι επρόκειτο για ξύλινο προσκεφάλαιο. Οι περισσότεροι κιβωτιόσχημοι πλινθόκτιστοι είχαν εσωτερική επένδυση με κονίαμα και δάπεδο με κεραμίδια.

Τα κτερίσματα και τα άλλα ευρήματα εντός των τάφων ήταν: α) χάλκινο δακτυλίδι (Τ. 1), β) μικρές χάντρες περιδεραίου, στρογγυλές και αμφικωνικές (Τ. 6), γ) χάλκινα νομίσματα (Τ.6), δ) χάλκινοι δίσκοι (εφηλίδες;) (Τ. 7), ε) χάλκινο κυλινδρικό αντικείμενο (Τ. 7), στ) πήλινο σύμπλεγμα άρματος και ηνιόχου (Τ. 7), ζ) χρυσές χάντρες (Τ. 11), η) γυάλινα θραύσματα (Τ. 10, 24), θ) γυάλινες χάντρες (Τ. 11), ι) σιδερένια καρφιά (Τ. 5, 20, 24), ια) όστρακα (Τ. 5, 27, 31), ιβ) ψήγματα χαλκού (Τ. 20), ιγ) αργυρό νόμισμα (Τ. 21), ιδ) σκουλαρίκια χρυσά (Τ. 31), ιε) σκουλαρίκι χρυσό με όστρεο (Τ. 31).

Ίχνη από καύση του νεκρού διαπιστώθηκαν στους τάφους 5 και 25, ενώ σε πολλούς από τους άλλους υπήρχαν οστά από ανακομιδή.

Ίσως πρόκειται για ενδεικτικό στοιχείο το γεγονός, ότι στην αρχή της έρευνας από οδό Μανουσογιαννάκη ήταν περισσότεροι οι κιβωτιόσχημοι πλινθόκτιστοι τάφοι με ορθομαρμάρωση ή με εσωτερική επένδυση κονιάματος (Τ. 1-10), ακολούθησε μια ομάδα από κεραμοσκεπείς (Τ. 11, 13-18, 20, 22-25, 29-30, 32-33) και ενδιάμεσα υπήρχαν λίγοι κιβωτιόσχημοι πλινθόκτιστοι και ένας εγχυτρισμός.

Κατά μήκος του χαντακιού σε βάθος 2-2,50 μ. περίπου, υπήρχαν στις παρειές ίχνη από βυζαντινά πιθανώς χρόνια, ίχνη θεμελιώσεων και τοιχίων. Σε ένα μάλιστα σημείο βρέθηκαν στα 2,50 μ. οκτώ οξυπύθμενοι αμφορείς στη θέση τους.

Οδός Απελλού

Ύστερα από την ανεύρεση οικοδομικών λειψάνων, κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων, ακολούθησε ανασκαφική έρευνα, η οποία διήρκεσε από 25/11/1985 και ολοκληρώθηκε στις 18/4/1986, με διακοπές, λόγω καιρικών συνθηκών.

Μετά την αφαίρεση του υπόγειου καταφυγίου της παλιάς πολυκατοικίας, άρχισε η σε βάθος έρευνα, στα 4,10 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου, ως τα 8,15 μ., όπου διαπιστώθηκε το φυσικό έδαφος (Πίν. 112 α).

Τα αποτελέσματα της ανασκαφής μπορούν να συνοψισθούν στα εξής: α) Φάση υστερορωμαϊκών χρόνων. Τμήμα καλοδιατηρημένου τοίχου με αργολιθοδομή διέσχιζε την ανατολική πλευρά του οικοπέδου με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος σωζόταν σε μήκος 14, ύψος 4 και πάχος 1,70 μ. Στη βόρεια πλευρά του τοίχου υπήρχαν δύο κάθετες προεκτάσεις. Η ανατολική (πάχ. 1,55 μ.), προχωρούσε κάτω από το σημερινό δρόμο, ενώ η δυτική (πάχ. 1,20 μ.), σχημάτιζε μετά από 2 μ. περίπου, πλινθόκτιστη αψιδωτή είσοδο, της οποίας η συνέχεια διακοπτόνταν στην κορυφή και συνέχιζε στη βορειοδυτική πλευρά. Τρεις άλλοι μεγάλοι πλινθόκτιστοι πεσσοί (πάχ. 1,23 μ. ο καθένας), που συνέδεαν πιθανότατα άλλες αψιδωτές εισόδους, υπήρχαν στη δυτική πλευρά με κατεύθυνση ΒΔ.-Ν. Επίσης, ένας άλλος παρόμοιος πεσσός εντοπίστηκε στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου, στην κάθετη προέκταση (πάχ. 2,15 μ.) του μεγάλου τοίχου. Στο κέντρο του εσωτερικού χώρου, σε βάθος 8,15 μ. υπήρχε δάπεδο επιστρωμένο με πλάκες οπτοπλίνθων.

Τα ευρήματα της φάσης αυτής είναι κυρίως όστρακα υστερορωμαϊκών χρόνων, επί το πλείστον άβαφης κεραμικής, και μεγάλων αγγείων, ενώ βρέθηκαν επίσης χάλκινα νομίσματα.

Μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής η διαπίστωση ότι πρόκειται για συνέχεια του ανακτορικού συγκροτήματος του Γαλερίου, που υπάρχει στη γειτονική Πλατεία Ναυαρίνου και στην οδό Δ. Γούναρη. Εξάλλου, προς Β. του οικοπέδου μας, στην οδό Σβώλου (πρώην Πρίγκηπος Νικολάου), αριθ. 23, είχε εντοπιστεί παλιότερα τμήμα τοίχου, που κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί συνέχεια του παρόντος.

β) Υστερορωμαϊκός αγωγός. Ένας λιθόκτιστος αγωγός, εσωτ. πλ. 0,42 μ., αποκαλύφθηκε σε βάθος 6,45 μ. περίπου, δηλαδή 1,70 μ. πάνω από το προηγούμενο υστερορωμαϊκό δάπεδο, με κατεύθυνση από ΒΔ.-Ν. Φαίνεται ότι ανήκε σε μεταγενέστερη από την προηγούμενη φάση, το δάπεδο της οποίας ήταν μάλλον στα 7 μ. βάθος, όπου περισυνελλέγησαν πολλά κονιάματα, γυάλινα θραύσματα, χάλκινα και σιδερένια τμήματα, διάφορα όστρακα. Επίσης, ο πυθμένας του αγωγού βρίσκεται στα 6,87 μ., στο ίδιο σχεδόν βάθος με το δάπεδο, που προαναφέραμε. Ο αγωγός συνδεόταν προφανώς με άλλον στη βορειοδυτική γωνία, που όμως καταστράφηκε, ενώ η οπή στο νότιο τμήμα του οικοπέδου φανερώνει ότι εξακολουθούσε ακόμη.

γ) Φάση πρώιμων χριστιανικών χρόνων. Σε βάθος 4,06 και 4,86 μ. από το σημερινό δρόμο και παράλληλα με τον άξονα του ανατολικού τοίχου για 6,90 μ., υπήρχαν δύο διαδοχικά λιθόκτιστα τοιχάρια, που σχετίζονταν με δάπεδο που εντοπίστηκε στο ίδιο περίπου βάθος. Σχετικό είναι και το τοιχίο προς Ν., κάθετο στα προηγούμενα, με τα οποία σχημάτιζε ορθή γωνία.

Ο χώρος ανάμεσα στα παραπάνω τοιχία ανήκε πιθανότατα σε εσωτερικό οικίας. Πάνω στο δάπεδο υπήρχαν πολλά όστρακα αγγείων οικιακής χρή-

σης, γυάλινα θραύσματα, χάλκινα και σιδερένια τμήματα, μεγάλος αριθμός νομισμάτων. Επίσης περισυνελλέγησαν πολυάριθμα κονιάματα, που είχαν πέσει από την ανωδομή των τοιχαρίων και ακόμη πέτρες και οπτόπλινθοι.

δ) Από τον καθαρισμό των χωμάτων στα 3,50 έως 4 μ. βάθος υπήρχαν τμήματα αγγείων που ανάγονται στα βυζαντινά χρόνια.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

Οδός Προξένων

Η εκσκαφή στο μεγαλύτερο τμήμα της θεμελίωσης του οικοπέδου έγινε χωρίς να ειδοποιηθεί η Υπηρεσία μας, η οποία αντιλήφθηκε τυχαία τις οικοδομικές εργασίες. Στην ανασκαφική έρευνα, που έγινε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου που είχε απομείνει άσκαφο, αποκαλύφθηκε στα ψηλότερα στρώματα τμήμα τοίχου εποχής τουρκοκρατίας καθώς και τρία αρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικής εποχής, εντοιχισμένα στη θεμελίωση του υπογείου της παλιάς οικοδομής. Στη συνέχεια αποκαλύφθηκε τμήμα θερμών ρωμαϊκής εποχής, οι οποίες παρουσιάζουν και μία τουλάχιστον μεταγενέστερη φάση, ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για προγενέστερη χρήση του χώρου. Συγκεκριμένα ανασκάφηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου μεγάλο πλινθόκτιστο στόμιο υποκαύστων (praefurnium), το οποίο οδηγεί σε υπόγειο θερμαινόμενο χώρο. Από το χώρο αυτό ελάχιστο τμήμα καθαρίστηκε, αφού πάνω του έχει πατήσει όλη η υπόλοιπη θεμελίωση της οικοδομής. Στο νοτιοανατολικό τμήμα βρέθηκε δάπεδο με υδραυλικό κονίαμα, ενώ σε τομή που έγινε στο δάπεδο αποκαλύφθηκαν τρεις αποχετευτικοί αγωγοί, που σχετίζονται με τη λειτουργία των θερμών. Ένας τέταρτος αγωγός στο ίδιο επίπεδο με το δάπεδο και το praefurnium, αποκαλύφθηκε κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου.

Δεδομένου ότι η αποκάλυψη των αρχαίων οικοδομικών λειψάνων υπήρξε εντελώς αποσπασματική, μετά την αρχαιολογική τεκμηρίωση τα οικοδομικά λείψανα καταχώθηκαν (Απόφαση Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων 8027/11-12-1986).

Οδός Δημοσθένους 16 (Αμπελόκηποι)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα της ύστερης αρχαιότητας. Τα αρχαία φάνηκαν κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου σε επαφή με την όμορη οικοδομή. Στην ανασκαφή που ακολούθησε αποκαλύφθηκε ταφικό συγκρότημα δίδυμου τάφου με περίβολο. Στο συγκρότημα εντοπίστηκαν δύο οικοδομικές φάσεις. Στην πρώτη υπήρχε είσοδος στο μέσο του δυτικού τοίχου του περιβόλου. Ο εσωτερικός χώρος χωριζόταν με διάδρομο σε δύο τμήματα, βόρειο και νότιο. Στο νότιο τμήμα δε βρέθηκε τίποτα. Στο βόρειο ανασκάφηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, μήκ. 2,10, πλ. 1,25 και ύψ. 1,10 μ., καλυμμένος με τρεις μεγάλες σχιστόπλακες. Στο εσωτερικό του είχε λευκό κονίαμα και στο δάπεδο υπήρχαν στρωμένοι πλίνθοι. Βρέθηκε συλημένος, με το σκελετό μαζεμένο στη βορειοανατολική γωνία και κοντά του ένας ασημένιος κρίκος. Βόρεια του κιβωτιόσχημου τάφου και σε επαφή με αυτόν, αποκαλύφθηκε δεύτερος ορθογώνιος τάφος, μήκ. 2,08 και πλ. 1,25 μ., καμαροσκεπής, παντελώς συλημένος. Πάνω από τους δύο τάφους υπήρχε ενιαία κάλυψη με καμάρα, της οποίας η γένεση εντοπίστηκε στον ανατολικό και δυτικό τοίχο του περιβόλου. Ένας παρόμοιος διπλός τάφος φάνηκε ανατολικότερα αυτού που ανασκάφηκε στο βόρειο τμήμα του περιβόλου· η ανασκαφή του όμως ήταν αδύνατη για λόγους ασφαλείας της πολυκατοικίας ανατολικά.

Στη δεύτερη φάση του συγκροτήματος εντοπίστηκε το άνοιγμα της εισόδου στα δυτικά, καθώς και ο διάδρομος στον οποίο κατασκευάστηκαν τρεις όμοιες τετράγωνες ταφικές θήκες. Στη φάση αυτή θα πρέπει να ανήκουν και οι δύο κεραμοσκεπείς τάφοι, μήκ. 2,02 και 1,70 μ. αντίστοιχα, στο νότιο τμήμα του περιβόλου. Στο δεύτερο καλυβίτη βρέθηκαν δύο ασημένια σκουλαρίκια και πήλινη άβαφη οινοχόη με οριζόντιες ραβδώσεις.

Από την κατασκευή του συγκροτήματος και τα λίγα όστρακα που βρέθηκαν στο δίδυμο τάφο, η πρώτη φάση τοποθετείται στον 4ο αι. μ.Χ. και η δεύτερη λίγα χρόνια αργότερα. Παρά το ενδιαφέρον που παρουσίασε η ταφική κατασκευή για τη μελέτη του δυτικού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης στο οποίο εντάσσεται, η ολοκλήρωση της ανασκαφής δε στάθηκε δυνατή από το γεγονός ότι το σημαντικότερο και μεγαλύτερο τμήμα του εισχωρεί κάτω από το δημόσιο δρόμο προς Β. και την οικοδομή προς Α.

Για το λόγο αυτό με την απόφαση 512/5-2-1987 του Τοπικού Συμβουλίου Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, το συγκρότημα καταχώθηκε.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

Άνω Τούμπα

Οδός Ορτανσίας 4 (οικόπεδο Δημητρίου)

Στη συνέχεια του οικοπέδου Ορτανσίας 6, ανασκάφηκε το όμορο οικόπεδο Ορτανσίας 4. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου τα αρχαία οικοδομικά λείψανα καταστράφηκαν από το μηχανικό εκσκαφέα, ενώ το κέντρο του οικοπέδου έχει ήδη καταστραφεί από το υπόγειο και τον αποχετευτικό βόθρο του σπιτιού.

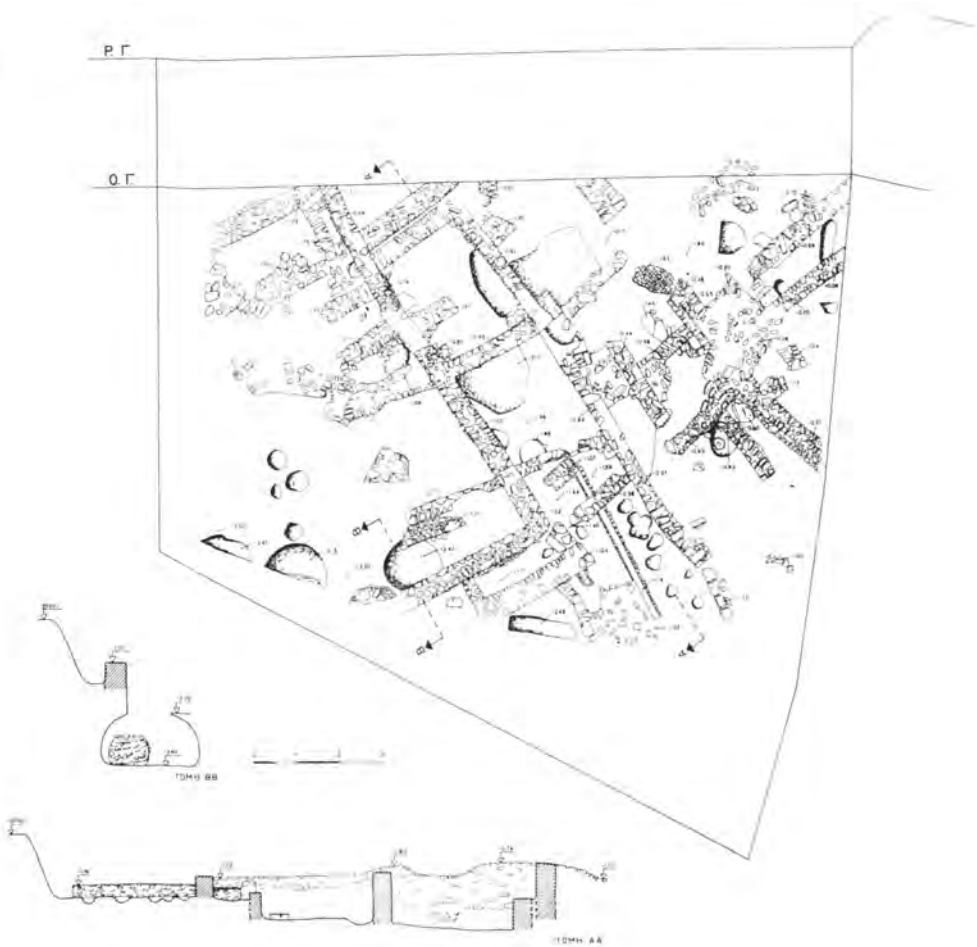

Σχέδ. 1. Άνω Τούμπα. Οδός Ορτανσίας 4. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

Ανακαλύφθηκαν, αρχιτεκτονικά λείψανα σπιτιών σε επάλληλες φάσεις. Οι χώροι των σπιτιών είναι ορθογώνιοι, οι τοίχοι έχουν επιμελημένη τοιχοποιία με αργολιθοδομή και σε δύο περιπτώσεις τα δάπεδα ήταν στρωμένα με μικρές πέτρες. Βρέθηκαν ακόμη αρκετά ορύγματα στο φυσικό έδαφος, που χρησίμευαν ως αποθηκευτικοί χώροι και λάκκοι απορριμμάτων. Σ' έναν από τους λάκκους βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστρέων που αποτελούσε είδος διατροφής, ενώ σε έναν άλλο βρέθηκε όστρακο ενεπίγραφο (Σχέδ. 1).

Σε όλο το οικόπεδο εντοπίστηκαν έντονα στοιχεία καταστροφής, που αποτελούν και το χρονολογικό όριο των πριν και μετά την καταστροφή αρχιτεκτονικών φάσεων. Πάνω στο φυσικό έδαφος βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα ύστερης εποχής χαλκού και εποχής σιδήρου, που προέρχονται ίσως από τον οικισμό στο λοφίσκο της Τούμπας. Κάτω από την καταστροφή διαπιστώθηκαν στρώματα κατοίκησης της αρχαϊκής εποχής και πάνω από την καταστροφή στρώματα που χρονολογούνται στον 5ο και 4ο αι. π.Χ. Τα ευρήματα σχετίζονται με τις οικοτεχνικές δραστηριότητες των κατοίκων και είναι εκτός από όστρακα αγγείων και κεραμίδες οροφής, λυχνάρια, σκυφίδια, λίθινοι τριπτήρες, αγνύθες και σφονδύλια.

Δερβένι

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες με ευκαιρία τη διαπλάτυνση της εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Καβάλας, εντοπίστηκε στο 8ο χλμ. στο Δερβένι, λα-

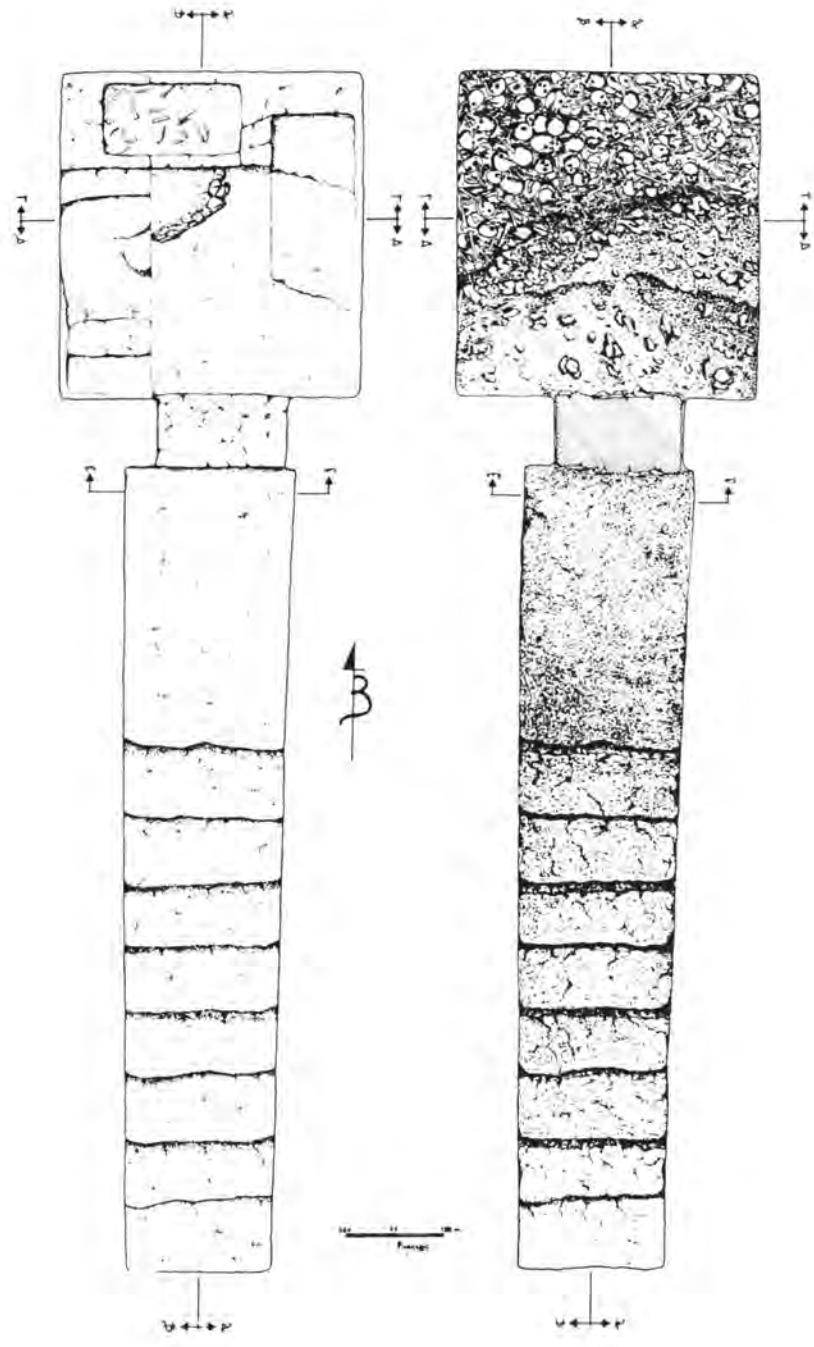

Σχέδ. 2. Δερβένι Θεσσαλονίκης. Λαξευτός μονοθάλαμος τάφος. Κάτοψη.

ξευτός μονοθάλαμος καμαροσκεπής τάφος (Σ χ έ δ. 2-3). Στον τάφο οδηγούσε λαξευτός δρόμος, διαστ. 8,50×1,70 μ.

Η είσοδος στη νότια πλευρά προς την εθνική οδό, ήταν απλό ορθογώνιο άνοιγμα που φραζόταν στο κάτω μέρος με μεγάλους σχιστολίθους. Μεσολαβούσε τμήμα με φερτές ύλες και χώματα και το ανώτερο τμήμα έκλεινε με μικρές πέτρες τοποθετημένες με επιμέλεια. Ο θάλαμος, σχήματος τετραγώνου, διαστ. 3,30×3,10 μ., στεγαζόταν με ελλειπτική καμάρα που κατέπεσε από το βάρος του μηχανικού εκσκαφέα. Είχε τρεις κλίνες σε σχήμα Π,

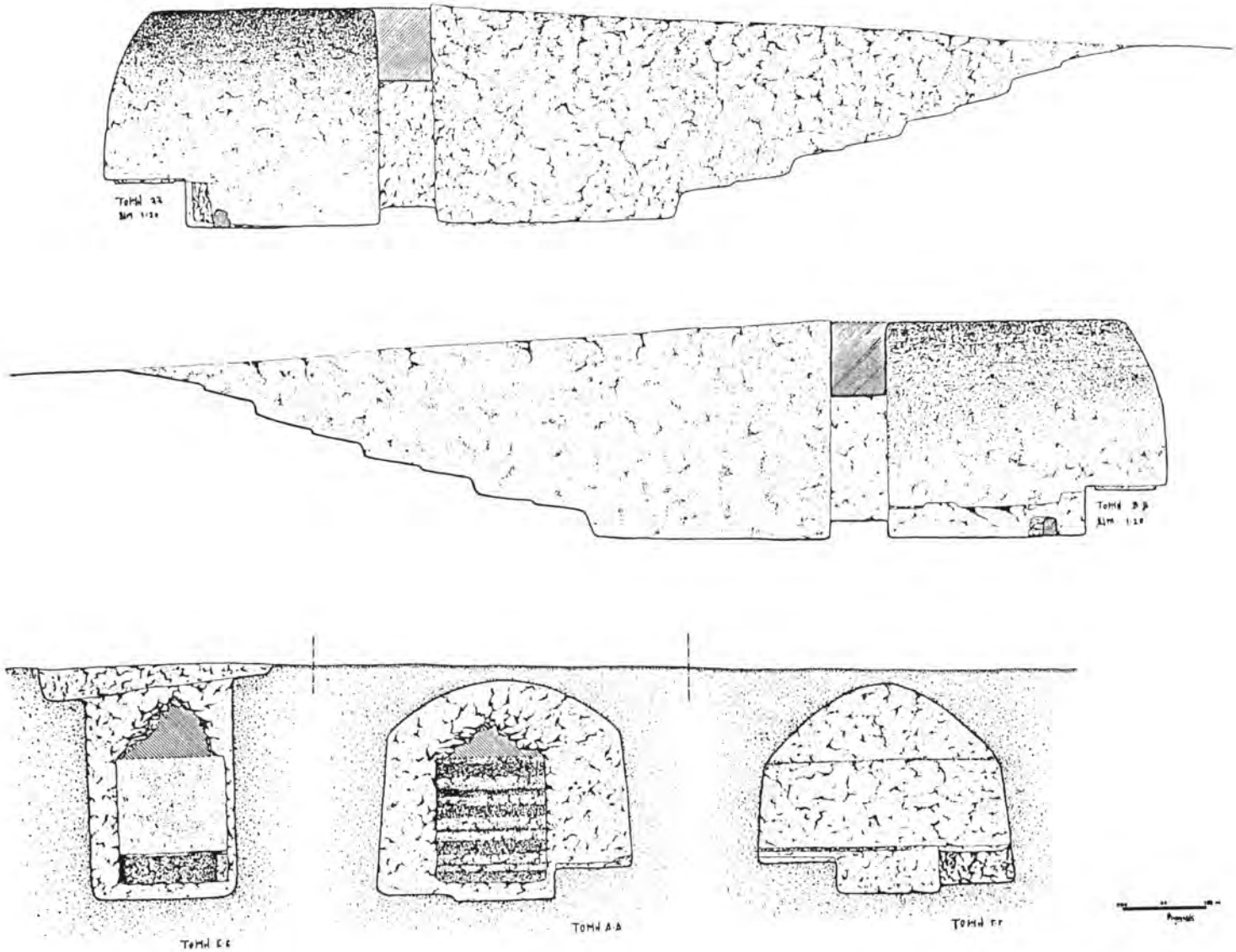

Σχέδ. 3. Δερβένι Θεσσαλονίκης. Λαξευτός μονοθάλαμος τάφος. Τομές.

εκ των οποίων η ανατολική ημιτελής. Ο τάφος βρέθηκε συλημένος. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε ξύλινα φορεία, όπως δείχνουν τα σιδερένια καρφιά. Από τα υπολείμματα των κτερισμάτων δύο κεφάλια πήλινων γυναικείων ειδωλίων, δύο σκυφίδια, μία μελαμβαφής οινοχόη, δύο μυροδοχεία, ο τάφος χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ. (Π ί ν. 112 β).

Ο τάφος αν και επιχώθηκε μετά τη σύλησή του με φερτές ύλες και χώματα, παρέμεινε ανοικτός και αποτέλεσε χώρο ομαδικής ταφής 70 τουλάχιστον ατόμων. Οι σκελετοί βρέθηκαν «στοιβαγμένοι» ο ένας πάνω στον άλλο, ακτέριστοι και με έντονα ίχνη κακοποίησης π.χ. κτυπήματα από αιχμηρά όργανα τσεκούρια, τρύπες κτλ.

ΘΩΜΑΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

Θ έ ρ μ η

Αγροτεμάχιο 1136 (οικόπεδο Γ. Ηλιάδη)

Κατά την εκσκαφή του παραπάνω οικοπέδου, που έγινε στις 24/3/1986, αποκαλύφθηκαν τμήματα τοιχίων σε διάφορα σημεία, πάνω στο φυσικό έδαφος. Στην ανασκαφική έρευνα, ανατολικά της γνωστής Τούμπας (αριθ. αγροτεμ. 450), βορειοανατολικά του χωριού, που ακολούθησε και διήρκεσε από 1/4/-8/4/1986, αποκαλύφθηκαν τμήματα θεμελίων και τοιχίων, σε όλο το οικόπεδο, πλην της δυτικής πλευράς (ΔΚ, ΒΔ), όπου η εκσκαφή είχε προχωρήσει σε βάθος.

Σύμφωνα με την έρευνα αποδείχθηκαν τα ακόλουθα: α) Τα τμήματα των τοιχίων στο κέντρο και ανατολικά είναι μέρος μιας θεμελίωσης, πιθανώς οικίας, σε ορθογώνιο σχήμα, λιθόκτιστης με κατεύθυνση Α.-Δ. β) Παρόμοια θεμέλια συναντήσαμε στη νότια, νοτιοδυτική, βορειοανατολική και βόρεια πλευρά του οικοπέδου. γ) Δύο βόθροι εντοπίστηκαν παράλληλα με τα τοιχία στην ανατολική και στη βορειοανατολική πλευρά. δ) Άλλα μικρότερα ορύγματα υπήρχαν στο νότιο όριο του οικοπέδου. ε) Ανάμεσα στα ευρήματα αριθμούνται: μελαμβαφή όστρακα, τμήματα λύχνων, πήλινα υφαντικά βάρη, χάλκινα νομίσματα, χάλκινη ταινία (βραχιόλι;).

Τα στοιχεία δεν επαρκούν για μια ακριβή χρονολόγηση, αλλά πιθανώς ανάγονται, με επιφύλαξη, στα ύστερα αρχαϊκά χρόνια.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

Ε π α ν ο μ ή

Αγροτεμάχιο 8041

Μικρή ανασκαφική έρευνα έγινε στο παραπάνω αγροτεμάχιο, που βρίσκεται στην θέση Ντουράκι. Κατά την παρακολούθηση εκσκαφικών εργασιών διαπιστώθηκε ύπαρξη τάφων κλασικών χρόνων. Το αγροτεμάχιο 8041, ιδιοκτησίας Μήτσιου-Ζαβόπουλου κ.ά., βρίσκεται 500 μ. περίπου βόρεια της λεγόμενης Μισότουμπας, γνωστού προϊστορικού οικισμού[2].

Ερευνήθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, από τους οποίους δύο γυναικείοι με πλούσια κτερίσματα κι ένας τελείως ακτέριστος, καθώς και μία παιδική ανοικτή ταφή. Περιείχαν χάλκινα και ασημένια νομίσματα, ειδώλια και ερυθρόμορφα αγγεία που χρονολογούν τους τάφους στο τέλος του 5ου αι. π.Χ.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ

Α γ ί α Π α ρ α σ κ ε υ ή

Αρχαϊκό νεκροταφείο

Για έκτη κατά σειρά χρονιά συνεχίστηκε και κατά το 1986 η ανασκαφή στο αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής. Η έρευνα διεξήχθη κατά τους μήνες Ιούλιο και Σεπτέμβριο και στα αγροτεμάχια αντίστοιχα αριθ. 207, ιδιοκτησίας Διαμ. Κλαπάτση (Π ί ν. 112 γ) και αριθ. 242, ιδιοκτησίας Γεωργ. Δέδα. Στο τελευταίο αυτό αγροτεμάχιο που βρίσκεται περί τα 70 μ. ανατολικά του σκάμματος της παλιότερης ανασκαφής, ερευνήθηκαν έντεκα τάφοι που αποκαλύφθηκαν με τις εκσκαφικές εργασίες για ανέγερση οικοδομής. Η έρευνα στο σημείο αυτό δεν έχει ολοκληρωθεί.

Η φετινή ανασκαφή έφερε στο φως 59 συνολικά τάφους κι έτσι, μέχρι τώρα, το σύνολο των ταφών που ερευνήθηκαν στο νεκροταφείο ανέρχεται στις 435. Από τους 59 αυτούς τάφους, κιβωτιόσχημοι είναι οι 47, μονολιθικές σαρκοφάγοι (Π ί ν. 113 α) οι οκτώ και λακκοειδείς με καλυπτήρια πλάκα οι τέσσερις. Από την άποψη του φύλου των ενταφιασθέντων, ανδρικοί είναι οι 30 και γυναικείοι οι 29. Ασύλητοι βρέθηκαν οι 37, ενώ οι υπόλοιποι 22 ήταν συλημένοι, ολικώς ή μερικώς, από την αρχαιότητα.

Όπως διαπιστώθηκε και για τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους (1981-1985), το πλήθος των κτερισμάτων του νεκροταφείου κατατάσσεται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: α) στα σιδερένια και χάλκινα όπλα (αιχμές δοράτων, ξίφη, εγχειρίδια, κράνη κτλ.) που, κατ' αποκλειστικότητα σχεδόν, αποτελούν το περιεχόμενο των ανδρικών τάφων, β) στα χάλκινα, χρυσά και ασημένια κοσμήματα παντός τύπου των γυναικείων ταφών, και γ) στα πήλινα αγγεία που είναι κοινά τόσο στους γυναικείους,

2. ΑΑΑ VII (1974), σ. 270.

όσο και στους ανδρικούς τάφους. Πρόκειται για κεραμική επείσακτη από την Αττική, Κόρινθο, Ιωνία κτλ., αλλά σε μεγάλο βαθμό αντιπροσωπεύεται και η ντόπια παραγωγή.

Οικισμός

Μια δεύτερη ανασκαφική τομή, διαστ. 4×6 μ., διενεργήθηκε φέτος — παράλληλα με την έρευνα στο αρχαϊκό νεκροταφείο — στο αγροτεμάχιο αριθ. 419, ιδιοκτησίας Θεοδοσίου Ζαφειρίου που βρίσκεται στην κορυφή της μεγάλης «τράπεζας» (γνωστής ως Τούμπας Αγγελάκη), στα υψώματα νοτιοδυτικά του νεκροταφείου. Όπως και με την πρώτη τομή που έγινε πέρυσι[3], έτσι και σ' αυτήν ανιχνεύθηκαν στοιχεία που βεβαιώνουν ότι στο σημείο αυτό εντοπίζεται ο οικισμός στον οποίο ανήκε το νεκροταφείο.

Ειδικότερα στην τομή αυτή (Β), που έγινε 30 μ. νοτιοανατολικά της πρώτης (Α), αποκαλύφθηκε η θεμελίωση ενός ορθογώνιου κτίσματος των κλασικών χρόνων και αμέσως κάτω από αυτήν, η επίχωση περιείχε, εκτός από ελάχιστα οικοδομικά λείψανα, κεραμική επείσακτη (κορινθιακά, αττικά κτλ. όστρακα) και εγχώρια, όμοια μ' αυτήν του αρχαϊκού νεκροταφείου. Ανάλογη κεραμική, μαζί και με άλλα μικροευρήματα χαρακτηριστικά της εποχής, εντοπίστηκε και στους πέντε κυκλικούς βόθρους που ερευνήθηκαν στο κατώτατο επίπεδο της τομής.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Παλαιό Γυναικόκαστρο

Αγρός Λ. Ναλπαντίδη

Με επιχορήγηση της Νομαρχίας Κιλκίς, άρχισε συστηματική ανασκαφική έρευνα[4], στο χώρο του νεκροταφείου της πρώιμης εποχής του σιδήρου, στον πιο πάνω αγρό, νοτιοανατολικά του βυζαντινού κάστρου. Το νεκροταφείο εντοπίστηκε το 1984 μετά από υπόδειξη του ιδιοκτήτη του[5].

Η γεωργική εκμετάλλευση είχε προκαλέσει εκτός από την ισοπέδωση της περιοχής και μεγάλη διαταραχή με αποτέλεσμα το αρχαιολογικό στρώμα να είναι σχεδόν επιφανειακό. Ανασκάφηκαν 16 τετράγωνα, διαστ. 3×3 μ., βορειότερα από τις δοκιμαστικές τομές του 1984. Αποκαλύφθηκαν 200 τεφροδόχα αγγεία, κιβωτιόσχημοι τάφοι καθώς και ελεύθερες ταφές.

Τα αγγεία έχουν για κάλυμμα μικρότερα αγγεία ή πέτρες και καλύπτονται με λιθοσωρό (Πίν. 113 β). Ο πηλός τους προέρχεται από την περιοχή και στην πλειοψηφία τους είναι οπισθότμητες πρόχοι, αμφορίσκοι και κανθαροειδείς σκύφοι.

Τα κτερίσματα τοποθετήθηκαν μαζί με τις στάχτες μέσα στα αγγεία και είναι ελικοειδή βραχιόλια, χάλκινα περίαπτα, σιδερένια και χάλκινα με σπειροειδείς απολήξεις δακτυλίδια, περιδέραια με ψηφίδες από διάφορα υλικά και σιδερένια μαχαιρίδια. Το είδος των κτερισμάτων χαρακτηρίζει το φύλο του νεκρού.

Στο τετράγωνο, αριθ. 1, εντοπίστηκε σε βάθος 0,40-0,45 μ. από την επιφάνεια του εδάφους «περίβολος» από κάθετα τοποθετημένες σχιστόπλακες, στο κέντρο του οποίου υπήρχε κιβωτιόσχημος τάφος με ακτέριστη ταφή.

Τμήμα ενός δεύτερου «περιβόλου» εμφανίστηκε στην παρειά του ίδιου τετραγώνου και εκτείνεται έξω από τα όρια του σκάμματος.

Στα δυτικά τετράγωνα της ανασκαφής παρατηρήθηκε παχύ στρώμα τέφρας με υπολείμματα οστών και υποθέτουμε ότι στο χώρο αυτό γινόταν η αποτέφρωση των νεκρών.

Εκτός από τα τεφροδόχα αγγεία της εποχής του σιδήρου, βρέθηκαν κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκής εποχής με κτερίσματα ένα λυχνάρι και ένα γυάλινο μυροδοχείο και έξι άλλοι με ακτέριστες ταφές. Δέκα ελεύθερες ταφές διαλυμένες από τη βαθιά άροση βρέθηκαν επίσης στο χώρο του νεκροταφείου.

Χωρύγι

Το Νοέμβριο του 1984 η Νομαρχία Κιλκίς σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Δασών, αποφάσισε τη δενδροφύτευση του λόφου Κάστρο ή Λαζαρίτσα στην περιοχή Χωρυγίου, χωρίς προηγούμενη ενημέρωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας[6]. Μετά τη σύληση των εμφανισθέντων από το μηχανικό εκσκαφέα τάφων, η Υπηρεσία μας αποφάσισε να πραγματοποιήσει ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα στο χώρο του νεκροταφείου για τη συγκέντρωση στοιχείων.

Ερευνήθηκαν δέκα κιβωτιόσχημοι τάφοι, όλοι συλημένοι από αρχαιοκάπηλους. Οι τάφοι είναι κατασκευασμένοι στις τέσσερις πλευρές τους από ασβεστολιθικούς μονολίθους μεγάλων διαστάσεων.

3. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 235.

4. Στην ανασκαφή συμμετείχε η Μ. Νικολαΐδου τελειόφοιτος του αρχαιολογικού τμήματος Αριστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης.

5. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 218.

6. Ό.π., σ. 218.

Σε δυο τουλάχιστον περιπτώσεις διέσωζαν υπολείμματα από κονιάματα που διακοσμούσαν την εσωτερική τους πλευρά. Η κάλυψή τους γινόταν με ασβεστολιθικές πλάκες, που για την καλύτερη τοποθέτησή τους στο άνοιγμα του τάφου πολλές φορές πατούσαν σε σειρά από μικρές πέτρες.

Οι τάφοι ανήκουν στην ελληνιστική εποχή, όπως και ο οικισμός του «Κάστρου» αλλά παραμένει άγνωστο το όνομα του οικισμού.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Θέση Σπάθες (Ξερολάκκι) Ολύμπου

Νεκροταφείο Αγίου Δημητρίου

Το νεκροταφείο εντοπίστηκε το 1975, κατά τη διάρκεια της διάνοιξης μιας αντιπυρικής ζώνης στον Όλυμπο από το Δασαρχείο της Πιερίας. Το 1985 έγινε μικρής έκτασης ανασκαφή[7] προκειμένου να βεβαιωθεί η προέλευση ευρημάτων που το 1975 είχαν μεταφερθεί στις αποθήκες της Εφορείας. Το 1986 η ανασκαφή συνεχίστηκε σε μικρή έκταση.

Το νεκροταφείο βρίσκεται στο υψόμετρο 1.000-1.100 μ. σε μια από τις βορειοδυτικές πλαγιές του Άνω Ολύμπου. Η θέση ελέγχει το οροπέδιο του Αγίου Δημητρίου, το οποίο και αποτελεί το μεγαλύτερο ορεινό πέρασμα του Ολύμπου από την Πιερία στην Περραιβία[8]. Με τις περιοχές αυτές το οροπέδιο επικοινωνεί, κυρίως, χάρη στα στενά της Πέτρας (Πιερία) και το Παλιοδέρβενο (Περραιβία). Από τα δύο στενά εκείνο που κυρίως αποκόπτεται το χειμώνα με τις χιονοπτώσεις είναι το Παλιοδέρβενο.

Η περιοχή έχει πολλές πηγές, άφθονα οικοδομικά υλικά και επαρκείς παραγωγικές δυνατότητες στους τομείς της γεωργίας της κτηνοτροφίας και της υλοτομίας. Είναι επίσης τόπος που συγκεντρώνει κυνηγούς από όλη την ελληνική επικράτεια. Για τους παραπάνω λόγους είναι πιθανή η κατά την αρχαιότητα μόνιμη εγκατάσταση κάποιας κοινότητας, ή και περισσοτέρων, στην περιοχή. Άλλωστε, ενδεικτική είναι η εικόνα της διάρκειας ζωής του χωριού του Αγίου Δημητρίου από την τουρκοκρατία μέχρι και σήμερα.

Το νεκροταφείο είναι κατασκευασμένο σε μια απότομη πλαγιά του Ολύμπου, και έτσι οι τάφοι είναι κλιμακωτά τοποθετημένοι. Το 1985 καθαρίστηκαν πέντε τάφοι, που είχαν καταστραφεί το 1975, και ανασκάφηκαν άλλοι πέντε. Το 1986 ανασκάφηκαν οκτώ τάφοι (Τ11-Τ18).

Τύπος των τάφων. Κιβωτιόσχημος πλακοπερίβλητος τάφος από σχιστολιθικό μάρμαρο της περιοχής. Κατασκευάζεται στο βάθος ενός μεγαλύτερου λάκκου, βάθους 1-1,50 μ. περίπου. Οι καλυπτήριες πλάκες καλύπτονται με στρώμα πηλού που φθάνει ως τα όρια του μεγάλου λάκκου. Τόσο ο τύπος του τάφου, όσο και η κάλυψη με πηλό, έχουν παλιότερα παράλληλα στον ελληνικό χώρο (Ασίνη, Λέρνα κ.α.)[9]. Η κάλυψη με πηλό στον Όλυμπο συνεχίζεται τουλάχιστον και στην πρώιμη εποχή του σιδήρου.

Νεκροί. Βρέθηκαν 18 νεκροί: τέσσερις γυναίκες, ένας άντρας, ένα παιδί. Το φύλο των υπολοίπων δεν εξακριβώθηκε. Τοποθετήθηκαν σε ελαφρά συνεσταλμένη στάση εκτός από την περίπτωση ενός τάφου, όπου οι δύο νεκροί ήταν τοποθετημένοι αντικρυστά και ανάσκελα. Σχεδόν πάντα υπάρχουν ανακομιδές παλιότερων ενταφιασμών στα τοιχώματα του τάφου. Μερικές φορές οστά βρίσκονται πάνω από τον τάφο, μέσα στο στρώμα του πηλού ή στην επίχωση του μεγάλου λάκκου.

Κτερίσματα: α) κεραμική. Υπάρχουν δύο κατηγορίες κεραμικής: τροχήλατη μυκηναϊκού τύπου, και χειροποίητη με γκρίζα ή μαύρη επιφάνεια. Επικρατούν, όπως και σε άλλες περιπτώσεις μυκηναϊκών νεκροταφείων[10], τα μυροδοχεία. Πρόκειται για αρτόσχημα ή κυλινδρικά αλάβαστρα και χειροποίητες πυξίδες, β) Τα προσωπικά είδη των νεκρών. Στις ανδρικές ταφές, εκτός από την κεραμική, σπάνια υπάρχουν ειδικότερα προσωπικά αντικείμενα. Το 1975 είχαν βρεθεί ένα σπαθί που χάθηκε και ένα χάλκινο εγχειρίδιο. Το 1985 βρέθηκε ένα χάλκινο σπαθί και μια χάλκινη αιχμή.

Στις γυναικείες ταφές υπάρχουν συνήθως κοσμήματα, κυρίως περιδέραια από υαλόμαζα και κεχριμπάρι. Σε τάφο του 1986 βρέθηκαν δύο χάλκινα σκουλαρίκια κατασκευασμένα από χάλκινο σύρμα που σχηματίζει δύο σπείρες.

Χαρακτηριστικό εύρημα του νεκροταφείου στις Σπάθες είναι οι λίθινες σφραγίδες. Βρίσκονται πάντα πάνω στο στήθος, εκτός από τις περιπτώσεις που έχουν μαζευτεί στην άκρη μαζί με τις ανακομιδές. Πρόκειται για σφραγίδες με αφηρημένα θέμα-

7. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 238.

8. Για τα περάσματα βλ. Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, Όλυμπος 2, Αμητός, σ. 706 κ.ε., όπου και πρώτες ειδήσεις για τα ευρήματα του Ολύμπου και βιβλιογραφία. Ειδικότερα για ευρήματα από τις Σπάθες βλ. και Η Μακεδονία από τα Μυκηναϊκά Χρόνια ως τον Μέγα Αλέξανδρο, 1988, πίν. 5, 7, σ. 59-60, αριθ. κατ. 5, 6, 7, 8.

9. Qullög C. Nordquisi, A Middle helladic Village Asine in the Argolid, 1987, σ. 93, και Elizabeth Tucker Blackburn, Middle helladic Graves and Burial Customs, 1970 (dissertation to the Division of Graduate Studies), T 109, T 187b, T 220.

10. Σ. Ιακωβίδης, Περατή, Β΄ 1970, σ. 62.

τα ή σχηματοποιημένες παραστάσεις και πιθανότατα τις φορούσαν στο στήθος ως φυλακτά.

Τέλος, τυπικό εύρημα στις Σπάθες είναι τα λεγόμενα κομβία, λίθινα ή πήλινα. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, έτσι και εδώ δεν είναι σαφής η χρήση τους. Μια πρώτη χρονολόγηση του νεκροταφείου στην ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ είναι πιθανή.

Σ ε β α σ τ ή

Λόφος Κοινότητας

Δώδεκα χιλιόμετρα προς Β. της Κατερίνης και έξι χιλιόμετρα βορειοδυτικά του Κορινού υπάρχει το χωριό Σεβαστή.

Για το λόφο της Σεβαστής υπήρχαν οι πληροφορίες[11], σύμφωνα με τις οποίες στις βόρειες υπώρειες του πευκόφυτου λόφου είχαν βρεθεί όστρακα νεολιθικής κεραμικής και δύο λίθινοι πελέκεις. Επίσης, σε ζώνες γύρω από το λόφο και στα χωράφια της Κοινότητας, συγκεντρώθηκε, κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας, κεραμική ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, κυρίως βόρεια-βορειοανατολικά και ανατολικά του χωριού, ενώ διαπιστώθηκαν υπολείμματα οικισμού και νεκροταφείου βυζαντινής εποχής νοτιοδυτικά του χωριού. Μια ελληνιστική επιγραφή βρίσκεται από χρόνια στο προαύλιο της Ευαγγελικής εκκλησίας της Κοινότητας.

Με αφορμή την ανέγερση αναψυκτηρίου από την Κοινότητα στην ανατολική πλευρά του λόφου, που βρίσκεται στις βόρειες-βορειοδυτικές παρυφές του χωριού, έγιναν αρχαιολογικές έρευνες από την Εφορεία μας στα σημεία που θα θεμελιωθούν οι εγκαταστάσεις, από 20/1 μέχρι 31/3 του 1986, με τη συνεργασία της Νομαρχίας Πιερίας.

Αρχικά έγινε επιφανειακή έρευνα του λόφου, η οποία απέδωσε κεραμική διαφόρων κατηγοριών, πυριτολίθους, λειασμένη αξίνα, τμήμα πέτρινου ειδωλίου, ανθρωπόμορφη λαβή αγγείου, ευρήματα που ανάγονται σε φάσεις της νεολιθικής εποχής μέχρι και την πρώιμη εποχή χαλκού, ενώ χρονικά μπορούμε να υπολογίσουμε από την 5η ως την 3η χιλιετία. Ο μεγαλύτερος αριθμός των ευρημάτων ήταν συγκεντρωμένος στη βορειοανατολική περιοχή της κορυφής του λόφου και στα όρια με το προς Β. χωράφι.

Στη συνέχεια, έγιναν 11 τομές, 5×5 μ. η κάθε μία, στην ανατολική πλευρά της κορυφής του λόφου. Σε όλα τα τετράγωνα παρατηρήθηκε έλλειψη μεγάλης επίχωσης, που οφειλόταν πιθανώς στην ελαφρά κλίση της κορυφής, στην επίδραση του νερού της βροχής και στην απουσία άλλων αρχαιολογικών στρωμάτων.

Όπως είχε ήδη φανερώσει παλιότερα η επιφανειακή έρευνα[12], ο νεολιθικός οικισμός της Σεβαστής παρουσιάζει κλίση προς Β., οι επιχώσεις είναι μικρές, αλλά η έκτασή τους ξεπερνάει ίσως τα 30 στρέμματα, ενώ έχει υψομετρική διαφορά σε ακτίνα πάνω από 7 χλμ.

Ο λόφος όπου υπάρχουν οι μαρτυρίες του οικισμού είναι επί το πλείστον βραχώδης. Το φυσικό έδαφος, που βρέθηκε μετά από μικρή επίχωση, μέχρι 0,30 μ., είναι αλλού υπόλευκο και εύθρυπτο και αλλού υπάρχουν φλέβες με υπόλευκο βράχο.

Τα υπολείμματα που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια των δοκιμαστικών τομών στο λόφο της Σεβαστής, δεν χαρακτηρίζουν το είδος καμιάς κατασκευής.

Τα εργαλεία που βρέθηκαν ήταν όλα πέτρινα, από χαλαζία, πυριτόλιθο, οψιδιανό, ασβεστόλιθο και γρανιτόλιθο.

Τα όστρακα ανήκουν σε αγγεία καθημερινής χρήσης και σε σκεύη για αποθήκευση και συντήρηση προϊόντων. Οι κατηγορίες κεραμικής που ξεχώρισαν είναι: α) με εγχάρακτη εμπίεστη διακόσμηση, β) με λοξές εγχάρακτες ευθείες στο χείλος, γ) χονδροειδής, διακοσμημένη στην περιοχή του χείλους με σειρά από συνεχόμενες πιέσεις του δακτύλου ή εργαλείου, δ) αδιακόσμητη χονδροειδής (με αποφύσεις, ηθμοί), ε) μονόχρωμη με ανοικτή καφεκόκκινη επιφάνεια, στ) αμαυρόχρωμη, ζ) με καφέ διακόσμηση σε υπόλευκο βάθος, η) αμαυρόχρωμη διακοσμημένη με συνεχόμενες στιγμές.

Ορισμένες κατηγορίες κεραμικής φανερώνουν συγγένεια με τις θεσσαλικές φάσεις του Διμηνίου της ύστερης νεολιθικής, όπως η αμαυρόχρωμη και εκείνη με καφέ διακόσμηση σε υπόλευκο βάθος. Ενώ υπάρχουν κατηγορίες, που χαρακτηρίζουν άλλες φάσεις, όπως της πρώιμης εποχής χαλκού.

Εξάλλου, ένα τμήμα βραχιολιού από όστρεο, που παρόμοιο συναντάται στους Σιταγρούς, κοντά στη Δράμα και σε άλλες νεολιθικές θέσεις των Βαλκανίων[13], αποτελεί το μόνο δείγμα του είδους από τη Σεβαστή.

Τέλος, ένα τμήμα ειδωλίου από μαρμαροειδή πέτρα ξεχωρίζει στα ευρήματα της Σεβαστής. Πρόκειται για ένα ακρόλιθο, ένα σχηματοποιημένο ειδώλιο, που έμπαινε σε πήλινο ή ξύλινο κορμό. Τέτοια ακρόλιθα υπήρχαν και σε προηγούμενες νεολι-

11. Πρβλ. Δ.Β. Γραμμένος, Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 205.

12. Ό.π., σ. 18, 48.

13. Πρβλ. C. Renfrew, Εμπόριο και τεχνική εξειδίκευση, Νεολιθική Ελλάς, έκδ. Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1973, σ. 187-189.

θικές φάσεις και στην επόμενη χαλκολιθική, και παρόμοια συναντάμε στη Θεσσαλία[14].

Η περαιτέρω έρευνα του λόφου της Σεβαστής θα βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα το νεολιθικό φαινόμενο και τη μετάβαση στην εποχή του χαλκού και στην ευρύτερη περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

Λειβάδι

Πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα σε βραχώδες έξαρμα στη θέση Μπογιάτες, που αρχαιοκάπηλοι προσπάθησαν δύο φορές να ισοπεδώσουν με μηχανικό εκσκαφέα. Πάνω στο βράχο βρέθηκαν λαξευμένοι δύο συληνένοι τάφοι. Από ένα χαραγμένο στο βράχο σταυρό αποδίδονται στην παλαιοχριστιανική εποχή. Στη ρίζα του εξάρματος, όπου παλιότερα είχε ερευνηθεί από την Εφορεία μας καμαροσκεπής τάφος της ίδιας εποχής[15], βρέθηκαν τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι, οι δύο παιδικοί, χωρίς κτερίσματα.

Μεθώνη

Από τα έργα για την κατασκευή φρεατίου διανομής νερού στο ύψωμα Συκιά στη θέση Παλιοκαταχάς, καταστράφηκαν τάφοι ελληνιστικής, ρωμαϊκής και μεταβυζαντινής εποχής. Από τα διαταραγμένα χώματα περισυλλέχθηκαν λίγα πήλινα αγγεία ελληνιστικά, αρκετά ρωμαϊκά και πολλά μεταβυζαντινά. Η έρευνα που ακολούθησε, αποκάλυψε σε βαθύτερο επίπεδο μια συστάδα πλούσιων τάφων του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ., που οι περισσότεροι ήταν ήδη συληνένοι τη ρωμαϊκή εποχή. Πρόκειται για τέσσερις κιβωτιόσχημους με τη μορφή θήκης, από τους οποίους μόνο ένας ήταν ασύλητος. Ένας κιβωτιόσχημος χτισμένος με άψητες πλίνθους, ασύλητος. Τέσσερις λακκοειδείς, από τους οποίους πάλι μόνο ένας ήταν ασύλητος.

Τάφος 1. Θήκη. Βρέθηκε συληνένος. Είχε στις κάθετες πλευρές λευκό κονίαμα στο επάνω τμήμα και κόκκινο στο κάτω. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν μόνο μερικά όστρακα από πήλινο αλάβαστρο και ένα κομμάτι από χάλκινο ηθμό. Στα υπολείμματα όμως της καύσης, που τα έριξαν γύρω από τις δύο καλυπτήριες πλάκες, βρέθηκαν στοιχεία από τη διακόσμηση του ξύλινου κρεβατιού, όπου έκαψαν το νεκρό: κομμάτια ελαφαντοστέινων ανθεμίων, γυάλινοι οφθαλμοί, πήλινα συμπλέγματα γρυπών που κατασπαράσσουν ελάφι. Επίσης, όστρακα από τρεις οξυπύθμενους αμφορείς, από πήλινα αλάβαστρα και από ένα μελαμβαφές σκυφίδιο. Άλλα ευρήματα: χρυσός οβολός Φιλίππου Β΄, διπλή χρυσή περόνη, χρυσό δακτυλίδι λιωμένο, σιδερένια αιχμή δόρατος, σιδερένιες αιχμές βελών, τρεις ελεφαντοστέινοι κύβοι μαζί με γυάλινους πεσσούς, πήλινες επιχρυσωμένες ψήφοι όρμων, κομμάτια από χάλκινα επιχρυσωμένα στεφάνια.

Τάφος 3. Θήκη. Βρέθηκε ασύλητος. Στην καύση που έριξαν και εδώ γύρω από τις δύο καλυπτήριες πλάκες, βρέθηκαν παρόμοια στοιχεία με αυτά του τάφου 1. Ελεφαντοστέινη διακόσμηση κρεβατιού, όστρακα από μελαμβαφή αγγεία, από πήλινα αλάβαστρα, από οξυπύθμενο αμφορέα. Πήλινες επιχρυσωμένες ψήφοι όρμων, κομμάτια χάλκινων επιχρυσωμένων στεφανιών, κομμάτια σιδερένιας στλεγγίδας. Στο εσωτερικό είχε και εδώ στις κάθετες πλευρές λευκό κονίαμα επάνω και κόκκινο κάτω. Μέσα σε ξύλινη λάρνακα, που διαλύθηκε, είχαν τοποθετηθεί τα καμένα οστά του νεκρού. Επάνω στη λάρνακα τοποθετήθηκε ένα χάλκινο επιχρυσωμένο στεφάνι. Μπροστά από τη λάρνακα σε κάποιο ξύλινο έπιπλο, που διαλύθηκε και αυτό, τέσσερα χάλκινα αγγεία και οκτώ πήλινα.

Χάλκινα: κάδος με δίδυμες τοξωτές λαβές, στην εκροή κεφάλι λιονταριού, στην αντίστοιχη, κεφάλι Σειληνού. Αρύταινα. Κάνθαρος. Φιάλη με βάση και δύο κινητές λαβές.

Πήλινα: δύο κάλυκες μελαμβαφείς, δύο σκυφίδια μελαμβαφή με τα χείλη προς τα μέσα και άλλα δύο, πάλι μελαμβαφή, με τα χείλη προς τα έξω, με σταμπωτά ανθέμια, ένα πινάκιο μελαμβαφές με σταμπωτά ανθέμια, ασκός ερυθρόμορφος. Ο ένας κάλυκας επιχρυσωμένος μιμείται χρυσό αγγείο, ενώ τα υπόλοιπα αγγεία μιμούνται ασημένια, καθώς είναι καλυμένα στα ορατά τμήματά τους με ασημένια ελάσματα. Βρέθηκαν ακόμη ένα πήλινο αλάβαστρο και δύο σιδερένιες στλεγγίδες.

Τάφος 2. Κιβωτιόσχημος με άψητες πλίνθους. Καλυπτόταν με επτά χονδρά ξύλινα δοκάρια. Ο σκελετός βρέθηκε πάνω σε βάση πάλι από πλίνθους επιχρισμένες με λευκό κονίαμα. Λευκό κονίαμα είχαν και οι κάθετες πλευρές του τάφου. Δίπλα στις τέσσερις γωνίες της βάσης υπάρχουν τετράγωνοι λάκκοι στο δάπεδο, όπου έμπαιναν τα κυκλικά πόδια του ξύλινου κρεβατιού, πάνω στο οποίο είχε τοποθετηθεί η νεκρή. Βρέθηκε και ελεφαντοστέινη διακόσμηση της μπροστινής πλευράς. Στο κέντρο, τρεις περίτμητες και εγχάρακτες μορφές από το διονυσιακό κύκλο. Στις άκρες υπήρχαν φυτικές συνθέσεις με φύλλα άκανθας, έλικες και ανθέμια.

Στο χώρο του κρανίου βρέθηκαν δύο μικρά χρυσά ενώτια και ένα χρυσό έλασμα με το όνομα της

14. Από τη Μαγούλα «Ασημόχωμα», Μουσείο Βόλου Μ 2769. Πρβλ. επίσης Δ. Ρ. Θεοχάρης, Ο νεολιθικός πολιτισμός, Νεολιθική Ελλάς, σ. 104 και εικ. 25, σ. 196, σχέδ. 30.

15. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 251.

νεκρής: *ΦΥΛΟΜΑΓΑ* αντίστοιχο του *ΦΥΛΟΜΑΧΗ* στη μακεδονική διάλεκτο. Στο δεξί χέρι βρέθηκε χρυσό δακτυλίδι, ενώ στο αριστερό ένα δεύτερο από χρυσό έλασμα. Στο δάπεδο του τάφου στο δυτικό τμήμα βρέθηκαν οκτώ πήλινα αγγεία: τρία αλάβαστρα, ένας χαμηλός σκύφος, δύο σκυφίδια, δύο μυροδοχεία. Ακόμη μία χάλκινη φιάλη, ένα χάλκινο επιχρυσωμένο στεφάνι και ένα σιδερένιο ψαλίδι. Όλα αυτά τα αντικείμενα έπεσαν από το κρεβάτι μετά τη διάλυσή του.

Τάφος 17. Λακκοειδής. Ταφή νηπίου. Από την ξύλινη σαρκοφάγο σώθηκαν στις τέσσερις γωνίες τα σιδερένια καρφιά. Έξω από αυτήν είχε τοποθετηθεί ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο με ερυθρόμορφο ανθέμιο. Στο χώρο του κρανίου βρέθηκαν πήλινα επιχρυσωμένα πλακίδια, που ήταν προσαρμοσμένα σε κάποια ταινία και αποτελούσαν έτσι διάδημα. Βρέθηκαν: ένα γοργόνειο, μία μορφή Νίκης, βούκρανο, ρόδακες κ.ά. Στο χώρο του λαιμού και στους καρπούς βρέθηκαν πήλινες επιχρυσωμένες ψήφοι από περιδέραιο και βραχιόλια αντίστοιχα.

Ερευνήθηκαν και πέντε τάφοι ρωμαϊκής εποχής. Ένας κιβωτιόσχημος συλημένος, δύο κεραμοσκεπείς και δύο λακκοειδείς, που καλύπτονταν ο καθένας με τρεις δουλεμένες πλάκες. Στον ένα λακκοειδή βρέθηκαν δώδεκα χάλκινα νομίσματα στο χώρο του στήθους προς το δεξί χέρι, ενώ στο χέρι φορούσε ένα ασημένιο και ένα σιδερένιο δακτυλίδι. Στο δεύτερο λακκοειδή βρέθηκαν δεκατέσσερα χάλκινα νομίσματα πάνω στο στήθος, προς το δεξί χέρι πάλι, και στην άκρη των ποδιών δύο πήλινα άβαφα αγγεία.

Από τους μεταβυζαντινούς τάφους ερευνήθηκαν τέσσερις. Οι δύο ήταν λακκοειδείς, που καλύπτονταν με σχιστόπλακες, και οι άλλοι δύο πάλι λακκοειδείς με ξύλινες σαρκοφάγους. Βρέθηκε και μία ανακομιδή σε μικρό λάκκο.

Ερευνήθηκε και ένας κεραμικός κλίβανος ύστερης ρωμαϊκής εποχής. Μέσα από αυτόν περισυλλέχθηκαν αρχιτεκτονικά κομμάτια από τοπικό πωρόλιθο, που προέρχονται από ένα κτίριο ιωνικού ρυθμού ρωμαϊκής εποχής, το πιθανότερο ναό. Μεταξύ άλλων βρέθηκαν κομμάτια από φάτνωμα, επιστύλιο, γείσο, κιονόκρανο, κεράμωση.

Μακρύγιαλος

Αγροτεμάχιο 589

Σε μικρή εκσκαφή στο παραπάνω αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Γ. Ψάλτη, πριν Ατματζίδη[16], βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκής εποχής. Οι κάθετες πλευρές ήταν χτισμένες με οπτοπλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Στο δάπεδο είχε πάλι οπτοπλίνθους, ενώ για καλυπτήριες πλάκες γωνιολίθους σε β΄ χρήση. Στο χώρο του κρανίου βρέθηκε άμμος, προφανώς από το προσκέφαλο. Ευρήματα: χρυσή δανάκη και ασημένιο νόμισμα στο στήθος, κοντά στο κρανίο. Δέκα χάλκινα νομίσματα πάνω στο στήθος προς το δεξί χέρι. Στην άκρη των ποδιών υπολείμματα από τα υποδήματα: μικρά σιδερένια καρφιά, χάλκινα μικρά άγκιστρα για τους ιμάντες μαζί με κομμάτια από δέρμα.

Δίκτυο Ύδρευσης

Η επέκταση του δικτύου ύδρευσης της κοινότητας Μακρύγιαλου περνάει μέσα από το βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας. Μέχρι στιγμής ερευνήθηκαν έντεκα τάφοι 5ου και 4ου αι. π.Χ. δίπλα στον επαρχιακό δρόμο που οδηγεί από το Μακρύγιαλο στις Αλυκές Κίτρους. Οι τάφοι έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. και σε όσες περιπτώσεις ήταν δυνατό να διαπιστωθεί, το κρανίο ήταν στην ανατολική πλευρά.

Τάφος 1. Λακκοειδής. Καλυπτόταν με ξύλινα δοκάρια. Ευρήματα: μελαμβαφές σκυφίδιο.

Τάφος 2. Πώρινη σαρκοφάγος συλημένη. Έξω από αυτήν βρέθηκαν όστρακα από ερυθρόμορφο κιονωτό κρατήρα.

Τάφος 3. Λακκοειδής με ξύλινη σαρκοφάγο. Συλημένος. Ευρήματα: μελαμβαφές σκυφίδιο, κομμάτια από λήκυθο, από αλαβάστρινο αλάβαστρο και από χάλκινη στλεγγίδα.

Τάφος 4. Λακκοειδής με ξύλινη σαρκοφάγο. Συλημένος. Ευρήματα: σιδερένιο δακτυλίδι.

Τάφος 5. Λακκοειδής με ξύλινη σαρκοφάγο. Ταφή νεαρού ατόμου, ακτέριστη.

Τάφος 6. Λακκοειδής με ξύλινη σαρκοφάγο. Ταφή νεαρού ατόμου. Ευρήματα: χάλκινη στλεγγίδα, αστράγαλοι, δύο μελαμβαφή αγγεία.

Τάφος 7. Λακκοειδής με ξύλινη σαρκοφάγο. Παιδική ταφή. Ευρήματα: μελαμβαφής κύλικα, δύο λήκυθοι, η μία με ερυθρόμορφη παράσταση, μία πήλινη και μία γυάλινη ψήφος.

Τάφος 8. Κεραμοσκεπής. Συλημένος.

Τάφος 9. Κεραμοσκέπης. Ευρήματα: χάλκινο νόμισμα στη δεξιά παλάμη.

Τάφος 10. Λάκκος ορθογώνιος, όπου έριξαν τις στάχτες και τα καμένα οστά μετά την καύση του νεκρού μαζί με σπασμένα αγγεία και τμήμα χάλκινης περόνης.

Τάφος 11. Κεραμοσκεπής. Συλημένος.

Αγροτεμάχιο 934

Στο παραπάνω κοινόχρηστο αγροτεμάχιο, που βρίσκεται δίπλα στην απόκρημνη ακτή, από την πτώση των χωμάτων φάνηκαν δύο λακκοειδείς τά-

16. Ό.π. 30 (1975): Χρονικά, σ. 250.

φοι. Πρόκειται για παιδικές ταφές μέσα σε ξύλινες σαρκοφάγους, που χρονολογούνται στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. Ο πρώτος ήταν διαταραγμένος στο δυτικό τμήμα του. Στο κρανίο που ήταν ανατολικά, βρέθηκε ασημένιο νόμισμα. Και στο δεύτερο τάφο το κρανίο ήταν ανατολικά. Ευρήματα: ασημένιο νόμισμα στο κρανίο, πολλοί αστράγαλοι και κοντά στο δεξί χέρι χάλκινη στλεγγίδα και χάλκινη διπλή περόνη.

Αγροτεμάχιο 524 (ιδιοκτησία Στ. Μπραΐλα)

Στο παραπάνω αγροτεμάχιο πραγματοποιήθηκε πέρυσι ανασκαφή στο χώρο θεμελίωσης της οικοδομής του Στ. Μπραΐλα[17]. Φέτος έγινε τομή 2×2 μ., 5 μ. δυτικά της οικοδομής. Ερευνήθηκαν επιχώσεις βυζαντινής, ρωμαϊκής, ελληνιστικής εποχής μέχρι και 4ου αι. π.Χ. στο κατώτερο στρώμα, συνολικού ύψους 2,20 μ.

Στο κατώτερο τμήμα πολύ πιθανώς είχαμε δρόμο και αυτό δικαιολογεί την απουσία επιχώσεων του 5ου και 6ου αι. π.Χ., που συναντήσαμε δίπλα στη θεμελίωση της οικοδομής.

Αγροτεμάχιο 537 (ιδιοκτησία Δημ. Μετοικίδη, Νικ. Λάτσου)

Πραγματοποιήθηκε σύντομη ανασκαφή στο χώρο που είχε αρχίσει δοκιμαστικές τομές η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων το 1985. Από την έρευνα φάνηκε ότι έχουμε επιχώσεις κλασικής, ελληνιστικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής. Στη βυζαντινή φάση ανήκει τμήμα σπιτιού με δύο οικοδομικές φάσεις, διάφοροι αποσπασματικοί τοίχοι και πολλοί λάκκοι απορριμμάτων με μεγάλες ποσότητες κεραμικής. Οι επιχώσεις της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής δεν ερευνήθηκαν σε έκταση, εντοπίστηκαν όμως διάφοροι τοίχοι, κύρια με άψητες πλίνθους που ανήκουν σε αυτές τις εποχές.

Το πιο αναπάντεχο εύρημα όμως, ήταν ο εντοπισμός του νότιου σκέλους του τείχους της Πύδνας του 5ου αι. π.Χ. Ήταν κατασκευασμένο με άψητες πλίνθους. Μόνο προς το χαμηλότερο τμήμα του αγροτεμαχίου, που προφανώς είχε πρόβλημα από τα νερά της βροχής, ήταν στο κατώτερο εξωτερικό τμήμα του κατασκευασμένο με πώρινους γωνιολίθους. Μπροστά από το τείχος υπήρχε τάφρος με μεγάλες ποσότητες κεραμικής του 5ου αι. π.Χ. και πολλά απορρίμματα από την κατεργασία χαλκού και σιδήρου. Τα εργαστήρια αυτά πρέπει να αναζητηθούν κάπου κοντά, αφού έχουμε την άκρη του οικισμού του 5ου αι. π.Χ. Τον 4ο αι. π.Χ. ο οικισμός επεκτείνεται νοτιότερα. Οι μεγάλες επιχώσεις σε αυτό το τμήμα (4,50 μ.), δεν επέτρεψαν την έρευνά του σε έκταση.

Αλυκές Κίτρους

Αγροτεμάχιο Κ. Χρυσοχοΐδη

Συνεχίστηκε η ανασκαφή σε μικρό τμήμα του τύμβου[18]. Ερευνήθηκαν τρεις λακκοειδείς τάφοι με παιδικές ταφές. Ο πρώτος ήταν ακτέριστος. Ο δεύτερος είχε πάρα πολλούς αστραγάλους, επτά γυναικεία ειδώλια, δύο ειδώλια ζώων, δύο χάλκινα νομίσματα, σιδερένια στλεγγίδα, χάλκινη πόρπη, ελεφαντοστέινη περόνη, οστέινη κουδουνίστρα. Ο τρίτος τάφος ήταν ο πλουσιότερος. Βρέθηκαν ένα ζευγάρι σκουλαρίκια σε μορφή περιστεριού, χρυσό αγγειόσχημο περίαπτο, χρυσό δακτυλίδι, πολλά πήλινα αγγεία, χρυσά ελάσματα από το ένδυμα του νεκρού κοριτσιού, σιδερένια κλειδαριά από ξύλινη λάρνακα και το σιδερένιο κλειδί της, δύο χάλκινα νομίσματα. Οι τάφοι χρονολογούνται στον 3ο και 2ο αι. π.Χ.

Κίτρος

Θέση Λουλούδια

Συνεχίστηκε η ανασκαφή του νεκροταφείου, που άρχισε το 1982[19]. Πραγματοποιήθηκαν τομές γύρω από τους ήδη ανασκαμμένους τάφους για να εντοπιστούν τα όριά του. Με τις τομές φάνηκαν τα σκάμματα από άλλους πέντε μεγάλους κλασικούς τάφους, καθώς και δύο τάφοι κιβωτιόσχημοι ρωμαϊκής εποχής συλημένοι. Η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε, επειδή χρειάστηκε να αρχίσει ανασκαφή στη Σεβαστή.

Σεβαστή

Τούμπα Παππά

Η οικοδομική δραστηριότητα προκάλεσε τη βιαστική ανασκαφή ενός χαμηλού τύμβου, ύψους 1,50 περίπου και διαμέτρου 50 μ., που βρισκόταν σε ύψωμα στα όρια των κοινοτικών εκτάσεων Σεβαστής και Κορινού. Η έρευνα που δεν ολοκληρώθηκε ακόμη, έδειξε ότι στο ύψωμα προϋπήρξε μικρή κατοίκηση στην πρώιμη εποχή του σιδήρου. Τον 4ο αι. π.Χ. κατασκευάστηκε τύμβος που κάλυ-

17. Ό.π. 40 (1985): Χρονικά, σ. 238.

18. Ό.π. 39 (1984): Χρονικά, σ. 220-222.

19. Ό.π. 37 (1982): Χρονικά, σ. 285· 38 (1983): Χρονικά, σ. 276.

ψε τους τάφους μιας πλούσιας οικογένειας της περιοχής. Τέλος, στη ρωμαϊκή εποχή ο χώρος ξαναχρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο.

Τάφος 1 (δεν ολοκληρώθηκε η έρευνά του). Στην κορυφή του υψώματος, στη μέση του τύμβου, βρέθηκε ο παλιότερος τάφος (380-370 π.Χ.). Ήταν ένας μεγάλος λακκοειδής, πλ. 4 και βάθ. 3,50 μ. Μαζί με τα επτά σκαλοπάτια, που οδηγούσαν στο βαθύτερο ορθογώνιο λάκκο, όπου τοποθέτησαν την ξύλινη σαρκοφάγο, είχε μήκος 6,50 μ. Ο τάφος ήταν συληημένος, τη χρονολόγησή του όμως τη συμπεραίνουμε από τα όστρακα που βρέθηκαν μέσα στα υπολείμματα της καύσης του νεκρού, που ρίχτηκαν γύρω από τον τάφο και πάνω στα σκαλοπάτια του.

Τάφος 3. Στην άκρη του τύμβου, χρονολογείται γύρω στο 350 π.Χ. Παρόμοιος με τον τάφο 1, αλλά μεγαλύτερων διαστάσεων. Είχε έντεκα σκαλοπάτια, συνολ. μήκ. 9, πλ. 5 και βάθ. 4,50 μ. (στο χώρο της ξύλινης σαρκοφάγου). Ήταν ασύλητος, αλλά το γεγονός ότι το τμήμα του, όπου η σαρκοφάγος, βρισκόταν κάτω από την ανεγειρόμενη οικοδομή, δεν επέτρεψε προς το παρόν την ολοκλήρωση της έρευνάς του. Ερευνήθηκε το βόρειο τμήμα του χώρου που κατελάμβανε η ξύλινη σαρκοφάγος, σε πλάτος 1 μ. Έτσι, δε γνωρίζουμε το συνολικό πλάτος της, ενώ το μήκος είναι 2,80 και το ύψος 1,60 μ., όπως μας δείχνουν τα ίχνη των ξύλων. Σ' αυτό το τμήμα ακριβώς βρέθηκαν τα υπολείμματα ξύλινης κλίνης με ελεφαντοστέινη διακόσμηση, επάνω στην οποία είχαν τοποθετηθεί: ένας χάλκινος κάδος με τα καμένα οστά του νεκρού, μία χάλκινη λεκανίδα, χάλκινος λέβητας πάνω σε σιδερένιο τρίποδα, ένα ζευγάρι χάλκινες περικνημίδες. Βρέθηκαν συνθλιμμένα εξαρτήματα, πιθανώς από ασπίδα: σιδερένια ελάσματα και χάλκινοι κρίκοι. Όλο το κρεβάτι ήταν καλυμμένο από χάλκινα επιχρυσωμένα στεφάνια, περιδέραια από πήλινες επιχρυσωμένες ψήφους, πήλινα αλάβαστρα, σιδερένιες στλεγγίδες μαζί με σιδερένια χείλη αρυβάλλων. Επάνω στο τεφροδόχο αγγείο πρέπει να είχε τοποθετηθεί ένα χρυσό στεφάνι με φύλλα και καρπούς κισσού, που βρέθηκε πεσμένο πάνω στη λεκανίδα. Δίπλα βρέθηκαν πέντε ελεφαντοστέινοι κύβοι, μαζί με πολλούς πεσσούς γυάλινους, σε δύο χρώματα, και μία χρυσή περόνη «ιλλυρικού» τύπου ασφαλισμένη με στριφτό χρυσό έλασμα, που δείχνει ότι εδώ είχε τοποθετηθεί κάποιο ένδυμα. Τα χάλκινα αγγεία ήταν καλυμμένα με ύφασμα, όπως δείχνουν τα αποτυπώματά του πάνω τους. Σε πολλά σημεία βρέθηκαν επιχρυσώσεις μαζί με πορφυρό χρώμα από διακόσμηση κάποιου υφάσματος. Επίσης, βρέθηκαν διάσπαρτα πήλινα δισκάρια, επιχρυσωμένα, με προτομή της Αθηνάς, που προσαρμόζονταν σε υφάσματα.

Τάφος 2. Τελευταίος κατασκευάστηκε ο τάφος 2 (γύρω στο 330 π.Χ.). Πρόκειται για κιβωτιόσχημο τάφο, σε μορφή θήκης, με τρεις καλυπτήριες πλάκες. Οι κάθετες πλευρές έχουν χρωματιστά κονιάματα στο χείλος τους, τη χαρακτηριστική «πατούρα» για την τοποθέτηση σανιδιών κάτω από τις καλυπτήριες πλάκες, ενώ μεταξύ τους συνδέονται με συνδέσμους σε σχήμα Ζ. Μέσα σε χάλκινο καλυκωτό κρατήρα είχαν τοποθετηθεί τυλιγμένα σε κάποιο ένδυμα, όπως δείχνει μια σιδερένια περόνη «ιλλυρικού» τύπου, τα καμένα οστά του νεκρού. Μαζί είχαν τοποθετήσει και πολλά κομμάτια από το λιωμένο χρυσό στεφάνι, που το φορούσε ο νεκρός κατά την καύση, καθώς και μία ασημένια δραχμή Αλεξάνδρου Γ΄. Πάνω από τα οστά είχαν τοποθετήσει ένα χάλκινο επιχρυσωμένο στεφάνι. Άλλα ευρήματα: πέντε ασημένια αγγεία (τρεις κάλυκες, ηθμός, αρύταινα) και ένας πήλινος κάνθαρος, που αποτελούν μια ομάδα αγγείων συμποσίου. Σιδερένια όπλα: τέσσερις αιχμές δοράτων, ένας σαυρωτήρας, ένα μικρό μαχαίρι. Βρέθηκαν ακόμη τρεις σιδερένιες στλεγγίδες, ενώ πρέπει να υπήρχαν ακόμη πολλά αντικείμενα από φθαρτό υλικό, κρεμασμένα από σιδερένια καρφιά στις κάθετες πλευρές του τάφου, που άφησαν μόνο λίγα ίχνη επιχρυσώσεων.

Στα υπολείμματα από την καύση του νεκρού, που ρίχτηκαν στην επίχωση πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες, βρέθηκαν στοιχεία από τη διακόσμηση της κλίνης, όπου κάηκε ο νεκρός, πήλινα αγγεία, κομμάτια από χάλκινα επιχρυσωμένα στεφάνια, πήλινες επιχρυσωμένες ψήφοι περιδεραίων, κομμάτια από το χρυσό στεφάνι, χρυσή περόνη «ιλλυρικού» τύπου, σιδερένια στλεγγίδα, σιδερένιο χείλος αρύβαλλου κ.ά.

Στην άκρη του τύμβου ή και έξω από αυτόν ερευνήθηκαν λακκοειδείς τάφοι ρωμαϊκής εποχής, που έδωσαν πολλά ασημένια και χάλκινα νομίσματα, καθώς και πήλινα αγγεία.

Κ α ρ ί τ σ α

Βόρειο Νεκροταφείο Δίου (οικόπεδο Ιω. Λαγού)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων αποκαλύφθηκε τμήμα από κυκλικό υπέργειο ταφικό κτίριο ρωμαϊκής εποχής. Μέσα σε αυτό βρέθηκε μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος, επενδυμένος με μαρμάρινες πλάκες, με ταφή ζευγαριού. Στη γυναικεία ταφή βρέθηκαν: ασημένια ωτογλυφίδα, ασημένια περόνη, δύο χρυσά περίαπτα και χρυσό δακτυλίδι, που στην τετράγωνη σφενδόνη έχει δύο προτομές, το πιθανότερο Διοσκούρων.

Οικόπεδο κληρονόμων Κ. Τσακνάκη

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο που βρίσκεται στο χώρο του νεκροταφείου,

αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος κυρίως από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Είχε είσοδο από τη δυτική πλευρά και περιείχε δύο ταφές και δέκα ανακομιδές, που τα κρανία τους ήταν στη σειρά και σε επαφή με τις κάθετες πλευρές, βόρεια και ανατολικά. Είχε ακόμη μαρμάρινο δάπεδο και προσκέφαλο από οπτοπλίνθους στη δυτική πλευρά. Δε βρέθηκε κανένα κτέρισμα. Προσανατολισμός Α.-Δ. Πιθανώς παλαιοχριστιανικής εποχής.

Οικόπεδο Ιω. Κωσταδέλη

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο οικόπεδο που βρίσκεται στο χώρο του νεκροταφείου, εντοπίστηκαν τρεις κεραμοσκεπείς και τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι ρωμαϊκής εποχής. Οι κιβωτιόσχημοι στις κάθετες πλευρές είναι χτισμένοι με οπτοπλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Η κάλυψη είναι αμφικλινής με μεγάλες οπτοπλίνθους (μήκ. 0,75, πλ. 0,50, πάχ. 0,07 μ.). Στη δυτική πλευρά προσκέφαλο με οπτοπλίνθους. Τα κάθετα τοιχώματα εσωτερικά και το προσκέφαλο έχουν λευκό επίχρισμα. Πάνω από τον τάφο, το σκάμμα του γέμιζε με κροκάλες και ασβεστοκονίαμα. Προσανατολισμός τάφων Α.-Δ.

Δίον

Οικόπεδο Ιω. Ζησιάδη

Μέσα στο σύγχρονο οικισμό του Δίου, σε εκσκαφή θεμελίων, βρέθηκε μικρός κιβωτιόσχημος τάφος παιδιού. Τα κάθετα τοιχώματα είναι χτισμένα με οπτοπλίνθους και ασβεστοκονίαμα και έχουν εσωτερικά λευκό κονίαμα. Στη δυτική πλευρά προσκέφαλο από οπτοπλίνθους, όπως και η αμφικλινής κάλυψή του. Βρέθηκε χρυσή δανάκη. Προσανατολισμός Α.-Δ.

ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΜΠΕΣΙΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Νέα Τρίγλια

Αγρός Ν. Ραχμανίδη

Στις 13.8.1986, κατά τη διάρκεια αφαίρεσης χωμάτων από μηχανικό εκσκαφέα στο παραπάνω αγροτεμάχιο, στη θέση Κιόστεπε, βρέθηκαν καλυπτήριοι λίθοι τάφων. Ύστερα από ειδοποίηση του Αστυνομικού Τμήματος έγινε επιτόπια έρευνα.

Η θέση Κιόστεπε βρίσκεται βόρεια του δρόμου Σωζοπόλεως-Νέων Πλαγίων και του νέου δρόμου Νέας Καλλικράτειας-Νέων Μουδανιών, 2 χλμ. προς Β. από την παραλία της Νέας Τρίγλιας και 2,5 χλμ. προς Ν. από το χωριό. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των παρισταμένων, στη διάρκεια των εργασιών ισοπέδωσης του χωραφιού για μεταφορά χώματος στο νέο αυτοκινητόδρομο, το εκσκαφικό μηχάνημα έσυρε διάφορες λιθοπλίνθους (πλάκες τάφων) και κατέστρεψε άγνωστο αριθμό τάφων (πιθανώς τρεις). Μόλις έγινε αντιληπτή η καταστροφή, ειδοποιήθηκε το Αστυνομικό Τμήμα.

Σώθηκε ένας τάφος, διαστάσεων 2,30×1 μ. Ήταν κιβωτιόσχημος, σκαμμένος μέσα στο έδαφος, με όρθιες πλάκες ασβεστολιθικές και επένδυση κονιάματος στο εσωτερικό. Είχε κατεύθυνση από Α. προς Δ. Μετά την αφαίρεση των χωμάτων, που κάλυπταν το εσωτερικό κατά 0,40 μ., διαπιστώθηκαν τέσσερα ανθρώπινα κρανία στη δυτική πλευρά του τάφου από ανακομιδή και τα υπολείμματα ενός σκελετού.

Στο εσωτερικό του τάφου, σε διάφορα σημεία, υπήρχαν οκτώ οινοχόες, ένας λύχνος και δύο τμήματα χάλκινης περόνης, που χρονολογούνται στα υστερορωμαϊκά χρόνια.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

Νέα Ποτείδαια

Με δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν τον Οκτώβριο σε τρια διαφορετικά σημεία της ευρύτερης περιοχής της Ποτείδαιας, είχαμε τα εξής αποτελέσματα:

α) Στη θέση Πετριώτικα, αριθ. αγροτεμαχίου 613, περί τα 4 χλμ. νότια της Νέας Ποτείδαιας και αμέσως Δ.-ΝΔ. του πρόσφατα αποκαλυφθέντος μακεδονικού τάφου[20], ήρθαν στο φως τέσσερις νέοι τάφοι του 4ου αι. π.Χ. Οι Α και Γ είναι κιβωτιόσχημοι παιδικοί και είχαν συληθεί ήδη κατά την αρχαιότητα. Οι ταφές Β και Δ έγιναν σε επιμελημένες μονολιθικές σαρκοφάγους. Από αυτές η Β βρέθηκε ασύλητη και περιείχε σε άριστη διατήρηση το σκελετό μικρού κοριτσιού, πλούσια κτερισμένου. Από τα πολυάριθμα ευρήματα αναφέρουμε ένα χάλκινο επιχρυσωμένο στεφάνι, δύο πήλινα επιχρυσωμένα επίσης σκουλαρίκια, ένα χρυσό δακτυλίδι, τέσσερα αλάβαστρα, δύο μεγάλες πήλινες γυναικείες προτομές με ζωηρά χρώματα, 123 αστραγάλους μικρών ζώων, δύο χάλκινα νομίσματα κτλ.

Η σαρκοφάγος Δ είναι μεγάλων διαστάσεων, επιχρισμένη εσωτερικά και φέρει γραπτή ζώνη περιμετρικά. Αν και συλημένη, απέδωσε σημαντικά ευρήματα, από τα οποία σημειώνουμε τέσσερα εξαιρετικής τέχνης πήλινα γυναικεία ειδώλια, που διατηρούν θαυμάσια την έγχρωμη διακόσμησή τους.

20. Ό.π. 39 (1984): Χρονικά, σ. 224.

Το πιο σημαντικό όμως στοιχείο είναι ότι βεβαιώθηκε πως υπάρχει στενή σχέση της σαρκοφάγου Δ με το μακεδονικό τάφο, αμέσως στα βορειοδυτικά της. Πράγματι, η σαρκοφάγος περικλείεται με σκαμμένο στον ημίβραχο και επιμελώς επιχρισμένο ορθογώνιο «περίβολο», μήκ. 7,20 και πλ. 1,50 μ., που, εν είδει δρόμου με έντονη προς τα κάτω την κλίση του δαπέδου του και ξεκινώντας από την καμάρα του μακεδονικού τάφου, περιβάλλει συμμετρικά τη σαρκοφάγο Δ, στη δυτική στενή πλευρά του.

β) Στη θέση Μάλτα, περί το 1 χλμ. νότια της Νέας Ποτείδαιας και μέσα στο αγροτεμάχιο αριθ. 227, ιδιοκτησίας Σωτηρίου Κύρου, διενεργήθηκε τομή διαστάσεων 3×3 μ. Αποκαλύφθηκε η γωνία λιθόκτιστης οικοδομής των ελληνιστικών χρόνων, που σώζεται σε μέγιστο ύψος 1,05 μ., καθώς επίσης και αρχαίος βόθρος απόρριψης, στη νοτιοδυτική γωνία της τομής, με διάμετρο στομίου 1,30 μ., που απέδωσε, εκτός των άλλων, και πολλά μεγάλα κομμάτια άβαφων οξυπύθμενων αμφορέων.

γ) Στη θέση Αμπελότοπος, περί τα 200 μ. βόρεια της σύγχρονης διώρυγας της Ποτείδαιας και παράλληλα με αυτήν, σε επάλληλες και παράλληλες μεταξύ τους δοκιμαστικές τομές, επιβεβαιώθηκαν οι υποψίες που είχαμε για την ύπαρξη εδώ του κλασικού τείχους της Ποτείδαιας. Συγκεκριμένα, σε τέσσερις από αυτές τις τομές και σε συνολικό μήκος 110 μ., εντοπίστηκε η θεμελίωση του βόρειου τείχους της αρχαίας Ποτείδαιας[21] για το νότιο τείχος της Κασσάνδρειας, που εντοπίστηκε και εν μέρει αποκαλύφθηκε το 1985. Με κατεύθυνση Α.-Δ., το τείχος έχει πλάτος 2,80 και σώζεται σε ύψος 0,80 μ. περίπου. Αποτελείται από δύο επιμελημένα «πρόσωπα», πάχους 0,60 μ. το καθένα, χτισμένα με μεγάλους και μικρούς γωνιολίθους, ενώ το μεταξύ τους γέμισμα ήταν, πάνω από μία στρώση αργών λίθων, από πατημένο αργιλικό χώμα και πιθανότατα ωμές πλίνθους (Πίν. 113 γ-δ).

Σάνη

Στην περιοχή Σταυρονικήτα Σάνης και στη θέση της 5ης Μονάδας Οικισμού, ιδιοκτησίας Ανδρεάδη-Ζησιάδη, με την εκρίζωση μεγάλου πεύκου, αποκαλύφθηκε ατρακτόσχημος ταφικός πίθος, ύψους 1,80 μ. που, εκτός από τα οστά του νεκρού, περιείχε και 14 συνολικά πήλινα αγγεία του 6ου αι. π.Χ. (αριθ. ευρ. 11970-11983). Πρόκειται για αγγεία επείσακτα (κορινθιακά και αττικά) και πιο συγκεκριμένα για επτά σκύφους, δύο οινοχόες, μία κοτύλη, μία φιάλη, ένα λεβητοειδές, έναν αρύβαλλο και μία πυξίδα με το πώμα της (Πίν. 114 α).

Μένδη

Η αποικία των Ερετριέων Μένδη υψώνεται πάνω από τη θάλασσα στη δυτική πλευρά της χερσονήσου Παλλήνης και Κασσάνδρας, στο χώρο της κοινότητας Καλάνδρας.

Η ανασκαφή του 1986 είχε δοκιμαστικό χαρακτήρα και περιορίστηκε σε τρεις τομείς: στο Προάστειο, σ΄ έναν αγρό της εντός των τειχών πόλης και στο ψηλότερο σημείο που ονομάζεται Βίγλα.

Προάστειο ονομάζει ο Θουκυδίδης το έξω από τα τείχη τμήμα της Μένδης, που έβλεπε προς τη Σκιώνη. Πρόκειται επομένως για τη νότια και νοτιοανατολική πλευρά, δυτικά από το τουριστικό ξενοδοχείο Μένδη, όπου άλλοτε απότομα, άλλοτε βαθμιδωτά οι λόφοι της Μένδης καταλήγουν στη θάλασσα. Με ολιγοήμερη ανασκαφή ερευνήσαμε δύο γειτονικά οικοδομήματα, που ονομάστηκαν Α και Β. Και στα δύο, οι τρικυμίες του χειμώνα είχαν αποκαλύψει την προς την παραλία νότια όψη τους, σε πλάτος 3-4 μ., ενώ το βόρειο τμήμα τους σκεπάζεται από επιχώσεις, ύψους 2-4 μ. Ο χρόνος και τα χρήματα που διαθέταμε, δε μας επέτρεψαν να επιχειρήσουμε αφαίρεση των επιχώσεων και αποκάλυψη ολόκληρων των οικοδομημάτων· περιοριστήκαμε στο να κόψουμε κάθετα τις όψεις των επιχώσεων αυτών, ώστε να γίνει μελέτη της στρωματογραφίας και να επιτύχουμε κάποια χρονολόγηση των οικοδομών.

Το οικοδόμημα Α έχει μήκος 5,30 μ. Ερευνήσαμε το νότιο τμήμα του σε πλάτος 4 μ., το οποίο χτισμένο με πελεκητές αρμοσμένες πέτρες σώζει τη νότια όψη σε ύψος τριών δόμων πάνω από την ευθυντηρία, που βρίσκεται σε βάθος 0,70 μ. από τη σημερινή επιφάνεια της αμμουδιάς. Και οι τρεις τοίχοι του οικοδομήματος Α, μέχρι το ύψος που σώζονται, δεν έχουν όψη προς το εσωτερικό της οικοδομής. Περικλείουν επίχωση ύψ. 0,80 μ., με πολλά θραύσματα μικρών και μεγάλων αγγείων του 6ου αι. π.Χ., και τμήμα του θεμελίου παλιότερου οικοδομήματος φτιαγμένου με αργούς λίθους, που χρονολογείται στους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους.

Μισό μέτρο περίπου πάνω από την επιφάνεια του παλιότερου τοίχου, μέσα στο οικοδόμημα Α, διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός στρώματος καταστροφής από κεραμίδες στέγης πεσμένες και αττικά μελαμβαφή των μέσων του 4ου αι. π.Χ. Από τα στοιχεία που εκθέσαμε και που δεν είναι δυνατό να θεωρηθούν οριστικά, λόγω της μικρής έκτασης της ανασκαφής, προκύπτει ότι το οικοδόμημα Α γνώρισε δύο οικοδομικές φάσεις, μία αρχική στον 6ο αιώνα και μία δεύτερη στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Το οικοδόμημα Β έχει μήκος στη νότια όψη 3,75 μ. Τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα του

21. Ό.π. 40 (1985): Χρονικά, σ. 237.

τμήματος της οικοδομής, που εξείχε από τις υπερκείμενες κατά 4 μ. επιχώσεις, αντιστοιχούν με τα δεδομένα από το οικοδόμημα Α. Και εδώ έχουμε δύο οικοδομικές φάσεις. Στην παλιότερη ανήκουν ο νότιος και ο ανατολικός τοίχος. Ο νότιος τοίχος, πλ. 0,75 μ., είναι φτιαγμένος με ακατέργαστες πέτρες και μεγάλα βότσαλα, που υπάρχουν και στον ανατολικό. Περικλείουν ένα δάπεδο σκληρό από χώμα πατημένο και βότσαλα, πάνω από το οποίο η επίχωση, ύψ. 0,40 μ., περιέχει όστρακα των μέσων του 6ου αι. π.Χ. και μερικά παλιότερα ακόμη.

Περίπου 0,50 μ. ψηλότερα από το νότιο τοίχο εδράζεται ο δυτικός τοίχος του οικοδομήματος. Λίγο πιο ψηλά από τη θεμελίωσή του και ανάμεσα σε αυτόν και τον υπερυψωμένο ανατολικό τοίχο υπάρχει οριζόντιο στρώμα καταστροφής με πολλές κεραμίδες στέγης, όπου βρέθηκε ένα νόμισμα της Αφύτιος, με το κεφάλι του Άμμωνα Δία στην εμπρός όψη, που χρονολογείται από το 424 ως το 356 π.Χ.

Το στρώμα καταστροφής βρίσκεται στο ίδιο ύψος και στα δύο οικοδομήματα και αν η χρονολόγησή του κοντά στα μέσα του 4ου αι. αποδειχθεί ορθή στη συνέχεια της ανασκαφής, δεν αποκλείεται να έχει άμεση σχέση με βίαιη επιβολή της μακεδονικής κυριαρχίας το 356 ή το 348 π.Χ. Όσο για τον προορισμό των οικοδομημάτων, μπορούμε να πούμε ότι πιθανώς δεν είναι κατοικίες.

Μέσα από τα τείχη της Μένδης, στον αγρό του Αστερίου Γαλαρινιώτη και σε βάθος μισού μέτρου, δοκιμαστική τομή αποκάλυψε μικρό τμήμα ενός σπιτιού του 4ου αι. π.Χ. Πρόκειται για μια λιθόστρωτη αυλή με στέρεο βοτσαλωτό δάπεδο, που ορίζεται στα βόρεια από σειρά πλακών, θεμελίωση ίσως τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ. Πάνω σε αυτόν τον τοίχο και σε επαφή με μία μεγάλη οριζόντια πλάκα, υπήρχε ένας καλοφτιαγμένος λίθινος αγωγός. Σε απόσταση ενός μέτρου βρέθηκε μετακινημένος από την αρχική του θέση πήλινος λουτήρας και μία μικρή ορθογώνια λίθινη δεξαμενή, που δεν ερευνήθηκε ακόμη. Ίσως λοιπόν να πρόκειται για το χώρο του λουτρού ενός πλούσιου σπιτιού. Σπασμένα ολόκληρα αγγεία μέσα σε στρώμα καταστροφής και εννέα χάλκινα μικρά νομίσματα, τα περισσότερα εκδόσεως της Μένδης με το κεφάλι του νέου Διονύσου εμπρός και τους αμφορείς πίσω, χρονολογούν την καταστροφή στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και πιθανότατα γύρω στα χρόνια της από το Φίλιππο καταστροφής της Ολύνθου και άλλων 32 χαλκιδικών πόλεων, το 348 π.Χ.

Η Βίγλα είναι ένα υπερυψωμένο πλάτωμα στο νοτιοανατολικό άκρο της Μένδης, που η έκτασή του δεν ξεπερνά τα 4,5 στρέμματα, προσιτό από βόρεια και δυτικά, αλλά τελείως απόκρημνο από ανατολικά και νότια. Προσφέρει πανοραμική θέα προς όλα τα σημεία του ορίζοντα και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και για την αρχαία πόλη θα ήταν μία βίγλα ή ακρόπολη ή η ψηλότερη άκρη της ακρόπολης, έσχατο καταφύγιο και παρατηρητήριο συγχρόνως. Με βάση αυτή τη λογική, η πρώτη τομή που έγινε στη βορειοδυτική άκρη της Βίγλας είχε ως στόχο τον εντοπισμό του τείχους, που πρέπει να κρυβόταν, όπως πιστεύαμε, κάτω από τα περιμετρικά βάτα. Αντί για το τείχος, βρέθηκε τμήμα τοιχαρίου γεωμετρικών χρόνων κομμένο από κατολισθήσεις στο χείλος του πλατώματος. Η Βίγλα όλη αποτελείται από ένα συμπαγές άσπρο πηλώδες έδαφος, που πολύ εύκολα διαβρώνεται και κόβεται. Φαίνεται ότι όλη η περιφέρεια του πλατώματος έχει βαθμιαία κατολισθήσει. Στη νοτιοδυτική μόνο πλευρά ο Meritt είδε το 1923 ένα τμήμα τείχους και την ύπαρξή του μας επιβεβαίωσε ο ιδιοκτήτης της Βίγλας Γ. Νεστορής, προσθέτοντας ότι το τείχος διαλύθηκε από τους κατοίκους της Καλάνδρας για να χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό. Δεν υπάρχει κανένα ίχνος πια στα νοτιοδυτικά, γιατί την καταστροφή ολοκλήρωσε το 1970 η ισοπέδωση αρκετών μέτρων του πλατώματος με μηχανικό εκσκαφέα.

Οι δοκιμαστικές τομές στη Βίγλα επικεντρώθηκαν στο βόρειο τμήμα του χώρου, ενώ μία μεμονωμένη έγινε στο νοτιοδυτικό άκρο. Οι πρώτες ενδείξεις δεν ήταν ενθαρρυντικές: πάνω από το στερεό άσπρο υπέδαφος, δεν υπήρχαν παρά μόνο 0,20-0,30 μ. χώμα, αυτό που ανάδευε κάθε χρόνο το καλλιεργητικό μηχάνημα· επομένως καμιά ελπίδα για να βρούμε θεμέλια σπιτιών στη θέση τους. Μέσα σε αυτή τη φτωχή επίχωση υπήρχαν λίγα όστρακα αρχαϊκά και κλασικά, ανακατεμένα με γεωμετρικά και χειροποίητα. Δεν έλειψαν βέβαια και λίγα ενδιαφέροντα ευρήματα, όπως ένας μαρμάρινος κρεμαστός λύχνος αρχαϊκών χρόνων, και ένα τμήμα από το ημικυκλικό μέτωπο ακροκεράμου στέγης με ανάγλυφο γοργόνειο, του 6ου αι. π.Χ. Τεμάχια από καμπύλα κεραμίδια στέγης ήταν διάσπαρτα παντού, καθώς και από μεγάλα πιθάρια· επομένως, υπήρχαν σπίτια στη Βίγλα. Πέτρες οικοδομήσιμες βρέθηκαν ελάχιστες, είτε επειδή μεταφέρθηκαν για να χρησιμεύσουν αλλού ως οικοδομικό υλικό, είτε επειδή ένα μεγάλο μέρος των τοίχων των αρχαίων σπιτιών ήταν από ωμές πλίνθους.

Οι δοκιμαστικές τομές αποκάλυψαν συστάδες λάκκων. Κανένας δεν ήταν απλά κυκλικός ή ωοειδής. Είχαν ποικίλα καμπύλα περιγράμματα και στένευαν βαθμιδωτά προς τα κάτω. Ο πυθμένας τους έφθανε σε βάθος μέχρι και 1,5 μ. από τη σημερινή επιφάνεια και η διάμετρος μερικών πλησίαζε τα 2 μ. Πολλοί μεγάλοι λάκκοι προήλθαν από τη συνένωση 2-3 μικροτέρων. Σε τρεις περιπτώσεις στον πυθμένα του λάκκου υπήρχε, κατασκευή από άψητες πλίνθους· σε ένα μάλιστα λάκκο οι πλίνθοι σχημάτιζαν κύκλο με κοιλότητα στο κέντρο, κατασκευή που είχε ως προορισμό να στερεώσει καλύτερα οξυπύθμενο πιθάρι.

Επομένως, πρέπει να δεχθούμε ότι ένα μέρος από τους λάκκους της Βίγλας είχε αρχικά αποθηκευτικό χαρακτήρα. Σε κάποια μεταγενέστερη φάση, που από τα όστρακα στο εσωτερικό των λάκκων δεν μπορεί να τοποθετηθεί αργότερα από τις αρχές του 7ου αι. π.Χ., οι λάκκοι γεμίστηκαν με τα συντρίμμια του οικισμού των γεωμετρικών χρόνων, πριν κτιστούν οι νέες οικοδομές. Χαρακτηριστικό είναι ότι στο λάκκο 2 βρέθηκε πεσμένο ολόκληρο τμήμα τοίχου από επτά αλλεπάλληλες στρώσεις άψητων πλίνθων.

Μέσα στους λάκκους βρέθηκαν οστά ζώων, πήλινα σφονδύλια και άφθονη κεραμική. Το 1/10 μόνο από τα όστρακα ήταν χειροποίητα και από αυτά τα περισσότερα ανήκαν στην κατηγορία των οικιακής χρήσης σκευών, ενώ ελάχιστα μπορούν να αποδοθούν σε κάποια από τις κατηγορίες της χειροποίητης μακεδονικής κεραμικής. Υστερογεωμετρικά όστρακα διαφόρων προελεύσεων βρέθηκαν τόσο στην επιφάνεια, όσο και κοντά στον πυθμένα του λάκκου. Διακρίνουμε τις ομάδες των ιωνικών ή αλλιώς ροδιακών σκύφων με τους χαρακτηριστικούς ρόμβους και πτηνά, καθώς και ερετριακά με τους χαρακτηριστικούς ομόκεντρους κύκλους στα χείλη των σκύφων ή τη διακόσμηση με λευκές γραμμές πάνω στο γάνωμα. Υπάρχουν και λίγα γκρίζα τροχήλατα, από μία χαρακτηριστική μακεδονική ομάδα κεραμικής. Μέσα στον ίδιο λάκκο υπήρχαν και αρκετά όστρακα παλιότερων περιόδων, όπως ύστερα μυκηναϊκά, υπομυκηναϊκά και τυπικές απομιμήσεις τους, πρωτογεωμετρικά εισηγμένα ή και εγχώρια με πλούσια διακόσμηση σε αμαυρόχρωμη τεχνική. Τα με κυματιστή γραμμή ως κύριο διακοσμητικό θέμα πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά είναι πολύ συχνά και τα βρίσκει κανείς σε όλη την ανατολική Μεσόγειο, ακόμη και στις ακτές της Συρίας· κατασκευάζονταν σε διάφορα ιωνικά εργαστήρια, αλλά και σε ευβοϊκά.

Η μελέτη της κεραμικής αυτής θα δώσει νέα στοιχεία για την ίδρυση της αποικίας και την προέλευση των κατοίκων της.

Νέα Σκιώνη

Στη θέση Μύτικας, που εντοπίζεται περί τα 3 χλμ. ανατολικά-νοτιοανατολικά της Νέας Σκιώνης, σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα και πάνω στα φυσικά οχυρά υψώματα της περιοχής, τοποθετείται από παλιά — όχι όμως χωρίς αμφιβολίες — η αρχαία Σκιώνη[22]. Εξαιτίας της έντονης δραστηριότητας των τυμβωρύχων τα τελευταία χρόνια, αναλήφθηκε, για πρώτη φορά φέτος, ανασκαφική έρευνα που, κατά κύριο λόγο, έγινε μέσα στα όρια του αγροτεμαχίου ιδιοκτησίας Αχιλλέα Πελέκα, στα ανατολικά όρια της αρχαίας πόλης.

Διενεργήθηκαν συνολικά δέκα δοκιμαστικές τομές. Κοινό χαρακτηριστικό σε όλες ήταν τα πολλά κεραμίδια στέγης λακωνικού τύπου, που απέδωσε η ανασκαφή. Οικοδομικά λείψανα είχαμε σε πέντε τομές και σημαντικότερα στην τομή Ι, διαστάσεων 7 × 7 μ. Εδώ, εκτός από τμήματα τοίχων στην ανατολική και νότια πλευρά της, αποκαλύφθηκαν «ατάκτως ερριμμένες», μέσα σε μεγάλο ορθογώνιο αρχαίο λάκκο, περί τις 30 ασβεστολιθικές πλίνθοι δόμων, που ανήκουν σε μνημειακό οικοδόμημα. Έχουν μήκος 0,60-1,20 μ. και αρκετές φέρουν ανάγλυφα περιτένειες, αναθυρώσεις και κυμάτια. Η χρήση του κτιρίου, που η καταστροφή του ανάγεται στον 4ο αι. π.Χ., παραμένει άγνωστη και επιβάλλεται η συνέχιση της ανασκαφής στο σημείο αυτό.

Ανάλογα, αλλά μικρότερης κλίμακας οικοδομικά λείψανα έδωσαν και οι τομές ΙΙΙ, IV, VII (Πίν. 114 β) και Χ, ενώ στην τομή V ερευνήθηκε μέχρι βάθους 6 μ., αρχαίο πηγάδι, σκαμμένο στον ημίβραχο της περιοχής, διαμ. 0,95 μ.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

Ιερισσός

Νεκροταφείο αρχαίας Ακάνθου

Η ανασκαφική έρευνα στο νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου το 1986 ξεκίνησε από δύο οικόπεδα: το οικόπεδο αριθ. 166, ιδιοκτησίας Νικολάου Καραβασίλη και το αριθ. 160, ιδιοκτησίας Δημητρίου Παπαθεολόγη.

Η ανασκαφή του οικοπέδου 166 είχε ασυνήθιστη διάρκεια (4 1/2 μηνών), επεκτάθηκε σε 230 μ.^{2} και απέδωσε το μοναδικό αριθμό των 533 τάφων, ξεπερνώντας κάθε προηγούμενο. Στη δωδεκάχρονη περίοδο των ανασκαφών του νεκροταφείου στα πυκνότερα τμήματα - οικόπεδα δεν έχουν ερευνηθεί περισσότεροι από 250 τάφοι (βλ. Χρονικά Αρχαιολογικού Δελτίου προηγουμένων ετών).

Οι τάφοι βρέθηκαν σε επάλληλα στρώματα χώματος και άμμου, έντονα διαταραγμένοι σε πολλές περιπτώσεις, και σε βάθος από 0,80-3 μ. (Πίν. 114 γ). Οι διάφοροι γνωστοί τύποι τάφων επαναλήφθηκαν σχεδόν στερεότυπα. Το μεγαλύτερο ποσοστό κατείχαν οι απλοί λάκκοι και οι εγχυτρισμοί: ερευνήθηκαν συνολικά 241 αγγεία, κυρίως οξυπύθμενοι αμφορείς, με χαρακτηριστική τυπολογία. Πολλοί ήταν και οι κεραμοσκεπείς τάφοι, καθώς και οι λάκκοι με επένδυση από πέτρες, ωμές πλίνθους ή πηλό (Πίν. 115 γ). Αντίθετα, μικρός ήταν ο αριθ-

22. AJA 1923, σ. 447 κ.ε.

μός των λαρνάκων και των πίθων. Στο σύνολο των ταφών αξίζει να αναφερθούν δύο σπάνιες όσο και ενδιαφέρουσες περιπτώσεις, των οποίων οι σκελετοί είχαν σιδερένιους κρίκους «δεσμά» στα πόδια στη θέση των αστραγάλων (Π ί ν. 115 δ). Η προβληματική αυτή ομάδα του αρχαίου πληθυσμού αντιπροσωπεύεται από ένα ελάχιστο αριθμό ταφών στο νεκροταφείο της Ακάνθου — στις 4.000 ταφές οι σιδηροδέσμιοι είναι μόνο 9 και κατά κανόνα ακτέριστοι.

Αξίζει να αναφερθούν άλλες δύο σπάνιες για τα δεδομένα του νεκροταφείου ταφές, στις οποίες αποκαλύφθηκαν σιδερένια όπλα.

Αντίθετα με το πλήθος των ταφών, τα κτερίσματα ήταν πολύ λίγα, κυρίως απλά αγγεία για αρώματα και καθημερινή χρήση, καθώς και χάλκινα νομίσματα Ακάνθου και Ουρανουπόλεως.

Από χρονολογική άποψη οι τάφοι του οικοπέδου 166 καλύπτουν τον 4ο αι. π.Χ. σε όλη του τη διάρκεια, καθώς και τις αρχές του 3ου.

Η ανασκαφή του οικοπέδου 160 δε στάθηκε δυνατό να ολοκληρωθεί, παρόλο που προχώρησε σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και αποκαλύφθηκε το πρώτο στρώμα ταφών, περίπου εκατό. Ανάμεσα σε αυτές ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορική εξέλιξη της πόλης παρουσίασαν μερικές ταφές μεταβυζαντινών χρόνων, σύμφωνα με δύο νομίσματα. Οι σκελετοί, καλοδιατηρημένοι, ήταν τοποθετημένοι σε απλούς λάκκους με προσανατολισμό εντελώς αντίθετο από αυτόν των Ακανθίων.

Παράλληλα, στο βορειοανατολικό όριο του νεκροταφείου ερευνήθηκε άλλο ένα οικόπεδο, αριθ. 78, ιδιοκτησίας Αζαρία Προδρομίδη. Μέσα στην αμμώδη επίχωση βρέθηκαν μόνο οκτώ ταφές του 4ου αι. π.Χ.

Στις ανασκαφές συμμετείχε ο αρχαιολόγος Χρήστος Γκατζόλης.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ-ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

1. Μικρό μαρμάρινο κεφάλι με ιδιότυπη κόμμωση και νεγροειδή χαρακτηριστικά, ρωμαϊκών χρόνων, παραδόθηκε στην Εφορεία μας από τον Κων. Δανούδη, κάτοικο Κουφαλίων. Το κεφάλι που προέρχεται από τη θέση Τούμπα Κουφαλίων, πήρε αριθμό καταγραφής Μουσείου Θεσσαλονίκης ΑΕ 13839 (Π ί ν. 115 α).

2. Ο Χρήστος Χαλκιάς παρέδωσε στην Εφορεία μας μαρμάρινη βάση κιονίσκου με ανάγλυφη μορφή στη μία όψη, που βρέθηκε σε αγροτεμάχιο της περιοχής Στεφανινών και πήρε αριθμό καταγραφής Μουσείου Θεσσαλονίκης ΑΕ 13838 (Π ί ν. 115 β).

3. Τμήμα μαρμάρινου ενεπίγραφου επιτύμβιου βωμού που βρέθηκε κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης αγροτεμαχίου στο 23ο χλμ. της νέας οδού Θεσσαλονίκης-Κιλκίς (περιοχή Δρυμού), παρέδωσε ο Κων. Βαράκας, κάτοικος Θεσσαλονίκης. Ο βωμός πήρε αριθμό καταγραφής Μουσείου Θεσσαλονίκης ΑΕ 13662 (Π ί ν. 116 α).

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

1. Δοϊράνη. Ο Θάνος Φίξης, κάτοικος Κορώνας, εντόπισε κατά τη διάρκεια διάνοιξης δασικών δρόμων σε ακριτική περιοχή κοντά στη λίμνη Δοϊράνη, αρχαίο νεκροταφείο με κιβωτιόσχημους τάφους. Οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι από αρχαιοκάπηλους.

2. Αξιούπολη. Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος παρέδωσε χάλκινη πόρπη (ΜΕ 472) και σπειροειδές βραχιόλι (ΜΚ 476), που βρήκε κατά τη διάρκεια διάνοιξης του δικτύου ύδρευσης του δήμου Αξιουπόλεως (Π ί ν. 116 β-γ).

ΘΩΜΑΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Κ ε λ λ ί

Από τη θέση Αμυγδαλιά Κοινότητας Κελλίου Βραστών, όπου πάνω σε δύο λόφους εκτείνεται άγνωστη μεν, αλλά σημαντική αρχαία πόλη, προέρχεται μια πολύ καλής τέχνης μαρμάρινη αετωματική και ανθεμωτή επίστεψη επιτύμβιας στήλης του 4ου αι. π.Χ., που ο τύπος της επιχωριάζει στη Μακεδονία (Π ί ν. 116 δ). Έχει διαστάσεις 0,50×0,60 μ. και βρέθηκε στο μικρότερο από τους δύο λόφους, ύστερα από πρόσφατη καταστροφή που προήλθε από βαθιά άροση και έφερε στο φως πλήθος οικοδομικών λειψάνων.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Χημείο

1) Κεραμική:

α. Ανάλυση δειγμάτων κεραμικής από την Κεντρική Μακεδονία (14ος-13ος αι. π.Χ.).

Δεκατρία δείγματα κεραμικής από θέσεις της Κεντρικής Μακεδονίας (Κιλιντίρ, Τσαουσίτσα, Τ. Χρυσαυγή, Άσσηρος, Νάουσα, Τ. Zlata), αναλύθηκαν με τη μέθοδο της φασματομετρίας ατομικής απορρόφησης, με σκοπό τον καθορισμό της χημικής τους σύστασης.

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης έδειξαν ότι οι άργιλοι όλων των δειγμάτων ανήκουν στην κατηγο-

ρία των αργίλων χαμηλής πυριμάχου ιδιότητας, ενώ με βάση την περιεκτικότητα σε CaO διακρίνονται σε ασβεστούχους και μη ασβεστούχους αργίλλους.

β. Μελέτη δειγμάτων κεραμικής από το Μάνδαλο. Πρώιμη εποχή χαλκού. Μελετήθηκαν δέκα όστρακα της κατηγορίας Striated, που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του 1983 στο Μάνδαλο επαρχίας Γιαννιτσών Νομού Πέλλης.

Η μελέτη έγινε με φασματομετρία ατομικής απορρόφησης, περίθλαση ακτίνων Χ, διαφορική θερμική ανάλυση και εργαστηριακές τεχνολογικές μεθόδους. Τα αποτελέσματα της μελέτης έδειξαν ότι οι άργιλοι όλων των δειγμάτων είναι μη ασβεστούχοι-χαμηλής πυριμάχου ιδιότητας. Τα δείγματα ανήκουν σε χονδροειδείς συνθέσεις, έχουν χαμηλές τιμές σκληρότητας εξωτερικής επιφάνειας (3-4 στην κλίμακα Mohs) και μέσες τιμές πορώδους (19-25 %). Δύο από αυτά έχουν ψηθεί σε θερμοκρασίες χαμηλότερες των 750° C, ενώ τα υπόλοιπα έχουν ψηθεί σε σχετικά υψηλές θερμοκρασίες, μικρότερες όμως των 1000° C.

γ. Έρευνα για την παρασκευή συνθετικών προτύπων διαλυμάτων, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως διαλύματα αναφοράς (standards) στις αναλύσεις κεραμικής από τη Μακεδονία.

2) Κονιάματα:

α. Ποσοτική ανάλυση και μικροσκοπική εξέταση κονιαμάτων από το ναό της Αχειροποιήτου.

β. Ποσοτική ανάλυση κονιαμάτων από το ναό του Αγίου Αχιλλείου.

3) Τακτοποιήσεις και αναλύσεις ευρημάτων ανασκαφών, όπως χρωμάτων, σκωριών, ρητινών κτλ.

4) Ανάλυση δειγμάτων κεχριμπαριού.

Δείγματα κεχριμπαριού που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του νεκροταφείου της Αγίας Παρασκευής, μελετήθηκαν με σκοπό τον καθορισμό της προέλευσής τους. Η φασματοσκοπική εξέταση έδειξε ότι τα δείγματα είναι κεχριμπάρια Βαλτικής.

Ν. ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ - Ε. ΜΗΡΤΣΟΥ

ΑΣΣΗΡΟΣ ΤΟΥΜΠΑ

Μετά από διακοπή πέντε χρόνων ξανάρχισαν οι ανασκαφές στον προϊστορικό οικισμό, υπό τη διεύθυνση του Δρ. Κ. Α. Wardle. Μέσα σε έξι εβδομάδες, στο διάστημα Ιουλίου-Σεπτεμβρίου, έγιναν ανασκαφές μεγάλης έκτασης, χάρη στις χρηματοδοτήσεις της Βρετανικής ακαδημίας, της Βρετανικής Σχολής, Institute for Aegean Prehistory, National Geographic Society, Twenty-Seven Foundation and the Universities of Birmingham and Cambridge. Η ομάδα ανασκαφών συμπεριελάμβανε και φοιτητές από το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης.

Προς το νότιο άκρο της τούμπας, η ανασκαφή έφερε στο φως μία μεγάλη τάφρο, βάθους μεγαλύτερου από 2,5 μ., η οποία είχε σκαφεί νωρίς στην εποχή του σιδήρου και είχε επιχωματωθεί πριν από την τελική φάση της δραστηριότητας του οικισμού. Τα άκρα της έχουν οριστεί μόνο σε μερικά μέρη και η λειτουργικότητά της δεν είναι σαφής. Οι επιχωματώσεις περιείχαν στρώματα καθαρής ιλύος και συχνά υπήρχαν λιμνάζοντα ύδατα στη βάση της τάφρου, όταν αυτή ήταν ανοικτή. Μια προσωρινή ερμηνεία είναι ότι η τάφρος ήταν λατομείο που χρησιμοποιήθηκε στις αρχές της εποχής του σιδήρου για εξόρυξη πηλού με σκοπό την κατασκευή πλίνθων. Ως εκ τούτου, ο οικισμός θα πρέπει να ήταν μικρότερος από τους προηγούμενους της εποχής του χαλκού. Ένα απρόσμενο εύρημα από την επίχωση ήταν ένας διπλός σιδερένιος πέλεκυς.

χουν σε μεγάλο βαθμό καταρρεύσει, αλλά διασώθηκαν αρκετά στοιχεία για να δείξουν ότι αυτά ανήκαν σε ένα ζευγάρι αψιδωτών κτιρίων, μήκους 13,50 μ. περίπου και πλάτους 7,50 μ. περίπου. Ο βορινός τοίχος συνεχιζόταν από ένα καμπυλωτό πέτρινο τείχος, το οποίο είχε βρεθεί σε ανασκαφές το 1977 (βλ. BSA 75 (1980), πίν. 20b). Μία αντίστοιχη καμπύλη υπήρχε και στο τέλος του νότιου τοίχου. Στο δυτικό άκρο κάθε κτιρίου διακρινόταν καθαρά μία ορθογώνια γωνία τοίχου. Διασώθηκαν επίσης ίχνη εσωτερικών διαχωριστικών τοίχων και τμήματα πήλινων δαπέδων. Το 1977 ανακαλύφθηκαν αρκετοί πίθοι σκορπισμένοι στην επιφάνεια του πατώματος, που τώρα φαίνεται ότι ανήκε στο εσωτερικό του βόρειου κτιρίου.

Ακριβώς αμέσως κάτω από το επίπεδο του πατώματος υπήρχαν τα υπολείμματα κτιρίων με πλίνθους της πρώιμης εποχής του σιδήρου, τα οποία καταστράφηκαν από φωτιά περίπου το 950 π.Χ. (φάση 2). Αναγνωρίστηκαν τέσσερα νέα δωμάτια σε μια σειρά, παράλληλα με εκείνα που ανακαλύφθηκαν το 1975-1977 (βλ. BSA 75 (1980), σ. 254, πίν. 15). Ένα από αυτά περιελάμβανε ένα σύνολο από βαρίδια αργαλειού, τα οποία έπεσαν από τον αργαλειό που ήταν στημένος μέσα στο δωμάτιο την εποχή της καταστροφής. Όπως και στα βορειότερα δωμάτια, έτσι και εδώ βρέθηκαν αρκετά κεραμικά αγγεία στο πάτωμα. Αυτά περιελάμβαναν πίθους, μαγειρικά σκεύη και δοχεία καλύτερης ποιότητος, που είναι χαρακτηριστικά της πρώτης φάσης της κεραμικής στην εποχή του σιδήρου στην Κεντρική Μακεδονία.

Προς το νότιο άκρο της τούμπας, η ανασκαφή έφερε στο φως μία μεγάλη τάφρο, βάθους μεγαλύτερου από 2,5 μ., η οποία είχε σκαφεί νωρίς στην εποχή του σιδήρου και είχε επιχωματωθεί πριν από την τελική φάση της δραστηριότητας του οικισμού. Τα

άκρα της έχουν οριστεί μόνο σε μερικά μέρη και η λειτουργικότητά της δεν είναι σαφής. Οι επιχωματώσεις περιείχαν στρώματα καθαρής ιλύος και συχνά υπήρχαν λιμνάζοντα ύδατα στη βάση της τάφρου, όταν αυτή ήταν ανοικτή. Μια προσωρινή ερμηνεία είναι ότι η τάφρος ήταν λατομείο που χρησιμοποιήθηκε στις αρχές της εποχής του σιδήρου για εξόρυξη πηλού με σκοπό την κατασκευή πλίνθων. Ως εκ τούτου, ο οικισμός θα πρέπει να ήταν μικρότερος από τους προηγούμενους της εποχής του χαλκού. Ένα απρόσμενο εύρημα από την επίχωση ήταν ένας διπλός σιδερένιος πέλεκυς.

Στη δυτική πλευρά της τούμπας και παράλληλα προς αυτή υπήρχαν πέτρινες ευθυγραμμίσεις, περίπου της ίδιας εποχής, που σχημάτιζαν ένα φράγμα στην κατειλημμένη περιοχή. Αν και αυτές συνεχώς ξανακτίζονταν, πουθενά δεν έχουν διατηρηθεί ως τείχος ύψους μεγαλύτερου των τριών δόμων. Η απότομη πλαγιά ακριβώς από πίσω φαίνεται ότι αντικατέστησε όλα τα μεγάλα αμυντικά έργα.

Η ανασκαφή των επιπέδων της ύστερης εποχής του χαλκού στην έκτη και έβδομη φάση συνεχίστηκε στο κεντρικό μέρος του οικισμού και η διαρρύθμιση και η λειτουργικότητα των δωματίων έγινε σαφέστερη. Όπως και προηγουμένως, οι τοίχοι της έκτης φάσης αποδείχθηκε ότι είχαν χτιστεί ακριβώς επάνω από εκείνους της έβδομης φάσης με πολύ μικρές αλλαγές. Αρκετά καμένα καλάθια βρέθηκαν τοποθετημένα στο πάτωμα στην έκτη φάση, ενώ ίχνη από άκαφτα καλάθια σημειώθηκαν στα πλάγια των κυλινδρικών τάφρων στην έβδομη φάση, στο παρακάτω επίπεδο. Σε ένα δωμάτιο βρέθηκαν δύο κτιστές μαγειρικές εστίες με βάσεις από χαλίκια και πηλό. Μόνο δύο από τους τοίχους σε αυτή την περιοχή χτίστηκαν πάνω σε προηγούμενους της όγδοης φάσης και φαίνεται πιθανό ότι μεγάλος ανασχεδιασμός αυτού του τμήματος του οικισμού έλαβε χώρα γύρω στο 1200 π.Χ. Συχνά βρέθηκαν ντόπια μυκηναϊκά κεραμικά σε αυτά τα επίπεδα, μιμούμενα τις μορφές και διακοσμήσεις των Μυκηναϊκών της ΙΙΙΓ περιόδου.

Στο βορειοανατολικό μέρος της τούμπας το 1977, η ανασκαφή έφθασε σε ένα επίπεδο καταστροφής (ένατη φάση, γύρω στο 1350-1300 π.Χ.), με άφθονα υπολείμματα δημητριακών και άλλων σπόρων. Τα επόμενα χρόνια ανακαλύφθηκαν στο ίδιο επίπεδο μία ολοκληρωμένη αποθήκη και τμήματα δύο άλλων (Scientific American, March 1986). Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν και φέτος στην ίδια περιοχή με σκοπό να αποκαλυφθούν τα υπόλοιπα των δύο δωματίων που είχαν ήδη μερικώς αποκαλυφθεί και να αναγνωριστούν και άλλα. Καθώς οι εργασίες προχωρούσαν, έγινε εμφανές ότι η συντήρηση των σπόρων και των δοχείων μέσα στα οποία ήταν φυλαγμένοι, ήταν η καλύτερη από όλες τις άλλες περιοχές που είχαν μέχρι τότε ερευνηθεί. Παραδόξως και τα δύο δωμάτια αποδείχθηκε ότι ήταν πολύ μεγάλα με μήκος 9 μ. περίπου. Το ένα ήταν τουλάχιστον 3 μ. πλατύ, ενώ το άλλο ήταν 4.

Το μεγαλύτερο δωμάτιο ήταν γεμάτο με διαφόρων ειδών δοχεία. Μεγάλα καλάθια λυγαριάς επιστρωμένα με πηλό, μικρά δοχεία φτιαγμένα με άψητο πηλό ανακατεμένο με άχυρα και πίθοι. Σε μερικά μέρη, μαυρισμένοι από κάψιμο σπόροι είχαν συσσωρευθεί σε ύψος πάνω από 0,40 μ., ενώ σε άλλα μέρη οι σπόροι είχαν καεί τελείως. Το κυρίως προϊόν που ήταν αποθηκευμένο ήταν το σκληρό σιτάρι, αλλά επίσης υπήρχαν κριθάρι, ρόβη και κεχρί. Το περιεχόμενο κάθε δοχείου μπορούσε να αναγνωριστεί εύκολα από τους σπόρους μέσα ή γύρω σε αυτό.

Μερικές πρώτες εκτιμήσεις της χωρητικότητας αυτού του δωματίου προτείνουν ότι περίπου 20 κυβικά μέτρα τροφίμων ήταν αποθηκευμένα εδώ. Αρκετό σιτάρι ήταν μαζεμένο με το στάχυ (πράγμα που βοηθά την καταπολέμηση επιβλαβών εντόμων) και έτσι η ουσιαστική χωρητικότητα του δωματίου ήταν περίπου 15 τόννοι αρκετοί για να σιτιστούν 25-30 άτομα για ένα χρόνο.

K.A.WARDLE

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η ΙΖ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το 1986 υπηρέτησαν στην 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων οι αρχαιολόγοι Δ. Ευγενίδου, Αθ. Παπαζώτος, Ιω. Κανονίδης, Α. Λαζαρίδου και ο Αντ. Πέτκος από τον Ιούνιο του 1986. Οι αρχιτέκτονες Κ. Τροχίδης και Κλ. Θεολογίδου από τον Οκτώβριο του 1986.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Μητροπολιτικός Ναός Αγίου Νικολάου

Η στέγη του Μητροπολιτικού Ναού Αγίου Νικολάου παρουσίαζε πολλά προβλήματα· τα νερά της βροχής περνούσαν στο εσωτερικό με αποτέλεσμα να υπάρχει κίνδυνος διάβρωσης στους ημικυλινδρικούς θόλους της οροφής και στις τοιχογραφίες του ναού. Το φθινόπωρο του 1986 με πρωτοβουλία και δαπάνη του εκκλησιαστικού συμβουλίου άρχισαν οι εργασίες συντήρησης της στέγης. Έγινε η αποκεράμωση ολόκληρης της στέγης και αντικαταστάθηκαν τα σάπια φέροντα στοιχεία του σκελετού της. Τοποθετήθηκε καινούργιο πέτσωμα και κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Οι εργασίες συνεχίζονται.

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Ναός του Σωτήρα

Ο ιερός ναός του Σωτήρα στη Βέροια είναι κηρυγμένο διατηρητέο μνημείο. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική που καλύπτεται με δίριχτη κεραμοσκεπή στέγη (Σχέδ. 1-2· Πίν. 117α). Τα κλίτη χωρίζονται μεταξύ τους με κιονοστοιχίες και δύο πεσσούς που στηρίζουν ξύλινο γυναικωνίτη. Στην κόγχη της πρόθεσης και του διακονικού αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες που, σύμφωνα με μαρτυρία που υπάρχει σε μηναίο, χρονολογούνται το 1606 περίπου.

Ο ναός γενικά βρίσκεται σε κακή κατάσταση. Οι τοίχοι είχαν διαβρωθεί από τα νερά της βροχής. Η στέγη παρουσίαζε προβλήματα και τα ξύλινα στοιχεία της είχαν σαπίσει κατά το μεγαλύτερο μέρος τους. Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που παρουσίαζε ο ναός, έγιναν οι εξής εργασίες: α) αποκεράμωση της στέγης, β) συμπληρώθηκαν οι περιμετρικοί τοίχοι στην κορυφή τους και τοποθετήθηκαν ξύλινοι περιμετρικοί δοκοί, γ) ανακατασκευάστηκε τμήμα της νότιας εξωτερικής τοιχοποιίας στην αρχική της μορφή, δ) ακολούθησε ανακατασκευή της στέγης στην αρχική της μορφή και τοποθετήθηκαν κεραμίδια βυζαντινού τύπου, ε) οι εργασίες ολοκληρώθηκαν με επιχρίσματα στο εσωτερικό και αρμολογήματα στην εξωτερική τοιχοποιία.

Κ. ΤΡΟΧΙΔΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Καστοριά

Αρχοντικό του Νατζή

Το αρχοντικό του Νατζή, εξαίρετο δείγμα αστικής οικίας του 18ου αι., παρουσίαζε προβλήματα, που προέρχονταν κυρίως από τη χρόνια φυσική φθορά του φέροντος οργανισμού από ξύλο και την καθίζηση του εδάφους. Οι μέχρι τώρα επεμβάσεις στο κτίριο είχαν κυρίως σωστικό χαρακτήρα. Είχαν γίνει ανακτίσεις στο βόρειο τμήμα του αρχοντικού και ανακατασκευή της στέγης στον ίδιο χώρο.

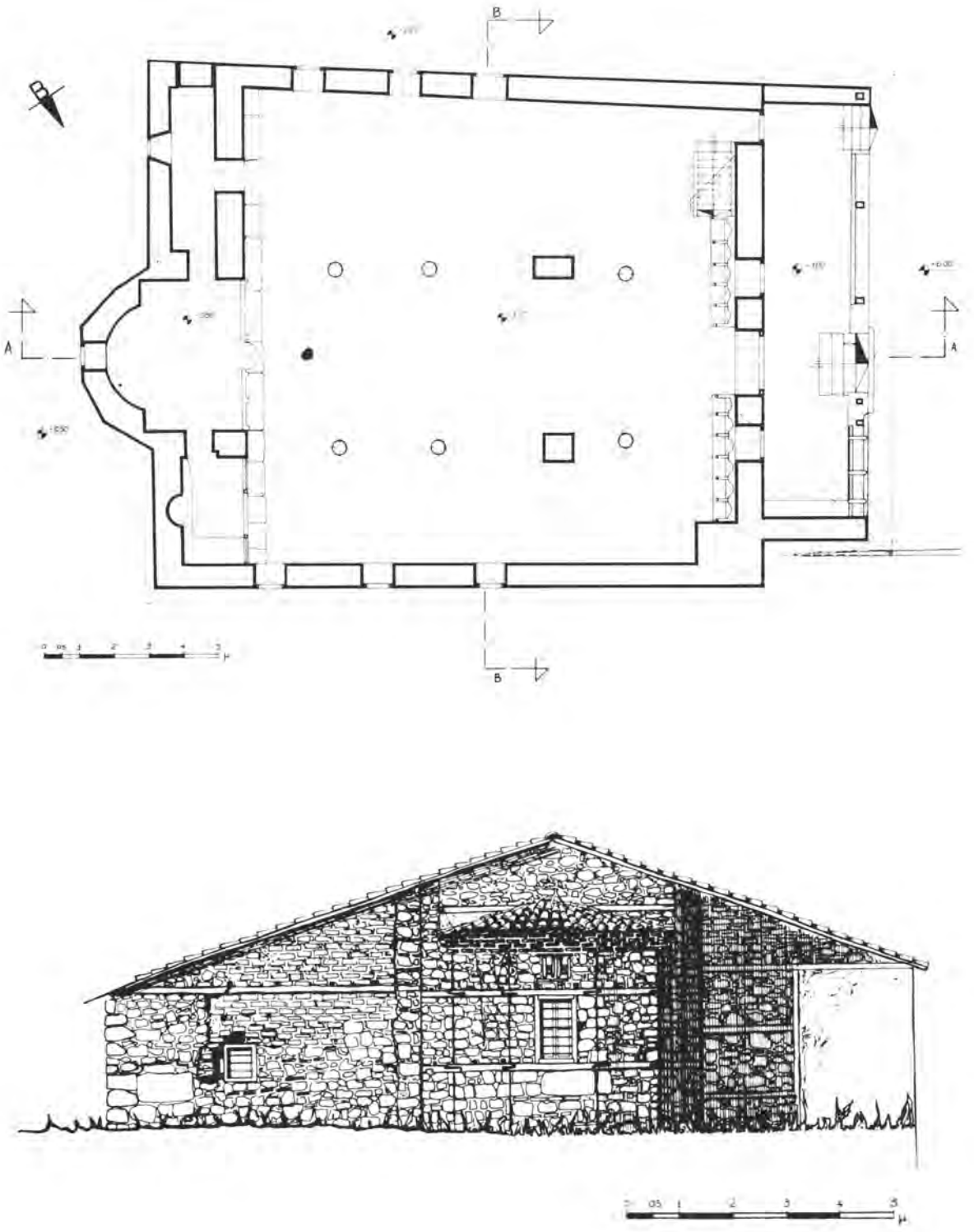

Σχέδ. 1. Βέροια. Ναός του Σωτήρα. Κάτοψη του ναού και ανατολική όψη.

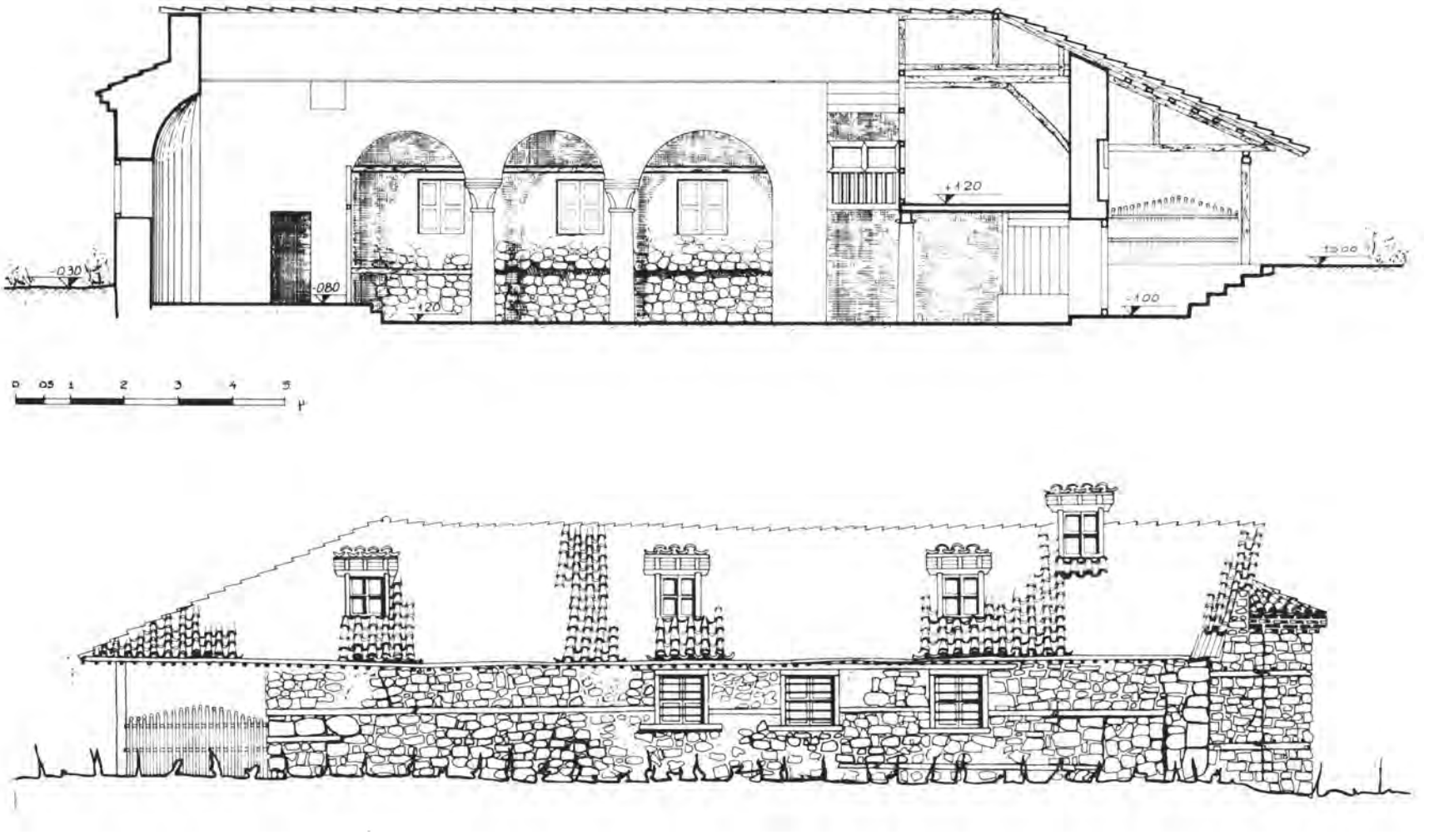

Σχέδ. 2. Βέροια. Ναός του Σωτήρα. Τομή κατά μήκος και νότια όψη.

Τώρα έπρεπε να γίνει επέμβαση στο υπόλοιπο και μεγαλύτερο τμήμα προς το νότο, το οποίο, στο δεύτερο όροφο, περιλαμβάνει τη μεγάλη σάλα και τον καλόν οντά, με θαυμάσιες τοιχογραφίες και ταβάνια του τέλους του 18ου αι.

Οι εργασίες που περιγράφονται παρακάτω έγιναν από τον Ιούνιο και μέχρι το τέλος του χρόνου.

1. Έγινε αντιστήριξη του κτιρίου εξωτερικά και υποστήλωση εσωτερικά της οροφής, στον τομέα όπου θα γινόταν η επέμβαση.

2. Καθαιρέθηκαν τα κονιάματα της νότιας όψης και τμήματος της δυτικής και ανατολικής όψης. Αποκαλύφθηκε η σαθρότητα των ξύλινων και δομικών στοιχείων, τα οποία θα έπρεπε να αντικατασταθούν, αλλά και η αρχική μορφή των όψεων. Έτσι, πάνω από τα ένδεκα παράθυρα του καλού οντά και των εννέα της σάλας υπήρχαν ισάριθμα ανοίγματα για την υποδοχή γύψινων φεγγιτών. Αποκαλύφθηκαν πέντε γύψινοι φεγγίτες και συγκεντρώθηκαν τεμάχια σπασμένων φεγγιτών, που χρησιμοποιήθηκαν στα μεταγενέστερα χτισίματα των ανοιγμάτων.

3. Έγινε προληπτική συγκράτηση των τοιχογραφιών και των γύψινων φεγγιτών.

4. Άρχισε η σταδιακή αντικατάσταση των σαθρών ξύλινων στοιχείων της ανωδομής και των ξύλινων φουρουσιών στις προεξοχές, ή η ενίσχυση των παλιών, εφόσον δεν υπήρχε λόγος να απομακρυνθούν.

5. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης του φέροντος οργανισμού έγιναν ανακτίσεις με την τεχνική του τσατμά ή με μπαγδατί.

6. Κατασκευάστηκε εξωτερικά το χαλασμένο τζάκι της ανατολικής πλευράς του αρχοντικού, δίπλα από τον καλόν οντά.

7. Στη συνέχεια έγινε επέμβαση στη στέγη. Απομακρύνθηκαν τα παλιά ξύλα και τοποθετήθηκαν νέα, ακριβώς κατά το σύστημα των παλιών. Αφέθηκαν ανοίγματα μεταξύ στέγης και τοίχων για την αναπνοή του κτιρίου. Έγινε το πέτσωμα από καστανιά, επίστρωση με ασφαλτόπανο και τοποθέτηση των κεραμιδιών.

8. Έγιναν τα τελικά σοβατίσματα των εξωτερικών όψεων, εκεί όπου υπήρχαν τα παλιά.

Άγιος Δημήτριος (συνοικία Ελεούσας)

Το Φεβρουάριο του 1986 έπεσε τμήμα του βόρειου τοίχου του ναού του Αγίου Δημητρίου, φθαρμένο από όμβρια ύδατα. Ευτυχώς, ο τοίχος δεν παρέσυρε στην πτώση του την εσωτερική τοιχογραφημένη παρειά (του 1609) και τη στέγη. Η ανάκτιση του τοίχου έγινε άμεσα με τα ίδια υλικά και με σύστημα δομής όμοιο με το παλιό. Ταυτόχρονα έγινε άμεση συγκράτηση των τοιχογραφιών σε 8 μ.^{2} περίπου.

Αρχοντικό Σκούταρη

Έγινε επισκευή τμήματος της στέγης.

ΑΘ. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Άγιος Αχίλλειος

Συντάχθηκε μελέτη στερέωσης του ναού από τους αρχιτέκτονες Φανή Αθανασίου και Δημήτρη Κουτσογιάννη με χρηματοδότηση του Υπουργείου Βορείου Ελλάδος.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Έγιναν στερεωτικές και σωστικές εργασίες στις τοιχογραφίες της Παναγίας Πορφύρας και Αγίου Γερμανού στην περιοχή των Πρεσπών, Αγίου Δημητρίου Καστοριάς, Αγίου Δημητρίου στα Παλατίτσια και του Χριστού Βεροίας.

Εργαστήριο Συντήρησης

Άρχισε η συντήρηση των τοιχογραφιών του Αγίου Αχιλλείου και του Αγίου Δημητρίου Πρεσπών που είχαν αποκολληθεί το 1975, ώστε να εκτεθούν στο Μουσείο της Φλώρινας.

Στερεωτικές εργασίες έγιναν στις εικόνες της συλλογής της Βέροιας.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Το 1986 καταγράφηκαν από τους αρχαιολόγους της Εφορείας οι εικόνες στον Άγιο Γεώργιο Δοτσικού και Άγιο Δημήτριο Μεσολουρίου Γρεβενών, οι εικόνες και τα παλαίτυπα της περιοχής Πρεσπών, οι εικόνες και τα κειμήλια στο Λαογραφικό Μουσείο Λεχόβου και οι εικόνες του Ιστορικού Αρχείου Κοζάνης. Συνεχίστηκε η καταγραφή γλυπτών στη συλλογή Βεροίας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Οικόπεδο Ορφανίδη (Ο.Τ. 298)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών σε οικόπεδο της οδού Πηνελόπης αποκαλύφθηκαν πρώιμοι χριστιανικοί τάφοι. Ακολούθησε σωστική ανασκαφή τον Οκτώβριο του 1986 και ερευνήθηκαν συνολικά εννέα ταφές, που βρίσκονταν σε διάφορα επίπεδα (Σχέδ. 3). Κιβωτιόσχημος τάφος Τ2 (Πίν. 117 β), με προσανατολισμό Β.-Ν., επενδυμένος εσωτερικά με μαρμάρινες πλάκες, με προ-

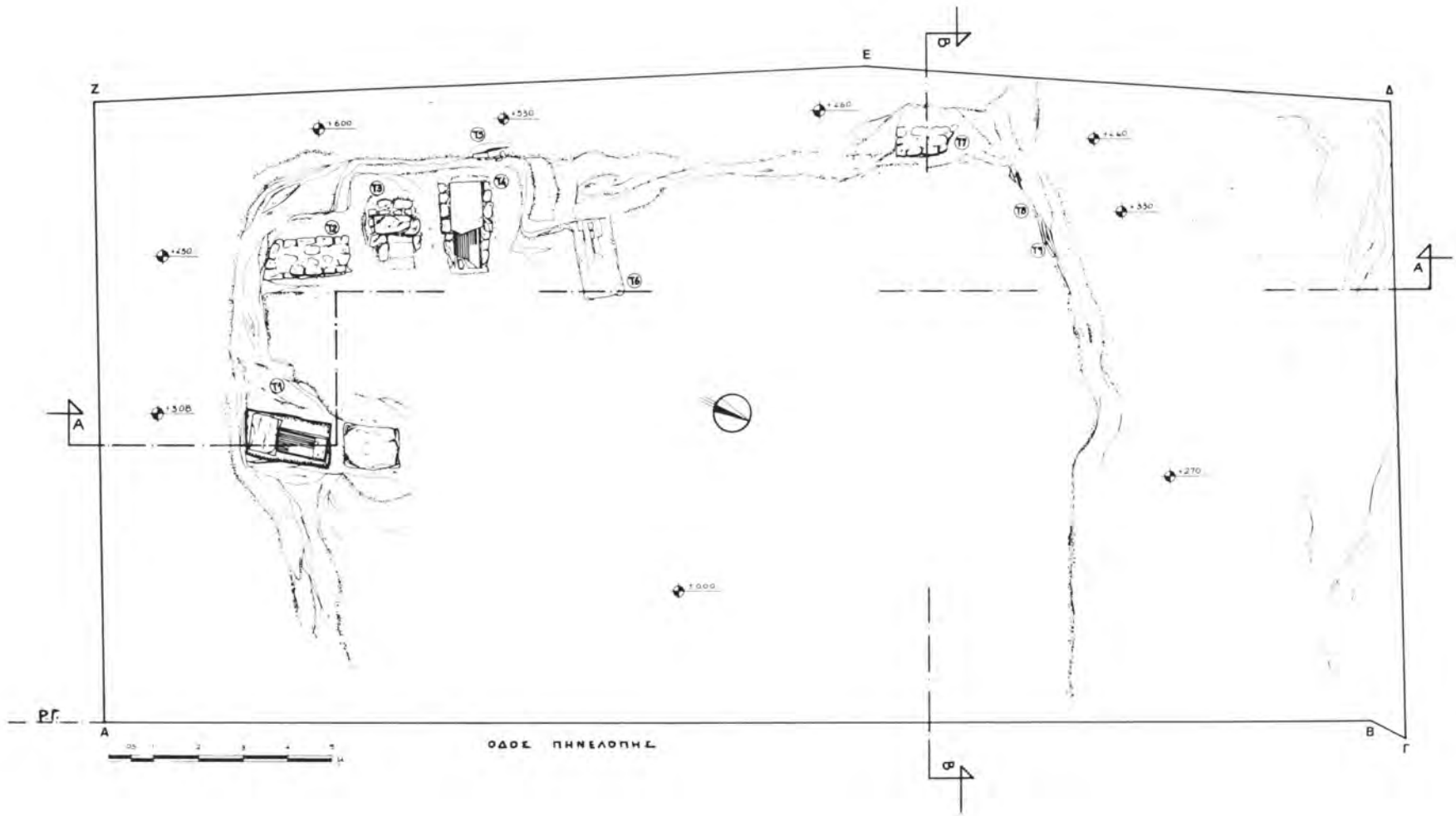

Σχέδ. 3. Βέροια. Οικόπεδο Ορφανίδη. Κάτοψη της ανασκαφής.

σκέφαλο και στέγαση από πωρολίθους. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν αιχμή δόρατος, νόμισμα αδιάγνωστο, δύο δερμάτινα κουμπιά διακοσμημένα με χάλκινες σπείρες και τεμάχια από μεταλλικές επενδύσεις. Τάφος Τ1, όμοιος με τον Τ2, αποκαλύφθηκε σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά του και ήταν ακτέριστος. Σε κιβωτιόσχημο τάφο Τ3 (Π ί ν. 117 β) από πωρολίθους με δάπεδο από πλίνθους υπήρχαν δύο νεκροί και γυάλινο μυροδοχείο του 6ου αιώνα.

Άλλος κιβωτιόσχημος Τ4 (Π ί ν. 117 β), εξ ολοκλήρου μαρμάρινος, με προσανατολισμό Α.-Δ. δεν έδωσε κανένα εύρημα. Ακόμη αποκαλύφθηκαν ένας καλυβίτης, τάφος Τ6 και ένας κτιστός κιβωτιόσχημος Τ7 από πωρολίθους και δάπεδο από πλίνθους, και οι δύο ακτέριστοι. Τρεις τάφοι, δύο καλυβίτες Τ5 και Τ9, καθώς και ένας κιβωτιόσχημος Τ8 μαρμάρινος, εντοπίστηκαν στις παρειές του οικοπέδου. Ο κίνδυνος κατολίσθησης χωμάτων εμπόδισε την ολοκληρωτική αποκάλυψή τους. Στις επιχώσεις του οικοπέδου βρέθηκαν άφθονα μεταβυζαντινά αγγεία και όστρακα.

ΙΩ. ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ

Βασιλική Βεργίνας

Την 16-6-86 άρχισε εκ νέου η ανασκαφή στη θέση Τσιμούργια της Βεργίνας. Κατά την περίοδο αυτή εντοπίστηκαν τα εξής:

1. Μετά την αποκάλυψη τριών μικρών τμημάτων ψηφιδωτού του κεντρικού κλίτους του ναού, για την οποία υπάρχει έγκριση του Τοπικού Συμβουλίου Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, διερευνήθηκε το προ του τέμπλου δάπεδο της πρώτης φάσης του ναού και διαπιστώθηκε:

α) Ότι η σολέα επεκτείνεται κατά 0,60 μ. δυτικά, όπως αποδεικνύει το αποτύπωμα της πλακό-

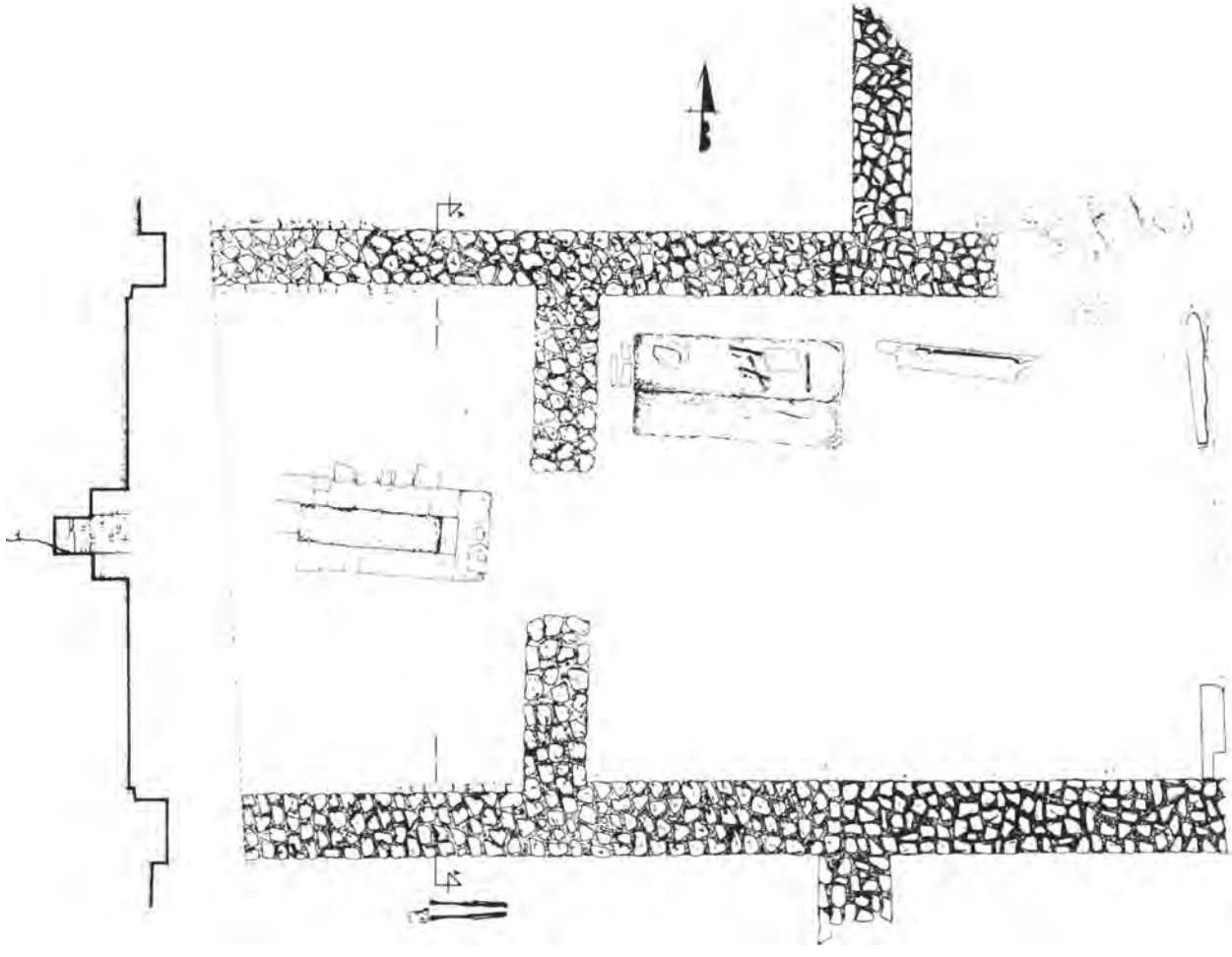

Σχέδ. 4. Πετριά Πέλλας. Κάτοψη της ανασκαφής.

στρωσής της. β) Ότι δεν υπήρχε εγκαίνιο στη θέση όπου σύμφωνα με το αποτύπωμα του δαπέδου πρέπει να ήταν η θέση της Αγίας Τράπεζας, όπως έδειξε η σχετική έρευνα. γ) Ότι το υπόλοιπο δάπεδο γύρω από τη σολέα πρέπει ίσως να το κάλυπταν πλάκες, διότι σώζονται ίχνη επιχρίσματος πλακόστρωσης. δ) Ότι πρέπει να υπήρχε μαρμαροθετημένο δάπεδο και σε άλλα σημεία του ναού που καταστράφηκε, όπως δείχνουν τα άφθονα κομμάτια κονιάματος που βρέθηκαν στην επίχωση του μεσαίου κλίτους που ερευνήσαμε. Τα στοιχεία όμως μέχρι σήμερα δεν προσδιορίζουν τη θέση του.

2. Στη συνέχεια αποτυπώθηκε και άρχισε η έρευνα του φούρνου όπτησης πλίνθων, που είχε εντοπιστεί βορειοδυτικά του ναού κατά την τρίτη ανασκαφική περίοδο το 1984.

3. Ερευνήθηκαν και αποτυπώθηκαν τα προσκτίσματα της νοτιοδυτικής πλευράς του ναού. Προσδιορίστηκαν λοιπόν οι διαστάσεις του δωματίου Δ (3,60 × 4,10 μ.). Ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη των τοίχων του δωματίου Γ και κυρίως εντοπίστηκε ο πυλώνας του συγκροτήματος.

Ο πυλώνας αυτός είχε τη μορφή στεγασμένου διαδρόμου, μήκ. 3,30 μ. Ανοίγεται στη νότια πλευρά του συγκροτήματος στο ύψος της ανατολικής στοάς του αιθρίου. Πρέπει να ήταν στεγασμένος, αφού είχε δάπεδο από κεράμους τετράγωνους όπως και ο νάρθηκας. Το πρόπυλο αυτό είχε και παλιότερη φάση, σε βάθος μόλις 0,14 μ. από το άλλο.

Τέλος, εμπρός από τον πυλώνα εντοπίστηκε στρώμα χώματος σε ανοιχτόγκριζη απόχρωση, πάχους μεγαλύτερου των 0,30 μ. Το χώμα αυτό έχει μεταφερθεί από λόφο νοτιοδυτικά της κοινότητας της Βεργίνας και πρέπει να το χρησιμοποιούσαν για επίστρωση δρόμων, όπως σήμερα επιστρώνουν τις αυλές. Χημική ανάλυση των κονιαμάτων ίσως μας αποδείξει ότι το υλικό αυτό το χρησιμοποιούσαν και για την κατασκευή τους και γι' αυτό έχει γκριζωπή απόχρωση.

ΑΙΚ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Πετριά

Τον Ιούνιο του 1986 συνεχίστηκε η έρευνα του κτίσματος που αποκαλύφθηκε το 1985 στη θέση Ρουντίνα. Η φετινή έρευνα περιορίστηκε στον ανατολικό από τους δύο επικοινωνούντες μεταξύ τους χώρους του κτίσματος, με σκοπό τον καθορισμό του περιγράμματός τους. Τελικά αποκαλύφθηκε εξαιτίας της μικρής διάρκειας της ανασκαφής μόνο η συνέχεια του βόρειου και νότιου τοίχου του, μήκ. 2 και 4 μ. αντίστοιχα. Στην τοιχοποιία του βόρειου τοίχου ήταν ενσωματωμένο τμήμα κιονοκράνου. Επισημάνθηκαν ακόμη δύο τοίχοι με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 2,80 και πάχ. 0,75 μ. από λαξευμένο πωρόλιθο, ακανόνιστες πέτρες και πλίνθους στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς.

Επίσης, βρέθηκαν ίχνη δαπέδου από κουρασάνι, καθώς και τμήμα μαρμάρινου κίονα σε δεύτερη χρήση στην εσωτερική πλευρά του βόρειου τοίχου.

Πρόχειρη διαταραγμένη ακτέριστη ταφή βρέθηκε σε επίπεδο χαμηλότερο του δαπέδου (0,85 μ.) και σε απόσταση 0,48 από το βόρειο τοίχο και 0,45 μ. από το μεσότοιχο (Σχέδ. 4).

Σε απόσταση 25 μ. νοτιοανατολικά του κτίσματος, μετά την απομάκρυνση μπαζών σε σημείο παλιάς λαθρανασκαφής αποκαλύφθηκε λασπόκτιστο τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 2,80 και πάχ. 0,75 μ. από λαξευμένο πωρόλιθο, ακανόνιστες πέτρες και πλίνθους στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς.

Έδεσσα

Οικόπεδο Ι. Γρούμπα (Ο.Τ. 251β)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο παραπάνω οικόπεδο στον Α' συνοικισμό της Έδεσσας αποκαλύφθηκαν χριστιανικές ταφές.

Διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή τον Ιούλιο του 1986 και ερευνήθηκαν συνολικά οκτώ τάφοι. Πέντε λακκοειδείς (Τ1, Τ2, Τ6, Τ7 και Τ8), καλυμμένοι με ακανόνιστες σχιστολιθικές πλάκες και προσανατολισμό Α.-Δ. Δύο από αυτούς (Τ1 και Τ8) είχαν υποστεί καταστροφές από το εκσκαφικό μηχάνημα. Ένας κιβωτιόσχημος τάφος (Τ4) με κάλυψη από σχιστόπλακες και προσανατολισμό Α.-Δ., αποκαλύφθηκε σε χαμηλότερο επίπεδο, λαξευμένος στον πορώδη βράχο. Ακόμη αποκαλύφθηκαν δύο καλυβίτες (Τ3 και Τ5). Όλες οι ταφές ήταν ακτέριστες. Επισημάνθηκαν επίσης τρεις τάφοι που προχωρούσαν κάτω από τα θεμέλια διπλανής οικοδομής.

Πρόκειται για συνηθισμένους τύπους ταφής βυζαντινών χρόνων με ευρεία διάδοση στην περιοχή.

ΙΩ. ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ

Κάστρο Χρυσής

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στο Κάστρο της Χρυσής. Έγινε μερικός καθαρισμός του κάστρου και μερική τοπογράφησή του από τους τοπογράφους μηχανικούς Μ. Καποκάκη και Κ. Τοκμακίδη[1] (Σχέδ. 5).

Το κάστρο περικλείει μια έκταση 40 στρεμμάτων περίπου, ενώ ένα μέρος του οικισμού επεκτείνε-

1. Η χρηματοδότηση έγινε από το Υπουργείο Βορείου Ελλάδος και το Υπουργείο Πολιτισμού.

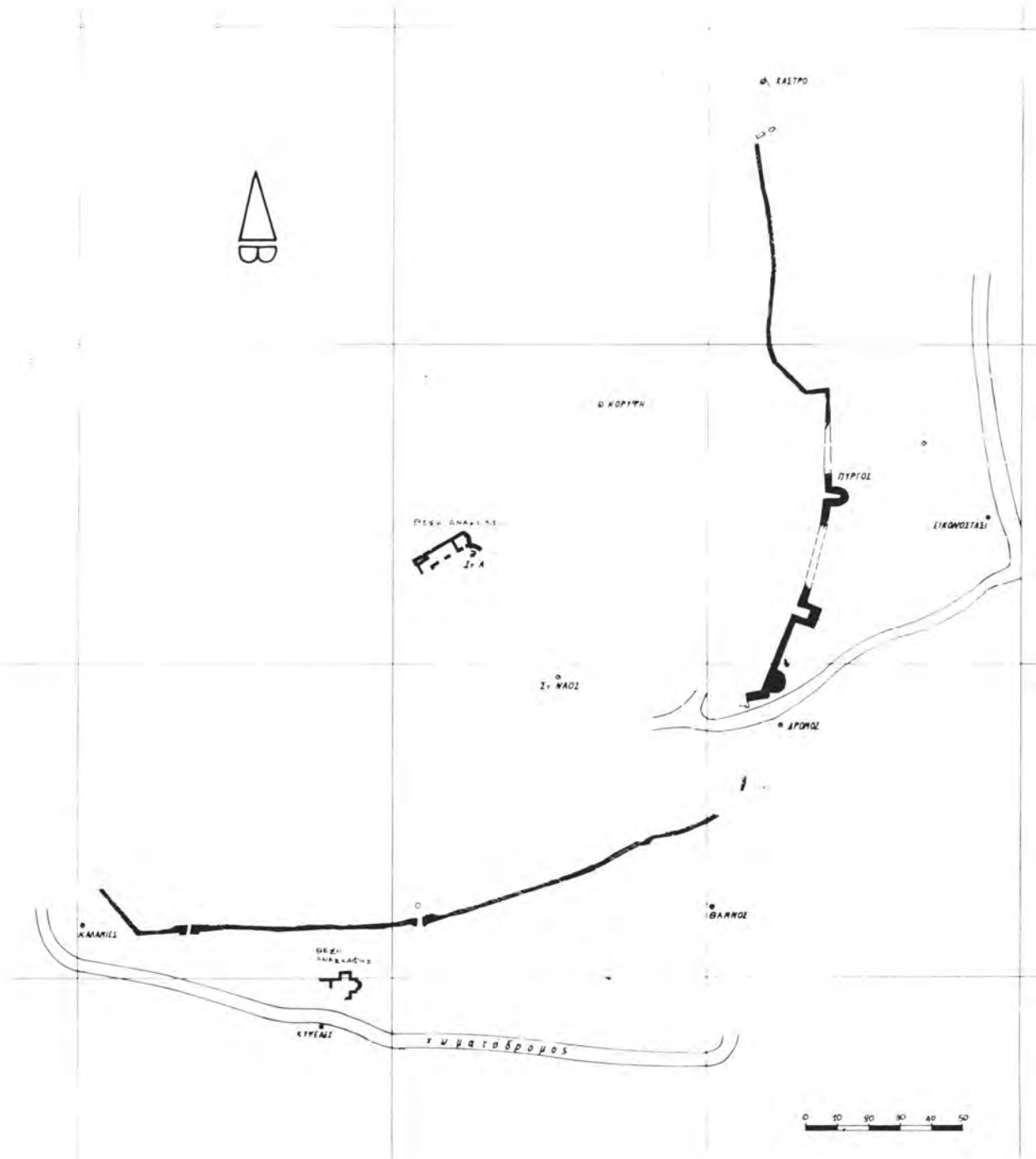

Σχέδ. 5. Έδεσσα. Κάστρο Χρυσής. Τοπογραφικό της περιοχής.

ται έξω από το κάστρο στη νοτιοανατολική πλευρά του[2].

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στην εκκλησία που εντοπίσθηκε το 1985[3]. Αποκαλύφθηκε το βόρειο κλίτος και μέρος του κεντρικού μιας τρίκλιτης βασιλικής (Σ χ έ δ. 6). Τα κλίτη χωρίζονται με πεσσότοιχους. Το μήκος της βασιλικής είναι 20,90 μ. και το πλάτος του βόρειου κλίτους 2,45 μ. Νεότερη επέμβαση αποκαλύφθηκε στο δυτικό τμήμα του ναού. Στο δάπεδο του κεντρικού κλίτους βρέθηκαν κατά χώραν πλάκες από μάρμαρο και γκρίζα πέτρα. Στο σημείο μπροστά από το Ιερό Βήμα αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα από opus sectile[4] και θραύσματα από μαρμαροθέτημα (Π ί ν. 118 δ).

Σπαράγματα τοιχογραφιών βρέθηκαν σε όλο το χώρο του ναού (Π ί ν. 118 γ) και τεμάχια ψηφιδωτού εντοπίσθηκαν στο σημείο μεταξύ των πεσσότοιχων. Από το γλυπτό διάκοσμο του ναού βρέθηκαν πολύ αποσπασματικά, θραύσματα που μπορούν να χρονολογηθούν στον 11ο-12ο αι. Ένα τραχύ[5], πιστή απομίμηση, βρέθηκε στο κεντρικό κλίτος.

Σε μικρή τομή που έγινε στη θεμελίωση του δυτικού τοίχου, βρέθηκε μία αγνύθα και μελαμβαφές όστρακο.

Τα ευρήματα, η τοιχοποιία, ο τύπος της βασιλικής και η ιστορία των Μογλενών[6] μας οδηγούν σε μια χρονολόγηση ανάμεσα στο 10ο-12ο αι., ενώ οι επεμβάσεις στο δυτικό τμήμα είναι νεότερες. Η ολοκλήρωση της ανασκαφής θα μας οδηγήσει σε πιο συγκεκριμένα συμπεράσματα.

Μια δεύτερη τομή έγινε στο νότιο τμήμα του λόφου, έξω από το κάστρο, όπου παλιότερη λαθρανασκαφή είχε αποκαλύψει ένα τάφο. Η ανασκαφή αποκάλυψε τμήμα ενός ναού στον τύπο του ελεύθερου σταυρού. Το μήκος είναι 9,50 μ. Η τοιχοποιία είναι ανάλογη με αυτήν της βασιλικής. Ίχνη τοιχογραφιών εντοπίστηκαν στην τοιχοποιία του βόρειου σκέλους. Το δάπεδο του βόρειου σκέλους του σταυρού αποτελείται από πλίνθινες τετράγωνες πλάκες, ενώ στο κεντρικό σημείο του σταυρού έχει χρησιμοποιηθεί στο δάπεδο, ένας πεσσίσκος, τμήμα θωρακίου και θραύσμα από παλαιοχριστιανικό ανάγλυφο (Σ χ έ δ. 7).

Στην εξωτερική παρειά του βόρειου τοίχου βρέθηκε απλή ταφή. Ο νεκρός έφερε ένα σιδερένιο μικρό σταυρό και κρατούσε χάλκινο σταυρό - λειψανοθήκη, με ανάγλυφη παράσταση του Χριστού εσταυρωμένου με κολόβιο στη μία όψη και την Παναγία Δεομένη στην άλλη[7] (Π ί ν. 118 α-β). Στον ίδιο χώρο ανασκάφηκαν άλλες 19 ταφές, από τις οποίες οι πέντε παιδικές. Μία επάργυρη πόρπη και δύο χάλκινα δακτυλίδια ήταν τα πιο σημαντικά ευρήματα των ταφών.

Ο κοιμητηριακός και ο επισκοπικός ναός του κάστρου των Μογλενών είναι κτίσματα ενός μεσοβυζαντινού οικισμού, που φαίνεται όμως να έχει και παλιότερες φάσεις κατοίκησης.

Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Γ. Παπαζώτου και τα σχέδια έκανε η Μ. Στεργιοπούλου.

Δ. ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Κόμανος Εορδαίας

Λιγνιτορυχεία ΔΕΗ (ΛΙΠΤΟΛ)

Διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή[8] στις εγκαταστάσεις των λιγνιτορυχείων της ΔΕΗ (ΛΙΠΤΟΛ) κοντά στον Κόμανο Εορδαίας, μετά από τον εντοπισμό της καταστροφής ψηφιδωτού δαπέδου και τάφων, που προκάλεσε μηχανικός εκσκαφέας στη διάρκεια εργασιών.

Εντοπίστηκε η καταστροφή: 1) του αρχαιολογικού κηρυγμένου χώρου[9] και 2) τμήματος του κτίσματος με ψηφιδωτό δάπεδο, που είχε αποκαλυφθεί σε παλιότερη ανασκαφική έρευνα[10].

Η ανασκαφή έγινε στο μοναδικό τμήμα του χώρου που είχε διασωθεί, σε συνέχεια της προηγούμενης ανασκαφής και συγκεκριμένα στη βορειοδυτική πλευρά του λόφου, ο οποίος βρίσκεται νότια του Γραφείου Κινήσεως Οχημάτων.

Αποκαλύφθηκε κτίσμα μεγάλων διαστάσεων, που το βορειοδυτικό τμήμα του είχε καταστραφεί από το μηχανικό εκσκαφέα.

Το τμήμα του κτίσματος που σώζεται, αποτελεί-

2. D. Evgenidou, Servia and Moglena, two Byzantine Cities of Macedonia, ανακοίνωση στο XXIst Spring Symposium Birmingham, Ιστορικό-γεωγραφικά Β΄ (1987) (υπό έκδοση).

3. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 249.

4. D. Evgenidou, ό.π.

5. Hendy, Coinage 1969, σ. 151, πίν. 23, 1-7.

6. Δ. Ευγενίδου, Το κάστρο της Χρυσής και το Θέμα των Μογλενών, τιμ. τόμος Μ. Ανδρόνικου, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 325-342.

7. Ανάλογος σταυρός, πρβλ. Α. Ξυγγοπούλου, Συλλογή Ελένης Σταθάτου, Αθήνα 1951, σ. 46, πίν. 27, 33, χρονολογείται στον 8ο-9ο αι.

8. Στην ανασκαφή συνεργάστηκε η αρχαιολόγος Αικ. Τσανανά.

9. ΦΕΚ 666 τ. Β΄/23-9-70.

10. Η ανασκαφή διενεργήθηκε το 1974 από τον τότε επιμελητή Αρχαιοτήτων Χ. Μπακιρτζή. Το ψηφιδωτό είχε αποκολληθεί και προετοιμαστεί για επανατοποθέτηση, βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 758, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε. Τα αποκολλημένα τμήματα του ψηφιδωτού δαπέδου αφού καταγράφηκαν, τοποθετήθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης.

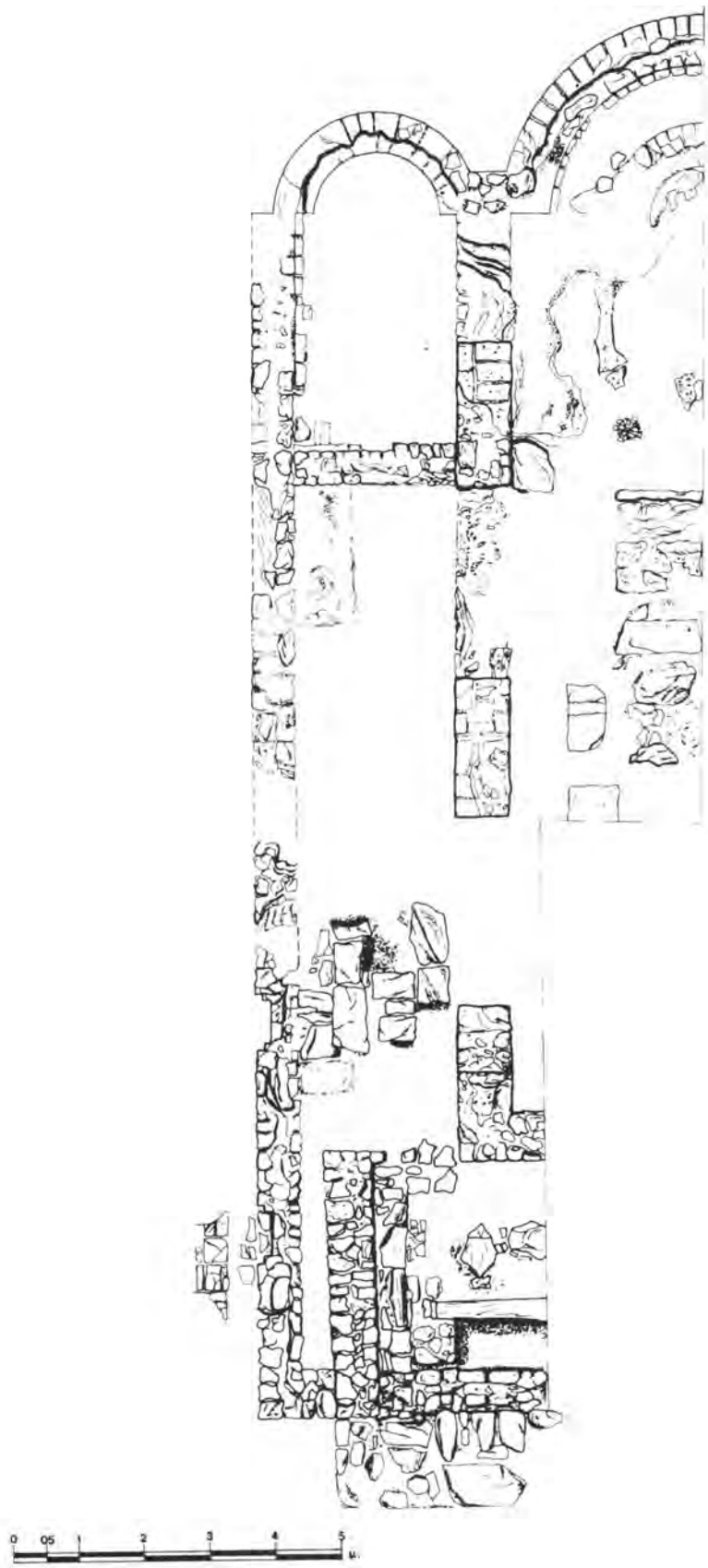

Σχέδ. 6. Έδεσσα. Κάστρο Χρυσής. Κάτοψη ανασκαφής τρίκλιτης βασιλικής.

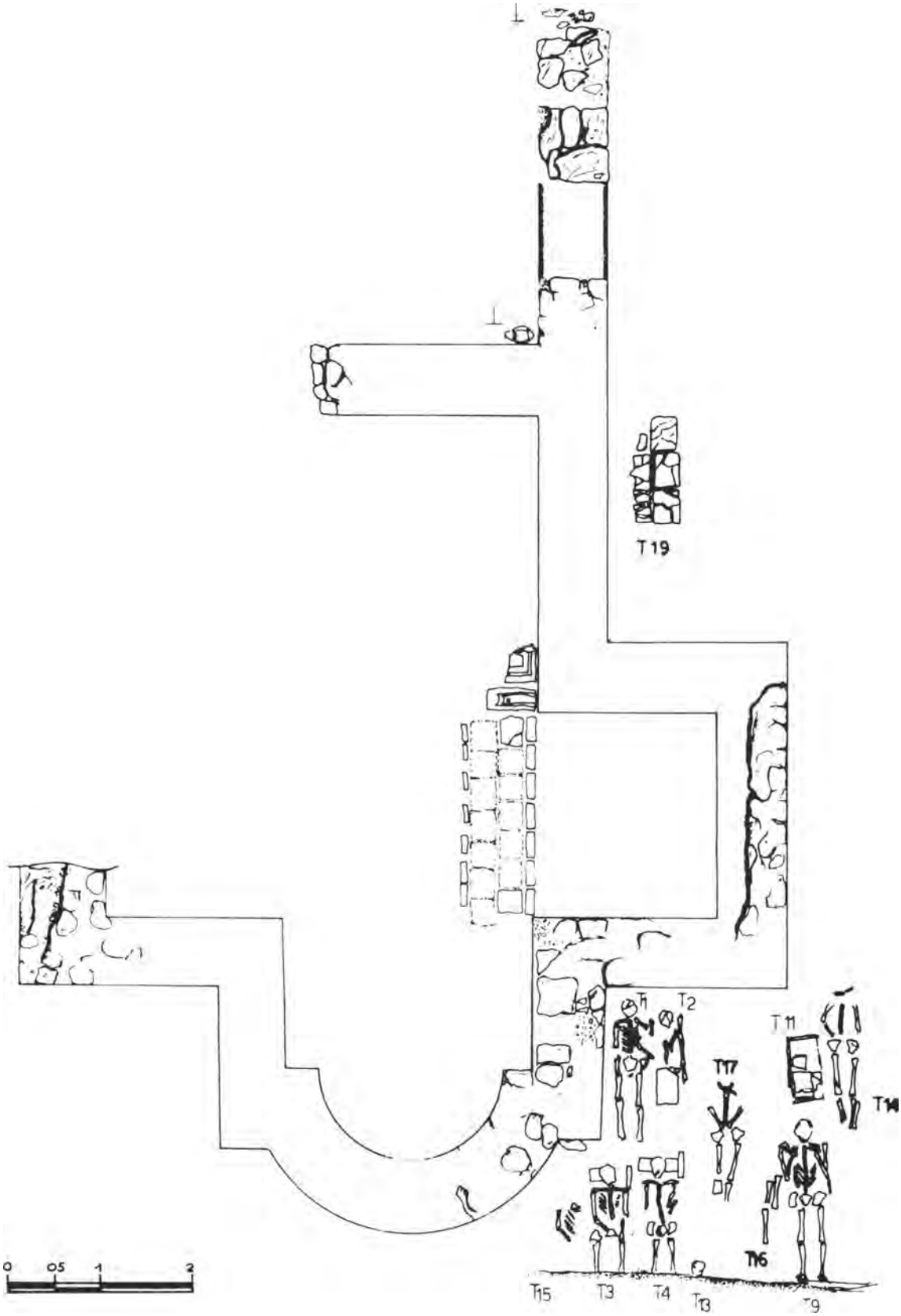

Σχέδ. 7. Έδεσσα. Κάστρο Χρυσής. Κάτοψη της ανασκαφής στη βασιλική.

ται από ένα κεντρικό χώρο που υποδιαιρείται σε δύο τμήματα, ένα βορειοδυτικό, διαστ. 2×9 μ. και ένα νοτιοανατολικό, διαστ. 3,5×6,40 μ. Το βόρειο και νότιο άκρο του είναι κατεστραμμένα. Βορειοανατολικά του κεντρικού χώρου αποκαλύφθηκε τμήμα δωματίου, σωζ. διαστ. 3,60×2 μ. Νοτιοδυτικά του κεντρικού χώρου αποκαλύφθηκε άλλο δωμάτιο, διαστ. 6,90×3,55 μ.

Οι τοίχοι του κτιρίου σώζονται σε ύψος 0,50 μ. περίπου, με πάχος 0,60 μ. Είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους με λευκό κονίαμα. Ψηφιδωτό δάπεδο καλύπτει τους χώρους του κτίσματος (Σχέδ. 8· Πίν. 119 α-β, 120).

Το ψηφιδωτό είναι ιδιαίτερα πλούσιο σε διάκοσμο με ποικιλία γεωμετρικών και ανθεμωτών μοτίβων, που κατανέμονται σε τετράγωνα διάχωρα και διακοσμούνται από οκτάγωνα και σταυρούς (κεντρικός χώρος) ή πλαισιώνονται από κοσμήματα ακτινωτά και ρομβοειδή (νοτιοδυτικός χώρος). Ταινιαπλαίσιο φέρει διακόσμηση με πέλτες (βορειοανατολικός χώρος), γεωμετρική (κεντρικός χώρος) ή αβακωτή (νοτιοδυτικός χώρος) (Σχέδ. 8), και παρακολουθεί περιμετρικά τους τοίχους του κτιρίου. Πάνω στην επιφάνεια του ψηφιδωτού δαπέδου βρέθηκαν συνολικά 20 ταφές. Οι Τ6, Τ9, Τ19 είναι παιδικές. Οι Τ1, Τ20 βρέθηκαν έξω από τα όρια του κτιρίου. Η Τ2 βρέθηκε πάνω στη γωνία του βόρειου και ανατολικού τοίχου του κεντρικού χώρου.

Όλες οι ταφές ήταν ακτέριστες, εκτός από την παιδική Τ6, όπου βρέθηκε ζεύγος ενωτίων από χαλκό (Ν1) μαζί με ίχνη υφάσματος στις δύο πλευρές του κρανίου. Απότμημα μικρού σιδερένιου κρίκου (Μ2) βρέθηκε στον ίδιο σκελετό. Το ψηφιδωτό χρονολογείται στο α΄ μισό του 5ου αι.

Τα κινητά ευρήματα είναι ιδιαίτερα φτωχικά· άβαφα όστρακα, σπασμένα κεραμίδια και θραύσματα γυαλιών βρέθηκαν πάνω στην επιφάνεια του δαπέδου.

Το ψηφιδωτό αποκολλήθηκε[11] και μεταφέρθηκε στην Κοζάνη.

Αγία Παρασκευή

Για την προστασία και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής με τα αξιόλογα ψηφιδωτά δάπεδα[12] άρχισε η κατασκευή στεγάστρου και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου.

Στη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών στο γύρω της βασιλικής χώρο, επισημάνθηκαν και ερευνήθηκαν δύο ταφές. Πρόκειται για κιβωτιόσχημους ορθογώνιους τάφους (Τ1, Τ2), με προσανατολισμό Δ.-Α., των οποίων οι καλυπτήριες πλάκες βρέθηκαν μετακινημένες με κατεύθυνση Β.-Ν. Οι τάφοι ήταν συλλημένοι.

Ο πρώτος τάφος (Τ1) νοτιοανατολικά του ιερού, σε απόσταση 3 μ. περίπου, ήταν επενδυμένος εσωτερικά με ισομεγέθεις μαρμάρινες πλάκες. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν πολλαπλές ταφές και λίγα άβαφα όστρακα.

Ο δεύτερος τάφος (Τ2), νότια του νότιου κλίτους, 8 και 10 μ. από τη νοτιοδυτική και νοτιοανατολική γωνία αντίστοιχα, ήταν κατασκευασμένος από πλίνθους και επενδυμένος εσωτερικά στο προς Α. μέρος του με μαρμάρινες πλάκες. Στο εσωτερικό του βρέθηκε σκελετός και σε ανώτερο στρώμα λίγα άβαφα όστρακα, ένα υφαντικό βάρος και ένα σφονδύλι.

Κόκκινο κονίαμα χρησιμοποιήθηκε ως δάπεδο και στους δύο τάφους.

Κανένα στοιχείο δεν επιτρέπει την ακριβή χρονολόγηση των παλαιοχριστιανικών αυτών ταφών.

Βελβεντός

Άγιος Νικόλαος

Η ανασκαφική έρευνα που έγινε στο δυτικό τμήμα της μεταβυζαντινής βασιλικής του Αγίου Νικολάου[13], είχε ως στόχο την αποκατάσταση του παλιού νάρθηκα.

Αφορμή υπήρξε η κατασκευή προσθήκης χώρου δυτικά του ναού για την καλύτερη προστασία των εξωτερικών τοιχογραφιών του δυτικού τοίχου (17ου αι.) και η αιτούμενη δημιουργία μεγαλύτερου ωφέλιμου χώρου του ναού.

Αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια του παλιού νάρθηκα. Σπαράγματα τοιχογραφιών βρέθηκαν κατά μήκος του εσωτερικού μετώπου των θεμελίων του νάρθηκα, σε βάθος από 0,20-1,10 μ. Κάποια σπαράγματα που βρέθηκαν στη βορειοδυτική γωνία των θεμελίων είναι πιθανόν να συνανήκουν στο εικονογραφικό θέμα της Βάπτισης. Τα σπαράγματα μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια, προκειμένου να αρχίσει η συγκόλληση των κομματιών.

Μετά την καταστροφή του τσιμεντοκονιάματος, με το οποίο είχε επιστρωθεί ο χώρος δυτικά του να-

11. Εργάστηκε συνεργείο με επικεφαλής το συντηρητή Γ. Δαγκλή.

12. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 475, Πίν. 589 α-β, 590· 26 (1971): Χρονικά, σ. 18, Πίν. 446 γ.

13. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 228-229, Πίν. 202 α, Τζινίκου-Κακούλη, Βελβεντό, Εκκλησιαστικά μνημεία 16ου αι., Θεσσαλονίκη 1976, σ. 21, Μακεδονικά 22 (1982), σ. 315-316.

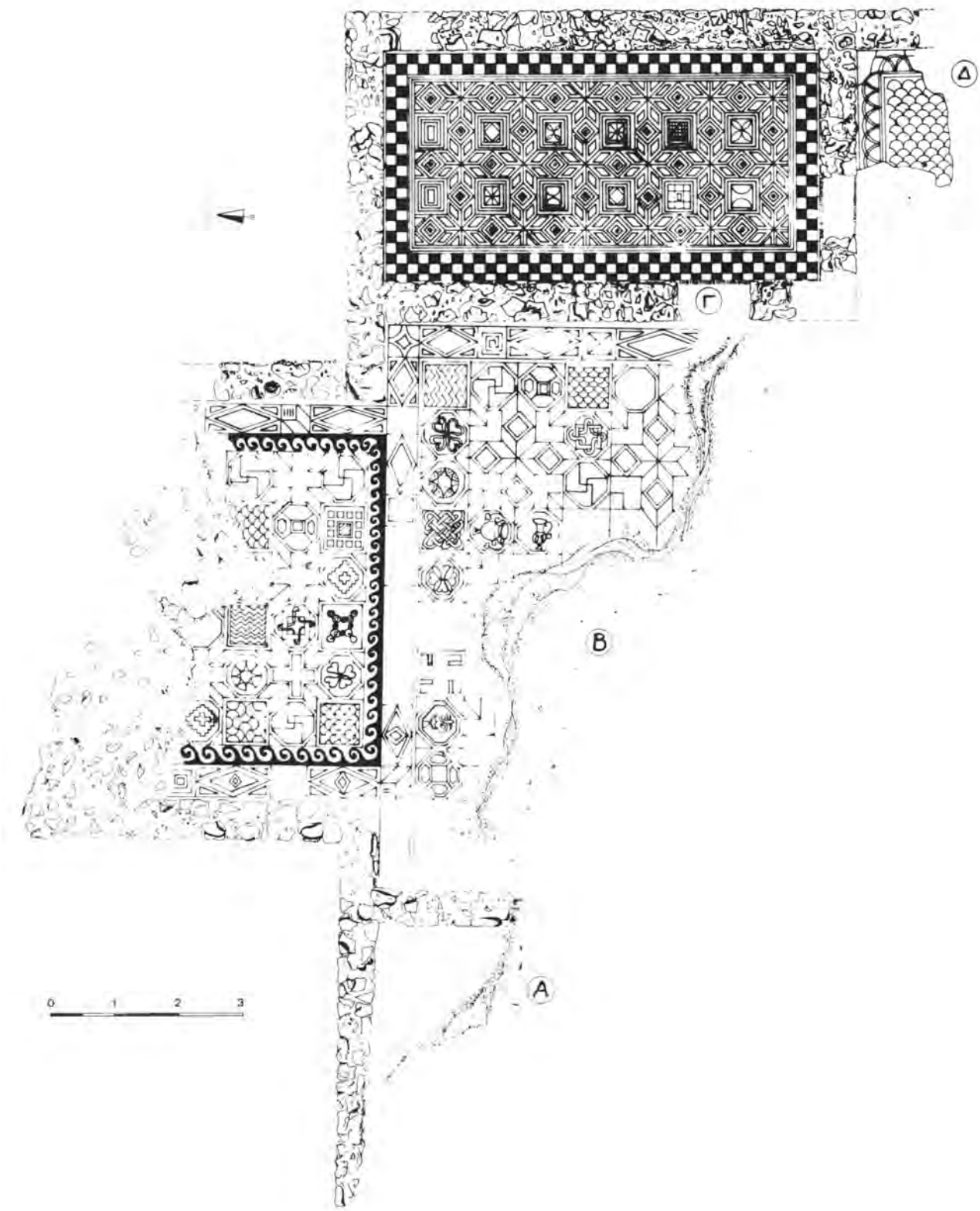

Σχέδ. 8. Κόμανος Εορδαίας. Κάτοψη της ανασκαφής.

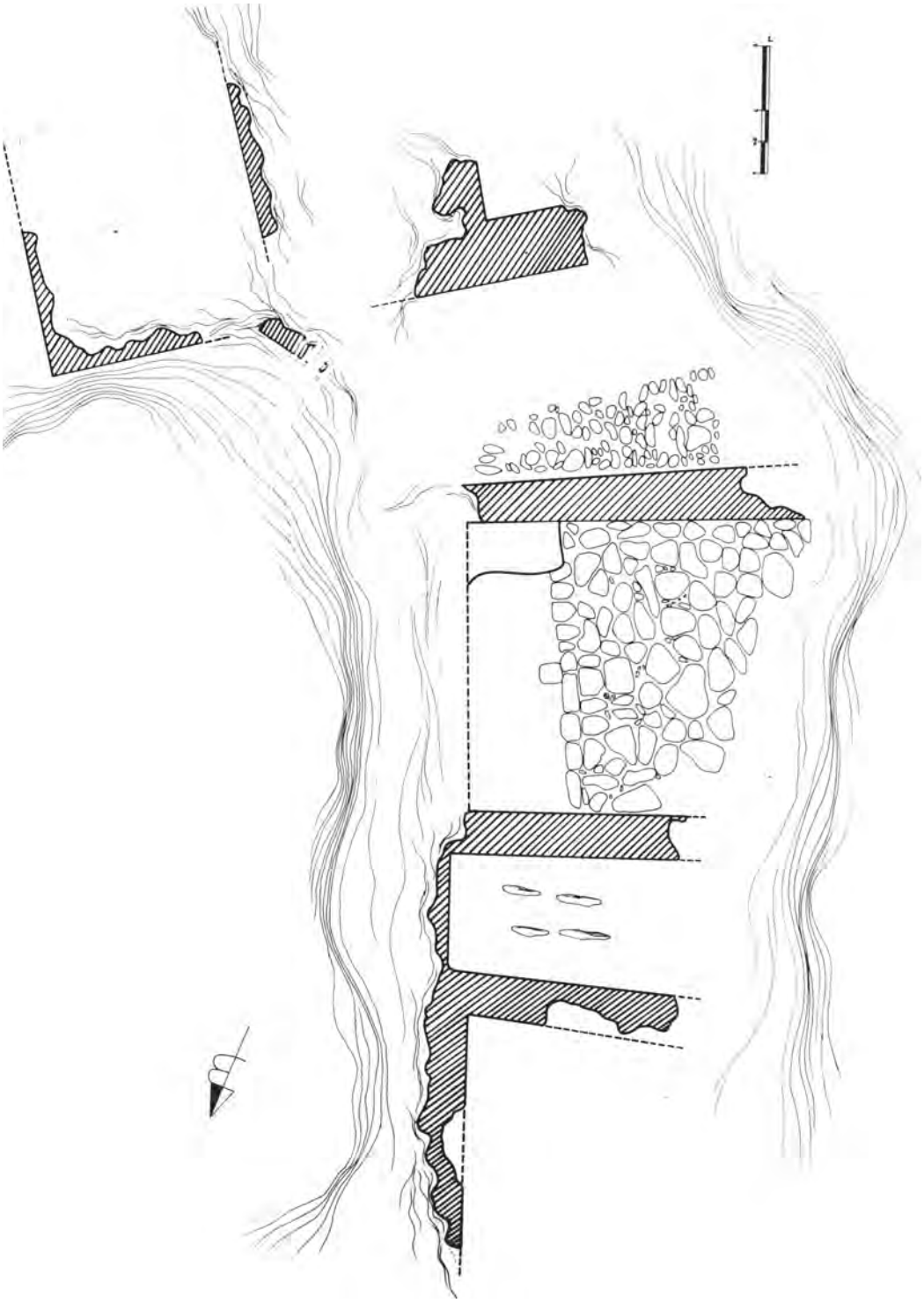

Σχέδ. 9. Κάστρο Σερβίων. Κάτοψη ναΐσκου και πύργου στο κάστρο.

ού, αποκαλύφθηκε η συνέχεια του δαπέδου του ναού. Το δάπεδο καλύπτεται με πώρινες πλάκες και βοτσαλωτό. Σε απόσταση 1,40 μ. από τη δυτική είσοδο του ναού σχηματίζεται κατώφλι ημικυκλικού σχήματος.

Απαιτείται μελέτη ανακατασκευής της στέγης του ναού.

Α. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ

Κάστρο Σερβίων

Έγινε μερικός καθαρισμός του χώρου του κάστρου και κόπηκαν τα δένδρα που κατέστρεφαν τη θεμελίωση των κτισμάτων. Η δενδροφύτευση έγινε το 1950, βοήθησε στη συγκράτηση του εδάφους του λόφου, αλλά συγχρόνως προκάλεσε καταστροφές στις θεμελιώσεις. Έγινε η τοπογράφηση της Ακρόπολης και τοποθετήθηκε δίκτυο ελέγχου στην περιοχή του διάμεσου τείχους από τους τοπογράφους μηχανικούς Μ. Καποκάκη και Κ. Τοκμακίδη[14]. Έγιναν καθαρισμοί για να εντοπιστεί η πορεία του εξωτερικού τείχους στην ανατολική πλευρά. Κατά τον καθαρισμό, σε αυτό το σημείο αποκαλύφθηκε τετράπλευρος πύργος και βόρεια από αυτόν ανασκάφηκε μικρό παρεκκλήσι (5 × 4,60 μ.). Η δυτική πλευρά του παρεκκλησίου παρασύρθηκε στην πλαγιά, γιατί στο σημείο εκείνο υπάρχει βαθμιαία υποχώρηση του εδάφους. Εξωτερικά από το βόρειο τοίχο διατηρήθηκαν ίχνη τοιχογραφιών στην τοιχοποιία, ενώ σπαράγματα των τοιχογραφιών βρέθηκαν στον ίδιο χώρο (Σχέδ. 9· Πίν. 121). Τα σπαράγματα των τοιχογραφιών μπορούν να χρονολογηθούν στο 16ο αι. Στη βόρεια πλευρά του ναΐσκου υπάρχει δεύτερος χώρος (4,30 × 2 μ.). Ανάμεσα στη νότια πλευρά του ναΐσκου και στον πύργο καταλήγει δρόμος λιθόστρωτος (πλ. 1,30 μ.) (Πίν. 122 α). Μικρή τομή διενεργήθηκε και στο χώρο της Ακρόπολης σε κτίσμα διαστάσεων 6 × 5 μ. Η τοιχοποιία του κτίσματος αποτελείται από πέτρες, ελάχιστες πλίνθους και συνδετικό κονίαμα (Πίν. 122 β). Η δυτική όψη του τοίχου ενισχύθηκε με ξερολιθιά για να χρησιμοποιηθεί ως χαράκωμα κατά τη διάρκεια του πολέμου, όπως μαρτυρούν και οι σφαίρες (1940-43). Τα όστρακα, που βρέθηκαν στην ανασκαφή, χρονολογούνται από την ύστατη αρχαιότητα ως το 18ο αι.

Στερεωτικές εργασίες περιορισμένης κλίμακας έγιναν στον πύργο 1 και στη βασιλική, ώστε να αποφευχθεί η κατάρρευσή του.

Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Αικ. Τσανανά.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, παραδόθηκαν από τους κατοίκους Σερβίων Αθ. Τσαρμανίδη και Δημ. Ζυγούρη 151 νομίσματα, που βρέθηκαν μέσα στο κάστρο. Από τα νομίσματα δύο είναι αρχαία ελληνικά, επτά ρωμαϊκά, 79 υστερορωμαϊκά και βυζαντινά, πέντε ενετικά, τέσσερα μεσαιωνικά-νεωτερικά, 22 τουρκικά, 32 φθαρμένα αδιάγνωστα[15]. Παραδόθηκαν επίσης από τους ίδιους τρία βυζαντινά μολυβδόβουλλα και ένα τουρκικό.

Δ. ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ

ΚΗΡΥΞΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Στο νομό Πέλλας έγιναν οι παρακάτω κηρύξεις: Αγία Τριάδα Άρνισσας, Μιναρές Άρνισσας, Άγιος Γεώργιος Λουτροχωρίου, Κοίμηση Θεοτόκου Άρνισσας, Κοίμηση Θεοτόκου Γιαννιτσών.

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Πρέσπες

Κηρύχθηκαν διατηρητέα μνημεία τα παρακάτω: Άγιος Νικόλαος Πύλης, Άγιος Αθανάσιος Οξυάς, Αγία Παρασκευή Μικρολίμνης, Ερείπια ναού στο Βιδρονήσι, Άγιος Αθανάσιος Καλλιθέας, Αγία Παρασκευή Καλλιθέας, Υπαπαντή Λαιμού, Αγία Παρασκευή Λαιμού, Κοίμηση Θεοτόκου Ψαράδων, Αγία Παρασκευή Πυξού.

ΑΘ. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

14. Η χρηματοδότηση έγινε από το Υπουργείο Βορείου Ελλάδος και το Υπουργείο Πολιτισμού.

15. Η ταύτιση των νομισμάτων έγινε από το Γ. Τουράτσογλου.

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Λ ι μ έ ν α ς (Αρχαία Θάσος)

Αρχαία πόλη

Πραγματοποιήθηκαν φέτος οι εξής δοκιμαστικές ανασκαφικές έρευνες σε οικόπεδα που βρίσκονται στο εσωτερικό της αρχαίας πόλης (Σ χ έ δ. 1):

Οικόπεδο Ζ. Κάλλαχαν

Στο παραπάνω οικόπεδο, κάτω από την αρχαία ακρόπολη και ανατολικά του απαλλοτριωμένου οικοπέδου Ν. Σούλτου έγινε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα κατά το χρονικό διάστημα 19-5 μέχρι 5-6-86. Αποκαλύφθηκε κτίσμα ορθογώνιας κάτοψης που το μεγαλύτερο τμήμα του βρίσκεται κάτω από τις ελιές και δεν είναι δυνατόν να ανασκαφεί για την ώρα.

Ξεχωρίζουν δύο χώροι ορθογώνιοι με τέσσερις κύριους τοίχους από αργολιθοδομή, πάχ. 0,60 μ. περίπου. Ο πρώτος, διαστάσεων 3,95 × 2,20 μ., όπου υπάρχει και αγωγός, μήκ. 2,30, πλ. 0,35 μ., σκαμμένος εν μέρει στο φυσικό βράχο. Ο δεύτερος, διαστάσεων 2,20 × 3,50 μ., προσκολλάται στον πρώτο χώρο. Το κτίσμα που έδωσε αρκετή κεραμική, ανήκει χρονικά στο β΄ μισό του 4ου με αρχές του 3ου αι. π.Χ. (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 123 α). (Κ. Περιστέρη).

Οικόπεδο Α. Καζαντζή

Στο οικόπεδο Α. Καζαντζή (πρώην οικόπεδο Ι. Ράνη), σε συνέχεια προγενέστερης ανασκαφής[1] στο Λιμένα Θάσου και κοντά στην αρχαία συνοικία και πύλη του Σειληνού έγινε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα κατά το χρονικό διάστημα 9-17 Οκτωβρίου 1986, σε δύο τομές, διαστ. 3 × 3 μ. Βρέθηκε τμήμα οικοδομήματος 4ου αι. π.Χ. και αρκετή κεραμική. Οι εργασίες προχώρησαν σε βάθος μέχρι 3 μ. χωρίς να φθάσουμε το φυσικό έδαφος και δε συνεχίστηκαν για οικονομικούς λόγους.

Ξεχωρίζει σε καλή κατάσταση τοίχος με αργούς λίθους που διασχίζει το νότιο τμήμα της Τομής ΙΙ, μήκ. 2,75, πλ. 0,52, σωζ. ύψ. 0,30 μ. περίπου (όσο έχει ανασκαφεί).

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο για να αποκαλυφθεί το οικοδόμημα στο σύνολό του και να διευκρινισθεί η μορφή και η χρήση του. (Κ. Περιστέρη).

Έξω από την αρχαία πόλη

Αγρόκτημα Ιω. Γεροντιανού (Σ χ έ δ. 3)

Συνεχίστηκε φέτος η ανασκαφή στο κτήμα Ι. Γερονδιανού στη θέση Μαρμαρόμαντρα Θάσου. Τη δεύτερη αυτή ανασκαφική περίοδο επιδιώχθηκε η αποκάλυψη της κάτοψης των δύο οικοδομημάτων και στο μέτρο του δυνατού, αφού η ανασκαφή δεν τελείωσε, η σχεδιαστική αποκατάσταση των κτισμάτων, πράγμα που γενικά επιτεύχθηκε. Επειδή τα αποτελέσματα της έρευνας θα αποτελέσουν ξεχωριστή δημοσίευση προγραμματισμένη σε σχέση με παρόμοια μνημεία της Θάσου, θα περιοριστούμε εδώ σε πολύ γενικές γραμμές να δώσουμε την περιγραφή και την ιδιαιτερότητα των οικοδομημάτων. Και τα δύο αποτελούν αδιάσπαστο σύνολο, με την έννοια ότι λειτουργούν συμπληρωματικά: το πρώτο, Κτίσμα Ι, είναι ο κατοικήσιμος χώρος και το Κτίσμα ΙΙ ο αποθηκευτικός ή ο χώρος βιοτεχνικών εγκαταστάσεων.

Κτίσμα Ι. Ακανόνιστο στην κάτοψή του με εξέχουσα σε σχήμα Γ τη νοτιοανατολική πτέρυγα, διαιρείται σε 6 χώρους. Δύο δωμάτια στη βόρεια πλευρά ανοίγονται στην εσωτερική αυλή, ορθογώνια στο δυτικό τμήμα και πιο στενή σαν διάδρομος στο ανατολικό. Μόνο η πτέρυγα αυτή ήταν διώροφη με σκάλα στο δυτικό τμήμα της αυλής, όπου σώζονται τέσσερις από τους αναβαθμούς της.

Τη νοτιοδυτική γωνία καταλαμβάνει μεγάλο δωμάτιο με διπλή πόρτα προς την αυλή και απευθείας είσοδο από τον εξωτερικό χώρο. Τέλος, δύο μικρότεροι χώροι στη νοτιοανατολική πτέρυγα που επικοινωνούν μεταξύ τους, όχι όμως και με το υπόλοιπο σπίτι, ανοίγονται προς τη νότια πλευρά του σπιτιού όπου υπάρχει σε επίπεδο χώρο ένα είδος εξωτερικής αυλής. Εξωτερικές διαστάσεις της οικίας 17,20 × 15,85 × 14,50 μ.

Κτίσμα ΙΙ. Εξωτερικές διαστάσεις 14,40 × 13,10 μ., μήκος ανατολικού τοίχου-αναλήμματος 18,30 μ. Η εξωτερική αυλή, εσωτερική δεν υπάρχει, είναι επίπεδος χώρος στα νότια του οικοδομήματος που δημιουργεί τόσο το ανάλημμα στα ανατολικά, όσο και η αποκοπή βράχων στα δυτικά. Η είσοδος του κτίσματος στη νοτιοανατολική γωνία. Το μεγαλύτερο μέρος της ανατολικής και όλη τη βόρεια πλευρά σε σχήμα Γ καταλαμβάνει ο χώρος αποθήκευσης πιθαριών. Εδώ βρέθηκαν, παράλληλα με το βόρειο τοίχο, βαλμένα στη σειρά, έξι μεγάλα πήλινα

1. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 314.

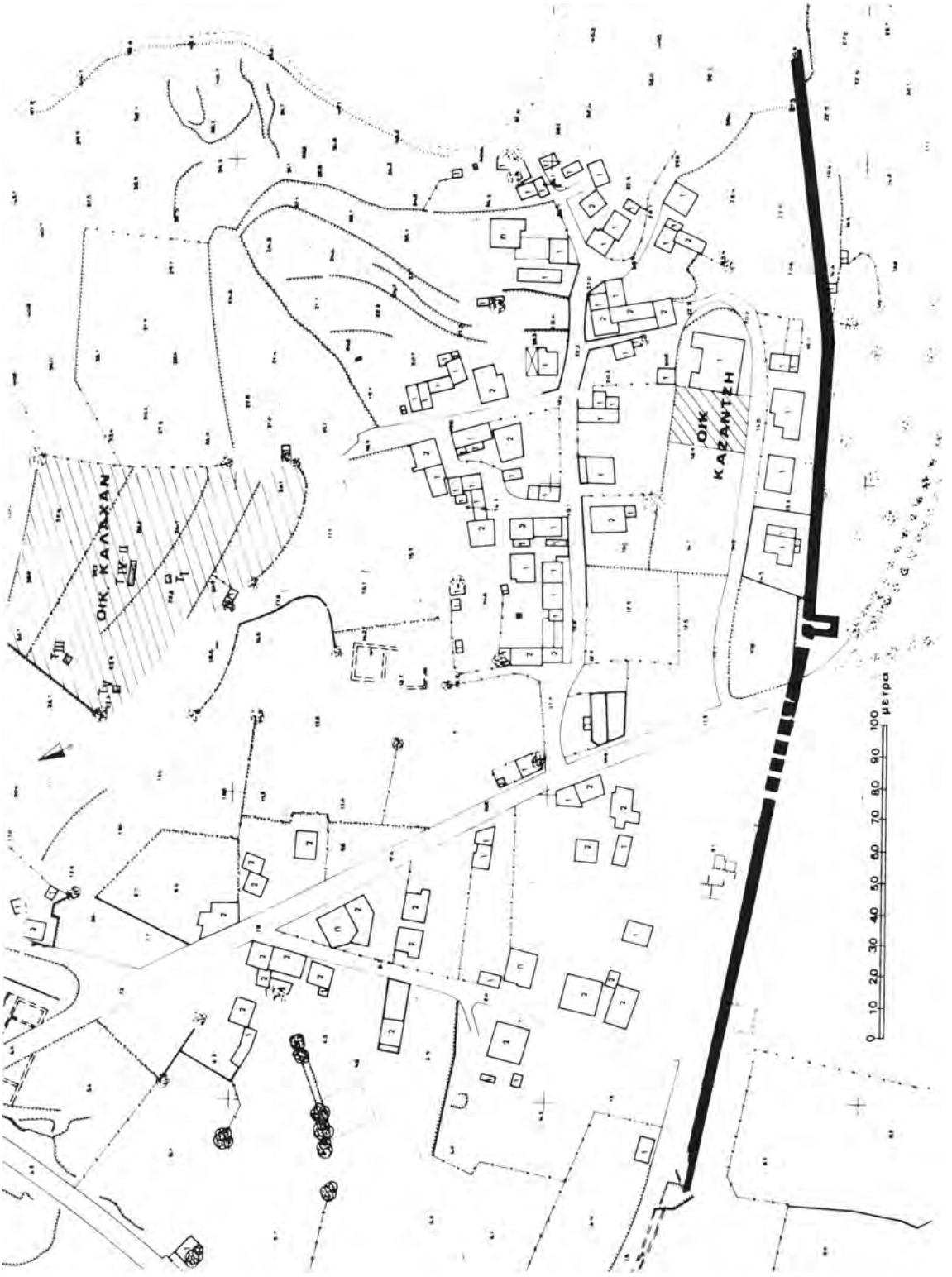

Σχέδ. 1. Λιμένας Θάσου. Τοπογραφικό διάγραμμα.

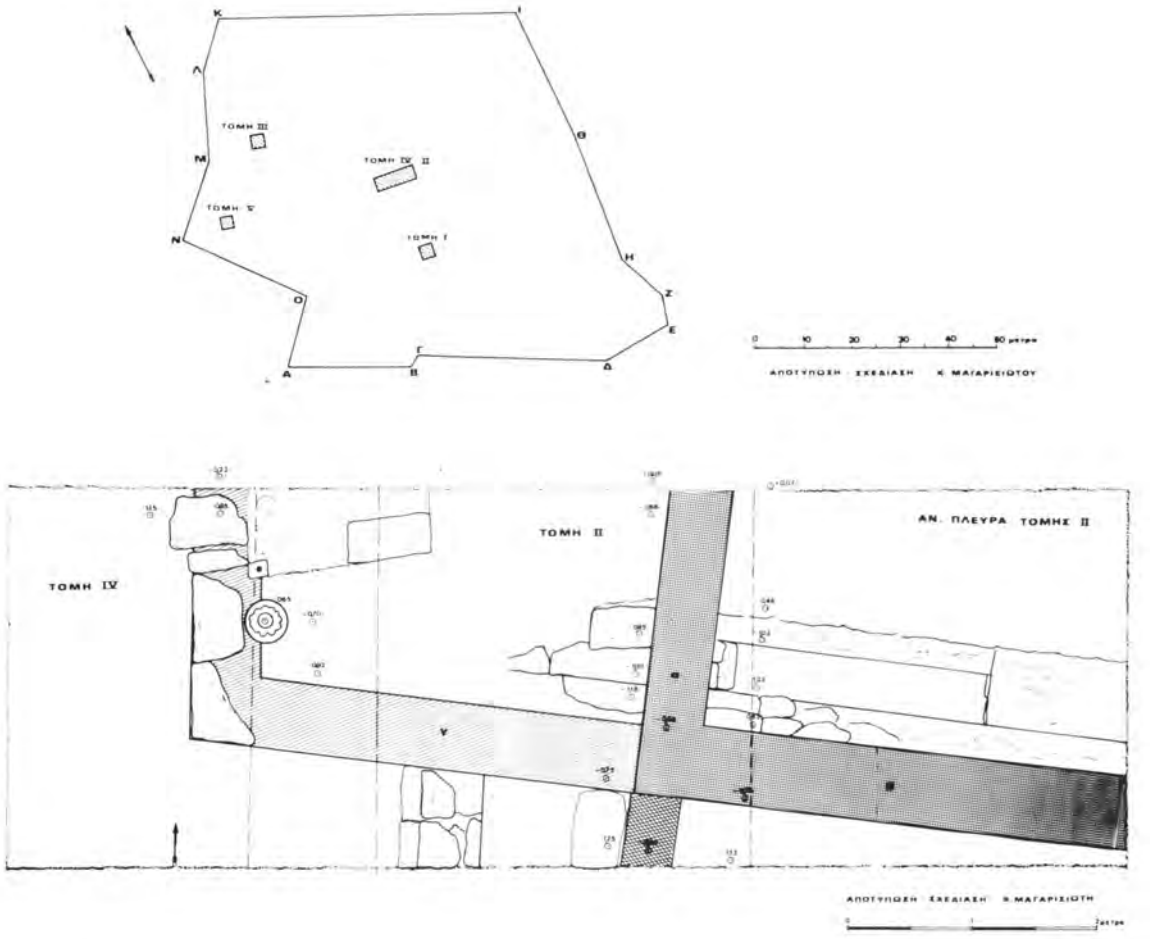

Σχέδ. 2. Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Ζ. Κάλλαχαν. Τοπογραφικό διάγραμμα και κάτοψη της ανασκαφής.

πιθάρια. Το υπόλοιπο τμήμα του κτίσματος αποτελούν τρεις ισομήκεις χώροι από τους οποίους ο τελευταίος, της νοτιοδυτικής γωνίας, χωρίζεται στα δύο. Ο χώρος αυτός πιθανότατα ήταν ληνός. Από τα ευρήματα, νομίσματα και ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, φαίνεται ότι το οικοδόμημα είναι σύγχρονο με το Κτίσμα Ι, του 4ου αι. π.Χ. (Ζ. Μπόνιας).

Νεκροπόλεις

Τυχαία ανεύρεση τάφων σε εκσκαφές δικτύου ύδρευσης Λιμένος Θάσου στη θέση Παταριά.

1. Κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 1,90×0,45 μ., με πέτρινα τοιχώματα. Εσωτερικά του τάφου σκελετός και κτερίσματα. Ύψος τάφου 0,45 μ.

2. Κιβωτιόσχημος παιδικός τάφος, πέτρινος, διαστ. 1,20×0,45 μ., ακτέριστος. Προσανατολισμός Β.-Α. Ύψος τάφου 0,50 μ. Και οι δύο τάφοι είναι ρωμαϊκών χρόνων.

Σκάλα Μαριές

Η ανασκαφή του αρχαϊκού εργαστηρίου αγγειοπλαστικής που βρίσκεται στη θέση Φάρι, συνεχίστηκε φέτος από τις 11-30 Αυγούστου, με δώδεκα εργάτες[2]. Σκοπό είχε να ολοκληρώσει την ανασκαφή των κτισμάτων του κλιβάνου, να γίνουν δοκιμαστικές τομές στο νοτιοδυτικό τομέα του εργαστηρίου και να ξεκινήσουμε την ανασκαφή του λοφίσκου δυτικά του πλατώματος, όπου επιφανειακή έρευνα είχε αποκαλύψει την παρουσία τοίχων που ξεχώριζαν στην επιφάνεια του εδάφους. Τα σχέδια και οι αποτυπώσεις έγιναν από τον Tony Koselj.

1. *Τα κτίσματα του κεραμικού κλιβάνου* (Πίν. 123 β). Η ολοκλήρωση της ανασκαφής του τετρα-

2. Ό.π. 40 (1985): Χρονικά, σ. 261-262 και ΑΑΑ XVIII (1985), σ. 29-38.

Σχέδ. 3. Λιμένας Θάσου. Θέση Μαρμαρόμαντρα. Αγρόκτημα Ιω. Γεροντιανού. Κάτοψη της ανασκαφής.

γώνου D3, καθώς και η ανασκαφή ορισμένων διαδρόμων (C-D3, E-F3, F-G3), επέτρεψαν να συμπληρώσουμε την κάτοψη του μακρού τοίχου που απολήγει στον κλίβανο. Η γωνία που σχηματίζει στο βορειοανατολικό άκρο αποκαλύφθηκε εξ ολοκλήρου. Έχει μήκος 1,50 μ. και διατηρείται σε δύο δόμους αργών λίθων· νοτιότερα, 3,65 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του κλιβάνου, στον τοίχο υπήρχε άνοιγμα, αρχικά πλ. 1,25, που περιορίστηκε στη συνέχεια σε 0,90 προς Β. και 0,65 μ. προς Ν.

Κατά μήκος της νότιας παρειάς του, στο τετράγωνο D3, η σειρά λίθων που είχε μερικώς αποκαλυφθεί πέρυσι και έμοιαζε με θρανίο, αποδείχθηκε πως ήταν ένας τοίχος που σχηματίζει γωνία προς Ν.-ΝΑ., δηλαδή παράλληλος με την ανατολική παρειά του κλιβάνου. Αν και δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε με βεβαιότητα την παρουσία αυτού του τοίχου, ο προσανατολισμός του δείχνει ότι έχει κάποια σχέση με τον κλίβανο, όπου χρησίμευε για να στηρίζει ένα κτίσμα κολλημένο στον πίσω τοίχο του.

2. *Ο νοτιοδυτικός τομέας.* Ανοίχθηκαν δύο μισά τετράγωνα, Β7 ανατολικά και C7 δυτικά και εντοπίστηκαν τέσσερα αρχαιολογικά στρώματα. Στο βόρειο τμήμα, κάτω από το στρώμα προσχώσεων, ένα στρώμα από χώμα κίτρινο ανοικτό έως γκρίζο, πολύ σκληρό, σχηματίζει θυλάκιο, πάχ. 0,45 μ., που περιέχει όστρακα, κεραμίδια, και λείψανα κλιβάνου. Καλύπτει ένα λεπτό μαύρο στρώμα επίσης πλούσιο σε κεραμική και κεραμίδια. Το στρώμα αυτό βρίσκεται είτε κατευθείαν πάνω στο βράχο είτε πάνω σε ένα υπόλευκο στρώμα, ενώ στο μέσο του τετραγώνου βρίσκεται πάνω σε ένα αργιλώδες έδαφος κίτρινο-καφέ γεμάτο με λιθάρια.

Στη νοτιοανατολική γωνία αυτού του τετραγώνου αποκαλύφθηκε η βόρεια παρειά ενός τοίχου, που διαφαινόταν στην επιφάνεια του σημερινού εδάφους και που πάταγε πάνω στο υπόλευκο στρώμα. Από τον τοίχο αυτό διατηρούνται τρεις δόμοι από αργούς λίθους. Φαίνεται να συνεχίζεται μέσα στο διάδρομο Β-C7 αλλά δεν ξαναβρέθηκε στο C7, όπου, πρέπει να σημειωθεί, η ανασκαφή στο νότιο τμήμα του τετραγώνου σταμάτησε πάνω σε ένα παχύ στρώμα κιτρινόλευκου πηλού.

Αν και η στρωματογραφική σχέση με τα κτίσματα του κλιβάνου δε διευκρινίστηκε ακόμη, παρατηρούμε ωστόσο ορισμένες ομοιότητες με το νοτιοανατολικό τομέα που ανασκάφηκε το 1985, όπου το μαύρο στρώμα είχε παρουσιαστεί στο τετράγωνο D6.

3. *Ο ανατολικός λοφίσκος.* Οι δοκιμαστικές τομές σε αυτόν τον τομέα αποκάλυψαν τρεις τουλάχιστον φάσεις.

Η νεότερη αντιπροσωπεύεται από μία σειρά λίθων, πλ. 0,70-0,90 μ., που ανασκάφηκε σε μήκος 3,70 μ. Αποτελείται από ένα μόνο δόμο μικρών αργών λίθων στην ανατολική όψη και μεγαλύτερων λίθων στη δυτική όψη, πιθανώς εξαιτίας της κλίσης του εδάφους. Έχει κατεύθυνση Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ. και είναι παράλληλη σε μία δεύτερη παρόμοια σειρά λίθων που ανασκάφηκε εν μέρει δυτικότερα. Σε αυτά τα δύο κτίσματα που βρίσκονται πολύ κοντά στην επιφάνεια, δεν υπάρχει υλικό που να αποδίδεται με βεβαιότητα. Η λειτουργία τους δεν έχει ερμηνευθεί, αλλά η έλλειψη φροντίδας στο χτίσιμό τους μας κάνει να σκεφθούμε πως πρόκειται για πολλούς αναλημματικούς τοίχους.

Στα τετράγωνα G7 και G8, αποκαλύφθηκε ένας τοίχος με κατεύθυνση Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ., που σχηματίζει γωνία προς Δ.ΝΔ. Στο τετράγωνο G8, ο τοίχος πατάει πάνω στο βράχο και μία τάφρος θεμελίωσης, πλ. 0,60 μ., ανοίχθηκε για να πατήσουν οι κατώτεροι δόμοι. Στη νοτιοανατολική γωνία διατηρείται σε ύψος 1,20 μ. και είναι χτισμένος με ογκολίθους, ένας από τους οποίους έχει ύψος πάνω από 0,60 μ. Στο τετράγωνο G7 είναι πολύ καλύτερα δομημένος, πλ. 0,55 μ., διατηρείται σε 5 δόμους χωρίς συνδετικό υλικό, με γέμισμα λιθαριών πάνω σε ένα λεπτό αμμώδες στρώμα. Αξίζει να σημειωθεί πως ο ανώτερος δόμος σχηματίζει ελαφρά εσοχή που μαρτυρεί μια μετατροπή. Άλλωστε ένα δάπεδο που αντιστοιχεί στη βάση αυτού του δόμου αναγνωρίστηκε στα 16,06 μ. (από την επιφάνεια της θάλασσας), ενώ ένα άλλο στρώμα που πρέπει να αντιστοιχεί στο αρχικό δάπεδο του τοίχου βρέθηκε σε ύψος 15,49 μ. (από την επιφάνεια της θάλασσας). Η γωνία αποτελείται από τρεις δόμους μικρών αργών λίθων πάνω σε ένα αργιλώδες στρώμα και διακόπτεται εν μέρει από τον ένα αναλημματικό τοίχο.

Η ανασκαφή σταμάτησε σε ένα στρώμα από όστρακα και κεραμίδια που πέρναγε κάτω από αυτόν τον τοίχο και στον οποίο αντιστοιχεί πιθανώς ένας λάκκος που περιείχε μεγάλες ποσότητες από κεραμίδια (καλυπτήρες).

Στο δυτικό τομέα του πλατώματος ανασκάψαμε εν μέρει ένα δωμάτιο, του οποίου οι τοίχοι και το δάπεδο ήταν εξ ολοκλήρου καλυμμένοι με κονίαμα. Η περιορισμένη έκταση της ανασκαφής δεν επιτρέπει προς το παρόν την ακριβή ερμηνεία της λειτουργίας αυτού του δωματίου ούτε της σχέσης του με τα κτίσματα που βρέθηκαν ανατολικά του λοφίσκου.

4. *Το αρχαιολογικό υλικό* (Π ί ν. 124 α-γ). Η ανασκαφή του 1986 επιβεβαίωσε τον κατάλογο των τύπων που βρέθηκαν το 1985 (κύλικες, πινάκια, πρόχοι, λεκάνες) και πρόσθεσε μια μεγαλύτερη ποικιλία στα σχήματα: διάφορα είδη αμφορέων, σφαιρικές λήκυθοι, αρκετά θραύσματα κιονωτών κρατήρων και ημικυκλικοί πύραυνοι. Όπως αποδεικνύει η παρουσία αποτυχημένων προϊόντων, το μεγαλύτερο μέρος αυτών των σχημάτων είχε κατασκευαστεί επί τόπου.

Ανακαλύφθηκε ένα δεύτερο θραύσμα μικρογραφίας ιωνικού κιονοκράνου από πηλό, θραύσμα πώματος διακοσμημένο με φύλλα κισσού και θραύσμα κυαθίσκου με graffito. Παρά την απουσία αξιοσημείωτων εισαγωγών, η παρουσία αυτών των νέων σχημάτων επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση που έχει ήδη προταθεί και τοποθετεί μάλιστα την κύρια περίοδο λειτουργίας του εργαστηρίου προς το τελευταίο τέταρτο του 6ου αι.

Με την ανασκαφή του 1986 διευκρινίστηκαν τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του κλιβάνου και τα προϊόντα του εργαστηρίου. Τα κτίσματα που αποκαλύφθηκαν στον ανατολικό λοφίσκο, τα οποία αποδείχθηκαν από το κεραμικό υλικό σύγχρονα, εν μέρει τουλάχιστον, με το εργαστήριο, θα πρέπει να γίνουν αντικείμενο μιας ευρύτερης ανασκαφής για να κατανοήσουμε την εξέλιξή τους και να διευκρινίσουμε την έκτασή τους. (Κ. Περιστέρη-Francine Blondé - Jacques Perreault).

Σκάλα Σωτήρος

Στο λόφο Προφήτης Ηλίας στην παραπάνω Κοινότητα (Σχέδ. 4), πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα, ύστερα από την καταστροφή που προκάλεσε η διάνοιξη δύο δρόμων στη βόρεια και στη νότια πλευρά του λόφου. Στο λόφο αυτό είχε εντοπιστεί το 1978[3] η θέση αρχαίου οικισμού με παχύ στρώμα επίχωσης πρώιμης εποχής χαλκού και με ενδείξεις μεταγενέστερης κατοίκησης στον 6ο και 4ο αι. π.Χ. Στη ρωμαϊκή εποχή ο οικισμός πρέπει να είχε μετατοπιστεί από το λόφο προφανώς ανατολικότερα, όπου ο σημερινός οικισμός της Σκάλας Σωτήρος. Αυτό επισημαίνεται τόσο από την ανεύρεση τάφων στη νότια πλαγιά του λόφου, όσο και από την εντόπιση ρωμαϊκού λουτρού στην περιοχή του σημερινού ηρώου της Κοινότητας[4].

Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στη νοτιοδυτική πλευρά του λόφου σε μια θέση, όπου πρόσφατη διαπλάτυνση του δρόμου είχε καταστρέψει την εξωτερική παρειά μεγάλου τοίχου από κροκάλες. Στην ανασκαφική τομή που είχε διαστάσεις 6 × 8 μ. διαπιστώθηκαν τα εξής αρχαιολογικά στρώματα:

α. Υστερορωμαϊκή-Παλαιοχριστιανική Φάση. Σ' αυτή τη φάση ανήκει λιθόκτιστος τάφος με δάπεδο στρωμένο με πήλινα τετράγωνα πλακίδια. Ο τάφος πρέπει να ήταν συλημένος γιατί βρέθηκε χωρίς κάλυμμα, χωρίς κτερίσματα και με τα οστά διαταραγμένα. Περιείχε περισσότερες από μία ταφές. Ο προσανατολισμός των νεκρών, η απουσία κτερισμάτων και η χιαστή διακόσμηση με δαχτυλιές στα πλακίδια συνηγορούν για μια χρονολόγηση του τάφου στα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

β. Υστεροαρχαϊκοί χρόνοι. Ένα στρώμα με θραύσματα αγγείων, πίθων και κεραμίδων στη βορειοανατολική γωνία της τομής που χρονολογείται στα τέλη 6ου αρχές 5ου αι. π.Χ. Δεν εντοπίστηκαν ίχνη κτιρίων.

γ. Πρώιμη εποχή Χαλκού. Το στρώμα της υστεροαρχαϊκής εποχής πατά πάνω σε ένα παχύ στρώμα επίχωσης της πρώιμης εποχής του χαλκού. Από τη φάση αυτή σώζονται κτιριακά λείψανα, όπως τμήμα λιθόκτιστου περιβόλου και άλλων κτισμάτων στο εσωτερικό του περιβόλου. Από τον περίβολο αποκαλύφθηκε ένα τμήμα, μήκ. 7 μ., κατά μήκος της δυτικής παρειάς του λόφου και ένα μικρότερο τμήμα, μήκ. 3 μ., από το βόρειο σκέλος του περιβόλου. Στη βορειοδυτική γωνία του λόφου στη συνάντηση των δύο σκελών του περιβόλου αποκαλύφθηκε πύλη, πλ. 1,90 μ., η βόρεια πλευρά της οποίας προστατεύεται από μια προέκταση του βόρειου σκέλους του περιβόλου.

Η εξωτερική παρειά του δυτικού σκέλους του περιβόλου έχει καταστραφεί από τον εκσκαφέα σχεδόν στο ύψος της ευθυντηρίας, αλλά η εσωτερική παρειά σώζεται σε ύψος 3 μ. Πολύ καλύτερα, αν και σε χαμηλότερο ύψος διατηρημένο, φαίνεται ότι είναι το νότιο σκέλος του περιβόλου, η δυτική κατάληξη του οποίου προεκτείνεται πέρα από το δυτικό σκέλος σχηματίζοντας μια προστατευτική κάλυψη για την πύλη.

Στην ανασκαφή εργάστηκαν η αρχαιολόγος Χρύσα Σαμίου, ο συντηρητής Παναγιώτης Τζενετάκης και η σχεδιάστρια Ελένη Κοτζαγιώργη. Το δυτικό σκέλος του περιβόλου έχει πάχος 2,80 μ. και έχει κατασκευαστεί από κροκάλες. Το άνοιγμα της πύλης έχει πλάτος 1,90 μ. Αξιοσημείωτη είναι η εμφάνιση της τοιχοδομίας τύπου ψαροκόκαλο στο κάτω τμήμα της βόρειας εσωτερικής παρειάς του τείχους της πύλης.

Στην εσωτερική παρειά του δυτικού σκέλους του περιβόλου ακουμπά μια μεγάλη, ημικυκλική πιθανότατα, λιθόκτιστη κατασκευή από όμοιες με το τείχος μεγάλες κροκάλες, η ευθυντηρία της οποίας βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με την ευθυντηρία του τείχους (Πίν. 125 α).

Στο εσωτερικό (;) ωστόσο της ημικυκλικής αυτής κατασκευής και στο επίπεδο της άνω σωζόμενης επιφανείας του λιθόκτιστου καμπύλου τοίχου της κατασκευής αυτής, εντοπίστηκε δάπεδο με έντονα λείψανα καύσης. Στο στρώμα αυτό της καύσης το οποίο έχει σε ορισμένα σημεία διαταραχθεί από τα ορύγματα για τη στερέωση των οξυπύθμενων πίθων του υστεροαρχαϊκού στρώματος (Πίν. 125 β), εμφανίζονται πολλά θραύσματα καμένων

3. Ό.π. 33 (1978): Χρονικά, σ. 292.
4. Ό.π. 19 (1964): Χρονικά, σ. 375.

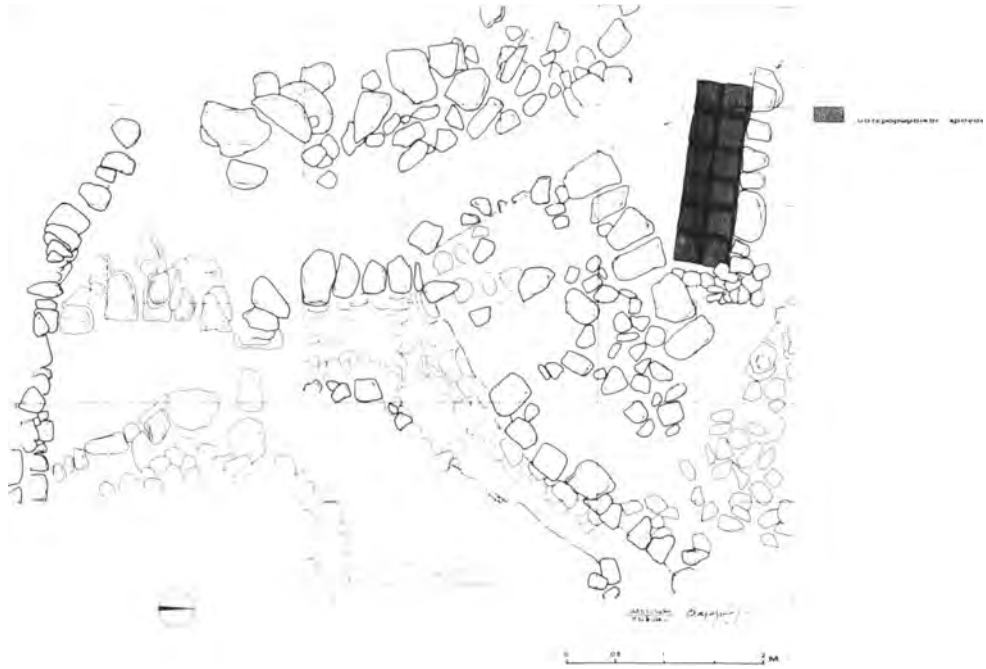

Σχέδ. 4. Θάσος. Σκάλα Σωτήρος. Θέση Μώλος. Κάτοψη της ανασκαφής.

πηλών και αγγεία ακέραια ή σε θραύσματα. Ανάμεσα στα αγγεία, που βρέθηκαν συγκεντρωμένα στην περιοχή αυτή, ορισμένα κάτω από στρώμα πεσμένων καμένων πηλών, ξεχωρίζουν αδρής κατασκευής μεγάλα πιθόσχημα αποθηκευτικά αγγεία με πλαστική διακόσμηση (Π ί ν. 125 γ), κανθαρόσχημα αγγεία και άλλα μικρότερα αγγεία όπως π.χ. ένα αγγείο σε σχήμα ασκού (Π ί ν. 126 β), καθώς και ένα σημαντικός αριθμός από μικρογραφικά κυπελλόσχημα αγγεία (Π ί ν. 126 α). Χαρακτηριστική είναι η ανεύρεση σπόρων στην περιοχή των καμένων πηλών. Ξεχωριστό επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα θραύσμα από ανθρωπόμορφη στήλη με αδρή εργασία λείανσης (Π ί ν. 126 γ), που βρέθηκε πεσμένο στην επάνω επιφάνεια του τοίχου του ημικυκλικού κτίσματος. Δύο ακόμη θραύσματα παρόμοιων ανθρωπόσχημων στηλών βρέθηκαν σε άλλα σημεία της ανασκαφικής τομής, ριγμένα μέσα στο στρώμα της καταστροφής. Σημειώνουμε επίσης την παρουσία ενός αποθέτη με μεγάλες ποσότητες τέφρας καμένων οστών αλλά και θραυσμάτων αγγείων, στην περιοχή ανάμεσα στην εξωτερική-βόρεια όψη του ημικυκλικού κτίσματος. Κάτω από το στρώμα της στάχτης αυτού του αποθέτη διαπιστώθηκε η παρουσία προγενέστερων δαπέδων κατοίκησης. Η εμφάνιση επίσης μεταγενέστερου τοίχου που έκλεισε σε κάποια φάση το άνοιγμα της πύλης βεβαιώνει ότι στη θέση αυτή υπήρξαν επάλληλες φάσεις κατοίκησης· το δάπεδο με τους καμένους πηλούς οπωσδήποτε ανήκει στην τελευταία χρονολογική φάση της πρώιμης εποχής του χαλκού στο λόφο. Μέχρις ότου προχωρήσει η λεπτομερής μελέτη της κεραμικής δεν είναι δυνατό να ξεχωρίσουν χρονολογικά οι επί μέρους φάσεις. Τα μικροαντικείμενα που βρέθηκαν στην ανασκαφική τομή είναι περιορισμένα σε αριθμό (ένα θραύσμα χάλκινης βελόνης, ελάχιστα λίθινα εργαλεία, πήλινα σφονδύλια).

Μια δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα άρχισε στη βάση της ευθυντηρίας του δυτικού τείχους εξωτερικά, κάτω από το επίπεδο του δρόμου. Διαπιστώθηκε ένα λεπτό αρχαιολογικό στρώμα που περιείχε ελάχιστη κεραμική, η οποία ωστόσο δε μελετήθηκε λεπτομερώς. Φαίνεται κάπως διαφοροποιημένη από την κεραμική των ψηλότερων αρχαιολογικών στρωμάτων αλλά δε φαίνεται να είναι νεολιθική. Πιθανότατα στο λόφο δεν πρέπει να υπάρχει νεολιθική φάση.

Η ανασκαφική έρευνα συγκέντρωσε με τη μέθοδο του νεροκόσκινου πλούσιο παλαιοζωολογικό και παλαιοβοτανολογικό υλικό, που δεν έχει ακόμη μελετηθεί. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναζήτηση σπόρων σταφυλιού για τη χρονολόγηση της εμφάνισης του αμπελιού στη Θάσο, τόπο φημισμέ-

νο στην αρχαιότητα για την παραγωγή κρασιού. Το παλαιοβοτανολογικό υλικό του οικισμού αυτού δίνει την ευκαιρία να διαπιστωθεί αν η παρουσία του αμπελιού, που μαρτυρείται στην Ανατολική Μακεδονία από τη μέση νεολιθική εποχή, ήταν γνωστή και στη Θάσο της πρώιμης εποχής του χαλκού.

Η χρονολόγηση της πρώιμης εποχής του χαλκού στον οικισμό Σκάλα Σωτήρος προς το παρόν, πριν ολοκληρωθούν και οι φυσικοχημικές αναλύσεις, στηρίζεται σε τυπολογικές συγκρίσεις με κεραμική άλλων περιοχών της Ανατολικής Μακεδονίας, Θράκης και νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου. Η χαρακτηριστική εγχάρακτη διακόσμηση και ορισμένα σχήματα αγγείων οδηγούν σε χρονολογικές συγκρίσεις με τη φάση ΙΙ της πρώιμης εποχής του χαλκού του οικισμού του Ντικιλί Τας[5], τις φάσεις Να και Νβ των Σιταγρών[6] ή τη φάση ΙΥ του Εμπορειού[7].

Τα συμπεράσματα ωστόσο είναι ακόμα πολύ προσωρινά. Αναμένεται η συνέχιση της ανασκαφής αλλά και οι φυσικοχημικές αναλύσεις για απόλυτη χρονολόγηση. (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη).

Καβάλα

Οδός Κουντουριώτου

Στη διάνοιξη του αποχετευτικού δικτύου βιολογικού καθαρισμού της πόλης, που διέσχισε κατά μήκος και την οδό Κουντουριώτου, εντοπίστηκε σε απόσταση 11 μ. ανατολικά της αψίδας του ναού του Αγίου Νικολάου τμήμα τείχους ρωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων. Η διάνοιξη της αποχετευτικής τάφρου στα δυτικά όρια της αρχαίας και βυζαντινής πόλης στην περιοχή αυτή, όπου η συνεχής κατοίκηση και χρήση καθιστά αδύνατη την προγραμματισμένη ανασκαφική έρευνα υπήρξε πραγματικά ευκαιρία για έρευνα. Η ανασκαφή που ακολούθησε[8] παρά την περιορισμένη έκτασή της έδωσε πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία για την ιστορία της αρχαίας Νεάπολης και της βυζαντινής Χριστούπολης[9].

Η αποκάλυψη τείχους ρωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων πρόσθεσε ένα νέο στοιχείο στην ιστορία της αρχαίας Νεάπολης. Η παρουσία αυτού του τείχους βεβαιώνει, ότι έξω από τον αρχικό περίβολο των τειχών της αρχαίας Νεάπολης στα ρωμαϊκά χρόνια έχει χτιστεί ένας δεύτερος εξωτερικός περίβολος στους δυτικούς πρόποδες του λόφου της ακρόπολης σε παραθαλάσσια περιοχή, όπου είχε αναπτυχθεί και το εμπορικό λιμάνι της Νεάπολης, γνωστής ως επίνειο των Φιλίππων στα ρωμαϊκά χρόνια[10].

Το τείχος που έχει χτιστεί με αργολιθοδομή και ισχυρό υπόλευκο κονίαμα εμφανίστηκε σε μικρό τμήμα της ανασκαφικής τάφρου, γιατί η πορεία που ακολουθούσε είχε κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ. έξω από τα όρια της τάφρου. Τρεις μικρές ανασκαφικές τομές πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή του τείχους ως το φυσικό βράχο.

Στην τομή 1 — έξω από το τείχος — αποκαλύφθηκε τμήμα πύργου (;). Διακρίνεται τμήμα δαπέδου επιστρωμένου με υδραυλικό κονίαμα, προφανώς δεξαμενής και τμήμα πλακόστρωτου χώρου. Η εμφάνιση επάλληλων στρωμάτων πλακών στο χώρο αυτό μαρτυρεί προσπάθεια για εξυγίανση του εδάφους από την υγρασία, που δικαιολογείται από τη γειτνίαση της θάλασσας. Κάτω από το πλακόστρωτο αυτό δάπεδο άλλωστε εμφανίστηκε στρώμα καθαρής θαλάσσιας άμμου. Η κεραμική και τα νομίσματα της επίχωσης του πλακόστρωτου χρονολογούνται στον 6ο αι. μ.Χ.

Στην τομή 2 — εσωτερικά του τείχους και σε επαφή με την ανατολική παρειά του — ανασκάφηκε επίχωση ρωμαϊκών χρόνων με σποραδικά όστρακα κεραμικής ελληνιστικών και κλασικών χρόνων πάνω στο φυσικό βράχο. Λίγο ψηλότερα από το φυσικό βράχο βρέθηκε τμήμα αποχετευτικού αγωγού.

Στην τομή 3 — εσωτερικά επίσης του τείχους — είχαμε μια αντίστοιχη αρχαιολογική εικόνα: επάλληλα στρώματα επίχωσης ρωμαϊκών χρόνων μέσα σε αμμουδερό χώμα και στο βάθος, λίγο ψηλότερα από το βράχο, τμήμα κτιστού αποχετευτικού αγωγού που πρέπει να σχετίζεται με τον αγωγό της τομής 2. Η επίχωση της τομής 3 περιέχει αφθονότερη κεραμική ρωμαϊκών χρόνων καθώς και ορισμένα μικροαντικείμενα, όπως οστέινες περόνες και χάλκινα νομίσματα δυστυχώς πολύ φθαρμένα. Στα βαθύτερα στρώματα της τομής εμφανίστηκαν και σποραδικά παραδείγματα κεραμικής κλασικών χρόνων πάνω στο φυσικό βράχο.

Ενδιαφέρον για τη μελέτη της στρωματογραφίας της αρχαίας και βυζαντινής πόλης παρουσίασε ο καθαρισμός και η μελέτη της ανατολικής παρειάς

5. BCH 107 (1982), σ. 662-668, εικ. 58-60, 64-65.

6. Excavations at Sitagroi, εκδ. C. Renfrew - M. Gibutas - E. Elster, Los Angeles 1986, σ. 429-476, εικ. 13, 13, 13, 15-13-19.

7. S. Hood, Prehistoric Emporio and Ayio Gala, Oxford 1982, πίν. 75, 95.

8. Στην ανασκαφή πήρε μέρος η αρχαιολόγος Χρύσα Σαμίου και η σχεδιάστρια Κυριακή Μαγρισιώτη.

9. ΑΕ 1936, σ. 1-48. Κ. Χιόνης, Ιστορία της Καβάλας, Καβάλα 1968, σ. 11-77. Δ. Λαζαρίδης, Οδηγός Μουσείου Καβάλας, Αθήνα 1969, σ. 13-50.

10. ΑΕ, ό.π., σ. 47.

της αποχετευτικής τάφρου, όπου διαπιστώθηκαν διάφορες φάσεις της ιστορίας της πόλης.

Στην επίχωση πάνω στο φυσικό βράχο βρέθηκαν, πολύ σποραδικά, δείγματα κεραμικής κλασικών και ελληνιστικών χρόνων καθώς και ελάχιστα νομίσματα ελληνιστικών χρόνων. Η επόμενη φάση αντιπροσωπεύεται από μια σειρά κτιρίων χτισμένων με αργολιθοδομή και λευκό κονίαμα, τα θεμέλια των οποίων κατεβαίνουν βαθιά ως το φυσικό βράχο. Η χρονολόγηση αυτής της κτιριακής φάσης δεν ήταν δυνατό να εξακριβωθεί στα πλαίσια της περιορισμένης μέσα στα όρια της αποχετευτικής τάφρου ανασκαφικής έρευνας, όπως επίσης δεν εξακριβώθηκε η χρονολόγηση και η σχέση με το τείχος ενός τοίχου που πατά πάνω του. Είναι ωστόσο βέβαιο, ότι η κτιριακή αυτή φάση είναι οπωσδήποτε πρωιμότερη από το νεκροταφείο των κιβωτιόσχημων τάφων το οποίο εμφανίζεται στην ανατολική παρειά της αποχετευτικής τάφρου. Ασφαλή στοιχεία για τη χρονολόγηση αυτού του νεκροταφείου δεν ήταν φυσικά δυνατό να προκύψουν από τον καθαρισμό της παρειάς. Όσοι από τους τάφους αυτούς στάθηκε δυνατό να ερευνηθούν βρέθηκαν ακτέριστοι. Από τη θέση τους ωστόσο έξω από το βυζαντινό περίβολο, από τον προσανατολισμό τους και από τη σχέση τους, πρώτον με την προγενέστερη κτιριακή φάση την οποία καταστρέφουν και δεύτερον από τη θέση τους στο εσωτερικό του περιβόλου της μεταγενέστερης επέκτασης της πόλης (16ος αι.), πρέπει να χρονολογηθούν στους βυζαντινούς χρόνους[11]. Δεν είναι βέβαιο αν ένας χάλκινος σταυρός-λειψανοθήκη με εγχάρακτη παράσταση εσταυρωμένου, που βρέθηκε στον καθαρισμό της παρειάς της τομής, προέρχεται από κάποιο τάφο αυτού του νεκροταφείου. Οπωσδήποτε όμως ο χάλκινος αυτός σταυρός προέρχεται από τη Χριστούπολη των μέσων βυζαντινών χρόνων, όπως και τα σποραδικά δείγματα κεραμικής των μέσων βυζαντινών χρόνων που βρέθηκαν στη διαταραγμένη επίχωση του τείχους κατά τον καθαρισμό των παρειών της αποχετευτικής τάφρου. Η τελευταία τέλος κτιριακή φάση που εμφανίστηκε στην αποχετευτική τάφρο είναι το τείχος του εξωτερικού περιβόλου της πρώιμης τουρκοκρατίας, που κατέβαινε προς Δ. από τον περίβολο της ακρόπολης και περνούσε δίπλα στο μεσαιωνικό υδραγωγείο, με το οποίο πρέπει να είχε κατασκευαστεί συγχρόνως (περίπου 1525 μ.Χ.). Εκτός από το τείχος βρέθηκε και τμήμα ισχυρού πύργου που ενδέχεται να προστάτευε πύλη ανοιγόμενη στο σημείο αυτό.

Η παρακολούθηση των εκσκαφών της αποχετευτικής τάφρου βορειοανατολικά από τον περίβολο του 16ου αι. μ.Χ. έδειξε ότι η περιοχή αυτή δεν είχε κατοικηθεί, ούτε στους αρχαίους, ούτε στους βυζαντινούς χρόνους. (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη - Κ. Τσουρής).

Φ ί λ ι π π ο ι

Θέατρο

Συνεχίστηκε τον Οκτώβριο η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή ανάμεσα στο θέατρο[12] και το τείχος της πόλης των Φιλίππων (Τομή Α) και στο χώρο ΣΤ του περιφερειακού διαδρόμου στο β΄ ρωμαϊκό διάζωμα.

Τομή Α. Αφού απομακρύνθηκαν οι πεσμένοι μαρμάρινοι δόμοι από τον αναλημματικό τοίχο του κοίλου του θεάτρου και το τόξο, συνεχίστηκε η ανασκαφή σε βάθος. Οι πεσμένοι δόμοι από τον αναλημματικό τοίχο είναι μέχρι 1,65 βάθος δίπλα του και μέχρι 2,75 μ. περίπου, στο κέντρο της τομής. Οι πεσμένες πέτρες από το τείχος είναι μέχρι 2,20 περίπου δίπλα και μέχρι τα 2,75 μ. περίπου επίσης στο κέντρο της τομής. Από τα βάθη αυτά και κάτω έχουμε χώμα.

Η ανασκαφή στην Τομή Α σταμάτησε σε βάθος 3,75 μ. περίπου, στο επίπεδο των επιφανειών των βάσεων του τόξου (Π ί ν. 126 δ).

Στη συνέχεια η έρευνα επεκτάθηκε στο υπόλοιπο μισό βόρειο τμήμα της περιοχής μεταξύ θεάτρου και τείχους, που ονομάζεται Τομή Β. Βόρεια πλευρά της Τομής Β αποτελεί το τείχος που γωνιάζει προς Δ. και μετά συνεχίζεται πάλι προς Β., κολλητά και λίγο πάνω στον αναλημματικό τοίχο του θεάτρου. Σε αυτό το σημείο ή σχηματίζεται πύργος ή το τείχος φαρδαίνει. Και στην Τομή Β πολλές ριχτές πέτρες από το τείχος και μαρμάρινοι δόμοι από τον αναλημματικό τοίχο του κοίλου του θεάτρου. Στο βόρειο τμήμα της Τομής Β υπάρχει γερμένο τόξο με μαρμάρινους δόμους στη δυτική βάση του που φάνηκε και μαρμάρινους θολίτες (Π ί ν. 127 α). Η δυτική βάση είναι κολλητά στον αναλημματικό τοίχο του θεάτρου, ενώ η ανατολική δε φάνηκε ακόμη. Από το γεγονός, ότι αυτό το τόξο βρίσκεται αρκετά ψηλότερα από το μεγάλο τόξο στην Τομή Α, μπορούμε να υποθέσουμε ότι στο μεταξύ τους διάστημα

11. Νεκροταφείο βρέθηκε επίσης και ανατολικά του ιερού του Αγίου Νικολάου, αλλά σε ψηλότερα στρώματα και έξω από το ρωμαϊκό τείχος. Στην ίδια ανασκαφή βρέθηκαν επίσης τοίχοι που ανήκουν σε κτίρια του βυζαντινού λιμανιού της πόλης, βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 322-323.

12. Σ. Σαμαρτζίδου, Εγνατία Οδός: Από τους Φιλίππους στη Νεάπολη, Τιμητικός τόμος στη μνήμη Δ. Λαζαρίδη (υπό εκτύπωση).

πιθανώς να υπάρχει κάποια κλίμακα. Στο σημείο του τόξου η επιφάνεια των δόμων του αναλημματικού τοίχου του θεάτρου έχει ξαναδουλευτεί και σε ένα δόμο υπάρχει χαραγμένος ο λατινικός αριθμός XII. Στο σημείο του τείχους που γωνιάζει προς Δ. φάνηκε το επάνω μέρος ανοίγματος εισόδου με ανακουφιστικό τόξο από πάνω (Π ί ν. 127 β). Το άνοιγμα αυτό έχει πλάτος 1 μ. και είναι κατασκευασμένο με μεγάλο μαρμάρινο υπέρθυρο και μαρμάρινες παραστάδες. Η δυτική παραστάδα πρέπει να είναι επιτύμβια στήλη σε β΄ χρήση γιατί διακρίνεται επιγραφή, που λόγω της στενότητας του ανοίγματος και των δόμων που είναι μπροστά δεν μπορεί να διαβαστεί. Χώρος ΣΤ: διαπιστώθηκε ότι η πρόχειρη κατασκευή που είχε βρεθεί το 1984 είναι χαλασμένη μικρή δεξαμενή, που μαζί με χαλασμένο δάπεδο από ασβεστοκονίαμα αποτελούν μια μεταγενέστερη φάση άσχετη με τη χρήση του θεάτρου (Π ί ν. 128 α). Αφού απομακρύνθηκε η φάση αυτή συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο χώρο ΣΤ χωρίς να ολοκληρωθεί. Πάντως διαπιστώθηκε ότι ο εξωτερικός τοίχος και οι τοίχοι των ενδιάμεσων ανοιγμάτων μεταξύ των χώρων Ε - ΣΤ και ΣΤ - Ζ είναι πλατύτεροι στο κάτω μέρος τους και δεν πρόκειται για παλιότερες φάσεις (Π ί ν. 128 β). (Βασ. Πούλιος).

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Α μ φ ί π ο λ η

Οικόπεδο Μουσείου

Με την αποπεράτωση του Μουσείου Αμφίπολης άρχισαν και οι εργασίες διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου βόρεια από το κτίριο, όπου ήδη είχαν αποκαλυφθεί κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στις χρονιές 1976-1978, ηρώο και κτιριακό συγκρότημα με τρεις οικοδομικές φάσεις, που χρονολογούνται από τον πρώιμο 4ο αι. π.Χ. μέχρι τα τέλη του[13].

Καθαρίστηκαν αρχικά οι τοίχοι και οι χώροι από τα φερτά υλικά που συσσωρεύτηκαν γύρω τους κατά τη διάρκεια των εργασιών ανέγερσης του μουσείου και στη συνέχεια αφαιρέθηκαν οι πρόχειρες επιφανειακές κατασκευές της τελευταίας χρονολογικά φάσης, ώστε να αποκαλυφθούν καλύτερα οι δύο αρχαιότερες (Π ί ν. 128 γ).

Η αρχική ανασκαφική τομή επεκτάθηκε βορειότερα και προετοιμάστηκε, με την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος, ο χώρος για τις ανασκαφικές έρευνες του επόμενου χρόνου, που είναι απαραίτητες για την ολοκλήρωση της εικόνας του κτιριακού συγκροτήματος.

Ν έ α Κ ε ρ δ ύ λ λ ι α

Θέση Παλιόκαστρο

Κατά την εκσκαφή χαντακιού για την τοποθέτηση αγωγού ύδρευσης, δίπλα και παράλληλα προς το δημόσιο δρόμο Θεσσαλονίκης-Καβάλας, προξενήθηκαν ζημιές στον αρχαίο οικισμό που βρίσκεται στη θέση Παλιόκαστρο Νέων Κερδυλλίων και ταυτίζεται με την αρχαία αποικία των Ανδρίων, Άργιλο.

Στη μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε εντοπίστηκαν τοίχοι σπιτιών, κομμάτια από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη με ανάγλυφη διακόσμηση κυματίου, καθώς και κτιστός συλλεκτικός αγωγός βρόχινων νερών ακριβώς στο σημείο όπου γωνιάζει και οδηγεί τα νερά προς τη θάλασσα. Βρέθηκε επίσης πλήθος οστράκων που χρονολογούνται στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια.

Νεκροταφείο Αργίλου

Ανατολικά της αρχαίας πόλης αποκαλύφθηκαν τρεις τάφοι κατασκευασμένοι από δόμους πωρολίθου.

Ο πρώτος Τ1, μεγάλος κιβωτιόσχημος, διαστάσεων 2,58 × 1,40 × 2 μ., ήταν συλημένος από τα αρχαία χρόνια. Από τη σύληση διασώθηκαν δύο πυξίδες με διακόσμηση δυτικής κλιτύος, άβαφη προχοΐσκη, τρεις χρυσές απομιμήσεις λουλουδιών, ένας μικρός χρυσός δακτυλιόλιθος και δύο αποτμήματα μαρμάρινης τράπεζας με μέτρα για τον έλεγχο της χωρητικότητας υγρών. Ο τάφος χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

Ο δεύτερος τάφος Τ2, πλησιάζει περισσότερο στον τύπο των μακεδονικών[14]. Είναι μονοθάλαμος, εσωτ. διαστ. 1,75 × 4 × 2,70 μ., με επίπεδη στέγη και διακοσμείται εσωτερικά με τοιχογραφία, όπου χρησιμοποιείται κίτρινο, άσπρο, μπλε σκούρο, πράσινο και κόκκινο χρώμα. Έχει πρόχειρη κλίνη και είσοδο που έκλεινε με μεγάλες πλάκες πωρολίθου. Περιέκλειε πλούσια ταφή, αφού παρόλη την αρκετά πρόσφατη σύλησή του σώθηκαν μερικά πολύτιμα κτερίσματα, όπως χρυσές χάντρες περιδεραίου, χρυσές απομιμήσεις λουλουδιών, κομμάτια οστέινης επένδυσης κιβωτιδίου με εγχάρακτη πα-

13. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 305-307· 32 (1977): Χρονικά, σ. 253-254· 33 (1978): Χρονικά, σ. 294-295.

14. Πρβλ. τάφο στην Κατερίνη. Κ. Δεσπίνη, Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, Θεσσαλονίκη, σ. 198, 43-46.

ράσταση, προχοή από χάλκινο κάδο (situla) σε σχήμα λεοντοκεφαλής[15], γυάλινο αγγείο που μιμείται σύγχρονα μετάλλινα[16]. Τα κτερίσματα χρονολογούν τον τάφο στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Ο τρίτος τάφος είναι μακεδονικός, εσωτ. διαστ. 3,16×3,16 μ., καμαροσκέπαστος, μονοθάλαμος, πρέπει να συλήθηκε από τους Ρωμαίους και να καταστράφηκε από φυσικά αίτια. Η είσοδός του έκλεινε με δόμους πωρολίθου. Περιείχε μία ελεύθερη μεταγενέστερη ταφή, ενώ στο επίπεδο του δαπέδου εντοπίστηκε ο κιβωτιόσχημος τάφος της αρχικής ταφής καθώς και βάθρο με βαθύ λάξευμα για χοές. Το δάπεδο καλυπτόταν από στρώμα καύσης, όπου βρέθηκαν φύλλα από χρυσό στεφάνι και χρυσή δανάκη που χρονολογεί τον τάφο στα τέλη του 4ου ή αρχές 3ου αι. π.Χ. (Σταυρούλα Σαμαρτζίδου).

Κερδύλλιον

Στις νότιες υπώρειες του Κερδυλλίου στη δυτική όχθη του Στρυμόνα στο λόφο Γκράντιστα, που υψώνεται ανάμεσα στα εγκαταλελειμμένα σήμερα μετά την πυρπόλησή τους από τους Γερμανούς χωριά Άνω και Κάτω Κερδύλλια, τοποθετείται το αρχαίο Κερδύλλιον, γνωστό από το Θουκυδίδη ως *χωρίον Ἀργιλίων*.

Στο λόφο Γκράντιστα, όπου μια μικρή δοκιμαστική έρευνα το 1920 του Ε. Πελεκίδη είχε δώσει ενδείξεις κατοίκησης στον 6ο και 5ο αι. π.Χ., εμφανίζονται σήμερα διάσπαρτα λείψανα αρχαίων τοίχων. Ύστερα από την αποκάλυψη μεγάλων λιθοπλίνθων σε εργασίες ισοπέδωσης, που πραγματοποίησε η Κοινότητα Νέων Κερδυλλίων για να διαμορφώσει χώρο για το νέο κοινό μνημείο για τους εκτελεσθέντες το 1941 άνδρες των δύο χωριών Άνω και Κάτω Κερδύλλια, κρίθηκε σκόπιμη η διενέργεια μιας μικρής δοκιμαστικής έρευνας για τον εντοπισμό του τείχους του αρχαίου Κερδυλλίου.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με 4 εργάτες του προγράμματος Υπουργείου Πολιτισμού-ΕΟΚ Εκπαίδευση νέων σε αρχαιολογικές εργασίες, την αρχαιολόγο Τ. Παπανικολάου και τη σχεδιάστρια Κ. Παπαδοπούλου, επίσης εκπαιδευόμενες στο ίδιο πρόγραμμα. Στην ανασκαφή πήραν επίσης μέρος η σχεδιάστρια της Εφορείας Ε. Κοτζαγιώργη και ο φύλακας αρχαιοτήτων Αμφιπόλεως Α. Κοχλιαρίδης.

Στην ανασκαφική τομή αποκαλύφθηκε τμήμα του νότιου περιβόλου των τειχών της αρχαίας πόλης και μια πύλη (Πίν. 129 α). Το τείχος έχει χτιστεί με μεγάλες πλίνθους τοπικού πωρολίθου. Το δάπεδο της πύλης είναι λιθόστρωτο, το οποίο φαίνεται να συνεχίζεται ως δρόμος προς Β. προς το εσωτερικό της πόλης. Κτιστός αποχετευτικός αγωγός που έρχεται από το εσωτερικό της πόλης, διασχίζει την πύλη. Το στρώμα καταστροφής της πύλης χρονολογείται στα τέλη 4ου αι. π.Χ. από την κεραμική και τα νομίσματα. Αξιοσημείωτο εύρημα αποτελεί μαρμάρινη πλάκα με χαρακτές γραμμές (σημεία) (Πίν. 129 β).

Από τα ερειπωμένα κτίρια των καμένων χωριών Άνω και Κάτω Κερδύλλια συγκεντρώθηκαν θραύσματα αρχαίων επιγραφών, επιτύμβιων κυρίως, καθώς και θραύσματα επιτύμβιων στηλών. (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη).

Νιγρίτα

Θερμά

Κατά την εκσκαφή θεμελίων σπιτιού στο νότιο τμήμα του παραπάνω χωριού, εντοπίστηκε τάφος από τον οποίο διέσωσε ο εργολάβος της οικοδομής μερικά κτερίσματα. Ο τάφος κατά τις πληροφορίες που δόθηκαν ήταν κιβωτιόσχημος και βρέθηκε σε βάθος περίπου 3,50 μ., στις υπώρειες του υψώματος νότια του χωριού[17]. Τα κτερίσματα που παραδόθηκαν χρονολογούν τον τάφο στα κλασικά χρόνια και είναι: προτομή γυναικείας μορφής με τη συμβολική χειρονομία της ευγονίας (Πίν. 130 α), ειδώλιο κουροτρόφου (Πίν. 130 β) και αρυβαλλοειδές ληκύθιο με δικτυωτή διακόσμηση. (Σταυρούλα Σαμαρτζίδου).

Δαφνούδι

Το Φεβρουάριο του 1986 στο παραπάνω χωριό κατά την ισοπέδωση αγρού για καπνοκαλλιέργεια, αποκαλύφθηκε μαρμάρινη θρακική επιτύμβια στήλη. Η σωστική ανασκαφή που επακολούθησε, έφερε στο φως υστερορωμαϊκό λακκοειδή τάφο με αποσαθρωμένο σκελετό ενήλικα. Στο ύψος του στέρνου, θησαυρός δεκαοκτώ αντωνιανών του β΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ. (Γαλλιηνού, Κλαυδίου Γοτθικού, Αυρηλιανού, Πρόβου, Καρίνου), προσφέρει terminum post quem για τη χρονολόγηση του τάφου. Κοντά στα χάλκινα νομίσματα βρέθηκαν υπολείμματα οστέινου πηνιόσχημου κουμπιού ενώ στο ύψος της μέσης αργυρή πόρπωση ιμάντα ζώνης.

Η θρακική επιτύμβια στήλη που παρασύρθηκε σε μικρή απόσταση από τον τάφο, πρόχειρα λαξευ-

15. Πρβλ. ορειχάλκινο κάδο Νικήσιανης, Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας, 1979, σ. 97, αριθ. 408, πίν. 56.

16. Πρβλ. ορειχάλκινο κάλυκα Νικήσιανης, ό.π.

17. Τάφοι έχουν βρεθεί στα Θερμά Νιγρίτας και κατά το 1962.

μένη, φέρει σε εγχάρακτο πλαίσιο την επιγραφή:

ΕΤΟΥΣ.Α.Ν.Ρ.ΔΑΙ
ΣΙΟΥ.ΚΟΖΙΛΑΣ
ΜΕΣΤΟΥ ΧΑΙΡΕ
ΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΣΥ ΠΑΡΟ
ΔΙΤΑ

Φέρει επίσης εγχάρακτο στεφάνι και μηνίσκο. Οι διαστάσεις της είναι, μέγ. πλ. 0,60, μέγ. σωζ. ύψ. 1,60, πάχ. 0,06 μ. Με βάση ανεπιφύλακτα το μακεδονικό σύστημα, η στήλη χρονολογείται το έτος 3 μ.Χ. και σε β΄ χρήση θα αποτελούσε την καλυπτήρια πλάκα του υστερορωμαϊκού τάφου. (Μαριάνα Καραμπέρη).

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Φίλιπποι

Κτιριακό συγκρότημα Βασιλικής Α΄

Στον επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο της Βασιλικής Α΄ έγιναν εργασίες αναστήλωσης των βαθμίδων της κλίμακας, που βρίσκεται μπροστά από το ελληνιστικό ηρώο. Η επανατοποθέτηση των δόμων έγινε σύμφωνα με τα τεκτονικά γράμματα και τα υπολείμματα των συνδέσμων και με βάση τα σχέδια και τις φωτογραφίες από τα στοιχεία του Paul Lemerle[18]. Η στήριξη έγινε πάνω σε σύγχρονη λιθοδομή από δομικό υλικό του χώρου, που καλύφθηκε με πιτσιλωτό επίχρισμα από λάσπη (Πίν. 130 γ). (Λ. Κρανιώτη).

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Αρχαιολογικός χάρτης Θάσου

Συνεχίστηκε και φέτος η επιφανειακή έρευνα για εντόπιση αρχαίων θέσεων στο νησί Θάσος, στα πλαίσια του κοινού ερευνητικού προγράμματος Αρχαιολογικός Χάρτης της Θάσου, το οποίο πραγματοποιεί η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας σε συνεργασία με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή.

Φέτος η έρευνα συνεχίστηκε στην περιοχή Κοινύρων, όπου εντοπίστηκαν 3 ακόμη θέσεις αρχαίων (Κοι15, Κοι16, Κοι17), για να επεκταθεί εν συνεχεία στην περιοχή Λιμένος, στο άμεσο περιβάλλον της αρχαίας πόλης Θάσου. Γύρω από το αρχαίο «άστυ» του νησιού, όπως είναι φυσικό, διαπιστώνεται μια ιδιαίτερα μεγάλη πυκνότητα αρχαίων εγκαταστάσεων. Φέτος εντοπίστηκαν 25 θέσεις (Θ1-Θ25) αρχαίων εγκαταστάσεων, οι περισσότερες από τις οποίες είναι αγροικίες κυρίως 4ου αι. π.Χ. έως και ρωμαϊκών χρόνων, αλλά και άλλες εγκαταστάσεις, όπως π.χ. λατομεία μαρμάρου, εργαστήρια αμφορέων κτλ.

Στα πλαίσια του αρχαιολογικού χάρτη πραγματοποιήθηκαν επίσης ορισμένες τοπογραφήσεις αρχαιολογικών χώρων (κυρίως πύργων) στη νότια Θάσο από τοπογραφικό συνεργείο της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής.

Αμυγδαλεώνας

Κατά το 1986 εντοπίστηκε, μετά από υπόδειξη κατοίκου του Αμυγδαλεώνα, τείχος στο λόφο της περιοχής Βασιλάκη. Ο λόφος αποτελείται από 3 μικρά υψώματα. Το τείχος, όπως φάνηκε στην αυτοψία, περιβάλλει τα δύο από αυτά, δηλαδή το κεντρικό και το νότιο ύψωμα.

Σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση, κυρίως στο βόρειο τμήμα του· η περίμετρός του, που εντοπίστηκε στο μεγαλύτερο τμήμα της, πρέπει να φθάνει το 1,5 χλμ. Κοντά στη βορειοδυτική γωνία του περιβόλου εντοπίστηκε τετράγωνος πύργος που προεξέχει. Καθαρίστηκε ένα αρκετά μεγάλο τμήμα του τείχους κατασκευασμένο με μεγάλες ακανόνιστες πέτρες από γρανίτη που θεμελιώνονται επάνω στο βράχο. Το σύστημα τοιχοποιίας είναι ακανόνιστο και ακανόνιστο τραπεζιόσχημο (Πίν. 131 α). Στο εσωτερικό του περιβόλου βρέθηκαν μεγάλοι λιθοσωροί και θραύσματα πιθαριών, ενώ στη βορειοανατολική εσωτερική του γωνία εντοπίστηκε κτιστό καμίνι, διαμέτρου 2,50 μ. Η βλάστηση που υπήρχε δεν ευνόησε την επιφανειακή έρευνα και έτσι τα όστρακα που περισυλλέξαμε, φθάνουν μέχρι τον 4ο αι. π.Χ.

Καθαρίστηκε επίσης και η περιοχή του πηγαδιού που πιθανότατα ταυτίζεται με το σταθμό Fons, νοτιοδυτικά από το λόφο με το οχυρωμένο πόλισμα.

Ανακαλύφθηκε μεγάλο κτιστό πηγάδι με μονολιθικό πηγαδόστομο χαραγμένο στο χείλος από τις βαθιές αυλακώσεις, που δημιουργήθηκαν με το τράβηγμα των σχοινιών για την άντληση του νερού και από την έντονη χρήση (Πίν. 131 β).

Το πηγαδόστομο είναι πρόχειρα τοποθετημένο και πιθανώς σε β΄ χρήση, πάνω στο πηγάδι που είναι πολύ καλής κατασκευής και ίσως χρονολογείται και πριν από τα ρωμαϊκά χρόνια. Δίπλα στο πηγάδι αποκαλύφθηκε με τον καθαρισμό ένα ακόμη πηγαδόστομο, μετατοπισμένο επίσης, διαστ. 1,60×1,20 μ., με δύο διαμπερή τετράπλευρα ανοίγματα δεξιά και αριστερά από το χείλος για την τοποθέτηση δοκαριών μαγκανοπήγαδου (Πίν. 131 γ).

Τόσο στην περιοχή του πηγαδιού όσο και του οχυρωμένου πολίσματος χρειάζεται καθαρισμός σε μεγαλύτερη έκταση και συστηματική ανασκαφική έρευνα.

18. P. Lemerle, Philippes et Macedoine Orientale, Paris 1945, πίν. XVII.

Αμφίπολη

Στην περιοχή της αρχαίας πόλης βρέθηκαν κατά το 1986 τυχαία από χωρικούς οκτακόσια χάλκινα νομίσματα, οκτώ ασημένια, τέσσερα ειδώλια, πολλά μετάλλινα μικροαντικείμενα και ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, που φυλάγονται στο Μουσείο Αμφίπολης.

Νέα Κερδύλλια Ευκαρπίας

Στην περιοχή νότια του βυζαντινού Πύργου της δυτικής όχθης του Στρυμόνα εντοπίστηκαν επιφανειακά και μέσα σε έκταση διάσπαρτη από όστρακα, τοίχοι ορθογωνίων κτισμάτων από οικισμό που θα πρέπει να εκτεινόταν μέχρι το ποτάμι. Η νεκρόπολη εκτείνεται δυτικά του οικισμού, όπου βρέθηκαν συλημένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι. Στην ίδια νεκρόπολη θα πρέπει πιθανότατα να ανήκουν και οι πιο απομακρυσμένοι μακεδονικοί τάφοι της περιοχής Καστρί Κερδυλλίων[19].

Νιγρίτα

Από το δασάρχη Νιγρίτας υποδείχθηκε εκτεταμένο νεκροταφείο στη θέση Λόχος, 3 χλμ. νοτιοδυτικά της Νιγρίτας. Κατά την αυτοψία που έγινε, εντοπίστηκαν περίπου 150 σκάμματα συλημένων τάφων. Οι τάφοι πρέπει να ήταν λακκοειδείς και καλυμμένοι με σχιστόπλακες. Η ελάχιστη κεραμική που βρέθηκε δε βοηθάει στη χρονολόγησή τους. (Σταυρούλα Σαμαρτζίδου).

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Παραδόσεις από κατοίκους Θάσου:

1. Imago Clipeata, ακέραια, διαμ. 0,48 μ., με προτομή γυναίκας. Αριθ. Ευρ. Μ. Θάσου Λ 3783.

2. Αναθηματική επιγραφή. Αριθ. Ευρ. Μ. Θάσου Λ 3791.

3. Ενεπίγραφη βάση επιτύμβια, ρωμαϊκή, ύψ. 0,50, πλ. 0,45 μ. Αριθ. Ευρ. Μ. Θάσου Λ 3792.

4. Τμήμα νεκρόδειπνου, σωζ. ύψ. 0,22 μ. Αριθ. Ευρ. Μ. Θάσου Λ 3781.

5. Κυκλική βάση ντυμένου αγαλματιδίου, που σώζει τμήμα του κάτω μέρους. Αριθ. Ευρ. Μ. Θάσου Λ 3772.

6. Τμήμα αγάλματος ρωμαϊκών χρόνων, που σώζει ντυμένο ώμο ανδρικού αγάλματος σε ύψ. 0,21 μ. Αριθ. Ευρ. Μ. Θάσου Λ 3773.

7. Το μεγαλύτερο μέρος επιτύμβιας στήλης υστεροελληνιστικών χρόνων με αετωματική επίστεψη. Σώζεται όρθια ντυμένη με χιτώνα μορφή, που κρατά ένα τσαμπί σταφύλι πάνω από ζώο. Ύψ. 0,53, πλ. 0,33 μ. Το κεφάλι της μορφής σπασμένο. Αριθ. Ευρ. Μ. Θάσου Λ 3788.

8. Αρχιτεκτονικό μέλος ανωδομής με ανάγλυφο διάκοσμο, σειρά από ανθέμια και άνθη λωτού, ύψ. 0,13 μ., αρχαϊκών χρόνων. Αριθ. Ευρ. Μ. Θάσου Λ 3789.

9. Δύο θραύσματα μαρμάρινης σαρκοφάγου, ενεπίγραφα, ρωμαϊκών χρόνων. Αριθ. Ευρ. Μ. Θάσου Λ 3712, 3793.

10. Ακέφαλη ανδρική μορφή, ντυμένη, με λυγισμένο το δεξί πόδι, που χρονολογείται γύρω στα τέλη 4ου αι. π.Χ. Σωζ. ύψ. 0,48 μ. Αριθ. Ευρ. Μ. Θάσου Λ 3786.

11. Τμήμα επιτύμβιας στήλης που σώζει τμήμα καθισμένης ντυμένης γυναίκας, σωζ. ύψ. 0,19 μ. Αριθ. Ευρ. Μ. Θάσου Λ 3787.

12. Κιονίσκος διακοσμητικός (βάση περιρραντηρίου), ρωμαϊκών χρόνων, ακέραιος, σε σχήμα ροπάλου, ύψ. 1,08 μ. Αριθ. Ευρ. Μ. Θάσου Λ 3790.

13. Ακέφαλος κορμός νέου που σώζεται μέχρι τους μηρούς, ύψ. 0,34 μ., ρωμαϊκών χρόνων. Αριθ. Ευρ. Μ. Θάσου Λ 3784.

14. Θραύσμα από κάλυμμα σαρκοφάγου με κυματοειδή διάκοσμο, ύψ. 0,14 μ. ρωμαϊκών χρόνων. Αριθ. Ευρ. Μ. Θάσου Λ 3785. (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη).

ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Από την Ασφάλεια Σερρών βρέθηκαν στην κατοχή Βάντσιου Ιωάννη και Λιόλια Παναγιώτη, κατοίκων Νιγρίτας και Τερπνής αντίστοιχα, και κατασχέθηκαν είκοσι επάργυρα και χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων και χρυσό ενώτιο από περιεστραμμένο σύρμα.

Επίσης, από το Α.Τ. Νιγρίτας σε συνεργασία με τη Δ.Α. Θεσσαλονίκης μετά από κατ' οίκον έρευνα βρέθηκαν στην κατοχή Δημητρίου Χαραλαμπίδη, κατοίκου Θεσσαλονίκης, και κατασχέθηκαν τέσσερα ληκύθια κλασικών χρόνων, τρεις ρωμαϊκές δακρυδόχοι, θραύσματα πήλινης προτομής, ασημένιο βραχιόλι, χάλκινο κάτοπτρο και δακτυλίδι, περίαπτα, δύο ζεύγη ενωτίων με κρίκους και ερωτιδείς αντίστοιχα, δεκατρία ελάσματα χρυσού και 103 νομίσματα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Επίσης, σε βάρος Χρήστου Μπουδούρογλου, κατοίκου Μαυροθάλασσας, κατασχέθηκαν 136 νομίσματα, τα περισσότερα αρχαίας Τραγίλου και διαφόρων πόλεων (Θεσσαλονίκης, Πέλλας, Αμφίπολης), ελληνιστικών χρόνων. Οι δύο προαναφερθέντες συνελήφθησαν για παράνομες έρευνες στην

19. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 345.

περιοχή των Κερδυλλίων. (Μαριάνα Καραμπέρη).

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

ΘΑΣΟΣ

Λιμένας (οικόπεδο Θεολογίτη)

Μετά από αίτηση της ΙΗ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή πραγματοποίησε μια σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο (μεταξύ των οδών Πολυγνώτου Βάη και Μεγ. Αλεξάνδρου). Οι εργασίες διήρκεσαν από 8 μέχρι 29 Σεπτεμβρίου με τη συνεργασία της Saskia Deluy, δόκιμης αρχαιολόγου. Ο Olivier Picard ταύτισε τα νομίσματα και ο Tony Koželj έκανε την αποτύπωση και τα σχέδια.

Η ανασκαφή περιορίστηκε στο κεντρο-δυτικό τμήμα του οικοπέδου, όπου ανοίχθηκαν τέσσερις δοκιμαστικές τομές.

Στα τετράγωνα E5 και F3, κάτω από ένα παχύ επιφανειακό στρώμα, ανασκάφηκαν διαδοχικές βυζαντινές επιχώσεις, σε βάθος 2,50 μ. περίπου. Η ανασκαφή διακόπηκε πριν φθάσουμε στο φυσικό έδαφος εξαιτίας της υψηλής στάθμης του νερού.

Στο τετράγωνο G4 αποκαλύφθηκε ένας τοίχος Α, με κατεύθυνση Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ., που σχηματίζει γωνία προς τα δυτικά, νοτιοδυτικά. Χτισμένος με αργούς λίθους και κιτρινωπό συνδετικό κονίαμα, έχει πλάτος 0,75 μ. περίπου και το κατώφλι του αποκαλύφθηκε εν μέρει στα νότια. Εντοπίστηκε ένα δάπεδο από κονίαμα που αντιστοιχεί στο ανατολικό τμήμα του τοίχου και πάνω στο οποίο χτίστηκε αργότερα ένας μικρός τοίχος, Β, που καταλήγει στην ανατολική όψη του Α. Μια πρώτη μελέτη του υλικού δείχνει πως αυτή η φάση δε χρονολογείται πριν από τον 5ο αι. π.Χ.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, η ανασκαφή στα τέσσερα τετράγωνα D4/5 και E4/5 έφερε στο φως ένα ορθογώνιο δωμάτιο με προσανατολισμό Α.-Δ. και διαστάσεις 7,50×4,50 μ. Το δάπεδο του δωματίου καλύπτεται εξ ολοκλήρου με ένα ψηφιδωτό. Ο δυτικός τοίχος C ανήκει ασφαλώς σε ένα παλιότερο κτίσμα και ξαναχρησιμοποιήθηκε εδώ όταν χτίστηκε το σπίτι. Η εξωτερική του όψη είναι κατασκευασμένη με ορθογώνιους μαρμάρινους ογκολίθους, ενώ για την εσωτερική όψη έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευμένοι λίθοι από μάρμαρο και λιθολόγημα, χαρακτηριστικό δείγμα της κλασικής τοιχοδομίας· κανένα ίχνος κονιάματος δεν παρατηρήθηκε. Η εσωτερική όψη του βόρειου τοίχου D, διατηρημένη σε μία μόνο στρώση, είναι επίσης κατασκευασμένη με λιθολόγημα και λαξευμένους μαρμάρινους λίθους με κιτρινωπό κονίαμα, ενώ η εξωτερική όψη αποτελείται από δύο στρώσεις ορθογώνιων μαρμάρινων λίθων πολύ καλής ποιότητας. Ο τοίχος αυτός σχηματίζει γωνία προς Ν., σε μήκος 1,70 μ. μέχρι τη θέση της εισόδου, ελαφρώς παράκεντρης προς Ν. Από την είσοδο έχει απομείνει το μονολιθικό μαρμάρινο κατώφλι, μήκους 1,45 μ., πάνω στο οποίο πατούσαν δύο σκαλοπάτια που αφαιρέθηκαν ασφαλώς μετά την καταστροφή του σπιτιού. Η είσοδος πλαισιωνόταν από δύο πώρινους κίονες με αυλακώσεις, εκ των οποίων μία βάση βρέθηκε κατά χώραν. Ο νότιος τοίχος είναι χτισμένος χωρίς φροντίδα, με λιθάρια και μικρά κομμάτια από μάρμαρο σε β΄ χρήση και κιτρινωπό, συνδετικό κονίαμα. Αποκαλύφθηκε σε τέσσερις δόμους.

Το ψηφιδωτό (Π ί ν. 132 α), καλά διατηρημένο, εκτός από ένα τμήμα του εμβλήματος, περιβάλλεται από μία ζώνη, όπου φύλλα κισσού εναλλάσσονται με κανθάρους. Στο εσωτερικό της ζώνης αυτής το ψηφιδωτό χωρίζεται σε δύο τμήματα. Το δυτικό τμήμα, διαστάσεων 3,10×3,25 μ., κοσμείται με τεμνόμενους κύκλους που σχηματίζουν γεμάτα τετράφυλλα. Μία ζώνη με αστράγαλο περιβάλλει το τμήμα αυτό, καθώς και μία σειρά από πριονόδοντες κατά μήκος της νότιας, δυτικής και βόρειας πλευράς. Το ανατολικό τμήμα, διαστάσεων 2,30×2,85 μ., φέρει περιπλοκότερη διακόσμηση. Την κεντρική παράσταση περιβάλλουν τέσσερις ζώνες διακοσμημένες διαδοχικά με πριονόδοντες, αστράγαλο, ξανά πριονόδοντες και πλοχμό. Η κεντρική παράσταση αποτελείται από μία ασπίδα με ομόκεντρους κύκλους από τρίγωνα. Ο εξωτερικός κύκλος της ασπίδας φέρει διακόσμηση πλοχμού. Στο κέντρο της υπάρχει γοργόνειο. Από το κεφάλι της γοργόνας έχει απομείνει το μισό του προσώπου και ένα μέρος από τα μαλλιά της, απ' όπου ξεπετάγονται ένα θαλασσί πτερύγιο και κόκκινα φίδια. Ο χώρος ανάμεσα στην ασπίδα και το πλαίσιο διακοσμείται με ρόδακες, πέλτες και τετράφυλλο τριφύλλι.

Η κεραμική που βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής, όστρακα «Late Roman C» και «African Red Slip» καθώς και ορισμένα νομίσματα, μερικά από τα οποία βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο, τοποθετούν την καταστροφή του δωματίου αυτού στο τέλος του 3ου αι. ή στο α΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ.

Στα νοτιοανατολικά του δωματίου και κολλητά στην εξωτερική όψη του νότιου τοίχου, αποκαλύφθηκε μερικώς ένα πλακόστρωτο από μαρμαρολίθους σε β΄ χρήση, που ορίζεται στα νότια από ένα μικρό τοίχο με είσοδο. Η περιορισμένη έκταση της ανασκαφής δεν επιτρέπει καμία ερμηνεία αυτής της φάσης, αλλά οι πρώτες ενδείξεις δείχνουν πως είναι μεταγενέστερη του διπλανού σπιτιού.

Μία δεύτερη ανασκαφή προβλέπεται για το 1987 με σκοπό να συνεχίσουμε την έρευνα γύρω από το σπίτι, ιδιαίτερα προς τα νότια για να κατανοηθεί καλύτερα η παρουσία του πλακόστρωτου, αλλά και προς τα δυτικά όπου πρέπει να ανασκάψουμε

τις φάσεις που αντιστοιχούν στον τοίχο της κλασικής εποχής.

J. PERREAULT

ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τις 19 Μαΐου μέχρι τις 15 Ιουνίου, με τη συμμετοχή δεκαπέντε φοιτητών, ερευνητών και Ελλήνων και Γάλλων τεχνικών. Τη διεύθυνση είχε αναλάβει η Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Έφορος Αρχαιοτήτων, και ο R. Treuil, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Paris I. Τα έξοδα των εργασιών ανέλαβαν από κοινού η Αρχαιολογική Εταιρεία, το Υπουργείο Εξωτερικών και η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή.

Ο αρχαιολογικός χώρος καθαρίστηκε γιατί μετά από δέκα χρόνια διακοπής των εργασιών είχε γίνει αδιάβατος. Το οίκημα-αποθήκη επισκευάστηκε και κατασκευάσθηκε νέα στέγη. Το υλικό των παλιότερων ανασκαφών καθαρίστηκε, ταξινομήθηκε και πάλι και τακτοποιήθηκε.

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο χώρο, χωρίζονται σε τρεις τομείς: κατάρτηση τοπογραφικού σχεδίου, πραγματοποίηση μιας γεωγραφικής μελέτης και επανάληψη των ανασκαφών.

Ένα νέο τοπογραφικό σχέδιο πραγματοποιήθηκε σε κλίμακα 1/500. Περίπου 1500 σημεία αναγράφηκαν σε περισσότερα από 25 εκτάρια. Η πραγματοποίηση αυτού του σχεδίου επέτρεψε να εντοπίσουμε όλες σχεδόν τις παλιές τομές (Renaudin, Θεοχάρης και Deshayes) και να αποκαλύψουμε την ύπαρξη σημαντικών ρωμαϊκών ή βυζαντινών εγκαταστάσεων όχι μόνο στην κορυφή της τούμπας, αλλά και στις πλαγιές της. Στο εξής θα έχουμε στη διάθεσή μας ένα βοήθημα εργασίας ασφαλές και ακριβές, που θα επιτρέψει να μελετήσουμε τις φάσεις του σχηματισμού της τούμπας.

Η γεωγραφική μελέτη ανατέθηκε στο L. Faugères, καθηγητή γεωμορφολογίας στο Πανεπιστήμιο της Amiens. Μετά από επισήμανση των επιφανειακών γεωλογικών σχηματισμών στην περιοχή γύρω από το χώρο, καταστρώθηκε ένας χάρτης των εδαφών. Στον ίδιο τον αρχαιολογικό χώρο καθαρίσαμε μια βαθιά τομή που είχε ανασκαφεί την περίοδο 1967-1972, για να βρούμε τα ίχνη της «ατλαντικής κλιματολογικής φάσης», κρίσιμη φάση της ιστορίας της βλάστησης σε όλη την περιοχή. Επειδή η απλή παρατήρηση των στρωματογραφικών τομών αποδείχθηκε ανεπαρκής, πήραμε δείγματά της με σκοπό μια μελέτη σχετικά με τη σύνθεση των στρωμάτων (étude granulométrique).

Δύο τομές πραγματοποιήθηκαν με εκσκαφέα, στη νοτιο-δυτική παρυφή της τούμπας. Μας επέτρεψαν να αποκαλύψουμε την παρουσία ιλύος που κατακάθησε από το βάλτο κάτω από το στρώμα προσχώσεων, που προήλθαν από την ίδια την τούμπα. Αυτή η παρατήρηση είναι σημαντική, γιατί δείχνει πως ο βάλτος είχε μεγαλύτερη έκταση από αυτή που γνωρίζουμε για την ιστορική περίοδο. Δεν αποκλείεται εξάλλου να εντοπίσαμε, σε μια από τις τομές, τα όρια ενός προϊστορικού οικισμού· αλλά αυτό θα μπορέσει να επιβεβαιωθεί μόνο με τις εργασίες που θα ακολουθήσουν.

Η ανασκαφή αυτή καθεαυτή είχε ως σκοπό τη χρονολόγηση της πρώτης ανθρώπινης εγκατάστασης στη θέση αυτή και τη μελέτη της επαφής ανάμεσα στα αρχαιολογικά και τα φυσικά στρώματα. Γι' αυτό το λόγο, ανοίξαμε δύο τομές 4 × 2 μ. σε διάφορα επίπεδα της νότιας πλαγιάς της τούμπας.

Η τομή Ι είναι η συνέχεια ενός παλιού σκάμματος του 1972. Μετά από αφαίρεση των χωμάτων που είχαν πέσει από τότε, φανερώθηκε μια στάθμη πυρκαγιάς της Μέσης Νεολιθικής εποχής. Οι εγκαταστάσεις — κλίβανος ή τοίχοι — δεν ερμηνεύονται εύκολα (Π ί ν. 132 β).

Η τομή ΙΙ, πιο κοντά στη βάση της τούμπας, 25 μ. νοτιότερα από την τομή Ι αποκάλυψε κάτω από μια επιφανειακή στρώση πάχους 0,60 μ. περίπου, μια επιφάνεια με πέτρες που δεν μπορούμε ακόμη να χρονολογήσουμε. Πιθανώς να πρόκειται για αναλημματικό τοίχο (Π ί ν. 132 γ).

R. TREUIL

ΦΙΛΙΠΠΟΙ

Στην Αγορά των Φιλίππων συνεχίστηκαν οι εργασίες: μελέτη του αρχιτεκτονικού υλικού από τις 4 ως τις 28 Αυγούστου με τη συνεργασία του αρχιτέκτονα Patrick Weber, του Thierry Sembach, δόκιμου αρχιτέκτονα και του Βελισσαρίου Αναγνωστοπούλου, σχεδιαστή. Από την πλευρά της η κυρία Catherine Abadie-Reynal αφιέρωσε μερικές ημέρες στην εξέταση του κεραμικού υλικού, που ανακαλύφθηκε στις ανασκαφές του 1978 και 1979.

Συνεχίζοντας τις εργασίες των προηγούμενων χρόνων συμπληρώσαμε πολλούς φακέλους. Στο «μνημείο με τους πεσσούς από γρανίτη», όπου αναγνωρίζουμε τη βιβλιοθήκη, μελετήσαμε είκοσι περίπου θραύσματα από φατνώματα οροφής· οι μικρές τους διαστάσεις μας κάνουν να πιστεύουμε ότι κάλυπταν κόγχες. Λίθοι από εσωτερικό γείσο με πλούσια διακόσμηση στο οποίο εδράζονταν πεσσοί, αφήνουν να υποθέσουμε παράθυρα· λίθοι μεγάλων διαστάσεων με εξωτερικό κυμάτιο που σχηματίζει γωνία, υποδεικνύουν ότι το γείσο αυτό εξείχε πάνω από τη στέγη των στοών. Στους ανατολικό και δυτικό ναό, διάφορες ενδείξεις επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι στον τοίχο του βάθους υπήρχε παράθυρο· στο εσωτερικό του δυτικού ναού μελετήθηκαν στοιχεία από ένα επιστέγασμα (ουρανό) ύστερης εποχής (βάση, κιονόκρανο, επιστύλιο, φατνώ-

ματα). Τέλος, συμπληρώθηκε η μελέτη των καταστημάτων.

Εξάλλου, αρχίσαμε τη μελέτη του «πυρπολημένου μνημείου» στα νοτιοδυτικά της Αγοράς· εμφανίζεται πολύ σχετικό με το «μνημείο των πεσσών από γρανίτη» που του αντιστοιχεί στα νοτιοανατολικά της πλατείας. Αρχίσαμε κυρίως τη μελέτη των μνημείων στις παρυφές του δρόμου βόρεια από την πλακόστρωτη πλατεία: απρόσμενες δυσκολίες ταύτισης αναφάνηκαν σ' αυτό το σημείο, όπου βρίσκονται ανακατωμένοι λίθοι που προέρχονται από τα μνημεία στις παρυφές του δρόμου και από τιμητικές βάσεις στο κέντρο της πλατείας. Τέλος, καταρτίσαμε το ευρετήριο των λίθων που αποδίδονται στα τόξα του ανατολικού και δυτικού αναβαθμού και στο τόξο της δυτικής εισόδου της Αγοράς. Εδώ, μας εξέπληξε η ανακάλυψη λίθων των οποίων οι σημαντικές διαστάσεις μας επιτρέπουν να τους αποδώσουμε σε τόξο της περιοχής της Αγοράς, αλλά που δεν ξέρουμε προς το παρόν που να το τοποθετήσουμε.

Τέλος, κάναμε μια λεπτομερή περιγραφή των λειψάνων της ανατολικής πλευράς της πλατείας, η οποία επιβεβαιώνει τα αποτελέσματα που είχαμε το 1982 και 1983 στα δυτικά και επιτρέπει να προσδιορίσουμε την παλαιοχριστιανική φάση μέσα στα πλαίσια της ιστορίας της πλατείας.

M. SÈVE

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η ΙΘ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Οι ανασκαφές στο ιερό των Μεγάλων Θεών διεξήχθησαν μεταξύ 24 Ιουνίου και 9 Αυγούστου 1986, από το Ινστιτούτο Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης, υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών και την εποπτεία της ΙΘ΄ Εφορείας Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων. Τα ακόλουθα αποτελούν σύντομη περίληψη των αποτελεσμάτων των ανασκαφών αυτών.

Οι εργασίες αυτό το χρόνο στη μεσαία βαθμίδα του Δυτικού Λόφου, αποκάλυψαν τα κύρια χαρακτηριστικά μιας σειράς κτιρίων. Το κύριο οικοδόμημα, το οποίο ερευνάται, είναι ένα ελληνιστικό κτίριο, οι διαστάσεις του οποίου είναι 29 × 14 μ. και κατασκευάστηκε αποκλειστικά από καλά κομμένους τοπικούς πώρινους ψαμμολίθους με γερά θεμέλια. Παρόλο που οι είσοδοι προς το κτίριο δεν έχουν εντοπιστεί, υπάρχουν ενδείξεις παραθύρων στους εξωτερικούς τοίχους και μιας σειράς πέντε κιόνων στο κέντρο κατά μήκος του κτιρίου, οι οποίοι στηρίζουν την οροφή. Οι κίονες αυτοί συγκρατούσαν επίσης μεταλλικά κιγκλιδώματα, τα οποία χώριζαν το ελληνιστικό κτίριο σε μια βόρεια και μια νότια πτέρυγα.

Η νότια πτέρυγα περιλάμβανε μια σειρά από βαριές βάσεις, κάθε μία από τις οποίες συγκρατούσε ένα ζεύγος μαρμάρινων λίθων, που οι κοίλες επιφάνειές τους αντίκριζαν η μια την άλλη αφήνοντας ένα κενό. Είναι φανερό ότι αυτές οι σειρές των λίθων προορίζονταν για να συγκρατούν το κάτω μέρος ενός αρχαίου πλοίου και τα κενά υποδηλώνουν τη θέση της καρίνας. Έτσι, το ελληνιστικό κτίριο ήταν ένα υπόστεγο, στο οποίο εξετίθετο τουλάχιστον ένα πλοίο στο ιερό. Η στρωματογραφία δείχνει ότι οι βάσεις προηγούνται χρονικά του κτιρίου, δηλαδή το πλοίο χτίστηκε γύρω από τις βάσεις. Και τα δύο πάντως κατασκευάστηκαν στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. και πιθανώς στο β΄ τέταρτο αυτού του αιώνα. Το πλοίο αυτό θα πρέπει να είχε αιχμαλωτιστεί σε κάποια ναυμαχία, πιθανότατα στη ναυμαχία της Κω ή της Άνδρου, στην οποία ο Αντίγονος Γονατάς νίκησε τον Πτολεμαίο και η αφιέρωση του πλοίου στη Σαμοθράκη χρησίμευε ως οπτικό αντιστάθμισμα στη Ροτόντα της Αρσινόης ΙΙ στο ιερό — ένας αναθηματικός συναγωνισμός, τον οποίο βλέπουμε σε πολλά άλλα αρχαία κέντρα, όπως οι Δελφοί.

Αμέσως βόρεια του ελληνιστικού κτιρίου και στο υπόλοιπο του ίδιου αναβαθμού αποκαλύφθηκαν υπολείμματα, σε κακή κατάσταση, ενός εστιατορίου. Αποτελείται από μία τραπεζαρία, η οποία είχε 15 κλίνες κατά μήκος των τοίχων, πάνω σε ένα ανυψωμένο μωσαϊκό κράσπεδο από θραύσματα μαρμάρου. Το εστιατόριο χρονολογείται αργότερα από το ελληνιστικό κτίριο, ίσως στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. Τα δύο οικοδομήματα υπέστησαν ζημιές κατά την πρώτη αυτοκρατορική περίοδο και καταστράφηκαν τον 3ο αι. μ.Χ.

Πάνω από την κορυφή του δυτικού άκρου του ελληνιστικού κτιρίου υπήρχε μία μεγάλη κατασκευή, προφανώς βυζαντινής εποχής, η οποία κατασκευάστηκε με αρχαίο υλικό από διάφορα τμήματα του ιερού. Η κατασκευή αυτή δεν ανασκάφηκε τελείως. Περιελάμβανε τρία θραύσματα της ζωοφόρου του προπύλου του τεμένους, ένα μεγάλο θραύσμα του πλοίου της Νίκης της Σαμοθράκης, μία ενεπίγραφη αφιέρωση του Κοινού των Θεσσαλών και μία στήλη, η οποία σώζει συνθήκη μεταξύ Μαρωνείας και Ρώμης και η οποία αναφέρει ότι οι πρεσβευτές της Μαρωνείας πρέπει να ορκίζονται σε αυτή τη συνθήκη, ενώπιον του αυτοκράτορα Κλαύδιου, στη Ρώμη.

Τέλος, την καταστροφή του βυζαντινού κτιρίου ακολούθησε στρωματογραφικά κατασκευή ελαφρών τοίχων από χαλίκι, οι οποίοι φαίνεται ότι χρησίμευαν ως όρια της ιδιοκτησίας ή ως μάντρα ζώων. Οι τοίχοι αυτοί πρέπει να ανήκουν σε πολύ πρόσφατη εποχή.

JAMES R. McCREDIE

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ-ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Σέρρες

Παλαιά Μητρόπολη Αγίων Θεοδώρων

Έγινε ανακεράμωση του προσκτίσματος στη βόρεια πλευρά του ναού και του προσκολλημένου στη βορειοδυτική γωνία του ναού παρεκκλησίου.

Μονή Τιμίου Προδρόμου

Επισκευάστηκε η στέγη, απομακρύνθηκε το μεταγενέστερο ταβάνι και συντηρήθηκαν οι ξύλινοι δοκοί στη νότια στοά (Μακρυναρίκι) του καθολικού της μονής.

Άγιος Νικόλαος Ελαιώνος

Ολοκληρώθηκε η υποστύλωση των τόξων, που παρουσιάζουν σοβαρές ρηγματώσεις, και των κιόνων, που αποκλίνουν από την κατακόρυφο.

Καβάλα

Μέγαρο Τόκκου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στον α' όροφο του κτιρίου, όπου πρόκειται να δημιουργηθεί αίθουσα περιοδικών εκθέσεων. Αντικαστάθηκαν τα κατεστραμμένα δοκάρια του πατώματος και άλλα υποστηρίχθηκαν ή στερεώθηκαν με σιδερένιες λάμες και σιδηροδοκούς σφηνωμένους σε τσιμεντένιες φωλιές στους τοίχους. Τα δοκάρια περάστηκαν με αντιπυρικό βερνίκι και τοποθετήθηκε μεταξύ τους υαλοβάμβακας. Μετά τοποθετήθηκε καινούργιο πάτωμα. Έκλεισαν με πλινθοδομές τα τρία παράθυρα της δυτικής πλευράς και το ένα της βόρειας για τη δημιουργία κογχών έκθεσης μικρών αντικειμένων με εσωτερικό φωτισμό. Καθαιρέθηκαν τα παλιά και κατασκευάστηκαν καινούργια κονιάματα. Τοποθετήθηκε καινούργια ηλεκτρική εγκατάσταση. Μεταφέρθηκαν στην αυλή του μεγάρου μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και επιγραφές, που για χρόνια φυλάγονταν στη μονή του Αγίου Σίλα (Καβάλα).

Παναγία Κοσμοσώτειρα

Κατασκευάστηκε κινητός πύργος μέσα στην εκκλησία, που επιτρέπει παρατηρήσεις και εργασίες στις τέσσερις ημικυλινδρικές καμάρες, που στηρίζουν τον κεντρικό τρούλο. Αφαιρέθηκε προσωρινά ένα μέρος της γύψινης επικάλυψης από το ανατολικό κιονόκρανο του νότιου ζεύγους κιόνων, γιατί διαπιστώθηκε η ύπαρξη ρωγμών στις δύο πλευρές του κιονοκράνου, που έπρεπε να ερευνηθούν. Κατασκευάστηκαν νοτίως της εκκλησίας τρεις στύλοι, ύψ. 0,70 μ. περίπου, από τσιμέντο, σε διπλό σωλήνα από λαμαρίνα μονωμένοι με υαλοβάμβακα και πακτωμένοι σε αρκετό βάθος και πάνω τους τοποθετήθηκαν μεταλλικά στοιχεία για ακριβείς μετρήσεις. Παρόμοια μεταλλικά στοιχεία τοποθετήθηκαν στο έδαφος γύρω και μέσα στην εκκλησία και πάνω στην τοιχοποιία της νότιας πλευράς, προκειμένου να γίνουν συστηματικές μετρήσεις των μικροκινήσεων του μνημείου.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Απολλωνία

Πύργος

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αναστήλωσης στο εσωτερικό του πύργου και στους δύο πάνω ορόφους του. Στη βόρεια πλευρά ανακατασκευάστηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους οι λιθοδομές του αποχωρητηρίου του τελευταίου και του βοηθητικού χώρου, πιθανώς κουζίνας, του παρακάτω ορόφου, αφού πρώτα τοποθετήθηκαν καινούργια ξύλα καστανιάς στην οροφή τους. Επάνω από τις πεσμένες ξύλινες οροφές υπήρχαν μεγάλα κενά μέχρι βάθους 2 και 3 μ., που γέμισαν όλα με μεγάλες πέτρες και τσιμεντοκονίαμα. Στη δυτική πλευρά του εσωτερικού χώρου ανακατασκευάστηκαν: α) μία πολεμίστρα στον προτελευταίο όροφο, η οποία έπρεπε οπωσδήποτε να κτιστεί για να συμπληρώσουμε την τοιχοποιία στον τελευταίο όροφο, όπου είχε δημιουργηθεί ένα τεράστιο άνοιγμα από τη συνεχή πτώση των λίθων. Η πολεμίστρα ανακατασκευάστηκε αντίστοιχη άλλων παρόμοιων που σώζονται στον πύργο, με επτά νέα ξύλα καστανιάς και πλίνθινο τόξο πάνω σε ξυλότυπο, β) το μεγαλύτερο μέρος ενός τόξου τζακιού με δόμους από πωρόλιθο που λαξεύτηκαν επί τόπου, πάνω σε ξυλότυπο, και συμπληρώθηκε η τοιχοποιία στο μεγάλο άνοιγμα που προαναφέρθηκε, παίρνοντας ως βάση για τις μετρήσεις το κλειδί του εξωτερικού τόξου του ανοίγματος, που διασώζεται ένα τμήμα του. Ακόμη συμπληρώθηκαν τα κενά της τοιχοποιίας μεταξύ των τριών ανοιγμάτων, πάντα σε εσοχή 0,05 μ. για να διαχωρίζεται η παλιά από την καινούργια, και έγιναν τα αρμολογήματα. Ακόμη τοποθετήθηκαν πολλές καστανιές στη θέση των παλιών ξυλοδεσιών που είχαν σαπίσει. Οι εργασίες έγιναν με μεγάλη προσοχή λόγω του ύψους των 20 μ. και της κατάστασης των λιθοδομών που δημιουργούσαν πολλούς κινδύνους στους εργαζομένους. Έγινε επίσης βελτίωση και διόρθωση της περίφραξης.

ΑΡΓ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ-ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ-ΕΙΚΟΝΩΝ

Έγινε καθαρισμός των κονιαμάτων της κάτω πλευράς των ψηφιδωτών δαπέδων, που αποκολλήθηκαν από τον εξωνάρθηκα της βασιλικής Α΄ Αμφιπόλεως. Μεταφέρθηκαν από το Μουσείο της Θάσου στο Μουσείο Φιλίππων τελάρα με ψηφιδωτά δάπεδα, που είχαν αποκολληθεί από κτίσμα παλαιοχριστιανικών χρόνων, που βρέθηκε στο οικόπεδο Μαρίας Τοκατλή στο Λιμένα. Τοποθετήθηκε επίσης ψηφιδωτό σε τελάρα, που αποσπάστηκε από το δάπεδο κτιρίου, το οποίο ανασκάφηκε στο οικόπεδο Κ. Ζαραριάδου στο Λιμένα Θάσου από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή.

Σέρρες

Μονή Τιμίου Προδρόμου

Με την εγκατάσταση γυναικείας αδελφότητας στη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών αρχίζει νέα περίοδος εξωραϊσμού του μοναστηριακού συγκροτήματος. Στον εξωνάρθηκα του καθολικού αφαιρέθηκαν τα δύο ξύλινα ερμάρια, που κάλυπταν δύο κόγχες ευρισκόμενες εκατέρωθεν της εισόδου προς τον εσωνάρθηκα και αποκαλύφθηκαν κάτω από αυτά άγνωστες τοιχογραφίες. Διαπιστώθηκε επίσης ότι δύο κόγχες ήταν αρκοσόλια τάφων, των οποίων οι θήκες βρέθηκαν κατά την έρευνα που ακολούθησε.

Στο Μακρυναρίκι (νότια στοά) και μετά την αφαίρεση του ξύλινου ταβανιού στερεώθηκαν και καθαρίστηκαν οι τοιχογραφίες, που καλύπτουν το ανώτερο τμήμα του νότιου τοίχου (Πίν. 133 α).

Εμμανουήλ Παππά

Στο ναό του Αγίου Αθανασίου συντηρήθηκε, συμπληρώθηκε, επιδιορθώθηκε και στερεώθηκε η βάση του ξυλόγλυπτου τέμπλου που είχε διαβρωθεί από την υγρασία, πακτωμένη όπως ήταν σε τσιμεντόστρωση του δαπέδου. Συντηρήθηκαν και καθαρίστηκαν επίσης τρεις εικόνες: άγιος Γεώργιος ο νεομάρτυς Ιωαννίνων, αγία Αικατερίνη και Σαράντα Μάρτυρες (Πίν. 133 β-γ, 134 α-β).

Άβδηρα-Πολύστυλον

Στο βόρειο τοίχο του επισκοπικού ναού Αβδήρων-Πολυστύλου αποκαλύφθηκε γραπτός, με κόκκινο και ανοιχτό ρόδινο έως άσπρο χρώμα, ένσταυρος ρόδακας με χαραγμένα στο κονίαμα περιγράμματα, που αποδίδει ζωγραφικά ανάλογα κεραμικά κοσμήματα. Η τοιχογραφία αυτή αποκολλήθηκε και τοποθετήθηκε σε τελάρο.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αμφίπολη

Μετά την απομάκρυνση του ψηφιδωτού δαπέδου από τον εξωνάρθηκα της βασιλικής Α και πριν την κατασκευή της νέας υποθεμελίωσης έγιναν τρεις τομές, οι οποίες αποκάλυψαν θεμέλια τοίχων κτιρίου, προγενέστερου της βασιλικής. Λείψανα του ίδιου πιθανότατα κτιρίου, το οποίο ταυτίστηκε με λουτρώνα, είχαν, αποκαλυφθεί μετά την αφαίρεση του ψηφιδωτού δαπέδου του νότιου κλίτους της ίδιας βασιλικής[1].

Μέσα στο χωριό Αμφίπολη, κατά τη διάρκεια εργασιών του ΟΤΕ κατά μήκος του κεντρικού δρόμου του χωριού, αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι, ο ένας καμαροσκεπής και ο άλλος κιβωτιόσχημος.

Καβάλα

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού στην οδό Κουντουριώτου και στο ύψος του ναού Αγίου Νικολάου, αποκαλύφθηκε τμήμα οχυρωματικού περιβόλου. Η έρευνά του διεξήχθη σε συνεργασία με την ΙΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Ανακτορούπολη

Προκειμένου να περιφραχθεί το παράλιο τμήμα της οχύρωσης της Ανακτορούπολης, έγινε διερευνητική ανασκαφή έξω από το γωνιακό βορειοδυτικό πύργο και αποκαλύφθηκε τμήμα του κτιστού λιμενοβραχίονα.

Άβδηρα-Πολύστυλον

Συνεχίστηκε η έρευνα του επισκοπικού ναού, που αποκαλύφθηκε το 1984, προς διευκρίνιση της αρχιτεκτονικής μορφής και της χρονολόγησής του.

Παπίκιον όρος

Συνεχίστηκε και φέτος η έρευνα της μοναστικής πολιτείας του Παπικίου όρους, στις νότιες πλαγιές της κεντρικής Ροδόπης. Φέτος ανασκάφηκε η νότια πτέρυγα μοναστηριακού συγκροτήματος κοντά στο χωριό Σώστης.

1. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 319.

Μαρώνεια

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή στη Σύναξη Μαρωνείας, που χρηματοδοτείται από το πρόγραμμα για την ανάπτυξη του νοτιοανατολικού τμήματος του Νομού Ροδόπης μέσω της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Φέτος αποκαλύφθηκε το καθολικό και ερευνήθηκαν διαμερίσματα της βυζαντινής μονής, που ιδρύθηκε στη θέση Ιουστινιάνειας τρίκλιτης με εγκάρσιο κλίτος βασιλικής[2].

Προσκυνητές

Κατά τη διάρκεια εκχέρσωσης στη θέση Μάνα (νερού), 1 χλμ. ανατολικά του χωριού Προσκυνητές Ροδόπης, αποκαλύφθηκαν τα ερείπια βυζαντινής εκκλησίας.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Φίλιπποι

Βασιλική του μουσείου

Η ανασκαφική περίοδος το 1986 διήρκεσε από 11/8 έως 22/8. Εργάστηκαν πέντε εργάτες. Συνεργάτες της ανασκαφής ήταν η αρχαιολόγος Κ. Ελευθεριάδου, η αρχιτέκτων Ελ. Κατσανίκα-Στεφάνου, η σχεδιάστρια Φ. Πρεμέτη-Κοντάκου και η αρχαιολόγος Ευ. Μαρκή, η οποία κατέγραψε τα ευρήματα της ανασκαφής και ασχολήθηκε με τον κατάλογο των θωρακίων της βασιλικής.

Ο ανασκαφικός τομέας που ορίστηκε για την περίοδο αυτή βρίσκεται δυτικά από τη βόρεια είσοδο του νάρθηκα και έχει στόχο να διευκρινίσει: α) το πρόβλημα σύνδεσης του πύργου του κοχλία με το νάρθηκα και β) το πρόβλημα ύπαρξης αιθρίου στη δυτική πλευρά του ναού και το πιθανό μήκος του. Το πρόβλημα αυτό πρέπει να διευκρινιστεί έγκαιρα για να ληφθεί υπόψη σε μελλοντική διαμόρφωση της εισόδου του Μουσείου. Η επίχωση στο χώρο αυτό φθάνει τα 4,30 μ. από το δάπεδο του νάρθηκα και περικλείει κάτω από το επιφανειακό στρώμα τα κρημνίσματα της καταστροφής του μνημείου. Η θέση και φορά τους δείχνουν ότι ο δυτικός τοίχος κατέπεσε προς τα έξω, προς τα δυτικά.

Σε απόσταση 5,35 μ. από το δυτικό τοίχο του νάρθηκα παρουσιάζεται ένας τοίχος που σχηματίζει ορθή γωνία, σε σχήμα Γ (Σχέδ. 1). Το ένα σκέλος του είναι παράλληλο προς το δυτικό τοίχο του νάρθηκα και το άλλο είναι παράλληλο προς το βόρειο τοίχο, που ξεκινά από τη δυτική όψη του πύργου του κοχλία και κατευθύνεται προς τα δυτικά. Υποθέτουμε ότι πρόκειται για το βορειοανατολικό πεσσό της εσωτερικής κιονοστοιχίας τετράστοου αιθρίου[3]. Το στοιχείο αυτό είναι πολύ σημαντικό γιατί διευκρινίζει την ύπαρξη αιθρίου στα δυτικά της βασιλικής, αλλά και τη μορφή του. Μελετώντας τις αναλογίες του μνημείου σε συσχετισμό με τη συνήθη σχέση των διαστάσεων ναού-αιθρίου σε άλλα μνημεία και μάλιστα στη βασιλική Α, υπολογίσαμε το πιθανό ολικό μήκος του αιθρίου. Η προέκταση του βόρειου τοίχου που αρχίζει από τη δυτική πλευρά του πύργου του κοχλία, εντοπίστηκε ανατολικά από το Μουσείο. Ανασκαφική τομή που έγινε στο σημείο αυτό επιβεβαίωσε το μήκος του αιθρίου (Σχέδ. 1). Η τοιχοδομία του πεσσού του αιθρίου αποτελείται από λιθοδομή εναλλασσόμενη με ζώνες πλίνθων. Στα τοιχώματα της τομής, πάνω από τον πεσσό του αιθρίου και γύρω από την ημικυκλική κλίμακα στη νοτιοδυτική όψη του κοχλία, διαπιστώσαμε την ύπαρξη τάφων που δε διερευνήθηκαν φέτος γιατί ήταν δύσκολο τεχνικά. Φαίνεται ότι το νεκροταφείο που ερευνήσαμε στο νάρθηκα επεκτείνεται και στο αίθριο.

Η βόρεια είσοδος του νάρθηκα διατηρεί στη θέση του το νότιο ορθοστάτη μέχρι ύψους 1,20 μ. Μέσα στην επίχωση βρέθηκαν πολλά κομμάτια από το περιθύρωμά της. Πάνω στο μαρμάρινο κατώφλι βρέθηκε στρώμα τέφρας που προέρχεται ίσως από την απανθράκωση της ξύλινης θύρας.

Ταυτόχρονα με την τομή στη δυτική πλευρά της βασιλικής ανοίξαμε μια ερευνητική τομή διαστάσεων 1 × 1 μ. στο νότιο κλίτος, παράλληλα με τη νότια πλευρά του νότιου στυλοβάτη, στο ύψος του πέμπτου από ανατολικά κίονα. Η τομή αντιστοιχεί στη μισή βάση κίονα και στο μισό μετακιόνιο διάστημα που είναι κτιστό. Η έρευνα στο σημείο αυτό είχε ως στόχο να διευκρινίσει αν υπήρχε στο νότιο κλίτος δεύτερος μικρός στυλοβάτης, όπως υπάρχει στο βόρειο κλίτος. Φθάσαμε ως το δάπεδο του κλίτους από το οποίο σώζεται η υποδομή από κονίαμα και μικρό μέρος από λευκή μαρμάρινη πλακόστρωση. Το αποτέλεσμα της ανασκαφικής έρευνας είναι ότι δεν υπήρξε στο νότιο κλίτος δεύτερος στυλοβάτης. Επιτόπια έρευνα στη βασιλική Α έδειξε ότι και εκεί δεν υπάρχει ίχνος δεύτερου στυλοβάτη στο νότιο κλίτος. Πιθανώς ο P. Lemerle το σημειώνει στο σχέδιο αναπαράστασης για λόγους συμμετρίας προς το βόρειο κλίτος[4]. Επομένως, η ιδιαιτερότητα του βόρειου κλίτους πρέπει να ερμηνευθεί από ειδικές λειτουργικές ανάγκες.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

2. ΠΑΕ 1976, σ. 130 και Έργον 1986, σ. 45-48.

3. Πρβλ. το αίθριο της βασιλικής Α Φιλίππων, P. Lemerle, Philippes et la Macedoine Orientale, Paris 1945, πίν. XV-XVI.

4. P. Lemerle, ό.π., πίν. XXXV-XXXVI.

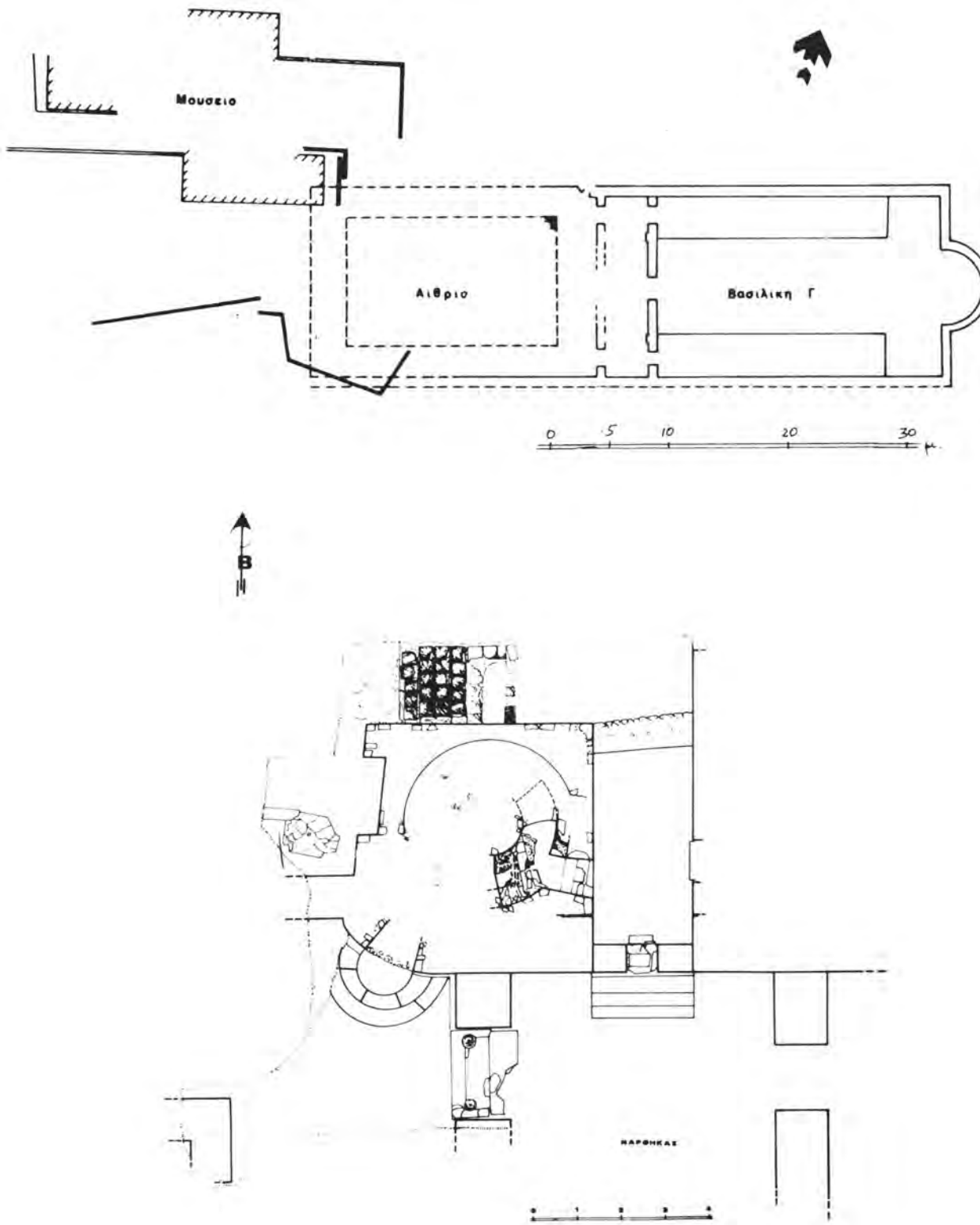

Σχέδ. 1. Φίλιπποι. Βασιλική του μουσείου. Κάτοψη της βασιλικής και του κοχλία.

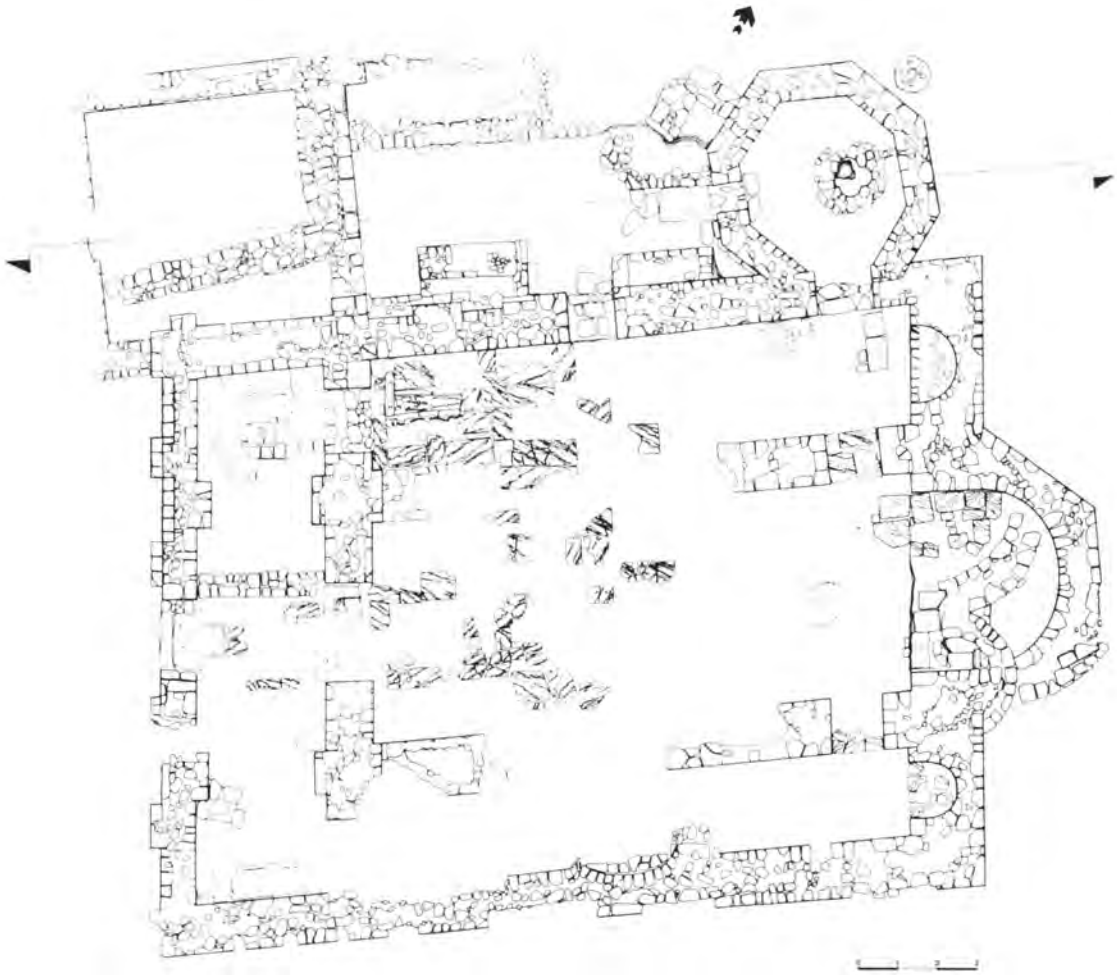

Σχέδ. 2. Πολύστυλον. Κάτοψη της ανασκαφής μεσοβυζαντινής εκκλησίας.

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Πολύστυλον Αβδήρων

Το 1984 σε ανασκαφικό πρόγραμμα της Αρχαιολογικής Εταιρείας για τη Θράκη αποκαλύφθηκαν στο ανατολικό τμήμα του Πολυστύλου, στην κορυφή του σχηματιζόμενου δίπλα στη θάλασσα γηλόφου, τα ερείπια μεσοβυζαντινής εκκλησίας[5] (Σχέδ. 2). Φέτος το πρόγραμμα της Θράκης δε χρηματοδοτήθηκε από την Αρχαιολογική Εταιρεία και οι συμπληρωματικές έρευνες για τη διευκρίνιση της αρχιτεκτονικής μορφής της εκκλησίας και της χρονολόγησής της έγιναν από το πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων του Υπουργείου Πολιτισμού.

Δυτική πλευρά. Διακρίνονται έξι αντηρίδες, ανά τρεις εκατέρωθεν της εισόδου, πλ. 1,08 περίπου και προβολής 0,30 μ. Το μαρμάρινο κατώφλι της εισόδου δεν πατά στην κτιστή υποθεμελίωση. Είναι υπερυψωμένο κατά 0,40 μ., από τα οποία 0,20 χώμα και 0,20 μ. κουρασάνι ανακατεμένο με πέτρες και πλίνθους. Πάνω στο κατώφλι οι μαρμάρινοι σταθμοί του περιθύρου έχουν αντικατασταθεί με τοίχους (λασπότοιχους).

Νάρθηκας. Οι μεταγενέστεροι λασπότοιχοι, που έφραξαν τις πλάγιες εισόδους του νάρθηκα προς τον κυρίως ναό και διαίρεσαν το νάρθηκα σε δύο μέρη, είναι χτισμένοι με λαξευμένους λίθους σε άτακτες στρώσεις με διάφορες ωμές πλίνθους, οριζοντίως τοποθετημένες. Ανάμεσα στη λάσπη που

5. ΠΑΕ 1984, σ. 12-17.

χρησίμευε ως συνδετικό κονίαμα, βρέθηκε χείλος ανοικτού εφυαλωμένου αγγείου εποχής Παλαιολόγων, που χρονολογεί τις πρόχειρες αυτές κατασκευές.

Κυρίως ναός. Ο κυρίως ναός διαιρείται με δύο τοίχους, πλ. 1,20-1,30, ο βόρειος, 1,40-1,45, ο νότιος, σε τρία κλίτη, πλ. 2,99 το βόρειο, 5,42 το κεντρικό, 2,30-2,21 μ. το νότιο. Οι δύο τοίχοι φέρουν στο μέσο μεγάλο τοξωτό άνοιγμα, πλ. 4,30, και εκατέρωθεν αυτού μικρότερα τοξωτά ανοίγματα, ένα προς Δ., δύο προς Α., πλ. 1,20-1,30 μ. Από τα μικρότερα ανοίγματα, τα δυτικά και τα πρώτα ανατολικά φράχθηκαν μεταγενέστερα με τοιχοποιία, της οποίας το χαρακτηριστικό είναι το ρόδινο κουρασάνι. Από το αρχικό δάπεδο του κυρίως ναού σώζεται μόνον η κτιστή υποθεμελίωση. Σε μεταγενέστερη φάση τοποθετήθηκε νέο δάπεδο από μεγάλους λαξευμένους λίθους - spolia στο ναό και πλάκες στο Ιερό Βήμα. Ίχνη γ΄ δαπέδου διακρίνονται μόνο στο Ιερό Βήμα. Κατά την έρευνα των δαπέδων βρέθηκαν ανάμεσα στα δάπεδα της α΄ και β΄ φάσης ένα χάλκινο νόμισμα Ρωμανού Α΄ (920-944) και ένας ανώνυμος φόλλις των αρχών του 11ου αι. Σχετικά λοιπόν με την αρχιτεκτονική μορφή της εκκλησίας, που αποκαλύφθηκε στην κορυφή του Πολυστύλου, μπορούμε με τα μέχρι σήμερα ευρήματα να υποστηρίξουμε ότι πρόκειται για μεσοβυζαντινή βασιλική με είδος εγκαρσίου κλίτους, τύπου Πρωτάτου Β΄.

Τάφοι στο βόρειο κλίτος. Κάτω από το δάπεδο του βορείου κλίτους βρέθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, κατασκευασμένοι με αρχαιότερες πλάκες (Π ί ν. 135 α). Η πλάκα της νότιας μακράς πλευράς του τάφου Γ είναι ασφαλώς ρωμαϊκών χρόνων, φέρει όμως σε β΄ χρήση την ακόλουθη εγχάρακτη επιγραφή + *ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΔΟΥΛΟΣ* $\overline{ΧΥ}$. Μήκ. επιγραφής 1,50, ύψ. γραμμ. 0,07-0,09 μ. Χρονολογούμε την επιγραφή στον 4ο αι. Η χρήση της ταφικής πλάκας στη θέση αυτή είναι σε γ΄ χρήση.

Διάσπαρτα οστά προέρχονται από συλημένους λακκοειδείς με χρήση ξύλινου φερέτρου τάφους της β΄ περιόδου. Ένας από αυτούς βρέθηκε κάτω από το β΄ δάπεδο του βορείου κλίτους.

Λατρευτικός χώρος βόρεια της εκκλησίας. Βόρεια του κυρίως ναού σχηματίζεται επιμήκης ημιυπόγειος χώρος, όπου υπήρχαν σε επαφή με το βόρειο τοίχο της εκκλησίας και εκατέρωθεν της εισόδου προς το βόρειο κλίτος δύο ταφικές κατασκευές. Η μία, δυτικά, είναι αρχαιότερη πώρινη σαρκοφάγος, στο κάλυμμα της οποίας σχηματιζόταν κτιστή τετράπλευρη κόγχη, διαστ. 0,85 × 0,65 μ., για την τοποθέτηση πιθανώς λατρευτικής εικόνας. Αυτή η σαρκοφάγος, διαστ. 2,86 × 0,85 × 1,40 μ., ήταν αρχικά τοποθετημένη μέσα στο βόρειο κλίτος της εκκλησίας, στο δυτικό τμήμα του βορείου τοίχου, όπου σχηματίζεται ιδίων διαστάσεων τετράπλευρη κόγχη, η οποία στεγαζόταν με τόξο. Η κόγχη έχει αποφραχθεί μεταγενέστερα με τοιχοποιία, της οποίας το χαρακτηριστικό είναι το ρόδινο κουρασάνι.

Η δεύτερη κατασκευή, ανατολικά της βόρειας εισόδου της εκκλησίας, είναι κτιστή, τετράπλευρη, διαστ. 2,63 × 0,73 × 0,80 μ., η οποία στεγαζόταν με κτιστό τόξο. Μέσα στη θήκη δε βρέθηκε ταφή. Το τόξο κάλυπτε εν μέρει χαραγμένο στο επίχρισμα του βορείου εξωτερικού τοίχου της εκκλησίας ένσταυρο ρόδακα, χρωματισμένο με κόκκινο, ρόδινο και λευκό χρώμα (Π ί ν. 135 β). Το κόσμημα αποκολλήθηκε και τοποθετήθηκε σε τελάρο.

Επισκοπείον. Βόρεια του νάρθηκα αποκαλύφθηκε δωμάτιο μεγάλου οικοδομήματος, του οποίου οι τοίχοι είναι χτισμένοι με την τοιχοδομία της κρυμμένης πλίνθου (Π ί ν. 135 γ). Με την ίδια τοιχοποιία είναι χτισμένος και ο δυτικός τοίχος της εκκλησίας.

Οι διαστάσεις, η αρχαιότητα και ο αρχιτεκτονικός τύπος της εκκλησίας, η ύπαρξη βαπτιστηρίου[6] και οι ιδιαίτερες λατρευτικές κατασκευές επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι πρόκειται για τον επισκοπικό ναό του Πολυστύλου. Κατά συνέπεια το βορειοδυτικά ευρισκόμενο μεγάλο οικοδόμημα είναι πιθανώς το επισκοπείον της πόλης.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ - Ν. ΖΗΚΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μ ά κ ρ η

Οικόπεδο Λάσκ. Πλιάου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, απέναντι από το ναό της Αγίας Αναστασίας, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,65 μ. από το οδόστρωμα, τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της βυζαντινής Μάκρης. Το τείχος, πλ. 2,12 μ., τέμνει το οικόπεδο με κατεύθυνση Β.-Ν. και σε μήκος 12,70 μ. Οι εξωτερικές πλευρές του τείχους είναι χτισμένες με χοντρολαξευμένες πέτρες, σε αρκετά κανονικές στρώσεις, ενώ το εσωτερικό είναι λιθορριπή. Ως συνδετικό κονίαμα χρησιμοποιείται ασβεστοκονίαμα. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε εν μέρει τετράπλευρος πύργος, του οποίου οι τοίχοι έχουν πάχος 1,60-1,70 μ. Στον εσωτερικό χώρο του πύργου βρέθηκαν τέσσερα πιθάρια, τα οποία ανήκουν σε μεταγενέστερη περίοδο, όταν το εσωτερικό του πύργου χρησιμοποιήθηκε ως υπόγειο σπιτιού.

6. Ό.π., σ. 15-16

Σε τομή που έγινε στη νότια γωνία πύργου και τείχους, βρέθηκε ότι μέχρι βάθος 1 μ. η επίχωση περιέχει πέτρες από το τείχος, κεραμίδια και οστά ζώων. Στη συνέχεια βρέθηκε στο ίδιο επίπεδο με το θεμέλιο του πύργου στρώμα, πάχ. 0,25 μ., κεράμων στέγης, κυρίως στρωτήρων, και κάτω από αυτό στρώμα 0,10 μ. με έντονα ίχνη καύσης.

Από την ανασκαφή προέρχεται ευρύ φάσμα βυζαντινής και μεταβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής: όστρακα από λευκό και ρόδινο πηλό 9ου-11ου αι., κομμάτι βάσης ανοικτού αγγείου τύπου «Ζευξίππου» (1200 π.Χ.), κυρίως όμως κεραμική εποχής Παλαιολόγων, που επιχωριάζει στη Θράκη και της οποίας τα χαρακτηριστικά είναι: ποικιλία σχημάτων, λεπτά τοιχώματα, καλής ποιότητας κατασκευή και ψήσιμο αγγείων, συχνά εγχάρακτη διακόσμηση, πράσινο συνήθως επίθετο χρώμα, που δεν ακολουθεί το εγχάρακτο σχέδιο, πρασινίζουσα ή ανοικτή κίτρινη καλής ποιότητας εφυάλωση. Η κεραμική της περιόδου αυτής εμφανίζεται με τις εξής ομάδες: 1. Εφυαλωμένα χωρίς χρώμα και χάραξη. 2. Εφυαλωμένα με χάραξη χωρίς χρώμα. 3. Εφυαλωμένα με χάραξη και καφέ χρώμα. 4. Εφυαλωμένα με χάραξη και πράσινο χρώμα. 5. Εφυαλωμένα με χάραξη και πράσινο και καφέ χρώμα. Η κεραμική της κατηγορίας αυτής είναι πρώτης ποιότητας. Εξωτερικά φέρει πριν το λευκό επίχρισμα ένα άλειμμα πολύ λεπτού και καλής ποιότητας πηλού.

Διδυμότειχο

Οδός Κατσαντώνη και Καντακουζηνού

Το 1980 στο οικόπεδο του Πασχάλη Κεσσόγλου, στη γωνία των οδών Κατσαντώνη και Καντακουζηνού, στην κάτω πόλη του Διδυμοτείχου, λίγες δεκάδες μέτρα νοτιοανατολικά του Μεγάλου τεμένους, αποκαλύφθηκαν ερείπια του πρώτου αποκαλυπτομένου στο Διδυμότειχο παλαιοχριστιανικού οικοδομήματος[7] (Πίν. 136 α).

Φέτος συνεχίστηκε η έρευνα με δύο τομές Α και Β στο άσκαφο τμήμα του οικοπέδου, κατά μήκος της οδού Καντακουζηνού και στην επέκταση των δύο παλαιοχριστιανικών τοίχων, που είχαν αποκαλυφθεί το 1980 (Πίν. 136 β).

Στην τομή Β αποκαλύφθηκε, σε βάθος μόλις 0,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, λάκκος απορριμμάτων με πλούσια επιτραπέζια εφυαλωμένη κεραμική, οστά μικρών ζώων και πουλιών και χάλκινα νομίσματα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Το εύρημα είναι σημαντικό γιατί αφενός χρονολογεί την κεραμική, που ήταν σε χρήση στο β΄ μισό του 13ου αι., και αφετέρου διότι μπορεί με το σύνολο των ευρημάτων, οστράκων και οστών, να αποκαταστήσει μια βυζαντινή τράπεζα στην αρχή της εποχής των Παλαιολόγων.

Ο λάκκος ήταν σκαμμένος σε πηλώδη χώματα κιτρινοπράσινης χροιάς, τα οποία έδωσαν άβαφη κεραμική καθημερινής χρήσης. Η «παλαιοχριστιανική» υφή της κεραμικής αυτής, η ανεύρεση ενός οστράκου με καφέ παχύρρευστη εφυάλωση στην εξωτερική επιφάνεια και το γεγονός ότι το στρώμα αυτό κάλυπτε τον υποκείμενο παλαιοχριστιανικό τοίχο δημιουργούν σοβαρές σκέψεις, ότι πρόκειται για σύνολο της δύσκολα αναγνωρίσιμης κεραμικής 7ου-8ου αι.

Ο δυτικός από τους δύο τοίχους έχει θεμέλιο 1 μ. (λιθορριπή και ασβεστοκονίαμα), κατόπιν στρώμα κουρασανίου και πάνω σε αυτό τέσσερις σειρές πλίνθων ακέραιων, όμοιων (όχι spolia), πλευράς 0,30-0,34, πάχους 0,03-0,04 μ. Ως συνδετικό κονίαμα ρόδινο κουρασάνι με θρύμματα κεραμιδιού σε αρμούς 0,05-0,07 μ. Κατόπιν, τρεις σειρές λαξευμένων πωρολίθων: η κάτω σειρά ύψους 0,25, η μεσαία 0,20, η πάνω 0,25 μ. περίπου. Οι πλείστοι των λίθων έχουν μήκος 0,30-0,40 μ. Επάνω στις σειρές των λίθων άλλες τέσσερις σειρές πλίνθων, ίδιων διαστάσεων, με αρμούς 0,06-0,07 μ. (Πίν. 137 α). Από την ανωτέρω περιγραφή της τοιχοδομίας συνάγεται η ομοιότητα με την τοιχοδομία του Αγίου Πολυεύκτου (524-527) στην Κωνσταντινούπολη.

Το οικοδόμημα των οδών Κατσαντώνη και Καντακουζηνού στο Διδυμότειχο είναι μεγάλων διαστάσεων, άγνωστης μορφής και χρονολογείται στον 6ο αι. Βρίσκεται έξω από την οχυρωμένη πόλη του Διδυμοτείχου, κοντά στην οδό Τραϊανουπόλεως-Αδριανουπόλεως, που στο σημείο αυτό διήρχετο ανάμεσα στο λόφο της Πλωτινουπόλεως και το λόφο του Διδυμοτείχου[8].

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

7. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 454-455.

8. Για τη σημασία του ευρήματος, βλ. Χ. Μπακιρτζής, Η αρχαιολογική έρευνα των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών μνημείων στη Θράκη: συμπεράσματα και προοπτικές, Πρακτικά Συνεδρίου Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα στη Θράκη: Συμπεράσματα και προοπτικές, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Ξάνθη-Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη, Δεκέμβριος 1985 (υπό εκτύπωση), ο ίδιος, Western Thrace in the Early Christian and Byzantine Periods: Results of Archaeological Research and the Prospects 1973-1987, Proceedings of the First International Symposium "Byzantine Thrace: Image and Character", BF XIV (υπό εκτύπωση).

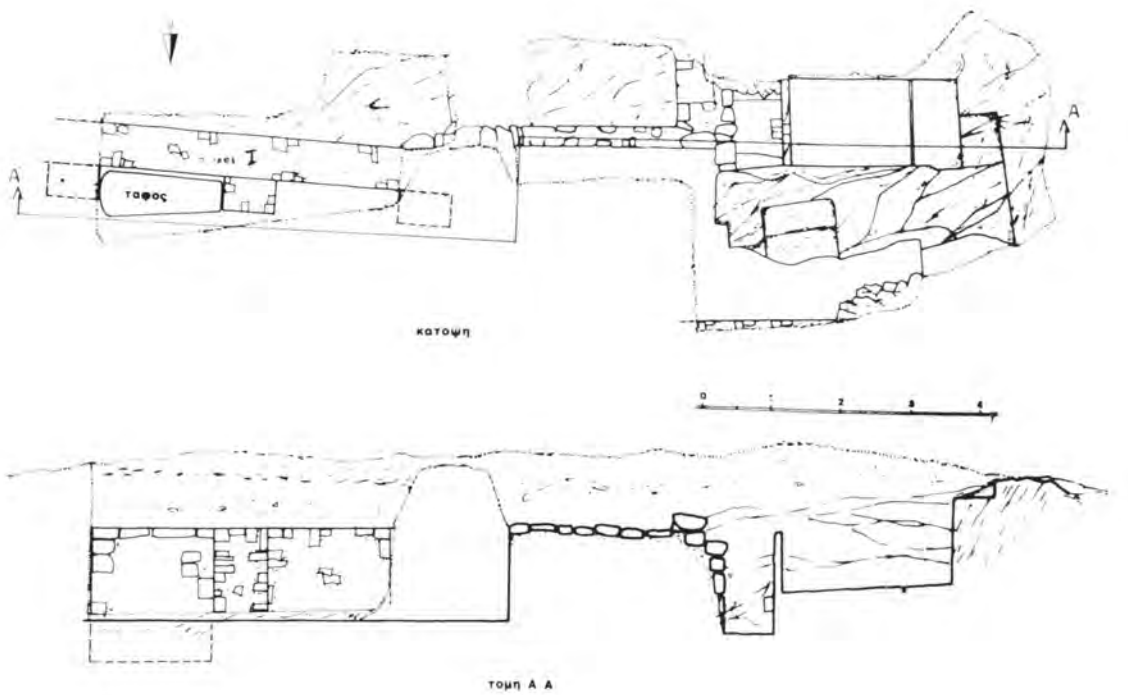

Σχέδ. 3. Διδυμότειχο. Κάστρο (δημοτικό αλσύλλιο). Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

Δημοτικό Αλσύλλιο

Κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης που πραγματοποίησε ο Δήμος Διδυμοτείχου στο μικρό Αλσύλλιο του Κάστρου, ανάμεσα στις εκκλησίες του Αγίου Αθανασίου και του Χριστού, αποκαλύφθηκαν ερείπια βυζαντινού κτιρίου και ταφές. Την ανασκαφική έρευνα (Σ χ έ δ. 3) που ακολούθησε, πραγματοποίησε η αρχαιολόγος Εβελίν Λουκά και παρακολούθησε ο αρχαιολόγος Γιάννης Λουκάς. Στο επιφανειακό στρώμα βρέθηκαν οικοδομικά υλικά σπιτιών του περασμένου αιώνα, τα οποία καταστράφηκαν από πυρκαγιά. Τα ευρήματα είναι κυρίως κεραμική 19ου-20ου αι. Κάτω από το επιφανειακό αυτό στρώμα αποκαλύφθηκαν τμήματα διαφόρων τοίχων και μέρος εγκατάστασης διαμορφωμένης εν μέρει στο βράχο.

Στο αριστερό τμήμα του χώρου που ερευνήθηκε, βρέθηκε ο τοίχος Ι, πάχ. 0,60 μ. περίπου, θεμελιωμένος πάνω στο βράχο. Στη μία πλευρά του έχει παραστάδες, που κατά πάσα πιθανότητα στήριζαν τόξα. Είναι χτισμένος με χοντροδουλεμένες πέτρες και πλινθία και ως συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα. Ανήκει σε κτίριο που μπορεί να χρονολογηθεί στους υστεροβυζαντινούς χρόνους και το οποίο, καθώς φαίνεται, καταστράφηκε ή εγκαταλείφθηκε κατά την ίδια περίοδο ή λίγο μετά από αυτή.

Εδώ βρέθηκαν πέντε ταφές: τρεις από την πλευρά του τοίχου, στην οποία υπάρχουν παραστάδες, και δύο από την άλλη. Οι νεκροί είναι στραμμένοι όλοι προς την ανατολή, έτσι όπως τη δείχνει ο προσανατολισμός των εκκλησιών του Κάστρου, διεύθυνση που επιβάλλεται εξάλλου και από τον προσανατολισμό του τοίχου Ι. Οι δύο ταφές, της μιας πλευράς, είναι λακκοειδείς. Οι άλλοι τρεις νεκροί, της άλλης πλευράς, είναι τοποθετημένοι σχεδόν ο ένας πάνω στον άλλο.

Ο πρώτος τάφος — ο νεότερος — είναι ο κεραμοσκεπής και περιείχε εκτός από την κύρια ταφή και λείψανα ανακομιδής οστών ενός ακόμη νεκρού. Ο μεσαίος είναι λακκοειδής και ο τελευταίος — ο παλιότερος — είναι λαξευμένος στο βράχο και μάλιστα βαθύτερα από το επίπεδο θεμελίωσης του τοίχου. Οι τρεις νεκροί τάφηκαν εδώ κατά τη διάρκεια του 14ου αι. ή λίγο μετά από αυτόν.

Φαίνεται αδύνατο οι ταφές αυτές να ανήκουν σε αστικό νεκροταφείο: βρίσκονται σε έναν από τους κεντρικότερους χώρους του Κάστρου, πολύ κοντά στην κύρια πύλη του και δίπλα στον κεντρικό οδικό άξονα του οικισμού. Είναι πιθανότερο η ύπαρξη των τάφων να συνδέεται με κάποιο εκκλησιαστικό ίδρυμα που βρισκόταν στην περιοχή (ενοριακή εκκλησία ή μοναστήρι) και στο οποίο ανήκει ο κτιστός τοίχος Ι.

Στο μεσαίο τμήμα της έρευνας η επίχωση έδωσε κεραμική και κομμάτια γυάλινων αγγείων βυζαντινών και νεοτέρων χρόνων. Το τελευταίο στρώμα, πάχ. 0,20 μ. — πάνω στο φυσικό βράχο — περιείχε λίγα όστρακα υστεροβυζαντινών χρόνων. Εδώ βρέθηκε επίσης αναλημματικός (;) τοίχος, ο οποίος έχει πρόσωπο επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα. Χρονολογείται σε μεταβυζαντινή περίοδο, αλλά προς το παρόν δεν μπορεί να διευκρινιστεί αν έχει ή όχι σχέση με τα κτίσματα του περασμένου αιώνα, των οποίων η ύπαρξη διαπιστώθηκε στο επιφανειακό στρώμα. Λείψανα άλλων τοίχων, που βρέθηκαν εδώ, δεν είναι δυνατόν στην παρούσα φάση της έρευνας να συσχετιστούν ούτε μεταξύ τους ούτε με τον τοίχο Ι.

Στο αριστερό τμήμα διαπιστώθηκε ότι ο βράχος είχε υποστεί διαμόρφωση, προκειμένου να αποτελέσει τμήμα κάποιου κτιρίου. Βρέθηκαν λαξευμένη δεξαμενή (2,40×1,30, βάθ. 0,85 μ.), με υδρορροή (Π ί ν. 137 β) και δύο επίσης λαξευμένα στο βράχο σκαλοπάτια. Πότε λαξεύθηκαν δεξαμενή και σκαλοπάτια δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί, η εγκατάλειψη και επίχωσή τους πάντως μπορεί να χρονολογηθεί μάλλον στο 19ο αι.

Σημειώνεται ακόμη ότι πάνω στο όριο του αλσυλλίου και του παρακείμενου δρόμου υπάρχει ξεροπήγαδο λαξευμένο στο βράχο, το οποίο όμως δεν ερευνήθηκε μέχρι τον πυθμένα του. Σε βάθος 1,40-2 μ. από το σωζόμενο στόμιο του πηγαδιού βρέθηκε μεγάλος αριθμός σπαραγμάτων τοιχογραφιών, κατά πάσα πιθανότητα βυζαντινών χρόνων.

Πύλη(;) Αγίας Αικατερίνης

Κοντά στο υστεροβυζαντινό ναΐδριο της Αγίας Αικατερίνης, δίπλα ακριβώς από μεγάλο βυζαντινό πύργο, το τείχος της πόλης είναι κατεδαφισμένο σε αρκετό μήκος. Στο σημείο αυτό της οχύρωσης πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα, προκειμένου να διευκρινιστεί αν υπήρξε εδώ πύλη και πότε. Στις εργασίες συμμετείχε η αρχαιολόγος Εβελίν Λουκά.

Στο χώρο ανάμεσα στο τείχος και στο προτείχισμα αποκαλύφθηκε κλίμακα παράλληλη προς το τείχος (Σ χ έ δ. 4· Π ί ν. 138 β). Έχει πλάτος 2,30 μ. και σώζονται δύο από τα σκαλοπάτια της, ενώ είναι πιθανή η ύπαρξη ενός τρίτου. Η επίχωση έδειξε ότι η κλίμακα αχρηστεύθηκε και καταχώθηκε πλήρως κατά τον περασμένο αιώνα. Η χρονολόγηση της κατασκευής της είναι πολύ δυσκολότερη. Η σκάλα κατασκευάστηκε πάνω σε επίχωση, η οποία είχε ήδη σχηματιστεί κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Επομένως, είναι έργο των υστεροβυζαντινών χρόνων ή της τουρκοκρατίας. Καθώς η οχύρωση της πόλης στο σημείο αυτό χρονολογείται στην περίοδο ανάμεσα στα τελευταία χρόνια του 13ου και τα μέσα του 14ου αι., μπορούμε να υποθέσουμε ότι έχουμε να κάνουμε με κατασκευή αυτής της περιόδου που οδηγούσε σε πύλη, η οποία ανοιγόταν στο τείχος δίπλα ακριβώς από το μεγάλο πύργο, δεδομένου μάλιστα ότι ο διάδρομος μεταξύ τείχους και προτειχίσματος θα μεταβαλόταν στην αντίθετη περίπτωση σε αδιέξοδο.

Κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης της σκάλας, ανάμεσα στο τείχος και το προτείχισμα, διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο τοίχων (Ι και ΙΙ). Ο τοίχος Ι βαίνει σχεδόν παράλληλα προς το τείχος της πόλης, ενώ ο ΙΙ σχηματίζει γωνία με αυτό. Δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί — προς το παρόν — η χρονολόγηση και ο προορισμός τους, ωστόσο μπορεί να διατυπωθεί η υπόθεση, ότι οι δύο αυτοί τοίχοι σχετίζονται με την πρώτη φάση (8ος αι.;) της οχύρωσης της πόλης.

Η ίδια ανασκαφική έρευνα έδωσε ορισμένες ακόμη χρήσιμες πληροφορίες, σχετικές με την οχύρωση της πόλης και τα προβλήματά της. Διαπιστώθηκε ότι το προτείχισμα, στο σημείο αυτό, δεν κάμπτεται καθόλου προκειμένου να παρακολουθήσει τον πύργο, αλλά προχωρεί σε ευθεία γραμμή και κολλά πάνω σ' αυτόν.

Ένα άλλο τμήμα του προτειχίσματος, ξεκινώντας από το προηγούμενο, παρακολουθεί την περίμετρο του πύργου και στη συνέχεια προχωρεί παράλληλα προς το τείχος. Στο τελευταίο αυτό προτείχισμα ανοίγεται μικρή πύλη (Π ί ν. 138 α), που οδηγεί σε διάδρομο διαμορφωμένο μεταξύ του τείχους και του προτειχίσματος, που κατευθύνονται προς τον Ερυθροπόταμο. Ο διάδρομος επικοινωνεί με το εσωτερικό της πόλης με μικρή πυλίδα στο άκρο του τείχους.

Ανασκαφή βυζαντινού οικισμού

Συνεχίζοντας την ανασκαφή του παρελθόντος έτους, ανασκάφηκε ο χώρος 4 σε επαφή με το χώρο 3 της ανασκαφής του 1985 (Π ί ν. 139). Αποτελεί υπόγειο σπιτιού, με τις τρεις πλευρές διαμορφωμένες στο βράχο· από την τέταρτη (νότια) πλευρά, η οποία πρέπει να ήταν κτιστή, δε σώζεται κανένα λείψανο. Ο χώρος χωρίζεται σε δύο τμήματα από λαξευμένο στο βράχο τοίχο, το μήκος του οποίου είναι μικρότερο από το πλάτος του υπογείου, δημιουργώντας έτσι άνοιγμα επικοινωνίας των δύο τμημάτων. Η είσοδος του χώρου ανοίγεται στην ανατολική πλευρά του. Στο δυτικό τμήμα του υπογείου έχουν σκαλιστεί στο βράχο τρεις υποδοχές για πίθους και αντίστοιχες κοιλότητες στα τοιχώματα. Από τα πιθάρια αυτά βρέθηκε μόνο ο πυθμένας του ενός.

Λιγοστά όστρακα υστεροβυζαντινών χρόνων επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι το σπίτι, το οποίο βρισκόταν στο χώρο, εγκαταλείφθηκε και ερειπώθηκε

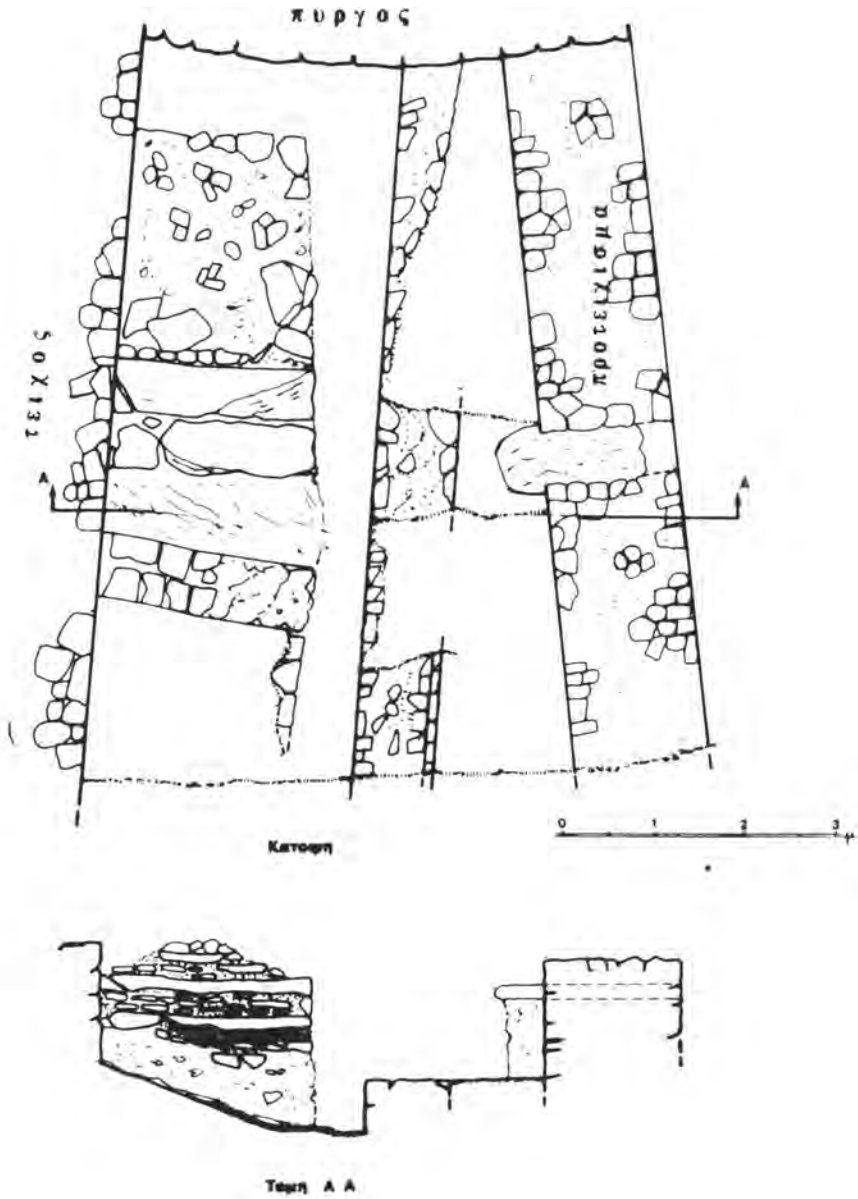

Σχέδ. 4. Διδυμότειχο. Κάστρο (πύλη; Αγίας Αικατερίνης). Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο ή την πρώιμη τουρκοκρατία (14ος-15ος αι.).

Κ.Ε. ΤΣΟΥΡΗΣ

Αγία Αικατερίνη

Η παλαιολόγεια εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης βρίσκεται στη βόρεια πλαγιά του οχυρωμένου λόφου του Διδυμοτείχου, λίγα μέτρα δυτικά του ανοίγματος του τείχους, όπου τοποθετείται η πύλη «Σαραϊόπορτες»[9]. Η εκκλησία είναι μικρών δια-

9. Ν. Βαφείδου, Βυζαντινόν παρεκκλήσιον της Αγίας Αικατερίνης εν Διδυμοτείχῳ της Θράκης, Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού 22 (1957), σ. 165-168.

στάσεων, 8,73×4,85 μ. (βόρεια και ανατολική πλευρά εξωτερικά) (Πίν. 140 α). Από το αρχικό κτίσμα σώζεται ο βόρειος, ο δυτικός, ένα τμήμα του ανατολικού και το δυτικό άκρο του νότιου τοίχου. Τα υπόλοιπα τμήματα των τοίχων και η κεραμοσκεπής δίριχτη στέγη είναι νεότερες κατασκευές. Το εσωτερικό της εκκλησίας (7,10×3,20 μ.), χωρίζεται με νεότερο τοίχο σε δύο μέρη. Το δυτικό τμήμα (μήκ. 2,52 μ.), είναι άστεγο και έχουν αναπτυχθεί δένδρα στη νοτιοδυτική γωνία. Το ανατολικό τμήμα περιλαμβάνει έναν ενιαίο χώρο και είναι στεγασμένο. Οι επιφάνειες των τοίχων εσωτερικά έχουν ασβεστωθεί και το δάπεδο είναι καλυμμένο εν μέρει από πέτρινες πλάκες και εν μέρει από τσιμέντο. Κατά τις φετινές εργασίες, ο περιβάλλων χώρος καθαρίστηκε και απομακρύνθηκαν τα άγρια δένδρα μέσα και γύρω από την εκκλησία. Οι εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων καθαρίστηκαν και αφαιρέθηκε το νεότερο επίχρισμα από τις εσωτερικές επιφάνειες. Εσωτερικά, αφαιρέθηκαν οι πλάκες του δαπέδου και ανασκάφηκε το τμήμα κατά μήκος της βόρειας και ανατολικής πλευράς. Εξωτερικά, έγινε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα κατά μήκος της ανατολικής πλευράς.

Μετά την καθαίρεση των κονιαμάτων από την εσωτερική επιφάνεια του βόρειου τοίχου φάνηκε η αρχική τοιχοποιία, που είναι ίδια με αυτήν της εξωτερικής πλευράς: μονές σειρές λίθων ανάμεσα σε μονές έως τετραπλές σειρές πλίνθων. Στο μέσο του βόρειου τοίχου εσωτερικά αψίδωμα, εκατέρωθεν του οποίου δύο κατακόρυφες ζώνες σπασμένης τοιχοποιίας, που αντιστοιχούν σε δύο απολαξευμένες αντηρίδες. Στη βορειοανατολική γωνία, η κόγχη της πρόθεσης με σπασμένη την πακτωμένη στον τοίχο τράπεζά της.

Μετά την αφαίρεση των πλακών του δαπέδου βρέθηκε, σε βάθος 0,70 μ., το αρχικό δάπεδο της εκκλησίας, που είναι ο φυσικός βράχος. Βρέθηκαν επίσης τα κατώτερα τμήματα των δύο αντηρίδων (0,40×0,50 μ.), που προσφύονται στο βόρειο τοίχο (Πίν. 140 β). Στο μέσο του ανατολικού τοίχου ρηχή κόγχη Ιερού Βήματος, σχηματιζόμενη 0,26 μ. πάνω από το αρχικό δάπεδο. Λείψανα τοιχογραφιών διατηρούνται στο κατώτερο τμήμα των τοίχων: γαλάζια θέματα σε λευκό κάμπο, πλαισιωμένα από κόκκινες ταινίες. Στο ύψος της ανατολικής αντηρίδας διατηρείται πάνω στο δάπεδο σειρά πλίνθων, που αποτελούν πιθανότατα τη βάση κτιστού τέμπλου μεταγενέστερου της τοιχογράφησης.

Τρίτη αντηρίδα, ίδιων διαστάσεων, βρέθηκε κατά την ανασκαφή του δαπέδου του νάρθηκα, όπως επίσης το κάτω τμήμα βόρειας θύρας, πλ. 0,54 μ.

Κατά την ανασκαφή της ανατολικής πλευράς εξωτερικά, διαπιστώθηκε ότι η αρχική τοιχοποιία πατά στο φυσικό βράχο και σώζεται σε ύψος 1,20 μ. Βρέθηκε άφθονη νεότερη κεραμική, ανάμεσα στην οποία και σπασμένα φιαλοστόμια από τη διακόσμηση των εξωτερικών επιφανειών των τοίχων της εκκλησίας. Στη θέση αυτή βρέθηκε και ένας ρηχός τάφος σκαλισμένος στο βράχο.

Το κατώτερο τμήμα της δυτικής πλευράς της εκκλησίας είναι σκαλισμένο στο φυσικό βράχο, πάνω στον οποίο πατά ο δυτικός τοίχος. Στο φυσικό βράχο είναι ομοίως σκαλισμένο το κατώτερο τμήμα της δυτικής εισόδου.

Η ανασκαφή κατά μήκος της νότιας πλευράς εντόπισε κατασκευές προσκτίσματος και τάφους, που δεν ερευνήθηκαν.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ

Στη βιβλιοθήκη της Εφορείας συνεχίστηκαν οι επιστημονικές συγκεντρώσεις, κατά τις οποίες μέλη και συνεργάτες της Εφορείας παρουσιάζουν τις «εν εξελίξει» εργασίες τους. Φέτος έγιναν οι ακόλουθες συναντήσεις: 1) Χ. Μπακιρτζής: Βυζαντινά φιαλίδια μύρου από τη Θεσσαλονίκη (31-1-86), 2) Α. Μέντζος: α. Το κιβώριο του Αγίου Δημητρίου, β. Δημήτριος, επίσκοπος Φιλίππων (11-2-86), 3) Α. Στρατή: Το σωζόμενο ψηφιδωτό του Αποστόλου Ανδρέα από την Παλαιά Μητρόπολη των Σερρών (17-4-86), 4) M. Sève: Ρωμαϊκή αρχιτεκτονική στην αγορά των Φιλίππων (20-8-86), 5) R. Ousterhout: Kosmosoteira at Pherrai: Where was the tomb of Isaak Komnenos? (19-9-86), 6) Κ. Σκαλίδου-Καλαντζοπούλου: Σύγχρονες τάσεις της ευρωπαϊκής πολιτιστικής πολιτικής (31-10-86), 7) Σ. Δουκατά: Τοιχογραφία στον προθάλαμο του βόρειου παρεκκλησίου της βασιλικής Α΄ Φιλίππων (7-11-86), 8) Γ. Βελένης: Παρατηρήσεις στα τείχη της Θεσσαλονίκης (21-11-86), 9) Γ. Γούναρης: Τα βόρεια προσκτίσματα και το βαλανείον των Φιλίππων (28-11-86), 10) Γ. Ξεινός: Η Ίμβρος και οι εκκλησίες της (5-12-86), 11) Δ. Καρακάντζας: Παλαιοπαθολογία και Αρχαιολογία (12-12-86), 12) Ε. Ζεγκίνης: Η επέκταση του Μπεκτατισμού στη Δυτική Θράκη και οι ευκτήριοι οίκοι του (19-12-86).

Ο επίκουρος καθηγητής του University of Illinois at Urbana-Champaign, Robert Ousterhout, υπότροφος του Ιδρύματος Φουλμπράιτ για το ακαδημαϊκό έτος 1986-87, εργάστηκε στην Εφορεία μας ως επισκέπτης επιστήμων, παρακολούθησε τα ερευνητικά μας προγράμματα και συνέβαλε στην έρευνα που η Εφορεία διεξήγαγε στην Αγία Αικατερίνη Διδυμοτείχου.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1986 έγιναν από την Εφορεία μας οι ακόλουθες εργασίες[1].

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Πόλη της Χίου

Πάρυδος Σκαραμαγκά (οικόπεδο Π. Ατταλιώτη)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε, η σωστική ανασκαφή, που είχε αρχίσει το 1984[2] στην περιοχή της Αγίας Άννας Καπέλα.

Αποκαλύφθηκαν λείψανα ελληνιστικού καλοχτισμένου οικοδομήματος, το οποίο επεκτείνεται και στο διπλανό οικόπεδο, καθώς και λείψανα ρωμαϊκής κατασκευής με δάπεδο από κουρασάνι και μεγάλες ακανόνιστες πέτρες (Σχέδ. 1). Σημαντικός είναι ο ελληνιστικός τοίχος, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,15 μ., με μέγιστο πλάτος 0,30 μ. και κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ.

Το γεγονός, ότι το οικόπεδο βρίσκεται στην πλαγιά του λόφου, αιτιολογεί την υψηλή επίχωση των 4 μ. με υλικό όλων των εποχών και τη διατάραξη των στρωμάτων.

Από τα σημαντικότερα ευρήματα ήταν σπαράγματα από κονίαμα με φυτική και γραμμική διακόσμηση, με μπλε, πράσινα και κόκκινα χρώματα, μελανόμορφο όστρακο με κεφαλή μικρού αγοριού (αριθ. ευρ. 4150), ερυθρόμορφα όστρακα (αριθ. ευρ. 4146/4147/4149/4153/4154/4158/4162/4167/4178), χιακά χαρακτηριστικά νομίσματα (αριθ. ευρ. 4169, 4170) και Assario IV Θεοδοσίου Α΄, ελληνιστικοί μελαμβαφείς σκύφοι, όστρακα μεγαρικών σκύφων, κεφάλι ελληνιστικού ειδωλίου (αριθ. ευρ. 4177), οστέινες βελόνες (αριθ. ευρ. 4145-4151) και υφαντικά βάρη (αριθ. ευρ. 4163).

Οδός Αγίων Αποστόλων (οικόπεδο Λινάκη[3])

Άρχισε και συνεχίζεται η σωστική ανασκαφή, που αποκάλυψε σε βάθος 3,5 μ. από το κατάστρωμα του παρακείμενου δρόμου τη νότια παρειά τοίχου μνημειώδους κατασκευής, μέγιστου μήκους 6,80 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. και μικρή απόκλιση προς ΒΔ. (Πίν. 141 β). Η έρευνα έφθασε σε βάθος 2,70 μ. από την επάνω επιφάνεια του τοίχου, που αποτελείται από πέντε δόμους ανωδομής και δύο υποθεμελίωσης και είναι χτισμένος κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα από ορθογώνιες πλίνθους· τα κενά στους αρμούς συμπληρώθηκαν με κεραμίδες και μικρές πέτρες.

Οδός Αγίων Αναργύρων (οικόπεδο Μπινίκου[4])

Ερευνήθηκε τμήμα αποθέτη ιερού της Δήμητρας κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, στην επίχωση του οποίου (ύψ. 3 μ.), βρέθηκαν εκτός από τα καμένα οστά ζώων κομμάτια ειδωλίων (αριθ. ευρ. 4213/4248, 4214/4251, 4271), κέρνων (αριθ. ευρ. 4293, 4294, 4295, 4296, 4297, 4298), υδρίσκων (αριθ. ευρ. 4312, 4313) και λύχνων.

Άγιος Ιωάννης Θεολόγος

Συμβολή οδών Γυμνασιάρχου Μαδιά και Ριζαρίου (οικόπεδο Μαμούνα)

Βρέθηκε λίθινος κιβωτιόσχημος τάφος με καλυπτήρια αετωματική πλάκα, που περιείχε τουλάχιστον δύο ταφές. Τα κτερίσματα ήταν τέσσερις δακρυδόχοι (αριθ. ευρ. 4236-4240) και ένα άωτο σκυφίδιο, χρονολογούμενα στο 2ο αι. π.Χ. Παραπλεύρως εντοπίστηκε κατεστραμμένος τάφος, που περιείχε ελάχιστα οστά· πιθανώς, ανήκαν σε αυτόν τρεις λύχνοι που βρέθηκαν έξω από τον τάφο (αριθ. ευρ. 4241-4242-4361).

Συμβολή των οδών Σκαναβή και Απλωταριάς (οικόπεδο Μ. Τραυλού)

Η δοκιμαστική ανασκαφή, που άρχισε το καλοκαίρι του 1986 από την 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και συνεχίστηκε από μας, έκτασης 21,16 μ.², σε βάθος 3,70 μ., αποκάλυψε τμήμα τοίχου, ύψους 0,30, πάχους 0,70 και μέγιστου μήκους 2,30

1. Εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας στο προσωπικό της Εφορείας που εργάστηκε το 1986 με συνέπεια και σοβαρότητα και συγκεκριμένα στο μόνιμο ειδικευμένο εργάτη ανασκαφών Π. Κόπανο, τους φύλακες αρχαιοτήτων Γ. Αναγνώστου και Ε. Κοντάρα του Μουσείου Μυτιλήνης, το Χ. Χουζούρη του Μουσείου Χίου, καθώς και τους αρχαιοφύλακες της Λήμνου Λ. και Γ. Καραμπίνη, Π. Ματσικά, Χ. Μπεζά και Κ. Μπαλτζή. Ιδιαίτερα ευχαριστούμε τους αρχαιολόγους που δούλεψαν στο πρόγραμμα ΥΠΠΟ/ΕΟΚ, Χ. Λαναρά, Ε. Νικολόπουλο και Α. Σωτηρίου. Τέλος, ευχαριστούμε τους συντηρητές Ν. Νέμτσα και Μ. Μάντικα.

2. Χιακά Χρονικά 1984-1985, σ. 12 κ.ε.

3. Ό.π. 1983, σ. 19 κ.ε.

4. Η πρώτη παρουσίαση έγινε από τη Χ. Λαναρά που έκανε και την ανασκαφή, στο συμπόσιο που οργανώθηκε από το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στην Αθήνα 20-22 Φεβρουαρίου 1987. Ό.π. 1984-1985, σ. 12 κ.ε. Αντ. Στεφάνου, Χιακά Μελετήματα 1959, σ. 63 κ.ε.

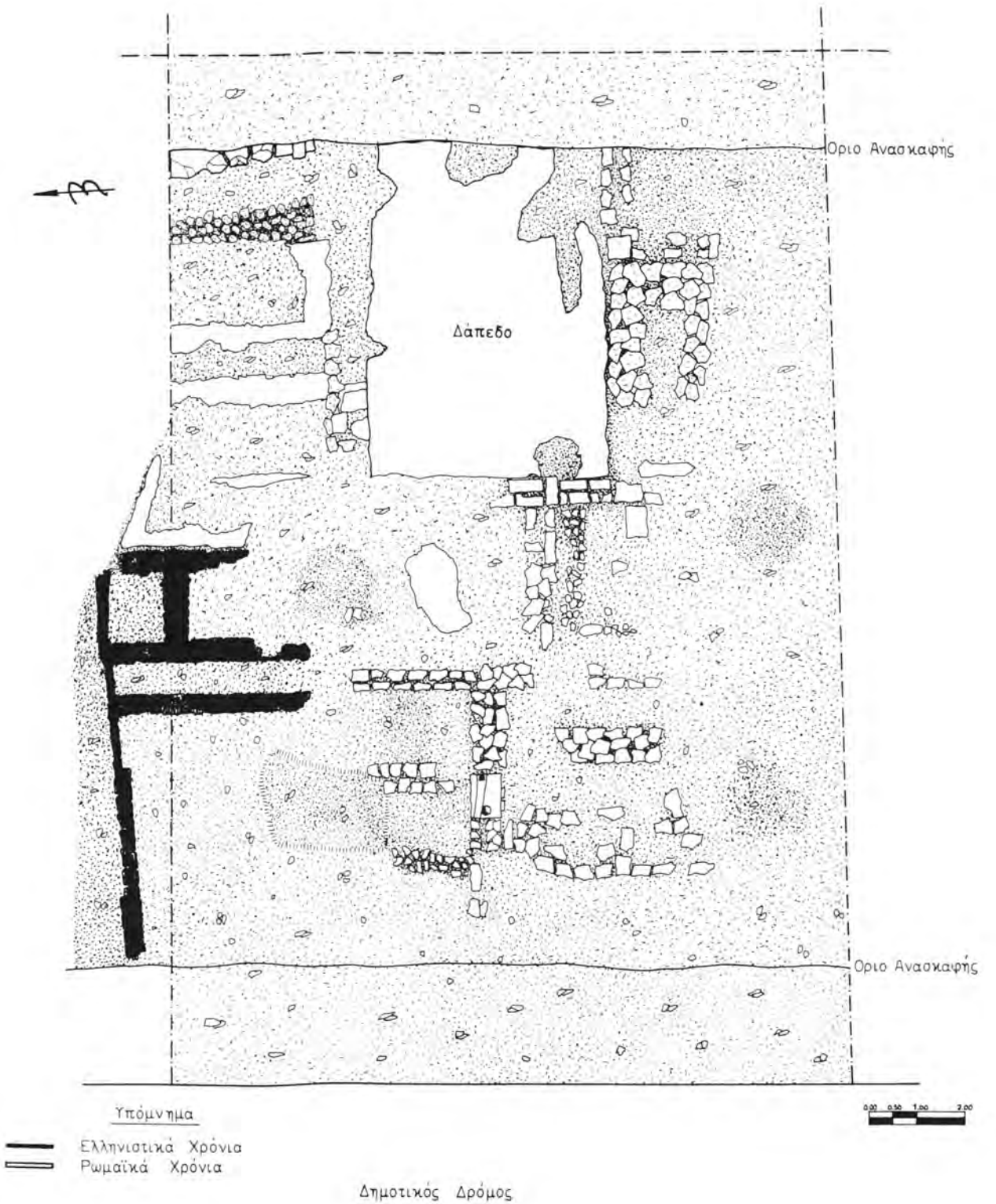

Σχέδ. 1. Πόλη της Χίου. Πάροδος Σκαραμαγκά (οικόπεδο Π. Ατταλιώτη). Κάτοψη της ανασκαφής.

μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., χτισμένου με ορθογώνιες λιθοπλίνθους από υποκύανο ασβεστόλιθο. Στα κατώτερα στρώματα βρέθηκαν μελαμβαφή όστρακα. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε, επειδή ήταν ετοιμόρροπα τα παρακείμενα κτίσματα και το οικόπεδο είχε μικρή έκταση.

Ναός Παναγίας Λέτσαινας

Στα τέλη Νοεμβρίου, κατά τη διάνοιξη πεδίλων θεμελίωσης επέκτασης του ναού της Παναγίας της Χίου, ο μηχανικός εκσκαφέας κατέστρεψε τμήμα αποθέτη με χιακές αρχαϊκές κύλικες και φιαλίδια (Π ί ν. 141 α). Η έρευνα, που άρχισε αμέσως, διακόπηκε λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών και θα συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο.

Κ α ρ υ έ ς

Λόφος Σιταρού

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του παραπάνω λόφου, που βρίσκεται δυτικά της πόλης της Χίου, από τη Δασική υπηρεσία αποκαλύφθηκαν συστάδες κιβωτιόσχημων τάφων, από τους οποίους άλλοι είναι επενδυμένοι με ορθογώνιες πλάκες και άλλοι με πήλινες. Σε δύο περιπτώσεις, σε ορθογώνιους λάκκους είχαν τοποθετηθεί σαρκοφάγοι Κλαζομενιακού τύπου. Οι ταφές ήταν ακτέριστες εκτός από μία, όπου βρέθηκε μικρή υδρία (ύψ. 0,165 μ., αριθ. ευρ. 4230). Στα πρανή του ίδιου λόφου εντοπίστηκε μέρος του τείχους της αρχαίας πόλης, μέγιστου μήκους 1,54 μ. (Π ί ν. 141 γ). Το τμήμα της ανωδομής που σώζεται, ύψ. 0,85 μ., είναι χτισμένο με ορθογώνιες πλίνθους από ασβεστόλιθο και θεμελιωμένο στο φυσικό βράχο.

Ε μ π ο ρ ε ι ό

Οικόπεδο Ντούλη[5]

Στο παραπάνω οικόπεδο που βρίσκεται κοντά στο λιμάνι, συνεχίστηκε για τρίτη χρονιά η σωστική ανασκαφική έρευνα. Διαπιστώθηκε ότι η επίχωση,στην οποία βρέθηκαν οι χάλκινες λαβές αγγείων, κομμάτια από πόρπες και χάλκινοι κρίκοι, προέρχεται από τα μπάζα απόρριψης της ανασκαφής της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στο λεγόμενο ιερό του λιμανιού.

5. Ό.π. Χιακά Χρονικά, σ. 12 κ.ε.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Λ ή μ ν ο ς (Δήμος Μύρινας)

Οικόπεδο Σαραγλή[6]

Στη θέση Ρηχά νερά, σε μικρή ανασκαφική τομή, διαστ. 4×4 μ., που έγινε στο βόρειο άκρο του παραπάνω οικοπέδου, αποκαλύφθηκαν λείψανα κτιριακού συμπλέγματος της πρώιμης χαλκοκρατίας σε τρεις τουλάχιστον οικιστικές φάσεις (Π ί ν. 142 α). Η επίχωση έδωσε πλήθος οστράκων χρηστικών αγγείων, λίθινων εργαλείων και λίγων οστέινων.

Μ υ τ ι λ ή ν η

Νεκροταφείο Αγίας Κυριακής

Κατά τη διάνοιξη θεμελίων για την ανέγερση οστεοφυλακίου στο σύγχρονο νεκροταφείο της Αγίας Κυριακής[7], αποκαλύφθηκε τμήμα του αρχαίου τείχους, του γ' τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., πλάτους 8,20, σε μήκος 34,90 μ. Είναι χτισμένο με το έμπλεκτο σύστημα, στην εξωτερική παρειά κατά το ισόδομο με ορθογώνιες πλίνθους, ενώ στην εσωτερική κατά το λέσβιο σύστημα δόμησης με ορθογώνιες και πολυγωνικές πλίνθους από γκρίζο ασβεστόλιθο (Π ί ν. 142 β). Σε 21 μ. βόρεια της εξωτερικής παρειάς του τείχους αποκαλύφθηκε «προτείχισμα» δομημένο κατά το έμπλεκτο σύστημα, με παρειές από μικρές ακανόνιστες πέτρες. Σε πολλά σημεία έχει θεμελιωθεί πάνω σε τάφους του αρχαίου νεκροταφείου, που εκτείνεται βόρεια του κλασικού τείχους (Σ χ έ δ. 2).

Η ανασκαφή διακόπηκε λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών και θα συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο.

Οδός Ντικελή (οικόπεδο Ν. Αναστασιάδου)[8]

Η δοκιμαστική ανασκαφική τομή, διαστάσεων 4×5 μ., στο πιο πάνω οικόπεδο που βρίσκεται στην περιοχή Επάνω Σκάλας, αποκάλυψε τμήμα του αρ-

6. Η πρώτη παρουσίαση έγινε από τον Ε. Νικολόπουλο πού έκανε και την ανασκαφή, στο συμπόσιο που οργανώθηκε από το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στην Αθήνα 20-22 Φεβρουαρίου 1987.

7. Η πρώτη παρουσίαση έγινε από την Αγλαΐα Αρχοντίδου στο συμπόσιο που οργανώθηκε από το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στην Αθήνα 20-22 Φεβρουαρίου 1987. Βλ. Ι. Κοντή, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σ. 154 κ.ε., σχέδ. 19-22, 212 κ.ε., σχέδ. 33-40.

8. Ό.π., σ. 216 κ.ε.

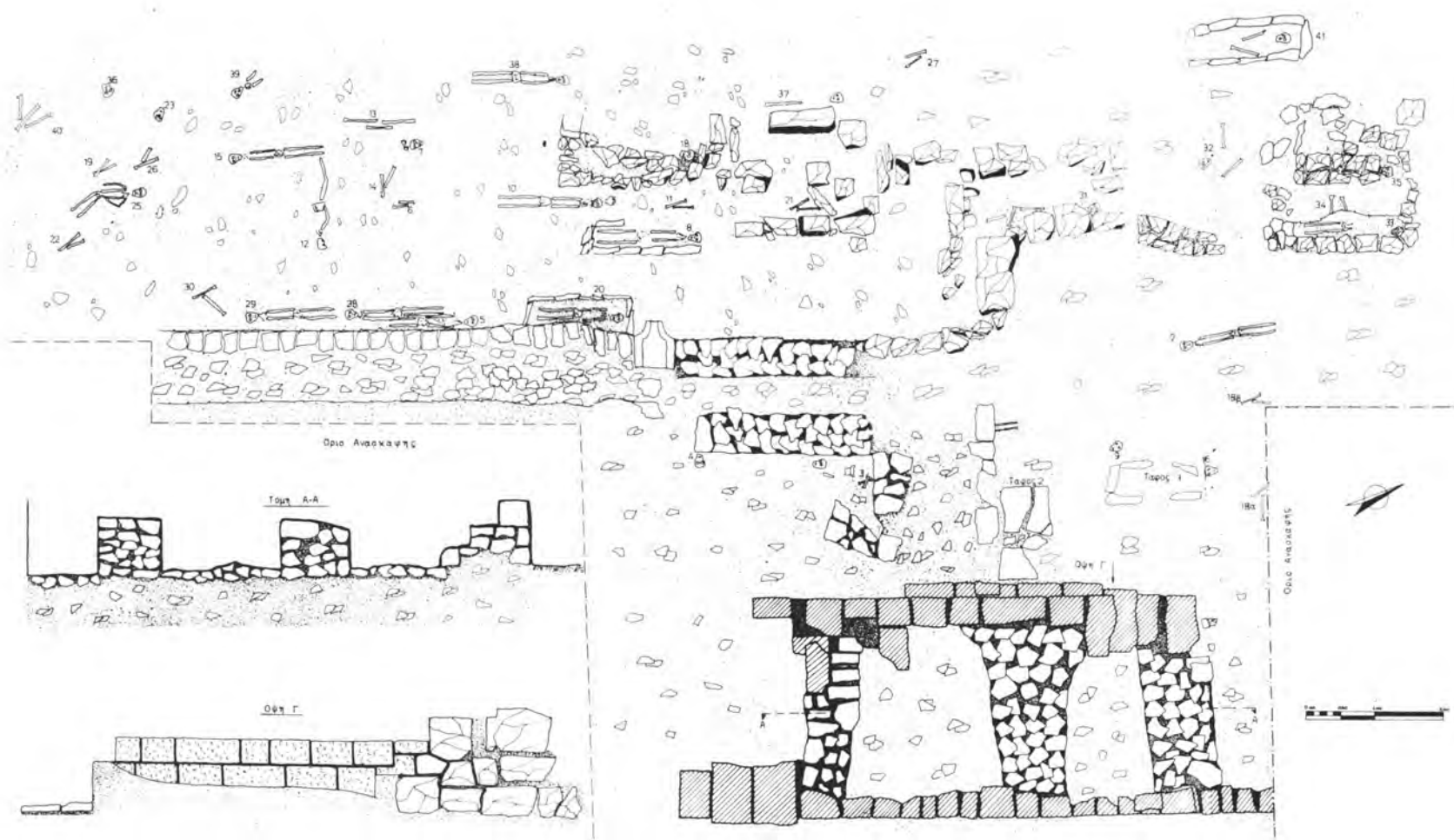

Σχέδ. 2. Μυτιλήνη. Νεκροταφείο Αγίας Κυριακής. Κάτοψη τμήματος του αρχαίου τείχους και νεκροταφείου.

χαίου τείχους, μήκους 2,10 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., χτισμένο με ορθογώνιες πλίνθους. Η ανασκαφή διακόπηκε λόγω των αναβλυζόντων υδάτων και θα συνεχιστεί το καλοκαίρι του 1987.

Οδός Εκατοννήσων

Κατά τις εργασίες διάνοιξης της παραπάνω οδού από το Δήμο Μυτιλήνης, εντοπίστηκε και άρχισε η έρευνα τμήματος του αρχαίου τείχους σε μέγιστο μήκος 10 και πλάτος 3,70 μ. (Σχέδ. 3).

Μέχρι σήμερα αποκαλύφθηκε ο θεμέλιος δόμος του οχυρωματικού τείχους του γ΄ τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., που εδράζεται πάνω στο φυσικό βράχο: είναι χτισμένος με ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλίνθους, με έμπλεκτο σύστημα δόμησης.

Οδός Λόγγου 13 (οικόπεδο Λημναίου)

Στην περιοχή Επάνω Σκάλας και στο παραπάνω οικόπεδο, κατά τη διάνοιξη πεδίλων θεμελίωσης με το μηχανικό εκσκαφέα, εντοπίστηκε τμήμα μνημειώδους οικοδομήματος, διαστάσεων 7,72×0,92 μ., χτισμένο με μικρασιατικό «σαρμοσάκι» με το ισόδομο σύστημα.

Η ανασκαφή, που συνεχίζεται, αποκάλυψε βόρεια του οικοδομήματος αποθέτη ιερού με πλήθος καμένων οστών ζώων, πακτωμένων με θαλασσινά όστρεα και όστρακα αγγείων αρχαϊκών, κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και πλήθος ειδωλίων διαφόρων τύπων.

Οικόπεδο οδού Νικομηδείας[9] (Σχέδ. 4)

Μετά από άδεια του ΚΑΣ, άρχισε φέτος με τη συνεργασία του Καναδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου ο καθαρισμός της ανασκαφής, που είχε αρχίσει ο Χαριτωνίδης το 1961 επί της οδού Νικομηδείας.

Πρόκειται για σημαντικό ρωμαϊκό κτίριο με διατεταγμένα δωμάτια γύρω από κεντρικό impluvium.

Δυτικά του κτίσματος αποκαλύφθηκε τμήμα του αρχαίου τείχους, χτισμένο με έμπλεκτο σύστημα, που χρονολογήθηκε από το Χαριτωνίδη στον 4ο αι. π.Χ.

Α. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

Οδός Θεολύτου (Σχέδ. 5)

Δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα έγινε κατά μήκος της πιο πάνω οδού στη Μυτιλήνη, εν όψει δημοτικού έργου κατασκευής αποχετευτικού δικτύου. Αποκαλύφθηκε τμήμα δημοσίου κτιρίου με τοίχους, αγωγούς και υπολείμματα δύο επάλληλων ψηφιδωτών δαπέδων. Αποτελεί συνέχεια του ίδιου κτιρίου που είχε ανασκαφεί το 1981 και έχει διατηρηθεί σε υπόγειο. Το κτίριο χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

Οδός Κιουταχείας (οικία Μακράκη)

Δοκιμαστική τομή έγινε στο χώρο της αυλής της οικίας μετά την αποκόλληση του κηρυγμένου ψηφιδωτού δαπέδου (ΥΑ 15734/19-12-61, ΦΕΚ 35τ Β/2-2-62) παλαιοχριστιανικής εποχής. Αποκάλυψε τμήμα υπόγειας στοάς· σύμφωνα με την παράδοση, στο σημείο αυτό της πόλης έβγαζε μια υπόγεια δίοδος που είχε την αρχή της στο Φρούριο της Μυτιλήνης. Το ψηφιδωτό δάπεδο μας δίνει ένα terminus ante quem για τη χρονολόγηση της στοάς, που θα πρέπει να τοποθετηθεί στα ρωμαϊκά χρόνια.

Οδός Καμπά (οικόπεδο Γ. Σταυρινού)

Δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι ανασκάφηκαν στο παραπάνω οικόπεδο, στην περιοχή Χρυσομαλλούσας. Από τα κτερίσματα που βρέθηκαν (ένα μυροδοχείο και ένας χάλκινος καθρέπτης), οι τάφοι χρονολογούνται στο τέλος του 2ου αι. π.Χ.

Σκάλα Ερεσσού

Οδός Πιττακού (οικόπεδο Κωνσταντινίδη)

Άρχισε και συνεχίζεται η σωστική ανασκαφή στο τμήμα του τείχους της επέκτασης της αρχαίας πόλης, που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Κωνσταντινίδη (Σχέδ. 6).

Είναι χτισμένο με το έμπλεκτο σύστημα, ενώ οι παρειές με ψευδοϊσόδομο. Το πλάτος του είναι 3 και το μήκος του 5,10 μ.

Συμβολή των οδών Αγίου Ανδρέα και Σαπφούς (οικόπεδο Ε. Μαντζώρου)

Μέσα στα όρια της επέκτασης της αρχαίας πόλης της Ερεσσού, αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα υποκαύστου ρωμαϊκού λουτρού. Ήταν κατεστραμμένο στη μεγαλύτερή του έκταση. Ανασκάφηκε ένας τετράγωνος χώρος με δύο ορόφους. Τμήμα του υποκαύστου με το υπερκείμενο δάπεδο σώζεται σε μια ορθογώνια εσοχή. Ίχνη πυράς υπάρχουν σε όλη την έκταση του δαπέδου.

Τα κινητά ευρήματα είναι ελάχιστα, κυρίως κομμάτια από τα στρογγυλά πήλινα τούβλα του υποκαύστου και κομμάτια από πήλινα αντικείμενα, ί-

9. Βλ. Λεσβιακά 1986, ΠΑΕ 1961, σ. 208 κ.ε.

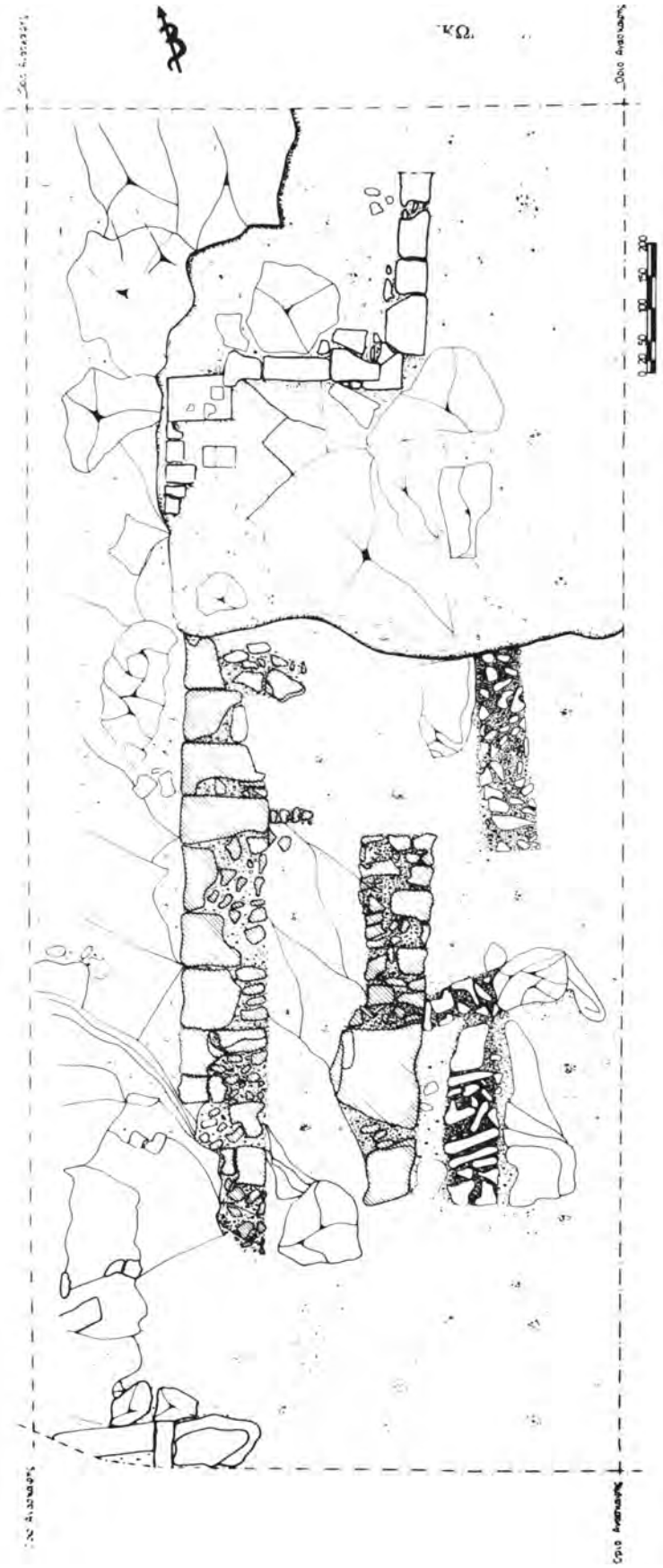

Σχέδ. 3. Μυτιλήνη. Οδός Εκατοννήσων. Κάτοψη τμήματος του αρχαίου τείχους.

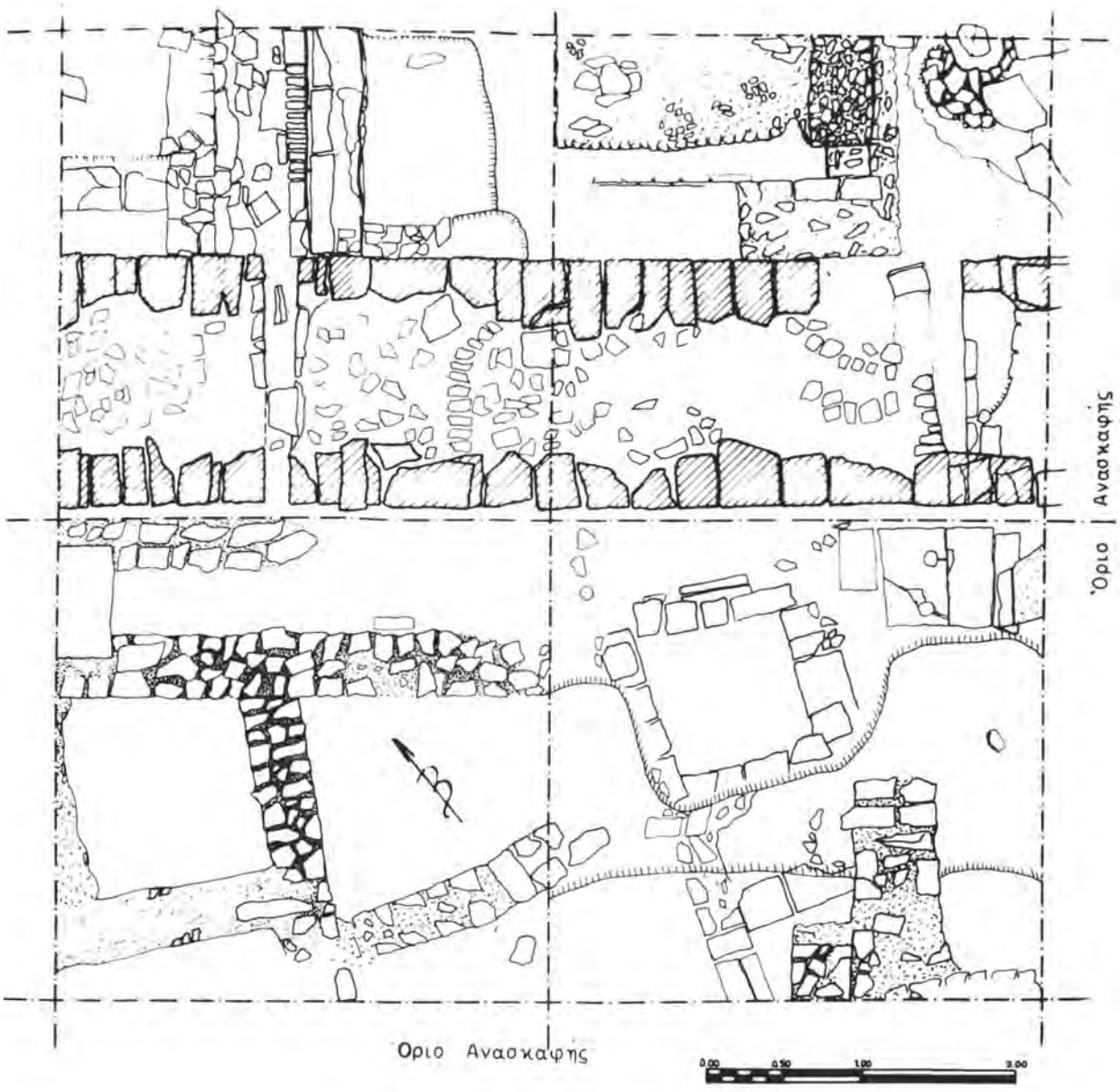

Σχέδ. 4. Μυτιλήνη. Οικόπεδο οδού Νικομηδείας. Κάτοψη τμήματος του αρχαίου τείχους.

σως ένα είδος σφήνας ή κλειδιών που έκλειναν οπές εξαερισμού ή ρύθμισης της θερμοκρασίας του λουτρού.

Οδός Μπουμπουλίνας (οικόπεδο Μαλέσκου)

Άρχισε η ανασκαφική έρευνα και συνεχίζεται πολύ κοντά στα όρια της αρχαϊκής πόλης της Ερεσσού και πάνω στη «Βίγλα», όπου αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου με ψηφιδωτό δάπεδο, αρκετά κατεστραμμένο, παλαιοχριστιανικής εποχής. Διακρίνονται στο δάπεδο γεωμετρικά σχέδια και σταυροί.

Μήθυμνα[10]

Με τη σωστική ανασκαφική έρευνα που έγινε στην περιοχή Ντάπια, όπου παλιότερα είχε εντοπι-

10. Η πρώτη παρουσίαση έγινε από τον Α. Σωτηρίου που έκανε και την ανασκαφή, στο συμπόσιο που οργανώθηκε από το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στην Αθήνα 20-22 Φεβρουαρίου 1987.

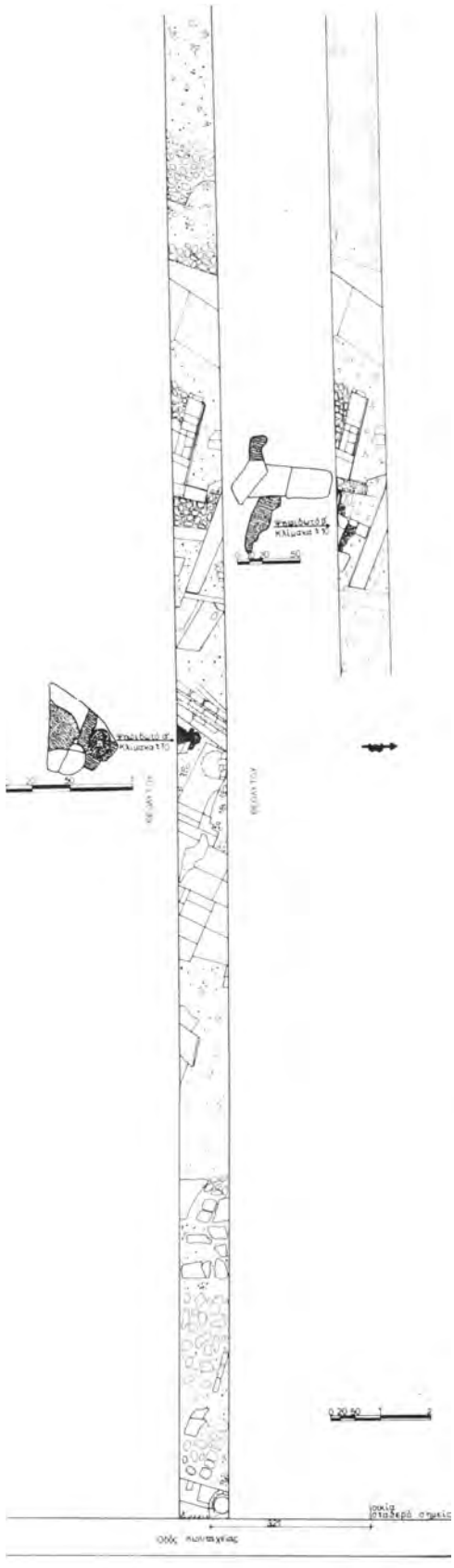

Σχέδ. 5. Μυτιλήνη. Οδός Θεολύτου.
Κάτοψη της ανασκαφής δημόσιου κτιρίου.

στεί μια από τις νεκρόπολεις της αρχαίας Μήθυμνας, βορειοανατολικά της πόλης, εντοπίστηκαν τέσσερις πήλινες σαρκοφάγοι, από τις οποίες οι τρεις ήταν χωρίς κτερίσματα και κατεστραμμένες από μηχανικό εκσκαφέα για την τοποθέτηση υδρομετρητή. Στον έναν τάφο βρέθηκε ένας ακέραιος, άωτος σκύφος με εξίτηλο μαύρο γάνωμα και τμήματα από ειδώλια. Χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.

Επίσης, ανασκάφηκαν δύο τεφροδόχα αγγεία, αρχαϊκών χρόνων (Πίν. 142 γ). Τα κτερίσματά τους αποτελούν δύο ληκύθια με μελανόμορφες παραστάσεις, μιας μορφής που τρέχει στο ένα και τριών μορφών στο άλλο, ένας μικρός στάμνος, ένα άωτο, άβαφο ανοικτό αγγείο και τέσσερις πόρπες, μικρασιατικού τύπου.

Επίσης, ερευνήθηκαν δύο τάφοι από ακανόνιστες πέτρες. Τα κτερίσματά τους είναι τέσσερις χάλκινες πόρπες, ένα χάλκινο περιδέραιο, τμήμα χάλκινου χρυσού ενωτίου και ένας άωτος σκύφος. Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκε και ανασκάφηκε μέρος του τείχους της αρχαίας πόλης προς ΒΑ. του Κάστρου της Μήθυμνας. Αποκαλύφθηκαν τρεις δόμοι με ισόδομη οικοδομή, χτισμένοι με το έμπλεκτο σύστημα.

Αχλαδερή

Στα νοτιοδυτικά της αρχαίας πόλης της Πύρρας, στη θέση Γενιάτος της σημερινής Αχλαδερής, από παλιότερα είχε εντοπιστεί η νεκρόπολη της αρχαίας πόλης.

Φέτος, κοντά στο διοικητήριο του στρατοπέδου των ΛΥΒ εντοπίστηκε ένας εγχυτρισμός που έγινε σε αγγείο πρωτογεωμετρικών χρόνων και περιείχε δύο κομμάτια από σιδερένια αιχμή ακοντίου. Από το γύρω χώρο περισυλλέχθηκαν όστρακα τεφρόχρωμων αγγείων.

Λ. ΑΧΕΙΛΑΡΑ

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Μουσείο Λήμνου

Στον αρχαιολογικό χώρο της Ηφαιστίας, η αρχαιοφύλακας Κ. Μπαλτζή και ο εργάτης Φ. Μπεζάς, που ασχολήθηκε με τον καθαρισμό του χώρου, περισυνέλεξαν κάποια αρχιτεκτονικά μέλη και ό-

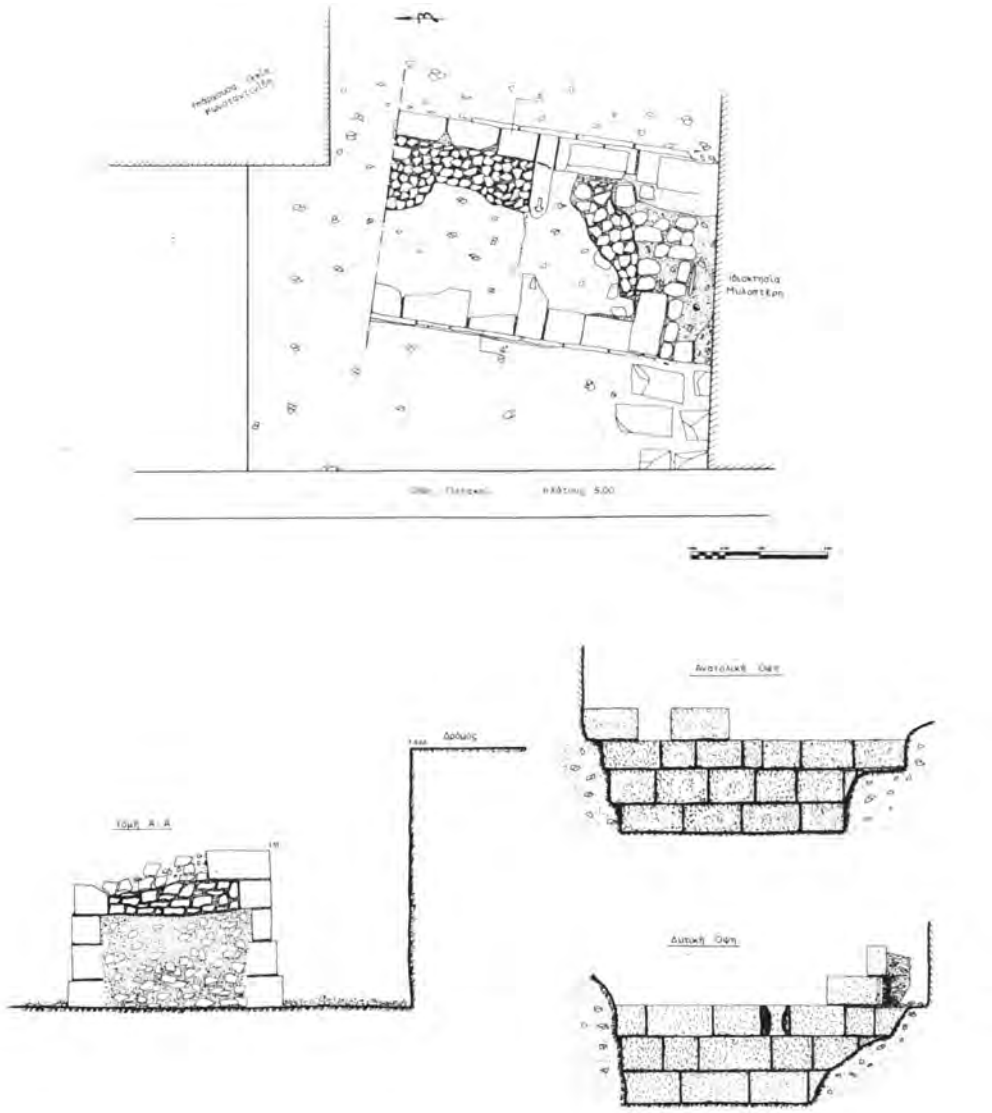

Σχέδ. 6. Λέσβος. Σκάλα Ερεσσού. Οδός Πιττακού (οικόπεδο Κωνσταντινίδη). Κάτοψη της ανασκαφής τμήματος του αρχαίου τείχους.

στρακα αγγείων· μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν: υστερορωμαϊκό κεφάλι μαρμάρινου ειδωλίου γυναικείας μορφής (αριθ. ευρ. 94), απότμημα πήλινου ειδωλίου γυναικείας ιματιοφόρου μορφής (αριθ. ευρ. 95), πυραμιδοειδής αγνύθα με εγχάρακτη επιγραφή *ΑΡΧΙΠΠΗ* (αριθ. ευρ. 97), απότμημα επιγραφής σε γκρίζο μάρμαρο: *ΔΑ* - - - - - - (αριθ. ευρ. 98), απότμημα τιμητικής επιγραφής σε μάρμαρο: *ΤΕΧΗ/ΠΑΙΟΥΒΟΕΛΗ/ΑΘΗΝΑΙΩΝ/Σ ΔΗΑΗ/* - - - */ΜΙ* και χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα οξειδωμένο (αριθ. ευρ. 99).

Μουσείο Μυτιλήνης

Από την οδό που βρίσκεται στην Επάνω Σκάλα, περισυλλέξαμε ενεπίγραφη βάση κυλινδρική, που θα δημοσιευθεί από τον αρχαιολόγο-ιστορικό Γ. Σουρή.

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Μουσείο Λήμνου

Ο Παντ. Καπάνταης παρέδωσε πέντε αττικές μελανόμορφες ληκύθους ελλιπείς, που βρέθηκαν στα

μπάζα της οικοδομής Αντ. και Δέσπ. Καμπρίτη, που είχαν μεταφερθεί στη θέση Θέρμα Λήμνου (αριθ. ευρ. 309-311 και 313, 314).

Ο Δ. Ατσικελής παρέδωσε: α) κεφάλι πήλινου ειδωλίου ελληνιστικών χρόνων, ύψους 0,40 μ. (αριθ. ευρ. 2206), β) δίωτο μελαμβαφές κύπελλο ελληνιστικών χρόνων, ύψους 0,048, διαμέτρου 0,095 μ. (αριθ. ευρ. 2207), γ) πλαστικό αγγείο με παράσταση σατύρου ελληνιστικών χρόνων, ύψους 0,075 μ. (αριθ. ευρ. 2208).

Μουσείο Μυτιλήνης

Ο Ευάγγ. Ανδριώτης παρέδωσε μαρμάρινη πλάκα ελλιπή από παλαιοχριστιανικό θωράκιο με επιγραφή στο πάνω μέρος: *ΕΥΧΗC*· ύψ. 0,54, πλ. 0,31 και πάχ. 0,095 μ. (αριθ. ευρ. 7146). Ο Μ. Κοκώνης παρέδωσε τμήμα μικρού γυναικείου γυμνού αγάλματος, ύψους 0,22 μ., από λευκό χονδρόκοκκο μάρμαρο, που βρέθηκε στα μπάζα της χωματερής στην περιοχή Αγίας Κυριακής Μυτιλήνης (αριθ. ευρ. 71447). Ο Ν. Φίκιας παρέδωσε μικρό ιωνικό κιονόκρανο ακέραιο, που βρέθηκε στο αλσύλλιο κοντά στο αρχαίο θέατρο. Το κιονόκρανο είναι από ντόπιο κυανό μάρμαρο και έχει ύψος 0,19, μήκος 0,535 και πλάτος 0,43 μ. (αριθ. ευρ. 7129). Ο Θ. Κατσαρός, επαγγελματίας δύτης, παρέδωσε πήλινο ροδιακό αμφορέα ελλιπή, ύψ. 0,74, μέγ. διαμ. 0,36 μ., του 3ου αι. π.Χ., που βρέθηκε στο θαλάσσιο χώρο Αγίου Γεωργίου Θερμής (αριθ. ευρ. 7145). Ο Ελευθέριος Φαναρτζής παρέδωσε λίθινη τριγωνική άγκυρα, διαστάσεων 0,51×0,59 μ., που βρέθηκε στο θαλάσσιο χώρο Πλωμαρίου (αριθ. ευρ. 7147).

Αρχαιολογική αποθήκη Σκάλας Ερεσσού

Ο Ιωσήφ Μιχαηλίδης παρέδωσε δύο κομμάτια από μαρμάρινη επιτύμβια στήλη με παράσταση ήρωα στον τύπο του θράκα ιππέα· στην ταινία του κατωτέρου μέρους της στήλης σώζεται επιγραφή: *ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ*. Η στήλη από άσπρο χονδρόκοκκο μάρμαρο σώζεται σε ύψος 0,535, πλάτος 0,34 και πάχος 0,095 μ. (αριθ. ευρ. 264).

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Στην περιοχή της αρμοδιότητάς μας έγιναν περιοδείες τόσο από την υπογράφουσα, όσο και από την αρχαιολόγο Λ. Αχειλαρά. Συγκεκριμένα:

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Χίος

Στο ιερό του Φαναίου Απόλλωνα διαπιστώσαμε την καταστροφή πολλών αρχιτεκτονικών μελών από την καταστροφική μανία αγνώστων, οι οποίοι με εκσκαφικό μηχάνημα προέβησαν σε αρχαιοκαπηλικές ενέργειες.

Ψαρά

Στον ιστορικό και αρχαιολογικό χώρο της Ολόμαυρης Ράχης έχει στηθεί κεραία - αναμεταδότης της τηλεόρασης και έχει ανοιχθεί δρόμος με μηχανικό εκσκαφέα. Ο χώρος είναι κατάσπαρτος με όστρακα όλων των εποχών, κυρίως μελαμβαφή.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Λέσβος

Στη Λέσβο, στον αρχαιολογικό χώρο της Ερεσσού, διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαϊκών αρχιτεκτονικών λειψάνων σε ιδιωτικούς αγρούς και αγροικίες.

Ο αρχαιολογικός χώρος του Μέσου στη Λέσβο κατακλύζεται από αναβλύζοντα νερά και χρειάζεται άμεσα έργα αποστράγγισης, αντικατάσταση της παλιάς περίφραξης, καθώς και κατασκευή φυλακίου.

Στον αρχαιολογικό χώρο της Κλοπεδής, όπου βρίσκονται λείψανα αρχαϊκών αιολικών ναών, χρειάζεται φυλάκιο.

Στη θέση Καπάσουλα στη Σκάλα Ερεσσού, στο ξωκλήσι του Χριστού και στους αναλημματικούς τοίχους των γύρω χωραφιών, υπάρχουν εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και άλλα διάσπαρτα στα χωράφια. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν οκτώ κίονες αρράβδωτοι, ένα κιονόκρανο δωρικού ρυθμού και ένα πρώιμο ανάγλυφο Κυβέλης.

Λήμνος

Στον αρχαιολογικό χώρο της Πολιόχνης πρέπει να συμπληρωθεί ο καθαρισμός και τα έργα συντήρησης των τοίχων της προϊστορικής πόλης· ακόμη χρειάζεται περίφραξη, φυλάκιο και αποκατάσταση των παλιών ιταλικών οικοδομημάτων.

Στον αρχαιολογικό χώρο Καβειρίου χρειάζεται περίφραξη και φυλάκιο.

Στον αρχαιολογικό χώρο της Ηφαιστίας χρειάζεται περίφραξη, φυλάκιο και στερέωση των εδωλίων του θεάτρου. Όλος ο χώρος είναι κατάσπαρτος με όστρακα. Ο αρχαιοφύλακας Χ. Μπεζάς έχει εντοπίσει τμήμα ψηφιδωτού κοντά στο λεγόμενο λουτρό.

Στη θέση Προγόμυλος κοντά στο χωριό Ατσική διαπιστώσαμε ότι σε όλη την έκταση του χαμηλού λόφου, καθώς και στη γύρω περιοχή υπάρχει πλήθος οστράκων κυρίως προϊστορικών χρόνων.

Στη θέση Καστέλλι στη βορειοδυτική ακτή, κοντά στο χωριό Κατάλακκος στο χαμηλό λόφο που υψώνεται στην άκρη της μικρής κοιλάδας πάνω από

τον όρμο του Γοματίου, συλλέξαμε όστρακα προϊστορικών χρόνων, ενώ από τους πρόποδες του λόφου και από την κοιλάδα, όστρακα αρχαϊκών λημνιακών αγγείων. Επισημάναμε επίσης και κάποιους κιβωτιόσχημους τάφους.

Στη θέση Αλεξόπυργος κοντά στα χωριά Κούταλη και Πορτιανού υπάρχει παλιό μοναστήρι με σύγχρονες προσθήκες. Γύρω από τα κτίρια του μοναστηριού υπάρχουν σκορπισμένα αρχιτεκτονικά μέλη ελληνιστικών ή ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και όστρακα αγγείων της ίδιας εποχής.

Το Κουκονήσι, μικρό νησί κοντά στο Μούδρο, είναι κατάσπαρτο με αρχαία αρχιτεκτονικά λείψανα και κεραμική των προϊστορικών, κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Στις θερμές πηγές κοντά στο χωριό Κορνός, στο ξωκλήσι της Παναγίας, ο παπα-Χαράλαμπος Σουπιός, μου επέδειξε αρχιτεκτονικό μέλος εντοιχισμένο στο εκκλησάκι, με την επιγραφή - - - - *ΙΕΡΟΝ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ* - - - - - - . Στα χωράφια γύρω από το ξωκλήσι υπάρχουν πολλά αρχιτεκτονικά μέλη από μνημειώδη κτίσματα και όστρακα μελαμβαφών ανοικτών κυρίως αγγείων.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Καθαρίστηκαν οι αρχαιολογικοί χώροι στη Μυτιλήνη: αρχαίου θεάτρου Μυτιλήνης, του αρχαιολογικού χώρου Χωράφας, αρχαιολογικού χώρου Μέσων Λέσβου.

Στη Λήμνο: αρχαιολογικός χώρος Πολιόχνης, αρχαίας Ηφαιστίας.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Έγινε μερική αντικατάσταση κεραμιδιών της στέγης του μουσείου και της αποθήκης στο Μουσείο Μύρινας Λήμνου.

Αποκατάσταση του αναλημματικού τοίχου νότια της στοάς του Καβειρίου στη Λήμνο.

Έγινε αντικατάσταση των κεραμιδιών εξ ολοκλήρου και της ξύλινης στέγης, όπου είχε φθαρεί στην αρχαιολογική αποθήκη Σκάλας Ερεσσού. Ξαναχτίστηκε ο τοίχος της αυλής που προστατεύει το μουσείο από το γειτονικό ποτάμι.

ΞΕΝΕΣ ΣΧΟΛΕΣ

Με την εποπτεία της Εφορείας μας έγιναν ανασκαφικές τομές από το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στο χώρο του Κάστρου Μυτιλήνης και ανασκαφές της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής στο Καβείριο της Λήμνου.

Ακόμη έγινε η στερέωση των αρχαίων τοίχων της Πολιόχνης και η αποκατάσταση των τοίχων του ιερού της μεγάλης Θεάς στην Ηφαιστία της Λήμνου.

Επιφανειακή έρευνα έγινε στη Λέσβο για τον εντοπισμό εργαστηρίων παραγωγής αμφορέων από ομάδα συνεργασίας της Κ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, του Δημοκρίτου και του Καναδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου[11]. Η επιφανειακή έρευνα, που έγινε στις περιοχές γύρω από τον κόλπο της Γέρας και στη χερσόνησο της Αμαλής, ύστερα από τη σχετική άδεια του ΚΑΣ, εντόπισε τέσσερις φούρνους παραγωγής αγγείων γύρω από τον κόλπο της Γέρας, κυρίως ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Λείψανα αρχαίων εργαστηρίων κεραμικής του τέλους της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου, που εντοπίστηκαν, είναι τρεις φούρνοι κοντά στο χωριό Πυργί και εργαστήριο κοντά στη θέση Κέδρος. Αβέβαιης χρονολόγησης εργαστήρια εντοπίστηκαν κοντά στο χωριό Ντίπι και κοντά στον οικισμό Πέραμα.

Α. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

LEMNO

I lavori si sono svolti dal 31 luglio al 29 agosto 1986. Dopo la revisione dei materiali dello scavo 1985 nel Museo di Myrina, compito della Missione fu la prosecuzione delle indagini nel Telesterio ellenistico del Kabeiron di Chloi. Già nella campagna del 1985 lo scavo, avendo raggiunto ovunque la quota pavimentale, aveva definito la pianta del grande complesso (m. 32,40×45,50) nei suoi quattro nuclei: a) Stoà o *prostoon* a 12 colonne frontali (più due sui risvolti laterali); b) sala centrale a tre navate; c) corridoio o tribuna; d) serie di vani ad essa retrostanti. Si era anche accertata nell' aula centrale la presenza di due serie di 4 colonne ioniche (diametro base m. 1,30 ca) in base ai frammenti di esse ed anche grazie ai profondi intagli rettangolari in roccia, entro i quali erano collocate —originariamente— le loro sottofondazioni. Solo in una (la quarta del filare destro) era ancora *in situ* uno dei tre blocchi in poros che ne componevano la piattaforma. Allargando le relative trincee, si è delineato con maggior precisione il profilo degli intagli in roccia (misura media m.1,90×1,70) e all' esterno dei loro angoli sono stati messi in luce quattro fori circolari del diametro medio di 30 cm, profondi

11. AAA XVIII (1985), σ. 115-118.

talvolta fino a mezzo metro, destinati ad accogliere le punte inferiori di grossi travi lignei.

Per una precisa definizione della pianta si è proceduto, poi, allo scavo delle trincee di fondazione di tutta la struttura. Le trincee hanno rivelato ovunque il fondo roccioso regolarmente appianato e tagliato più largo della fondazione per facilitare la meccanica di una perfetta messa in opera dei blocchi. Si è anche accertato che a SO dei tre vani situati all' estremità settentrionale del Telesterio vi era un solo grande ambiente di circa m. 6,80×4,70. Nella terra delle fosse di fondazione si è recuperato nuovo materiale per la datazione della distruzione e del saccheggio dell' edificio, tra il II e il III sec.d.C.

All' esterno del grande corpo centrale del Telesterio sono stati eseguiti tre saggi: due sulla prosecuzione dei risvolti di SE e SO del *prostoon*, uno presso l' estremità NE dell' edificio. Quest' ultimo ha messo in luce un canale obliquo intagliato nella roccia che doveva scaricare le acque piovane dal declivio collinare e dal tetto del Telesterio. Il saggio presso il risvolto SE della stoà ha messo allo scoperto l' alto bancone roccioso contro il quale si interrompe bruscamente la stoà stessa. Risulta chiaro anche che qui il risvolto della stoà è incompiuto, mancando, in corrispondenza dell' ultima colonna, un' anta conclusiva che avrebbe permesso anche un normale collegamento del tetto della stoà col corpo centrale del Telesterio. Il largo saggio presso il risvolto SO della stoà ha messo in evidenza altri dati che fanno pensare alla interruzione di un progetto che prevedeva un probabile sviluppo continuo lungo i lati lunghi, all' esterno del corpo centrale. Numerosi frammenti ceramici sembrano confermare la data dell' impianto nel medioellenismo. Si è scavato anche il canale di raccolta delle acque antistante ai tre lati della stoà: esso scarica verso il mare tramite un canale, in parte scavato nella roccia e in parte costruito, che fuoriesce dal muro di terrazzamento nr.1. Per una più precisa datazione di questo muro in blocchi di arenaria, si è operato, a SO di esso, un saggio che ha raggiunto il fondo roccioso, recuperando nuovo materiale di un ricco scarico di offerte di periodo tardoclassico ed ellenistico. Da ricordare alcuni frammenti ceramici iscritti, e, tra le abbondanti ossa di pasti e sacrifici, la già nota ricorrenza di piatti, lekanai, kantharoi, skyphoi, askoi, lucerne e ceramica da cucina. Un altro saggio finalizzato alla datazione dei muri di terrazzamento del santuario è stato eseguito nell' area tra il Telesterio ellenistico e la c.d. basilica, precisamente tra il muro 3, a grossi blocchi di calcare, e il muro 4. Questo, con le fondazioni ad un livello tra −0,50 e −1 m., è in connessione con uno strato di ceramica ellenistica; dovrebbe collegarsi quindi con la fase ellenistica degli edifici cultuali che, a partire dal periodo tirrenico, si sono sovrapposti nell' area della c.d. basilica. Il muro 3, profondo circa 3 m., conteneva alle sue spalle un importante deposito di ceramica subgeometrica di tipo G 2-3 e di bucchero grigio, mista a cenere e carbone: uno strato puro di oltre 2 m. di spessore che lo data in periodo tirrenico. Il deposito è di rilevante importanza per la data del primitivo impianto cultuale.

La Missione, in parallelo con i lavori nel Kabeiron di Chloi, ha provveduto anche alla pulizia e sistemazione delle strutture del Santuario arcaico di Efestia (saggio centrale 1979-81). Ampliata la tettoia protettiva dell' area meglio conservata del tempio arcaico, sono stati ripristinati i battuti pavimentali, sono stati ricoperti i resti di due forni ceramici di periodo ellenistico, e si è provveduto ad una più efficace canalizzazione delle acque piovane, esterna ai limiti dello scavo.

A. DI VITA

ΛΕΣΒΟΣ

Έρευνα για εργαστήρια αμφορέων

1. Πετρογραφική εικόνα

Η Λέσβος ανήκει στην ημιαυτόνομη γεωτεκτονική ενότητα των νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου (Λέσβος, Λήμνος, Άγιος Ευστράτιος). Κατά μια αδρή γεωλογική περιγραφή, το νησί διακρίνεται στο βόρειο και δυτικό τμήμα Ι (περιοχές Μανταμάδου, Αγίας Παρασκευής, Μήθυμνας, Γαβαθά, Ερεσσού, Πολύχνιτου) και στο κεντρικό-νοτιοανατολικό τμήμα ΙΙ (περιοχές Μιστεγνών, Θερμής, Μυτιλήνης, Αγιάσου, Πλωμαρίου).

Στο βορειοδυτικό τμήμα (Ι), επικρατούν τα ηφαιστειακά όξινα έως ενδιάμεσης βασικότητας πετρώματα, που διακρίνονται στρωματογραφικά σε κατώτερη και ανώτερη ενότητα λαβών.

Η κατώτερη ενότητα λαβών έχει πάχος λίγο μεγαλύτερο από 300 μ., ηλικία από Μειόκαινο έως Πλειόκαινο και αποτελείται από λατιτοανδεσιτικές έως δακιτικές λάβες, που παρουσιάζουν τοπικά υδροθερμική εξαλλοίωση, διαστρώσεις με ρυολίθους, πυροκλαστικές αποθέσεις, λαπιλιτικούς τόφφους και ορίζοντες τέφρας.

Η ανώτερη ενότητα λαβών, πάχους μεγαλύτερου από 400 μ., έχει ηλικία Πλειοκαινική και αποτελείται από ρυοδακιτικές λάβες με καολινιτιωμένες ζώνες. Η ενότητα αυτή καταλαμβάνει εκτεταμένες επιφάνειες του τμήματος αυτού. Στο ίδιο τμήμα (Ι) εμφανίζονται, αλλά περιορισμένα στην επιφάνεια, και τα πετρώματα του κατωμεσοζωικού και παλαιοζωικού υποβάθρου του νησιού με ελαφρώς μεταμορφωμένους ψαμμιτικούς σχιστολί-

θους, σχιστώδη κροκαλοπαγή και λίγους φυλλίτες, καθώς επίσης με ημικρυσταλλικούς απολιθωματοφόρους ασβεστολίθους χρώματος υποκύανου έως τεφρού ή λευκού, ηλικίας ανωτάτου λιθανθρακοφόρου έως τριαδικού. Εμφανίζονται επίσης λίγοι πυροξενικοί περιδοτίτες.

Στο κεντρικό-νοτιοανατολικό τμήμα (ΙΙ), απεναντίας, επικρατούν τα πετρώματα του υποβάθρου, με περισσότερο ανεπτυγμένα τα μετατριαδικά οφειολιθικά πετρώματα (περιδοτίτες-πυρόξενοι-ολιβινίτες), με μεταβλητό βαθμό σερπεντινίωσης, τους περμικούς έως τριαδικούς ημιμεταμορφωμένους ασβεστολίθους και τους πρασινοσχιστολίθους, φυλλίτες, μετα-ψαμμίτες, μετα-αρκόζες, μέσα στους οποίους παρεμβάλλονται λευκοί, κυανοί και τεφροί ημιμεταμορφωμένοι ασβεστόλιθοι και ασβεστολιθικά κροκαλοπαγή.

Στο τμήμα αυτό (ΙΙ), τα ηφαιστειακά πετρώματα εμφανίζονται σε μικρότερη έκταση απ' ό,τι στο τμήμα Ι, αλλά με τους περισσότερους αντιπροσώπους των κατώτερων και ανώτερων λαβών που αναφέρθηκαν στο τμήμα Ι. Σποραδικά κατά θέσεις προς Β. και προς Ν. της Μυτιλήνης, καθώς και στα μικρά νησιά ανατολικά του χωριού Μανταμάδος, εμφανίζονται και μειοκαινικοί έως πλειοκαινικοί λιμναίοι μαργαϊκοί ασβεστόλιθοι, ψαμμίτες και κροκαλοπαγή, καθώς και υφάλμυρες απολιθωματοφόρες αποθέσεις μαργών, αργίλων και ψαμμιτών. Στα δύο προαναφερθέντα τμήματα, Ι και ΙΙ, και μέσα στις χαμηλές κοιλάδες, καθώς και σε εκτεταμένες παραλιακές ζώνες των κόλπων Γέρας και Καλλονής, εμφανίζονται πλειστοκαινικές και ολοκαινικές προσχωσιγενείς αποθέσεις, αποτελούμενες από τεφρές, ερυθρωπές αργίλους, άμμους, ποτάμιες αποθέσεις, κατολισθαίνοντα κορήματα και εν μέρει επανατοποθετημένο τοφφικό υλικό.

2. Στοιχεία τεκτονικής και ευστατισμού

Η νοτιοανατολική περιοχή (Μυτιλήνη, Αγιάσος, Πλωμάρι, Κόλπος Γέρα), εμφανίζεται με τη μεγαλύτερη τεκτονική καταπόνηση, ενώ σχετική τεκτονική δράση εμφανίζεται στο δυτικό μέρος του νησιού (Γαβαθάς, Σίγρι, Σκάλα Ερεσσού). Στη νοτιοανατολική περιοχή εμφανίζεται ένα σύστημα δύο μεγάλων ανάστροφων ρηγμάτων με διεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Το πρώτο από περιοχή Νέων Κυδωνιών έως περιοχή Αμπελικών και το δεύτερο από περιοχή Ταξιάρχη έως περιοχή Αγίου Ισιδώρου. Μικρότερα ρήγματα διεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., κάθετης προς την προηγούμενη, φαίνεται ότι είναι υπεύθυνα για τη δημιουργία του κόλπου Γέρα και τοποθετούνται εκατέρωθεν του επιμήκους άξονα του κόλπου. Η βορειοανατολική-νοτιοδυτική διεύθυνση του επιμήκους άξονα του κόλπου της Καλλονής ανταποκρίνεται στην προαλπική τεκτονική των Ελληνίδων και εμφανίζεται στο κεντρικό και βορειοανατολικό μέρος του νησιού, «παγιοποιημένη» τουλάχιστον από το τέλος του πλειόκαινου, μετά την αποκατάσταση της ηφαιστειακής ηρεμίας στο νησί. Στο δυτικό μέρος του νησιού, η επικρατούσα διεύθυνση των ρηγμάτων είναι ΒΔ.-ΝΑ. και συμπίπτει με τον κύριο αλπικό άξονα ανάπτυξης των Ελληνίδων.

Σε όλες τις ακτές του νησιού η θάλασσα προχωρεί με ρυθμούς και ύψη επίκλισης που διαφοροποιούνται κατά θέσεις. Αδιαμφισβήτητη μαρτυρία για την επίκλιση αυτή είναι το γεγονός, ότι το νησί στερείται σχεδόν αμμωδών εκτεταμένων ακτών, ακόμη και σε περιοχές εκβολών χειμάρρων των κόλπων Γέρα και Καλλονής π.χ. Χείμαρρος Ευεργέτουλας, Βουβάρης, Εννιά Καμάρες. Αυτό εξηγείται από το ό,τι η φυσική ταχύτητα κατασκευής αμμώδους «ριπιδίου» εκατέρωθεν των εκβολών των ποταμιών και η ταχύτητα απορρίνισης των παραλιακών ποταμίων κροκαλών είναι μικρότερες από την ταχύτητα με την οποία προχωρεί η θάλασσα. Οι περισσότερες ακτές του νησιού είναι βραχώδεις ή αποτελούνται από στρογγυλές ποτάμιες κροκάλες.

Επίσης, είναι εμφανή τα φαινόμενα της θαλάσσιας επίκλισης, ακόμη και σε σύγχρονα κτίσματα, π.χ. σε αποθήκη του χωριού Πέραμα (κόλπου Γέρα) η θάλασσα έχει προχωρήσει περίπου 1 μ. πάνω από τα θεμέλια του κτίσματος και η κυματωγή έχει διαβρώσει μέρος της τοιχοποιίας. Παρόμοια φαινόμενα παρατηρούνται στον αρχαίο οικισμό Πύρρας (κόλπος Καλλονής), στον οικισμό Άγιος Γεώργιος, στην περιοχή Λάρισσος (κόλπου Γέρα) και στα ρωμαϊκά κτίσματα της παραλιακής περιοχής Πύργοι Θερμής. Στην περιοχή Κόλπου Γέρα διαπιστώθηκαν ερείπια, σε βάθος περισσότερο από 2 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια της θάλασσας.

Στην περιοχή ακρωτηρίου Φτελιά, νοτιοανατολικά της στενής εισόδου του Κόλπου Γέρα, σύμφωνα με πληροφορία του αρχαιοφύλακα Γιάννη Αναγνώστου, έχουν βρεθεί ή ανασυρθεί αμφορείς από βάθος 3 μ. Ακόμη, στην περιοχή Πυργί, δυτικά-νοτιοδυτικά της Μυτιλήνης, στην ανατολική παραλία του κόλπου Γέρα, υπάρχει κατεστραμμένο ρωμαϊκό ψηφιδωτό, 1,5 μ. ψηλότερα από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας, και δύο ωοειδή περιγράμματα εγκαταστάσεων καμίνων, διαστάσεων 1,5 × 1 μ., από τις οποίες η μία βρίσκεται στη σημερινή στάθμη της θάλασσας και η δεύτερη βυθισμένη σε βάθος 0,50 μ. κάτω από τη θάλασσα.

Οι πιο πάνω παρατηρήσεις συνηγορούν με την άποψη μιας επίκλισης της θάλασσας σε ύψος τουλάχιστον 2,5 μ. ή σε προχώρηση προς το εσωτερικό της χέρσου κατά 50 μ. περίπου σε ομαλές κοιλάδες, όπως διαπιστώθηκε στην περιοχή Λάρισσος, Κόλπου Γέρα.

Παρά το γεγονός ότι δεν υπήρξαν χρονικά περιθώρια για συστηματικές παρατηρήσεις πάνω στο

φαινόμενο της επίκλισης για το χρονικό διάστημα από την κλασική αρχαιότητα έως σήμερα, μια γενική διαπίστωση είναι, ότι οι παραλιακές περιοχές των κόλπων Γέρα και Καλλονής βυθίζονται με σχετικά μεγαλύτερη ταχύτητα από τις ανατολικές και δυτικές ακτές του νησιού και αυτό είναι συνέπεια της σύνθετης τεκτονικής των ρηγμάτων, όπως προαναφέρθηκαν, τα οποία ρήγματα έχουν διαμορφώσει τους δύο κόλπους. Ακόμη, δεν υπήρξε η χρονική δυνατότητα να μελετηθεί αν αυτή η ευστατική επίκλιση της θάλασσας είναι συνεχής ή διακοπτόμενη.

3. Ευρήματα

Με την παρατήρηση ότι οι καταγραφές των ευρημάτων πρέπει να έχουν γίνει πληρέστερα από τους συναδέλφους της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, αναφέρεται εδώ μια σειρά από ευρήματα, και σχολιάζεται από γεωλογική άποψη το πλήθος, η θέση τους και η προέλευση της αργίλου των κεραμικών. Τα ευρήματα καταγράφονται με τη σειρά του εντοπισμού τους:

α) Περιοχή Λάρισσος-Κάτω Τρίτος. Στην παραλία Αγίου Γεωργίου βρίσκεται οικισμός του 3ου αι. π.Χ. έως 3ο αι. μ.Χ., καταποντισμένος στο μέγιστο τμήμα του. Βρέθηκαν ερείπια εγκαταστάσεων στην παραλία, θραύσματα αμφορέων και άλλα όστρακα.

β) Περιοχή Αγιάσου. Δε διαπιστώθηκαν ίχνη αρχαίων κεραμικών, παρά τη σημαντική κεραμική δραστηριότητα που υπάρχει σήμερα στο χωριό. Σύμφωνα με την άποψη του 80χρονου κεραμέα Κουρζή, ο οποίος χρησιμοποιεί παραδοσιακά μέσα κατασκευής αγγείων, στην περιοχή δεν υπάρχουν ίχνη αρχαίων κεραμικών, διότι το χωριό δημιουργήθηκε στην περιοχή μετά το 1000 μ.Χ. Η άργιλος που χρησιμοποιείτο παραδοσιακά, προέρχεται από τη διάβρωση-αποσάθρωση των αργιλικών σχιστολίθων της γύρω περιοχής.

γ) Περιοχή Μάρμαρο (προς Ν. του χωριού Πέραμα, κόλπος Γέρας). Από την περιοχή Μάρμαρο μέχρι την περιοχή Αυλώνα, δηλαδή 2 χλμ. νοτιότερα, βρέθηκαν στην ακτή διάσπαρτα όστρακα και ένα αρχαίο κεραμείο. Η άργιλος των κεραμικών προέρχεται πιθανότατα από τη διάβρωση των σχιστολίθων (φυλλιτών που αναπτύσσονται εκεί).

δ) Περιοχή Πυργί. Όπως προαναφέρθηκε, υπάρχουν διάσπαρτα όστρακα, ρωμαϊκό ψηφιδωτό και δύο κεραμεία, πιθανώς ρωμαϊκά.

ε) Περιοχή Σκάλας Καλλονής. Ένα χλμ. δυτικότερα του χωριού Σκάλα Καλλονής, βρέθηκαν ερείπια από κεραμεία άγνωστης ηλικίας. Κοντά στις ανατολικές εκβολές του ρέμματος Τσικνιά (1 χλμ. ανατολικότερα του χωριού), βρέθηκαν διάσπαρτα καμένα κεραμικά, ένδειξη παλιού κεραμείου.

Δύο χλμ. δυτικότερα του χωριού Σκάλα Καλλονής, στις δυτικές εκβολές του ρέματος Εννιά Καμάρες, βρέθηκε αρχαίος ή πιθανώς ρωμαϊκός οικισμός και υπολείμματα κεραμείου, πιθανώς εργαστηρίου αμφορέων.

στ) Στη θέση Κούκουμας, νότια του χωριού Παράκοιλα (κόλπου Καλλονής), βρέθηκε μικρός αριθμός οστράκων.

ζ) Περιοχή Αχλαδερής (κόλπος Καλλονής). Είναι η περιοχή της αρχαίας πόλης Πύρρας, όπου έχουν γίνει ανασκαφές σε τάφους και έχουν βρεθεί ωραία μελανόμορφα αγγεία. Διαπιστώθηκαν: ερείπια ακρόπολης, θεμέλια αρχαίων κτισμάτων, τειχία στο λόφο Πύρρας και πολλά όστρακα στην παραλία, κάτω από το λόφο, που προέρχονται από τη λειτουργία δύο κεραμείων στους πρόποδες του αρχαίου οικισμού.

Στην παραλιακή περιοχή Γλάρος, 1,5 χλμ. δυτικότερα, εντοπίστηκαν πολύ λίγα όστρακα· μερικά από αυτά ήταν καμένα.

η) Περιοχή Σκάλας Λουτρών (νοτιοδυτικά του χωριού Λουτρά), κόλπου Γέρα. Βρέθηκαν 2-3 εργαστήρια κεραμικών, όχι αμφορέων.

θ) Περιοχή Ταξιάρχη, επί της ακτής, δύο χλμ. βορειοδυτικά του οικισμού Πυργί, κόλπου Γέρα. Διαπιστώθηκαν, 100 μ. βορειοδυτικότερα της εκκλησίας Ταξιάρχης, μέσα σε ελαιώνα που φθάνει μέχρι την ακτή, μέσα σε έκταση 10 στρεμμάτων περίπου, υπολείμματα εργαστηρίου αμφορέων (ρωμαϊκό ή ελληνιστικό), θραύσματα αγγείων με ανάγλυφες διακοσμήσεις, καθώς και καμένο χώμα ή κεραμικό, ένδειξη καμινιού.

ι) Περιοχή Αγίου Στεφάνου (παραθαλάσσιος οικισμός, 4 χλμ. ανατολικά-νοτιοανατολικά του χωριού Μανταμάδος). Υπάρχει εκεί σύγχρονη κεραμευτική δραστηριότητα και αρκετά ενδιαφέρουσα, γιατί χρησιμοποιείται παραδοσιακή τεχνολογία, εκτός από τα επιχρίσματα που είναι βιομηχανικά (φούρνοι με ξύλα ή πυρήνα, γιατί δεν υπήρχε μέχρι τους πρώτους μήνες του 1986 ηλεκτρικό ρεύμα, χειροκίνητα κόσκινα καθαρισμού πηλού, χειροκίνητος τροχός, μικρές δεξαμενές για την πλύση της αργίλου κτλ.). Ο πηλός παραλαμβάνεται από την περιοχή και προέρχεται από την επιφανειακή αποσάθρωση του ρυολίθου (ιγκνιμπρίτη), που επικρατεί στα πετρώματα. Για την παραλαβή του πηλού από τα μικρά επίπεδα διάβρωσης, όπου βρίσκεται συγκεντρωμένος, αφαιρείται ένα στρώμα εδάφους, πάχους 0,10-0,40 μ., και παραλαμβάνεται το υποκείμενο στρώμα πηλού, πάχους 0,20-0,60 μ., το οποίο βρίσκεται σε επαφή με το υποκείμενο ηφαιστειακό πέτρωμα. Η άργιλος αυτή κοσκινίζεται σε χειροκίνητο επικλινές περιστροφικό κόσκινο, πλένεται επί τόπου και χρησιμοποιείται στα ντόπια κεραμεία. Υπάρχουν περίπου 20 φούρνοι σύγχρονοι στην κοντινή περιοχή. Δε διαπιστώθηκαν ίχνη αρχαίας κεραμικής δραστηριότητας στην περιοχή,

παρά μόνο μερικά απολεπίσματα κοκκινωπού ή κιτρινωπού οπάλιου, ο οποίος προέρχεται από εκκρίματα του εκεί ρυολίθου (βρέθηκαν επεξεργασμένα απολεπίσματα διάσπαρτα στην ακτή, αλλά και οπάλιος στη φυσική του κατάσταση).

ια) Περιοχή Παλιός (παραθαλάσσιος οικισμός, 7 χλμ. βορειοανατολικά του χωριού Μανταμάδος). Σε απόσταση 500 έως 800 μ. νοτιοδυτικά του οικισμού Παλιός, κοντά στην παραλία υπάρχουν ερείπια από υστερορωμαϊκό ή παλαιοχριστιανικό οικισμό, καθώς και διάσπαρτα όστρακα αμφορέων. Βρέθηκαν ακόμη και όστρακα από συριακούς αμφορείς αντίστοιχης ηλικίας.

ιβ) Περιοχή Πύργων Θερμής. Διαπιστώθηκαν εκτεταμένες παραλιακές αποθέσεις σύγχρονων ιζημάτων, μέσα στα οποία υπάρχει πλήθος κεραμικών και εξανθρακωμένων οργανικών υλικών. Η περιοχή έχει ανασκαφεί προπολεμικά από τη Βρετανική Σχολή. Επάνω στην παραλία επανεπιβεβαιώθηκε η παρουσία μικρού ημισφαιρικού φούρνου και ρωμαϊκού μωσαϊκού.

ιγ) Περιοχή Μήθυμνας. Στον αρχαιολογικό χώρο προς Δ. του χωριού Μήθυμνα, μέχρι το ακρωτήριο Μόλυβος, διαπιστώθηκαν πολυάριθμα όστρακα από διαφόρων τύπων, ηλικιών και προελεύσεων αμφορείς και άλλα κεραμικά, τα περισσότερα έξω από τα τείχη του αρχαίου οικισμού. Βορειοανατολικά του χωριού Μήθυμνα, στην παραλιακή τοποθεσία Φάρος, διαπιστώθηκε επίσης η παρουσία κεραμικών και πιθανώς αρχαίου καμινιού.

ιδ) Περιοχή Σκάλας Ερεσσού. Στην παραλιακή περιοχή 300 μ. νότια του χωριού Σκάλα Ερεσσού και 500 μ. δυτικά του χωριού κοντά στις εκβολές του ανώνυμου ρέματος, διαπιστώθηκαν πολυάριθμα όστρακα αμφορέων και άλλων αγγείων, έξω από τα τείχη του αρχαίου οικισμού, αλλά δε διαπιστώθηκε εργαστήριο αμφορέων.

4. Συμπεράσματα

α) Ερείπια από 15 περίπου κεραμικά εργαστήρια, ρωμαϊκά-ελληνιστικά ή και παλιότερα, εντοπίστηκαν στις παράκτιες περιοχές των κόλπων Γέρα και Καλλονής.

β) Μόνο τα ευρήματα της περιοχής Ταξιάρχη μπορούν να τεκμηριώσουν μεγαλύτερες πιθανότητες για ύπαρξη εργαστηρίου αμφορέων στην περιοχή αυτή.

γ) Η επίκλιση της θάλασσας που παρατηρήθηκε σε όλες τις περιοχές έρευνας, έχει πιθανότατα καλύψει ή διαβρώσει περισσότερα κεραμικά εργαστήρια.

δ) Η άργιλος και ο πηλός που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή ντόπιων αγγείων στο παρελθόν, προέρχεται, εκτός των καθαρώς νεογενών και τεταρτογενών ιζημάτων αργίλου, και από διαβρωσιγενές υλικό που έχει προέλευση τους αργιλούχους σχιστολίθους και τις λάβες του νησιού.

ε) Παρά το γεγονός ότι παραδοσιακά κεραμικά εργαστήρια λειτουργούν σήμερα σε περιοχές διαφορετικές από τα σημεία εντοπισμού παλιότερων εργαστηρίων, εντούτοις φαίνεται να υπάρχει μια αξιοσημείωτη διατήρηση της τεχνολογίας των περασμένων αιώνων στους σύγχρονους κεραμείς, η οποία πρέπει να μελετηθεί βαθύτερα, προτού η εισβολή της εισαγόμενης τεχνολογίας στο νησί (ηλεκτρικά καμίνια, τροχοί, εισαγόμενη άργιλος, βιομηχανικά επιχρίσματα κτλ.), εξαλείψει εντελώς την παραδοσιακή τεχνοτροπία των ντόπιων κεραμέων.

Γ. ΜΠΑΣΙΑΚΟΣ

Επιφανειακή έρευνα

Επιφανειακή έρευνα με σκοπό την ανεύρεση αρχαίων εργαστηρίων παραγωγής αμφορέων πραγματοποιήθηκε στη Λέσβο από 10 έως 15 Ιουλίου 1986. Επιχειρήθηκε από κοινού με την Κ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (με την Έφορο Αγλαΐα Αρχοντίδου και τον Επιμελητή Ανδρέα Σωτηρίου) και το κέντρο «Δημόκριτος» (με το γεωλόγο Γιάννη Μπασιάκο). Από γαλλικής πλευράς συμμετείχαν οι Maurice Picon, του Εργαστηρίου Κεραμολογίας της Λυών, CNRS, και Jean-Yves Empereur, Γενικός Γραμματέας της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, και από καναδικής ο J.Y. Perreault, καναδικό μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Εξάλλου, δεχθήκαμε σημαντική βοήθεια από τον επιστάτη της Εφορείας, και ωφεληθήκαμε από τις σημαντικές γνώσεις του σχετικά με το νησί.

Σκοπός της επιχείρησης ήταν να εντοπιστούν τα εργαστήρια παραγωγής αμφορέων, τα οποία δημιουργούσαν πολλά προβλήματα. Η B.G. Clinkenbeard, στα άρθρα της του 1982 και 1986 (βλ. Hesperia 51 (1982), σ. 248-268 και Suppl. XIII du BCH 110 (1986), σ. 353-362), βεβαίωνε καταρχήν ότι η παραγωγή λεσβιακών αμφορέων σταμάτησε στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. και ότι δεν είναι γνωστά ελληνιστικά παραδείγματα, ενώ το κρασί του νησιού φημίζεται από τις φιλολογικές πηγές έως τον 3ο αι. μ.Χ.

Η B. Clinkenbeard έγραφε επίσης ότι μια ομάδα αμφορέων λεσβιακής μορφής είχε παραχθεί στη Θάσο και ότι από την ελληνιστική εποχή είχε δημιουργηθεί στενή συνεργασία μεταξύ των δύο πόλεων για τη μεταφορά και διάθεση αμπελουργικών προϊόντων, γεγονός που εξηγεί την εξαφάνιση των λεσβιακών αμφορέων. Για το συμπέρασμα αυτό στηρίχθηκε στα αποτελέσματα των εργαστηριακών αναλύσεων (με τη μέθοδο της ενεργοποίησης νετρονίων), οι οποίες απομόνωσαν μια μικρή ομάδα ερυθρού πηλού από το σύνολο που είχε παραχθεί

στη Λέσβο, καθώς και στην ανακάλυψη στη Θάσο μερικών θραυσμάτων αμφορέων λεσβιακού σχήματος, που είχαν παραψηθεί και παραμορφωθεί σαν να προέρχονταν από κάποιο φούρνο.

Αρκούσε, κατά συνέπεια, να πιστοποιηθούν τα λεγόμενά της επί τόπου, διαπιστώνοντας αν υπήρχαν ελληνιστικοί αμφορείς παραδοσιακής λεσβιακής μορφής ή ακόμη και να αναγνωρισθεί μια νέα μορφή, που πιθανώς εμφανίστηκε κατά την ελληνιστική εποχή.

Ένας άλλος εκ των προτέρων ενθαρρυντικός παράγοντας σε αυτή την έρευνα ήταν η ύπαρξη πολυάριθμων εργαστηρίων κεραμικής που λειτουργούν σήμερα στο νησί. Έχουν απογραφεί ικανοποιητικά στο πλήρες σύγγραμμα της Μπέτης Ψαροπούλου Last Potters of the East Aegean (1986), που τους αφιερώνει πολλές σελίδες (σ. 169-225), μαρτυρία της ζωντανής αυτής χειροτεχνικής δραστηριότητας στο νησί. Τοποθετούνται κυρίως γύρω από τον κόλπο του Γέρα και ανατολικά του νησιού, από την πλευρά του Αιγιαλού.

Τα σύγχρονα αυτά εργαστήρια μπορούν να κατευθύνουν την έρευνα αρχαίων εργαστηρίων στην ίδια θέση, εάν υποθέσουμε ότι συνεχίστηκε η εκμετάλλευση των ίδιων στρωμάτων αργίλου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.

Τέλος, η μικροτοπωνυμία δίνει από την πλευρά της μερικές πληροφορίες για την κεραμική ή την αμπελουργική δραστηριότητα στο νησί: τα χωριά και θέσεις Κεραμιά (βόρεια του κόλπου του Γέρα), Κεράμι (βόρεια του κόλπου Καλλονής, μεταξύ Καλλονής και Σκάλας), το ακρωτήριο Φουρνιά βορειοδυτικά του νησιού (βορειοδυτικά της Λάψαρνας), Αμπελικώνας μεταξύ των δύο κόλπων, δυτικά της Αγιάσου, τα νησιά Τσουκαλάς απέναντι από τον Άγιο Στέφανο και Γαβαθάς απέναντι από το ομώνυμο χωριό και ανατολικά του ακρωτηρίου Φουρνιά, που ήδη αναφέρθηκε. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα μπορούσαμε να προσθέσουμε κι άλλα παραδείγματα σε αυτόν τον προσωρινό κατάλογο, με βάση τους χάρτες. Αυτοί οι τόποι τράβηξαν την προσοχή μας, γιατί και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας (στη Θάσο, Ρόδο κ.α.), διαιωνίζεται η ανάμνηση των εργαστηρίων που λειτουργούσαν ήδη από την αρχαιότητα, υποδεικνύοντας την παρουσία κάποιου εργαστηρίου κεραμικής ή ακόμη φυτείες αμπελιών (π.χ. στην Πάρο).

Οι έξι μέρες επιφανειακής έρευνας μας επέτρεψαν καταρχήν να εκτιμήσουμε το μέτρο των δυσχερειών που συνδέονται άμεσα με τη φύση του νησιού της Λέσβου: αφενός η μεγάλη της έκταση (χάρη στα 1603 χλμ.^{2} της, είναι το τρίτο σε μέγεθος νησί της Ελλάδας) και αφετέρου η φυσική της κατάσταση.

Παρά τις αντιξοότητες, κατορθώσαμε να εκπληρώσουμε το πρόγραμμά μας, τουλάχιστον ένα μέρος του, με την ανακάλυψη των λειψάνων πολλών εργαστηρίων.

Η σύγκριση με το χάρτη των σύγχρονων εργαστηρίων είναι αρκετά απογοητευτική. Οι δύο ζώνες δεν αλληλοκαλύπτονται και δεν υπάρχει συμφωνία παρά μόνο ως προς το Γέρα, όπου και πάλι είναι αβέβαιη.

Τα μικροτοπωνύμια δε συμφωνούν. Όλα όσα έχουν σχέση με την κεραμική δραστηριότητα αναφέρονται σε σύγχρονα εργαστήρια.

Εξάλλου, μια πρώτη έρευνα στα σύγχρονα εργαστήρια απέδειξε ότι αυτοί οι κεραμουργοί εγκαταστάθηκαν το νωρίτερο το 19ο αι. και μερικοί στις αρχές του 20ου, με προέλευση τη Μικρά Ασία ή τα Δαρδανέλλια. Συνεπώς, υπάρχει διακοπή στην κεραμική παραγωγή της Λέσβου (που παρατηρείται και σε πολλά άλλα νησιά) και οι τεχνίτες που εγκαταστάθηκαν πρόσφατα, δε διάλεξαν τον πηλό με τον τρόπο των προκατόχων τους: αναμφίβολα ανταποκρίθηκαν σε διαφορετικές οικονομικές διαδικασίες.

Περιγραφή των ανακαλυφθέντων εργαστηρίων

1) Ένας φούρνος καλυμμένος από 0,20 μ. νερό περίπου, μας υποδείχθηκε από τον επιστάτη της Εφορείας, 500 μ. περίπου νότια από το Πυργί, στην ανατολική ακτή του κόλπου του Γέρα. Δίπλα του ανακαλύψαμε άλλους δύο φούρνους, που ο κύκλος τους διαφαίνεται στην παραλία. Οι τρεις κατασκευές που βρίσκονται επί τόπου, καταστράφηκαν από τη θάλασσα, υποδεικνύοντας άνοδο της στάθμης της. Δε βρέθηκε γύρω καμιά ένδειξη κεραμικής παραγωγής.

2)Αριθ. 86.20. Σε απόσταση 5 χλμ. περίπου από τον πρώτο χώρο, βόρεια του χωριού Κέδρος, μέσα σε ελαιώνα, ελαφρά υπερυψωμένα σε σχέση με τη γειτονική παραλία και σε έκταση 2 ή 3 εκταρίων, βρέθηκαν λείψανα εργαστηρίου παραγωγής αμφορέων. Πρόκειται, εκ πρώτης όψεως, για εργαστήριο που λειτούργησε προς το τέλος της ελληνιστικής περιόδου και κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Το χρώμα του πηλού είναι ανοικτό, από υπόλευκο έως ροζ. Η μελέτη των μορφών που υπολείπεται θα πραγματοποιηθεί το καλοκαίρι του 1987. Τα όστρακα ανήκουν σε αμφορείς, καθώς και σε κοινή κεραμική.

Το εργαστήριο φαίνεται σχετικά καλά διατηρημένο και απαιτεί μαγνητική έρευνα. Η ύπαρξή του και μόνο αποδεικνύει τη συνέχεια στην παραγωγή των αμφορέων μετά τον 4ο αι. π.Χ., ένα από τα σημεία που θα έπρεπε να μελετήσει αυτή η αποστολή.

3) Κοντά στο χωριό Δίπι, στη βορειοδυτική ακτή του κόλπου του Γέρα, βρέθηκαν υπολείμματα αρχαίων χρήσεων στην παραλία, που περιείχαν πολλές σκωρίες. Ένας ψαράς μας υπέδειξε ότι κατά την άμπωτη διακρίνεται φούρνος βυθισμένος σε με-

ρικά μέτρα από την ακτή, αλλά η έλλειψη εξοπλισμού δε μας επέτρεψε να τον εντοπίσουμε.

4) Λίγο νοτιότερα από το Πέραμα, στη νοτιοδυτική ακτή του κόλπου του Γέρα και στην πλευρά της παραλίας, βρέθηκαν ερείπια φούρνου κατεστραμμένου από τη θάλασσα. Κανένα ίχνος κεραμικής δεν ανακαλύφθηκε γύρω.

Οι άλλες ζώνες που ερευνήθηκαν έδωσαν αρνητικό αποτέλεσμα. Είναι, ωστόσο, χρήσιμο να σημειωθεί ότι στον κόλπο Καλλονής και συγκεκριμένα στη νότια ακτή του, οι εκτεταμένες επιχωμάτωσεις μέχρι το βουνό επέφεραν αλλαγές στο τοπίο, πράγμα που εμποδίζει τις παρατηρήσεις για την κατάσταση του εδάφους στην αρχαιότητα. Βόρεια της Μυτιλήνης, μέχρι την Παραλία Θέρμης, δεν υπάρχει ένδειξη αρχαίας χρήσης (αν εξαιρέσουμε τη βασιλική κάτω από τον πύργο της παλιάς πόλης της Μυτιλήνης, κοντά στην ακτή), και αρκετά σύγχρονα κεραμουργεία έχουν διαβρωθεί από τη θάλασσα. Τέλος, στο χωριό Άγιος Στέφανος, όπου υπάρχουν πολλοί κεραμουργοί, δε βρέθηκαν επιφανειακά ίχνη κεραμικής: η εγκατάσταση φαίνεται ότι ανήκει στον περασμένο αιώνα.

Ας σημειωθεί ότι, αν και η πόλη της Μήθυμνας αποκαλύπτει τεράστιες ποσότητες οστράκων εντός και εκτός των τειχών, από τα οποία πολλά προέρχονται από κεραμική εισαγωγής, δεν κατορθώσαμε να ανακαλύψουμε κανένα ίχνος κεραμικής παραγωγής.

Για τη σχετική αυτή αποτυχία χρειάζεται να βρούμε μια εξήγηση. Πέρα από τη δυσχέρια που θέτει η μεγάλη επιφάνεια του νησιού, όπως προαναφέρθηκε, διαπιστώνουμε ότι μεγάλος αριθμός αρχαίων και νεότερων κτιρίων έχει καταποντιστεί — μαρτυρία της ανόδου της στάθμης της θάλασσας — σαν να είχε η Λέσβος την τάση να βυθιστεί, δυσχεραίνοντας έτσι, αν όχι αποκλείοντας, την ανακάλυψη αρχαίων εργαστηρίων. Στο θέμα αυτό, αναφέρεται ο Δρ. Γ. Μπασιάκος.

Α. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΠΑΡΟΣ

Παροικιά

Για λόγους καθαρά οικονομικούς δε συνεχίστηκε εφέτος η ανασκαφή στο υπόλοιπο τμήμα του οικοπέδου με το αρχαϊκό νεκροταφείο[1], αλλά έγιναν μόνο εργασίες καθαρισμού των τάφων από τη βλάστηση, την ανάπτυξη της οποίας βοηθάει η συγκέντρωση των υπόγειων υδάτων. Τα αρχαία που αποκαλύφθηκαν βρίσκονται χαμηλότερα από τη στάθμη της θάλασσας. Κατά τον καθαρισμό στη δυτική πλευρά, σε τμήμα του χώρου μέσα στα νερά, που ακόμη δεν ερευνήθηκε σε βάθος, περισυλλέχθηκαν μια μαρμάρινη κάλπη με την επιγραφή *ΑΡΧΙΚΛΕΟΥΣ*, μια μικρή πώρινη σαρκοφάγος με το κάλυμμα και μια μαρμάρινη στρογγυλή βάση επιτύμβιας στήλης.

Θολάκια

Οικόπεδο Ιω. Σκιαδά

Σε απόσταση 500 μ. περίπου νότια της Καταπολιανής, δηλαδή στο ανατολικό άκρο του σημερινού οικισμού της Παροικιάς, στο πιο πάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκε ένα σημαντικό συγκρότημα κεραμικών καμίνων, που πρέπει να ήταν σε λειτουργία στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια, αν κρίνει κανείς από το πλήθος των οστράκων της εποχής αυτής, παρόλο που ένα μεγάλο μέρος αποτελείται από τμήματα κεραμίδων. Ο χώρος του κλιβάνου είναι στρογγυλός, διαμ. 2,5 και σωζ. ύψ. 1,20 μ. Η είσοδος βρίσκεται προς Α. και έχει πλάτος 0,65 και ύψος 2 μ.· αποτελείται από 2 πεσσούς κατασκευασμένους με μεγάλες πλακοειδείς πέτρες. Ο στρογγυλός αυτός χώρος είναι χτισμένος με ισοδομικό σύστημα και αργολιθοδομή — σχιστόλιθοι στο μεγαλύτερο μέρος — και εσωτερικά είχε χονδρό στρώμα κονιάματος. Εκτός από την είσοδο, είχε και δύο ανοίγματα προς Α. και Ν., πλ. 0,75, σε ύψος 1,20 μ., όσο δηλαδή σώζονται και οι τοίχοι. Στο κέντρο του δαπέδου διατηρούνται ίχνη από το στήριγμα της σχάρας, που ήταν κατασκευασμένη από χονδρές τετράγωνες πλίνθους με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και στηριζόταν σε κίονα από πηλό με επίχρισμα ασβεστοκονιάματος. Στα νότια της εισόδου υπάρχει ένας δεύτερος, βοηθητικός ίσως, κλίβανος, διαμ. 0,75 μ., που αποτελείται από δύο μέρη: το κάτω με το άνοιγμα για τη φωτιά, το επάνω για το ψήσιμο και ανάμεσά τους σχάρα από ψημένο πηλό για την τοποθέτηση των αγγείων. Η σχάρα στηριζόταν σε τετράγωνο πεσσό. Στα δυτικά του μικρού αυτού κλιβάνου και παράλληλα προς αυτόν υπάρχει ένας τρίτος κλίβανος με διαχωριστικό τοίχο ανάμεσά τους, πρόχειρα κατασκευασμένο, πλ. 0,75 μ. Για την κατασκευή του κλιβάνου αυτού χρησιμοποιήθηκε ένας αρχαϊκός πίθος, διαμέτρου 1,25 μ., με τη συνηθισμένη διακόσμηση διπλών Χ και τελειών. Από τον αρχαϊκό πίθο είχαν αποκοπεί ο πυθμένας και ο λαιμός και είχε τοποθετηθεί σχάρα από μακρόστενες σχιστολιθικές πέτρες που στηρίζονταν σε κεντρικό κίονα από τετράγωνες πλίνθους. Στα βόρεια και ανατολικά του όλου χώρου καθαρίστηκαν ακόμη διάφορα δωμάτια για χρήσεις σχετικές με τη λειτουργία της καμίνου, όπως π.χ. δεξαμενή. Στο ένα δωμάτιο, διαστ. 3 × 4,5 μ., σώζεται το δάπεδο με opus tesselatum και έχει υψομετρική διαφορά 0,50 μ. από τον κλίβανο και ίχνη υδραυλικού κονιάματος εσωτερικά στα τοιχώματα. Η ανασκαφή του χώρου θα συνεχιστεί μόλις το επιτρέψουν οι συνθήκες γιατί προέχει να γίνουν εργασίες προστασίας του μνημείου.

Οικόπεδο Ειρ. Γλύπτη

Περί τα 200 μ. βορειοανατολικά του κεραμικού αυτού κλιβάνου, στο πιο πάνω οικόπεδο, στη θέση Φλόγα, ήρθε στο φως συγκρότημα ελληνιστικών κτιρίων, σε απόσταση 160-180 μ., δυτικά από το ανατολικό τμήμα του τείχους της πόλης. Μέρος του συγκροτήματος αυτού ίσως χρησιμοποιήθηκε προς το τέλος της ελληνιστικής περιόδου ως εργαστήριο γλυπτικής, όπως συμπεραίνεται από τους σωρούς της λατύπης και το πλήθος των ημίεργων μικρών γλυπτών που έδωσε η ανασκαφή αυτή. Η έρευνα έγινε για τρεις συνεχείς περιόδους (από το 1984-1986), από τη συνάδελφο Κλ. Ευστρατίου, η οποία και θα δώσει την τελική έκθεση. Ο χώρος τελικά απαλλοτριώθηκε και προγραμματίζεται να συνδεθεί και να αποτελέσει κοινό αρχαιολογικό χώρο με το γειτονικό κεραμικό κλίβανο.

Με την ανασκαφή των δύο αυτών οικοπέδων φαίνεται ότι στο ανατολικό άκρο της αρχαίας πόλης της Πάρου, όχι μακριά από τα τείχη, υπήρχαν τα εργαστήρια κεραμικής και γλυπτικής που θα ήταν σε λειτουργία ως το τέλος της ελληνιστικής περιόδου.

Οικόπεδο Γ. Μαούνη

Το 1968 ανασκάφηκε εν μέρει από τον τότε Έφο-

1. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 289.

ρο Αρχαιοτήτων Ν. Ζαφειρόπουλο το πιο πάνω οικόπεδο στη θέση Φλόγα, στα νότια της Καταπολιανής. Η ανασκαφική εκείνη έρευνα έφερε στο φως τμήμα μιας υστεροελληνιστικής οικίας με τρεις εισόδους και μέρος κλίμακας που οδηγούσε στον επάνω όροφο. Οι είσοδοι, των οποίων σώζονταν τα μαρμάρινα κατώφλια και οι παραστάδες, είχαν πλάτος 1,30 και 0,90 μ. αντίστοιχα· το μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος των τοίχων, που ήταν χτισμένοι με ημίεργες πλακοειδείς πέτρες, έφτανε τα 3,50 μ.· στη νότια μακρά πλευρά, σε ύψος 2,60 μ. από το έδαφος, ανοιγόταν παράθυρο, πλάτους 1,60 μ. Του οικοπέδου αυτού είχε αποφασιστεί η απαλλοτρίωση, αλλά αργότερα ανακλήθηκε, αποδόθηκε στον ιδιοκτήτη και κρατήθηκαν τα αρχαία σε υπόγειο που ανήκει στην Εφορεία και είναι επισκέψιμο. Με την ευκαιρία της οικοδόμησης του οικοπέδου έγινε το 1974 συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα[2]. Εφέτος η Εφορεία ενήργησε καθαρισμό σε όλο το χώρο, του οποίου συμπλήρωσε την αποκάλυψη, ώστε να γίνει δυνατή η αποτύπωση του μνημείου και η ανάδειξή του κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Στο Μουσείο συνεχίστηκαν οι εργασίες επανέκθεσης των αρχαϊκών και λοιπών γλυπτών, καθώς και των προθηκών με αγγεία και μικροαντικείμενα, παρά τις μεγάλες δυσκολίες από την έλλειψη πιστώσεων. Παραδόθηκε επίσης μια ανθρωπόμορφη σαρκοφάγος φοινικικού τύπου από την περιοχή Θόλου, που εκτέθηκε στην αυλή του Μουσείου.

Όλες οι παραπάνω εργασίες, εκτός από την ανασκαφή στο οικόπεδο Γλύπτη, έγιναν με τη βοήθεια και τη φροντίδα του νέου αρχαιολόγου στην Εφορεία Ιω. Κουράγιου.

ΝΑΞΟΣ

Οικόπεδα Καμβύση-Βαρθακοκοίλη

Στα ανατολικά των οικοπέδων Αξαόπουλου-Καμβύση, στη θέση Πλίθος, όπου πριν λίγα χρόνια είχε βρεθεί σημαντικό γεωμετρικό νεκροταφείο[3], ανασκάφηκαν δύο συνεχόμενα οικόπεδα, στα οποία αποκαλύφθηκαν λείψανα υστεροελληνιστικών κτιρίων. Ένας μεγάλος τοίχος, με κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ., πλ. 0,50 και μήκ. 13,5 μ., αποτελεί το δυτικό όριο οικοδομήματος, που χωρίζεται με εγκάρσιους τοίχους σε δύο διαμερίσματα: ένα μεγαλύτερο προς Β. και άλλο μικρότερο προς Ν. Οι ακριβείς τους διαστάσεις δεν είναι δυνατό να δοθούν γιατί δε σώζεται όλη η ανατολική πλευρά του κτιρίου. Στα νότια του μεγάλου διμερούς αυτού κτιρίου σχηματίζεται ένας ορθογώνιος χώρος, εσωτ. διαστ. 6 × 4 μ. Οι τοίχοι είναι οικοδομημένοι στο μεγαλύτερο μέρος με ψευδοϊσοδομικό σύστημα και σώζονται σε ύψος 0,60-0,80 μ. Στην ανατολική γωνία, εξωτερικά της βόρειας πλευράς του χώρου αυτού, υπήρχε πηγάδι με πήλινους ζωστήρες, διαμ. 0,85-0,90 μ., με ημικυκλικές εγκοπές για κάθοδο στο εσωτερικό του πηγαδιού.

Ο χώρος αυτός έπαψε να κατοικείται στην προχωρημένη ρωμαϊκή εποχή, οπότε και χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Βρέθηκαν 5 κιβωτιόσχημοι τάφοι με περισσότερες από μία ταφές, που έδωσαν πολλά γυάλινα αγγεία, οστέινα αντικείμενα, μερικά μεταλλικά αγγεία, σκεύη και εργαλεία, καθώς και πήλινα ειδώλια και αγγεία.

Στην περιοχή όμως αυτή, πριν επεκταθεί η πόλη κατά την ελληνιστική εποχή, εκτεινόταν το γεωμετρικό νεκροταφείο που αναφέρθηκε παραπάνω. Στο βόρειο χώρο του μεγάλου κτιρίου που προαναφέρθηκε, ήλθε στο φως, κάτω από το δάπεδο, μεγάλος πίθος με ανάγλυφη γραμμική διακόσμηση (σωζ. ύψ. 1,80 και διάμ. κοιλιάς 1 μ.), τοποθετημένος οριζόντια στο έδαφος, με το στόμιο προς Ν. και κλεισμένος με μικρές πλάκες. Επρόκειτο για εγχυτρισμό που περιείχε ως προσφορές σκύφους με γραπτή διακόσμηση. Μια δεύτερη ταφή αποκαλύφθηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα του νότιου κτιρίου. Σε μικρό βάθος από το θεωρούμενο δάπεδο του κτιρίου βρέθηκε όρθια τοποθετημένος ένας γεωμετρικός αμφορέας με οστά. Στο ύψος του λαιμού, απλωνόταν γύρω από αυτόν στρώμα καμένου χώματος που περιείχε πολλά τμήματα καμένου μεταλλεύματος (σιδήρου). Αποκαλύφθηκε επίσης ταφή μικρού παιδιού στο βόρειο μέρος της ανασκαφής σε αρκετό βάθος. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί κατευθείαν στο έδαφος, χωρίς κάποιο κτέρισμα, όπως συνηθίζεται στις πρώιμες γεωμετρικές ταφές της περιοχής.

Άρχισε επίσης να ανασκάπτεται ένα γειτονικό οικόπεδο (Μ. Παντελαίου), στα δυτικά του προηγούμενου. Από έλλειψη πιστώσεων δεν έγινε δυνατό να προχωρήσει η ανασκαφική έρευνα σε μεγάλη έκταση και για το λόγο αυτό έχουν αποκαλυφθεί αποσπασματικά μόνο τοίχοι και αγωγοί. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί στην επόμενη περίοδο.

ΣΑΜΟΣ

Έγινε μεγάλη προσπάθεια εκπόνησης τοπογραφικού σχεδίου της αρχαίας πόλης της Σάμου στην περιοχή του σημερινού οικισμού του Πυθαγορείου, με ό,τι έχει έλθει στο φως ως σήμερα από την αρχαία Σάμο.

2. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 867.
3. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 366 και υποσημ. 6.

Για τις υπόλοιπες ανασκαφές και δραστηριότητες της Εφορείας θα συνταχθούν επί μέρους εκθέσεις από τους συναδέλφους: στη Θήρα (γεωμετρικό και αρχαϊκό νεκροταφείο στο Καμάρι), στην Ίο (προϊστορικός οικισμός, αλλά και νεότερα κτίσματα σε διαφορετικές θέσεις), στην Άνδρο (γεωμετρικός οικισμός στην Υψηλή, κοντά στο Μπατσί), στην Ικαρία (αρχαϊκό και κλασικό νεκροταφείο, αλλά και κτίσματα ύστερης αρχαιότητας στον Κάμπο), στη Σάμο (γεωμετρικό νεκροταφείο, κτίσματα της κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής πόλης στο σημερινό Πυθαγόρειο).

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Π υ θ α γ ό ρ ε ι ο

Οικόπεδο Γ. Πλασταργιά (Ο.Τ. 66)

Από την ανασκαφική έρευνα που άρχισε το 1985 και συμπληρώθηκε το 1986 στο παραπάνω οικόπεδο, διαπιστώθηκε ότι τα αρχαία περιορίζονται στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου και ανήκουν σε διάφορες χρονολογικές φάσεις από τα ρωμαϊκά μέχρι και τα βυζαντινά χρόνια.

Σε βάθος 2,10 μ. από την επάνω επιφάνεια του εδάφους, που βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με αυτό του δρόμου, αποκαλύφθηκε το βορειοανατολικό τμήμα δημόσιου κτιρίου (ναού ή στοάς), που ανήκει στα ρωμαϊκά χρόνια (Π ί ν. 143). Το τρίβαθμο κρηπίδωμά του είναι κατασκευασμένο με μεγάλα ορθογώνια μπλοκ γκριζωπού μαρμάρου, που προέρχονται από παλιότερο κτίσμα, όπως δείχνουν μερικά τμήματα επιστυλίου. Το κτίριο αυτό που συνεχίζεται προς Β. σε άσκαφο οικόπεδο και προς Δ., όπου είναι δημόσιος δρόμος, είναι θεμελιωμένο στο φυσικό έδαφος (ασπρουλιά). Στο επίπεδο της θεμελίωσης (βάθ. 4,20 μ.) βρέθηκε πήλινος αγωγός ελληνιστικών χρόνων, με κατεύθυνση από Α. προς Δ. Ο αγωγός αυτός βρίσκεται σε απόσταση 1,40 μ. από τη βόρεια πλευρά της κατώτατης βαθμίδας του κρηπιδώματος. Επίσης, ανάμεσα στον αγωγό αυτό και στο κρηπίδωμα και στο ίδιο επίπεδο με τον αγωγό βρέθηκε ορθογώνια κατασκευή, πρόχειρα κατασκευασμένη από αδούλευτες πέτρες και κεραμίδες, που πιθανότατα είναι γούρνα.

Στη βόρεια πλευρά του ρωμαϊκού οικοδομήματος, διατηρούνται τα ερείπια νεότερων φάσεων. Συγκεκριμένα, τοίχος θεμελιωμένος σε στρώμα από κεραμίδες και με κατεύθυνση από Β. προς Ν. πατά πάνω στην πρώτη (κατώτερη) βαθμίδα του κρηπιδώματος. Ο τοίχος αυτός είναι κατασκευασμένος από μικρά ορθογώνια μπλοκ γκριζωπού μαρμάρου σε β΄ χρήση. Ο τοίχος αυτός καλύπτεται στο μεγαλύτερο μέρος του (δυτικό) από άλλον τοίχο που προχωρεί προς Α. και «πατά» πάνω στη μεσαία και ανώτερη βαθμίδα του κρηπιδώματος. Ο τοίχος αυτός, που πιθανότατα ανήκει στα βυζαντινά χρόνια, είναι κατασκευασμένος από ακανόνιστες πέτρες και κουρασάνι. Στο νότιο τμήμα του, ακριβώς πάνω από τη μεσαία βαθμίδα, υπάρχει εντοιχισμένος πήλινος αγωγός που σώζεται σε μήκος 0,59 μ. και έχει κατεύθυνση από Α. προς Δ. Δυτικά από τον τοίχο αυτό, αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου κατασκευασμένο από ακανόνιστες μικρές πέτρες και κομμάτια από κεραμίδες.

Σε νεότερη φάση ανήκει τμήμα κτιρίου θεμελιωμένο στη μεσαία και ανώτερη βαθμίδα, στο νότιο και ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού οικοδομήματος. Σώζεται ο ανατολικός τοίχος σε μήκος 8,40 και ο νότιος σε μήκος 1,20 μ.· το ύψος τους κυμαίνεται στα 0,50 και το πλάτος στα 0,63 μ. Είναι κατασκευασμένοι πρόχειρα με ακανόνιστες πέτρες.

ΑΝΔΡΟΣ

Π α λ α ι ό π ο λ η

Οικόπεδο Ολ. Μαστροδήμα

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο νότιο τμήμα του σύγχρονου χωριού της Παλαιόπολης, όπου εντοπίζεται η κλασική πόλη της Άνδρου. Από την ανασκαφική έρευνα, που άρχισε το 1985 και ολοκληρώθηκε το 1986, διαπιστώθηκε ότι τα αρχαία περιορίζονται στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Σε βάθος 0,20 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια μικρού ορθογώνιου κτίσματος με διαστάσεις 3 × 3,20 μ. Οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι με ακανόνιστες πέτρες και έχουν πάχος 0,63-0,77 μ. (Σ χ έ δ. 1). Το κτίσμα αυτό εφάπτεται στα βόρεια και ανατολικά σε μεγαλύτερη κατασκευή, που πιθανότατα αποτελεί τμήμα ανδήρου πάνω στο οποίο ακουμπούσε το κτίσμα. Η κατασκευή αυτή σε ορισμένα σημεία είναι επιμελημένη και αποτελείται από πλακοειδείς κυρίως πέτρες.

Η χρήση του κτιρίου δεν είναι γνωστή. Χρονολογικά ανήκει στο τέλος της ελληνιστικής εποχής, όπως δείχνουν τα περιορισμένα σε ποσότητα όστρακα των ύστερων ελληνιστικών χρόνων που βρέθηκαν μέσα στο κτίσμα.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΝΑΞΟΣ

Μικρή Βίγλα

Κατά τη φετινή περίοδο (25 Αυγούστου-25 Σεπτεμβρίου), συνεχίστηκε η μελέτη των ευρημάτων

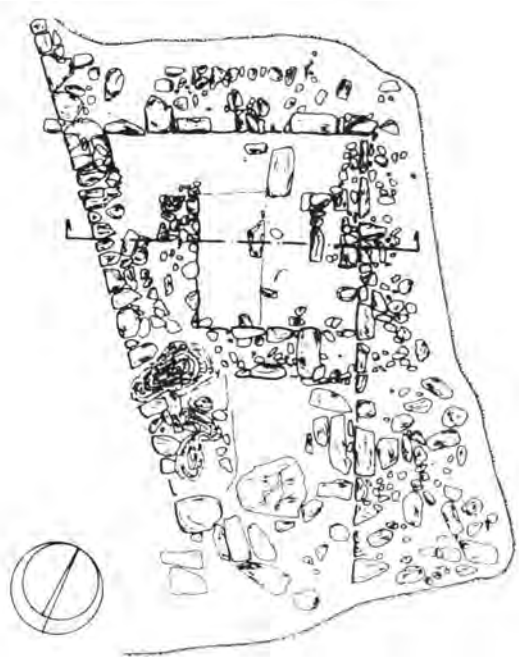

Σχέδ. 1. Άνδρος. Παλαιόπολη (οικόπεδο Όλ. Μαστροδήμα). Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

των προηγουμένων ανασκαφικών περιόδων, ελέγχθηκαν τα σχέδια του χώρου και των κτιρίων που είχαν ήδη ετοιμαστεί, και επιπλέον έγινε πολύ μικρή συμπληρωματική συλλογή υλικού. Οι συμμετέχοντες φέτος στις εργασίες ήταν οι Δρ. R.L.N. Barber, Ο. Χατζηαναστασίου — επιβλέποντες αρχαιολόγοι — και η σχεδιάστρια Ann Thomas.

Σε γενικές γραμμές, τα προκαταρκτικά συμπεράσματα του προηγούμενου έτους ελάχιστα άλλαξαν, αν και η λεπτομερής μελέτη της κεραμικής μας επέτρεψε να κατανοήσουμε καλύτερα τις ιστορικές περιόδους που αντιπροσωπεύονται στο συγκεκριμένο χώρο και είναι φανερό ότι περαιτέρω πρόοδος στον τομέα της κεραμικής είναι δυνατή. Τα πήλινα αγαλματίδια και τα άλλα μικρού μεγέθους ευρήματα, με εξαίρεση εκείνα από οψιανό, έχουν πλήρως καταλογογραφηθεί.

Είναι φανερό ότι τα αποτελέσματα της έρευνάς μας, αν συγκριθούν με τη σχετικά μικρή έκτασή της, είναι πολύ παραπάνω από ικανοποιητικά. Κατορθώσαμε να ρίξουμε φως ουσιαστικά σε μια περίοδο, δηλαδή τη β΄ χιλιετία π.Χ., που μέχρι σήμερα δεν αντιπροσωπευόταν σχεδόν καθόλου στο πιο σπουδαίο νησί των Κυκλάδων. Επίσης, η έρευνα απέδωσε μια ομάδα ευρημάτων, τα πήλινα αγαλματίδια, που είναι μοναδικά για την εποχή του χαλκού στις Κυκλάδες.

Ελπίζουμε ότι συνεχίζοντας τη μελέτη στις βιβλιοθήκες κατά τη διάρκεια των προσεχών μηνών και ύστερα από μια ακόμη μικρή περίοδο μελέτης μέσα στο 1987, θα κατορθώσουμε αρκετά σύντομα να έχουμε το ανασκαφικό υλικό έτοιμο για δημοσίευση.

R. L. N. BARBER - Ο. ΧΑΤΖΗΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

ΔΗΛΟΣ

Μνημείο με την Αψίδα

Στις 4 και 5 Ιουνίου 1986, οι Philippe Bruneau και Philippe Fraisse πραγματοποίησαν δύο δοκιμαστικές τομές στο μνημείο με την αψίδα, του οποίου ετοιμάζουν τη δημοσίευση. Σκοπός ήταν να γίνουν σαφέστερες οι αρχιτεκτονικές μετατροπές της δυτικής πρόσοψης του μνημείου.

Μια πρώτη δοκιμαστική ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στη βορειοδυτική παραστάδα. Στην επιφάνεια φαινόταν καθαρά ότι οι δύο αρχικοί λίθοι της παραστάδας συνεχίζονταν προς Ν. με μάρμαρα ως οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Η τομή μας επέτρεψε να διαπιστώσουμε ότι η παραστάδα εδράζεται πάνω σε θεμέλιο από γνεύσιο και ότι έχτισαν πιο νότια ένα θεμέλιο με μεγάλους λίθους από γαλάζιο μάρμαρο, που χρησίμευε στη στήριξη των μαρμάρων β΄ χρήσης για τη μετατροπή της πρόσοψης. Κατανοήσαμε επίσης καλύτερα την πώρινη κατασκευή που εκτείνεται κατά μήκος της βόρειας όψης του μνημείου και την κατασκευή της κυκλικής βάσης που υψώνεται δυτικά από τη βόρεια παραστάδα.

Η νότια παραστάδα έχει υποστεί πολύ περισσότερες ανακατασκευές: οι αρχικοί γωνιαίοι λίθοι της παραστάδας αφαιρέθηκαν και αντικαταστάθηκαν από κομμάτια σε β΄ χρήση. Η τομή επέτρεψε να παρατηρήσουμε καλύτερα τη σύνθεσή τους και τη σχέση τους με τα θεμέλια ενός κυκλικού μνημείου, συμμετρικού με το μνημείο που βρίσκεται στο βορρά. Αποκαλύφθηκε ότι ανήκει σε μια τρίτη φάση: ο μαρμάρινος λίθος πάνω στον οποίο εδράζεται μερικώς, εφαρμόζεται με εγκοπή σε ένα κομμάτι της

πλακόστρωσης από γαλάζιο μάρμαρο, που εκτείνεται μπροστά στο μνημείο με την αψίδα και φαίνεται να είναι συνδεδεμένο με τη δεύτερη φάση του. Ο λίθος αυτός είναι σε β΄ χρήση και φέρει ένα γράμμα συναρμολόγησης που ανήκει στην πρώτη του χρήση· έτσι, έχουμε ένα ενδεικτικό παλαιογραφικό στοιχείο χρήσιμο για τη χρονολόγηση για την τρίτη και μερική αυτή ανακατασκευή.

P. BRUNEAU - P. FRAISSE

Παραλία Δήλου και Ρήνειας

Το 1984, οι Rémi Dalongeville και Georges Rougemont, πρότειναν στη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή ένα πρόγραμμα έρευνας για τις πρόσφατες μεταβολές της όχθης στη Δήλο και στη Ρήνεια. Η μελέτη έγινε καταρχήν δεκτή από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή και την ΚΑ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Για να εκτιμήσουμε τις πιθανότητες επιτυχίας αυτού του προγράμματος, μια ομάδα αποτελούμενη από τους Paul Bernier (γεωλόγο), Rémi Dalongeville (γεωμορφολόγο) και Georges Rougemont (αρχαιολόγο) ήρθε φέτος στη Δήλο για να εργαστεί με τον Hervé Duchêne, αρχαιολόγο, μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής και υπεύθυνο της μελέτης των αρχαίων λιμανιών της Δήλου. Δύο από τους ερευνητές που επρόκειτο αρχικά να πάρουν μέρος, η Marie-Thérèse le Dinahet και ο Bernard Bousquet, δεν μπόρεσαν να συμμετάσχουν στην πρώτη αποστολή. Ως εκ τούτου, η μελέτη της ακτής της Ρήνειας δεν πραγματοποιήθηκε με την ακρίβεια που θα έπρεπε.

Όπως διευκρινίστηκε στο αρχικό σχέδιο, το πρόγραμμά μας δεν μπορεί να ολοκληρωθεί χωρίς τη στενή συνεργασία των αρχαιολόγων που μελετούν αντίστοιχα τα λιμάνια της Δήλου και τη νεκρόπολη της Ρήνειας. Είναι όμως ανεξάρτητο από τις έρευνες των αρχαιολόγων και δεν παρεμβαίνει με κανένα τρόπο στους δικούς τους τομείς. Αναφέρεται στο σύνολο των παραλίων των δύο νησιών και αφορά σε ένα χρονολογικό φάσμα πολύ πλατύτερο. Παρουσιάζει εξάλλου, εκτός από ιστορικό και αρχαιολογικό ενδιαφέρον, ενδιαφέρον για τη μελέτη των προσχώσεων και της γεωμορφολογίας.

Στη Δήλο επισκεφθήκαμε λεπτομερώς όλη τη δυτική ακτή και ένα μεγάλο μέρος της ανατολικής. Έγιναν δειγματοληψίες των επιφανειακών προσχώσεων σε πολλά σημεία: α) περιοχή του λιμανιού, τομέας της Γούρνας, όπου φαινόμενα προσκολλήσεων είναι εμφανή σε αρχαιολογικά λείψανα ελληνιστικής εποχής, β) κόλπος Φούρνοι και «κολπίσκος του τηλεφώνου», όπου προσκολλήσεις, αυτή τη φορά, στερεοποιούν τις εναποθέσεις της ακτής.

Στη Ρήνεια, κατά τη διάρκεια μίας μόνο ημέρας, επισκεφθήκαμε την περιοχή του ισθμού και τη νεκρόπολη της Αγίας Κυριακής στο Κάτω Γκενεράλε. Και εδώ έγινε δειγματοληψία πρόσφατων προσκολλήσεων.

Μόνο με την ανάλυση των δειγματοληψιών θα έχουμε ακριβή και οριστικά συμπεράσματα. Ωστόσο, από τώρα μπορούμε να πούμε πως οι παρατηρήσεις σχετικά με τις προσχώσεις και τη γεωμορφολογία επιβεβαιώνουν για τη Δήλο τα συμπεράσματα του Hervé Duchêne, βασισμένα σε αρχαιολογικά δεδομένα, καθώς και τις επιφανειακές έρευνες που είχαν ωθήσει τους Rémi Dalongeville και Georges Rougemont να προτείνουν από το 1984 το αρχικό πρόγραμμα: στη Δήλο, όπως και στη Ρήνεια, υπήρξε μια σαφής ανύψωση (σχετική) της στάθμης του νερού από την ελληνιστική εποχή, γεγονός που εκ πρώτης όψεως δικαιώνει σε γενικές γραμμές το Φωκ. Νέγρη έναντι του L. Cayeux.

Θα πρέπει τώρα στη Ρήνεια με τη M.-Th. Le Dinahet να πραγματοποιήσουμε την ίδια εργασία που έγινε φέτος στη Δήλο με τον H. Duchêne, να επαληθεύσουμε ορισμένες επιμέρους παρατηρήσεις του Cayeux και να καθορίσουμε μια ακριβή χρονολόγηση των μεταβολών των παραλίων. Να αποδείξουμε επίσης τις συνθήκες εγκατάστασης των διαφορετικών τύπων των παραλιακών προσκολλήσεων και να εκτιμήσουμε κατά πόσο οι διακυμάνσεις της στάθμης της θάλασσας οφείλονται σε φαινόμενα ευστατικής και νεοτεκτονικής. Η συνεργασία αυτή μεταξύ αρχαιολόγων και αντιπροσώπων άλλων επιστημών θα συμβάλει σε μια πλατύτερη γνώση, μέσα στο χρόνο και στο χώρο, της ιστορίας των ακτών του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου.

P. BERNIER - R. DALONGEVILLE
H. DUCHÊNE - G. ROUGEMONT

Αποθήκη του ακρωτηρίου με τις παραστάδες

Ο A. Ardaillon είχε καθαρίσει το 1894 την πρόσοψη της «Αποθήκης του ακρωτηρίου με τις παραστάδες» και είχε κάνει ορισμένες υποθέσεις για τη γενική της διάταξη: αυτό το τεράστιο συγκρότημα κατά μήκος της ακτής, που έβλεπε σε ένα βυθισμένο μώλο, εκτεινόταν σε έκταση περισσότερη από 60 μ. Στο εσωτερικό, ένας δρόμος με κατεύθυνση περίπου Β.-Ν. υποδήλωνε ότι το συγκρότημα είχε βάθος 22 μ. Από την εποχή αυτής της έρευνας και παρά τις κριτικές του A. Jardé το 1905, ο οποίος αμφισβητούσε αυτή τη διάταξη, η μελέτη της περιοχής είχε εγκαταλειφθεί.

Φέτος οι ανασκαφές ξανάρχισαν στο σημείο αυτό. Κατά τη διάρκεια τριών εβδομάδων, από τις 15 Σεπτεμβρίου ως τις 6 Οκτωβρίου 1986, πραγματοποιήσαμε δύο δοκιμαστικές τομές με τη βοήθεια δύο εργατών και τεσσάρων φοιτητών. Η μία από

τις τομές είχε διπλό σκοπό: να φωτίσει το αποχετευτικό σύστημα, που προχωρούσε κατά μήκος της βόρειας πλευράς του συγκροτήματος και κατέληγε στο μώλο, και να εξακριβώσει τη χρονολόγηση της λειτουργίας αυτού του τελευταίου. Ο δεύτερος σκοπός ήταν να εντοπίσει τις διάφορες φάσεις και τον προορισμό του συγκροτήματος. Και οι δύο κατέληξαν σε σημαντικά συμπεράσματα για την τοπογραφία της περιοχής. Η «Αποθήκη του ακρωτηρίου με τις παραστάδες» είχε πολύ μεγαλύτερη έκταση απ' όσο νομίζαμε ως τώρα. Εκτεινόταν πολύ περισσότερο από τα 22 μ., όπου ο E. Ardaillon είχε πιστέψει πως εντόπισε τα λείψανα ενός δρόμου. Θα πρέπει να αναζητήσουμε το δρόμο αυτό πολύ ψηλότερα, 50 μ. περίπου από την ακτή, και στην προέκταση του δρόμου που περνάει πίσω από την «Αποθήκη με το λουτήρα» και την «Αποθήκη με τους κίονες».

Η πρώτη δοκιμαστική τομή (πλάτους 2,50, μήκους 5 μ.) πραγματοποιήθηκε πάνω στη στενωπό Α.-Δ., που βορειότερα χωρίζει το συγκρότημα Β από την «Αποθήκη του ακρωτηρίου με τις παραστάδες». Οι τοίχοι που βρέθηκαν, βεβαιώνουν πως πρέπει να αποκλειστεί η υπόθεση ενός δρόμου που θα πέρναγε ανατολικά, 22 μ. από την πρόσοψή της. Στη στενωπό, πλ. 1,70 μ. περίπου, ήλθε στο φως ο αγωγός που αναζητούσαμε. Φαίνεται πως είχε υποστεί μια επισκευή, γιατί στο χώρο που ανασκάφηκε είχαν εν μέρει αφαιρεθεί πλάκες που τον κάλυπταν. Για να διορθωθεί η φθορά του αρχικού αποχετευτικού συστήματος, αλλά και να εξασφαλιστεί η διοχέτευση του νερού, είχε στρωθεί ένα παχύ στρώμα με θραύσματα κεραμικής, κεραμίδων και αμφορέων. Μετά από μια πρώτη ματιά στα σφραγίσματα αμφορέων, που θα πρέπει όμως να επιβεβαιωθεί από την πλήρη μελέτη ευρημάτων, η επισκευή φαίνεται να χρονολογείται στις αρχές του 1ου αι. π.Χ.

Η δεύτερη δοκιμαστική τομή (ένα τετράγωνο με πλευρά 5 μ.), στο μέσον περίπου του κτίσματος, σε απόσταση 25 μ. από την πρόσοψή του προς τη θάλασσα, είχε σκοπό να εξακριβώσει τη διάταξη, τον προορισμό και τη χρονολόγηση του οικοδομήματος. Η ανασκαφή αποκάλυψε μια δεύτερη φάση σ' αυτό τον τομέα. Σε μια πρώτη φάση ένα πλακόστρωτο δάπεδο, προφανώς η αυλή της αποθήκης, συνδεόταν με ένα τοίχο, του οποίου δεν έχουμε για την ώρα παρά ένα τμήμα. Η δεύτερη φάση τροποποίησε ριζικά αυτόν τον τομέα: επιχωματώθηκε εξ ολοκλήρου, αφαιρέθηκαν ορισμένες πλάκες της παλιότερης φάσης για να εγκατασταθεί ένας αγωγός και χτίστηκε ένας τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος αυτός ορίζει ένα δωμάτιο με τρεις, για την ώρα, πλευρές. Η δεύτερη αυτή φάση, σύμφωνα με τα ευρήματα, νομίσματα και σφραγίσματα αμφορέων, δεν εκτείνεται μετά το 60 π.Χ. Την εποχή αυτή δεν υπήρχαν πια εμπορικές δραστηριότητες ούτε αστική ζωή στο «Ακρωτήριο με τις παραστάδες». Στον ίδιο χώρο, το τείχος του Τριαρίου λειτούργησε πράγματι σαν τομή στο χωροταξικό ιστό μιας Δήλου αποδυναμωμένης από τους πολέμους του Μιθριδάτη. Είναι ακόμη πολύ νωρίς για να χρονολογήσουμε αυτή τη μετατροπή. Φαίνεται πως είναι σχετικά πρόσφατη και μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Θα ήταν επίσης παράτολμο, εξαιτίας της περιορισμένης έκτασης της ανασκαφής, να προτείνουμε μια χρονολόγηση για την πρώτη φάση αυτού του οικοδομήματος. Η ανακάλυψη στο ίδιο στρώμα, στην παλιότερη φάση της κατοίκησής του, δέκα περίπου χάλκινων μικρών νομισμάτων αθηναϊκού τύπου μας επιτρέπει να σκεφθούμε ότι το χτίσιμό του ανάγεται στο 2ο αι. π.Χ., στη μεγάλη στιγμή της δηλιακής «εμπορίας».

H. DUCHÊNE

Πρυτανείο

Οι εργασίες διήρκεσαν από τις 23 Ιουνίου μέχρι τις 16 Ιουλίου και πραγματοποιήθηκαν από μια ομάδα φοιτητών και δύο εργατών, υπό τη διεύθυνση του R. Etienne. Σκοπός των εργασιών ήταν να επεκταθούν οι δοκιμαστικές τομές που είχαν πραγματοποιηθεί το 1974, για να εξακριβωθούν τα συμπεράσματα.

1. Τοποθέτηση των δοκιμαστικών τομών

Όλο το βόρειο τμήμα του Πρυτανείου (ναΐσκος της Εστίας, Εστιατόριον), καθώς και ο προθάλαμος του ναΐσκου της Εστίας (δοκιμαστική τομή 8 και 800), ανασκάφηκαν ως το βράχο. Η αρίθμηση των τομών του 1986 συνδέεται με εκείνη των τομών του 1974 (από το 1 μέχρι το 21): 30 και 40 βόρεια του 3 και 4, 300 και 400 νότια, 50 και 60 βόρεια του 5 και 6, 500 και 600 νότια, 800 στα δυτικά του 8.

2. *Στρωματογραφία*

Η νότια τομή του 500/600 που περνάει κάτω από το μεσότοιχο, ανάμεσα στο εστιατόριο και στον προθάλαμο, συνοψίζει τα στρώματα που συναντήσαμε σε όλες τις δοκιμαστικές τομές.
Στρώμα 1. Πρόκειται για μια επιχωμάτωση που συνδέεται με το χτίσιμο του τοίχου του Πρυτανείου.
Στρώμα 2-3. Δάπεδα από σκληρό, πολύ συμπαγές χώμα που περιείχε υλικό του 7ου/6ου αι. Αυτά τα στρώματα είναι ανακατεμένα με θραύσματα βράχου. Βρέθηκαν ορισμένες φορές ίχνη από κάρβουνα στο βόρειο τμήμα της δοκιμαστικής τομής 60.

3. *Συμπεράσματα*

Περίοδος προγενέστερη της κτίσης του Πρυτανείου.

Οι δοκιμαστικές τομές του 1974 είχαν φέρει στο φως κοιλότητες μέσα στο βράχο και δάπεδα με στρώσεις λίθων. Αναρωτηθήκαμε εάν επρόκειτο για θεμέλια καλυβών ή ελαφρές κατασκευές με ξύλινους στύλους. Φαίνεται ότι πρέπει να ξεχάσουμε αυτή την υπόθεση. Στις δοκιμαστικές τομές 8 και 800 εντοπίσαμε μια σειρά από κοιλότητες ίδιων διαστάσεων με κατεύθυνση Β.-Ν., αλλά ακόμη και σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσαν να έχουν δημιουργηθεί από τη διάβρωση. Πράγματι, δεν είναι πολύ διαφορετικές από τις κοιλότητες που αποκαλύφθηκαν στη βορειοδυτική γωνία του Πρυτανείου (δοκιμαστική τομή 30): αυτές οι διαφόρων μεγεθών κοιλότητες δεν έχουν κάποιο σχήμα που να μπορεί να ερμηνευθεί και φαίνεται να οφείλονται σε διάβρωση (πραγματοποιείται γεωλογική αυτοψία). Αποδεικνύεται λοιπόν ότι μέχρι τον 7ο-6ο αι. στο σημείο αυτό του ιερού, ο βράχος ήταν γυμνός γιατί κανένα μυκηναϊκό ή γεωμετρικό δάπεδο δεν ήρθε στο φως (ενώ λάκκοι-αποθέτες με μυκηναϊκό υλικό βρέθηκαν το 1974 στις δοκιμαστικές τομές 10 και 11). Επομένως, το έδαφος δεν ισοπεδώθηκε πριν τον 7ο αι. οπότε και μεταφέρθηκαν σε ορισμένα σημεία πέτρες, μερικές φορές αρκετά μεγάλες.

Χρονολόγηση του Πρυτανείου. Την εποχή που χτιζόταν το Πρυτανείο πραγματοποιήθηκε μια εκτεταμένη επίχωση, για να ισοπεδωθεί το έδαφος και να μπουν τα θεμέλια. Το υλικό που βρέθηκε μέσα στην επίχωση — τα νεότερα θραύσματα τοποθετούνται στο τέλος του 6ου, αρχές του 7ου αι. — προσφέρει ασφαλώς ενδείξεις για τη χρονολόγηση της κατασκευής του οικοδομήματος στο α' μισό του 5ου αι.

Χρονολόγηση της επισκευής του δυτικού τοίχου του Πρυτανείου.

Ο δυτικός τοίχος του Πρυτανείου επισκευάστηκε σε εποχή που δεν είχε μέχρι τώρα εξακριβωθεί. Με έκπληξη ανακαλύψαμε κάτω από το δυτικό τοίχο του Πρυτανείου (δοκιμαστική τομή 800), ένα μεγάλο λάκκο λαξευμένο μέσα στο γρανίτη: το ορατό στόμιό του έχει πλάτος 1,50 μ., ενώ προς το βάθος διευρύνεται φτάνοντας τα 2,20 μ. διάμετρο (η ανασκαφή σταμάτησε σε βάθος 1,60 μ.). Ο λάκκος αυτός πρέπει να ήταν μια δεξαμενή που προμήθευε νερό στο δημόσιο αυτό κτίριο. Δεν επιχώθηκε πριν το 2ο αι. π.Χ. (θραύσμα «μεγαρικού» σκύφου). Επομένως, η επισκευή του δυτικού τοίχου του Πρυτανείου που περνάει πάνω από το λάκκο δεν είναι προγενέστερη του τέλους της ελληνιστικής εποχής.

R. ETIENNE

Η αγροικία με τις παραστάδες από γρανίτη

Από 19 Μαΐου μέχρι 3 Ιουνίου 1986, στην τοποθεσία μιας αρχαίας αγροικίας που βρίσκεται στο πλάτωμα που δεσπόζει ανατολικά του κόλπου Φουρνί, πραγματοποιήθηκαν ένας καθαρισμός του χώρου και η αρχή μιας ανασκαφής. Την ανασκαφική ομάδα αποτελούσαν ο Denis Renault (βοηθός), οι Marie Legare και Sylvie Dumesnil (Πανεπιστήμιο Laval Quebec), οι Gilles Bellan και Florence Journot (Πανεπιστήμιο Rennes), οι Martine Blanchard και Françoise Gallet (Πανεπιστήμιο Saint-Etienne), καθώς και δύο εργάτες. Τη διεύθυνση των εργασιών είχε αναλάβει η Michèle Brunet.

Περιγραφή του κτίσματος μετά τον καθαρισμό.

Το κτίσμα, προσανατολισμένο σύμφωνα με τα σημεία του ορίζοντα, είναι χτισμένο με λίθους από γρανίτη. Οι εξωτερικές του διαστάσεις είναι 17,60 × 17,10 μ., οι τοίχοι έχουν πάχος 0,70 μ. περίπου. Μετά τον καθαρισμό, αποκαλύφθηκε ένας μεσότοιχος, παράλληλος στον εξωτερικό βόρειο τοίχο και στην ευθεία των παραστάδων. Η αποκάλυψη αυτή μας παρακίνησε να αρχίσουμε την ανασκαφή από αυτόν τον τομέα.

Η ανασκαφή. Το βορειοανατολικό τμήμα του κτίσματος, οριοθετημένο βόρεια και ανατολικά από τους εξωτερικούς τοίχους και νότια από το μεσότοιχο, χωρίστηκε σε τέσσερα τετράγωνα από τα οποία ανοίχθηκαν τα δύο διαμετρικά αντίθετα (δοκιμαστικές τομές Α και Β). Η δοκιμαστική τομή Ε τοποθετήθηκε στο εξωτερικό μέρος της κατοικίας, κολλητά στο βόρειο τοίχο (Πίν. 144 α).

1) Δοκιμαστική τομή Ε. Διαστάσεων 3 × 2 μ., έφερε στο φως το θεμέλιο του τοίχου, σε βάθος 0,80 μ. Το θεμέλιο πατάει πάνω στο λαξευμένο βράχο από γρανίτη. Ο κατώτερος δόμος του τοίχου, λαξευμένος μέσα στον ίδιο το βράχο, προεξείχε ελαφρά σε σχέση με τους ανώτερους δόμους, που μόνοι αυτοί ήταν ορατοί στην αρχαιότητα. Αναγνωρίστηκαν τρία στρώματα επιχώσεων· το βαθύτερο αντιστοιχεί στην επίχωση του θεμελίου, όπου βρέθηκε υλικό κλασικής εποχής.

2) Η δοκιμαστική τομή Α. Εδώ ήρθαν στο φως ένας μεσότοιχος με κατεύθυνση Α.-Δ., καθώς και ένας τοίχος που εμφανίστηκε μέσα στο δυτικό πλάγιο τοίχωμα της τομής, με κατεύθυνση Β.-Ν. Ορίζουν ένα μικρό δωμάτιο με εσωτερικές διαστάσεις 4,80 × 1,70 μ. (Πίν. 144 β), όπου δε διακρίνεται καθαρά κανένα δάπεδο. Ο φυσικός βράχος από γρανίτη βρέθηκε σε βάθος 0,90 μ. Στο μεσότοιχο που έχει κατεύθυνση Α.-Δ., υπήρχε ένα άνοιγμα παράκεντρο προς τα δυτικά, πλ. 1 μ. περίπου, απ' όπου έμπαινε κανείς νότια σε ένα άλλο δωμάτιο του οποίου η ανασκαφή δεν έχει ακόμη τελειώσει. Και στα δύο δωμάτια παρατηρήθηκε η ίδια στρωματογραφία με πλούσιο υλικό των 2ου και 1ου αι. π.Χ.

3) Η δοκιμαστική τομή Β. Ορίζεται από το μεσότοιχο που έχει κατεύθυνση Β.-Ν., που συνεχίζεται στη δοκιμαστική τομή Α, και από τον τοίχο που απολήγει στην παραστάδα Ε. Το άνοιγμα με τις πα-

ραστάδες είχε αρχικά πλάτος 1 μ. (Π ί ν. 144 γ, 145 α). Διαπιστώθηκαν δύο φάσεις κατοίκησης: ένα πρώτο δάπεδο από θραύσματα γρανίτη αναμεμιγμένα με κάρβουνα, βρισκόταν 0,10 μ. περίπου πάνω από το φυσικό έδαφος (που βρέθηκε σε βάθος 1,30 μ.). Το στρώμα επίχωσης που κάλυπτε το δάπεδο, περιείχε ένα ετερόκλιτο υλικό που χρονολογείται από τον 6ο έως το 2ο αι. π.Χ. Ένα πλακόστρωτο από μεγάλες γρανιτένιες πλάκες ελαφρά κυρτές και ένα είδος πλακόστρωτου οχετού, πλάτους 0,40 μ., κατά μήκος του ανατολικού τοίχου, μαρτυρούν μια μετατροπή του δωματίου και προφανώς της λειτουργίας του. Τα δύο στρώματα πάνω από τη β' φάση κατοίκησης περιείχαν ένα ομοιογενές υλικό των 2ου και 1ου αι. π.Χ.

Τα στοιχεία που έχουμε από την πρώτη ανασκαφική περίοδο, μας επιτρέπουν να πούμε ότι η κατοικία αυτή πρέπει να κατοικήθηκε συνεχώς από την εποχή της οικοδόμησής της (κλασική εποχή) μέχρι την εγκατάλειψή της, όταν εγκαταλείφθηκε όλη η πόλη από τους κατοίκους της. Η συνέχιση της ανασκαφής θα επιτρέψει να συμπληρώσουμε το σχέδιο και να επιβεβαιώσουμε τη χρονολόγηση των διαφόρων φάσεων κατοίκησης.

M. BRUNET

Ρήνεια

Παλιά Βάρδια

Από 12 μέχρι 30 Ιουλίου πραγματοποιήθηκαν στην Παλιά Βάρδια της Ρήνειας καθαρισμοί και δοκιμαστικές τομές με επικεφαλής τη M.-Th. Couilloud - le Dinahet, με τη βοήθεια τριών εργατών και τη συνεργασία της M. Brunet, μέλους της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, των G. Ayala και N. Mouret (ετοιμάζουν τη διδακτορική τους διατριβή στο Πανεπιστήμιο της Lyon II), των N. Charre και D. Simonet (βοηθοί στην ανασκαφή)· τις αποτυπώσεις έκανε ο C. Plantevin.

Τα αποτελέσματα είναι τα ακόλουθα:

1. Αποτύπωση των εμφανών τοίχων με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια: οι σύγχρονοι τοίχοι περίφραξης, που επικαλύπτουν μερικώς τους αρχαίους τοίχους, δεν καταστράφηκαν· καθαρίστηκε η βάση τους, για να φαίνεται καλύτερα η αρχαία υποδομή. Μια δοκιμαστική τομή πραγματοποιήθηκε κατά μήκος ενός αντερείσματος του νότιου τοίχου (S 1), για να μελετηθεί η δόμησή του (Π ί ν. 145 β).

2. Στο εσωτερικό του τείχους, έγιναν έρευνες για να διαπιστωθεί αν υπάρχουν ίχνη και άλλων οικοδομημάτων, εκτός από αυτά που αναφέρονται σε προηγούμενη έκθεση (BCH 109 (1985), σ. 890)· τα αποτελέσματα ήταν αρνητικά.

Εξάλλου, μέσα στο δυτικό κτίριο (τετράγωνα G 3- G 4), όπου ο βράχος βρίσκεται στην επιφάνεια σε μεγάλη έκταση, διαπιστώθηκε ότι οι εγκάρσιοι τοίχοι είχαν εξαφανιστεί· τα λείψανα που φαίνονται σήμερα και σημειώνονται στο εσώκλειστο σχέδιο, ανήκουν στα θεμέλια· πραγματοποιήθηκε μια δοκιμαστική τομή (S 5) στη βορειοδυτική γωνία με σκοπό να μελετηθεί η δόμηση αυτών των θεμελίων.

3. Άρα οι προσπάθειες αφορούσαν στη ζώνη των τετραγώνων Ε 1 - Ε 2, πάνω στην οποία είχε συσσωρευθεί μια σημαντική μάζα κομματιών από γνεύσιο. Κάτω από αυτούς τους σωρούς λίθων, στα δυτικά και στα ανατολικά, διακρίνονταν γωνίες τοίχων, γι' αυτό και ο J. H. Kent είχε υποθέσει (Hesperia 1948, σ. 251) ότι αυτά τα συντρίμμια πρέπει να ανήκαν σε έναν από τους πύργους που αναφέρονται στις απογραφές των αγροκτημάτων του Απόλλωνα. Πραγματοποιήθηκε καθαρισμός για να επιβεβαιωθεί αυτή η υπόθεση· τα κομμάτια από γνεύσιο εναποτέθηκαν μέσα στο αρχαίο λατομείο χαμηλότερα από το χώρο των ερευνών. Όμως τα αρχαία κτίσματα που εμφανίστηκαν, δεν ανταποκρίνονται σε αυτά που περίμεναν οι ερευνητές, έτσι πρέπει να αποκλειστεί η αποκατάσταση πύργου.

Τα ευρήματα αυτού του καθαρισμού απέδειξαν ότι η τοποθεσία αυτή ήταν κατειλημμένη συνέχεια μέχρι τη σύγχρονη εποχή· ιδιαίτερα θα πρέπει να σημειώσουμε την ανακάλυψη ενός βυζαντινού νομίσματος και μιας πίπας του 17ου ή 18ου αι.

1. Τετράγωνα Ε 2 ΙΙΙ και Ε 2 ΙV

Αποκαλύφθηκε ένα ορθογώνιο κτίριο χωρισμένο σε δύο μικρά δωμάτια (Π ί ν. 145 γ). Στο δωμάτιο 1 μια δοκιμαστική τομή επέτρεψε στους ερευνητές να φθάσουν μέχρι το δάπεδο της ύστερης ελληνιστικής εποχής (κεραμική του τέλους του 2ου αι. π.Χ.) και να αποδείξουν ότι ο δυτικός τοίχος ήταν μεταγενέστερος από το δάπεδο αυτό: η τομή συνεχίστηκε μέχρι το βράχο, αλλά δεν αποκάλυψε εγκατάσταση παλιότερη από την ελληνιστική εποχή. Σε δεύτερη δοκιμαστική τομή, στο δωμάτιο 2, αποκαλύφθηκε κατά χώραν ένας «ληνός» από μάρμαρο, καθώς και πολλά κεραμικά θραύσματα του τέλους του 2ου αι. π.Χ. (κοινή κεραμική, ανάγλυφοι σκύφοι και περγαμηνά πινάκια) (Π ί ν. 146 α).

Τα κτίριο αυτό συνεχιζόταν χωρίς αμφιβολία προς Ν. Στο τετράγωνο Ε 1 Ι δύο νέες τομές επέτρεψαν να έρθουν στο φως ίχνη από ισοπεδωμένους τοίχους, που εδράζονταν πάνω στο βράχο (Π ί ν. 146 β)· σ' αυτούς τους τοίχους αντιστοιχούν και πάλι δάπεδα εγκατάστασης του τέλους της ελληνιστικής εποχής (λυχνάρι Δήλου, δακρυδόχος, λάγυνος).

2. Τετράγωνα Ε 1 ΙΙ

Τρία ημικυκλικά κτίσματα προσκολλούνται ανατολικά στο πρώτο σύνολο· ο προορισμός του (κλίβανος;) δεν έχει ακόμη εξακριβωθεί (Α1, Α2, Α3) (Π ί ν. 146 γ). Και εδώ βρέθηκαν στην επιφάνεια ίχνη εγκατάστασης αυτοκρατορικών χρόνων· η δοκιμαστική τομή στο Α2 αποκάλυψε θραύσματα

κοινής κεραμικής του τέλους της ελληνιστικής εποχής.

Η κεραμική που ανακαλύφθηκε στη διάρκεια αυτών των εργασιών, εναποτέθηκε στο Μουσείο της Δήλου με τους αριθμούς: R 86 1-160.

M.-TH. COUILLOUD-LE DINAHET

Σ κ α ρ δ α ν ά

Από 18 Αυγούστου μέχρι 13 Σεπτεμβρίου πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές στη συνοικία Σκαρδανά, στις δυτικές παρυφές της «οικίας των σφραγίδων» (Οδηγός Δήλου, αριθ. 59 Δ), με επικεφαλής τον Gérard Siebert, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου. Έπρεπε κυρίως να επιβεβαιωθεί ότι το δωμάτιο, στα δυτικά της αυλής, αποτελούσε τα όρια του σπιτιού αυτού, παρόλο που ένα πρόχειρο τοιχάριο από πωρόλιθο βρισκόταν στον τοίχο του βάθους[1].

Επιβεβαιώθηκε ότι αυτή ήταν η τελευταία φάση εγκατάστασης. Αποκαλύφθηκε λοιπόν μια νέα οικία, με ανεξάρτητη είσοδο (και προθάλαμο σε σχήμα διαδρόμου) και πλακόστρωτη αυλή λίγο χαμηλότερα (Π ί ν. 147). Παρατηρήθηκαν πολλές μετατροπές. Φάνηκε π.χ. ότι το κλιμακόπλευρο της σκάλας που οδηγεί στο επάνω πάτωμα (τα ίχνη του διακρίνονται στο επίχρισμα του τοίχου), ανήκε σε προηγούμενη δόμηση, από αυτήν που στο τέλος υποστήριζε το κλιμακοστάσιο. Επίσης, σε σχέση με το δάπεδο του ενδιάμεσου δωματίου ι[2], η πλακόστρωση της αυλής υπερυψώθηκε με επιχωμάτωση κατά ένα μέτρο. Η πρωταρχική στάθμη, που βρέθηκε σε μια τομή στη βορειοανατολική γωνία (ζώνη με πατημένο χώμα, κάτω από τη σκάλα), ανταποκρίνεται πιθανώς σε μια κατάσταση όπου το δωμάτιο ι και ο χώρος της αυλής βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο και επικοινωνούσαν. Μετά από μια άλλη κατανομή του χώρου, πραγματοποιήθηκε ο σημερινός διαχωρισμός και η «οικία των σφραγίδων» προσάρτησε ένα χώρο που έβγαινε έξω από τη δυτική πλευρά της περιμέτρου της.

Όπως και άλλες οικίες της συνοικίας, έτσι κι αυτή καταστράφηκε από πυρκαγιά και παρέμεινε θαμμένη μαζί με την οικοσκευή της κάτω από τα χαλάσματα. Βρέθηκαν πολλοί ενσφράγιστοι αμφορείς, μεταξύ των οποίων, πέντε είχαν καταπλακωθεί κατά χώραν μέσα στην αυλή (Π ί ν. 147), και ενισχύουν τη χρονολογία που προτείνεται και για άλλες καταστροφές στην ίδια γειτονιά: πρόκειται για πυρκαγιές που άναψαν το 69 τα στρατεύματα του Αθηνόδωρου. Η ανακάλυψη ενός ξίφους πάνω στο πλακόστρωτο της αυλής, όσο κι αν είναι ασυνήθιστη στη Δήλο, δεν είναι και εντελώς απροσδόκητη μέσα σε αυτές τις ιστορικές συνθήκες.

Μεταξύ των ευρημάτων τα κυριότερα είναι τέσσερα πόδια και κομμάτια από το σκελετό ενός χάλκινου κρεβατιού — το fulcrum πρέπει να βρίσκεται ακόμη κάτω από τα συντρίμμια του τμήματος που δεν έχει ανασκαφεί (Π ί ν. 148 α) — καθώς και μεγάλη ποσότητα ζωγραφιστών επιχρισμάτων: συγκροτούν ένα διακοσμητικό σύστημα που μπορεί να αποκατασταθεί μερικώς και φαίνεται να προέρχεται τουλάχιστον από δυο διαφορετικά δωμάτια του ορόφου. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η τεχνική της επικάλυψης των τοίχων μεταξύ των οποίων πλίνθινα τεμάχια οροφής και κυμάτια συναρμολόγησης οροφής. Τα περισσότερα μοτίβα ανήκουν σε γνωστές ομάδες, ορισμένα όμως είναι νέα και φαίνεται να είναι δανεισμένα από το θεματολόγιο των τεχνικών του μωσαϊκού: σειρές από σπειρομαίανδρους και από οδοντωτά. Κόκκινα πουλιά που πετούν και ένα μεγάλο γαλάζιο ακίνητο πουλί (Π ί ν. 148 β), προέρχονται χωρίς αμφιβολία από «βλαστόσπειρα με ζώα».

Η αφθονία των πιατικών που βρέθηκαν ήδη από την ανώτερη στρώση της επιχωμάτωσης, δείχνουν ότι στον όροφο υπήρχε μαγειρείο ή κελλάρι. Υπάρχει μεγάλη ποσότητα αγγείων με χείλος τορνευτό. Ταυτίζονται όλα, και ήταν σφραγισμένα με γύψο, αλλά δεν μπόρεσε να αναγνωριστεί το περιεχόμενο. Ένα από τα δάπεδα της οροφής ήταν μωσαϊκό της τεχνοτροπίας του opus tesselatum άσπρο και μαύρο. Όλα αυτά τα ευρήματα και η πιθανότητα μιας περίπου κάθετης πτώσης για τα βαρύτερα αντικείμενα (μωσαϊκά), επιτρέπουν την υπόθεση ότι μέρος της αυλής ήταν καλυμμένο, ενώ το άλλο χρησίμευε ως φωταγωγός.

G. SIEBERT

1. BCH 99 (1975), σ. 718, εικ. 2.
2. BCH 100 (1976), σ. 800, εικ. 1.

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Χερσόνησος

Οικόπεδο κληρονόμων Γιαλιτάκη

Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν κτίρια ρωμαϊκής εποχής και λιθόστρωτος δρόμος (Πίν. 149 α). Στα δυτικότερα από τα τρία στενά και επιμήκη δωμάτια του κτιρίου βρέθηκαν δυο πιθάρια κατά χώραν, πολλές πήλινες δισκοειδείς αγνύθες και θραύσματα από πήλινες μήτρες πλαστικών αγγείων με παραστάσεις πλοίου, άρματος και ζώου με χαίτη. Από τα ευρήματα αυτά προκύπτει ότι η χρήση των χώρων ήταν αποθηκευτική και εργαστηριακή. Η ελάχιστα διαταραγμένη επίχωση περιείχε κυρίως όστρακα υστερορωμαϊκών χρόνων. Προς το βράχο βρέθηκαν και μερικά μελαμβαφή όστρακα και πινάκιο.

Οικόπεδο Στ. Αλεξάκη

Στο παραπάνω οικόπεδο ερευνήθηκε εκτεταμένο οικοδομικό συγκρότημα της υστερορωμαϊκής πόλης. Όλοι οι αποκαλυφθέντες τοίχοι έχουν τον ίδιο προσανατολισμό και ανήκουν επομένως σε μια οικοδομική φάση με ορισμένες μετασκευές. Terminus ante quem για τη χρονολόγηση αποτελούν τρεις χονδροειδείς πρόχοι, που βρέθηκαν σε κιβωτιόσχημο τάφο-οστεοφυλάκιο ανάμεσα στα κτίρια και πρόχους της Αθηναϊκής Αγοράς που χρονολογήθηκαν στον πρώιμο 7ο αι. μ.Χ. (Agora V, σ. 122). Η εύρεση των τάφων αυτών ανάμεσα στους τοίχους του οικοδομικού συγκροτήματος σημαίνει ασφαλώς ότι το τμήμα αυτό της πόλης είχε εγκαταλειφθεί στην περίοδο αυτή. Η εγκατάλειψη αυτή δε συνοδεύθηκε από καταστροφή, αφού ούτε στο οικόπεδο Στ. Αλεξάκη ούτε στο κοντινό ιδιοκτησίας Γ. Κυπριωτάκη, που ανασκάψαμε το 1985 , βρέθηκαν ίχνη βίαιης καταστροφής.

Η τοιχοποιία είναι γενικά ευτελής με μικρές κοινές πέτρες και άφθονο συνδετικό κονίαμα. Ενίοτε χρησιμοποιούνται μέλη παλιότερων κτισμάτων όπως βάση κίονα, σπόνδυλος κίονα ακόμα και ακέφαλο αγαλμάτιο ιματιοφόρου ανδρικής μορφής. Ενδιαφέρον παρουσιάζει σύστημα αποχετευτικών αγωγών με κεντρικό συλλεκτήρα από μεγάλες πλακοειδείς πέτρες και μικρότερους τροφοδότες που βαίνουν κάτω από τους τοίχους.

Στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν ισχυροί τοίχοι μεγάλου κτιρίου που συνεχίζεται σε γειτονικά οικόπεδα, καθώς και τμήμα πλακόστρωτης αυλής με σκαφωτό αγωγό. Από τα λίγα κινητά ευρήματα αναφέρουμε θραύσμα ρωμαϊκής επιγραφής, μαρμάρινη σπασμένη κεφαλή πάνθηρα ή γρύπα, αρράβδωτο σπόνδυλο κίονα κτλ.

Οικόπεδο Μ. Κατσαμποξάκη

Δοκιμαστικές τομές στο παραπάνω οικόπεδο έδειξαν την ύπαρξη βαθιάς επίχωσης με άφθονη υστερορωμαϊκή κεραμική χωρίς όμως αρχιτεκτονικά στοιχεία. Όμοια κεραμική και μερικοί κοινοί αμφορείς βρέθηκαν στο οικόπεδο Ι. Πεχυνάκη, Ν. Δρακοπούλου κοντά στο ρωμαϊκό θέατρο, όπου επίσης μέσα σε βαθύ πηγάδι βρέθηκαν και μερικά όστρακα τύπου Sigillata με ανάγλυφες διακοσμήσεις πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων.

Λύκτος

Συνεχίστηκε και φέτος η συστηματική ανασκαφή και αποκαλύφθηκε ολόκληρη η μεγάλη αίθουσα με τα βαθμιδωτά έδρανα, που είχε εν μέρει ανασκαφεί το 1983[1] (Πίν. 149 β-γ), διαστ. 13,90×11,40 μ. Κατά μήκος των μακρών πλευρών συμμετρικά,

1. Λύκτος Ι, Ηράκλειο 1984, σ. 61-65.

βαίνουν τέσσερις σειρές λίθινων χαμηλών εδράνων, πλ. 0,70-0,90 και ύψ. 0,20 μ. και στενότερη κρηπίδα κατά μήκος της κατώτερης σειράς. Ακουμπούν στον ανατολικό τοίχο, ενώ το δυτικό κτιστό άκρο τους απέχει 2,50 μ. από το δυτικό τοίχο της αίθουσας. Το χαμηλό ύψος, η βαθμιδωτή διάταξη και η αδρή επιφάνεια δείχνει ότι τα έδρανα αυτά χρησίμευαν ως βάσεις για ξύλινα πιθανότατα εδώλια.

Το δάπεδο καλυπτόταν από μεγάλες ορθογώνιες μαρμαρόπλακες από υπόλευκο μάρμαρο επάνω σε σκληρό κοκκινωπό κονίαμα. Από αυτές, λίγες σώζονται κατά χώραν αλλά και αυτές που είχαν αφαιρεθεί άφησαν ίχνη πάνω στο κονίαμα. Ορθομαρμάρωση, από την οποία ελάχιστα κομμάτια διατηρήθηκαν, κάλυπτε το κατώτερο τμήμα των τοίχων. Οι πλάκες συγκρατούνταν και από χάλκινα άγκιστρα, πολλά από τα οποία βρέθηκαν στη θέση τους μέσα στον τοίχο. Η είσοδος βρίσκεται στο μέσο της ανατολικής πλευράς και έχει πλάτος 2,30 μ. Έκλεινε με δίφυλλη πόρτα, όπως φαίνεται από τις δυο συμμετρικές λαξευτές, στις εσωτερικές γωνίες του κατωφλίου, υποδοχές των στροφέων.

Εξωτερικά, οι παραστάδες φέρουν κατακόρυφη σκαφωτή λάξευση, προφανώς για την προσαρμογή του πλαισίου, από το οποίο δε σώθηκε κανένα τμήμα. Ο πόδας του πλαισίου στερεωνόταν στο κατώφλι με τρεις μολυβδοχοημένους γόμφους μέσα σε ισάριθμους τόρμους με μικρές αύλακες μολυβδοχόησης. Στο βάθος της αίθουσας απέναντι από την είσοδο αποκαλύφθηκαν δύο συμμετρικές βάσεις κιόνων από ορθογώνια πλίνθο, δυο σπείρες (;) και ενδιάμεση σκοτία, και ένας σπασμένος κίονας από γρανίτη με κορινθιακό κιονόκρανο από χονδρόκοκκο μάρμαρο (Πίν. 150 α). Το ύψος του είναι 3,52 και μαζί με το κιονόκρανο και τη βάση 4,27 μ., δηλαδή όσο και το ύψος του κτιρίου από το δάπεδο μέχρι την οροφή. Μεταξύ των δύο κιόνων σχηματίζεται κτιστή συμφυής με τον τοίχο παραστάδα.

Γύρω από την αίθουσα αυτή υπήρχαν κι άλλα μικρότερα δωμάτια, γεγονός που είχαμε διαπιστώσει και στην ανασκαφή του 1983. Κατά τη φετινή περίοδο, ανασκάψαμε τμήμα ενός δωματίου, του οποίου τους τοίχους είχαμε εντοπίσει στη διάρκεια μικρής έρευνας το 1981[2]. Το δωμάτιο αυτό βρίσκεται στην ανατολική προέκταση της μεγάλης αίθουσας και περιέχει ενεπίγραφες βάσεις αναθημάτων. Βρέθηκαν δυο ακόμη ενεπίγραφες πεσσοειδείς βάσεις που βρίσκονται σε επαφή με τον εξωτερικό ανατολικό τοίχο της αίθουσας αριστερά από την είσοδο (Πίν. 150 β). Καθαρίστηκε το βοτσαλωτό δάπεδο του δωματίου και αποκαλύφθηκε λίθινο κατώφλι και παραστάδα με λαξευτή βάση, που ανήκει μάλλον σε είσοδο και οδηγεί σε ένα ακόμη δωμάτιο. Οι νέες αυτές επιγραφές χρονολογούνται στο 125 μ.Χ., δηλαδή είναι ένα χρόνο παλιότερες από την τρίτη επιγραφή που βρέθηκε κατά χώραν στο ίδιο δωμάτιο[3]:

Αὐτοκράτορα καίσαρα θεοῦ Τραϊανοῦ Παρθικοῦ υἱὸν Θεοῦ Νερούα υἱωνὸν Τραϊανὸν Ἀδριανὸν σεβαστὸν ἀρχιερῆ μέγιστον δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ Θ΄ ὕπατον Λυττίων ἡ πόλις διὰ πρωτοκόσμου Ἀπολλωνίδη Κλευμενίδου

Σαβεῖναν αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ Ἀδριανοῦ σεβαστοῦ καίσαρος γυναῖκα Λυττίων ἡ πόλις διὰ πρωτοκόσμου Ἀπολλωνίδου Κλευμενίδα

Το κτίριο λοιπόν θεμελιώθηκε λίγα χρόνια πριν από την ανάθεση των επιγραφών με τα αναθήματα που τις συνόδευαν, ασφαλώς όχι πριν τις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. και πιθανότατα στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Αδριανού, ο οποίος τιμήθηκε όσο κανένας άλλος αυτοκράτορας από τους Λυττίους. Προς την εποχή αυτή οδηγεί και η χρονολόγηση του κιονοκράνου, που μοιάζει πολύ με τα κορινθιακά κιονόκρανα των αρχών του 2ου αι. της «βίλλας του Διονύσου»[4].

Καταστράφηκε από σεισμό, όπως έδειξαν οι επάλληλες σειρές πεσμένων δόμων, από πέτρες και τούβλα της ανωδομής, που κάλυπταν το μεγαλύτερο μέρος της αίθουσας (Πίν. 150 γ). Πρόκειται πιθανότατα για το μεγάλο σεισμό του 365 μ.Χ.[5], γεγονός που ενισχύεται και από τη χρονολόγηση των οστράκων που βρέθηκαν μέσα στο στρώμα καταστροφής, πολλά από τα οποία ανήκουν σε υστερορωμαϊκές ερυθροβαφείς λεκάνες και πινάκια με γω-

2. Ό.π., σ. 61.

3. Ό.π., σ. 61-62.

4. I. F. Sanders, Roman Crete, σ. 69, πίν. 27.

5. Θ. Δετοράκης, Ιστορία της Κρήτης, 1986, σ. 131-132.

νιωτό σώμα, ένα μάλιστα με σφράγισμα ακτινωτού κοσμήματος στον πυθμένα.

Βρέθηκαν ακόμη μονόμυξοι και τετράμυξοι λύχνοι, δυο χέρια μαρμάρινων αγαλμάτων, θραύσματα γυάλινων αγγείων καθώς και ελλιπής επιτύμβια στήλη με επιγραφή:

- - - - *ος Πολ*
- - - - - *ωαδελ*
- - - *μ]νήμης*
χάριν

Με τα φετινά ευρήματα προστέθηκαν νέα στοιχεία που περιγράφουν τη λειτουργικότητα του σημαντικού αυτού κτιριακού συγκροτήματος. Ειδικότερα η εσωτερική του διαρρύθμιση με τις σειρές των εδράνων-εδωλίων, η πολυτέλεια της κατασκευής, αλλά και η εύρεση μεγάλου αριθμού επιγραφών δείχνουν ότι πρόκειται για δημόσιο οικοδόμημα, ασφαλώς για το βουλευτήριο της ρωμαϊκής πόλης.

Θέση Άλωνας

Κοντά στο χωριό Ξειδάς, στην πιο πάνω θέση ερευνήθηκε μικρό τμήμα από νεκροταφείο δαιδαλικών χρόνων (7ου αι.) που ανήκει στο σύγχρονο σημαντικό οικισμό της Λύκτου. Βρέθηκαν δύο εγχυτρισμοί σε μικρούς χάλκινους λέβητες και δύο σε αμφοροειδές και κάλπη, αντίστοιχα. Περισυλλέχθηκαν επίσης όστρακα μεγάλου ταφικού πίθου με ταινίες και ρόδακες και πλαστικές σφίγγες. Τους εγχυτρισμούς συνόδευαν μικρά αγγεία της εποχής, όπως αρύβαλλοι, προχοΐδια, μόνωτα κύπελλα καθώς και ένα πλαστικό αγγείο σε σχήμα ίππου και μία χάλκινη τοξωτή πόρπη.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ

Η αποστολή άρχισε στις 7 Ιουλίου και τελείωσε στις 12 Αυγούστου. Οι εργασίες τακτοποίησης, επιχωμάτωσης και στερέωσης συνεχίστηκαν μέχρι τις 30 Αυγούστου.

Τμήμα μεταξύ του δυτικού κτιρίου και των Camere Decapitate

Με την επανεξέταση αυτής της περιοχής μπορέσαμε να συμπληρώσουμε την έρευνα σε ολόκληρο το βόρειο τμήμα του οικισμού, περίπου μέχρι το όριο του μεγάλου τείχους με επάλξεις. Οι δομές του ανωτέρου επιπέδου, που έχουν ήδη ανασκαφεί τελείως και στηρίζονται γενικά πάνω σε χώμα έπρεπε να σχετίζονται με τη διευθέτηση της πλατείας της Αγοράς. Το τείχος που ακουμπούσε στο βόρειοδυτικό κτίριο και σε ένα από τα δωμάτια δίπλα στο μεγάλο τείχος με επάλξεις, αποτελούσε πιθανώς το δυτικό όριο του ανοικτού χώρου και είναι ίσως η αρχαιότερη κατασκευή που φέραμε στο φως στο νότιο άκρο. Αυτό το τείχος βρίσκεται πράγματι πάνω από την επιχωμάτωση της θεμελίωσης του δυτικού κτιρίου, που έδωσε υλικό της ΥΜ ΙΙΙΑ1 και Α2. Το ίδιο στρώμα επιχωμάτωσης κατείχε το χώρο του δωματίου, που δεν είχε ίχνη του δαπέδου και της διακόσμησής του. Τα θραύσματα που σώθηκαν επιτρέπουν τη χρονολόγησή του στις αρχές της ΥΜ ΙΙΙΑ2.

Με το δωμάτιο α προέκυψε σύγχρονο το γ (κάτω από το χώρο 6 των Camere Decapitate), που είχε ένα δάπεδο από πλάκες και πέτρες. Τα δωμάτια α και γ, ευθυγραμμισμένα μεταξύ τους και χωρισμένα από ένα είδος περάσματος, αντιπροσωπεύουν μέχρι τώρα τα αρχαιότερα οικοδομήματα της μετα-ανακτορικής περιόδου στην Αγία Τριάδα.

Το Bastione

Χρήσιμες χρονολογικές ενδείξεις για την κατασκευή του κτιρίου δόθηκαν από δοκιμαστικές τομές κατά μήκος των τάφρων θεμελίωσης ανατολικά του δωματίου 15, ανατολικά και μέσα στο δωμάτιο 4, νότια των δωματίων 1-3. Τα θραύσματα που βρέθηκαν επιβεβαίωσαν τη γνώμη του Halbherr (που οικειοποιήθηκε η Banti), ότι το κτίριο χτίστηκε όταν είχε ήδη αρχίσει η ΥΜ Ι περίοδος. Πιθανώς στην ίδια εποχή ανάγεται η διπλανή στοά, αριθ. 10, καθώς και η διευθέτηση της κατώτερης πλατείας.

Όσον αφορά στη φάση ΥΜ ΙΙΙ, η σημερινή κατάσταση δεν επιτρέπει την επαλήθευση εξ ολοκλήρου της κάτοψης του Stefani, και εξαιτίας των πολλών επισκευών κατά τη διάρκεια της συντήρησης.

Μια ακριβέστερη χρονολόγηση γίνεται τώρα χάρη στον καθαρισμό των λίθων του νότιου τείχους, που έδωσε θραύσματα της ΥΜ ΙΙΙΑ2, που αντιστοιχεί στις μεγάλες οικοδομικές φάσεις της μετα-ανακτορικής Αγίας Τριάδας.

Στην ίδια περίοδο ανήκει και το πλατύ δωμάτιο, ελαφρώς τραπεζοειδές, που ακουμπάει στο νότιο τοίχο, που πιθανώς κατασκευάστηκε αμέσως μετά τη μυκηναϊκή επανάκτηση του Bastione.

Μέσα στο δωμάτιο 4 στάθηκε δυνατό να διακρίνουμε, κάτω από το στρώμα ΥΜ Ι, τουλάχιστον δυο στρώματα σχετικά ομοιογενή: το κατώτερο ανήκε στην αρχή της ανακτορικής εποχής (ΜΜ Ιβ)· πάνω σε αυτό υπήρχε αντίθετα ένα στρώμα κυρίως ΜΜ ΙΙ (με ένα πλατύ σκυφοειδές κύπελλο του Καμαραϊκού ρυθμού με παχύ τοίχωμα). Στο βορειοδυτικό τμήμα ταυτίστηκαν διάφορα τείχη σε πολλά στρώματα, με λειτουργία και χρονολογία που δεν καθορίζονται επακριβώς. Οι κατώτερες κατασκευές (ίσως κατάλοιπα μιας γωνίας δωματίου), πρέπει πι-

θανώς να αποδοθούν στη ΜΜ Ιβ. Οι κατασκευές πάνω σε αυτό αποτελούν ένα είδος εξόδου μιας αποθήκης ή κάτι παρόμοιο με πλάτος λιγότερο από 1 μ., που διακόπτεται βόρεια από το τείχος του οχυρώματος· αποδίδονται στην εποχή αμέσως μετά από εκείνη του στρώματος ΜΜ Ιβ.

Περιοχή νοτιοανατολικά του Bastione

Σε αντιστοιχία με τη νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου, μερικές κατασκευές, ήδη στο φως, που καλύπτουν εν μέρει το ανατολικό μέρος του, ήταν ίσως ελληνιστικής εποχής.

Η νότια περιοχή αντίθετα καταλαμβανόταν από ένα μακρόστενο χώρο με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., διαστ. 7,50×2 μ. περίπου, με παραστάδα στο κέντρο, που ήταν ήδη μερικώς σκαμμένος και κατεστραμμένος από τη γερμανική κατοχή.

Η ανασκαφή της λωρίδας που ήταν ακόμη ακέραιη, επέτρεψε να διακριθούν δυο διαφορετικά επίπεδα ΥΜ Ι: το κατώτερο, με ευρήματα που αποδίδονται στην ΥΜ ΙΑ, σχετίζεται με τη στιγμή της καταστροφής. Το δωμάτιο με παραστάδα είναι λοιπόν αρχαιότερο σε σχέση με το Bastione που μάλιστα χρησιμοποιεί μερικώς, ως υποθεμελίωση, ένα τμήμα του βόρειου τοίχου. Το ανώτερο στρώμα, πάντα με θραύσματα ΥΜ Ι είναι αντίθετα εκείνο της στιγμής της κατασκευής του καινούργιου κτιρίου.

ΓΟΡΤΥΝΑ

Οι εργασίες μελέτης, καταγραφής και σχεδίασης των ευρημάτων των περασμένων χρόνων, πραγματοποιήθηκαν από τον Απρίλιο μέχρι τον Οκτώβριο.

Οι ανασκαφές, στην περιοχή του Πραιτωρίου της Γόρτυνας έγιναν τον Ιούλιο και τον Αύγουστο:

α) Βυζαντινές οικίες - Αυλή. Στην περιοχή αμέσως δυτικά του Πραιτωρίου, συνεχίσαμε τις εργασίες για να φέρουμε στο φως το βυζαντινό οικισμό του 7ου αιώνα, που αποδεικνύει όλο και περισσότερο πως υπήρξε ένας βιοτεχνικός συνοικισμός που κατείχε ίσως, ήδη από τον 5ο αι., και την περιοχή του Πραιτωρίου.

Η σημαντικότερη ανακάλυψη ήταν ένας φούρνος κεραμικής όπου, όπως βεβαιώνεται από δυο υπολείμματα από το καμίνι, παραγόταν εκείνη η ζωγραφισμένη κεραμική που αποτελεί κάτι πραγματικά καινούργιο στο πανόραμα της παραγωγής βυζαντινής εποχής.

β) Δρόμος βόρεια του Πραιτωρίου. Η ανασκαφή άρχισε ξεκινώντας από το δυτικό άκρο του δρόμου. Κάτω από αγροτικούς τοίχους και από ένα χαλικόστρωτο που δημιουργήθηκε από τους πρώτους ιταλούς ερευνητές, φέραμε στο φως τον τελευταίο βυζαντινό οικισμό, αλλά δεν μπορέσαμε να φθάσουμε στο λιθόστρωτο ρωμαϊκής εποχής, επειδή η δοκιμαστική τομή ήταν κατειλημμένη εξ ολοκλήρου από ένα μεγάλο άγαλμα τηβεννοφόρου που, επειδή βρέθηκε τις τελευταίες μέρες της ανασκαφής, δεν το μετακινήσαμε.

γ) *Ιππόδρομος.* Ένας επιφανειακός καθαρισμός πραγματοποιήθηκε στον ιππόδρομο, από τον οποίο φέραμε στο φως τη χαμηλότερη βαθμίδα της δυτικής πλευράς (για 30 μ. περίπου) και πίσω από τα υπάρχοντα θερμοκήπια ήρθαν στο φως οι Carceres που βρίσκονταν στο δυτικότερο σημείο.

δ) *Πραιτώριο.* Στο Πραιτώριο συνεχίσαμε τη στερέωση των τμημάτων που σώζονται από τους μεταγενέστερους τοίχους, επενδύοντας με πέτρα το έδαφος όπου ακουμπούσαν. Εξάλλου κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης του μεταγενέστερου μαρμάρινου δαπέδου της αίθουσας με τη χαμηλή αψίδα, που βρίσκεται στα λουτρά του Πραιτωρίου, βρέθηκαν δυο ανάγλυφα (με τον Ασκληπιό με ένα λιοντάρι και ένα αγριόχοιρο), που αποτελούσαν το τελικό άκρο δυο μαρμάρινων μακρών παραστάδων με αυλακώσεις. Ο Ασκληπιός διατηρούσε ακόμη τα αρχικά χρώματα και από την άποψη του ρυθμού μπορεί να αποδοθεί στην ανακατασκευή του συγκροτήματος των λουτρών κατά το τέλος του 4ου αι.

Από το Πραιτώριο απομακρύνθηκαν 4.000 μ.^{3} σύγχρονης επιχωμάτωσης και υπολειμμάτων παλιών ανασκαφών.

ε) *Λέσχη με αγάλματα.* Σε συνεργασία με την υπεύθυνη επιμελήτρια Μαρία Εγγλέζου εκπονήσαμε ένα αρχικό πρόγραμμα και προχωρήσαμε στην επιλογή και τη μεταφορά μιας ομάδας γλυπτών στην καινούργια στοά κοντά στο Ωδείο.

Ελληνιστικές οχυρώσεις

Η ανασκαφή άρχισε στις 14 Ιουλίου και τέλειωσε στις 23 Αυγούστου.

Οι εργασίες αφορούσαν σε τρία τμήματα: το λόφο του Αρμί, το λόφο του Προφήτη Ηλία και τη νότια πλαγιά των οχυρώσεων. Η τελευταία μέχρι τώρα δεν είχε ποτέ ερευνηθεί.

Λόφος του Αρμί

Δοκιμαστική τομή V. Βρέθηκε ένα μεγάλο τμήμα του τείχους και πιθανώς ένα φυλάκιο που στηριζόταν πάνω στο τείχος της 2ης φάσης.

Κτίρια πάνω στη δυτική κορυφή του λόφου. Ταυτίστηκαν δύο κτίρια, η λειτουργία των οποίων πιθανώς σχετιζόταν με την οχύρωση της 2ης φάσης. Το κτίριο Α αποτελείτο τουλάχιστον από δύο χώρους. Τα σχετικά στρώματα είχαν τελείως εξαφανιστεί, αλλά στην περιοχή βρέθηκαν πολυάριθμα θραύσματα γεωμετρικών αγγείων, καθώς και θραύσματα πήλινων ειδωλίων, ζώων κυρίως· μια δοκιμαστι-

κή τομή νότια του κτιρίου μας επέτρεψε να ταυτίσουμε ένα μικρό μέρος μιας νεκρόπολης της γεωμετρικής περιόδου, με αποτεφρώσεις σε κοιλότητες του βράχου.

Από το κτίριο Β, με τετράγωνη κάτοψη, είχαν σωθεί λίγα τμήματα τοίχων, αρκετά όμως για να κατανοήσουμε την περίμετρο και μερικά εσωτερικά χωρίσματα. Μια δοκιμαστική τομή στο έμπλεγκτον ενός από τους τοίχους, μας επέτρεψε να το χρονολογήσουμε στον 1ο αι. π.Χ.

Λόφος του Προφήτη Ηλία

Δοκιμαστική τομή VII. Ήρθε στο φως η γωνία ανάμεσα στο εξωτερικό τείχος της 1ης φάσης γύρω από τον Προφήτη Ηλία και το διατείχισμα. Αυτό μας επέτρεψε την ανακατασκευή του περιγράμματος ενός μεγάλου τμήματος του εξωτερικού τείχους, που ακολουθήθηκε από τον σύγχρονο δρόμο που οδηγεί στο εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία.

Δοκιμαστική τομή IX. Διευρύνθηκε η δοκιμαστική τομή νότια του φυλακίου β για να επαληθεύσουμε εάν τα κεραμίδια που έπεσαν εξωτερικά θα μπορούσαν να ανήκουν στη στέγη του. Ταυτίστηκε ένας τοίχος παράλληλος με το δυτικό τοίχο του φυλακίου που κλείνει έναν τετράγωνο σκεπαστό χώρο όπου βρέθηκαν δυο μελαμβαφή αγγεία, ανάλογα με εκείνα που βρέθηκαν στο εσωτερικό του διπλανού φυλακίου β.

Δοκιμαστική τομή XII. Διευρύνθηκε προς Ν., μέχρι να βρεθεί η εσωτερική επιφάνεια του τοίχου. Είμαστε έτσι βέβαιοι ότι πρόκειται για τον τοίχο της 1ης φάσης και ότι επομένως η εξωτερική πορεία στη βόρεια πλαγιά του Προφήτη Ηλία δεν ακολουθήθηκε από το τείχος της 2ης φάσης.

Νότια πλαγιά των οχυρώσεων

Δοκιμαστική τομή XV. Ο τοίχος οχύρωσης έχει πάχος 3 μ. περίπου και είναι σκεπασμένος από επιχωμάτωση 1,50 μ., που αποτελείται από υλικό που έχει κυλήσει από το ψηλότερο σημείο του λόφου· βρέθηκαν και μερικά θραύσματα κεραμικής του 7ου αιώνα, που πιστοποιούν ότι η περιοχή κατοικείτο την πρωτοβυζαντινή εποχή.

Δοκιμαστικές τομές XIV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX (νότιο τείχος της 2ης φάσης). Έξι δοκιμαστικές τομές στις νότιες πλαγιές των λόφων του Προφήτη Ηλία και του Αρμί μας έδωσαν τη δυνατότητα να κατανοήσουμε με βεβαιότητα αυτό το τμήμα του τείχους, από το οποίο μέχρι τώρα δεν ήταν ορατή καμιά αξιόπιστη ένδειξη. Τα καλύτερα διατηρημένα τμήματα ταυτίστηκαν στη δοκιμαστική τομή XIV, όπου το τείχος σκάφηκε σε μήκος 20 μ. και στη δοκιμαστική τομή XX όπου το τείχος, διασχίζοντας ένα χείμαρρο, σώζεται σε ύψος 1,50 μ. και παρουσιάζει στη βάση δυο τετράγωνες οπές για τη ροή των νερών.

Με αυτή την ανασκαφή θεωρούμε συμπληρωμένη την έρευνα για τις οχυρώσεις στους λόφους βόρεια της κάτω Γόρτυνας, έρευνα που κράτησε έξι χρόνια, αφού άρχισε το 1981.

Τα αποτελέσματα που ξεκαθαρίζουν την τοπογραφία της ελληνιστικής Γόρτυνας, μπορούν να θεωρηθούν καλύτερα από αυτά που περιμέναμε. Ταυτίστηκαν δυο σειρές τειχών, εν μέρει στο ίδιο περίγραμμα, που με δοκιμαστικές τομές ταυτίστηκε απόλυτα. Το νεότερο τείχος, που χτίστηκε το πρώτο μισό του 1ου αι. π.Χ., είχε σύντομη ζωή, αφού καταστράφηκε από σεισμό αμέσως μετά το 30 π.Χ. Το τείχος της 1ης φάσης πρέπει να ταυτιστεί με εκείνο που ο Στράβων αποδίδει στον Πτολεμαίο Δ΄· προς το παρόν δε διαθέτουμε στοιχεία για μια ακριβή χρονολόγηση.

ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Σημαντικές δυσχέρειες στην προώθηση επανεκθετικών εργασιών, αλλά και στην ανασυγκρότηση ευρημάτων ανασκαφών παρελθόντων ετών, προέκυψαν από την πολύμηνη αποχή του κλάδου των συντηρητών αρχαιοτήτων από τοξικά και ανθυγιεινά υλικά. Αποτέλεσμα της αποχής αυτής υπήρξε η συσσώρευση υλικού στις αποθήκες και στα εργαστήρια χωρίς τη δυνατότητα επεξεργασίας του, ενώ συγχρόνως αποδιοργανώθηκε η προσπάθεια να ασχολείται το εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας όσο το δυνατόν συντομότερα με το υλικό των ανασκαφών της τρέχουσας ανασκαφικής περιόδου.

Μουσείο Αγίου Νικολάου

Επανεκθετικές εργασίες έγιναν στο μουσείο από τον προϊστάμενο του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κρήτης Κ. Δαβάρα, ο οποίος είναι ο δημιουργός της έκθεσής του και ο υπεύθυνος για τις εργασίες επανέκθεσης.

Μουσείο Σητείας

Στο μουσείο Σητείας συγκροτήθηκε νέα προθήκη με ευρήματα των ανασκαφών Ξεροκάμπου Ζήρου, των ετών 1984 και 1985[1].

Επίσης στον προθάλαμο εκτέθηκε πώρινος ακέραιος ληνός ο οποίος προέρχεται από τις ανασκαφές του μινωικού οικισμού Πετρά Σητείας.

Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας

Με κατάλληλη διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου του κτιρίου της Αρχαιολογικής Συλλογής Ιεράπετρας, μια νέα αίθουσα προστέθηκε στην ήδη υπάρχουσα. Στην αίθουσα αυτή εκτέθηκαν μερικά από τα πιο σημαντικά γλυπτά τα οποία βρέθηκαν κατά καιρούς στην περιοχή της αρχαίας πόλης. Αναμφισβήτητα το πιο αντιπροσωπευτικό, αλλά και το πιο εντυπωσιακό είναι το ακέραιο άγαλμα της θεάς Δήμητρας, έργο του 2ου αι. μ.Χ., το οποίο ήρθε σε φως σε λαθρανασκαφή στο χώρο της αρχαίας πόλης και του οποίου η φυγάδευση στο εξωτερικό αποφεύχθηκε την τελευταία στιγμή χάρη στις συντονισμένες προσπάθειες της Ελληνικής Αστυνομίας, το 1984 (ύψ. 1,57 μ., ΑΕΣΙ 842) (Πίν. 151 α).

Επίσης εκτίθενται: ακέφαλο άγαλμα κόρης[2], του 2ου αι. μ.Χ. (ύψ. 1,48 μ., ΑΕΣΙ 833), ακέφαλο άγαλμα Αρτέμιδος, αρχαϊκού τύπου, το οποίο χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια (ύψος 1,65 μ. ΑΕΣΙ 63), ακέφαλο και ακρωτηριασμένο άγαλμα του Ερμή-νεανία (ύψ. 0,63 μ., ΑΕΣΙ 754), κολοσσική κεφαλή του αυτοκράτορα Αυγούστου 0,405 μ., ΑΕΣΙ 55), σύμπλεγμα νηρηίδας πάνω σε δελφίνι (ύψ. 1,14 μ. ΑΕΣΙ 64).

Στην ίδια αίθουσα εκτέθηκαν και οι επιγραφές: του Κλαυδίου Αρισταγόρα[3] (ΑΕΣΙ 53) και του Εξάκωνος[4] (ΑΕΣΙ 520). Την τεχνική επιμέλεια της έκθεσης στην αίθουσα αυτή είχε ο συντηρητής Αλ. Νικάκης, ο οποίος επίσης ασχολήθηκε επί δίμηνο περίπου με το δύσκολο και λεπτομερειακό καθαρισμό του αγάλματος της Δήμητρας. Τα έξοδα συντήρησης είχε αναλάβει ο Δήμος Ιεράπετρας. Στην παλιά αίθουσα της Συλλογής προστέθηκε νέα προθήκη με ευρήματα από τις αμερικανικές ανασκαφές Καβουσίου. Την επιμέλεια της προθήκης είχαν οι αμερικανοί αρχαιολόγοι, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι του ερευνητικού προγράμματος Καβουσίου.

Δυστυχώς, αμέσως μετά τις πρώτες βροχοπτώσεις παρουσιάστηκαν και στη νέα αίθουσα τα προβλήματα στεγανοποίησης και υγρασίας, τα οποία από πολλών ετών πλήττουν το κτίριο της Συλλογής και μάλιστα ωξυμμένα. Οι συντηρητές της Εφορείας έκρουσαν για μια ακόμη φορά τον κώδωνα του κινδύνου για όλο το εκθεσιακό υλικό, ενώ οι αρμόδιοι μηχανικοί μας δήλωσαν ότι το κτίριο δεν επιδέχεται οριστική επισκευή. Η Εφορεία μας με συντονισμένες ενέργειες προς το Δήμο και το ΥΠΠΟ πέτυχε την παραχώρηση από το Δήμο του παραδοσιακού «Οθωμανικού Σχολείου» και την έγκριση του υπουργείου, για τη μεταστέγαση της Αρχαιολο-

1. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 303-304· 40 (1985): Χρονικά, σ. 300.

2. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 518, Πίν. 321 α.
3. IC III, III 30.
4. ΑΕ 1980, σ. 1-42.

γικής Συλλογής σε αυτό. Το νέο κτίριο, το οποίο βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, όχι μόνο δεν παρουσιάζει προβλήματα, αλλά ενδείκνυται για μια επιστημονικά και αισθητικά αρτιότερη παρουσίαση των αρχαιολογικών θησαυρών της Ιεράπετρας σε χώρους ασφαλείς και επαρκείς για τις εκθεσιακές ανάγκες του μέλλοντος.

Αρχαιολογική Συλλογή Νεάπολης

Με απόφαση του Δήμου Νεάπολης παραχωρήθηκε στην Εφορεία μας διώροφο κτίριο στο κέντρο της πόλης για να στεγάσει την Αρχαιολογική Συλλογή, τα εκθέματα της οποίας φυλάσσονται σε μικρό ακατάλληλο αποθηκευτικό χώρο στην πόλη. Ήδη έχει προχωρήσει η εκπόνηση από το Δήμο τεχνικοοικονομικής μελέτης για τη διαμόρφωση του κτιρίου, μετά δε την ολοκλήρωσή της και τη σχετική έγκριση, θα προβούμε στην επανέκθεση, ώστε να αποκτήσουν επιτέλους στέγη τα εκθέματα της μικρής, αλλά αξιόλογης αυτής συλλογής.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μόχλος

Αγρός Εμμ. Καταπότη

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στη θέση Λιμενάρια Μόχλου στον πιο πάνω αγρό, μηχανικός προωθητήρας αποκάλυψε τάφο. Ειδοποιήθηκε η Εφορεία μας, η οποία άρχισε αμέσως ανασκαφική έρευνα και διαπίστωσε την ύπαρξη συστάδας τάφων στην περιοχή.

Ερευνήθηκαν εννέα τάφοι, όλοι ασύλητοι, ενώ εντοπίστηκαν και άλλοι, η έρευνα των οποίων θα αρχίσει σε προσεχή ανασκαφική περίοδο. Ήταν λαξευτοί στο μαλακό βράχο, ο οποίος στην Κρήτη λέγεται κούσκουρας, σχήματος εσωτερικά στρογγυλού ή πεταλοειδούς, οι περισσότεροι με επιμήκη δρόμο. Η είσοδός τους ήταν στραμμένη προς Δ. και φραζόταν με αργούς λίθους. Περιείχαν μεγάλο αριθμό αγγείων των γνωστών σχημάτων της ΥΜ εποχής, από τα οποία τα περισσότερα έφεραν γραπτή διακόσμηση. Επίσης περισυλλέχθηκαν και ορισμένα άλλα κτερίσματα. Οι τάφοι χρησιμοποιήθηκαν από την ΥΜ Ι ως και την ΥΜ ΙΙΙ εποχή.

Τάφος 1. (Διάμ. θαλάμου 1,30, ύψ. 1,50 μ.). Με δρόμο. Περιείχε δύο ταφές σε επάλληλα στρώματα. Στην ανώτερη ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε λουτροειδή σαρκοφάγο και συνοδευόταν από 13 αγγεία, μεταξύ των οποίων κύπελλα, ψευδόστομοι αμφορείς, πρόχοι, πυξίδες. Στην κατώτερη ταφή ο επί του εδάφους νεκρός συνοδευόταν από 14 αγγεία των τύπων της προηγούμενης και ένα θαλάσσιο τρίτωνα.

Τάφος 2. (Μήκ. 2, βάθ. 2,50, ύψ. 1,30 μ.). Με δρόμο. Περιείχε επίσης δύο ταφές. Ο νεκρός της μιας ήταν σε κιβωτιόσχημη σαρκοφάγο. Περισυλλέχθηκαν 24 αγγεία: κύπελλα, πρόχοι, πιθαμφορείς, κυάθια, λεκανίδες, ψευδόστομοι.

Τάφος 3. (Διάμ. 0,90, ύψ. 0,80 μ.). Χωρίς δρόμο. Η ταφή περιείχετο σε πίθο και ήταν παιδική. Χωρίς αγγεία.

Τάφος 4. (Μήκ. 1,50, βάθ. 1,20 και ύψ. 1,70 μ.). Με δρόμο. Ο νεκρός σε κιβωτιόσχημη σαρκοφάγο. Περιείχε 15 αγγεία, μεταξύ των οποίων: μεγάλο αριθμό ψευδόστομων, πρόχους, κύπελλα, πυξίδες. Βρέθηκε επίσης και ένας χάλκινος ξυρός.

Τάφος 5. (Μήκ. 1,90, βάθ. 1,70 και ύψ. 1,10 μ.). Χωρίς δρόμο. Περιείχε πίθο και τρία αγγεία: ένα ανοικτό κύπελλο, μία πρόχου και μία πυξίδα με το καπάκι της.

Τάφος 6. (Μήκ. 1,60, βάθ. 1,90 και ύψ. 1,30 μ.). Με δρόμο. Η ταφή επίσης σε πίθο. Περισυλλέχθηκαν εννέα αγγεία: κύπελλα, πρόχοι, ψευδόστομοι. Μέσα στον πίθο βρέθηκε θήλαστρο.

Τάφος 7. (Μήκ. 2,70, βάθ. 1,90 και ύψ. 1,30 μ.). Με δρόμο. Περιείχε επτά αγγεία των γνωστών τύπων, μεταξύ των οποίων και ένας κάλαθος. Ο νεκρός σε κιβωτιόσχημη σαρκοφάγο με κάλυμμα.

Τάφος 8. (Μήκ. 1,70, βάθ. 0,90, ύψ. 1,30 μ.). Η ταφή σε πίθο. Επίσης βρέθηκαν οκτώ αγγεία: κύπελλα, ψευδόστομοι, πρόχοι, θήλαστρο.

Τάφος 9. Είχε καταστραφεί από τον προωθητή. Η ταφή επίσης σε πίθο γύρω από τον οποίο περισυλλέχθηκαν οκτώ αγγεία, μεταξύ των οποίων και δίδυμο σκεύος (Πίν. 151γ). Μέσα στον ταφικό πίθο βρέθηκαν δύο χάλκινα δαχτυλίδια, μία ψήφος με εγχάρακτη διακόσμηση και ένας σφραγιδόλιθος με παράσταση ελάφου.

Κουφονήσι Σητείας

Συνεχίστηκαν οι σκαφικές έρευνες, σε χώρο βόρεια της οικίας 2[5], όπου διακρίνονταν τοίχοι ισχυρού κτιρίου, του οποίου τμήμα έχει καταπέσει στη θάλασσα[6]. Αποκαλύφθηκαν τα ερείπια συγκροτήματος δημόσιων λουτρών ρωμαϊκών χρόνων (Balineae).

Το κτίριο περιλαμβάνει όλους σχεδόν τους χώρους, οι οποίοι συνέθεταν οικοδομήματα προορισμένα για τη χρήση αυτή κατά την εποχή της ρωμαιοκρατίας (Σχέδ. 1). Είναι γνωστή η παθολογική αγάπη των ρωμαίων για τα λουτρά, συνδυάζοντας την υγιεινή του σώματος με την άσκηση και τη διασκέδαση.

Λεβητοστάσιο (Ε). Πρόκειται για ένα μικρό δωμάτιο, 2,60 × 2,20 μ., στο κέντρο περίπου των χώ-

5. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 304.
6. ArchCl 24 (1972), σ. 360, Αμάλθεια 28 (1976), σ. 198.

Σχέδ. 1. Κουφονήσι Σητείας. Κάτοψη συγκροτήματος αρχαίων λουτρών.

ρων για λουτρική χρήση, στο οποίο ήταν εγκατεστημένη κεντρική θέρμανση των λουτρών. Σώζεται σε ύψος 3,80 μ. και φαίνεται ότι λείπει μόνο η οροφή. Το δάπεδο είναι σε χαμηλότερη στάθμη από τα άλλα δωμάτια και τα ίχνη της καύσης φθάνουν το 1 μ. από το δάπεδο, πάνω στο οποίο υπήρχε στρώμα στάχτης, ύψ. 0,30 μ.

Η στάχτη και τα κατάλοιπα των καύσεων χύνονταν στο εξωτερικό της πρόσοψης του κτιρίου μέσω ενός κτιστού κατωφερικού αγωγού, ο οποίος ξεκινούσε από το δάπεδο, περνούσε κάτω από το υπόκαυστο (Η) και κατέληγε σε διπλό αψιδωτό άνοιγμα στην εξωτερική πλευρά του κτιρίου.

Στο βόρειο τοίχο και στο κάτω μέρος υπάρχει μικρό αψιδωτό άνοιγμα, ύψ. 0,70 και πλ. 0,40 μ., το οποίο επικοινωνεί με το υπόκαυστο (Α). Στο πάνω μέρος του ίδιου τοίχου υπάρχει κυκλική οπή, προφανώς για την είσοδο ζεστού αέρα στο δωμάτιο του υποκαύστου (Α). Στον ανατολικό τοίχο και στο πάνω μέρος υπάρχει δίλοβο άνοιγμα το οποίο βλέπει στον χώρο (Ζ), πιθανότατα αεραγωγός. Στο νότιο τοίχο βρίσκεται η πόρτα εισόδου, ύψ. 2 μ. και πλ. 0,80 μ., με ισχυρό μονολιθικό ανώφλιο και κατώφλι, ύψ. 0,40 μ., με το οποίο κατέρχεται κανείς στο λεβητοστάσιο.

Ο δυτικός τοίχος παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς έχουν γίνει διάφορες μετατροπές σε τρεις οικοδομικές φάσεις, ιδίως μετά την κατασκευή εξωτερικά του υποκαύστου (Η). Κατά τις μετασκευές αυτές κλείστηκαν δύο αψιδωτά παράθυρα τα οποία υπήρχαν στην πρόσοψη και στη συνέχεια χτίστηκε πεσσοειδής κατασκευή, ύψ. 1,30 μ., από το μέσο της οποίας διέρχεται κτιστός αγωγός, ο οποίος συνδέεται με το υπόκαυστο (Η). Ίσως έχει σχέση με την αποκομιδή των καταλοίπων της καύσης από το υπόκαυστο.

Από την επίχωση του δωματίου αυτού, η οποία έφθανε το ύψος των τοίχων, περισυλλέχθηκε μεγάλη ποσότητα οστράκων, μεταξύ των οποίων πολλά τεμάχια λύχνων με χαρακτηριστική διακόσμηση του 1ου έως και του 3ου αι. π.Χ. Επίσης ένα ακέραιο τηγάνι (Π ί ν. 151 β), μια οστέινη βελόνα και τμήμα εκ τριών δακτύλων από μαρμάρινο άγαλμα.

Υπόκαυστο (Α). Βρίσκεται στα βόρεια του λεβητοστασίου και στον κοινό τοίχο με τον οποίο συνδέονταν υπάρχει το μικρό αψιδωτό άνοιγμα που προαναφέρθηκε στην περιγραφή του λεβητοστασίου, το οποίο οπωσδήποτε έχει σχέση με χρήση της φωτιάς στο υπόκαυστο. Έφερε 49 πλίνθινους πεσσίσκους διατεταγμένους σε σειρές 7×7, από τους οποίους σώζονται τα αποτυπώματα στο κονίαμα του δαπέδου ή η πλίνθος της βάσης. Με το ευρισκόμενο

στα ανατολικά δωμάτιο (Β) επικοινωνεί με παράθυρο, διαστ. 0,90×0,90 μ.

Η επίχωση του δωματίου ήταν μικρή και περισυλλέχθηκε κεραμική η οποία ανήκει σε οικιακά σκεύη και κυρίως σε οξυπύθμενους αμφορείς. Η κεραμική μπορεί να χρονολογηθεί τον 1ο ως τον 3ο αι. μ.Χ.

Δωμάτιο (Γ). Στα βόρεια του υποκαύστου (Α). Το από υδραυλικό κονίαμα δάπεδό του βρισκόταν 0,50 μ. χαμηλότερα από το δάπεδο του διπλανού υποκαύστου. Το μεγαλύτερο μέρος του έχει καταπέσει και δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί η σχέση του με τα διπλανά δωμάτια. Πάντως η χρήση του πρέπει να ήταν λουτρική.

Λουτρώνας΄(Δ). Επίμηκες δωμάτιο, του οποίου η δυτική πλευρά σχηματίζει αψίδα. Αναμφίβολα είναι προορισμένο για λουτρική χρήση. Ίσως caldarium. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει σκαλοπάτι-θρανίο προορισμένο όχι μόνο για την κάθοδο στο λουτρό, αλλά και για να κάθονται οι λουόμενοι. Εσωτερικά το κατώτερο τμήμα των τοίχων του, σε ύψος 0,50 μ., καλύπτεται, με υδραυλικό επίχρισμα. Στο δάπεδο, το οποίο βρίσκεται χαμηλότερα του αντίστοιχου δαπέδου του δωματίου (Β), υπάρχουν υπολείμματα στρώσης με μαρμάρινες πλάκες ακανονίστου σχήματος, με μάρμαρα διαφόρων προελεύσεων, χρωματισμών και πάχους. Το υπόστρωμα είναι από σκληρό πορτοκαλόχρωμο κονίαμα. Στο κέντρο του δαπέδου σχηματίζεται με περιμετρική αύλακα ένα είδος υποδοχής - βάσης για κάποιο διακοσμητικό αντικείμενο. Στους πλαϊνούς τοίχους έφερε ορθομαρμάρωση. Το δωμάτιο ήταν θολωτό και ο νότιος τοίχος του, προς το δωμάτιο Β, σώζεται σε ύψος 2,82 μ. Στον ίδιο τοίχο και στο σημείο της συμβολής του με το δάπεδο υπάρχει μικρή οπή απόληξης αγωγού, ο οποίος διέρχεται προφανώς κάτω από το δωμάτιο (Β) και δεν είναι δυνατό να ερευνηθεί αν έχει σχέση με την εκροή ή απορροή ύδατος. Ο λουτρώνας επικοινωνεί με το δωμάτιο (Β) με άνοιγμα στο νότιο τοίχο, πάνω στο σκαλοπάτι-θρανίο. Δωμάτιο (Β). Βρίσκεται στα νότια του λουτρώνα (Δ). Η χρήση του δεν είναι εξακριβωμένη. Επικοινωνεί με παράθυρο στο δυτικό τοίχο με το υπόκαυστο (Α) και έχει πόρτες προς το λουτρώνα και τον χώρο (Ζ). Το δάπεδό του σώζει το υπόστρωμα από κουρασάνι, πάνω στο οποίο υπήρχε πλακόστρωση με μαρμάρινες πλάκες, όπως δείχνουν μικρά τμήματα πλακών στη θέση τους. Οι τοίχοι φέρουν υπολείμματα επιχρίσματος. Στο βόρειο τοίχο, ο οποίος σώζεται σε ύψος 1,80 μ., υπάρχει μικρό κυκλικό άνοιγμα προς το λουτρώνα. Ίσως πρόκειται για δωμάτιο-αποδυτήριο ή δωμάτιο εφίδρωσης (tepidarium). Στην επίχωσή του βρέθηκαν όστρακα από διάφορα αγγεία οικιακής χρήσης, χάλκινα καρφιά και τεμάχια ψηφιδωτού με άσπρες και μαύρες ψηφίδες.

Μικρό υπόκαυστο (Η). Βρίσκεται στα δυτικά του λεβητοστασίου. Οπωσδήποτε, έγινε σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση αφού, όπως προαναφέρθηκε, η κατασκευή του αλλοίωσε την πρόσοψη του λεβητοστασίου. Πιθανότερη φαίνεται η εκδοχή ότι πρόκειται για υπόκαυστο το οποίο έγινε μεταγενέστερα, για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του γυναικείου πληθυσμού της Λεύκης μετά το διάταγμα του Αδριανού, μεταξύ 117 και 138 μ.Χ., το οποίο προέβλεπε το διαχωρισμό των λουτρών κατά φύλο.

Οι πλίνθινοι πεσσίσκοι, διατεταγμένοι σε σειρές 6×5, έχουν καταστραφεί, αλλά διασώζονται τα ίχνη των πλίνθων στο σκληρό δάπεδο ή και η πλίνθος της βάσης σε ορισμένα σημεία.

Δωμάτια (Κ, Λ, Μ). Ανήκουν στο λουτρικό συγκρότημα και αποτελούν το νότιο τμήμα του. Χωρίζονται από την οικία 2 με δρόμο (Π). Μάλλον πρόκειται για χώρους αποδυτηρίων, υποδοχής, ανάπαυσης κτλ. Στο μεγαλύτερο δωμάτιο Κ ολόκληρο το δυτικό τμήμα του έχει υποστεί καθίζηση. Η επίχωσή τους δείχνει χαρακτηριστικά τον τρόπο καταστροφής τους· στο δάπεδο υπάρχει εκτεταμένο στρώμα καταστροφής από φωτιά, το οποίο περιέχει όστρακα αγγείων — κυρίως λύχνων — τεμάχια μαρμάρων, σιδερένια καρφιά και υπολείμματα καμένου ξύλου, οπωσδήποτε από τα δοκάρια της οροφής. Ακολουθεί στρώμα από άσπρουγα και ασβέστη, που προέρχεται από το δώμα και τέλος υπάρχουν τεράστιες ποσότητες από στρωτήρες και καλυπτήρες, οι οποίοι προέρχονται από την κεράμωση της στέγης. Δεν ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη του δωματίου Μ.

Χώρος Ι. Είναι άγνωστο αν πρόκειται για δωμάτιο ή υπαίθριο χώρο, επειδή όλο το δυτικό τμήμα του έχει κατολισθήσει από τη διάβρωση. Αποκαλύφθηκε η συνέχεια κτιστού αγωγού, ο οποίος είναι άγνωστο από που ξεκινά, αφού προβάλλει από το εσωτερικό του δυτικού τοίχου του χώρου Ζ και προφανώς διέρχεται κάτω από το χώρο αυτό. Σώζεται σε μήκος 3,20 μ., με κατεύθυνση προς Δ. Είναι κτιστός, με πλάγια τοιχώματα, ύψ. 0,53 και πλ. 0,26 μ., επιστρωμένα με υδραυλικό κονίαμα. Ο εσωτερικός αύλακας ροής είναι επενδυμένος με σειρά πήλινων πλακών, διαστ. 0,30×0,30 μ., με το χαρακτηριστικό χάραγμα Χ. Σώζονται 10 πλάκες. Δίπλα, σε απόσταση 0,24 μ. προς Ν. από το εσωτερικό του ίδιου τοίχου, διέρχεται άλλος παράλληλος κυλινδρικός πήλινος αγωγός.

Χώρος Ζ. Ο χώρος αυτός, ο οποίος βρίσκεται στο κέντρο των κτιριακών κατασκευών του συγκροτήματος, δεν εμφάνισε λείψανα κτιρίων. Στο βόρειο τμήμα του αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα σωληνωτού αγωγού με κατεύθυνση Α.-Δ. Αποτελείται από δεκαεπτά πήλινους σωλήνες, μήκ. 0,50 μ. ο καθένας, οι οποίοι είναι συνδεδεμένοι μεταξύ τους με ασβεστοκονίαμα με τρόπο ώστε, το στενότερο ά-

κρο τους να εφαρμόζει στο πλατύτερο άκρο του προηγούμενου. Ο πήλινος αυτός αγωγός καταλήγει να συνδεθεί με μολύβδινο σωλήνα, διαμ. 0,06 και μήκ. 2,22 μ., του οποίου η απόληξη στρέφεται προς τα πάνω σχηματίζοντας σιφόνι, το στόμιο του οποίου σταματά ακριβώς κάτω από την κατώτερη απόληξη του εξωτερικού σοβά του ανατολικού τοίχου του λεβητοστασίου. Να σημειωθεί ότι το μολύβδινο αυτό σιφόνι έχει επισκευαστεί (πατροναριστεί) σε δύο σημεία με πηλό και κανάβι, όπως ακριβώς και σήμερα γίνεται για πρόχειρη επισκευή. Ο πήλινος αγωγός πατά σε δάπεδο από διπλό κονίαμα, το οποίο συναντούμε και σε άλλα σημεία του χώρου Ζ. Το ολικό μήκος του αγωγού δεν έχει αποκαλυφθεί και συνεχίζει προς Α., όπου θα πρέπει να συνδέεται με δεξαμενή, αφού είναι βέβαιο ότι πρόκειται για αγωγό μεταφοράς ύδατος στο λουτρό.

Στο δυτικό τοίχο του χώρου και παράλληλα με αυτόν αποκαλύφθηκε λίθινη κλίμακα με έξι σκαλοπάτια, συνολ. ύψ. 1,70 μ., με πλάτος αναβαθμών 0,80 μ. Θα πρέπει, με πλατύσκαλο το οποίο λείπει, να συνδεόταν με την οροφή του λεβητοστασίου ή το δεύτερο όροφο αν ήταν διώροφο.

Στο νότιο τοίχο και παρά το δωμάτιο Κ βρέθηκαν εκτεταμένα επάλληλα στρώματα καταστροφής επιχρισμάτων, τα οποία ασφαλώς προέρχονται από τον εξωτερικό τοίχο του δωματίου αυτού. Φέρουν την ίδια γραπτή διακόσμηση με τα εξωτερικά επιχρίσματα της οικίας Ι[7]. Η ύπαρξη των στρωμάτων αυτών πιστοποιεί ότι ο χώρος Ζ ήταν υπαίθριος και πρόκειται πιθανότατα για τον κήπο των λουτρών, χώρο πολύ αγαπητό στους επισκέπτες. Στην άποψη αυτή, εκτός των άλλων στοιχείων (ύπαρξη αγωγού, έλλειψη κτιριακών κατασκευών, το κτιστό θρανίο σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο του λουτρώνα και του δωματίου Β), συνηγορεί και η στρωματογραφία της επίχωσης. Το κατώτερο στρώμα του χώρου αποτελείται από χώμα και άμμο, σύνθεση ιδανική για την ανάπτυξη φυτών. Πάνω στο στρώμα αυτό υπάρχει άλλο λεπτότερο στρώμα από χώμα και καμένες οργανικές ουσίες (ίσως φυτά). Τέλος, το ανώτερο στρώμα από σκέτη άμμο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είναι φερτό από τον άνεμο, όπως άλλωστε συμβαίνει σε όλη την έκταση του οικισμού της Λεύκης.

Ένας πρόχειρος κτιστός αγωγός, ο οποίος ξεκινά από το δωμάτιο Μ και διασχίζει τον κήπο με κατεύθυνση προς ΒΔ. σε μήκος 17,50 μ., είναι οπωσδήποτε μεταγενέστερος, όπως δείχνει όχι μόνο η αμελής κατασκευή του, αλλά και το ότι δε συνδέεται με τον υπόλοιπο χώρο, στηρίζεται δε στην επίχωση, σε ύψος 0,79 μ. από το δάπεδο του χώρου.

Ξερόκαμπος Ζήρου

Για τρίτο συνεχή χρόνο συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές έρευνες στο ύψωμα Φαρμακοκέφαλο του παράλιου οικισμού Ζήρου, ιδιοκτησίας Ι. Μακρυδάκη.

Αρχικά συνεχίστηκε η αποχωμάτωση των δωματίων Ζ, Ι, Μ και Ξ, η οποία δεν είχε αποπερατωθεί τον περασμένο χρόνο. Αποκαλύφθηκαν τα χωμάτινα δάπεδα και έγινε περισυλλογή μεγάλου αριθμού χάλκινων καρφιών, πήλινων υφαντικών βαρών και οστράκων, οικιακών κυρίως σκευών.

Στη συνέχεια έγινε μικρή επέκταση της περυσινής ανασκαφής προς Δ. και ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη των δωματίων Κ και Π.

Κύρια όμως ασχολία του συνεργείου της ανασκαφής ήταν ο καθαρισμός του τείχους το οποίο περιβάλλει το πλάτωμα και το οποίο είχε επικαλυφθεί από συσσώρευση χωμάτων και λίθων για να διευκολυνθούν οι καλλιεργητικές εργασίες του παρελθόντος. Δεν υπάρχει δυστυχώς αμφιβολία, ότι οι τεράστιοι όγκοι των συσσωρευμένων λίθων προέρχονται από την καταστροφή του ίδιου του τείχους και κυρίως έχουν αποσπαστεί από τα θεμέλια των αρχαίων κτιρίων, τα οποία εμπόδιζαν τις εργασίες της άροσης.

Με τις εργασίες καθαρισμού — ο οποίος δεν ολοκληρώθηκε στο βόρειο τμήμα — κατέστη δυνατό να παρακολουθηθεί η συνέχεια του περιγράμματός του και ο τρόπος κατασκευής του. Στη δυτική πλευρά το τείχος σώζεται σε όλο του το μήκος, το οποίο φθάνει τα 79 μ. Στη βόρεια και μακρύτερη, το συνολικό μήκος ανέρχεται σε 157 μ., ενώ μικρό τμήμα έχει καταστραφεί εντελώς. Αντίθετα, στην ανατολική πλευρά σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα, μήκ. 22 μ., επειδή έχει λεηλατηθεί πλήρως το οικοδομικό του υλικό κατά τους νεότερους χρόνους, όπως μας ανέφεραν γηραιοί κάτοικοι της περιοχής, αλλά και όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς παρατηρώντας παλιά πετρόκτιστα σπίτια του νεότερου οικισμού. Στη νότια πλευρά του υψώματος, στη μεριά της θάλασσας, δεν υπάρχει σήμερα κανένα ίχνος τείχους, καθώς τα πρανή, από εύθριπτο υλικό, έχουν κατολισθήσει. Αρκετοί κάτοικοι της περιοχής, μας ανέφεραν ότι ενθυμούνται την ύπαρξη τείχους και στην πλευρά αυτή (Πίν. 152 α).

Μετά την αποκάλυψη των σωζόμενων τμημάτων του τείχους ορίζεται ο χώρος τον οποίο κατελάμβανε η Small Walled City του Spratt[8], ο οποίος έχει σχήμα περίπου παραλληλόγραμμο και κατα-

7. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 379-381.

8. Travels and Researches in Crete I, London 1865, σ. 238.

λαμβάνει έκταση 12 στρεμμ. περίπου (Σ χ έ δ. 2).

Το πλάτος του τείχους είναι στο μεγαλύτερο μήκος του 2 μ., ενώ σε ορισμένα φθάνει τα 2,50 μ. Είναι κατασκευασμένο από μικρούς λίθους με συνδετικό κονίαμα. Κατεργασμένοι πωρόλιθοι υπάρχουν μόνο σε ορισμένα μέρη όπου πιθανώς υπήρχαν είσοδοι, δηλαδή στις τέσσερις γωνίες και στο κέντρο της βόρειας πλευράς. Ο εντοπισμός των εισόδων είναι δυσχερής, επειδή το τείχος σε όλες τις πλευρές του, πλην της δυτικής, έχει ισοπεδωθεί για να φθάσει στο ίδιο επίπεδο με το έδαφος το οποίο εκαλλιεργείτο, διασώζοντας μόνο το θεμελιωμένο στα πρανή τμήμα του. Στη δυτική πλευρά σώζεται σε ύψος έως και 1 μ. και στο εσωτερικό διασώζονται κάθετοι τοίχοι, έχοντας το μεταξύ τους διάστημα γεμισμένο με φερτά υλικά από πέτρες και χώμα, σχηματίζοντας επικλινή επίπεδα σε ανηφορική διάταξη σε ένα πρόχειρο τρόπο αντιστήριξης.

Κατά τον καθαρισμό περισυλλέχθηκαν διάφορα ευρήματα, όπως χάλκινα καρφιά, σιδηρά εργαλεία, χάλκινα και μολύβδινα ελάσματα, λίθινες γούρνες και οξυπύθμενοι αμφορείς.

Ν. Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

Πετράς Σητείας

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά η ανασκαφή του μινωικού οικισμού και έγινε, με τη χρηματοδότηση του Δήμου Σητείας, εκτεταμένη και εντατική επιφανειακή έρευνα στους τέσσερις λόφους της περιοχής.

Τα ευρήματα και των δύο ανασκαφικών περιόδων (1985 και 1986) δεν έχουν ακόμα καθαριστεί και συντηρηθεί.

Μια πρώτη παρουσίαση των δεδομένων από τον Πετρά έκανε η γράφουσα στο ΣΤ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, στα Χανιά, τον Αύγουστο του 1986. (Μ. Τσιποπούλου, Νέα στοιχεία για τη μινωική κατοίκηση στην περιοχή της πόλης της Σητείας, Πεπραγμένα του ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, υπό έκδοση).

ΜΕΤΑΞΙΑ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

Μιραμπέλλο-Ιεράπετρα

Οι ανασκαφικές έρευνες στις επαρχίες Μιραμπέλλου και Ιεράπετρας εκτελέστηκαν από συνεργείο του προγράμματος επιμόρφωσης νέων της ΕΟΚ με την εποπτεία της αρχαιολόγου Παρασκευής Φάκα.

Παχειά Άμμος

Οικία Μ. Γερογιαννάκη - Εμμ. Σκορδυλάκη

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου, στην παραλία της Παχειάς Άμμου, αποκαλύφθηκαν τέσσερις ΜΜ ταφικοί πίθοι, από τους οποίους ο ένας σχεδόν ακέραιος, και τμήματα άλλων δύο (Πίν. 152 β).

Στην περιοχή αυτή εκτείνεται το νεκροταφείο του μινωικού οικισμού, όπου είχαν βρεθεί και παλιότερα όμοιοι πίθοι[9].

Ελούντα Μιραμπέλλου

Οικία Γ. Μασσάρου-Πετράκη

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν ορθογώνιοι πωρόλιθοι, προφανώς από διαλυμένο τάφο, αφού στην περιοχή αυτή εκτείνεται το κλασικό ρωμαϊκό νεκροταφείο του αρχαίου Ολούντος. Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε μεμονωμένος τοίχος λιθόκτιστος με συνδετικό κονίαμα, μήκ. 3,95 μ., στο νότιο όριο του οικοπέδου. Βρέθηκαν πέντε μικρά ακόσμητα αγγεία σε τεμάχια, του 4ου αι. π.Χ.

Άγιος Νικόλαος

Οδός Τσελεπή-Σφακιανάκη (οικόπεδο Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδος)

Στη θέση Κιτροπλατεία είχαν ήδη παλιότερα εντοπιστεί και ανασκαφεί λείψανα ελληνιστικών-ρωμαϊκών οικιών[10]. Έτσι, πριν την έναρξη της εκσκαφής θεμελίων ανοίχθηκαν δοκιμαστικές τάφροι για να διαπιστωθεί η ύπαρξη αρχαιοτήτων, στις οποίες αποκαλύφθηκαν τμήματα αρχαίων λιθόκτιστων τοίχων. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα. Στο οικόπεδο είχαν γίνει παλιότερα διαμορφώσεις με μηχανικά μέσα για να χρησιμοποιηθεί ως υπαίθριος χώρος ταβέρνας, οι οποίες διατάραξαν σε μεγάλο βαθμό τα ανασκαφικά στρώματα και κατέστρεψαν μέρος των αρχαίων κτιρίων στο ανατολικό και νότιο τμήμα του οικοπέδου.

Η ανασκαφική έρευνα έγινε σε πρώτη φάση με δαπάνη της Αγροτικής Τράπεζας, συνεχίστηκε δε με το προσωπικό του προγράμματος επιμόρφωσης νέων της ΕΟΚ, με επικεφαλής του συνεργείου την αρχαιολόγο Π. Φάκα.

Αποκαλύφθηκε τμήμα συνοικίας με οικίες της ύστερης ελληνιστικής-πρώιμης ρωμαϊκής εποχής και τμήματα τοίχων υστερορωμαϊκής εποχής, ασύνδετα μεταξύ τους και εντελώς επιφανειακά σωζόμενα, μόνο στη θεμελίωση.

Από την πρώιμη ρωμαϊκή φάση σώζεται τμήμα οικίας στα νοτιοδυτικά του οικοπέδου, αποτελού-

9. Κρητ. Χρον. 17 (1963), σ. 405.
10. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 388-389.

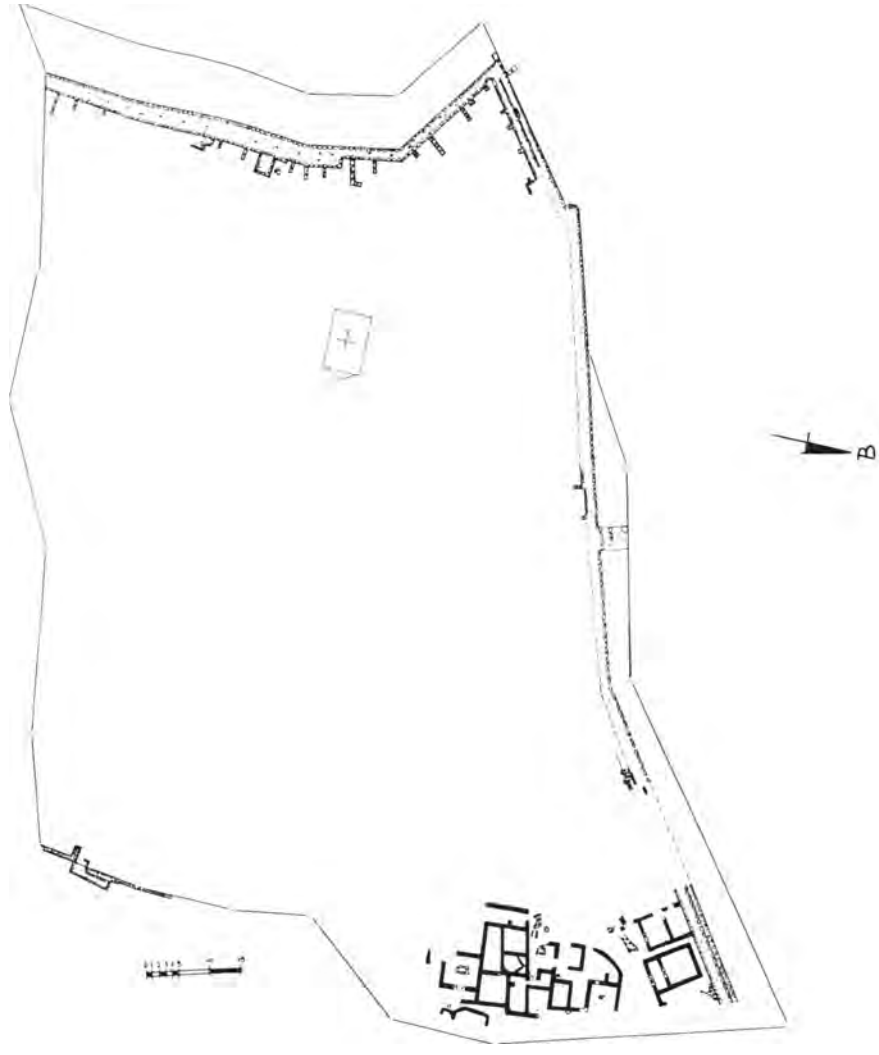

Σχέδ. 2. Ξερόκαμπος Ζήρου. Κάτοψη του τείχους και οικίων ελληνιστικής πόλης.

μενο από τέσσερις τουλάχιστον χώρους. Το περίγραμμά της δεν αποκαλύφθηκε, γιατί προς Δ. οι τοίχοι προχωρούν κάτω από παρακείμενες οικοδομές, προς Ν. δε, που θεμελιώνονταν πάνω στο φυσικό βράχο, ήταν εντελώς κατεστραμμένοι.

Οι σημαντικότεροι χώροι της οικίας ήταν:

1. Δωμάτιο στα δυτικά, διαστ. 3,80 × 5,20 μ., του οποίου οι τοίχοι, σωζ. ύψ. 0,50-0,90 μ., καθώς και το δάπεδο σώζουν κονίαμα λευκό ακόσμητο.

2. Δωμάτιο ανατολικά του πρώτου, διαστ. 2,40 × 3,70 μ., με δίδυμη εστία που στηρίζεται σε τοίχο, ύψ. 0,80 μ.

Ανατολικά της οικίας αυτής περνάει δρόμος εν μέρει πλακόστρωτος, που στα νότια χρησιμοποιεί ως κατάστρωμα το φυσικό βράχο.

Ακόμη ανατολικότερα αποκαλύφθηκε τμήμα δωματίου με τοίχους, ύψ. 0,30 μ. περίπου, με δίδυμη εστία στο δυτικό τοίχο και λείψανα κλιβάνου στα ανατολικά με σωρούς από όστρακα.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου φάνηκε πως η παλιά εκσκαφή είχε κατεβάσει το επίπεδό του κατά 1,30 μ. από το υπόλοιπο και το είχε φέρει στη στάθμη της οδού Σφακιανάκη. Στη συνέχεια καλύφθηκε με στρώμα από χαλίκια και τσιμέντο. Το στρώμα αυτό αφαιρέθηκε με μηχανικό εκσκαφέα.

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε μικρό τμήμα ελληνιστικού κτιρίου, του οποίου οι τοίχοι σώζονται σε ύψος 1 μ. περίπου. Σε αυτό αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός, μικρός πίθος και λίθινη γούρνα κατά χώραν.

Εκτός από πλήθος οστράκων, τα άλλα κινητά ευρήματα ήταν λιγοστά: χάλκινα νομίσματα, χάλκινες και οστέινες περόνες, χάλκινα άγκιστρα, τμήματα πήλινων ειδωλίων, δακτυλίδια από χαλκό και υαλόμαζα, τμήμα μαρμάρινου αγαλματιδίου, χάλκινο θυμιατήρι και σιδερένια καρφιά και ελάσματα.

Δυστυχώς, εξαιτίας της αποχής των συντηρητών από τα χημικά υλικά, τα χάλκινα νομίσματα και άλλα ευρήματα δε συντηρήθηκαν μέχρι σήμερα, ώστε να ταυτιστούν.

Οδός Σφακιανάκη

Κατά τη διάνοιξη της τάφρου για τον αποχετευτικό αγωγό στην οδό Σφακιανάκη, αποκαλύφθηκαν ελληνιστικοί λιθόκτιστοι τοίχοι, οι περισσότεροι από τους οποίους καταστράφηκαν κατά τη διάνοιξη, ένας δε καθαρίστηκε επιφανειακά με τη βοήθεια εργατών του Δήμου Αγίου Νικολάου.

Ιεράπετρα

Οδός Παύλου Κούπερ (οικόπεδο Κ. Λ. Χατζάκη)

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων θεμελίωσης στο πιο πάνω οικόπεδο που βρίσκεται στη θέση Βιγλιά, αποκαλύφθηκαν τμήματα αρχαίων τοίχων λιθόκτιστων με συνδετικό κονίαμα επιμελημένης κατασκευής. Επειδή όμως είχαν ήδη εξαντληθεί οι σχετικές πιστώσεις της Εφορείας, αναγκαστήκαμε να περιοριστούμε στον επιφανειακό καθαρισμό των τοίχων και στην αφαίρεση μέρους των μπάζων της εκσκαφής, ώστε να συνδεθούν απλά τα τμήματα των τοίχων και να φανεί η συνέχειά τους, χωρίς να προχωρήσουμε σε βάθος την ανασκαφική έρευνα.

Αποκαλύφθηκε τμήμα του κτιρίου, μήκ. 15 και πλ. 6 μ., το οποίο όμως φαίνεται ότι επεκτείνεται και στο υπόλοιπο του οικοπέδου και στο όμορο νότιο οικόπεδο.

Στη νότια πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μέρος αψίδας εγγεγραμμένης στον εξωτερικό περιμετρικό τοίχο του κτιρίου, με αβαθείς κόγχες, (Πίν. 153 α). Τα μοναδικά κινητά ευρήματα ήταν όστρακα πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων και τμήμα πήλινου ειδωλίου.

Η ανασκαφική έρευνα, μετά από απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Ανατολικής Κρήτης, θα συνεχιστεί και το 1987, ώστε να αποκαλυφθεί πλήρως το κτίριο και να καθοριστεί η λειτουργία του.

Σχοινοκάψαλα Ιεράπετρας

Στη θέση Ξενοτάφοι εντοπίστηκε από το Δ. Καραμίχαλο μικρός θολωτός τάφος, τον οποίο άνοιξε και παρέδωσε το περιεχόμενό του στο Αστυνομικό Τμήμα Ιεράπετρας. Σε αυτοψία και καθαρισμό του τάφου που κάναμε με τον συντηρητή αρχαιοτήτων Αλεξ. Νικάκη μετά την παράδοση των αγγείων, βρέθηκε μόνο μία λίθινη ψήφος.

Μεγάλο μέρος του τάφου, η είσοδός του και το δάπεδο είχαν καταστραφεί κατά τη λαθρανασκαφή (Πίν. 153 β).

Αγγεία: τέσσερις ψευδόστομοι αμφορείς, δύο προχοΐσκες, τρία κύπελλα μόνωτα, ένα κύπελλο άωτο, ένας σκύφος. Ακέραια ήταν μόνο ο ένας ψευδόστομος αμφορέας και το ένα κύπελλο.

ΣΤ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

Περιοχή Σητείας

Στο πρόγραμμα της ΕΟΚ την επιστημονική παρακολούθηση είχε η αρχαιολόγος Κ. Κοτζαγεώργη, η οποία προσελήφθη για τον σκοπό αυτό.

Έγινε μικρή έρευνα στη Ρούσσα Εκκλησιά και σε ύψωμα γνωστό ως Καστρί, όπου παλιότερα είχε εντοπιστεί «ακρόπολη ελληνικών χρόνων»[11]. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τείχους το οποίο περιέβαλε το λόφο. Το τείχος σχηματίζεται από δύο τοίχους, πλ. 1 μ., οι οποίοι εκτείνονταν παράλληλα αφήνοντας κενό στο εσωτερικό, το οποίο έχει πληρωθεί με μικρούς λίθους. Το συνολικό πλάτος του φθάνει τα 4 μ. Το συνολικό μήκος φθάνει στη νότια πλευρά, που έχει ολοκληρωτικά αποκαλυφθεί, τα 254 μ., ενώ τμήματα, μήκ. 129 και 47 μ., αποκαλύφθηκαν αντίστοιχα στην ανατολική και δυτική. Κατά διαστήματα υπάρχουν οκτώ τετράπλευροι πύργοι στο εξωτερικό του τείχους. Στο εσωτερικό εντοπίστηκαν κτίρια, αλλά θα χρειαστεί πολλή δουλειά για την τελική διερεύνηση, δεδομένου μάλιστα ότι όλος ο χώρος καλύπτεται από πυκνή άγρια βλάστηση. Περισυλλέχθηκε μικρός αριθμός οστράκων αρχαϊκών και ελληνιστικών χρόνων και ενεπίγραφος πωρόλιθος, του οποίου λείπει η αριστερή πλευρά, διαστ. 0,28 × 0,28 × 0,12 μ. Στη φθαρμένη επιφάνειά του διακρίνονται τρεις σειρές γραμμάτων με γραφή ρωμαϊκών χρόνων:

ΦΙΛΗΤΟΡΟΣ
ΜΟΡΑΕΤΕΟΣ
ΣΕΛΕΥΚΩ

Το ίδιο συνεργείο έκανε καθαρισμούς και διαμόρφωση των πιο κάτω αρχαιολογικών χώρων: Πραισσός (ακροπόλεις, τάφοι, ελληνιστική οικία), Φαρμακοκέφαλο Σκλάβων (μινωικό νεκροταφείο), Άγιος Γεώργιος (γεωμετρικό νεκροταφείο), Πα-

11. Κρητ. Χρον. Η΄ (1954), σ. 512, ΠΑΕ 1954, σ. 364.

λαίκαστρο (μινωική πόλη), Ίτανος (ελληνιστική πόλη), Πετράς (μινωικές αρχαιότητες), Χαμαίζι (μινωική οικία), Μακρύ Γιαλό (ελληνορωμαϊκή έπαυλη). Επίσης των μινωικών επαύλεων: Μακρύ Γιαλού, Κληματαριάς Σητείας, Ζου, Ρίζας Αχλαδίων, Προφήτη Ηλία Αγίου Γεωργίου.

Μαρωνιά-Έξω Μουλιανά

Στο πρανές του δρόμου Σητείας-Ιεράπετρας, 2 χλμ. περίπου προ του χωριού Μαρωνιά, άγνωστοι επιχείρησαν λαθρανασκαφή σε φυσική κοιλότητα. Επρόκειτο για ταφική κοιλότητα, της οποίας το μεγαλύτερο εμπρόσθιο τμήμα είχε αποκόψει ο δρόμος κατά τη διάνοιξη προ 15 ετών. Η Εφορεία συνέχισε την αποχωμάτωση, την οποία είχαν αρχίσει οι αρχαιοκάπηλοι. Περισυλλέχθηκε ικανός αριθμός οστράκων μινωικών αγγείων και ήμισυ λίθινου εργαλείου. Το σωζόμενο τμήμα της ταφικής κοιλότητας είχε μήκος 2,50, ύψος 0,75 και βάθος 0,40 μ.

Την ίδια ακριβώς περίοδο, ίσως οι ίδιοι αρχαιοκάπηλοι, επιχείρησαν εκσκαφή στη θέση Σελλάδες Έξω Μουλιανών, κοντά στους τάφους τους οποίους είχε ανασκάψει το 1903 ο Ξανθουδίδης[12]. Η απόπειρα δεν απέδωσε τίποτα.

Ν. Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ-ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ-ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Κατελιώνας Σητείας

Από την παραπάνω περιοχή προέρχονται τα παρακάτω αντικείμενα, τα οποία παρέδωσε στην Αστυνομία ο Νικόλαος Πλέλης, κάτοικος Νέας Πραισού. Προέρχονται από τάφο ύστερων ρωμαϊκών χρόνων: α) οινοχόη (ύψ. 0,17 μ., ΑΕΜΣ 7265), β) κύπελλο άωτο (ύψ. 0,065 μ., ΑΕΜΣ 7266), γ) τμήμα λύχνου (ΑΕΜΣ 7267), δ) μυροδοχείο (ύψ. 0,14 μ., ΑΕΜΣ 7262), ε) υδρία (ύψ. 0,22 μ., ΑΕΜΣ 7263).

Στην Κάτω Ζάκρο, ο αρχαιοφύλακας Αλ. Πλατανάκης βρήκε σε επιφανειακά μπάζα και παρέδωσε χάλκινο νόμισμα Κωνστάντιου Β΄ (337-361 μ.Χ.), κοπής Νικομήδειας, το οποίο διατηρείται σε καλή κατάσταση.

Σπήλαιο Ψυχρού Λασιθίου

Ο μαθητής Εμμ. Πιταροκοίλης παρέδωσε στο Μουσείο Αγίου Νικολάου χάλκινο περίτμητο έλασμα με παράσταση κριοφόρου, αρχαϊκών χρόνων, το οποίο βρήκε μέσα στο σπήλαιο Ψυχρού[13] (Π ί ν. 154 α). Από το έλασμα έλειπαν η κεφαλή του κριού και η αριστερή κνήμη της ανδρικής μορφής, που έσπασαν καθώς το απέσπασε από το χώμα. Μετά από υπόδειξη της θέσης, βρέθηκαν και συγκολλήθηκαν.

Επαρχιακή οδός Αγίου Νικολάου-Κριτσάς Μιραμπέλλου

Από την παλιότερη διαπλάτυνση του δρόμου Αγίου Νικολάου-Κριτσάς προέρχεται ρωμαϊκός λύχνος με παράσταση αλόγου[14] προς τα δεξιά, τον οποίο παρέδωσε στο Μουσείο Αγίου Νικολάου ο Γ. Περράκης, δάσκαλος, κάτοικος Αγίου Νικολάου.

Κόλπος Μιραμπέλλου

Είκοσι οκτώ οξυπύθμενους αμφορείς παρέδωσαν στο Μουσείο Αγίου Νικολάου οι αδελφοί Εμμ. και Ιω. Κουκουράκης, ιδιοκτήτες αλιευτικού σκάφους, κάτοικοι Αγίου Νικολάου, τους οποίους ανέσυραν από ναυάγιο στην περιοχή του Κόλπου Μιραμπέλλου (Π ί ν. 154 β).

Καβούσι Ιεράπετρας

Παραδόθηκε από το Γ. Σακκαδάκη, κάτοικο Καβουσίου, στην Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας ένα υφαντικό βάρος που βρήκε στη θέση Ξεράμπελα.

Ιεράπετρα

Οδός Στρατηγού Σαμουήλ 48 (οικόπεδο Χαρ. Β. Ρουμπάκη-Ελ. Φουγκρέ)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων βρέθηκε και παραδόθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας μαρμάρινη κεφαλή αγάλματος ρωμαϊκών χρόνων, φθαρμένη σε μεγάλο βαθμό.

Κριτσά Μιραμπέλλου

Από σπήλαιο στη θέση Κεφαλόβρυσο Κριτσάς, στο οποίο μας οδήγησε ο Γ. Αφορδακός, περισυλλέχθηκαν όστρακα ΠΜ-ΥΜ εποχής.

12. ΑΕ 1904, σ. 22 κ.ε.

13. Βλ. Αγγ. Λεμπέση, Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου Ι, Αθήνα 1985, πίν. 20, 27, 42.

14. Βλ. ΜΑΝ ΑΕ 12088, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 564, Lerat-Besançon, Les lampes antiques, 1954, σ. 17, πίν. XII 93, M. C. Cualandi Cemito, Lucerne fittili delle collezioni: del Museo Civico Archeologico di Bologna, 1977, σ. 113, πίν. 36, 244.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ανάκτορο Μαλίων-Οικία Ε

Με το πρόγραμμα επιμόρφωσης νέων άρχισαν, με την επίβλεψη του συντηρητή αρχαιοτήτων Κ. Νικάκη, στερεωτικές εργασίες στην Οικία Ε του ανακτόρου των Μαλίων, αφού προηγήθηκε καθαρισμός του χώρου. Στερεώθηκε και αναστηλώθηκε μεγάλο μέρος των πεσμένων τοίχων της οικίας. Οι εργασίες θα συνεχιστούν και το 1987.

ΣΤ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

ΠΑΛΑΙΚΑΣΤΡΟ

Τους μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο συνεχίστηκαν οι ανασκαφές στην περιοχή Ρουσόλακκος του Παλαικάστρου υπό την αιγίδα της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής. Οι νέες ανασκαφές, κάτω από τη διεύθυνση των L.H. Sackett και J.A.A MacGillivray και με σύμβουλο τον M.S.F. Hood, είχαν διάρκεια έξι εβδομάδων και περιορίστηκαν σε αγρούς που αγοράστηκαν για λογαριασμό του Ελληνικού Δημοσίου και βρίσκονται στην περιοχή ανάμεσα στον τόπο των προηγούμενων ανασκαφών και τη θάλασσα. Ανακαλύφθηκαν και ανασκάφηκαν εν μέρει δύο κτίσματα.

Το Κτίσμα 1 είναι ένα κανονικό και λεπτό οικοδόμημα, χτισμένο στην ΥΜ ΙΑ περίοδο. Υπάρχουν ενδείξεις καταστροφής κατά την ΥΜ ΙΒ και πιθανής επανακατοίκησης κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ. Την περίοδο αυτή φαίνεται ότι το κτίσμα ανασκάφηκε μέχρι το επίπεδο των θεμελίων του. Τούτο συνάγεται από την ανέγερση νέων τοίχων πάνω στην παλιά χάραξη και από την ενσωμάτωση μερικών από τα θεμέλια αυτά σαν λιθόστρωση στα δάπεδα της κατοίκησης κατά την ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδο. Αναγνωρίστηκαν τρία διαδοχικά δάπεδα της ΥΜ ΙΙΙΒ και το κτίσμα φαίνεται να είχε εγκαταλειφθεί προς το τέλος της ΥΜ ΙΙΙΒ σε προηγούμενη φάση από τη γνωστή από το χώρο του καταφυγίου στο Καστρί.

Τα ευρήματα των φάσεων ΥΜ Ι-ΙΙΙΑ δεν προέρχονται από το εσωτερικό του κτίσματος, αλλά από μια απόθεση κατεστραμμένου υλικού κατά μήκος της βορειοδυτικής πρόσοψης, αποτελούμενου από καμένες ωμές πλίνθους και μεγάλη ποσότητα κοινών κεραμικών της ΥΜ ΙΒ και μια πιθανή συσσώρευση απορριμμάτων από την ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο στη βορειοανατολική και νοτιοδυτική πρόσοψη. Τα ευρήματα από το εσωτερικό του κτίσματος ανήκουν στην περίοδο ΥΜ ΙΙΙΒ και περιλαμβάνουν ένα ζευγάρι ψευδόστομων αμφορέων, που βρέθηκαν πάνω σε μεγάλες πλάκες πλακόστρωτου, και την κεφαλή ενός αγαλματιδίου από τερρακότα.

Το Κτίσμα 2 είναι ένα ακανόνιστο οικοδόμημα του οποίου έχει αποκαλυφθεί μόνο η βορειοανατολική πλευρά. Περιλαμβάνει ένα πλακόστρωτο χώρο, πιθανώς φωταγωγό, με αύλακα αποχέτευσης, ενδείξεις για την πιθανή ύπαρξη ενός πολύθυρου, και ένα χώρο αποθήκευσης που ανακαλύφθηκε γεμισμένος από άκαυτες αποθέσεις καταστροφής, που περιείχαν κεραμικά του τύπου της περιόδου ΥΜ ΙΑ. Η απόθεση περιλάμβανε λεπτοδιακοσμημένο κύπελλο, ένα κοινό κύπελλο-ρυτό, μία αχιβάδα, σκεύη μαγειρικής και πολυάριθμα κωνικά κύπελλα. Στη διπλανή αίθουσα βρέθηκαν ένα μεγάλο δοχείο ή λεκάνη με ράμφος για την ετοιμασία κρασιού ή λαδιού. Υπάρχουν ενδείξεις επανακατοίκησης στην ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδο, μετά την οποία το κτίσμα φαίνεται να περιέπεσε σε αχρηστία.

Δοκιμαστικές διερευνήσεις σε άλλους χώρους έδωσαν τα ακόλουθα αποτελέσματα. Δύο παράλληλοι τοίχοι ανατολικά του κτίσματος 1 μπορούν να ερμηνευθούν ως οδός που οδηγούσε από το λιμάνι στο κτίσμα 1, όπου σειρά εξαίρετων πέτρινων σκαλοπατιών οδηγούσαν σε ένα φαρδύ κατώφλι, που δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί ολοκληρωτικά. Το εύρημα αυτό ονομάστηκε δοκιμαστικά «Η οδός του λιμανιού».

Δοκιμαστικές τομές στο βόρειο άκρο των Πεδίων 1 και 2 δεν απέδωσαν, ενώ άλλες στη δυτική πλευρά έφεραν στο φως υλικό από μια μεγάλη μεσο-μινωική απόθεση, καθώς και ενδείξεις πιθανής συνέχισης της οδού που οδηγεί προς Δ. από το βόρειο άκρο του Συγκροτήματος Β. Μια δοκιμαστική διερεύνηση πέρα από την ατραπό προς Ν. του Κτίσματος 1 αποκάλυψε ότι το χώμα εκτείνεται σε μεγάλο βάθος. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο σημείο απόρριψης υλικού της παλιότερης ανασκαφής, που αρχικά βρισκόταν πάνω από το Συγκρότημα Μ και κατόπιν σκόρπισε σε όλη την περιοχή προς Β.

Τα ευρήματα της φετινής ανασκαφής περιλαμβάνουν κεραμικά και άλλα αντικείμενα των περιόδων ΜΜ, ΥΜ ΙΑ και Β και ΥΜ ΙΙΙΑ και Β. Η απόθεση της ΜΜ περιόδου δυτικά του Κτίσματος 1 προέρχεται από εκτεταμένη επιχωμάτωση από λίθους και όστρακα, προφανώς απορρίμματα ενός γειτονικού κτίσματος. Περιλαμβάνει όμως επίσης εξαιρετικά κεραμικά του τύπου Κνωσού ΜΜ ΙΙΙΑ και αναθηματικά, τα οποία ίσως ανήκουν στην εποχή εκτεταμένης καταστροφής που είχε ήδη σημειωθεί από τους παλιότερους ανασκαφείς και είχε καταταγεί στη ΜΜ ΙΙ περίοδο. Τα κεραμικά ευρήματα της ΥΜ ΙΑ περιόδου προέρχονται από δύο κύριες πηγές. Πρώτον, από την άκαυτη απόθεση καταστροφής του Κτίσματος 2 που περιγράφηκε, και δεύτερον από το εσωτερικό του κτίσματος όπου χρησιμοποιήθηκε ως ισοπεδωτικό υλικό κάτω από το αρχικό δάπεδο, παρέχοντάς μας έτσι τη χρονολόγηση κατασκευής του κτίσματος. Το υλικό της

ΥΜ ΙΒ περιόδου προέρχεται από ένα καμένο στρώμα με κατεστραμμένες ωμές πλίνθους και περιλαμβάνει γωνιοκόρυφα κύπελλα, κομμάτια από αγγεία «θαλασσίου ρυθμού», καθώς και μέρος φιλντισένιας πλάκας λεπτά χαραγμένης με θαλασσινά σχέδια. Λόγω της εκτεταμένης καταστροφής του Κτίσματος 1 δεν βρέθηκαν αποθέσεις καταστροφής της ΥΜ ΙΒ περιόδου στο εσωτερικό του, τουλάχιστον στο χώρο που ερευνήθηκε μέχρι τώρα. Το υλικό της ΥΜ ΙΙΙΑ προέρχεται από δύο ξεχωριστές θέσεις. Και αυτό βρέθηκε κατά μήκος της εξωτερικής πρόσοψης του Κτίσματος 1, σε μία περίπτωση πάνω από το στρώμα καταστροφής της ΥΜ ΙΒ. Και οι δύο αποθέσεις μοιάζουν να είναι απορρίμματα από την κατοίκηση του κτίσματος, έχουν τεφρώδη υφή, και μοιάζουν να υπαινίσσονται ότι το κτίσμα αυτό επανακατοικήθηκε κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο.

Η περαιτέρω έρευνα των στρωμάτων αυτών, που ανακαλύφθηκαν μόλις την τελευταία εβδομάδα της ανασκαφικής περιόδου, θα πρέπει να έχει προτεραιότητα κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Αποθέσεις της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου βρέθηκαν σε πολλά σημεία της δυτικής πλευράς του Κτίσματος 1 και μακρύτερα, προς το βορρά, σε μία σειρά μικρών παραλληλεπίπεδων αιθουσών και διαδρόμων. Τα κεραμικά ευρήματα χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη βαθιών αγγείων, μονόχρωμων ή και διακοσμημένων, ψευδόστομων αμφορέων και ποικιλίας κυπέλλων, αν και είναι επίσης χαρακτηριστική η απουσία κυλίκων. Στη νότια αίθουσα πάνω σε πλάκες πλακόστρωτου βρέθηκαν δύο μεγάλοι ψευδόστομοι αμφορείς, διακοσμημένοι ο ένας με ένα εκφυλισμένο σχέδιο χταποδιού, και ο άλλος με οριζόντιες ταινίες. Παρουσιάζουν στενή συγγένεια με ανάλογα ευρήματα από την τελική επανακατοίκηση του ανακτόρου της Κνωσού.

Η κύρια συνεισφορά της φετινής έρευνας είναι η πρόσθεση δύο αγνώστων μέχρι σήμερα κτισμάτων της υστερομινωικής περιόδου στο σχέδιο της πόλης του Παλαικάστρου. Το ένα από αυτά έχει τα πιο εντυπωσιακά θεμέλια από κάθε άλλο κτίσμα στο Παλαίκαστρο ίσως και σε όλη τη ανατολική Κρήτη. Η ιστορία του παρουσιάζει ειδικό ενδιαφέρον, αφού χτίστηκε κατά την ΥΜ ΙΑ και μετά την καταστροφή του την επόμενη περίοδο, επανακατοικήθηκε τόσο κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο όσο και την ΥΜ ΙΙΙΒ. Η στρωματογραφική σειρά των στρωμάτων κατοίκησης είναι καλά τεκμηριωμένη, θυμίζοντας έτσι τη γνωστή αντίστοιχη ακολουθία της Κνωσού.

L.H. SACKETT - J.A. MAcGILLIVRAY

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η ΚΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Με προσωπικό τις υπογράφουσες, την αρχαιολογική γραμματέα Βασιλική Κολόμβα και τους διοικητικούς υπαλλήλους Δημήτρη Ακρίβο και Σοφία Τσάτσαρη κινήθηκε η Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών το 1986 για τον έλεγχο, την καταγραφή και τη φωτογράφηση: 1) των αρχαίων και εικόνων νέων κατόχων, 2) των νέων αποκτημάτων των Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών και των Αρχαιοπωλείων, 3) των αρχαίων με προέλευση το εξωτερικό και 4) όσων κατασχέθηκαν από τις αστυνομικές αρχές.

Συγκεκριμένα σε 103 ιδιώτες-κατόχους ή συλλογείς έγινε καταγραφή 1211 αρχαίων, 1137 εικόνων και εκκλησιαστικών αντικειμένων και σε συνεργασία με το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών 196 νομισμάτων. Για τον υπομνηματισμό των σχετικών καταλόγων και τον εμπλουτισμό του αρχείου έγιναν περίπου 3000 φωτογραφικές λήψεις και από τους ανωτέρω ιδιώτες 56 πήραν άδεια κατοχής ύστερα από σχετική αίτηση.

Ο κάτοχος Μάρκος Κιοσέογλου μεταβίβασε 24 αρχαία στη σύζυγό του Θεανώ Κιοσέογλου, η οποία έγινε κάτοχος και 53 αρχαίων, κυρίως αγγείων και ειδωλίων συνηθισμένων τύπων.

Από τα τελευταία, ενδιαφέρον παρουσιάζουν το κεφάλι μαρμάρινου κυκλαδικού ειδωλίου του πολιτισμού Κέρου-Σύρου (αριθ. 16, ύψ. 0,15 μ.) και βιολόσχημο ειδώλιο από το ίδιο υλικό του πολιτισμού Πηλού-Λακκούδων (αριθ. 18, ύψ. 0,11 μ.). Από τα μετάλλινα, άξια λόγου είναι μυκηναϊκό ξίφος που δε σώζει την επένδυση της λαβής (αριθ. 42, μήκ. 0,35 μ.) και κάτοπτρο αττικού τύπου του πρώιμου 5ου αι. (αριθ. 40, ύψ. 0,215 μ.). Από τα γλυπτά, σημαντικό είναι αναθηματικό ανάγλυφο από μάρμαρο, που σώζει δύο ιματιοφόρους προς τα δεξιά και μέρος της ενεπίγραφης επίστεψης με τα γράμματα - - - *ΑΣΗΡΩΙ ΚΕΡ* - - - (αριθ. 52, διαστ. 0,295 × 0,24 μ.) (Πίν. 155 α). Προφανώς πρόκειται για ατομικό ανάθημα στον ελευσίνιο ήρωα Κέραμο. Η τυπολογική και τεχνοτροπική ομοιότητα των ιματιοφόρων του αναγλύφου με ανάλογες μορφές σε αττικές ληκύθους, επιτρέπουν τη χρονολόγηση του γύρω στο 370 π.Χ. Αξιόλογα γλυπτά της συλλογής είναι και επτά κεφάλια από μάρμαρο, ανδρικών και γυναικείων μορφών, των οποίων το ύψος κυμαίνεται από 0,11-0,18 μ. Το ένα από αυτά εικονίζει χθόνιο θεό, Ποσειδώνα ή Άδη, όπως δείχνει ο τύπος της κόμης και τα ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά του προσώπου, ενώ τα υπόλοιπα αποτελούν ρωμαϊκά πορτραίτα. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν για την καλή σχετικά διατήρησή τους το κεφάλι ανώνυμης ρωμαίας από ανάγλυφο, που έχει τύπο κόμμωσης και εξωτερική ομοιότητα με πορτραίτα της Φαυστίνας της νεότερης, της μέσης αντωνίνιας περιόδου (αριθ. 45) (Πίν. 155 β) και το κεφάλι ανώνυμου ρωμαίου, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ., γιατί έκφραση και μορφοπλαστική αντίληψη προσεγγίζουν πορτραίτα του Gordianus III (225-244 μ.Χ.).

Η κάτοχος Αικατερίνη Αγαπητού μεταβίβασε στο γιο της Ιωάννη Αγαπητό 60 αρχαία, 21 νομίσματα και 44 εικόνες, όλα κοινών τύπων και εικονογραφικών θεμάτων, εκτός από αττικό σκύφο του πρώιμου 5ου αι. που κοσμείται με τη σπάνια σύνθεση ενός τεταμερούς ανθεμίου ανάμεσα σε δύο δελφίνια (αριθ. 19), ύψ. 0,12 μ (Πίν. 155 γ).

Η παλιά συλλογή του Ιωάννη Σπαθάρη από 151 αρχαία — αγγεία, πήλινα ειδώλια και λίγα χάλκινα, κυρίως ψέλια κτλ. — περιήλθε στην κόρη του Αλεξάνδρα Σπαθάρη. Από τα αγγεία, ενδιαφέρουσα είναι ομάδα ερυθρόμορφων σκύφων του 4ου αι. π.Χ., που παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με αγγεία κατωιταλιωτικών εργαστηρίων, αλλά το εργαστή-

ριό τους εντοπίζεται στη δυτική Ελλάδα. Τα θέματα που κοσμούν τους σκύφους εντάσσονται στον κύκλο του Διονύσου και της Αφροδίτης (αριθ. 10), ύψ. 0,175 μ. (Π ί ν. 155 δ) ή στον κύκλο της λατρείας.

Στην κατοχή του Κωνσταντίνου Σπύρου περιήλθαν από κληρονομιά 20 αρχαία — αγγεία και πήλινα ειδώλια — που προέρχονται από την Τανάγρα της Βοιωτίας. Τα αγγεία είναι κοινοί τύποι της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου, του 6ου και του 5ου αι. όπως και τα ειδώλια, που καλύπτουν χρονικά τον 6ο και τον 5ο και την ελληνιστική περίοδο. Καλό παράδειγμα αυτής της περιόδου είναι το σύμπλεγμα σατύρου και γυναικείας μορφής στο γνωστό σχήμα εφεδρισμού, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ. (αριθ. 19), ύψ. 0,22 μ. (Π ί ν. 156 α).

Τα αρχαία και οι εικόνες, που κληρονόμησαν η Σοφία και η Αθανασία Μάρα μετά τον θάνατο του αρχαιοπώλη Γεωργίου Μάρα ανήκουν σε κοινούς τύπους — αγγείων και ειδωλίων — χωρίς κάποια καλλιτεχνική αξία. Μόνο ένα μαρμάρινο αγαλματίδιο ένθρονης ανδρικής μορφής, της οποίας λείπει η κεφαλή και τα άκρα των μελών παρουσιάζει ενδιαφέρον και γι' αυτό έχει κατατεθεί στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αριθ. 107), σωζ. ύψ. 0,15 μ. (Π ί ν. 156 γ). Τα επί μέρους ανατομικά στοιχεία του γυμνού πάνω κορμού προδίδουν ώριμη ηλικία και η άκαμπτη γραμμική διατύπωση των πτυχών του ιματίου χαρακτηρίζει χειρωνακτικά έργα ρωμαϊκών χρόνων, που δύσκολα εντάσσονται σε συγκεκριμένη εξελικτική περίοδο.

Από τη συλλογή του Δ.Ν. Κριεζώτη κληρονόμησε ο κάτοχος Χρήστος Χρηστοβασίλης 186 αρχαία. Ανάμεσα στους κοινούς τύπους αγγείων και ειδωλίων, που καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τον 6ο αι. έως και την ελληνιστική περίοδο, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ακόλουθα: κύλικα κορινθιακού εργαστηρίου του ύστερου 7ου αι., όπου η γνωστή ζώνη από ήμερα και άγρια τετράποδα εμπλουτίζεται με τρεις γυναικείες μορφές σε κατατομή προς τα δεξιά ακολουθούμενες από ανδρική μορφή (αριθ. 235), διάμ. 0,122 μ. (Π ί ν. 156 β). Αυτή η εμβόλιμη παράσταση, ίσως μυθολογική, δεν ταυτίζεται, γιατί οι μορφές χαρακτηρίζονται με ιδιαίτερα σύμβολα και η πρόταση των γυναικών αντί της ανδρικής μορφής αντιβαίνει στο τυπικό σχήμα του θέματος *«κρίση Πάριδος»*. Μικρή τριφυλλόστομη οινοχόη (αριθ. 32), ύψ. 0,098 μ., μεταβάλλεται σε πλαστικό αγγείο, καθώς το εμπρόσθιο τμήμα του σώματος και της βάσης επικαλύπτεται με προτομή στεφανωμένου σειληνού, που χρονολογείται γύρω στα 350 π.Χ. Η αποσύνδεση του περιχειλώματος της προτομής από το σώμα του αγγείου, δείχνει ότι η διακοσμητική αντίληψη αντλεί από το σατυρικό δράμα και όχι από το μυθικό κύκλο του Διονύσου. Από τα πήλινα ειδώλια, που καλύπτουν χρονικά την αρχαϊκή, κλασική και ελληνιστική περίοδο, ενδιαφέρον είναι το ειδώλιο κουροτρόφου (αριθ. 168), ύψ. 0,125 μ., σπάνιου σχετικά τύπου, που προσεγγίζει παραδείγματα της αρχαϊκής περιόδου από τη Βοιωτία. Τρία έργα της γλυπτικής από μάρμαρο συμπληρώνουν τη συλλογή του Χρ. Χριστοβασίλη: το κεφάλι παιδικής μορφής του 4ου αι. στον τύπο των άρκτων (αριθ. 184), ύψ. 0,14 μ., ανάγλυφο αποσπασματικά σωζόμενο με παράσταση νεκροδείπνου του ίδιου αιώνα (αριθ. 185), σωζ. διαστ. 0,135×0,175 μ. και απότμημα αναθηματικού αναγλύφου της ελληνιστικής περιόδου με παράσταση χορού, από τον οποίο σώζεται γυμνή γενειοφόρος μορφή κατά μέτωπο με βωμό ανάμεσα στα διεσταλμένα σκέλη του, να προηγείται δύο γυναικείων μορφών, από τις οποίες η πρώτη εικονίζεται σε κατατομή και η δεύτερη κατά μέτωπο (αριθ. 186), μέγ. ύψ. 0,38 μ. (Π ί ν. 156 δ).

Στο Ελληνικό Αντικαρκινικό Ινστιτούτο κληροδότησε η Χαρίκλεια Η. Καραπαύλου, το γένος Γ. Σκλαβούνου 38 ασημένια νομίσματα ρωμαϊκής δημοκρατίας, τέσσερα αγγεία κοινών τύπων του 6ου και 5ου αι. και έναν λύχνο του ύστερου 4ου αι.

Από τα 163 αρχαία της παλιάς μικρής συλλογής του Γεωργίου Τσίλιθρα, που είχαν περιέλθει στην κατοχή της Ήβης Τσίλιθρα τα πιο ενδιαφέροντα αγγεία, ειδώλια και πήλινες μήτρες (συνολικά 14), εδώρισε η κάτοχος στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και τα υπόλοιπα πούλησε στο αρχαιοπωλείο της Ελένης Σταυροπούλου.

Στην κατοχή του Άγγελου Κανελόπουλου περιήλθαν πέντε αξιόλογα αρχαία από αγορές και κληρονομιά: δύο χάλκινες υδρίες από τις οποίες η μία (ύψ. 0,40 μ.), είναι του β' μισού του 6ου αι. και η άλλη (ύψ. 0,49 μ.), που κοσμείται με σειρήνα στην κάτω συνάφεια της κατακόρυφης λαβής, του αυστηρού ρυθμού· δύο κράνη κορινθιακού και ιλλυρικού τύπου του 6ου αι. και μαρμάρινο άγαλμα γυναικείας μορφής, της οποίας λείπουν το κεφάλι, τα χέρια από τους αγκώνες και τα άκρα πόδια (σωζ. ύψ. 1,02 μ.). Φορεί χειριδωτό χιτώνα με αττικό πέπλο και χιαζόμενες στο στήθος ταινίες, που τις συγκρατεί δισκοειδής πόρπη. Πρόκειται για πρωτότυπο έργο του β' μισού του 4ου αι. π.Χ., του οποίου ο τύπος απαντά σε αττικά επιτύμβια μνημεία.

Η συλλογή της Ρένας Ανδρεάδη εμπλουτίστηκε με 40 αρχαία, 11 εικόνες και 9 χάλκινα βυζαντινά αντικείμενα, για τα οποία γίνεται λόγος παρακάτω. Οι παραδοσιακοί δεσμοί της συλλέκτριας με το Μουσείο Μπενάκη ανανεώθηκαν με τη δωρεά 15 αγγείων καλής ποιότητας.

Τα παλιότερα από τα νέα προσκτήματα της συλλογής Ρ. Ανδρεάδη είναι δύο κυκλαδικές φιάλες (διαμ. 0,175 και 0,158 μ.). Δύο ακέφαλα αγαλματίδια ένθρονων γυναικείων μορφών, που χρονολογούνται στον 4ο αι., είναι έργα άνισης ποιότητας και αναπαράγουν τον τύπο της ένθρονης Κυβέλης. Στο

καλύτερο ποιοτικά παράδειγμα (αριθ. 146), ύψ. 0,285 μ., τα ποδαρικά του θρόνου φέρουν ανά μία κατά μέτωπο ανάγλυφη μορφή: αριστερά γυναικεία, ίσως Άρτεμη, και δεξιά ανδρική, πιθανότατα Ερμής Καδμίλος. Στο δεύτερο αγαλματίδιο, που είναι χειρωνακτικό έργο μέτριας ποιότητας (αριθ. 147), σωζ. ύψ. 0,20 μ., η θεά έχει ως μόνο σύμβολο το ξαπλωμένο στην ποδιά της λιοντάρι. Από τα επιτύμβια μνημεία, που πλούτισαν τη συλλογή, ξεχωρίζουν δύο ανθεμωτές επιστέψεις ισάριθμων ενεπίγραφων αττικών στηλών: η μία είναι λαξευμένη σε μάρμαρο Υμηττού (αριθ. 157), σωζ. ύψ. 1,06 μ. (Πίν. 157 β) και η δεύτερη σε κογχυλιάτη λίθο (αριθ. 156), σωζ. ύψ. 0,75 μ. Και οι δύο εντάσσονται στην εξελικτική βαθμίδα του μνημείου του Λυσικράτους, ακριβέστερα προς το τέλος του 4ου αι., με τη διαφορά ότι στην πρώτη κυριαρχεί η πλαστική έκφραση του αναπτυσσόμενου μπαρόκ, ενώ στη δεύτερη διατηρείται η καθιερωμένη γραμμική μορφοπλαστική αντίληψη. Δυστυχώς η διάβρωση έχει εξαλείψει τα περισσότερα γράμματα του ονόματος των νεκρών, που ήταν χαραγμένο στο ανώτερο σωζόμενο τμήμα των δύο στηλών. Το όνομα της νεκρής *ΔΑΜΑΤΡΙΑ* πάνω από δύο δισκοειδείς ρόδακες σώζεται σε αποσπασματικά διατηρημένη επιτύμβια στήλη από τη Βοιωτία του α΄ μισού του 4ου αι. (αριθ. 161), σωζ. ύψ. 0,59 μ. Δύο ακόμη επιτύμβιες στήλες προέρχονται από την Ερέτρια: η παλιότερη, αττικού τύπου του 425-400 π.Χ., σώζει το κατώτερο τμήμα της ακόσμητης επιφάνειας και από την παράσταση σώζεται γυμνό παιδί προς τα δεξιά που προσβλέπει σε μητριαρχική μορφή, της οποίας διατηρούνται τα καλυμμένα από τον ποδήρη χιτώνα σκέλη. Η δεύτερη στήλη (αριθ. 158), ύψ. 1,06 μ. (Πίν. 157 α) είναι νησιωτικού τύπου της ύστερης ελληνιστικής περιόδου και σώζει το όνομα με το πατρώνυμο του νεκρού *Ω]ΡΙΓΕΝΗΣ Π]ΑΡΑΝΟΜΟΥ* κάτω από την αετωματική επίστεψη. Θραύσμα αετωματικής επίστεψης με τρία φύλλα άκανθας από στήλη (αριθ. 162), διαστ. 0,245 × 0,27 μ., αποσπασματικά σωζόμενη λήκυθος με απολεπισμένη μορφή σεβάσμιου πολίτη προς τα δεξιά (αριθ. 159), σωζ. ύψ. 0,70 μ. και κιονίσκος με δακτύλιο κατά την απόληξη και επιγραφή *ΔΙΩΝ ΔΙΩΝΟΣ ΕΡΧΙΕΥΣ* της ελληνιστικής περιόδου (αριθ. 189), σωζ. ύψ. 0,47 μ. προστέθηκαν στα επιτύμβια μνημεία της συλλογής Ρ. Ανδρεάδη.

Και η συλλογή του Πέτρου Πρωτονοταρίου πλουτίστηκε με 6 αγγεία καλής ποιότητας: ψευδόστομο αμφορίσκο (αριθ. 71), ύψ. 0,14 μ. και τρίωτο σταμνίσκο (αριθ. 72), ύψ. 0,132 μ. της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου, αττική ερυθρόμορφη λήκυθο του 460-450 π.Χ. που φέρει παράσταση καθιστής γνέθουσας εμπρός σε κάλαθο (αριθ. 73), ύψ. 0,20 μ., λευκή λήκυθο όπου εικονίζεται γυναίκα να στεφανώνει επιτύμβια στήλη (αριθ. 74), ύψ. 0,19 μ. (Πίν. 157 γ), πιθανότατα έργο του ζωγράφου του τύμβου και τέλος με οφθαλμωτό σκύφο «χαλκιδικού» εργαστηρίου του ύστερου 6ου αι. (αριθ. 75), ύψ. 0,12 μ. και με βοιωτικό κάνθαρο τύπου Καβειρίου (αριθ. 76), ύψ. 0,09 μ., του οποίου τα παράλληλα παραδείγματα χρονολογούνται από το 450-350 π.Χ.

Κατά τον επανέλεγχο της συλλογής της κ. Ρ. Ευελπίδη-Αργυροπούλου έγινε συμπληρωματική καταγραφή 27 αρχαίων, τα οποία είναι: τόξα από μικρές χάλκινες αρχαϊκές πόρπες και μικροσκοπικές κορινθιακές κοτύλες, επτά λύχνοι από τους οποίους ένας είναι του ύστερου 7ου αι. και οι υπόλοιποι του 1ου π.Χ.-1ου αι. μ.Χ., κεφάλια από πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών του αυστηρού ρυθμού και του 4ου αι., δύο ακέραια ειδώλια παιδικής μορφής στον τύπο του «Temble boy» και ειδώλιο του 5ου αι. που εικονίζει έφιππο σειληνό σε τετράποδο, στις οπλές του οποίου υπάρχουν συμφυείς τροχοί. Προφανώς πρόκειται για παιχνίδια από παιδική ταφή.

Στον κάτοχο Ηλία Θεοχάρη-Τζάλα, του οποίου όλα τα αρχαία αποτελούν αγορές από το εμπόριο τέχνης του εξωτερικού, χορηγήθηκε φέτος άδεια συλλογέα. Η συλλογή του πλουτίστηκε με 52 αρχαία — μικροσκοπικές κορινθιακές κοτύλες και πήλινα ειδώλια κοινών τύπων — τα οποία του παραχώρησε ο κάτοχος Μιχ. Γκιόλμαν.

Αντίθετα ανακλήθηκε από το συλλογέα Δημήτρη Σούτο η σχετική άδεια, λόγω κλοπής των ολίγων γλυπτών της συλλογής του, τα οποία μετέφερε από τη Σάμο στην Αθήνα χωρίς τη σχετική έγκριση.

Από τις έντεκα εικόνες και τα εννέα αντικείμενα βυζαντινής μεταλλοτεχνίας που πλούτισαν τη συλλογή της Ρένας Ανδρεάδη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ακόλουθα: α) Εικόνα με την παράσταση της Αποκαθήλωσης, διαστ. 0,505 × 0,357 μ. Χρονολογείται γύρω στο 1400. Παρουσιάστηκε στην έκθεση των εικόνων από ιδιωτικές συλλογές στο Γαλλικό Ινστιτούτο της Αθήνας[1]. β) Αριστερό φύλλο τριπτύχου με την παράσταση του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου φτερωτού στην εξωτερική όψη και την παράσταση μεγαλόσχημου μοναχού σε βραχώδες τοπίο στην εσωτερική, διαστ. 0,18 × 0,13 μ. Χρονολογείται γύρω στο 1500. Παρουσιάστηκε στην έκθεση «Εικόνες κρητικής σχολής» στο Μουσείο Μπενάκη[2]. γ) Εικόνα με την παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας ένθρονης, διαστ. 0,77 ×

1. Icônes de Collections Privées en Grèce, Institut Francais d'Athènes, 16 Janvier au 7 Février 1986, αριθ. 17 με φωτογραφία, (κείμενα Χρυσ. Μπαλτογιάννη).

2. Εικόνες κρητικής σχολής, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1983, σ. 46-47, αριθ. 39, πίν. 39, Α, Β.

0,505 μ. Ελαφρά έξεργο πλαίσιο. Η εικόνα με βάση τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά αποδίδεται σε κρητικό εργαστήριο των αρχών του 16ου αι. αλλά το σχήμα του θρόνου, η στάση και οι χειρονομίες των προσώπων και τα μετάλλια με τους σεβίζοντες αγγέλους ορίζουν καλό παλαιολόγειο πρότυπο. δ) Εικόνα με την παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας στον τύπο της Οδηγήτριας και την επιγραφή *Η ΚΥΡΙΑ Η ΜΕΣΟΠΑΝΤΗΤΙCA*, διαστ. 0,69×0,525 μ. Η Παναγία φέρει ψηλό στέμμα και στο φωτοστέφανό της εικονίζονται σε μονοχρωμία προφήτες σε προτομή με ανοικτά ειλητά (μίμηση μεταλλικής επένδυσης). Η εικόνα μπορεί να αποδοθεί σε κρητικό εργαστήριο του 17ου αι. και αποτελεί αντίγραφο της θαυματουργής εικόνας της Μεσοπαντήτισσας που μεταφέρθηκε από τον Χάνδακα στη Βενετία το 1669 και βρίσκεται σήμερα στην εκκλησία της S. Maria della Salute[3]. ε) Χάλκινος λύχνος μονόμυξος με λαβή. Στο σώμα κοκκιδωτή διακόσμηση που σχηματίζει τρίγωνα, στη βάση κυλινδρικό στέλεχος και τρεις δακτυλίους. Χρονολόγηση: 5ος-6ος αι. Διάμετρος δίσκου 0,065, μήκος 0,10 μ. στ) Χάλκινο πολυκάνδηλο. Δίσκος διάτρητος, κοσμημένος με σταυρό και κρινάνθεμα, κρέμεται από τρεις αλυσίδες εξαρτημένες από καλυκόσχημη υποδοχή. Χρονολόγηση: 6ος αι. Διάμετρος 0,24, ύψος 0,425 μ. ζ) Χάλκινος λυχνοστάτης σε ψηλό τορνευτό κορμό. Βάση με τρία πόδια και δίσκος με οξύληκτη αιχμή. Χρονολόγηση: 6ος αι. Ύψος 0,27 μ. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει μία σειρά 6 χάλκινων μικρών σταυρών με πεπλατυσμένες κεραίες και στικτά και εγχάρακτα κοσμήματα, που χρονολογούνται στον 6ο-7ο αι.

Η Θεανώ Κιοσέογλου έχει στην κατοχή της από αγορές, κυρίως στο εξωτερικό, πενήντα εικόνες και τριάντα δύο αντικείμενα μικροτεχνίας, σταυρούς, μεταλλικά εικονίδια, λειτουργικά σκεύη, καλύμματα ευαγγελίων, από τα οποία τα πλέον αξιόλογα περιγράφονται στη συνέχεια: α) Εικόνα με την παράσταση της Δέησης, διαστ. 0,88×0,66 μ. (Π ί ν. 158 α). Από εικονογραφική άποψη ακολουθεί τον τύπο της γνωστής εικόνας της Δέησης και σκηνών του Δωδεκαόρτου με την υπογραφή του Νικολάου Ρίτζου, στο Σεράγεβο[4], με την οποία ταυτίζεται σχεδόν στις λεπτομέρειές της. Εδώ όμως ο Χριστός εικονίζεται σε μεγαλύτερη κλίμακα σε σχέση με τις δύο δεόμενες μορφές, απ' ότι στη πιο ισορροπημένη και περισσότερο κλασική σύνθεση του Ρίτζου. Κάποια σκληρότητα στα πρόσωπα και η αδεξιότητα στην απόδοση της προοπτικής στα πόδια του θρόνου και στο πλακόστρωτο δάπεδο οδηγεί στη χρονολόγηση της εικόνας στις αρχές του 16ου αι. β) Εικόνα με την παράσταση της Αγίας Αικατερίνης και σκηνών του βίου της, διαστ. 0,815×0,53 μ. Η αγία εικονίζεται ως τη μέση, στραμμένη προς τα δεξιά σε χρυσό βάθος. Κρατεί στο αριστερό της χέρι την κεφαλή της και ειλητάριο με την επιγραφή: *ΟΡΑC ΤΙ ΠΕΠΡΑΧΑCΙΝ ΑΝΟΜΟΙ ΛΟΓΕ ΟΡΑC ΚΕΦΑΛΗΝ ΥΠΕΡ COΥ ΤΕΤΜΗΜΕΝΗΝ*. Με το δεξί δέεται προς το Χριστό ο οποίος προβάλλει μέσα από τεταρτοκύκλια στη δεξιά πάνω γωνία. Κρατεί στο αριστερό του χέρι ειλητάριο με την επιγραφή: *ΟΡΩ CΕ ΜΑΡΤΥC ΚΑΙ ΔΙΔΩΜΙ COΙ CΤΕΦΟC*, και ακουμπά το δεξί στην κεφαλή της. Πάνω και κάτω εικονίζονται έξι σκηνές από το βίο και το μαρτύριο της αγίας. Η εικόνα αποδίδεται σε κρητικό εργαστήριο των αρχών του 17ου αι. και αποτελεί δείγμα του εικονογραφικού τύπου συνομιλίας μάρτυρα με το Χριστό που μας είναι γνωστός από εικόνες του Προδρόμου και του Αγίου Γεωργίου[5]. γ) Εικόνα με την παράσταση της Αγίας Ευδοκίας, διαστ. 0,69×0,63 μ. (Π ί ν. 158 β). Η αγία που έζησε και μαρτύρησε στα χρόνια του Τραϊανού, εικονίζεται μετωπική, ως το ύψος των μηρών, σε χρυσό βάθος. Με το δεξί κρατεί τον Εσταυρωμένο και στο αριστερό την κεφαλή της. Άγγελος ολόσωμος, ιπτάμενος στα δεξιά στέφει τη μάρτυρα. Επιγραφές στο χρυσό βάθος: *Η ΑΓΙΑ ΕΥΔΟΚΙΑ* και στην κάτω δεξιά γωνία: *Η ΑΓΙΑ ΕΥΔΟΚΙΑ ΤΗΝ ΟΠΤΑCΙΑΝ*[6]. Ο σκούρος προπλασμός και τα ανοικτά σαρκώματα στα πρόσωπα, η πλούσια αλλά σκληρή πτυχολογία των ενδυμάτων, οδηγούν στην απόδοση της εικόνας σε κρητικό εργαστήριο του α' μισού του 17ου αι. δ) Εικόνα με την παράσταση της Ανάστασης του Χριστού, 0,59×0,455 μ. (Π ί ν. 159 α). Πρωτότυπη εικονογραφική σύνθεση. Ο Αναστημένος Χριστός βγαίνει μέσα από ανοικτή σαρκοφάγο, μετέωρη στο κέντρο της παράστασης, ενώ στα πλάγια, πίσω από τη σαρκοφάγο, η Παναγία και ο Ιωάννης παριστάνονται με τη στάση και τις χειρονομίες της Σταύρωσης. Στο κάτω μέρος σκηνή με αφιερωτές και η επιγραφή: *ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ του Θεοῦ ΤΙΜΟΘΕΟΥ ΤΥΠΑΛΤΟΥ άμα*

3. G. Gerola, Monumenti veneti nell'isola di Creta, II, σ. 302-304, πίν. 370-372, ΠΑΑ 36 (1961), σ. 270-282, πίν. I-III. Άλλο αντίγραφο της εικόνας της Μεσοπαντήτισσας βρίσκεται στη συλλογή του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας, M. Chatzidakis, Icônes grecques à Venise, Venise 1962, σ. 156 αριθ. 144.

4. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Αθήνα 1977, πίν. 202.

5. Βλ. εικόνα του Αγίου Γεωργίου στο Icônes de Collections Privées en Grèce (υποσημ. 1), αριθ. 11 και φωτογραφία εξωφύλλου.

6. Αναφέρεται στο όραμα της αγίας που την οδήγησε να ασπαστεί το Χριστιανισμό, βλ. Σωφρ. Ευστρατιάδου, Αγιολόγιον, σ. 142.

συ - - - ου ΚΑΙ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΩΝ αχο' (= 1670). Όπως συνάγεται από το όνομα του αφιερωτή η εικόνα προέρχεται πιθανότατα από τα Επτάνησα. ε) Εικόνα με την παράσταση του Προδρόμου, διαστ. 0,84 × 0,35 μ. Ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος και μετωπικός, πτερωτός, ευλογεί με το δεξί και κρατεί στο αριστερό, δοχείο με την κομμένη κεφαλή του και ειλητάριο με την επιγραφή: *ΩΡΑ ΤΟΝ ΑΜΝΟΝ Κ(ΑΙ) ΠΟΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΝ ΕΛΘΟΝΤΑ ΠΡΟΣ ΓΗΝ ΕΝ ΒΡΟΤΕΙΑ ΤΗ ΦΥΣΕΙ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΤΑ ΕΛΚΥΣΑΝΤΑ ΠΡΟΣ ΠΟΛΟΥ ΠΛΑΤΟΣ*. Πλαίσιο έξεργο με ανάγλυφο φυλλειδές κόσμημα. Η εικόνα αποδίδεται σε ελλαδικό εργαστήριο του 17ου αι. που χρησιμοποιεί ως πρότυπα τα έργα των κρητικών ζωγράφων. στ) Εικόνα με την παράσταση της Εις Άδου Καθόδου σκηνών του Χριστολογικού κύκλου και των Παθών. Διαστ. 0,685 × 0,505 μ. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για την εικονογραφική σύνθεση του κεντρικού τμήματος, όπου εικονίζεται η Εις Άδου Κάθοδος σε κυκλικό διάχωρο, κοσμημένο στην περιφέρεια με πύρινες φλόγες και χερουβείμ και την επιγραφή: *ΤΗΝ ΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΣΟΥ ΧΡΙΣΤΕ ΣΩΤΗΡ ΑΓΓΕΛΟΙ ΥΜΝΟΥΣΙΝ ΕΝ ΟΥΡΑΝΟΙΣ ΚΑΙ - - - ΖΕΙΝ*. Πάνω η Αποκαθήλωση από αγγέλους και κάτω στο μέσον ο αρχάγγελος Μιχαήλ σε μονοχρωμία, δεξιά προφήτης με ανοικτό ειλητό και αριστερά πάριση μορφή, από την οποία διατηρείται τμήμα μόνο του ειλητού. Δεκατέσσερα εικονίδια περιβάλλουν την κεντρική παράσταση. Η εικόνα μπορεί να χρονολογηθεί στο 17ο αι. και προέρχεται πιθανότατα από εργαστήριο της Κρήτης. ζ) Εικόνα με σκηνές του Δωδεκαόρτου, διαστ. 0,48 × 0,355 μ. Η εικόνα διαιρείται σε δώδεκα διάχωρα και οι σκηνές διατάσσονται κάθετα σε τρεις στήλες. Στην πρώτη εικονίζονται τα Εισόδια της Θεοτόκου, ο Ευαγγελισμός, η Γέννηση, η Υπαπαντή. Στη δεύτερη η Βάπτιση, η Βαϊοφόρος, η Σταύρωση, ο Επιτάφιος Θρήνος. Στην τρίτη η Ανάσταση, η Ψηλάφιση του Θωμά, η Ανάληψη και η Κοίμηση της Παναγίας. Εικονογραφικά στοιχεία και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά χρονολογούν την εικόνα στο τέλος του 17ου αι. ή στις αρχές του 18ου αι. η) Μεταλλική πλάκα με την παράσταση της Δέησης, στρατιωτικών αγίων και αγγέλων (Πίν. 159 β), διαστ. 0,17 × 0,169 μ. Στο κεντρικό μετάλλιο ο Χριστός στον τύπο του Παντοκράτορα σε προτομή, ευλογεί με το δεξί και κρατεί με το αριστερό κλειστό ευαγγέλιο. Στους άξονες τέσσερα μικρότερα μετάλλια σχηματίζουν σταυρό, που οι κεραίες του εξέχουν από το τετράγωνο. Στα μετάλλια αυτά εικονίζονται αριστερά η Παναγία και δεξιά ο Πρόδρομος, δεόμενοι. Πάνω ο *ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ* και κάτω ο *ΑΡΧΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛ* μετωπικοί, σε προτομή. Στις τέσσερις γωνίες σε μικρότερα μετάλλια 4 στρατιωτικοί άγιοι μετωπικοί, σε προτομή. *Ο ΑΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ, Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ* και *Ο ΑΓΙΟΣ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ*. Ασήμι με ίχνη επιχρύσωσης. Η πλάκα χρονολογείται στον 11ο-12ο αι. και αποτελεί έξοχο δειγμα της βυζαντινής μεταλλοτεχνίας.

Στην κατοχή του Ιωάννη Μαΐλλη καταγράφηκαν 7 εικόνες από τις οποίες ιδιαίτερα σημαντικές για την υψηλή ποιότητα και την ενδιαφέρουσα εικονογραφία τους είναι δύο: α) Εικόνα με την παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης και τις επιγραφές *Ο ΥΙΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΤΟΥ ΖΩΝΤΟΣ. Η ΑΠΟΚΑΘΗΛΩΣΙΣ*. Χρονολογείται γύρω στο 1400 και αποδίδεται σε εργαστήριο της Δυτικής Μακεδονίας. Λόγω του εξαιρετικού ενδιαφέροντός της η εικόνα παρουσιάστηκε στην έκθεση Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης στην Αθήνα (1986) και στη συνέχεια στις εκθέσεις της Φλωρεντίας και του Λονδίνου[7]. Διαστάσεις: 0,87 × 0,685 μ. β) Βημόθυρο με την παράσταση του Ευαγγελισμού. Διαστάσεις 1,18 × 0.78 μ. Παρουσιάστηκε στην έκθεση των εικόνων από ιδιωτικές συλλογές στο Γαλλικό Ινστιτούτο[8].

Στην κατοχή του Διον. Λογοθέτη βρίσκεται μια εικόνα με την παράσταση του Ιωάννη του Προδρόμου και την υπογραφή του κρητικού ζωγράφου Αμβροσίου Εμπόρου[9]. Διαστάσεις: 1,065 × 0,76 × 0,026 μ. Ο άγιος ολόσωμος, φτερωτός, στρέφει προς τα αριστερά όπου στη γωνία πάνω ο Χριστός στηθαίος τον ευλογεί. Ο Ιωάννης ευλογεί με το δεξί και κρατεί στο αριστερό χέρι ραβδί που καταλήγει σε σταυρό και ανοικτό ειλητάριο με την επιγραφή: *ΟΡΑΣ ΟΙΑ ΠΑΣΧΟΥΣΙΝ - - -*. Η υπογραφή του ζωγράφου με μαύρα κεφαλαία γράμματα στην κάτω αριστερή γωνία: *ΤΟΥ ΕΚ ΚΥΔΩΝΙΑΣ ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΤΟΥ ΜΠΟΡΙΝΟΥ ΧΕΙΡ*. Η εικόνα ακολουθεί το γνωστό εικονογραφικό τύπο της κρητικής σχολής που θεωρείται ότι καθιερώθηκε πιθανότατα τον 15ο αι. από το ζωγράφο Άγγελο και επαναλαμβάνεται σε μια σειρά εικόνων του 16ου και 17ου αι[10].

Στην κατοχή του Ιωάννη και της Αθανασίας Παπαδάκη καταγράφηκαν 14 εικόνες από τις οποίες ενδιαφέρουσα είναι μία εικόνα με την παράσταση της Αγίας Τριάδας και αγίων, διαστ. 0,31 × 0,24 μ. και την υπογραφή του ζωγράφου Πολυχρονίου του Κρητός κάτω δεξιά με κεφαλαία μαύρα γράμματα:

7. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Αθήνα 1986, αριθ. 86, Affreschi e icone dalla Grecia, Atene 1986, αριθ. 42, From Byzantium to El Greco, 1987, αριθ. 27.

8. Βλ. ό.π. (υποσημ. 1), αριθ. 15 με φωτογραφία.

9. Μ. Χατζηδάκης, Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830), 1, Αθήνα 1987, σ. 285. Επίσης Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η Κοίμηση της Θεοτόκου σε δύο κρητικές εικόνες της Κω, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ.ΙΓ' (1985-1986), σ. 145-146.

10. Ό.π. (υποσημ. 2), σ. 18, πίν. 2.

ΧΕΙΡ ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΚΡΗΤΗΣ ΑΨΟΣ' (= 1776)[11].

Η Ειρήνη Σαββοπούλου έχει στην κατοχή της ένα μεγάλο αριθμό εικόνων που προέρχονται από το πρώην αρχαιοπωλείο Γερβασίου Τοζάκογλου. Συνολικά καταγράφηκαν 698 εικόνες, οι περισσότερες λαϊκής τέχνης, χρονολογούμενες στο 19ο και 20ο αι., εκτός από μικρό αριθμό που μπορούν να χρονολογηθούν στο τέλος του 18ου αι. Διακρίνεται επίσης μια ομάδα ρωσικών εικόνων. Από τις εικόνες αυτές εκατό (100) μεταφέρθηκαν στη Στεμνίτσα, όπου το ζεύγος Σαββοπούλου ίδρυσε Λαογραφικό Μουσείο, πήραν αριθμούς εισαγωγής στο Μουσείο (648-747) και εκτίθενται στις αίθουσές του.

Στην κατοχή της Δώρας Καρτερούλη βρίσκονται δεκαοκτώ εικόνες που προέρχονται από το παλιό αρχαιοπωλείο του πατέρα της Ιωάννου Ασκητόπουλου (διαλύθηκε το 1920). Από αυτές αξίζει να αναφερθούν τρεις εικόνες (α-γ) κρητικής σχολής του 17ου αι. και δύο εικόνες (δ-ε) επτανησιακής τέχνης του 18ου αι.: α) Παναγία Γλυκοφιλούσα — αριστερόκρατούσα με την εικονογραφική ιδιομορφία ότι οι μορφές παριστάνονται μέχρι του ύψους των ώμων, διαστ. 0,45 × 0,35 μ. β) Παναγία Βρεφοκρατούσα, όπου οι μορφές εικονίζονται στον τύπο της Παναγίας του Πάθους, διαστ. 0,355 × 0,25 μ. γ) Ο Προφήτης Ηλίας μπροστά στο σπήλαιο με τέσσερις σκηνές από το βίο του στις γωνίες, διαστ. 0,43 × 0,33 μ. δ) Η Κοίμηση της Παναγίας, όπου οι Απόστολοι έρχονται μέσα σε σύννεφα οδηγούμενοι από αγγέλους και στο αυτόξυλο πλαίσιο της εικόνας εικονίζονται οι Προφήτες Μωυσής και Ηλίας στην επίστεψη και οι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος έφιπποι στο κάτω μέρος, διαστ. 0,57 × 0,355 μ. ε) Τέσσερις σκηνές του Δωδεκαόρτου: ο Ευαγγελισμός με την Παναγία όρθια και πάνω σε σύννεφα το Θεό-Πατέρα με αγγέλους, η Ανάσταση με το Χριστό πάνω στην ανοικτή σαρκοφάγο, η Γέννηση με την Παναγία γονατισμένη μπροστά στη φάτνη και η Βάπτιση, διαστ. 0,50 × 0,41 μ.

Στην κατοχή της Ροζίνας-Μαρίας Ηλιού, εγγονής του Ιωάννη Ασκητόπουλου, περιήλθαν είκοσι πέντε εικόνες και έξι αρχαία προερχόμενα από το ίδιο παλιό αρχαιοπωλείο. Από τις εικόνες ενδιαφέρον παρουσιάζουν: α) Κεφαλή του Χριστού, διαστ. 0,16 × 0,115 μ. Εικονίζεται μέχρι τους ώμους στον τύπο του Παντοκράτορα. Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά οδηγούν σε κρητικό εργαστήριο του 16ου αι. β) Κεφαλή του Χριστού, διαστ. 0,325 × 0,26 μ. Όμοια εικονογραφία με την προηγούμενη εικόνα, αποδίδεται σε κρητικό εργαστήριο των αρχών του 17ου αι. γ) Χριστός Παντοκράτωρ ένθρονος, διαστ. 0,62 × 0,23 μ. Ο Χριστός σε ξύλινο θρόνο με ημικυκλική ράχη και υποπόδιο, ευλογεί και κρατεί κλειστό διάλιθο ευαγγέλιο. Κρητικό εργαστήριο του 17ου αι. δ) Άγιος Νικόλαος ένθρονος, διαστ. 0,99 × 0,715 μ. Εικονίζεται σε θρόνο χωρίς πλάτη, με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό στηρίζει ανοικτό ευαγγέλιο ακουμπισμένο στο μηρό. Φορεί λευκό στιχάριο, ανοικτό ρόδινο φαιλόνιο και ωμοφόριο με μεγάλους σταυρούς. Στο επιτραχήλιο και στο θρόνο μορφές ολόσωμων αποστόλων και προφητών και στο επιγονάτιο ο Χριστός Εμμανουήλ σε σταρόχρωμη μονοχρωμία. Στο φωτοστέφανο στικτό και εγχάρακτο κόσμημα. Στο χρυσό βάθος ο Χριστός και η Παναγία σε προτομή πάνω σε σύννεφα δίνουν στον άγιο τα σύμβολα της αρχιερωσύνης. Μεγαλογράμματη επιγραφή στο κάτω μέρος της εικόνας αναφέρει το όνομα του αφιερωτή: *ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΙΩ[ΑΝΝΟΥ] ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΗ ΕΚ ΤΗC ΠΕΡΙΦΗΜΟΥ ΝΗCΟΥ ΚΡΗΤΗC*. Η εικόνα έργο καλής ποιότητας, αποδίδεται σε κρητικό εργαστήριο του τέλους του 16ου ή των αρχών του 17ου αι. ε) Το ενύπνιο του Ναβουχοδονόσορα και το όραμα του Δανιήλ, διαστ. 0,98 × 0,70 μ. Το ενύπνιο του Ναβουχοδονόσορα (Δανιήλ 2,31 κ.ε.), που συνδυάστηκε νωρίς με το όραμα του Δανιήλ (Δανιήλ 7,2 κ.ε.), αποδίδεται εδώ με τη μορφή αυτοκράτορα με στρατιωτική στολή και σκήπτρο στο χέρι. Στην περικεφαλαία, στο θώρακα και στις περικνημίδες καταγράφονται οι βασιλείς της Ρώμης, των Περσών, των Ελλήνων και της Κωνσταντινουπόλεως. Στο βάθος η θάλασσα με τα τέσσερα θηρία. Η εικόνα η οποία δε στερείται ενδιαφέροντος από ιστορική άποψη χρονολογείται στις αρχές του 19ου αι. και αντιγράφει πιθανότατα χαλκογραφία με το ίδιο θέμα.

Η Βηθλεέμ-Ελένη Βαλαή, εγγονή και αυτή του ανωτέρω αρχαιοπώλου, έχει κληρονομήσει τρία αρχαία και είκοσι εικόνες. Από τις εικόνες ενδιαφέρουσες κρίνονται: α) Παναγία Βρεφοκρατούσα στον τύπο της Madre della Consolazione, διαστ. 0,49 × 0,43 μ. Χρυσοκεντημένα λεπτά ανθεμωτά σχέδια κοσμούν το μαφόριο της Παναγίας. Στα φωτοστέφανα στικτοί και εγχάρακτοι ρόδακες. Η εικόνα χρονολογείται στο α' μισό του 17ου αι. β) Η Γέννηση του Χριστού, διαστ. 0,495 × 0,39 μ. Η Παναγία εικονίζεται γονατιστή μπροστά στη φάτνη στον τύπο που διαμορφώνεται από το 16ο αι. με δυτική επίδραση, ενώ η υπόλοιπη εικονογραφία ακολουθεί τα βυζαντινά πρότυπα: αριστερά η προσέλευση των μάγων, δεξιά ο ευαγγελισμός των βοσκών, κάτω ο απορών Ιωσήφ με τους βοσκούς και το λουτρό του βρέφους. Στο πάνω μέρος οι ιπτάμενοι άγγελοι με το ξετυλιγμένο ειλητό: *ΔΟΞΑ ΕΝ*

11. Η εικόνα περιγράφεται από το Γ. Μαστορόπουλο, Υπογραφές σε εικόνες της Κεντρικής Νάξου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΒ' (1984), σ. 492, εικ. 7.

ΥΨΙΣΤΟΙΣ - - -. Καλό κρητικό εργαστήριο του 17ου αι. γ) Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα με δύο δεόμενους αγίους, διαστ. 0,34 × 0,27 μ. Αριστερά, σε θρόνο με ράχη και υποπόδιο, εικονίζεται η Παναγία κατά τα 3/4 γυρισμένη προς τα δεξιά. Ακουμπά το δεξί της χέρι στον ώμο του Χριστού, ενώ με το αριστερό κρατεί μακρύ ανοικτό ειλητό το κείμενο του οποίου, εξίτηλο τώρα, θα πρέπει να απευθύνεται στις παριστανόμενες δεξιά δεόμενες μορφές αγίας γυναίκας και νέου αγένειου στρατιωτικού αγίου. Οι μορφές με τα μικρά κεφάλια και τις ψιλοδουλεμένες λεπτομέρειες στα πρόσωπα, προδίδουν καλό κρητικό εργαστήριο των αρχών του 17ου αι. δ) Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα ανάμεσα στους αγίους Ιωάννη Πρόδρομο και Νικόλαο, διαστ. 0,442 × 0,347 μ. Όλες οι μορφές εικονίζονται σε αυστηρή ιερατική μετωπικότητα. Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά οδηγούν στον 17ο αι. ε) Η αγία Θεοδοσία, διαστ. 0,26 × 0,20 μ. Εικονίζεται μετωπική ως το ύψος των μηρών, σεβίζει και κρατεί σταυρό. Σκουρόχρωμο μαντήλι καλύπτει το κεφάλι και τους ώμους. Βάθος χρυσό. Κρητικό εργαστήριο του 17ο αι. στ) Ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος σε προτομή, γυρισμένος κατά τα 3/4 προς τα δεξιά, κρατεί και με τα δύο χέρια ανοιχτό ειλητό όπου γράφεται η αρχή του ευαγγελίου του, διαστ. 0,32 × 0,26 μ. Η έντονη γραμμικότητα στην απόδοση των όγκων και άλλα χαρακτηριστικά τοποθετούν την εικόνα στις αρχές του 18ου αι.

Η κίνηση των αρχαιοπωλείων κατά το 1986 αναφέρεται: 1) στην πώληση 36 εικόνων, 2) στη μεταβίβαση της άδειας αρχαιοπωλείου από τον Κωνστ. Δημητρέση στο γιο του Ιωάννη Δημητρέση, 3) στην χορήγηση άδειας λειτουργίας αρχαιοπωλείου στην Ελένη Σταυροπούλου και 4) στην αγορά όλων των αντικειμένων του πρώην αρχαιοπωλείου Ν. Ζαρακοβίτη από την αρχαιοπώλη Στ. Πατρικιάδου.

Τέλος, οι εξαγωγές περιορίστηκαν σε δύο αρχαία, που αγοράστηκαν από το αρχαιοπωλείο Μαρτίνου (αριθ. 4636 και 2507), για να προσφερθούν από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας σε προσωπικότητες, και σε τέσσερις εικόνες, ενώ ο αριθμός των αρχαίων, των νομισμάτων και των εικόνων, των οποίων ελέγχθηκε η εισαγωγή ανέρχεται σε 1042.

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ
ΡΟΔ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ
Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ-ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Σημ. τ. Συντ. Η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΠΙΝΑΚΕΣ

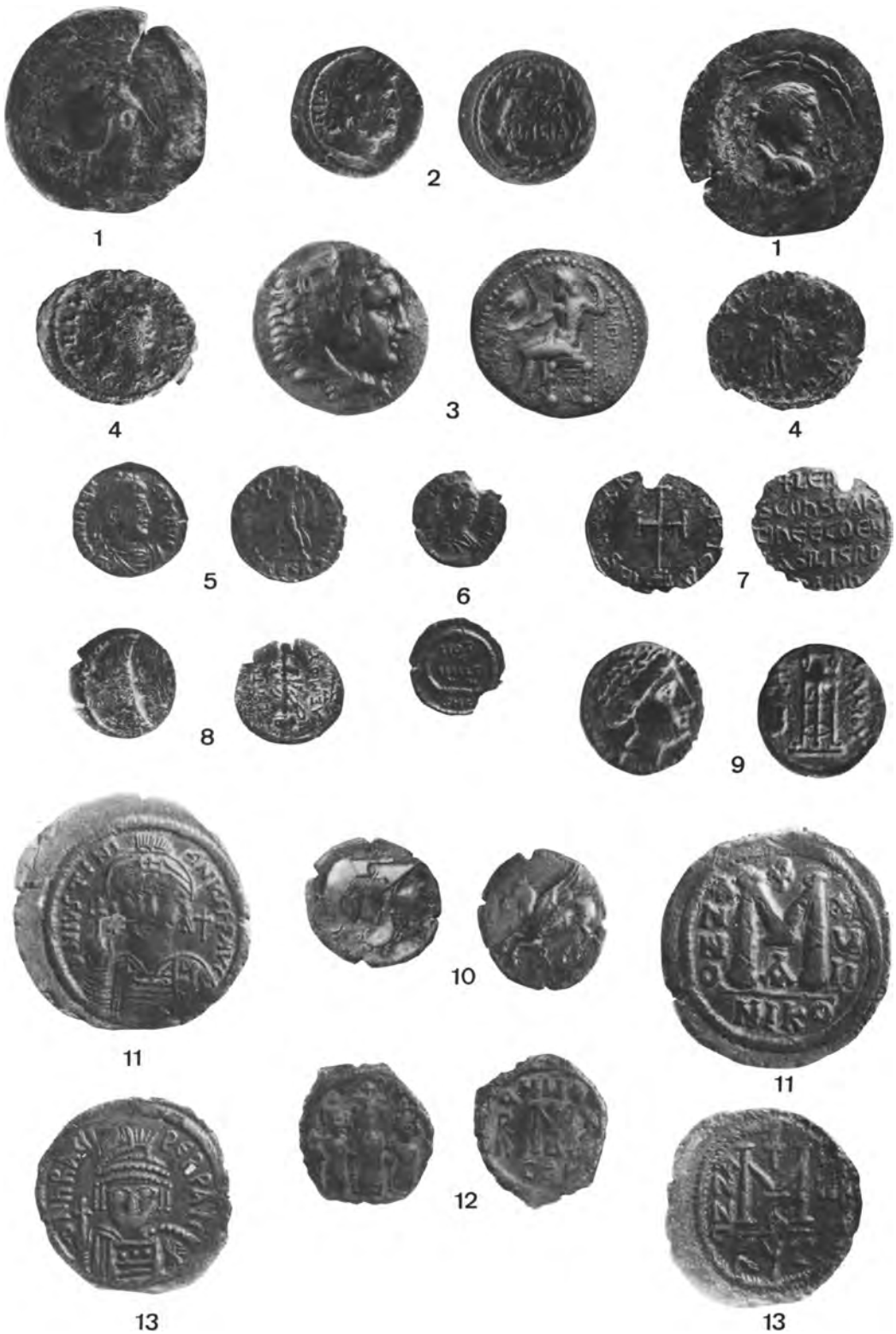

Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Βυζαντινό Μουσείο. Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, Κοίμηση της Παναγίας. Πριν από τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο. Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, Κοίμηση της Παναγίας. Κατά τη διάρκεια των εργασιών.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Βυζαντινό Μουσείο. Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, Κοίμηση της Παναγίας. Κατά τη διάρκεια των εργασιών.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο. Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, Κοίμηση της Παναγίας. Στο τέλος των εργασιών.

Βυζαντινό Μουσείο: α) Τμήμα μεσοβυζαντινού κιονίσκου, β) Τμήμα φραγκοβυζαντινού γλυπτού.

Βυζαντινό Μουσείο. Το τμήμα του φραγκοβυζαντινού γλυπτού τοποθετημένο στο τόξο στο οποίο ανήκει.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α) Τρίπτυχο μετά τη συντήρηση, β) Τρίπτυχο με τη Δέηση.

Βυζαντινό Μουσείο. Εικόνα των αγίων Τεσσαράκοντα.

Βυζαντινό Μουσείο: α) Ανδρέα Καραντινού, Παναγία Βρεφοκρατούσα, β) Ανδρέα Καραντινού (;), Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α-β) Ιωάννη Κορνάρου, Κοίμηση της Παναγίας και άγιοι. Η εικόνα πριν από τη συντήρηση και λεπτομέρεια μετά τον καθαρισμό.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

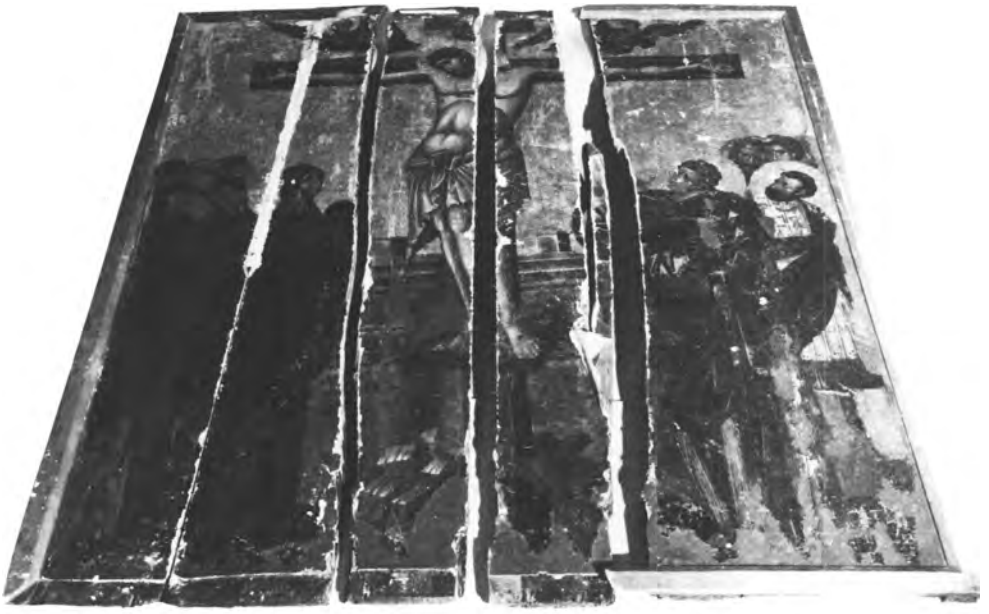

Βυζαντινό Μουσείο: α-β) Σταύρωση, από το ναό του Ελκομένου Μονεμβασίας. Πριν και κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Βυζαντινό Μουσείο: α) Μερική άποψη της Έκθεσης για τα εκατό χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, β) Θεοδώρου Πουλάκη, Ανάληψη του Προφήτη Ηλία. Πριν από τις εργασίες.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο. Θεοδώρου Πουλάκη, Ανάληψη του Προφήτη Ηλία. Μετά τις εργασίες.

Βυζαντινό Μουσείο: α-β) Τρεις Ιεράρχες μετά το διαχωρισμό από νεότερη παράσταση. Πριν και μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α-β) Τοιχογραφία από το ναό του Αγίου Νικολάου στον Πύργο Ευβοίας. Κατά τη διάρκεια και μετά τις εργασίες.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

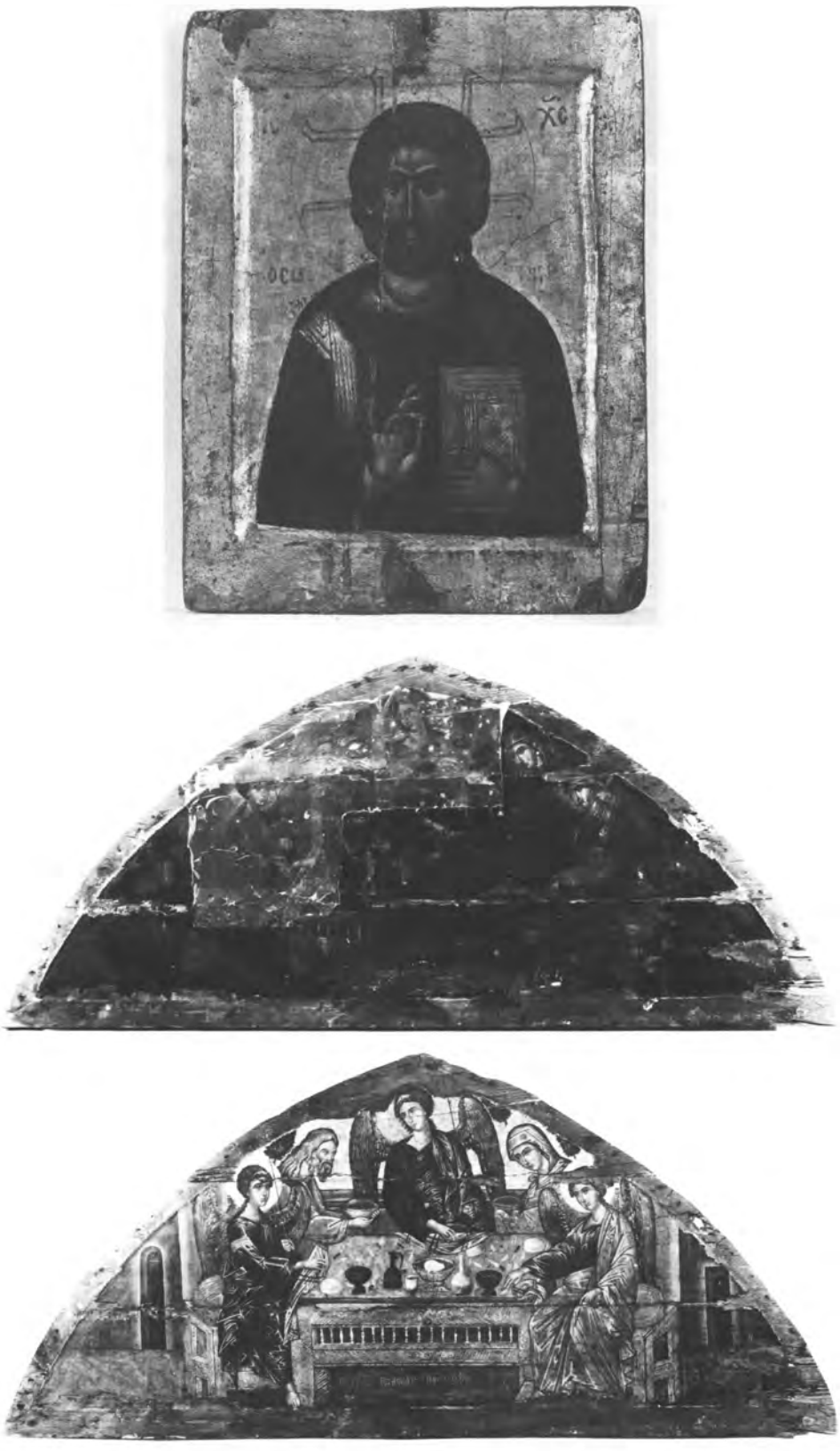

Βυζαντινό Μουσείο: α) Χριστός Παντοκράτορας μετά τη συντήρηση, β-γ) Στυλιανού Γενίτη, Φιλοξενία του Αβραάμ. Στην αρχή των εργασιών και μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

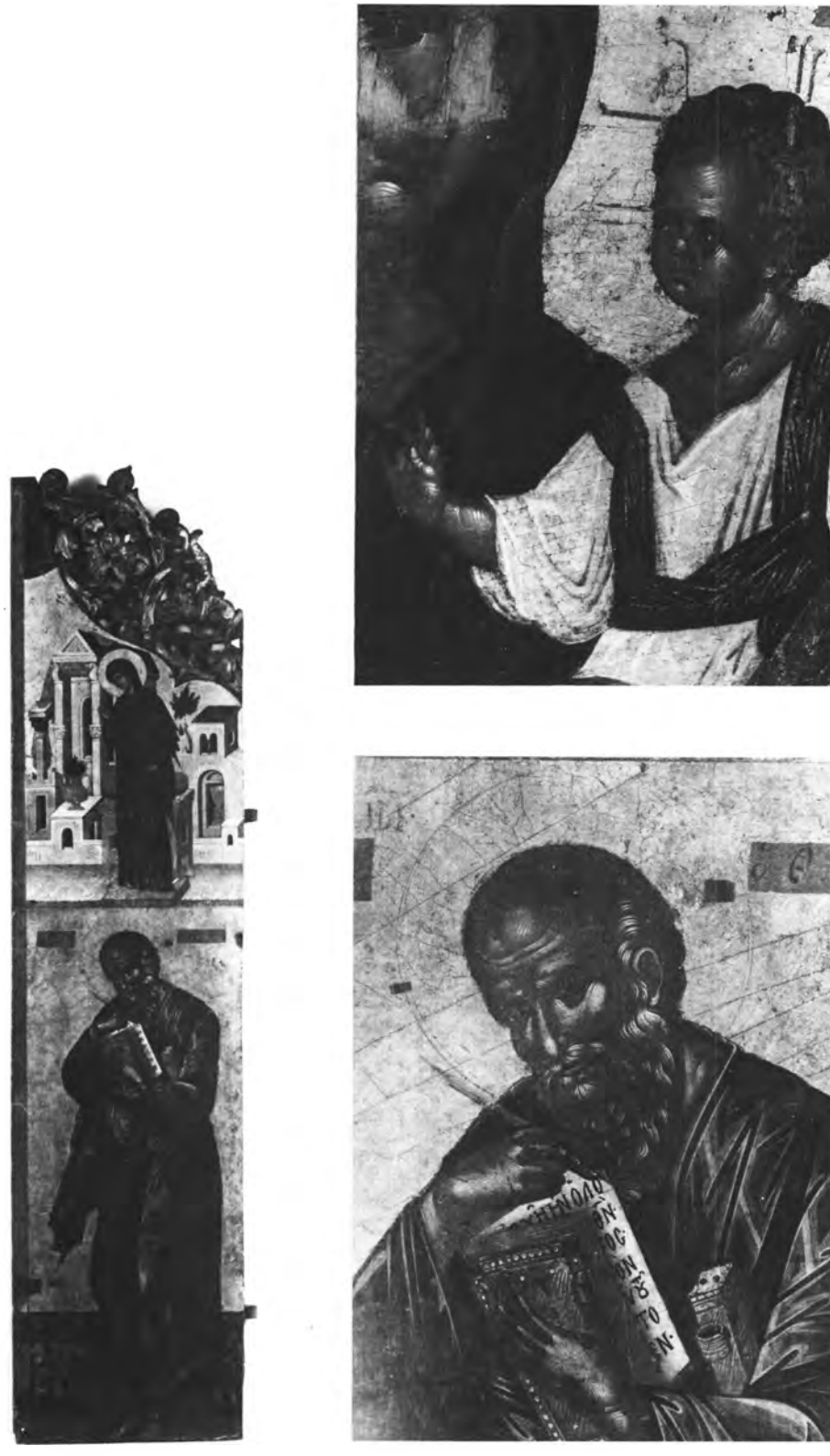

Βυζαντινό Μουσείο: α) Αμφιπρόσωπη εικόνα από τη Ρόδο. Λεπτομέρεια μετά τη συντήρηση, β-γ) Βημόθυρο Πάτμου. Δεξιό φύλλο και λεπτομέρειά του, στη διάρκεια των εργασιών.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο. Εικόνες Μονής Θεολόγου στην Πάτμο: α) Θεοδώρου Πουλάκη, Επί σοι χαίρει. Μετά τη συντήρηση, β) Παναγία Οδηγήτρια και άγιοι. Μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

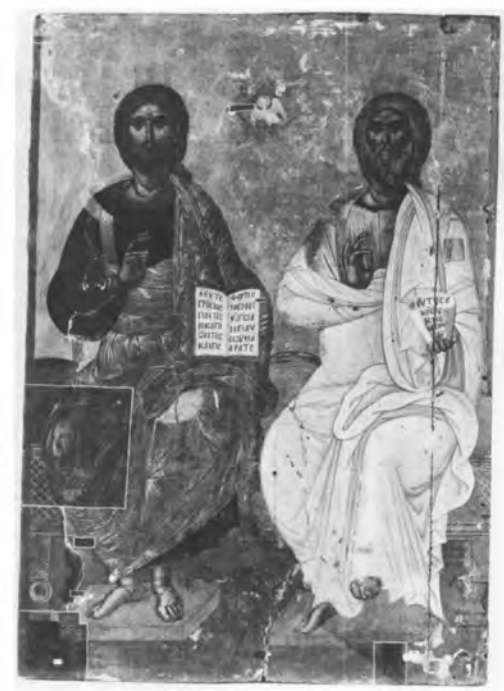

Βυζαντινό Μουσείο: α) Άγιος Γεώργιος δρακοντοκτόνος, λεπτομέρεια, β) Χριστός Παντοκράτορας μετά τη συντήρηση, γ) Τομίου Μπαθά, Αγία Τριάδα. Προς το τέλος των εργασιών.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α-β) Τομίου Μπαθά, Αγία Τριάδα. Η υπογραφή του ζωγράφου στην αρχή και στο τέλος του καθαρισμού.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ 22

Βυζαντινό Μουσείο. Κοίμηση της Παναγίας, στη διάρκεια των εργασιών.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α-β) Θωράκιο τέμπλου και βημόθυρα, μετά τη συντήρηση.

Βυζαντινό Μουσείο: α-γ) Χριστός Μέγας Αρχιερεύς, Γέννηση και ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο. Ανθίβολα: α-β) Εισόδια της Παναγίας (σχέδιο) και ένθρονος Χριστός (σχέδιο), μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο. Ανθίβολα: α-γ) Αγιος Γεώργιος (σχέδιο), Παναγία Βρεφοκρατούσα (σχέδιο) και Επιτάφιος Θρήνος (σχέδιο), μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Αθήνα. Βιβλιοθήκη Αδριανού. Δυτικό τμήμα. Ο χώρος μετά την έρευνα του 1984.

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ - Γ. ΤΙΓΓΙΝΑΓΚΑ

Αθήνα. Βιβλιοθήκη Αδριανού: α) Δυτικό τμήμα (βλ. Π ί ν. 27), β-γ) Βορειοανατολικό πρόπυλο.

Αθήνα. Βιβλιοθήκη Αδριανού: α-β) Βορειοανατολική, νότια πτέρυγα. Κατάλοιπα οχύρωσης εσωτερικά της πρόσοψης, γ) Τούρκικο λουτρό. Κατάλοιπα υποκαύστων.

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ - Γ. ΤΙΓΓΙΝΑΓΚΑ

Αθήνα. Βιβλιοθήκη Αδριανού: α-β) Νότιο εσωτερικό περιστύλιο. Διαμόρφωση κογχών για την ανάδειξη των βάθρων της στοάς (βάθρο 10ου κίονα από Α. και νοτιοανατολική γωνία του αγωγού).

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ - Γ. ΤΙΓΓΙΝΑΓΚΑ

Αθήνα. Βιβλιοθήκη Αδριανού: α) Δυτική όψη, βόρεια πτέρυγα. Ουρές οριζόντιων και προεχόντων γείσων, β) Τετράκογχο. Κάλυψη της άνω παρειάς των μαρμάρινων τοίχων με φύλλα μολύβδου.

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ - Γ. ΤΙΓΓΙΝΑΓΚΑ

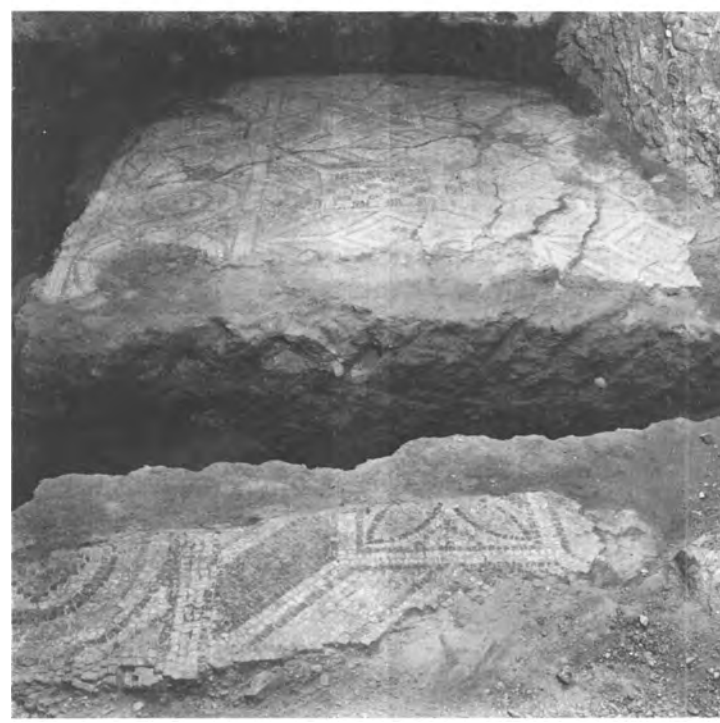

Αθήνα. Μακρυγιάννη. Κτίριο Weiler. Υπόγειος διάδρομος: α-β) Οξυπύθμενοι αμφορείς, γ) Τμήμα ψηφιδωτού στο βορειοδυτικό χώρο.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ - Φ. ΤΥΡΟΒΟΥΖΗ

Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Οικόπεδο Σκλαβούνου και Τσούτσουρα: α) Τάφοι, λακκοειδείς και κιβωτιόσχημος, β-γ) Ευρήματα από τον τάφο 6.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Οικόπεδο Σκλαβούνου και Τσούτσουρα: α-β) Πήλινο ειδώλιο από τον τάφο 9.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Οικόπεδο Σκλαβούνου και Τσούτσουρα: α-β) Πήλινα ειδώλια από τον τάφο 9.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Οικόπεδο Σκλαβούνου και Τσούτσουρα: α) Προτομή πήλινου ειδωλίου από τον τάφο 9, β) Επιτύμβια στήλη από τον τάφο 47.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

α) Κουβαράς Αττικής. Ο Άγιος Αντώνιος από ΝΔ. μετά τις εργασίες, β) Δάφνη Βοιωτίας. Ο Άγιος Γεώργιος μετά την ανακεράμωση.

Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ - ΧΑΡ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

Μονή Δαφνίου: α-β) Κεφαλή αγγέλου από την παράσταση της Γέννησης, πριν και μετά τις εργασίες.

ΕΛ. ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ

α) Μονή Δαφνίου. Η Γέννηση μετά τις εργασίες συντήρησης, β) Καπνικαρέα, κόγχη Ιερού Βήματος. Η Κοινωνία των Αποστόλων κατά τη διάρκεια των εργασιών.

ΕΛ. ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ - ΑΙΚ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ

α) Καπνικαρέα. Ανατολική καμάρα. Η Ανάληψη κατά τη διάρκεια των εργασιών, β) Θησείο. Ναός Αγίας Μαρίνας. Ο άγιος Γεώργιος που αποτοιχίσθηκε από το νότιο τοίχο.

ΑΙΚ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ - ΧΑΡ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

Αθήνα. Ναός Αγίου Σπυρίδωνα και Αγίας Ζώνης στην Πλάκα. Δυτικό τυφλό αψίδωμα στο νότιο τοίχο, μετά τις εργασίες.

ΧΑΡ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

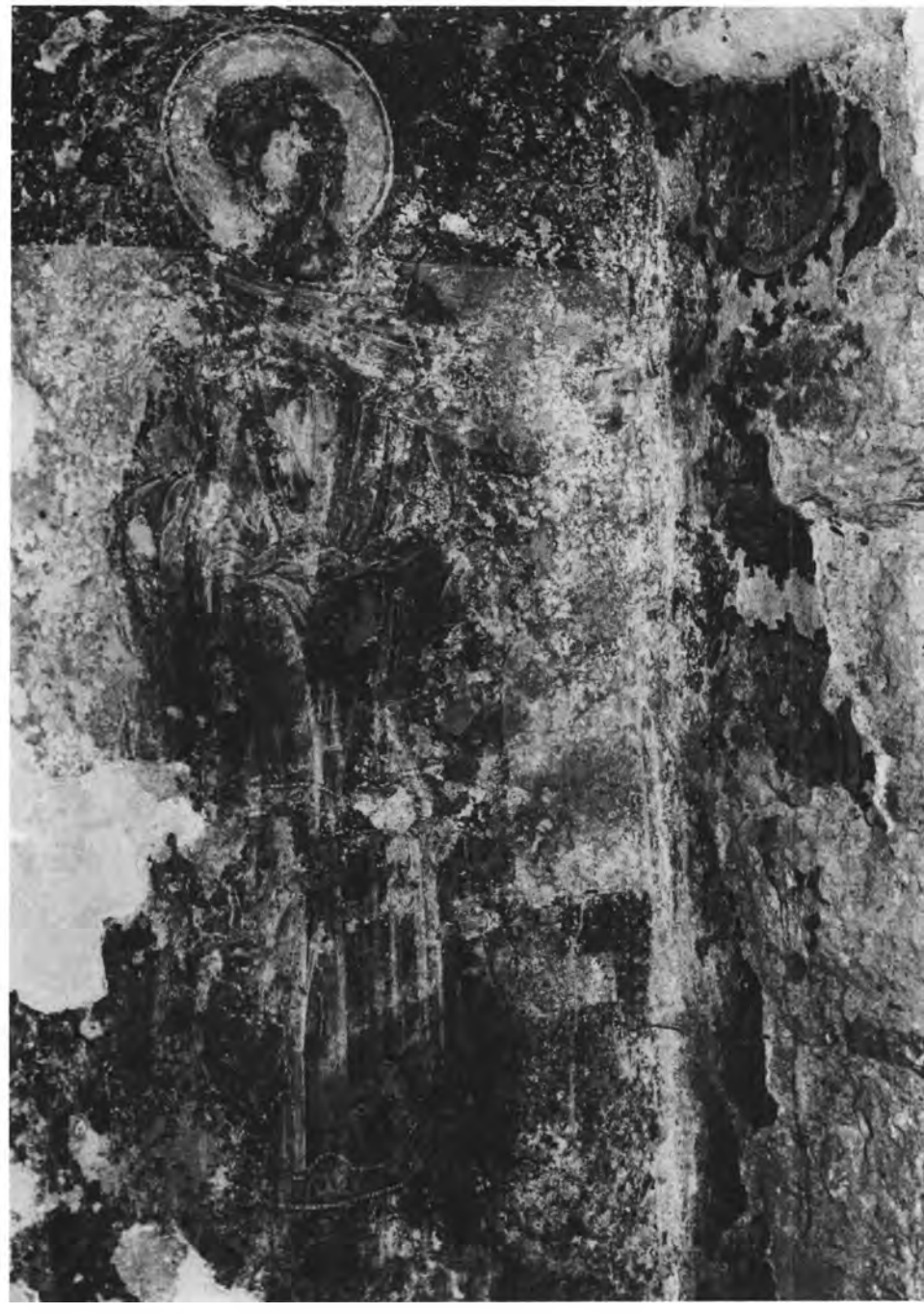

Αθήνα. Ναός Αγίου Σπυρίδωνα και Αγίας Ζώνης στην Πλάκα. Ανατολικό τυφλό αψίδωμα στο νότιο τοίχο, μετά τις εργασίες.

ΧΑΡ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

Αρέοι Κυθήρων. Άγιος Πέτρος. Τμήμα γυναικείου αγάλματος.

Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Ντουριάνικα Κυθήρων. Άγιος Γεώργιος. Στρατιωτικός άγιος (λεπτομέρεια).

Ντουριάνικα Κυθήρων. Άγιος Γεώργιος. Αψίδα Ιερού (λεπτομέρεια).

Ντουριάνικα Κυθήρων. Άγιος Γεώργιος. Καμάρα Ιερού. Άγγελος Αναλήψεως.

α) Πλαταιές Βοιωτίας. Μονή Αγίας Τριάδας, καθολικό. Παράσταση αγίου Ιωάννου Προδρόμου,
β) Ηράκλειο Αττικής. Ναός Αγίου Γεωργίου. Νότια άποψη.

ΧΑΡ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ - ΑΙΚ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ

α) Κάντζα. Άγιος Νικόλαος. Δυτική όψη, β-γ) Οινόη. Ερείπια ναού Αγίας Παρασκευής. Άποψη από Β. και Ν.

ΑΙΚ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ

Μυλοπόταμος Κυθήρων. Άγιος Αντώνιος: α) Άποψη από ΒΑ., β) Τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου του νάρθηκα.

Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Μυλοπόταμος Κυθήρων. Ναός Αγίων Θεοδώρων. Ιεράρχης αψίδας (λεπτομέρεια).

Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

α) Χαιρώνεια. Μονή Λυκούρεση. Το καθολικό από ΒΑ., β) Θήβα. Περιοχή Αγίας Τριάδας (2ο Δημοτικό Σχολείο). Βυζαντινά αγγεία.

ΧΑΡ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

Θήβα: α) Περιοχή Αγίας Τριάδας. Αγωγός ύδρευσης βυζαντινών χρόνων, β) Οδός Οιδίποδος (1ο Δημοτικό Σχολείο). Βυζαντινά αγγεία, γ) Οδός Αφροδίτης και Εκάτης. Βυζαντινά αγγεία από αποθέτη.

ΧΑΡ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

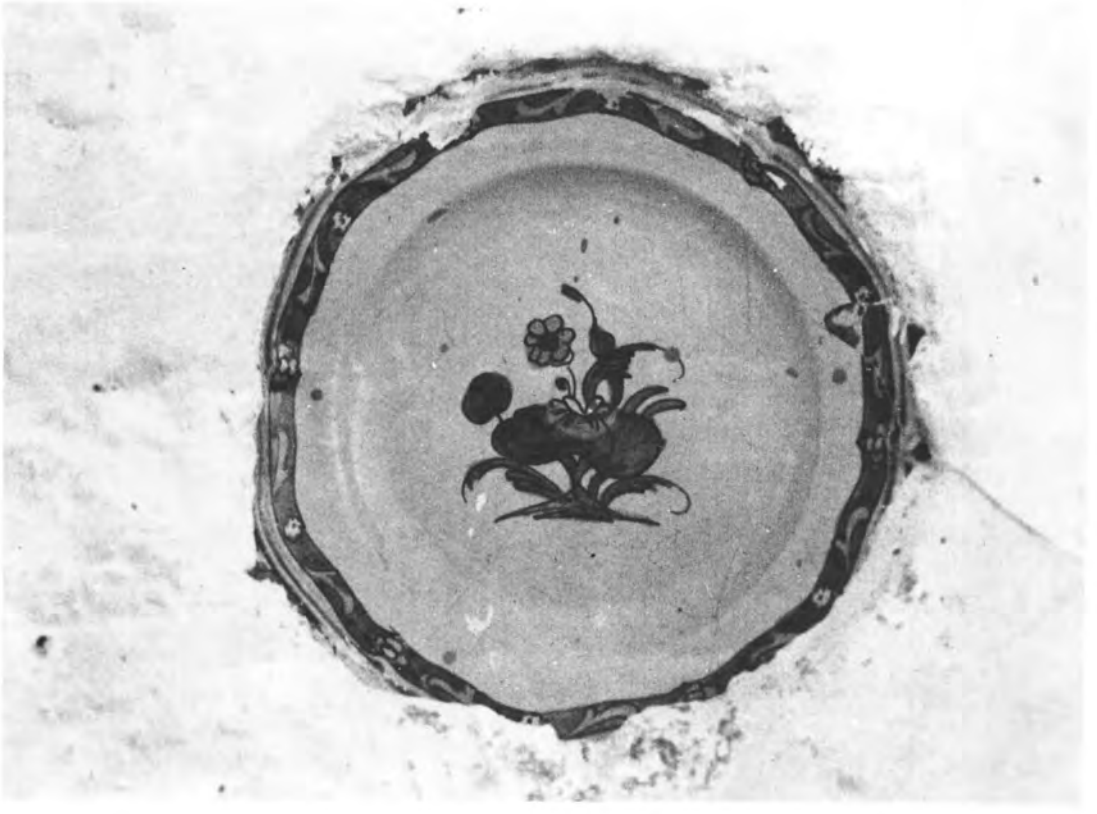

Μέθανα. Ναός Παναγίτσας. Εντοιχισμένο πινάκιο.

ΘΕΟΔ. Γ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ

Μέθανα. Παραλία Παλαιοκάστρου (Βαθύ): α-β) Ο Άγιος Νικόλαος από Ν. και ο τρούλος.

ΘΕΟΔ. Γ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ

Παλιόχωρα Κυθήρων: α-β) Οικία στο νοτιοανατολικό τομέα του οικισμού και γωνία ερειπωμένης οικίας.

ΘΕΟΔ. Γ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ - G.E. INCE

Παλιόχωρα Κυθήρων: α) Το «Κάστρο» και κτίρια γύρω από αυτό, β) Τοίχος ερειπωμένης οικίας.

ΘΕΟΔ. Γ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ - G.E. INCE

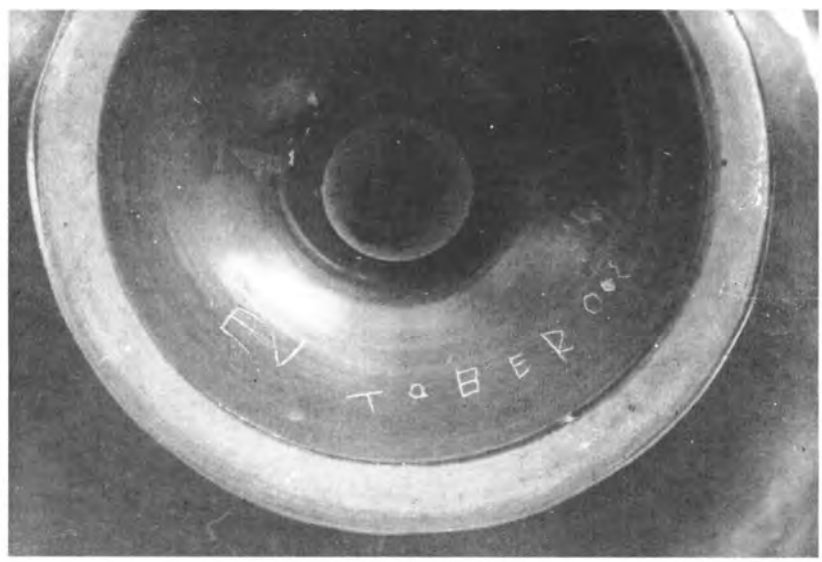

Άργος. Αγορά: α-β) Graffito στο πόδι μιας κύλικας και ενεπίγραφο έλασμα.

Άργος: α) Αγορά. Δάπεδο από χαλίκι και το βορειοανατολικό όριο, β) Οικόπεδο Καρμόγιαννη. Περίβολος. Το ψηλότερο σημείο της στρώσης από στάχτη, γ) Οικόπεδο Καρμόγιαννη. Αρχαϊκή επιγραφή στο βορειοδυτικό ορόσημο του περιβόλου.

M. PIERART - J.P. THALMANN - A. PARIENTE

Άργος. Θέατρο: α) Τα πώρινα θεμέλια του προσκηνίου, β) Αποχετευτικός αγωγός.

Άργος: α) Θέατρο. Το νότιο άκρο του πίσω τμήματος της σκηνής (post-scaenium), β) Θέρμες Α. Άποψη τομής νότια του άξονα ΑΜ.

P. AUPERT

Αρχαία Ήλιδα (Παλιοκριθαριές): α-β) Μελαμβαφής κύλικα και κτερίσματα από ταφικό πιθάρι.

ΝΙΚ. ΚΟΚΟΤΑΚΗ - ΓΕΩΡΓ. ΕΜΜ. ΧΑΤΖΗ

Αρχαία Ήλιδα (Παλιοκριθαριές). Θραύσματα πήλινων ειδωλίων.

Κάστρο Λαμίας: α-β) Η ανασκαφή από Β. και η παλιά τομή με τα οικοδομικά λείψανα από Ν.

Λαμία. Οδός Θερμοπυλών: α-δ) 1η πάροδος. Κτερίσματα τάφων, ε) Έργα ΔΕΥΑΛ. Δύο δακρυδόχοι από τον τάφο Ι.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΚΑΤΣΟΥΝΗ

Λαμία. Οδός Θερμοπυλών. Έργα ΔΕΥΑΛ: α-γ) Κτερίσματα του τάφου ΙΙ.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΚΑΤΣΟΥΝΗ

α-β) Λαμία. Οδός Θερμοπυλών, έργα ΔΕΥΑΛ. Ο τάφος ΙΙ και τμήμα του τείχους από Ν.,
γ) Ελάτεια. Μυκηναϊκό νεκροταφείο. Ο τάφος ΧΙ με τα μεταγενέστερα οικοδομήματα και τον κεραμικό κλίβανο από Ν.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΚΑΤΣΟΥΝΗ - Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

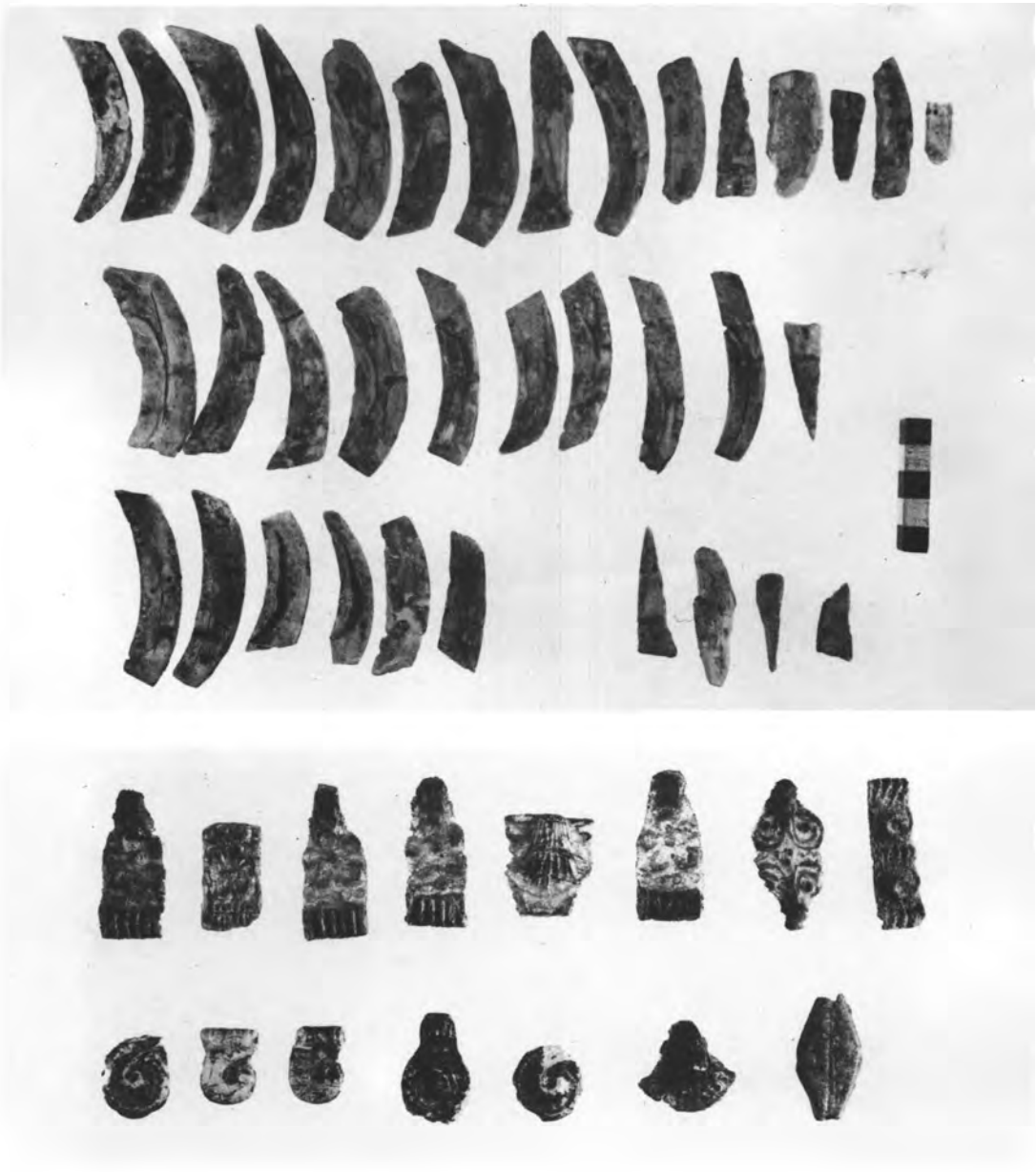

Ελάτεια. Μυκηναϊκό νεκροταφείο: α-β) Δόντια κάπρου από οδοντόφρακτο κράνος και χάνδρες από υαλόμαζα από τον τάφο VI.

Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

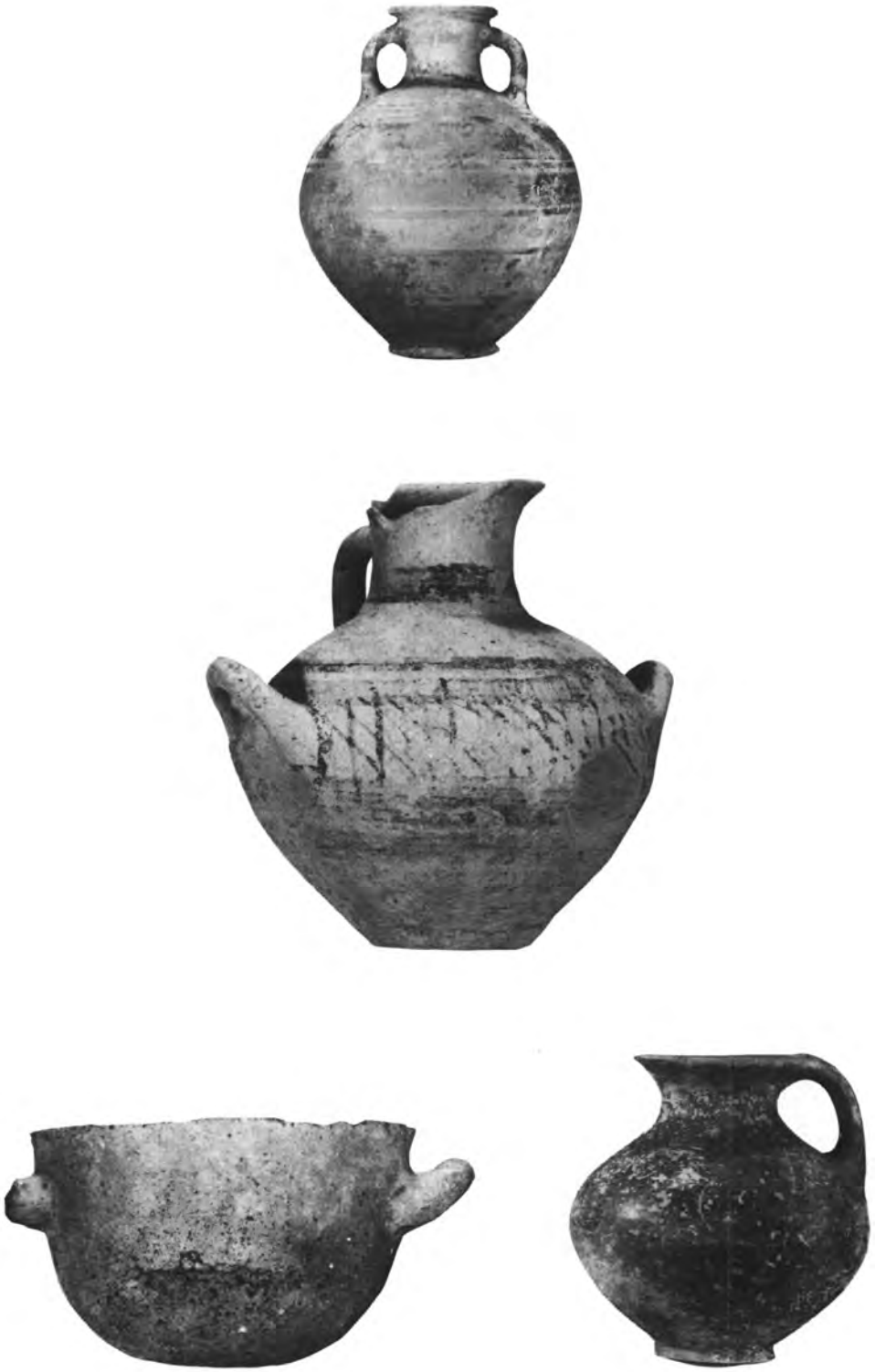

α-γ) Ελάτεια. Μυκηναϊκό νεκροταφείο. Κτερίσματα από τους τάφους VI, XIII και VIII αντίστοιχα,
δ) Ζέλι. Θέση Κβέλα. Προχοΐσκη από τον τάφο VII.

Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

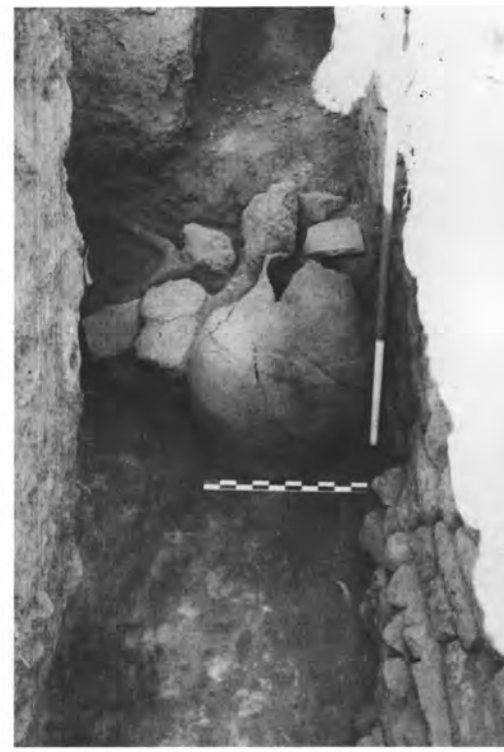

Λειβανάτες. Κύνος: α) Τομή Δ. Τάφος βρεφών, β-γ) Τομή Α. Αποθηκευτικός πίθος στη θέση του και αποθηκευτικές θήκες.

Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

Συκά Υπάτης. Γήπεδο: α) Ο τάφος ΙΙ από ΒΔ., β) Το εσωτερικό του τάφου ΙΙΙ με τεφροδόχο κάλπη και υδρία, γ) Ο τάφος IV.

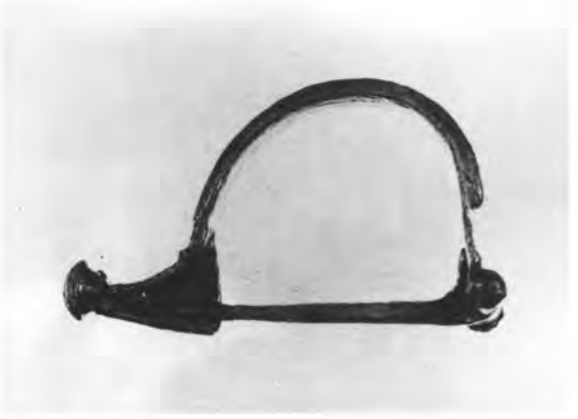

α) Συκά Υπάτης. Γήπεδο. Πόρπη από την τομή Κ, β) Γλύφα. Θέση Φανός. Οι τομές Α-Δ από Δ., γ) Γλύφα. Θέση Φανός. Τομή Γ. Οι τάφοι Χ, XIII, XXI και το λάξευμα με τη στάχτη δεξιά, από Δ.

Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

α-β) Τραγάνα. Οικόπεδο Χρ. Βαρελογιάννη. Οι τάφοι Ι, ΙΙ, από Ν. και κύπελλο από τον τάφο ΙΙ, γ-δ) Λιανοκλάδι. Οικόπεδο Αναστ. Μαλισόβα. Τα δύο ταφικά αγγεία κατά χώραν και το δίωτο αγγείο με τα οστά.

Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

Δελφοί. Γενική άποψη του κλιβάνου.

FR. QUEYREL

Δελφοί: α-β) Θραύσμα ποδιού από μάρμαρο, πιθανώς από τη θόλο, και σπόνδυλος κίονα από πωρόλιθο στην τομή BC 24/25.

FR. QUEYREL

α) Αγιά. Κωδωνοστάσιο Παναγίας, μετά τις εργασίες, β) Αγιά, γέφυρα Αλαμάνα, γ) Μεταξοχώρι Αγιάς. Μονή Παναγίας. Η ανατολική πλευρά, μετά τις εργασίες.

ΣΟΥΖΑΝΑ ΧΟΥΛΙΑ

α) Ελασσόνα. Μονή Ολυμπιώτισσας. Η θύρα της δυτικής πλευράς, β) Ελασσόνα. Οθωμανικό τέμενος. Άποψη της περιτείχισης από Β. κατά τη διάρκεια των εργασιών, γ) Μεταξοχώρι Αγιάς. Αγία Παρασκευή. Ανατολική πλευρά.

ΣΟΥΖΑΝΑ ΧΟΥΛΙΑ

α) Ανατολή Αγιάς. Μονή Παναγίας. Τοιχογραφίες στην κόχη του Ιερού, β) Παλαιά Συκαμινέα Ελασσόνας. Αγία Τριάδα. Τοιχογραφία στο βόρειο τοίχο.

ΣΟΥΖΑΝΑ ΧΟΥΛΙΑ

α) Μεταξοχώρι Αγιάς. Ο Άγιος Γεώργιος από ΝΔ., β) Τσαρίτσανη Ελασσόνας. Επιγραφή παρεκκλησίου, γ) Φάρσαλα. Πύργος Καραμίχου. Εξώστης στη βορειοδυτική γωνία.

ΣΟΥΖΑΝΑ ΧΟΥΛΙΑ

α) Σαρακίνα Καλαμπάκας. Άγιοι Απόστολοι. Τοιχογραφίες, β) Συνοικισμός Ριζαρίου Καλαμπάκας. Ο Άγιος Γεώργιος από Α.

ΕΥ. ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ

α) Συνοικισμός Ριζαρίου Καλαμπάκας. Ο Άγιος Γεώργιος από Ν., β) Τρίκαλα. Ναός Σωτήρος στο συνοικισμό Σωτήρα. Δεσποτική εικόνα Χριστού ευλογούντος.

ΕΥ. ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ

Νέα Αγχίαλος: α) Βασιλική Αρχιερέως Πέτρου. Νότια στοά, β) Οικόπεδο Τοκαλή. Κρατήρας μετά τη συγκόλληση και τη συμπλήρωση, γ) Οικόπεδο Κάρλου. Μεταλλική σφραγίδα.

ΑΣΠ. ΝΤΙΝΑ

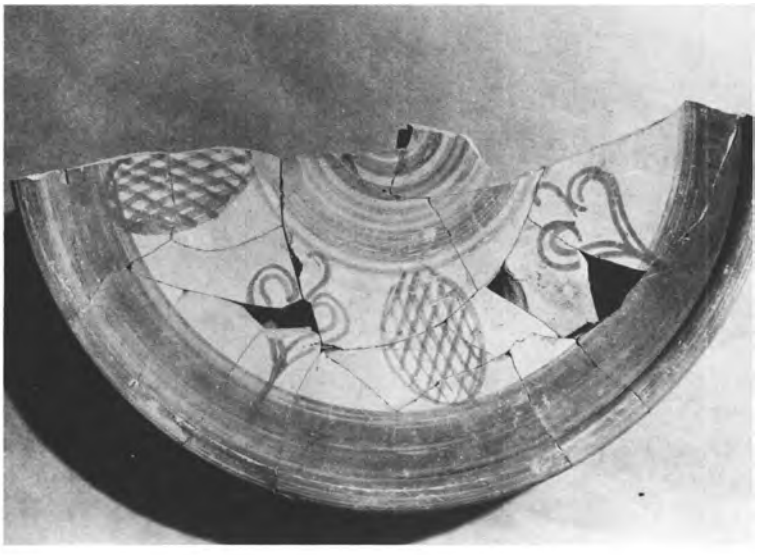

Νέα Αγχίαλος: α) Οδός Διαμαντοπούλου. Τμήμα γραπτού πινακίου, β) Πινάκιο από το βυζαντινό ναυάγιο Πελαγονήσου Βόρειων Σποράδων.

ΑΣΠ. ΝΤΙΝΑ

Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδο Κάρλου: α-γ) Λείψανα παλαιοχριστιανικών κτιρίων και μαρμάρινο γείσο.

ΑΣΠ. ΝΤΙΝΑ

Νέα Αγχίαλος: α-β) Οικόπεδο Ευαγγ. Νοταρά. Λείψανα παλαιοχριστιανικής κατοικίας, γ) Παλαιοχριστιανικό κτίριο ανατολικά της βασιλικής Επισκόπου Ελπιδίου. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου.

ΑΣΠ. ΝΤΙΝΑ

Νέα Αγχίαλος: α) Παραθαλάσσιο τείχος της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, β) Οδός Αγίου Γεωργίου. Δίδυμος καμαροσκέπαστος τάφος.

ΑΣΠ. ΝΤΙΝΑ

Νομός Ευρυτανίας. Άμπλιανη. Ναός Αγίας Παρασκευής: α) Υπέρθυρο νότιας εισόδου, β) Εικόνα από το Δωδεκάορτο.

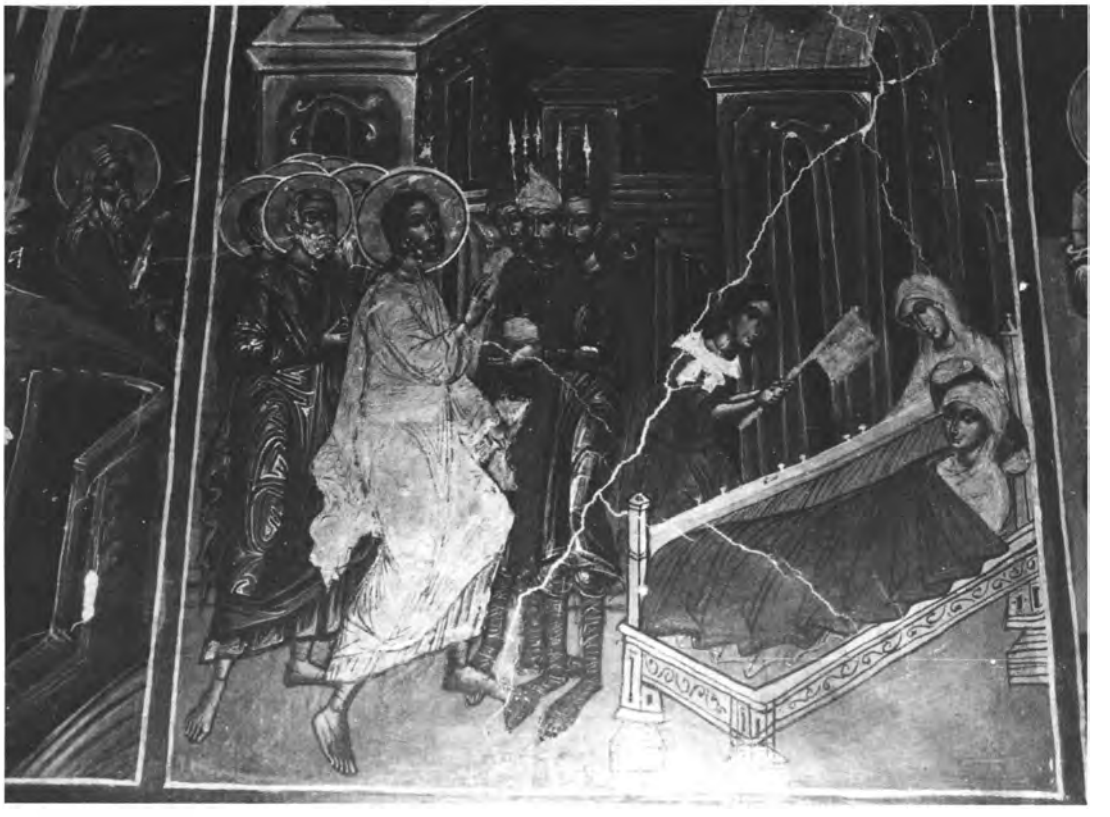

Νομός Καρδίτσας. Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Ρεντίνας: α-β) Τοιχογραφίες του καθολικού μετά τον καθαρισμό.

ΣΤ. ΣΔΡΟΛΙΑ

Νομός Καρδίτσας. Φρούριο Φαναρίου: α-β) Η ανασκαφή από Ν. και νοτιοδυτική κλίμακα.

ΣΤ. ΣΔΡΟΛΙΑ

Νομός Καρδίτσας: α) Πεδινό. Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου. Ξυλόγλυπτος άμβωνας, β) Απιδιά. Ναός Αγίου Χαραλάμπους. Εικόνα ένθρονου Χριστού.

ΣΤ. ΣΔΡΟΛΙΑ

Νομός Καρδίτσας: α-β) Νεράιδα Δολοπών. Μονή Γεννήσεως Θεοτόκου. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας και η μονή από Β., γ) Μορφοβούνι. Μονή Αγίας Τριάδας.

ΣΤ. ΣΔΡΟΛΙΑ

Νομός Καρδίτσας: α) Δρακότρυπα. Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου. Εικόνα Χριστού, β) Πετρίλο. Ναός Αγίου Παντελεήμονα. Λεπτομέρεια εικόνας.

ΣΤ. ΣΔΡΟΛΙΑ

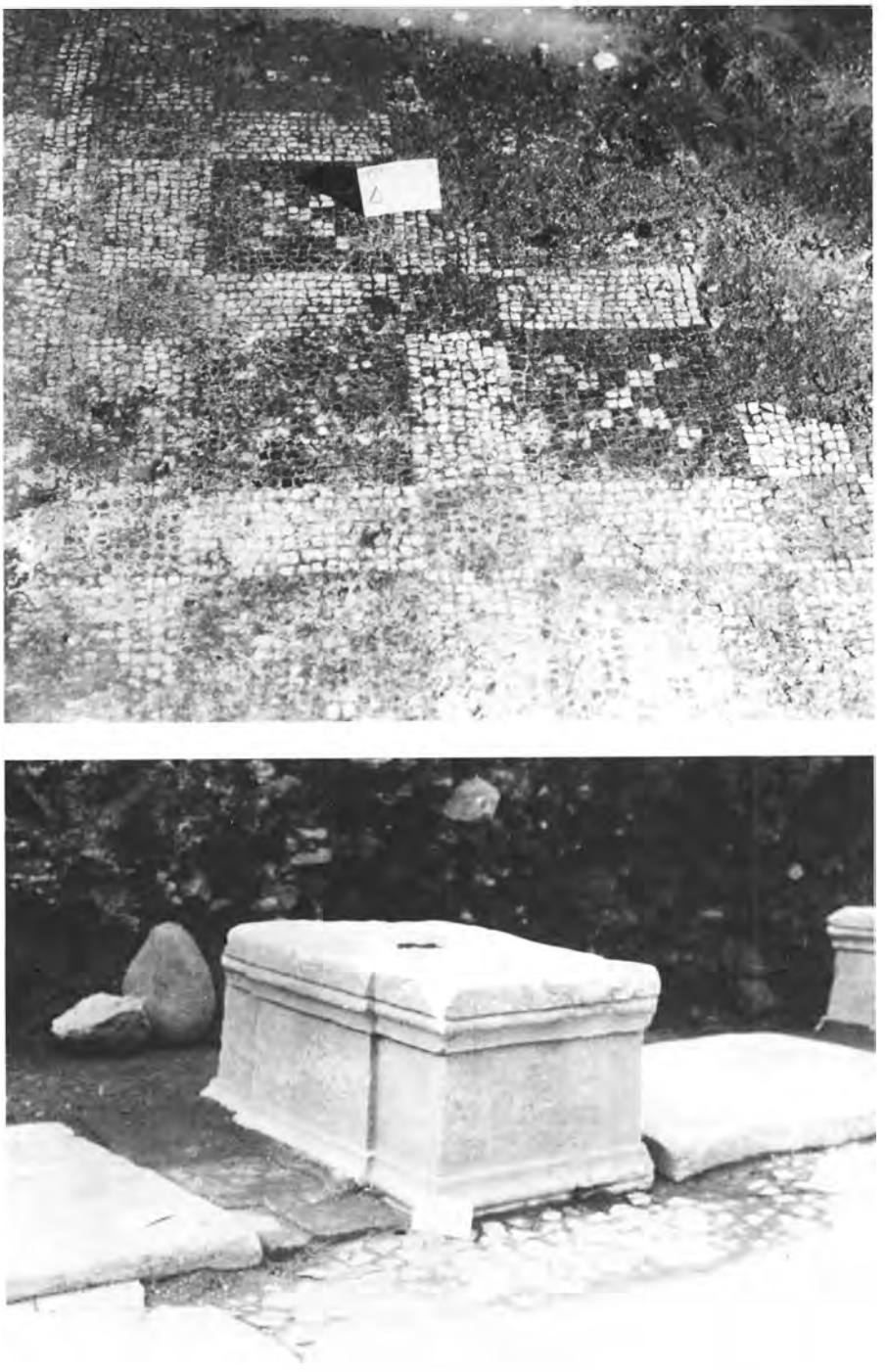

Υπάτη. Οικόπεδο Κακλέα: α) Ψηφιδωτό δάπεδο, β) Τμήμα μαρμάρινης βάσης.

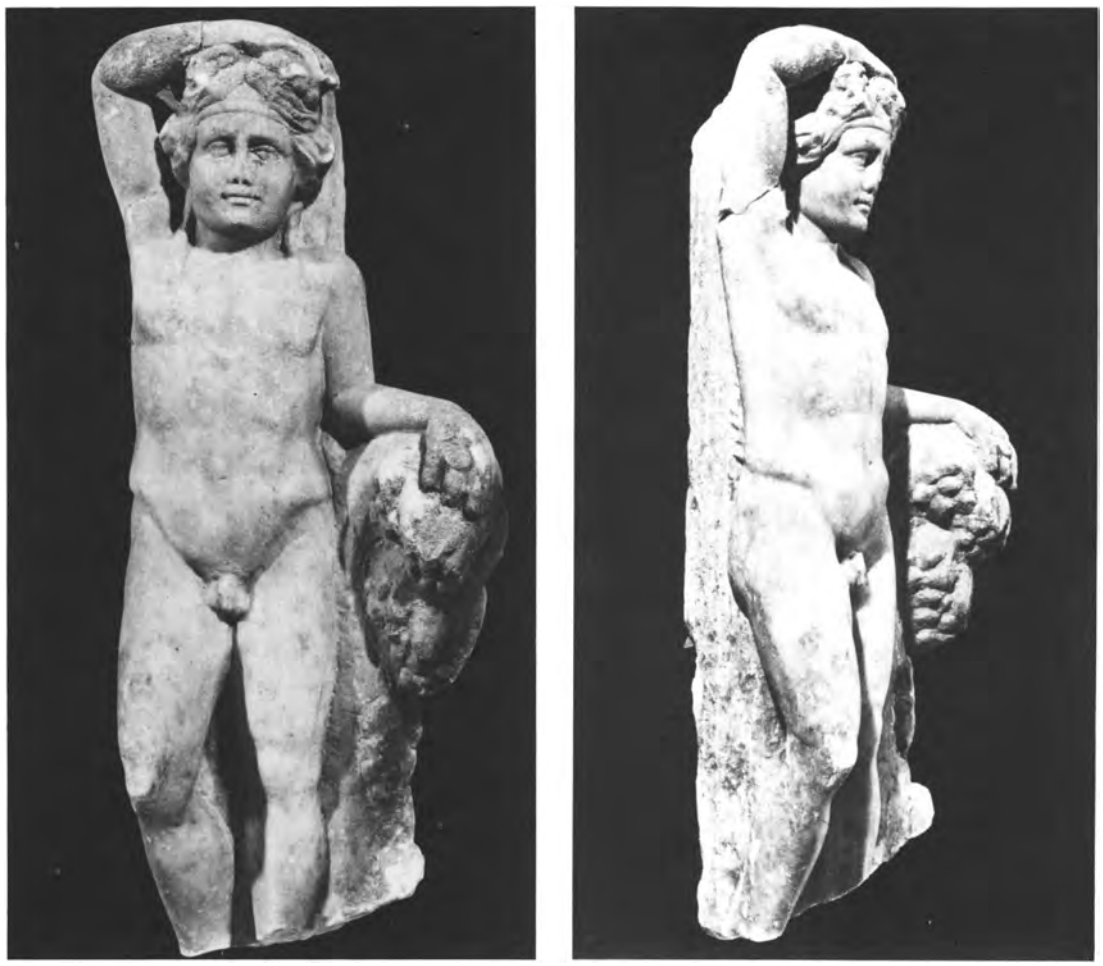

Μουσείο Ιωαννίνων: α-β) Άγαλμα Διονύσου

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ - ΗΛ. ΑΝΔΡΕΟΥ

Αρχαιολογική Συλλογή Άρτας: α) Η νέα προθήκη με ευρήματα των τάφων του Δυτικού Νεκροταφείου Αμβρακίας, β) Άγαλμα Αφροδίτης, γ) Η στήλη Α.Ε. 3083 με επιγραφή συνθήκης μεταξύ Αμβρακίας και Χαράδρας.

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ - ΗΛ. ΑΝΔΡΕΟΥ

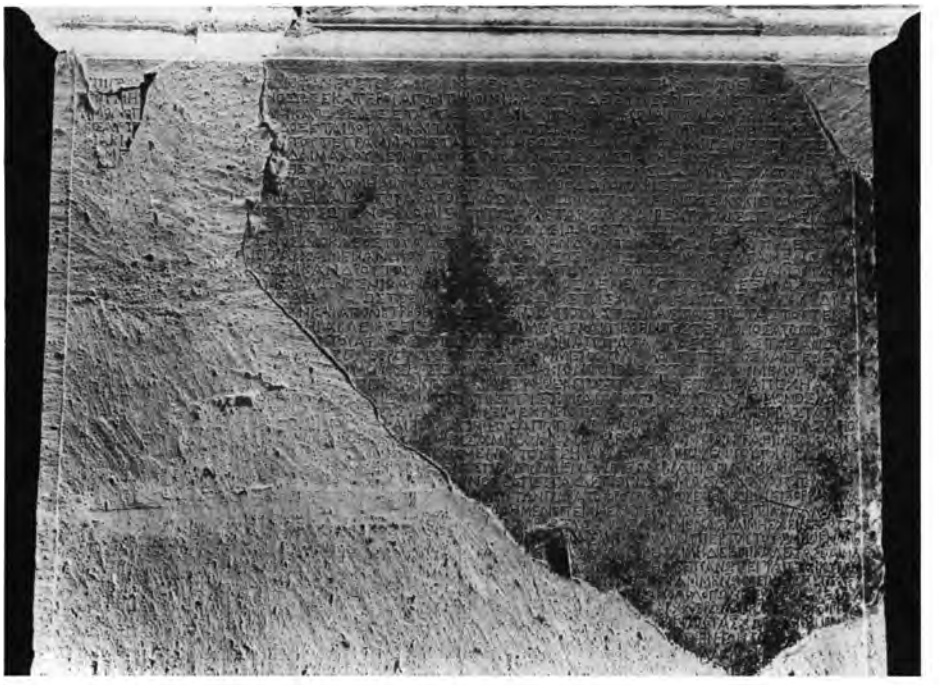

Αρχαιολογική Συλλογή Άρτας. Η επιγραφή της στήλης Α.Ε. 3083: α) Το τμήμα Α, β) Το τμήμα Β.

α) Μερόπη. Τύμβος ΣΤ', β-γ) Άρτα. Οικόπεδο Χαρίτου-Μανάρα. Ο υστεροβυζαντινός ναΐσκος και γενική άποψη της ανασκαφής από Β.

Άρτα. Οικόπεδο Χαρίτου-Μανάρα: α) Ο ταφικός περίβολος Α από Ν., β-γ) Η όψη του ταφικού περιβόλου Α από ΒΔ. και λεπτομέρεια αυτής με τμήμα ενεπίγραφου δόμου.

ΗΛ. ΑΝΔΡΕΟΥ

Άρτα: α) Οικόπεδο Χαρίτου-Μανάρα. Λεπτομέρεια ταφικού περιβόλου Β από Ν., β) Οικόπεδο Τάχου-Μίλλερ. Τμήματα αρχαίων τοίχων με μετασκευές βυζαντινών χρόνων, γ) Οικόπεδο Μπαϊκούση. Γενική άποψη της ανασκαφής.

ΗΛ. ΑΝΔΡΕΟΥ - ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ - ΕΥΑΓΓ. ΧΑΤΖΙΩΤΗ

Άρτα: α, γ) Οικόπεδο Χριστογιώργου. Γενική άποψη της ανασκαφής και τμήμα αναλημματικού τοίχου και πεζοδρομίου λεωφόρου της Αμβρακίας, β) Οικόπεδο Μπαϊκούση. Άγαλμα Αφροδίτης από το γωνιακό δωμάτιο του αρχαίου σπιτιού, δ) Οικόπεδο Τζουμάκα. Τμήμα του αρχαίου δρόμου και βάση πιθαριού κατά χώραν.

ΕΥΑΓΓ. ΧΑΤΖΙΩΤΗ - Π. ΚΑΡΑΝΤΖΕΝΗ

Άρτα. Οικόπεδο Γεωργούλα. Οι οικίες Α και Γ από Α.

ΦΩΤ. ΛΙΑΠΗ

Άρτα. Οικόπεδο Γεωργούλα. Αγωγός μεταξύ των οικιών Α και Β από Α.

ΦΩΤ. ΛΙΑΠΗ

'Αρτα. Οικόπεδο Γεωργούλα: α-δ) Ευρήματα από το μικρό λάκκο βορειοδυτικά του πηγαδιού.

ΦΩΤ. ΛΙΑΠΗ

Άρτα. Οικόπεδα Φούντα-Μέλιου: α-β) Γενική άποψη αρχαίου κτιρίου από Α. και από ΒΔ., γ) Το ανάλημμα του αρχαίου δρόμου και το πλακόστρωτο πεζοδρόμιο.

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

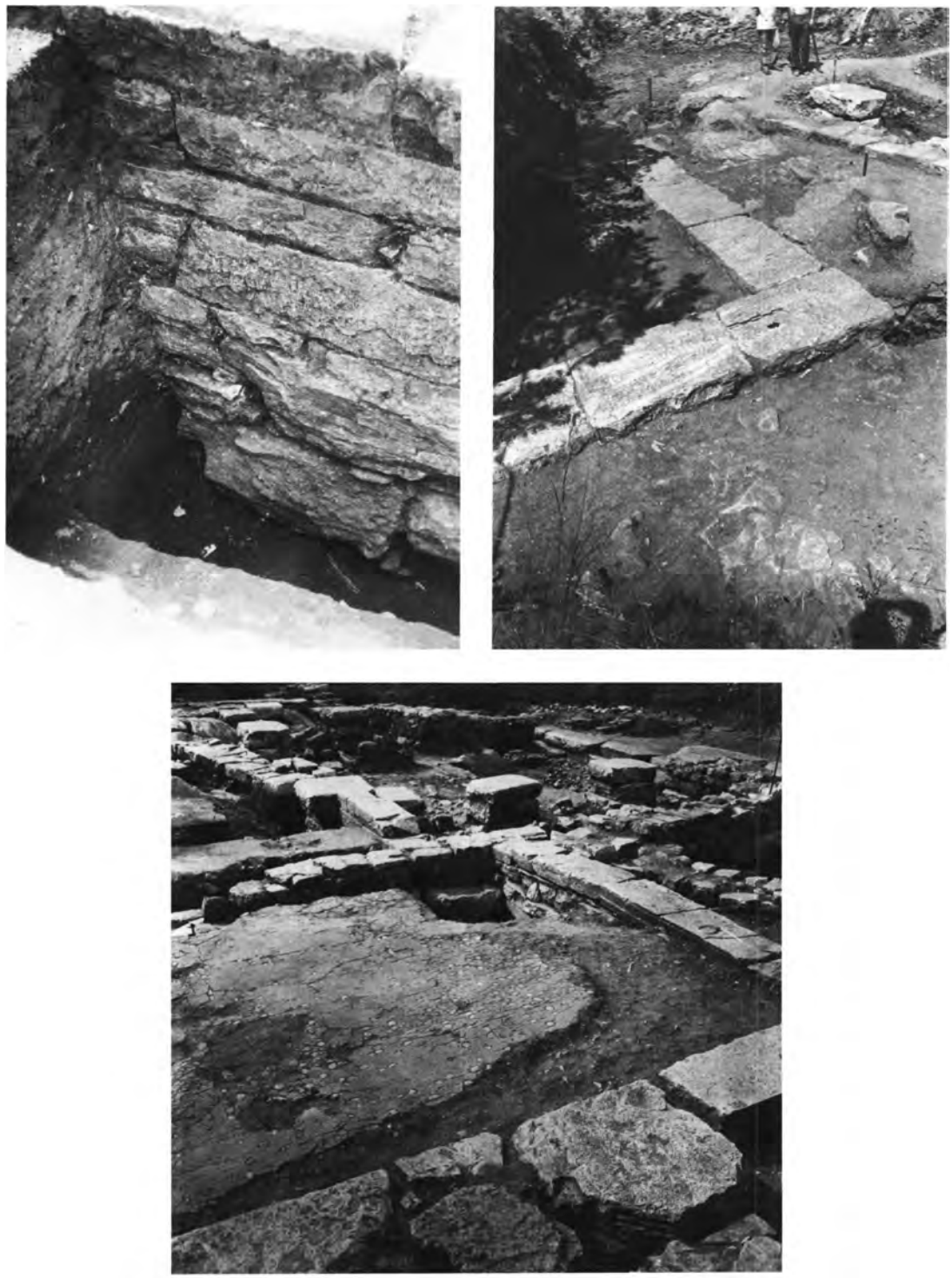

Άρτα. Οικόπεδα Φούντα-Μέλιου: α) Θεμελίωση και όψη βόρειου εξωτερικού τοίχου οικοδομήματος, β) Τμήμα της νότιας στοάς του αιθρίου και θεμελίωση γωνίας τοίχων, γ) Χώρος του αρχαίου κτιρίου με δάπεδο από κονίαμα.

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

Άρτα: α) Οδός Αράχθου. Εξωτερική όψη τμήματος του τείχους της Αμβρακίας και στο βάθος το αρχαίο κτίριο στα οικόπεδα Φούντα-Μέλιου, β-γ) Οικόπεδο Παππά. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ. και το ανάλημμα του αρχαίου δρόμου.

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

α) Άρτα. Οικοπέδου Σιλιόγκα. Το κλιμακοστάσιο και ο χώρος με το πηγάδι, β) Μπερατόρι Μετσόβου. Άποψη του «οχυρωμένου» χώρου.

ΙΩ. ΑΝΔΡΕΟΥ

Στεφάνη Πρεβέζης: α-γ) Πελέκεις από το θησαυρό.

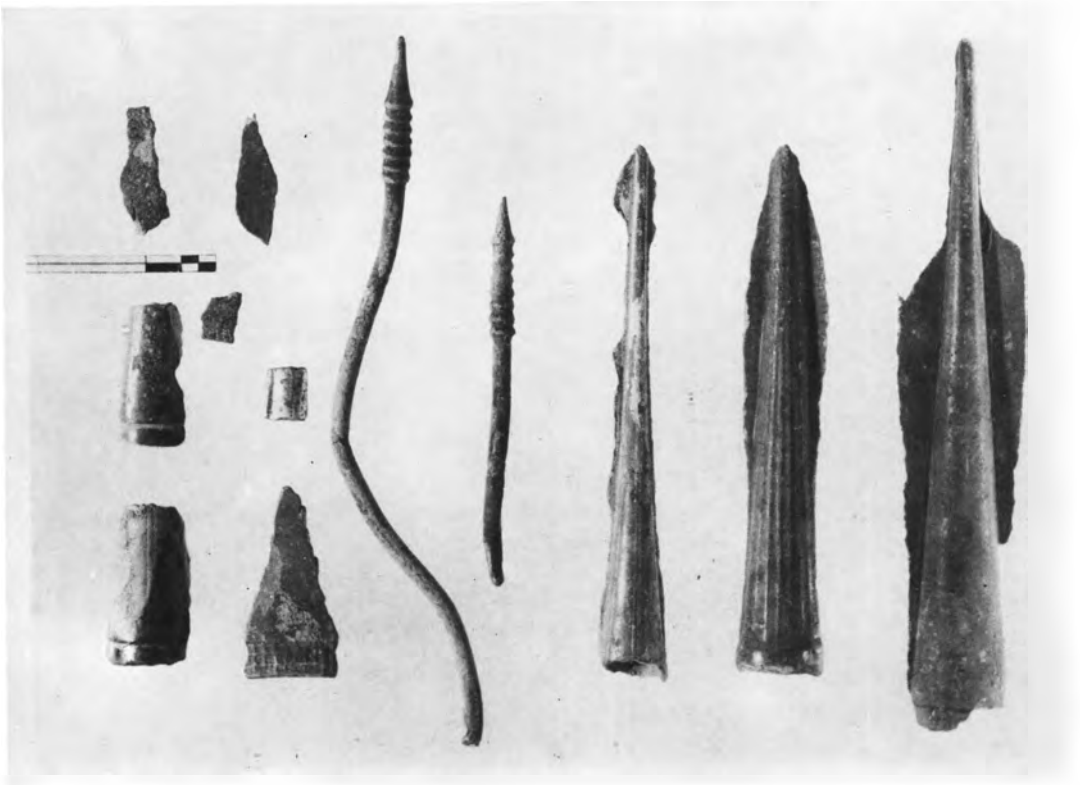

Στεφάνη Πρεβέζης. Ευρήματα από το θησαυρό.

ΗΛ. ΑΝΔΡΕΟΥ

Κέρκυρα: α) Κασσιόπη. Οικόπεδο Δαφνή. Η ανασκαφή από Ν., β-γ) Φιγαρέτο Κανονίου. Ακροκέραμο με παράσταση σατύρου και κεραμικοί κλίβανοι.

ΚΑΛ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Κέρκυρα. Γαρίτσα: α-γ) Κτερίσματα από τους τάφους του αποχετευτικού αγωγού.

ΚΑΛ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

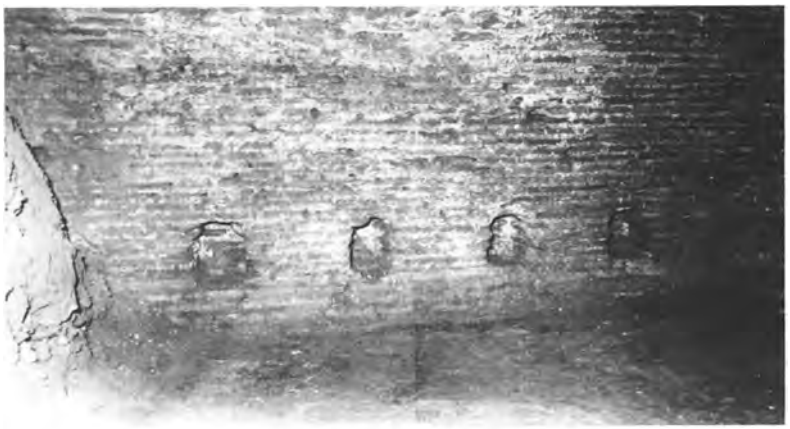

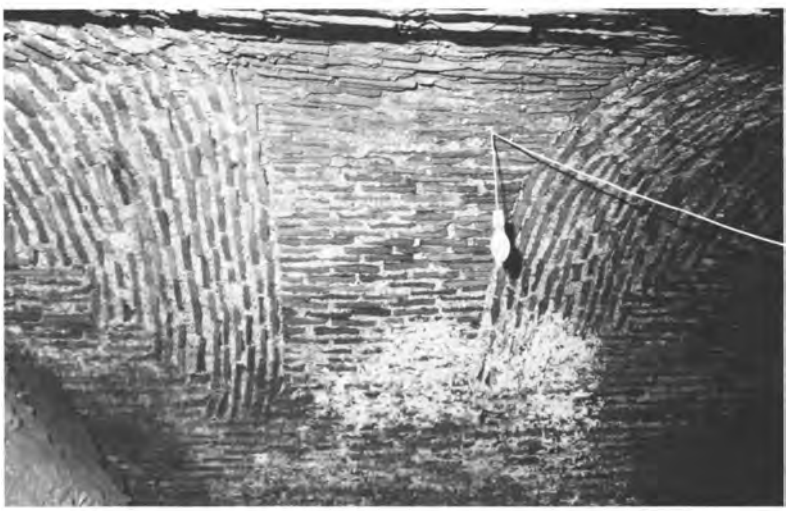

Θεσσαλονίκη. Πλατεία Άθωνος. Καμαροσκέπαστη στοά: α) Τμήμα της βορειοανατολικής πλευράς της, β) Τμήμα της οροφής, γ) Νοτιοδυτική πλευρά, νεότερο ανοίγμα πόρτας.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ

α) Θεσσαλονίκη. Οδός Απελλού. Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Δερβένι. Κεφάλια ειδωλίων από λαξευτό καμαρωτό τάφο, γ) Αγία Παρασκευή. Αρχαϊκό νεκροταφείο. Η ανασκαφή στο αγροτεμάχιο 207.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ - ΘΩΜΑΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

α) Αγία Παρασκευή. Αρχαϊκό νεκροταφείο. Μονολιθική σαρκοφάγος, β) Παλαιό Γυναικόκαστρο. Αγρός Ναλπαντίδη. Άποψη της ανασκαφής, γ-δ) Θέση Αμπελότοπος Ποτείδαιας. Το αρχαίο τείχος (τομές Ι και ΙΙ).

ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ - ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

α) Σάνη Χαλκιδικής. Κτερίσματα ταφικού πίθου, β) Σκιώνη Χαλκιδικής. Τμήμα τοίχου στην τομή VII, γ) Ιερισσός. Νεκροταφείο αρχαίας Ακάνθου. Άποψη του χώρου.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ - ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ

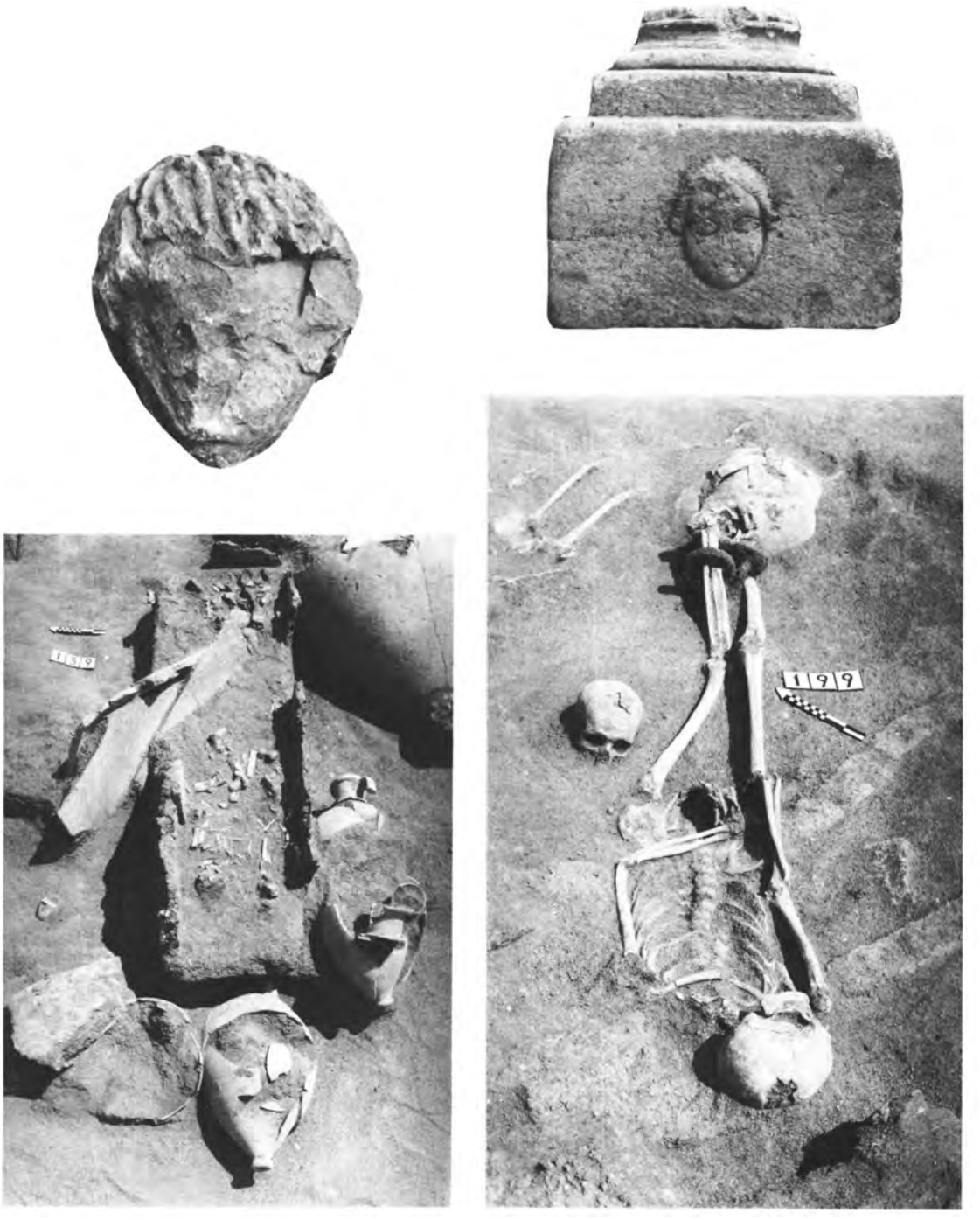

α-β) Μαρμάρινο κεφάλι από τα Κουφάλια και βάση κίονα από τα Στεφανινά, γ-δ) Ιερισσός. Νεκροταφείο αρχαίας Ακάνθου. Ταφές.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ - ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ

α) Ενεπίγραφη στήλη από την περιοχή Δρυμού, β) Χάλκινη πόρπη από την Αξιούπολη, γ) Χάλκινο βραχιόλι από την Αξιούπολη, δ) Κελλί Χαλκιδικής. Μαρμάρινη επίστεψη επιτύμβιας στήλης.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ - ΘΩΜΑΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

Βέροια: α) Ναός Σωτήρα. Η ανατολική πλευρά πριν από τις εργασίες στερέωσης, β) Οικόπεδο Ορφανίδη. Τάφοι Τ2, Τ3 και Τ4 στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου.

Κ. ΤΡΟΧΙΔΗΣ - ΙΩ. ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ

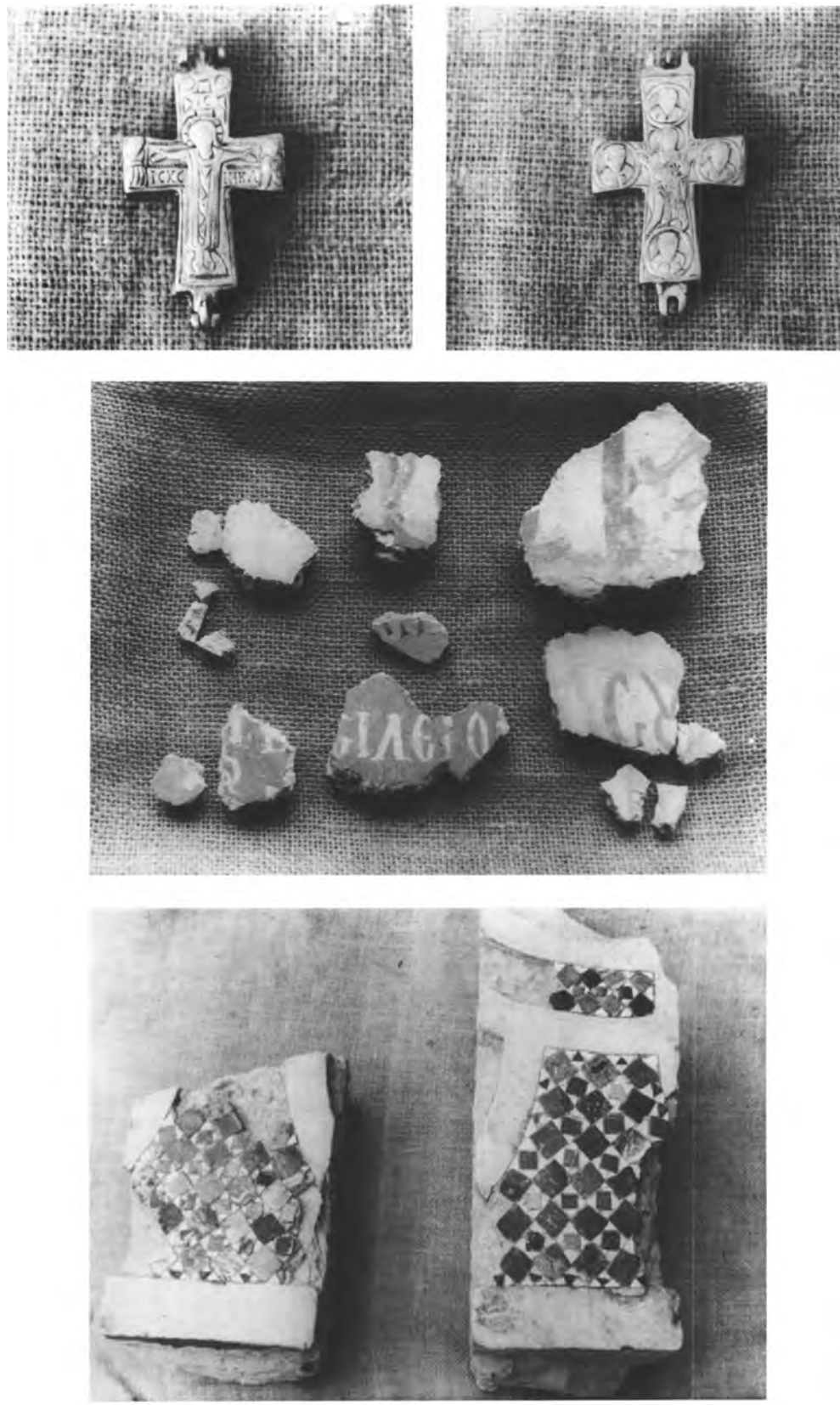

Κάστρο Χρυσής: α-β) Κοιμητηριακός ναός. Χάλκινοι σταυροί-λειψανοθήκες, γ-δ) Επισκοπικός ναός. Σπαράγματα τοιχογραφιών και θραύσματα opus sectile.

Δ. ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ

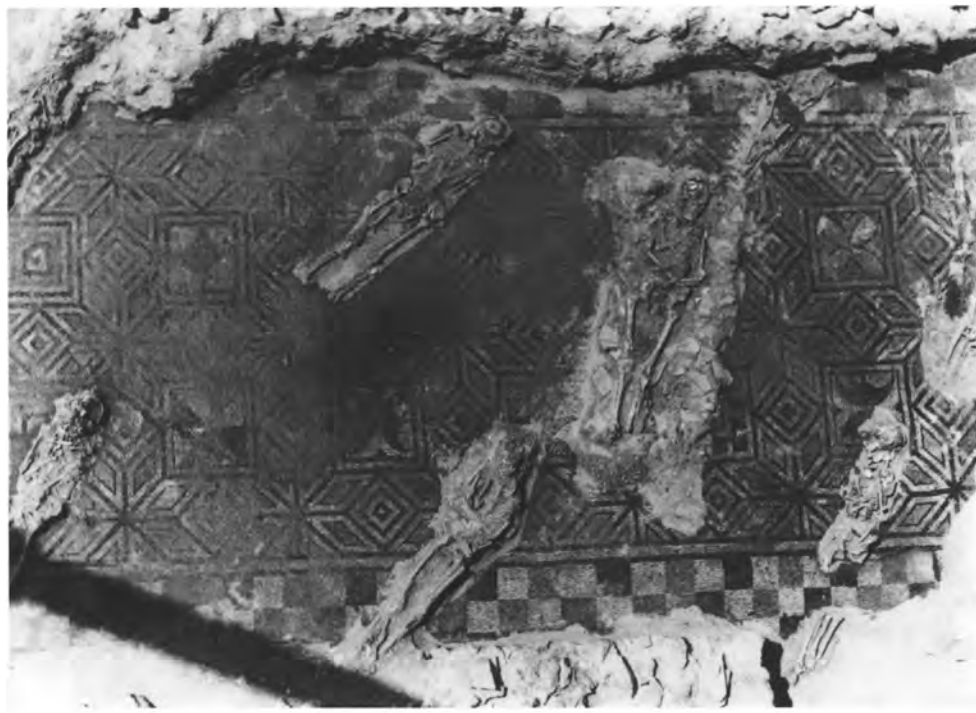

Κόμανος Εορδαίας. Παλαιοχριστιανικό κτίσμα: α) Χώρος Γ. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, β) Χώρος Β. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου.

Α. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ

Κόμανος Εορδαίας. Παλαιοχριστιανικό κτίσμα. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου στο χώρο Α.

Α. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ

Κάστρο Σερβίων, παρεκκλήσιο. Σπαράγματα τοιχογραφιών.

Κάστρο Σερβίων: α) Ακρόπολη. Ανασκαφική τομή, β) Λιθόστρωτος δρόμος και ναΐσκος.

Δ. ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ

Θάσος: α) Λιμένας. Οικόπεδο Ζ. Κάλλαχαν. Τομές ΙΙ, IV, διάδρομος ΙΙ-IV και ανατολική επέκταση τομής ΙΙ, β) Μαριές, Σκάλα. Κεραμικός κλίβανος. Άποψη από Δ.

Κ. ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ - FRANCINE-BLONDÉ - JACQUES PERREAULT

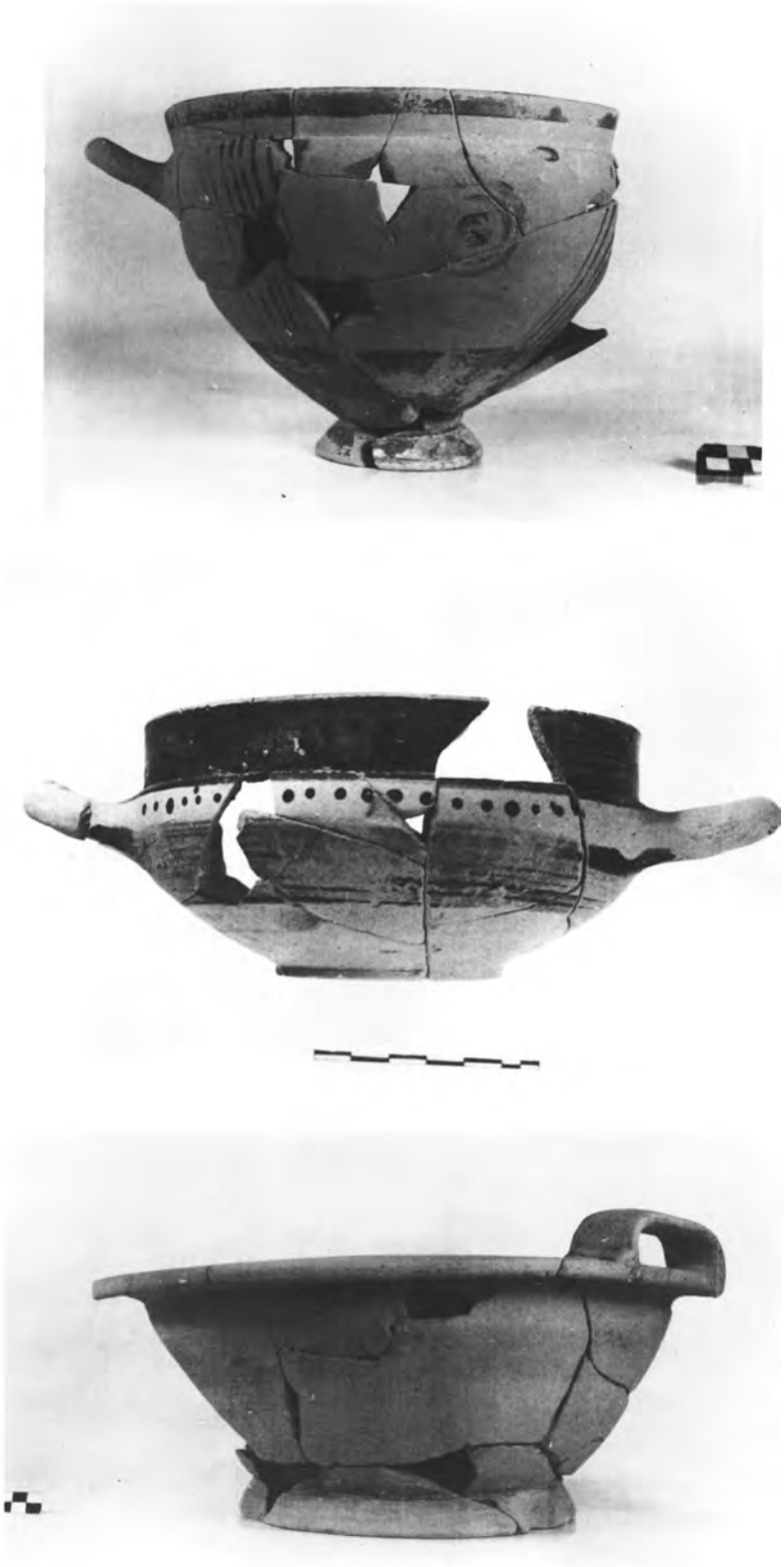

Θάσος. Μαριές, Σκάλα: α-γ) Αγγεία ντόπιων εργαστηρίων.

Θάσος. Σκάλα Σωτήρος: α) Περίβολος και αψιδωτό κτίριο πρώιμης εποχής χαλκού, β-γ) Τμήμα δαπέδου με καμένους πηλούς και αγγεία κατά χώραν.

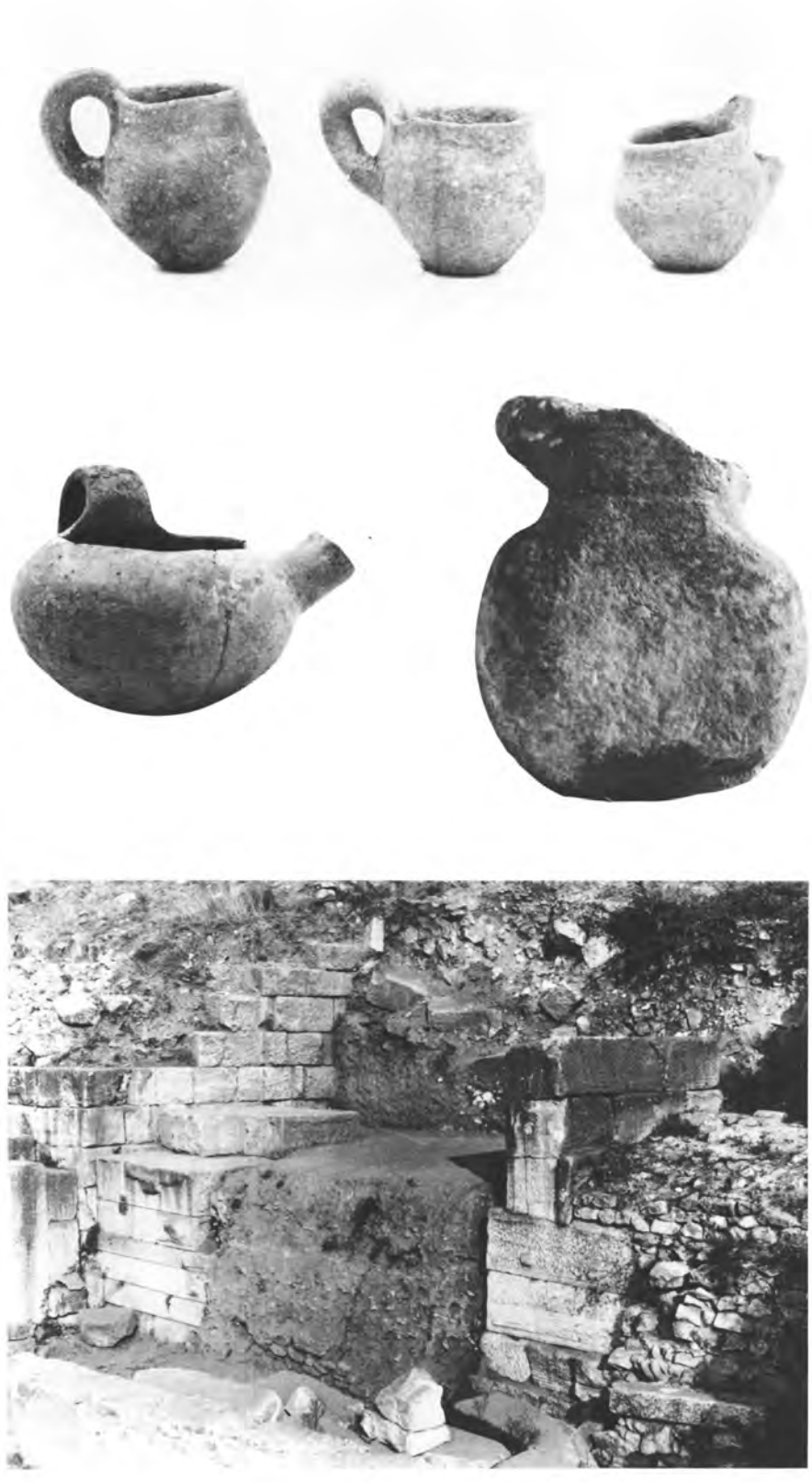

α-γ) Θάσος. Σκάλα Σωτήρος. Αγγεία από το δάπεδο των καμένων πηλών και κεφαλή ανθρωπόμορφης στήλης, δ) Φίλιπποι. Θέατρο. Τομή Α με το τόξο μεταξύ θεάτρου και τείχους.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ - ΒΑΣ. ΠΟΥΛΙΟΣ

Φίλιπποι: α-β) Τομή Β. Το τόξο και το επάνω μέρος ανοίγματος εισόδου με ανακουφιστικό τόξο.

ΒΑΣ. ΠΟΥΛΙΟΣ

Φίλιπποι: α-β) Θέατρο. Περιφερειακός διάδρομος. Χώρος ΣΤ από Δ. και Α., γ) Αμφίπολη. Οικόπεδο Μουσείου. Άποψη της ανασκαφής.

ΒΑΣ. ΠΟΥΛΙΟΣ - ΣΤΑΥΡ. ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ

Κερδύλλιον: α) Άποψη του τείχους και της πύλης, β) Πύλη τείχους. Μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος με «σημεία».

α-β) Θερμά Νιγρίτας. Προτομή γυναικείας μορφής και ειδώλιο κουροτρόφου, γ) Φίλιπποι. Κτιριακό συγκρότημα βασιλικής Α΄. Κλίμακα «ηρώου».

ΣΤΑΥΡ. ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ - Λ. ΚΡΑΝΙΩΤΗ

Αμυγδαλεώνας. Θέση Βασιλάκη: α-γ) Άποψη του τείχους και φρέαρ με προστομιαίο.

ΣΤΑΥΡ. ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ

Θάσος: α) Λιμένας. Ψηφιδωτό δάπεδο από Α., β) Ντικιλί Τας. Τομή Ι. Ίχνη καύσης της μέσης νεολιθικής εποχής, γ) Τομή ΙΙ. Λιθοσωρός (αναλημματικός τοίχος;).

J. PERRAULT - R. TREUIL

Σέρρες: α) Μονή Τιμίου Προδρόμου. Τοιχογραφίες, β) Εμμανουήλ Παππά. Άγιος Αθανάσιος. Εικόνα αγίου Γεωργίου νεομάρτυρος Ιωαννίνων, μετά τη συντήρηση.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

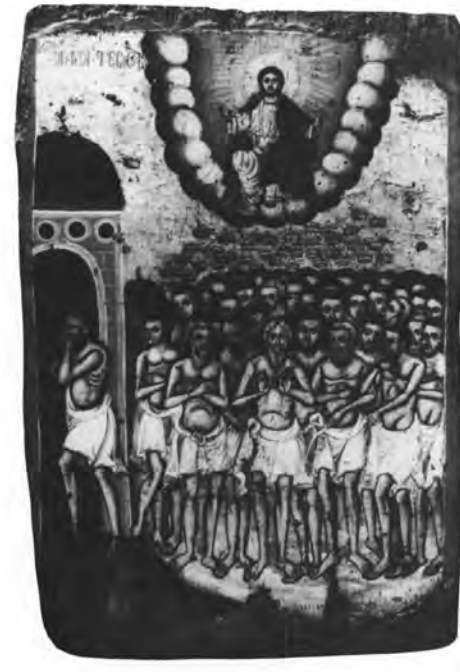

Σέρρες: α-β) Εμμανουήλ Παππά. Άγιος Αθανάσιος. Εικόνες αγίας Αικατερίνης και Σαράντα Μαρτύρων, μετά τη συντήρηση.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Άβδηρα. Πολύστυλον. Επισκοπικός ναός: α) Τάφοι Α και Β, β) Εγχάρακτος, γραπτός ένσταυρος ρόδακας, γ) Διαμέρισμα επισκοπείου.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ - Ν. ΖΗΚΟΣ

Διδυμότειχο. Οδός Κατσαντώνη και Καντακουζηνού: α-β) Οικοδόμημα παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Διδυμότειχο: α) Οδός Κατσαντώνη και Καντακουζηνού. Οικοδόμημα παλαιοχριστιανικών χρόνων, β) Κάστρο. Δημοτικό αλσύλλιο. Η ελεύθερη πλευρά της δεξαμενής.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

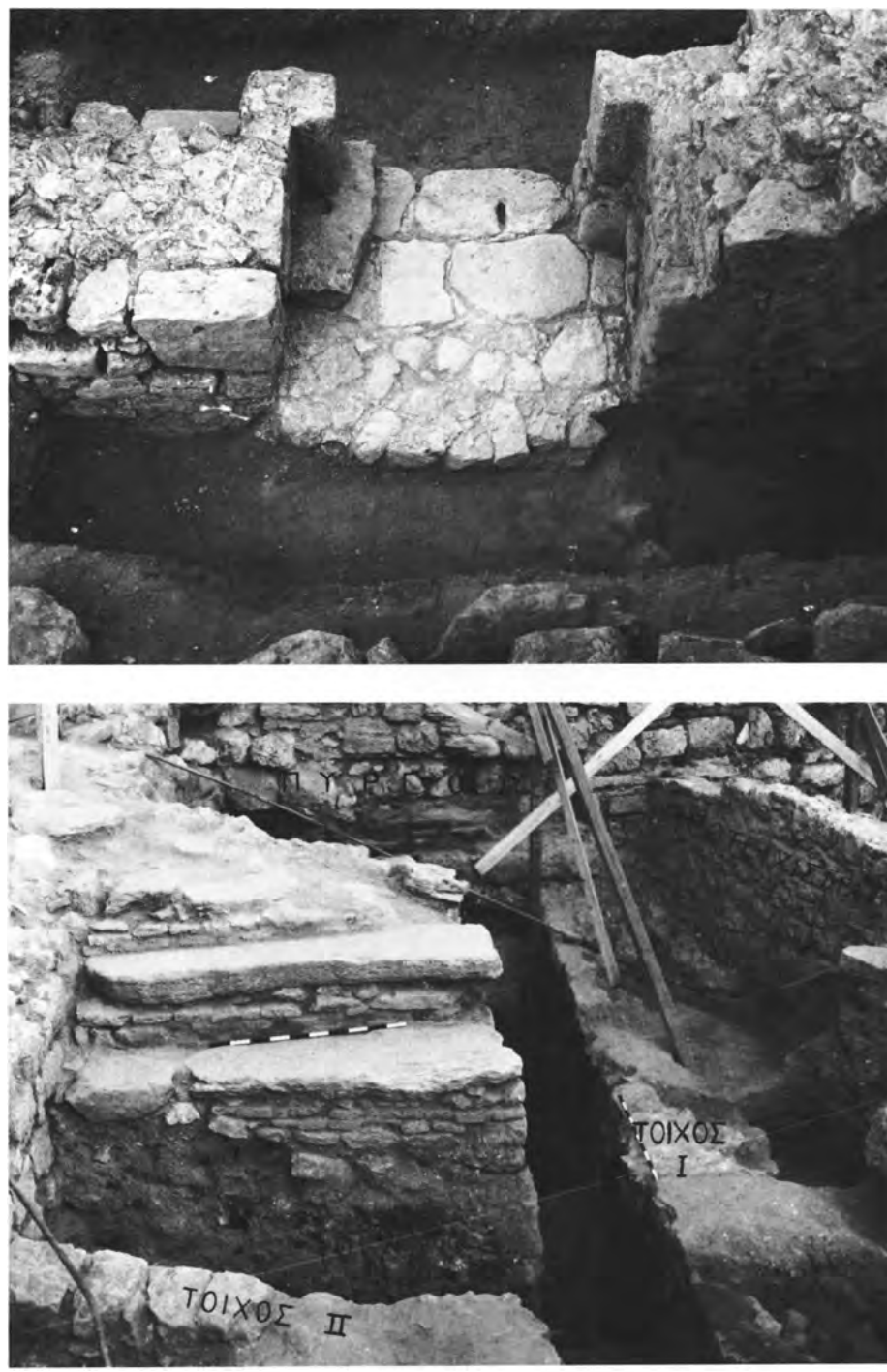

Διδυμότειχο. Κάστρο, πύλη (;) Αγίας Αικατερίνης: α) Πύλη προτειχίσματος, β) Μερική άποψη της ανασκαφής.

Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

Διδυμότειχο. Βυζαντινός οικισμός. Χώρος 4. Γενική άποψη.

Διδυμότειχο. Αγία Αικατερίνη: α) Βόρεια πλευρά, β) Εσωτερική βορειοανατολική γωνία.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Χίος: α) Ναός Παναγίας Λέτσαινας. Ευρήματα αποθέτη κατά χώραν, β) Περιοχή Αγίας Άννας Καπέλα. Οδός Αγίων Αποστόλων. Νότια όψη τοίχου μνημειώδους κατασκευής, γ) Λόφος Σιταρού. Τμήμα του αρχαίου τείχους.

ΑΓΛ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

α) Λήμνος. Ρηχά Νερά. Οικόπεδο Σαραγλή. Οικιστικές φάσεις κτιρίου πρώιμης χαλκοκρατίας, β) Μυτιλήνη. Αγία Κυριακή. Άποψη δυτικού τμήματος του τείχους, γ) Μυτιλήνη. Ντάπια Μήθυμνας. Τεφροδόχα αγγεία αρχαϊκών χρόνων κατά χώραν.

ΑΓΛ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ - Λ. ΑΧΕΙΛΑΡΑ

Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Πλασταργιά. Το τρίβαθμο οικοδόμημα.

Δήλος. Η κατοικία με τις παραστάδες από γρανίτη: α) Τομή Ε. Εξωτερική όψη του βόρειου τοίχου, β) Τομή Α. Βορινό δωμάτιο και μεσότοιχος με άνοιγμα, γ) Τομή Β. Θύρα στο μεσότοιχο από Α.-Δ.

M. BRUNET

Δήλος: α) Η κατοικία με τις παραστάδες από γρανίτη. Τομή Β. Πλακόστρωση από γρανίτη, β-γ) Παλιά Βάρδια. Λεπτομέρεια αντερείσματος και δωμάτια 1 και 2 του ορθογώνιου κτιρίου.

M. BRUNET - M.TH. COUILLOUD-LE DINAHET

Δήλος. Παλιά Βάρδια: α) Δωμάτιο 2, β) Ισοπεδωμένοι τοίχοι προς Ν. των δωματίων 2 και 3, γ) Δωμάτιο Α3.

M.TH. COUILLOUD-LE DINAHET

Δήλος. Σκαρδανά. Αυλή της οικίας δυτικά της «οικίας των σφραγίδων». Αμφορείς κατά χώραν.

G. SIEBERT

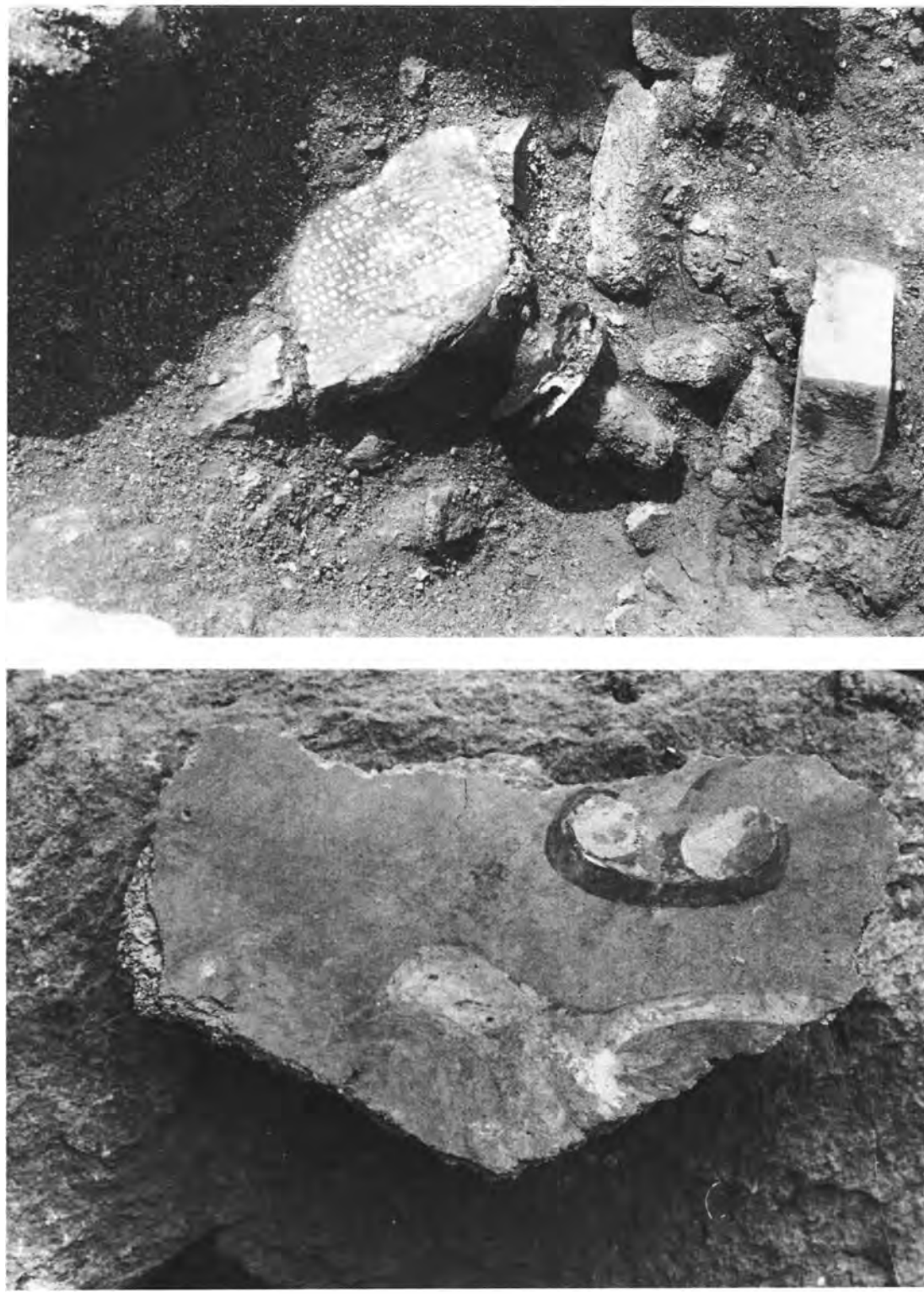

Δήλος. Σκαρδανά: α) Χάλκινο πόδι κρεβατιού, ψηφιδωτό από το δάπεδο του ορόφου και αρχιτεκτονικό μέλος κατά χώραν, β) Τοιχογραφία με πουλί.

G. SIEBERT

Χερσόνησος: α) Οικόπεδο Γιαλιτάκη. Κτίρια ρωμαϊκής εποχής και λιθόστρωτος δρόμος, β) Λύκτος. Η ανασκαφή, γ) Λύκτος. Μεγάλη αίθουσα με βαθμιδωτά έδρανα.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

α) Λύκτος. Κορινθιακό κιονόκρανο, β) Δωμάτιο με ενεπίγραφες πεσσοειδείς βάσεις, γ) Κατάλοιπα του κτιρίου μετά το σεισμό.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

α) Αρχαιολογική συλλογή Ιεράπετρας. Το άγαλμα της Δήμητρας, β) Κουφονήσι Σητείας. Κτίριο λουτρών. Τηγάνι, γ) Μόχλος Σητείας. ΥΜ νεκροταφείο. Δίδυμο σκεύος.

Ν.Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

α) Ξερόκαμπος Ζήρου. Ελληνιστική πόλη. Το βόρειο τείχος, β) Παχειά Άμμος Ιεράπετρας. Οικόπεδο Γερογιαννάκη-Σκορδυλάκη. Ταφικός πίθος.

α) Ιεράπετρα. Βιγλιά. Οδός Παύλου Κούπερ. Άποψη της ανασκαφής, β) Σχοινοκάψαλα Σητείας. Θέση Ξενοτάφοι. Θολωτός τάφος.

ΣΤ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

α) Σπήλαιο Ψυχρού Λασιθίου. Χάλκινο περίτμητο έλασμα, β) Οξυπύθμενοι αμφορείς από τον κόλπο του Μιραμπέλλου.

ΣΤ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

α-β) Κατοχή Θ. Κιοσέογλου. Αναθηματικό ανάγλυφο και πορτραίτο ανώνυμης Ρωμαίας, γ) Κατοχή Ι. Αγαπητού. Σκύφος, δ) Συλλογή Αλ. Σπαθάρη. Σκύφος.

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ - ΡΟΔ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ - Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

α) Κατοχή Κ. Σπύρου. Σύμπλεγμα σατύρου και νύμφης, β,δ) Κατοχή Χρ. Χρηστοβασίλη. Κορινθιακή κύλικα και αναθηματικό ανάγλυφο, γ) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Αγαλμάτιο ένθρονης μορφής.

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ - ΡΟΔ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ - Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

α-β) Συλλογή Ρ. Ανδρεάδη. Επιτύμβια στήλη και επίστεψη επιτύμβιας στήλης, γ) Συλλογή Π. Πρωτονοταρίου. Λευκή λήκυθος.

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ - ΡΟΔ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ - Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

Κατοχή Θ. Κιοσέογλου: α) Εικόνα με τη Δέηση, β) Εικόνα της αγίας Ευδοκίας.

Κατοχή Θ. Κιοσέογλου: α) Η Ανάσταση, β) Μεταλλική πλάκα με τη Δέηση, αρχαγγέλους και στρατιωτικούς αγίους.

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ - ΡΟΔ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ - Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ